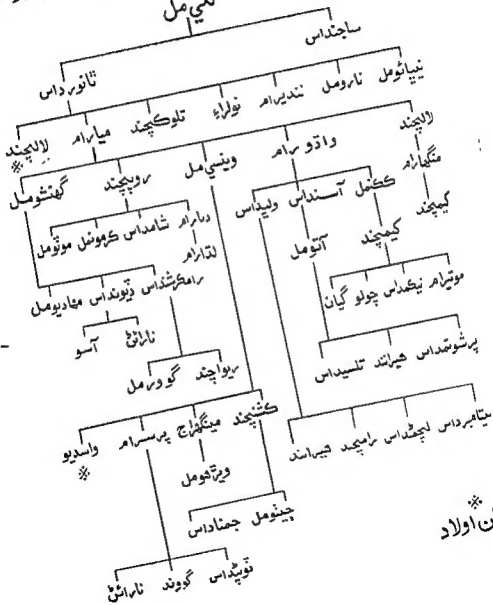

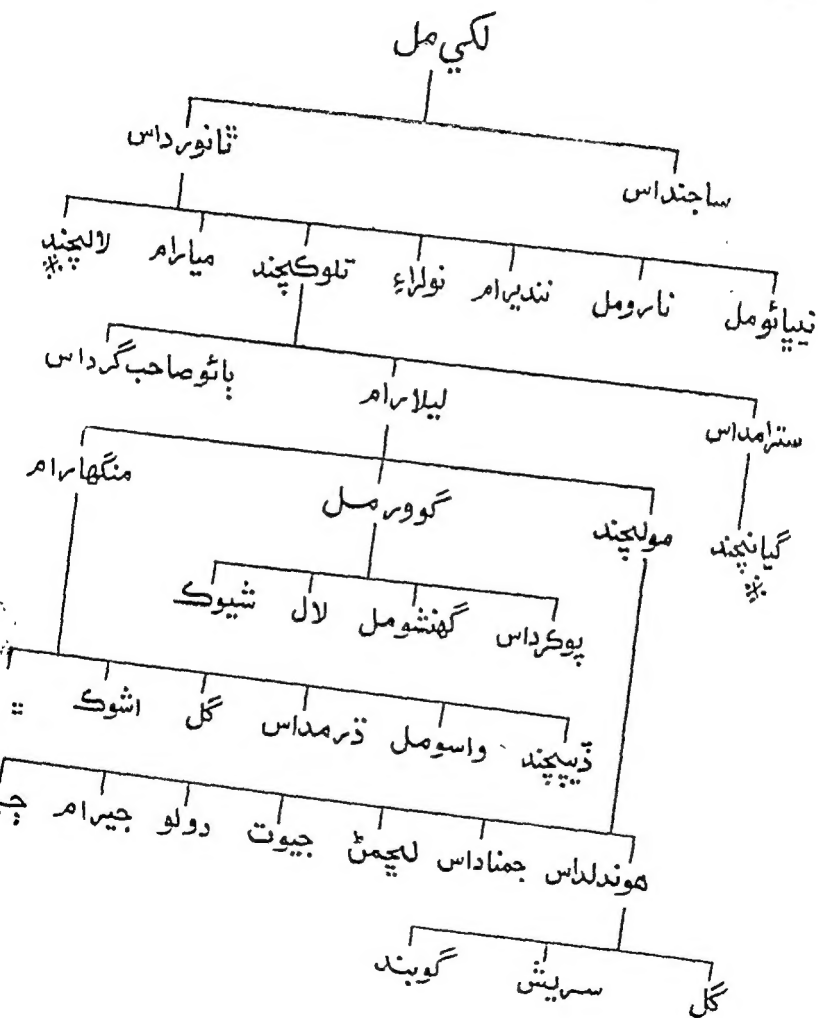
لکياڻي آڪھ جي سيٺ ميارام تانور داس جي ڪٽنب جو شجر
دکن جوت

لکي مل

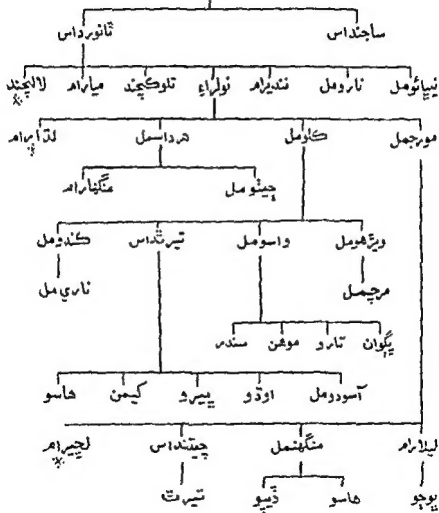
بنان اولاد *

لکياڻي آڪھ جي سينت لوڪ ڇنڊ تانورداس جي ڪٽنب جوش جبرو

لکياڻي آڪڊ جي سيٺ نولرام ٿانورداس جي ڪٽنب جو شجرو

لکي مل

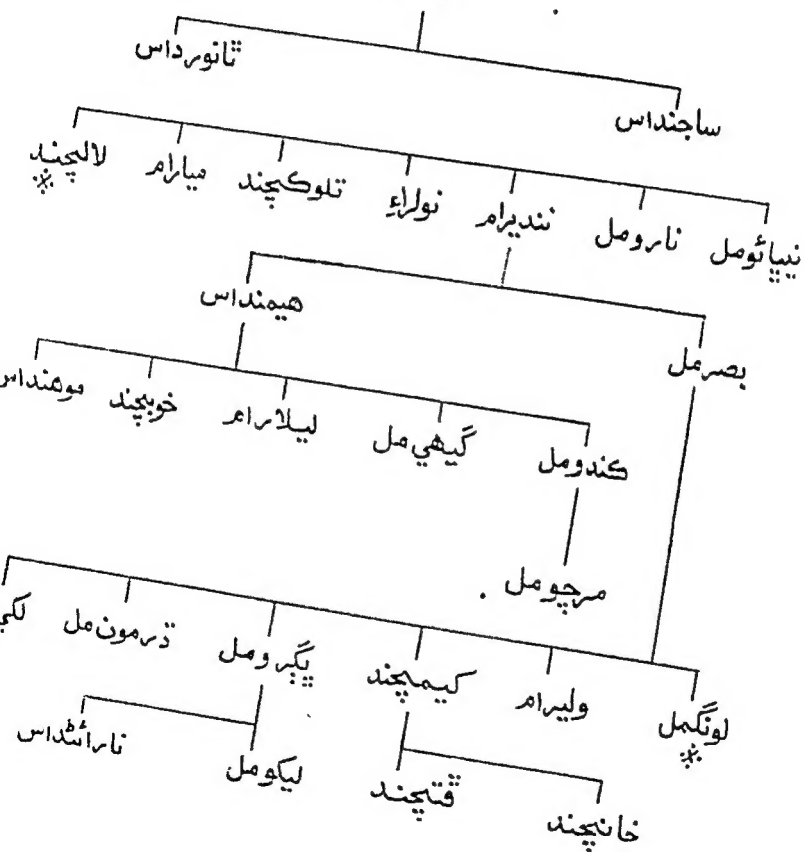
پڻ بنان اولاد

لکياڻي آڪھ، تي سراسري نظر

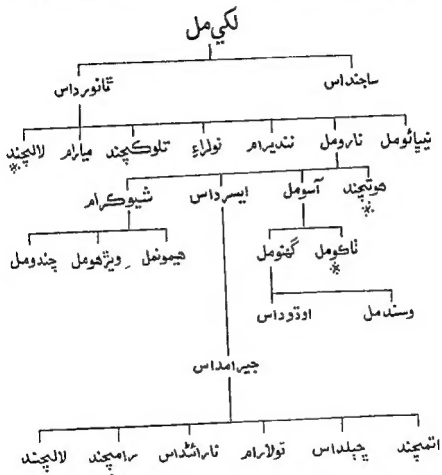
لکياڻي آڪھ جي سيٺ ننڍيرام ٿانورداس جي ڪٽنب جو شجرو

لکي مل

✽ بنان اولاد

لکياڻي آڪھ جي سيٺ نارومل تانورداس جي ڪٽنب جو شجرو

بنان اولاد

لکياڻي آڪھ ٿي سراسري نظر ۹۴۵

گذاري ٿو هو . کيس سنڌ جي واڻي ڪم ٿي هوندي هئي .
سيٺ نهالچند ۽ سيٺ وشنداس جي واڻين سان ڏاڍي دل
هوندي هئي . يڪتاري تي ڳائيندو رهندو هو . پاڪستان
بعد ، لڏي وڃي ڪلياڻ ، بمبئي ۾ رهيو . هڪ دڪان
ڪڍيائين ، جنهن مان چڱي روزي پئسي ملندي هئي .
آگسٽ ۱۹۴۸ ۾ ڇا لاڻو ڪيائين . پڇاڙيءَ تائين ، منگهوئل
پنهنجي جنم ڀوميءَ ۽ ماڻهوءَ کي به ياد ڪندو هو .

رامکشناس گیشامداس

تیرتداس کلومل

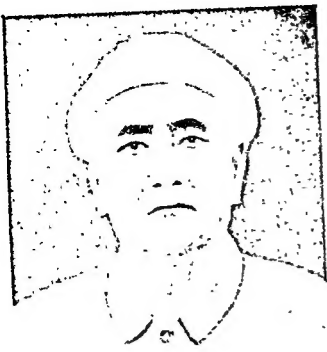

ریواچند رامکشناس

تیرتداس چیتومل

کیمنداس جگومل

پائو صاحب گرداس

تو پٹداس هيرانند

هيرانند خوبچند

آسنداس کیمنداس

قیمتراء کیمنداس

ٺاپ پڻ اٿس. آ-ودو گذر ڪندو رعي ٿو.
 سبٽ ٿاورداس لکي مل جي بٽ ٺنڊيرام ميرپور ساڪري م
 ڪوئي وڌي. ڇٽين اود زمينون خريد ڪيائين. سندس
 پوٽا زمينداري سنڀاليندا هئا. هن وقت به سندس پوٽو
 ڌرمون مل زمينداري به سنڀالي ۽ سڪيو وقت ٻيو گذاري.
 سبٽ اولهراء ٿاورداس جا پوٽا ۽ ڪاومل جا بٽ،
 ٺيرٺاس کان سواءِ ٻيا سڀ امڙي لڏي ويا. ٺيرٺاس
 ڪراچي ۾ رهندو آهي. ڪميشن هو ڏٺو اٿس ۽ آسودو
 وقت ٻيو گذاري. ٺيرٺاس آزاديءَ جي هلچل ۾ ٻوڙو
 وڌو هو ۽ حيل پاترا پڻ ڪڍي هئي. هو مالهو ڳوٺ جي
 سٺي پٽي ٻوڙو جو چيئرمين ٿي رهيو هو.
 سبٽ لپٽائومل ٿاورداس جا ٻه پوٽا ۽ ٻائي جنومل
 ڇاڙهي مل جا به بٽ، ٺيرٺاس ۽ ڪاومل، هن وقت،
 ملهيا ٻا ٺيس هي سڳامام، ڪولا لامورو ۽ سڳاپور ۾،
 ميرپورس گلپ ساڪ ستروس نالي سان واپار ڪندا رهن ٿا.
 هيڊ آفيس سڳامام ۾ اٿن. ڪولا لامورو ۾ پنهنجي هڪ
 ٺماڙ ٻاڏنگ اٿن، جڏهن ۾ جدا جدا ٻاڏائون سان وڏي
 ستور هو ڪاروبار هلائيندا رهن ٿا.
 ڏيارام ساجنداس جي پٽ جنومل هو پٽ مڱومل
 شروعات ۾ غريب هو. ڪنهن کان چيڙيل ۽ رنگيل
 ڪپڙو وٺي، سنڌ ۾ ڦري ڪري وڪڻندو هو. مڱومل ۽
 صرفو ڪري، ڪجهه رقم گڏ ڪيائين. اهي مان زرعي
 زمين جا ڪي اُهو وٺي پوک ڪرڻ لڳو. مهيني ۽
 اماندار هو. پنهنجي ڳوٺ مالهو ۾ سڪيو وقت ٻيو

لکھاڻي آڪھ تي سراسري نظر ۹۴۳

کان سميت وڌنداس وقت اوکريءَ ۾ گهڙيو ۽ وڏي سميت صاحب جي ڪراچيءَ واري ڪوٺيءَ تي ڪاٺين، ڪوئلن ۽ دنگن جي ڪم جو منيب ٿيو. پوءِ اوکري ڇڏي، پنهنجو ائيدو ڪميشن جو ٽائٽو ڪولمائن. هڪس ۽ آدم سان ٽائٽي ۾ ڪاميابي حاصل ڪيائين ۽ چڱو ڪمائيائين. سن ۱۹۳۷ ۾ باهه ۾ ڇاڏوڻ جي انجن خريد ڪيائين. آسودو وقت گذارڻ لڳو. پاڻي ڪيمنداس، ۳ اپريل ۱۹۴۱ تي، ۶۸ ورهين جي ڄمار ۾، ڪراچي شهر ۾ ڇالائي ڪيو. سندس ڇالائي بعد، سندس پٽ ٽائٽو هلائيندا رهيا. پاڪستان بعد، لڏي ايميجيءَ ۾ وڃي وسيا آهن. ايميجيءَ ۾، مشريءَ جي امپورٽ جو ٽائٽو ڪن ٿا ۽ سندن آفيس فورٽ، ايميجيءَ ۾ آهي. سميت ڪيمنداس جو هڪ پٽ ديوڪشن، آزاديءَ جي هبل وقت، ڪراچي شهر ۾ امن ٺاهڻ جي الزام هيٺ گرفتار ۽ سزاياب ٿيو هو. ديوڪشن ۾ شيوا جو انگ جهجهو آهي ۽ هن وقت به، ايميجيءَ ۾ سنڌي شرارڻي ڪن ۾ چڱي دلچسپي وٺندو آهي.

هيرانند خواجهند پاڻي ڪيمنداس جڳومل جو سڳو سوٽ ۽ ائيدو کان سميت وڌنداس وقت اوکريءَ ۾ رهيو. پوءِ سميت صاحب، کيس پائيواريءَ ۾، امپرياس مارڪيٽ ڪراچيءَ ۾، الڃ ۽ ڪرياني جي شاپ ڪڍائي ڏني، جا هلائيندو رهيو. ڇالائي کان پوءِ، سندس پٽ اويطداس اها شاپ هلائيندو هو. ورهاڱي بعد، اويطداس لڏي وڃي احمدآباد وٺو. آڄ به، هن جو ٽائٽو ڪري ٿو ۽ ڪنهن کان سواءِ ڪپڙي جي ڪا

کبون ونيون. اهو ٽڪڙو سنڌي پائيندن جو بهمي
 شير ۾ وڌو پر ڪرني نيو آهي. ٻئي صاحب گرداس،
 ۲۱ نومبر ۱۹۵۷ تي، ٿاڻ، بهمي ۾ چولو ڇڏيو.
 سیت ليڊرام جو وڏو پٽ، سیت مولچند وائلي نوانرس
 ڪمپني ڪراچي جي ڪبنه جي ڌڻي ۾ جو ڪم ڪندو رهيو.
 سنه ۱۹۵۷ ۾، ڌڻي ۾ ڪم ٿان وٺائو ڪيائين ۽ سندس
 پٽ مولداس وائلي نوانرس ڪراچي جي ڪبنه جي ڪم
 جو شيڊ ٺرو ڪر آهي. سیت مولچند، عالم، بهمي ۾
 پرتنگ ٺرس جو ڏندو ڪندو آهي.
 سیت گورو مل، ڪراچي ۾، پنهنجي ڪوٺي ۾ جو
 ڪاروبار ڪندو هو. سیت ليڊرام جي نوماڙي ۾ سب،
 سیت گورو مل سنڌي پائيند بڻجي ٿي جي مڪوڻ جو ڪم
 هلائيندو هو. اڏين مڇنس انسٽيٽوشن جي مڇوڻنگ
 ڪاميٽي ۾ جو ڪيترا سال ميمبر ٿي رهيو ۽ سنه ۱۹۴۴ ۾
 انسٽيٽوشن جو وائيس پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. ڪراچي ۾
 جي گدامي بڻجي ٿي جو بڻ وائيس پريزيڊنٽ هو. ڪجهه
 وقت ڪراچي پورٽ ٽرسٽ بورڊ جو ميمبر ۾ چونڊيو ويو.
 وقت، بهمي شهر ۾، سیت گورو مل پنهنجي ڏاڏي
 ۾ ڪاروبار ۾ وڌل آهي.
 سیت ليڊرام جو ٽيون پٽ، مڪينارام بهمي اولورسي
 نو سائنس گرنٽوٽ آهي. بهمي ۾، پنهنجي ڏاڏي ۾
 ڪاروبار سان گڏ انشورنس جو ڪم پڻ ڪندو رهي ٿو.
 کيمنداس جگومل سیت لکي مل جو ٺرو ٿو هو. سنه
 جنر ماڻهو ۾ نيو غريبي حالت ۾ شڪ سب، سنه

لکياڻي آڪھ تي سرامري نظر ۹۴۱

اڻ کي اڻان فارغ ڪرايائين.

رائلي ڪمپنيءَ مان فارغ ٿيڻ بعد، سيٽ ايلارام، سنه ۱۹۳۰ ۾، ڪراچي شهر ۾، پنهنجي پٽن جي االن سان، ”مڱهارام گورومل“ جي نالي، اناج، ٽيلي بچن ۽ ڪپڙ جي ڪميشن جو ڌنڌو شروع ڪيو. جڏهن سيٽ رٽائرڊ ٿيڻ بعد، ڪيملداس وارن ڪراچيءَ جي ڪوئي بند ڪئي، تڏهن پاڻ پڻ سنڌي پنڌڄات مڪچ جي پگ سيٽ ايلارام کي ٻڌائي. ڪراچي ڪاٽن انڊسٽريشن جي شااڌار بلڊنگ جي ٻاٻي وجهڻ جو عهدو ۱۴ ڊسمبر ۱۹۳۸ع تي مڪي ايلارام ٽوڪڇڻ ڪيو هو. سنه ۱۹۴۳ ۾، سيٽ ايلارام کي، اوچتو، اڌراڳ ٿي پيو. بيماريءَ سبب، پنهنجي ڪوٺيءَ جي ڪاروبار مان هٽ ڪڍائڻو پيس. اڪثر، پنهنجي گهر ۾ وقت گذاريندو هو.

پاڪستان ٿيڻ بعد، ڪئنب، سنڌ مان لڏي، وڃي بمبئيءَ ۾ رهيو. بمبئيءَ ۾، گورومل ايلارام جي نالي سان، ڪميشن ۽ ايڪسپورت جو ڪم ڪندا رهن ٿا. تڏهن کان سواءِ، فورٽ، بمبئيءَ ۾ ڪين هڪ پورٽنگ پريس به آهي. سيٽ ايلارام، ۸۱ سالن جي اوسا ۾، ۳۱ جولاءِ ۱۹۵۷ تي بمبئيءَ ۾ ڇا لاڻو ڪيو.

سيٽ ايلارام جو ننڍو ڀاءُ، ٻاٽو صاحب گرداس، مانجهڻ جي ٻائي صاحب گوڀنداس جي ٽڪاڻي جو مهنت هو. لڏپلاڻ ڪندي، ٻائي صاحب، مانجهڻ جي ٽڪاڻي جون سماڏيون ۽ ٻيو قيمتي سامان ڪٿائي، بمبئي ۾ اچي، ڪار ۾ وڌو ٽڪاڻو ٺهرايو. ٽڪاڻي ۾ سماڏيون استاين

ڪرمي ٻائي نيلارام

ڪملا ٻائي گورمل

ليڻي ٻائي موڻهند

جعنا ٻائي هوندلداس

رڪمڻي ٻائي مڪيارام

سيٽ ليلا رام تلوڪچند

گورمل ليلا رام

مولىچند ليلا رام

هوندلداس مولىچند

منگهارام ليلا رام

۹۰ سالن جي ڀڳتيءَ اوستا ۾ ڄاڻاڻو ڪيو.

سپت لڙو ڪڍند ڪي ٿي پت هئا: سترآمداس، ايلارام ۽
 پاڻو صاحب گرو داس. سپت لڙو ڪڍند، حالائي وقت،
 اٽڪل ۴۰ هزار رپيا روڪڙا ڇڏيا. سندس وڏي پٽ،
 سترآمداس، گهڻي عمر، اڻلڳن خرچن ۽ سوداگري ۾ ويڃائي
 ڇڏي. پيءُ جي مرن وقت، ايلارام جي عمر ستن سالن
 جي هئي. پنهنجي وڏي ڀاءُ سترآمداس کان جدا ٿيڻ
 وقت، کيس هڪ ۱۸ سؤ رپيا مليا، جنهن مان، ماءُ ۽
 پٽ گذران ڪندا هئا.

ايلارام جو عمر، ماڻهوءَ ۾، سنه ۱۸۷۶ ۾ ٿيو.
 ايلارام کان غرامي حالت ۾ هڪ سبب، کيس ڪيترا سال ساندو
 اوڪراون ڪرڻيون ٻيون ۽ ڪسالا ڪڍڻا پيا. ماڻهوءَ ڳوند،
 ڪي ڇڏي، ڪراچيءَ ۾ اچي، سپت رڳو ڇڏي ڪڍنداس
 جي ڪوئيءَ ئي سبب ٿيو. محنت ۽ اورچائيءَ سبب،
 سندن جي ڪراچيءَ واري ڪوئيءَ ۾ پائواري ماڻس.
 سپت رڳو ڇڏي ڪڍنداس وارا، ڪراچيءَ جي سنڌي پائواري
 پنڊتپات جا مڪي هئا. سندن جي همحاضريءَ ۾، ايلارام
 مڪي ۽ لاڙڪاڻو ڪيو.

ايلارام جي خوشاريءَ، ايمالداريءَ ۽ لباقتن کي ڏسي،
 ڪراچيءَ جي رائي اڏارس ڪهڙيءَ جي هٿ ۾ روڪڻ
 ٿئي ٿو. اڏارس آدم واري کيس پنهنجي ڪم ۾ پائواري
 ڪيو. هلندي سبب ايلارام آودو ٿي پيو. ڪيترا سال
 دلائيءَ جو ڪم ڪندو رهيو، جنهن بعد، پنهنجي پٽ
 وڃند ڪي انهي ڪم ۾ لڳائي، ڪهڙيءَ عودلال مٿو ڪرائي،

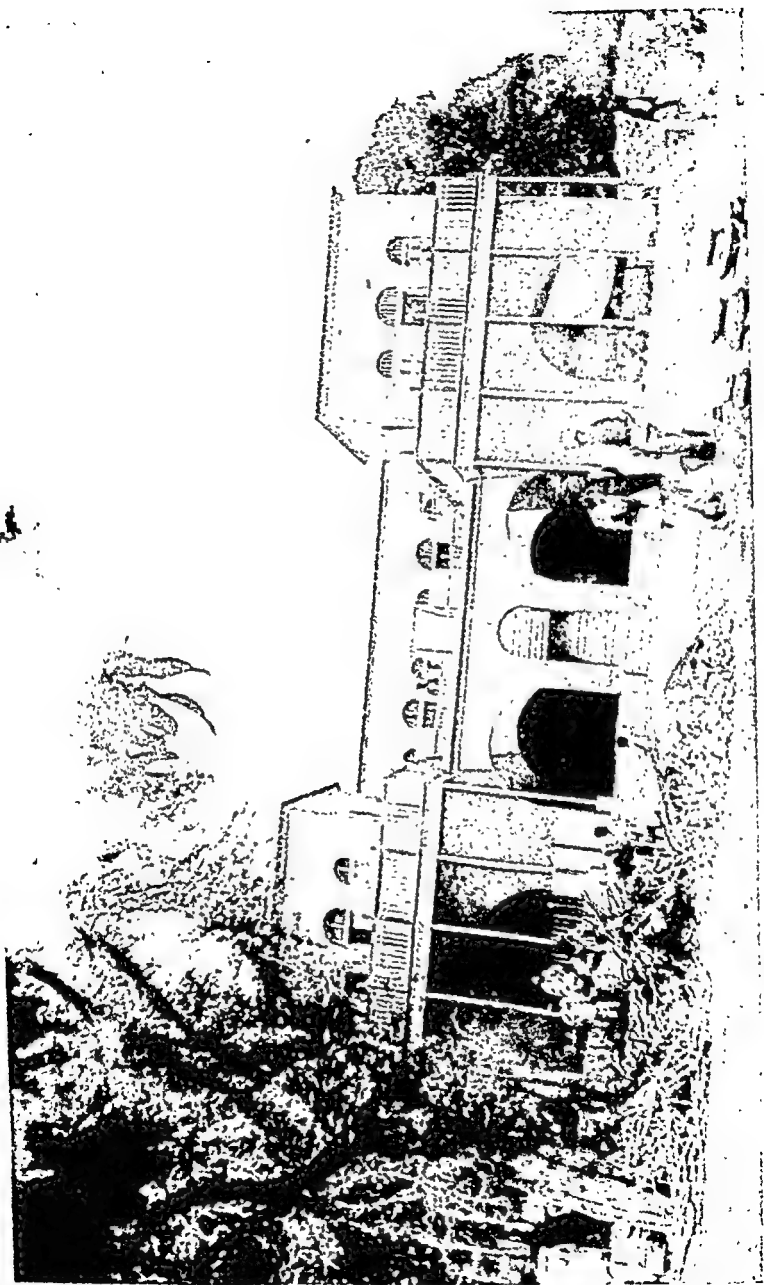
لکھاڻي آڪھ ٿي سواسري نظار

سيٺ ساول مل جي ٻنهن نمبر پٽ، سيٺ لکي مل جو
اولاد لکھاڻي آڪھ سان سڏيو آهي. سيٺ لکي مل،
ٻن پائرن جي پيٽ ۾، وڌيڪ شاهوڪار هو. جاين،
ذريعي زمين، ڇوٽائي مال ۽ زيرن کان سواءِ، وٽس هڪ
لک رپيا روڪڙا پڻ هئا، جنهنڪري ڇوٽا عمارت سيٺ
لکي مل لک ٿي مٿو ڏوٽو. انگريزن جي راڄ کان اڳ،
سڏ ۾، هالڪا رپيا هلندا هئا. انگريزن جي ڏينهن ۾
ڪلدار (ڪل مان ٺهيل) رپيا ڇالو ٿيا.

سيٺ لکي مل جي ڇا لالائي بعد، سندس ٻه پٽ،
ٽانورداس ۽ ساجنداس، هڪ ٻئي کان ڌار ٿيا ۽ ملڪيت
ورهايائون. سيٺ تانورداس جي گذر ڪرڻ بعد، سندس
ستن پٽن ملڪيت پاڻ ۾ ورهائي. ملڪيت جي ورهاست
بعد، لڳاپائو ۽ لالچاڻي اولداس ۽ نندي-رام، ۽ ميارام ۽
تلو-رام هئا. ستون پاڻ لالچند،

دربار صاحب به شاهی بزرگی و دلجوئی

کندو هو. حیدرآباد ۾ عمارتي کات وارو ڏيپو سیت لٿورام
 و شنداس سنڀالهندو هو. سیت و شنداس جو هيٺ ڪوارٽر
 وشن لگر حیدرآباد هو، جتي سندس حاضريءَ ۾ منشي بصرمل
 ۽ سول ۽ ٻين وارو هو، ۽ حاضري خدمتگار، ۽ ٻين آئمل
 ۽ سول ۽ پڇاڙيءَ ۾ آسنداس چونٿرام ڪوريجن جو هو.

* * * *

سیت و شنداس جي پتا سیت نهالچند جي گروءَ ٻرمهٺس
 مهراج سنبت ۱۹۱۴ ۽ عيسوي سنه ۱۸۵۷ ۾ چولو ڇڏيو. ٻرمهٺس
 مهراج جي سماڻ متيارين کان به ميل پري، ايمائي وسيءَ
 لک، سیت نهالچند جي باغ ۾ هئي، جنهن کي درٻار
 صاحب مهراج ٻرمهٺس جي سڏيندا هئا. درٻار صاحب
 ۾ هر سال، ٽيڪڻ مهني ۾، هوليءَ جي موقعي تي ميلو
 لڳندو هو. ميلي ۾ ڪٿي ڪٿي جا گلابداسي ساڻ ۽
 ٻيا پگت ڪهي ايندا هئا. درٻار صاحب ۾، سیت و شنداس
 پڪي سرون جي به ماڙ جڳهه، ٺهرائي هئي، جنهن ۾
 هٺ وڏو هال هو، جتي سنبت، پگت ۽ راڳي ٻين
 ڪندا هئا، ۽ مٿي رهڻ لاءِ ڪوٺيون هونديون هيون.
 درٻار صاحب ۾، مهراج ٻرمهٺس جا شش، هڪ ٻئي پٺيان
 گاديءَ تي وهندا هئا. نيت، سیت و شنداس، پگت ٻين مل
 کي اتي چوڻ هوائي مقرر ڪيو. پگت ٻين مل سنه ۱۹۴۴ ۾
 چالاڻو ڪيو، جنهن بعد، سندس بت شيواڌاري ٿي رهيو،
 جو پاڪستان ٿيڻ کان پوءِ هندستان ۾ هليو ويو.

سند مان لڌ پلاٽ ٿيڻ بعد، درٻار صاحب جو سنڀالهندڙ
 ڪو ڪو رهيو. سیت و شنداس جي پوٽن جو به اوڏانهن وڃڻ

جي هٽ هٽ ، جيٽومل پيتاري وارو سڀيال ٻڌو ۽
 جي وڃڻ ۽ سٺ ڪيٺو داس جي ڇا لائي کان پوءِ ، پيلن ۽
 ڪم سٺ وڻنداس جو عام هٿيار ، مٺي ڇيلا رام ڪوڙو مل
 ٿئي ۽ وارو سڀيال لڳو . پيلن جي ٽيڪن جي ڪم ٻڌ ٿي
 کان پوءِ ، مٺي ڇيلا رام سٺ وڻنداس جي زمينداري
 سڀيال لڳو . سندس هٿن ۽ سڃاڻي ڪري ، سٺ صاحب
 کيس ”دٻواس“ جو خطاب ڏنو .

سٺ وڻنداس جي زمينداري اٽڪل اٺ هزار اڪڙ
 هئي . اوروڏيو ، ڏوراج ، ڏورڪڻن ۽ ڇيلا رام ، هڪ ٻئي
 پنهنجي عام هٿيار ٿي ، زمينداري سڀيال ٻڌا هئا . ڪوڙي
 لعلڻي جي زمينداري ۽ ٽي ڪمدار ، هڪ ٻئي پنهنجي
 ساڌو شادي ، چوڳي گڏو ۽ موٽو لاري ، مٺي حاجي خان
 زمڪاني ٿيا . ڪارائو حاجي ڳاڙهو لاري هو ۽ اوڀر جاڙ
 بس لاشاري هڻندو هو . حال مانجهند جي زمينداري ۽ جو
 ڪمدار اميد علي سولنگي هو ، عدوين جي ڌرم ٺوڳ کان پوءِ
 لاو ٻروڇ ڪمدار ٿيو .

وڻن لڳر ٻيڙ آباد ڪندڙ برٽسنگ ٽيڪٽري ۽ ٻي ڪرمچند
 امر ٺومل ٻن وارو ۽ سندس ٻٽ لالچند ، ڀڳت اٽومل ، ٺومل
 اٽومل صاحبين وارو ۽ مٺي لٽومل اوڏو داس ڪارو ٻار هلائيندا هئا ،
 لواب شاه ڪاٺن چنگ ۽ وائيس ٽيڪٽري ۽ ٽي ڀڳت
 موٽومل ڌرم داس نيارن وارو ۽ سندس ڀائر ڪم ڪندا هئا .
 راجه جي وائيس ٽيڪٽري ۽ زمينداري چيناند ٽيڪچند
 ۽ سندس ڀائٽو ٽيڪچند داس موٽومل انڙ ٻرو وارا سڀيال ٻڌا هئا ،
 ڏکڻي ٻڌو واري ڪارائي ٽي ٽيڪومل لاڙائي ڪم

ڪراچي، حيدرآباد ۽ سنڌ جي سڀني ڪارخانن تي ڪاڙ
ڪراچي ۽ مان ٺهي ويندا هئا ۽ اهي ڪاغذي بازار جو
ڪاغذي حاجي. الياس حاجي وبعيدالدين ٺاهي ڏيندو هو.
حاجي الياس اڃان حيات آهي ۽ سندس عمر ۸۹ سالن
جي آهي. سندس دڪان سندس پٽن پٺيان عبدالڪريم
پرادرس الي سان هلندڙ آهي.

ڪوٽڙي ۾ سیت وشداس جي ڏاڏي جو وڏو
مرڪز هو. سندس رهڻ ۽ ڏاڏي جي جاءِ درياھ جي
ويجهو هئي. ڪوٽڙي کانين جو وڏو بندر هو. سنڌو
نڌي ٺي، سندس ڇھ کن ٻوڙيون هلنديون هيون، جي
ڪيئي بندر کان سکر تائين مال آڻينديون ۽ کڻي وينديون
هيون. انهن ٻوڙين مٿان اڪثر صالح هو. ڪوٽڙي جي
ڪاروبار جو منهن سیت وشداس وٽ هو. سندس
هڪ هيٺ سترامداس پٽن واري جا پٽ، ٺيڇوڙ، راتوڙ
۽ سامنڊل، ۽ مٺشي خيردين پنڄايي ڪم ڪندا هئا.
سیت وشداس وڏي ۽ حشم وارو هو. ڪوٽڙي شهر ۾
سندس چڱي هلندي هئي.

مانجهوءَ ڳوٺ ۾، سیت صاحب جي ڪٽنب واري وڏي
جڳهه هئي ۽ ڪچھ جي ٽائڻ جو ڪارخانو هو، جنهن کي ”گودي“
چوندا هئا. مانجهوءَ واري ڪارخاني تي ٺيڇوڙ سترامداس
پٽن وارو ۽ مونهرام مگهنمل ٺيڪواڻي (کسانين ديو)، ۽
انهن بعد کسانين ديو جو پائيٽو جڳوڙ ۽ آتمارام ديو ڪشنداس
ڪم ڪندا هئا. سیت وشداس جو ارڏاي غوث ديو هو.
پٺيان جو ڪاروبار، سیت ڪيشورداس ۽ سیت سرچند

ميٺ ٽولارام ڏيو جي رام

مکي گهسل ڪرمچند

وليرام چچاومل

مکي ميٺارام گيانچند

ميٺ نڱورام وشنڊاس

ٽچند ٽيڪواني

ڪرمچند امرڌ نومل

ڀڳت امرڌ نومل تنومل

بصرمل پيسومل

لالچند ڪرمچند

ڇيٽانند ٽيڪچند پوچارو

جلداس ٻيلاڻي

زان حوت

اناح بهي گندار لي گمر سکندا عشا : متن - بيت اول و داس
 جو عمت جو دودو جو . گيلداس اناح جو گمر : سامنداس
 : ايسرداس برادري کاڙو جو گمر سڀالڻا لڳاء . سامنداس
 : ايسرداس ، زاري سان ، نمڻي زاري گڏيو . هي ٻڌي
 لي اڃا وڃي . عشا . نمڻي : گمر : گڏيو جو . اهوئي :
 سميت وشداس جو گڏيو جو وڏو گمر ٿاڻو جو . اهوئي :
 سندن اڳاڻو ميسوس کي هتي وسرام - مس عشا .
 سميت وشداس جون ست سامونڊي دنگيون هلندون
 جون ، جن جا لالا اناح سلامت ، بندر سڀڳاڙو ، اتر سڀڳاڙو
 حڪومر شاعري ، لالڪي شاعري ، سدا - وڙي : اڃا عشا .
 دنگن وسيلي گڏي بندر کان ڪتابتون ايسرداس
 جون . لهن کان سواءِ ، صبح ، صالو اوڙي ، اهوئي ، مامار
 ڪماري . هي بندر کان زاري مال - هي آمدني : روانگي
 اڃا اهن دنگن وڃي اهوئي . ڪڏهن ڪڏهن
 عربستان هي بندر ڏانهن اڃا وڃن . سڀني
 دنگن مٿان وڏو ناشو اڙاڪو ٿيلو جو .
 اهن دنگن ڏي سواءِ ، ڪراچي شهر ، سميت وشداس
 ڏان تي ، ڏا دنگن وارو خوش ڏاندي ، عشا عشا . هي
 سندس اهو ٿاڻو ٿاڻو وارو گمر عشا عشا .
 دنگن ، اهوئي : وضعت بندر ، هي : اهوئي :
 سونچند ڪاڻي . اهوئي : اهوئي : اهوئي :
 دنگن ڏاندي ، اهوئي : اهوئي : اهوئي :
 اهوئي : اهوئي : اهوئي : اهوئي :
 اهوئي : اهوئي : اهوئي : اهوئي :

سپت وشداس نهالچند

ڪجهه وڌيڪ احوال

ميرن جي راڄ ۾، سپت نهالچند جي ڪراچي ۾ ڪوئي هئي، جا پوءِ سندس ويراڳ ورتي ۽ سبب بند ٿي ويئي. انهي بعد، سنه ۱۸۶۹ ۾، سپت وشداس، ڪراچي ۽ ڪاريدر پوليس چوڪي ۾ جي سامهون، ڪوئي ڪولي، جتي اڃا، نهاي ٻچن ۽ ڪپهه جو ٻڌو واپار ۽ ڪاٺين، ڪوٺن ۽ دلگين رستي مال جي آمدلي ۽ روالگي ۽ ڪم هليدو هو. اڃا جي ڪم جو منيب پائي واڌورام گنگارام خاصين جو ۽ ڪپهه جي ڪم جو منيب پائي چندلداس بيلارام آئيڊاساڻي مالهيندن وارو هئا. ٻيا ڪم ڪندڙ پاونداس ۽ سندس پٽ گوڏومل گنپت، جا هئا. ٻين جي ٺيڪن، ڪاٺين ۽ ڪوٺن جي واپار ۽ دلگين جي ڪم تي سپت ڪهڙوڏاس ۽ سپت سرچند هئا ۽ منيب پائي ڪيمنداس جڳومل لڪياڻي مالهوڙ جو هو. انهن کان سواءِ، ٻيا ڪم ڪندڙ پائي بصرميل پراڻن هالن جو مڪي ۽ سندس پٽ نوهل، پائي جسومل اڀريومل جيتوڻ جو، آڪو (ياقوب) هاشم گهٽرا ۽ سندس پٽ صالح هئا. ڪاٺين ۽ ڪوٺن جي وڪري جو دلال پارومل ٻيلاڻي مالهيندن وارو ۽ ڪاٺس پوءِ سندس پٽ هاساند هئا. اڃا جي ڪم واري منيب پائي واڌورام جي چالاڻي بعد، سندس ڀاءُ پائي ورنڊمل جا ٺيڪي پٽ، ڪيئلڊاس، سامنداس ۽ ايسرداس گهاشتا ٿيا. ٺيڪي پائر نندي هوندي کان

طوطا رام

جوهر مل پاتيا سنبو

ابراهيم محمد جوهان كچي

حاجي خان زمكائي

مختارام ناكرداس پوجارو

مختارام

مينگهوسل پيرومل

جهامنداس رامچند

هاسانند ميگهراج ٽيڪواڻي

سيد ڪرم علي شاه، آغا

پريورام سڪرامداس اوچها

باپو ڀائي پيم ڀائي ديسائي

دکن جوت

۽ اسپرداس لاءِ جي اڳ سندس ڪاڪي سٺ وڻنداس
 وقت ڪم ڪندا هئا. مالڪ جي مٿس وڏي مهر ٿي.
 ڏينھون ڏينھن وڏو ڌنڌي ۾ لڳي ڪندو ۽ ڪميشن سر
 وڏو ڌنڌو قائم ڪري سگهيو. ڪميشن جي ڌنڌي کان سواءِ،
 ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏي ڊال جي انٽر ۾ وڌائين. ڪراچيءَ
 ۾ ڪمٽيون ڄاڻون ڇڏي ڪيائين، جن مان چڱي ڇوڪري
 مسواڙ اڇڻ لڳس. ڪميسن آباد ۾ ڪجهه ٺاڻي جو ڪارخانو
 ۽ ٻياس، ۽ ڏوڪريءَ ۾ ڄالورن جو ڪارخانو، ٻيا ڪمائين.
 جيڪب آباد ۽ بمبئي شهر ۾ ڪڍڻ ڏنائين.

سٺ ڪم ڪنداس ڌرمي خيالن جو هو. سندس سڀا
 مانهڙو هوندو هو. نهايت خوش نصيب انسان هو، جو ٿوري
 وقت ۾، وڏي ترقي ڪري سگهيو هو. سٺ ڪم ڪنداس،
 ۲۹ آگسٽ ۱۹۴۹ تي، بمبئي ۾ ٻاروڪ ٻڌايو.

سٺ ڪم ڪنداس کي ڇهه ٻٽ، جواهر لال، موهڻاڻي،
 هيرا لال، هري لال، ڪنڀا لال ۽ آرڄن لال آهن.

جواهر لال جو جنم، ۱۹۱۸ ۾، ڪراچيءَ ۾ ٿيو. مالڪ جي
 ورهائين کان اڳ، جواهر لال ڪراچيءَ واري ڪارخاني جو
 مئنيجر ٿي ڪم ڪار سنڀاليندو هو. بيمڪال ٻڌند، ڪمزور
 ٻڌند، ٻين قومي ۽ مهر جي ڪمن ۾ وڏي ڌل سان
 ٻڌي جي مدد ڪيائين. خوش مزاج ۽ شوقين طبيعت انسان.
 ۶ جنوري ۱۹۶۸ ڪراچيءَ جي ڦاسن بعد، هي ڪتب

ڪراچيءَ مان لڏي وڃي بمبئي ۾ وسڻو آهي.

سیت مورتي مل تولي مل جو اولاد ۹۳۱

سنم ۱۸۹۱ ۾ پراڻو ۽ پڌرايو ۽ پنهان ۽ پت رامچند ۽ جهرامداس
چڏي ويو کين، سندن ڪاڪي سیت ڪيشوداس پتن وانگر پاليو.
سیت ناٿو مل جي پنهني پتن، رامچند ۽ جهرامداس جو
جنم مانجهو ۾ ٿيو هو. رامچند جو جنم سنم ۱۸۸۴ ۾ ٿيو.
ڪراچي ۽ جي اين. جي. هاءِ سڪول ۾ ڪجهه سال تعليم پرائي،
پنهنجي ڪاڪي سیت وشنوداس جي ڪهڙا واري شاپ
تي وڃي ڪم ڪي لڳو. ڪي سال ڪهڙا ۾ رهيو. سیت
ڪيشوداس جي چالاڻي بعد، ڪهڙا چڏي، ڪراچي ۾
اچي، ڪراچي ۾ جي ڪانهن ۽ ڪوٽان جو ڏندو سنڀالڻ لڳو.
سیت رامچند مٿي سڀاءِ وارو ۽ رڳو ملڻو انسان هو.
ڪيس فقط هڪ نياڻي راذان پائي لائي هئي. راذان پائي
جي شادي سه-روسنگ ۽ روسنگ سنڌو رقي سان ٿي.
پنهجي پيءُ وانگر، رامچند ۾ ۲۴ سالن جي اڪل ننڍي عمر ۾
گذر ڪري ويو.

جهرامداس جو جنم ۱۸۸۵ ۾ ٿيو. ڪراچي ۾ جي اين. جي.
هائڊ سڪول مان تعليم حاصل ڪري، اچي ڏنڊي ڪي لڳو.
پنهجي ڪاڪي، سیت وشنوداس جي اڃا جي گدامن
جو ڪم سنڀالڻ لڳو.

هينٽائين، سیت جينومل جو اولاد، سیت وشنوداس سان
گڏ رهندو آيو. سنم ۱۹۱۲ ۾، سیت جهرامداس ناٿو مل ڌار
ٿيو. پنهنجيون جايون ۽ زمينداري سنڀالڻ لڳو ۽ ڏندو
ڪرڻ لڳو. آڪٽوبر ۱۹۱۹ ۾، ڪراچي شهر ۾، سیت
جهرامداس اڃا ۽ ڪجهه جي ڪميشن جي ڪوٺي ڪوٺي.
وٽس ڪم هلائيندڙ ڪمشتا پائيلور پائي ڪيشوداس، سامنداس

موشلال جبرامداس

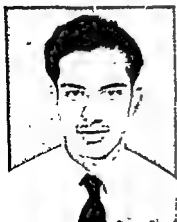
جوهلال جبرامداس

کنیلال جبرامداس

غیرالال جبرامداس

مائکلال جوهلال

مربلال جبرامداس

کیول پائی نائونمل

کیشوداس چینومل

جیرامداس نائونمل

رامچند نائونمل

جمنا پائی جوهرلال

اس

وجود سبب ۽ ڇوچند راءِ ۽ سبب ڪهڻي شروعات ٿي هون. اهي
 ٺڪڻي وقت ۾، سبب ڪهڻي شروعات انسان ذات جي چڱي
 خدمت ڪئي. روزانو اسپتال ۾ رهي، بهاري ۾ درٿان
 کي ٺٽو ۽ اسپتال جي ضرورتن جي پورا ٿي ڪرڻ،
 اهي ڪم سندس فرض هئا، هي پوريءَ ريت پتا آڏانهن.
 سنه ۱۸۹۹ ۾ ۽ سبب ۱۹۵۶ ۾، ڪڇ ۽ آسپاس ماڻڪ ۾
 ”پهلو“ ٺڪار پيو هون. ڪڇ مان ڪهڻي ٺٽو روزانو
 ۽ سهارو خاطر ڪراچيءَ ۽ سنڌ ۾ آيا هئا. ڪهڻي پٽ ۽
 نه آيل هئا، هن جي سار سنڀال ۽ پرڳڻو لڏي وئي. هڪڙا
 ٺٽي ٺٽو، انهن پٽن ڪراچيءَ ۾ آيل هئا، انهن مان
 هڪ کي اولاد ناهون هي ٽوڪڙي آسپاس ڪٽسرو ڪل،
 ٻئي کي ڪهاڙيءَ واري ٻاڪڙي ڪندڙي آسپاس ۽ ٽين کي
 سبب ڪهڻي شروعات پاڻ وقت رهايو ۽ سنڀالو. سبب ڪهڻي شروعات
 کيس پٽيو ڪري پالو. ان کي طوطو ملڻاڻي سان سڏڻ
 لڳا. طوطو ملڻاڻي هوندي کان سبب ڪندڙو سان راند
 راند ڪندڙو ۽ سندس ننڍڙو ڇوڪرو هون. طوطي ملڻاڻي
 نه پٽو ڇڏهون وڌا ٿيا، ٽڏهن پٽن سنڀالڻاڻي هي
 رضامنديءَ ۽ موڪل سان وطن وري ۽ پر طوطو ڪراچيءَ ۾
 رهڻي ويو. سبب ڪهڻي شروعات جي چالاڻي آمد، سبب
 ڇوچند راءِ وقت رهندو هو ۽ هن وقت نه، سبب ڇوچند راءِ
 جي ڪتاب سان سمجهي ۾ رهندو آهي.

سبب ڪهڻي شروعات کي ڪوڊ اولاد ڪرڻو آهي. هن
 ۱۹۰۵ ۾ چالاڻو ڪيو.

سبب لائونڊل، ۲۵ سالن جي نوجوان آهي ۽

سیت سوری مل تولی مل جو اولاد ۹۲۹

وچڻ به سندس ڪم هوندا هئا. سیت ليلارام زعيمنداريءَ جو ڪم ۽ مالهو وارو ڪم، جو ڪارخانو سنڀالييندو هو. زندگيءَ جي پوئين وقت ۾، سیت چينرمل نهايت ڪمزور ۽ ضعیف ٿي ويو. ايتري قدر، جو گهر کان ٻاهر اڪرن ڪو نه ٿيندو هوس. ۶۴ سالن جي عمر ۾، سنہ ۱۸۹۸ ۾ چالانو ڪيائين.

سیت چينرمل کي ٽي پٽ، واڌومل، ڪيشوداس ۽ لائومل ٿيا. واڌومل لنڊيءَ عمر ۾ گذر ڪري ويو. ڪيشوداس جو جنم ۱۸۶۳ ۾ ۽ لائومل جو جنم ۱۸۶۶ ۾ ٿيو.

سیت وشنوداس جي لاهيت پرچستو ۽ محنتي هوندو هو. ڪم، ڪراچيءَ ۾ ڪائين ۽ ڪوٽان جو واپار ۽ داڳين جو سمورو ٿڌو سنڀالييندو هو. سیت وشنوداس جي ڪاروبار واري ڪوٺيءَ ٿي سندس اڪثر رهڻ ٿيندو هو. ڪاروبار ۽ آسپاس ۾، سیت ڪيشوداس جو ڏاڪو جهيل هو. ايراضيءَ تي هوندو ۽ مسلم رهواسين ۾ سندس ڏاڍي هلندي هئي. ڪو ڪيس عزت جي نظر سان ڏسندو هو. ڪاروبار جي منظم قوم ۾ ايتري قدر ڇڻا هوندي هئس، جو اهي منجهن لهرن لاءِ وٽس لهڻي ايندا هئا ۽ سندس فحش هميشه مان ڏيندا هئا.

سیت ڪيشوداس دلير دل انسان به هڪ هو. سیت داس جو مٿس وڏو اثر ٿيل هو. پهرين ابن پليگن زماني ۾، سیت وشنوداس پاران ڪراچيءَ ۾ پليگ لاپڙيا ٿي هئي. اسپتال جي انتظام ۽ ڏيک رکڻ جو

سیت هوری مل تولي دل جو اولاد

سیت سائول مل اڃا جي ٽيڻن امر بت، سیت اولي مل
 ن به بت، سیت لکچند ۽ سیت مورو مل ڄڻا. سیت
 لکچند جي ٻيڙي ۽ سو احوال ڏنو ويو آهي. سیت
 وري مل جي اولاد جو احوال هن ريت آهي:

سیت موروي مل کي به بت، ڏيوداس ۽ جينومل ڄڻا.
 سیت ڏيوداس کي بت ڪور جو. کيس ٺٺو به اولاد
 ۽ سیت موروي جي ڄاڻي بعد، جلد ئي، سیت
 ڏيوداس به گذر ڪري ويو. سیت موروي مل جي ٻيڙي ۽
 سیت جينومل وڃي رهيو.

آڪو، مان، عاڻ، سیت لکچند لکچند ۽ سیت
 جينومل موروي مل وڃي رهيا ڄڻا. سیت جينومل، سیت
 لکچند کان عمر ۾ ۶ سال ننڍو هو. سیت لکچند کي
 ڏي عرصي تائين اولاد ڪو نه ٿيو، سو جينومل کي
 بت والگر ٻالي، لائي، وڏو ڪيائين. سیت لکچند کي،
 وڏي ۽ اوسا ۾، به بت، ۽ ڏيوداس ۽ لکچند ٿيا.

سیت لکچند جي دڀانت بعد، سیت جينومل ۽ سیت
 ڏيوداس ۽ سیت لکچند ٿيا ڪم ڪندا ڄڻا. سیت
 ڏيوداس کي، ڪارخاني ۽ ڏنڊن تي ڏيک وٺڻ ۽
 سڌ سماج (هٿ ڇاڙ)، اڪر ڪري، عمو رتڻو ٿيو. سو
 ڪور جي ڏيک وٺڻ، ڪٿي ڏيک وٺي، جون جوابداريون
 سیت جينومل جي حوالي ڪيون. مٿن مان، عزت ۽ خوشن
 شاديءَ جي ڪارڻ ۽ غميءَ جي موڪل تي وٺڻ به وٺڻ

ڪٿيا اٿس. مارچ ۱۹۵۸ ۾، امبئي يونيورسٽيءَ جو مئٽرڪ پاس ڪري، واديا ڪاليج پونا ۾ فرسٽ يئرس سائنس ڪلاس ۾ داخل ٿيو آهي. فوٽو گرافي ۽ ٽپال جون اڪليون ڪنيون ڪرڻ سندس ولدرون ۽ شوق آهن.

موهن جو جنم ۱۴ جون ۱۹۴۸ تي، انصاري روڊ، بيدر روڊ تي ٿيو. هن وقت، ڪراچيءَ جي سيمٽ پئٽرڪ هاءِ سڪول ۾ تعليم ۾ پرائي رهيو آهي. سڀوڙس ۾ چڱو چاهه اٿس.

ماسومل كلاچند پريملائي

ڊالومل بصريومل

آسنداس ڪندومل

ٽهارام ٽيڪچند

چاهیمل شیوارام

کیمچند یوسٹل

صویراج شیوارام

پہلا جراء کیمچند

ڈاکٹر چیلارام شیوارام

پیگوانداس خوشیرام

سيدر داس جو جنم ۱۵ نومبر ۱۹۲۸ تي ٿيو. مئٽرڪ ٽائون پڙهي، اچي پنهنجن وڏن جي ڌنڌي کي لڳو. ڪراچيءَ واري ڪوآپي اي ڪم ڪار ڪري، ڌاڏي جو آزمودو حاصل ڪيائين. هن وقت، حيدرآباد ۾، پنهنجي مئٽرس وشنيداس سڪندرو نمر جي جنگ فٽڪٽريءَ جو سمورو ڌنڌو سنڀالي رهيو آهي.

سيدر داس جي شادي، سٺ ڪيندل داس، پرنل داس حشماڻيءَ جي ڌيءَ ڪماري منجهو (شسلا ڀائي) سان، ۲ جون ۱۹۵۴ تي ٿي. ۱۰ سٺ ڪيندل داس، لکڻو شهر ۾، ماڊرن ساڪس هائوس جو مالڪ آهي. سيدر داس کي هن وقت هڪ پٽ آهي، جنهن جو نالو وڻڻو آهي. وڻڻو جو جنم ۵ نومبر ۱۹۵۵ تي ڪو، ٿي. ۱۰ ۾ آيو.

مهرش هو جنم، ۴ نومبر ۱۹۴۲ تي، باجوچ پرنل گوانڊو سامهون ٽنگلي ۾، بندر روڊ ايڪسٽينشن، ڪراچيءَ ۾ ٿيو. کيس، لنڊن کان دم جي اڪيلف شروع ٿي. ۱۰ ڏهين علائقن ڪرڻ بعد ان دم جي اڪيلف صفا دور ٿي. ۱۰ سگهي.

سڪندر جي تعليم لاءِ، مهرش کي گرامر سڪول ڪراچيءَ ۾ داخل ڪيو ويو. ڪراچيءَ جي آب هوا صحت سان ان لھڪڻ سبب، کيس ٻولي ۾ موڪلو ويو. ٻولي جي هوا جو منس چڱو اٿس ٿيو. ٻولي ۾ شري شهوا جي ٻي. ۱۰ سڪول ۾ داخل ٿي، تعليم وٺڻ لڳو. سڪولي ڪمن کان سواءِ، سڪائونٽنگ ۽ سپورٽس ۾ چڱو چاهه وٺندو رهيو. سڪول جي سالهائي سپورٽس ۾ هر وقت پورو وٺندو هو ۽ ڪيترا دفعا اعامون ۽ چانديءَ جا پيالو

ٻوٺي جو جنم ٿيو آهي ۽ اسان لاءِ نهايت خوشيءَ جو موقعو آهي. انهي خوشيءَ جي موقعي جي يادگار ۾ ٻار جو نالو خوشي رکيو وڃي.

خوشيرام سنه ۱۹۴۳ ۾ مئٽرڪ پاس ڪري، ڪراچيءَ جي ٻي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿي، بي. ايس سي. تائين پڙهيو. ڪاليج ڇڏي اچي ڪجهه جي ڌنڌي جي سکيا ورتائين. هن وقت مئشنس اي. ايم. وزير علي ۽ مئشنس رالي ايلڊرس فرمن جو ڪجهه جو دلال آهي.

خوشيرام ڪراچي ڪلب ۽ ڪراچي جهڙاڻا جو ميمبر آهي، جتي، آفيس جي ڪم ڪار بعد، شام جو وقت صرف ڪندو آهي. ڪراچي ايئرو ڪلب لميٽيڊ جو به ميمبر آهي ۽ هوائي جهاز رالي هائينڊو آهي. ڪراچي ايئرو ڪلب، اصل ايئر لائڪ آف الڊيا نالي سان ڪراچيءَ ۾ ۲۲ فيبروري ۱۹۲۷ تي برپا ٿي. ڪلب جي برپا ڪرڻ جو مڪيه مقصد هو ته هر ممڪن طريقي سان عوام ۾ جهاز راليءَ لاءِ شوق ۽ دلچسپي وڌائجي. ڪلب جو پهريون چيئرمين سر مائٽيگو ٻي. ويب ۽ ڪاميٽيءَ جا ٻيا ميمبر، سيٽ هرچند راءِ وشننداس، ايف. ڪليٽن، جهشيد مهتسا، ٽي. ڪي. جيسواڻي، ڪي. ايڇ ڪانرڪ، مير ايوب خان، حاتم علوي، پرنسپال ايس. سي. شهاڻي، شيوارام ڏيوامل ۽ ٻيا هئا. اي. ڊنگڊ سڪريٽري ۽ گڏا مل ڪمپنڊ خزانچي هئا. خوشيرام ايئرو ڪلب ۾ چڱي دلچسپي وٺندو رهي ٿو. سال ۵۶-۱۹۵۷ ۾ ڪلب جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جو ميمبر بڻ ڇوڻو ويو هو.

خوشيرام سکديو

شيلاپائي سندر داس

سندر داس سکديو

موهن سکديو

ميشن سکديو

اولاد

سپت سکديو کي هڪ ماڻھي ۽ چار پٽ آهن، جن جا
 نالا سبتان ٻائي، خوشرام، سندر داس، مهيش ۽ موهن
 آهن. پهرين ٽن ٻارن جو جنم، ڪٽنب واري جاءِ، لکمنداس
 سٿريت ڪراچي ۾ ٿيو.

سبتان ٻائيءَ جو جنم ۲۰ آڪٽوار ۱۹۲۳ تي ٿيو. سنڌي
 سڪول جي تعليم وٺي، اچي گه-رو ڪاروبار ۽ انتظام
 جي ڪمن ۾ ماهریت حاصل ڪيائين. کيس، ووٽي ۾، ماءُ
 جاگڙا ۽ خاصهتون حاصل ٿيل آهن. سندس شادي ڪومل
 چاچي مل سان ٿي. شري ڪومل سبت شهباز ۾ رهاڻو
 جي ڪٽنب مان آهي. سبت شهباز کي چار پٽ سبت
 چاچي مل، شري صوف-راج وڪيل، ڊاڪٽر زبيلام ۽ سبت
 زبيلام آهن. سبت ۾ هي ڪٽنب زميندار ۽ واپاري عوام.
 ڪن قاضي ۽ حيدرآباد ۾ ڪاٽن ڪنگ فڪٽري ۽ ماڻھي ۾
 ڪاٽن ڪنگ ڀرسان فڪٽري هون. هن وقت بمبئي ۾
 ۾ رهاڻو ڪن ٿا.

شري ڪومل ۽ سبتان ٻائي ڪاڙ، بمبئي ۾ رهن ٿا.
 ڪين، پٽ ۽ ٽي ٻياڻيون آهن، جن جا نالا اندر، شمل،
 ڀڪا، شوبا ۽ ڀڳوان آهن.

خوشرام جو جنم ۲۴ مارچ ۱۹۲۶ تي ٿيو. سبت
 حيدرآباد تي کيس ”خوشي“ لالو ٿيو. هي، گور ۾ پهرين

جيون ساٿي

۹۲۳

پنهنجي وڻندڙ سپاءَ جي ڪري، ساڻن سهڻا ۽ خاصا ٺاٺا
قائم ڪري سگهندي آهي. اهوئي سبب آهي جو سنڌ
۽ هندستان ۾ رهندڙ جدا جدا ذاتين جي ڪيترن سارن ڪيڏينهن
سان سٺا گهرو ٺاٺا قائم ڪيل اٿس.

اڄ به، ڪراچي شهر ۾، هوءَ پنهنجي يادگ ۾ هڪ
مرڪز بطبي چڪي آهي. شهر جي جدا جدا حصن جي
ڌار ڌار ذاتين ۽ ڌرم وارين زالن سان تمام سٺا پنڊگتي ٺاٺا
قائم اٿس. انهن ذاتن کي همدرد، هر دل عزيز ۽ سونديتر يادگ
۾ لپاڻيندي رهي ٿي. پنهنجي ۴۹ سالن جي جيوٽ جي
آزمودن وسيلي، جنهن حوصلي ۽ اورباريءَ سان، زندگيءَ
جي جدا جدا پهلوئن ۾ جا گامهائي ۽ سڃاڻتا حاصل ڪري
سگهي آهي، اها سندس ڪنن ۽ خاصيتن جي ساک آهي.

سیتا پانی چیو تراء پریملاڈی

گلاب سورجمل پریملاڈی

آسری پانی سورجمل پریملاڈی

ساوتري ٻائي سڪديو

وشنو سندرداس

سڪديو اودوداس

ڪجهه عرصو دعائيءَ ۾ رهڻو ٿي پيو. ساوٿري ٻائيءَ ۾ دعائيءَ ۾ اچي رهي. پنهنجي سڀاءَ ۾ ڀر ۽ روشن وسيلي، دعائيءَ جي صفائي لاءِ واڙو مدد ڏيئي ڀاڱو ڀاڱو ڪاٺ ۾ ڳڻڻو وقت نه ورتائين. انهيءَ مهيني ۾ جي ڏوهين جي عيوض ۾ ڪي ازان فرض ۽ حوالدارين ۾ ڪي ٿيون، اها سڀاويڪ ڳالهه هئي. انهن کي پوريءَ ريت هٿ ڪرڻ ۾ ڪا نه ڪسر نه ڇڏيائين.

دعائي شهر ۾ ڪيترا سارا سنڌي ڪٽنب وسندا هئا. ڪٽنبهه را سنڌي واپاري هئا، جن جا زبردست ۾ سنڌي هئا. ڪي سنڌي سرڪاري نوڪرين ۾ پڻ اڳل هئا. سنڌ کان دور رهڻ سبب، اهو ضروري هو ته دعائيءَ ۾ رهندڙ سنڌي هڪ ٻئي جي ويجهو ٿين ۽ ڀاڱو ڀاڱو وڙهه ۾ اچن. انهيءَ مراد کي حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌي ڪٽنبهه جي پنڌي مڙن ۾ اعظام ڪيل هرو سبب سڪاڻو ۽ ساوٿري ٻائي انهن مڙن ۾ شريڪ ٿيندا هئا. ساوٿري ٻائيءَ، پنهنجي سڀاءَ سبب، حدائيءَ ۾ دعائيءَ ۾ رهندڙ ڪٽنبهه سارن سنڌي زالن سان سهڻا ڏالا قائم ڪري سگهي. پنڌي مڙن جي اوائلي دور ۾، سنڌ جي جدا جدا حصن کان آيل سنڌي زالن کي هڪ ٻئي جي ويجهو ٿيڻ ۽ لهه وڙهه ۾ اچڻ ۾ ڏکيائي پئي هئي. انهيءَ ڏس ۾ ڪي عملي قدم کڻڻ ضروري سمجهيا ويا، جن ۾ ساوٿري ٻائيءَ جي دلچسپي ۽ حصور وارو.

سنڌيءَ ۾ پڙهڻي آهي ته مڙا، گهر نه گهرانءِ. ساوٿري ٻائيءَ، جن سان نه لهه وڙهه ۾ ايندي آهي، نه

جيان، پنهنجي پتيءَ جو ساٿ ڏار ۽ کيس ۾ بچاءَ ڏيڻ جي خيال کي رڳو ڇڏيو. اهڙيءَ ريت، پنهنجي همٿ ۽ قربانيءَ جي پاوا سان، ايندڙ مشڪلات ڀري جيوت کي مدھن ڏيڻ لاءِ پاڻ کي تيار ڪيو.

سم ۱۹۲۶ع ۽ ۱۹۳۳ع وچ ۾، گھر ۾ قضيا ٿيا. سيٺ اوڏو داس، سيٺ هرچند داس، سيٺ وشداس ۽ سيٺ سرچند چالاڻو ڪري ويا. انهن غميءَ جي موقعن تي جي گھرو جوابداريون ۽ ذميواريون ٿيون، ان کي صبر، همٿ ۽ بردباريءَ سان مدھن ڏيڻ ۾ ساونري ٻائي هرگز نه پئجي. تنهن کي سواءِ، گھر ۾ جدا جدا وقتن تي، اچمڻداس، رامچند ۽ ڀرتراج جي شادين جا ڪارج ٿيا. اهي شاديءَ جا ڪارج ساونري ٻائيءَ پنهنجي هٿن سان ڪيا ۽ انهن جي پورائي ڪرڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏيائين. شادين بعد، پنهنجن ڏيارائين جي سهڻي ڀانگ ۾ رهماني ۽ رهبري ڪئي. ساونري ٻائيءَ جي شاديءَ واري اوائلي دور ۾، اچمڻداس ٽئزن جي تڪليف سبب، بيمار ٿي پيو هو. بيمار جي سار سميال لھڻ ۽ خدمت ڪرڻ ۾ هن نهايت همٿ کان ڪم ورتو. سيٺ سڪديو، ٻه دفعا، سخت بيماريءَ جي حالت ۾ بستري داخل ٿي پيو هو. پنهنجي موقعن تي، ساونري ٻائيءَ رات ڏينهن هڪ ڪري، پنهنجي جيون سائيءَ جي خدمت ۽ چاڪري ڪئي. هر وقت، سندس پورهيا ٿاب بيا ۽ سيٺ سڪديو اوڀر ٿي آيو.

الدين ليچسليٽو اسيمبليءَ جي عيوض چوانچڻ بعد، اسيمبليءَ جي ٽين ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ، سيٺ سڪديو کي

مرد عي گهرو عدوت جي ڪاميابيءَ لاءِ ضروري آهي ته
 کس اعزاز ۽ عدوت ساڻي ملي، عدوت ۾ ڪي اڻ لب
 ڪٽ ٻڌ موجود هجن. اها ڪا اهم ٿيندي آهي، عدوت
 سميت گهر جي خوشي، درجو ۽ اوج وڌندو رهندو آهي.
 سميت سڪدو کي اهڙي اهم حاصل ٿي هئي، جيئن وقت
 گذرندو، ان وقت ساوٿري نائي دل ۽ دماغ ٺاهين ٿا
 ويٺي وارا ڪندي. نوري تي عرصي ۾، ساوٿري نائي،
 نه رڳو گهرو عدوت جي هر ٻڌاءَ تي پنهنجو اثر ٿي ڇڏي ٿو،
 پر پنهنجي پٽيءَ تي نه جڳو اثر ڇڏي ٿو سگهي. ۽
 انهي ڏس ۾، ٻڌن ٻڌن ٻڌن ٿي ڪندي رهي.
 سميت سڪدو، ڏس ٺهڻ ۽ آراڻي ڇڏڻ ۾ گهڻو
 ۽ ڏس ۾ سڌا ٿيندي عمل جون ڀاڱيداريون ٻڌ ڪيون.
 انهي ڏس ۾، پنهنجي عدوت سان ڪي اهم ٿيندي رهي،
 صبر ۽ همٿ جو هجڻ ۽ سڳار ساڻس هجڻ. انهي ڪري،
 اهڙا ڪم ٿين ٿا ۽ سڳار ۽ سان ڪري ٿي سگهيو.
 ۱۹۳۰ع واري ولايتي ڪميٽي بهڪار ڇڏڻ ۾ سميت
 سڪدو ٻڌڻون دفعو گرفتار ٿيو. مٿس اهي قلم لڳا ويا
 ۽ ڪنهن ڪنهن ڳوڙهي ۾ ڳوڙهو ۽ ڳوڙهي ۾ ڳوڙهو
 سال ٿي ٿيو. راجپوت ڪم ڪندڙن تي ٺٽ ۽ ڦرلٽ ۽
 انوار لڳايا وڃن، انهن سميت، ڪن مرڪزن ۾ محال
 ٿيڪارو ڏنو ته هن ڪيس ۾ بچاءُ ڏنو وڃي. سميت سڪدو
 بچاءُ ٿيڻ کان ناري واري. ساوٿري نائي ٿي زور آندو
 ويو، نه پنهنجو اثر ڇڏي، سميت سڪدو ٿي وڃي.
 ۲۱ ورهين جي نوجوان ساوٿري نائي، دهر دل استري

جيان، پنهنجي پتيءَ جو ساٿ ڏاڍو ۽ ڪيس ۾ بچاءَ ڏيڻ جي خيال کي وٺي ڇڏيو. اهڙيءَ ريت، پنهنجي همت ۽ قربانيءَ جي پاڻا سان، ايندڙ مشڪلات پري جيتوڻي ڪي منهن ڏيڻ لاءِ پاڻ کي تيار ڪيو.

سنه ۱۹۲۶ع ۽ ۱۹۳۳ع وچ ۾، گهر ۾ فضا ٿيا. سيٺ اوڏو داس، سيٺ هرچند راءِ، سيٺ وشنو داس ۽ سيٺ سرچند چالاڻو ڪري ويا. انهن غميءَ جي موقعن تي جي گهرو جوابداريون ۽ ذميواريون ٿيون، تن کي صبر، همت ۽ بردباريءَ سان منهن ڏيڻ ۾ سائري ٻائي هرگز نه پئجي. تنهن کي سواءِ، گهر ۾، جدا جدا وقتن تي، اچي داس، رامچند ۽ ڀرتراج جي شادين جا ڪارج ٿيا. اهي شاديءَ جا ڪارج سائري ٻائيءَ پنهنجي هٿن سان ڪيا ۽ انهن جي پورائي ڪرڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏيائين. شادين بعد، پنهنجن ڏاڏاڻن جي سهڻي ڍنگ ۾ رهندائي ۽ رهڙي ڪئي. سائري ٻائيءَ جي شاديءَ واري اوائلي دور ۾، اچي داس ڦڙڻ جي تڪليف سبب، بيمار ٿي پيو هو. بيمار جي سار سڀال لھڻ ۽ خدمت ڪرڻ ۾ هن نهايت همت کان ڪم ورتو. سيٺ سڪندرو، به دٻاءُ، سخت بيماريءَ جي حالت ۾ بستري داخل ٿي پيو هو. پنهنجي موقعن تي، سائري ٻائيءَ رات ڏينهن هڪ ڪري، پنهنجي جيون سائيءَ جي خدمت ۽ چاڪري ڪئي. هر وقت، سندس پورهيا ٿاب پيا ۽ سميت سڪندرو اوائلو ٿي آيو.

الدين ليچسليٽو اسيمبليءَ جي عيوض چوڏينجا بعد، اسيمبليءَ جي ڇڙن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ، سيٺ سڪندرو کي

مرد عی گھرو چھوٹ حی گامائی لاء ضروری آھی نہ
کس اہلڑو عیون ساٹی مای، عیون پر کی ایل
کڑا پٹا مودھن . اعا هک اعمع نیمدی آھی، عیون
سمت گھر حی خوشی، درجو ۽ اوج وڈ اندر رھندو آھی،
سمت سکندرو کی آھی اعمع حاصل نی هئی، حئن وائم
گذرادو، ایو، نئن ساواری نائی دل ۽ دماغی خواہش پر
وئی واڈارو کندی، نوری نی عرصی پر، ساواری نائی،
اے رگڑ گھرو عیون عی ۽ بہار۽ ای پندھرو اثر نی هلاو،
پر پندھنی پتی نی اے گرو اثر هلائی نی سکھی، ۽
انہی ڈس پر، ڈپھور ڈپھون نری کندی رھی .

سڀا سکڊيو، ديس شهوا ۽ آزادي هليچل ۾ گهڙيو
۽ ديس جو سڌا اڻهندي حمل جون زالون پڻ ڪيون.
انهي ڏس ۾، پنهنجي خون سان ۽ هي همتاڻندڙ ڀرپور
صبر ۽ همت جو ساٿ ۽ سهڪار ساڻس هو. انهي ڪري،
اهڙا ڪم سوانهي ۽ سهنجائيءَ سان ڪري ئي سگهيو.
۱۹۳۰ع واري ولايتي ڪميٽي بهڪار هليچل ۾ سڀ
سکڊو ٻهراون دفعو گهرمار ٿيو. مٿس اهي قلم لڳا ويا
هئا، جن جو ڪهڙي ۾ ڪهڙو ۽ ٽڏيل سزا جو عدو ۽ عالم
سال ئي ٿيو. راجپوت ڪم ڪندڙن تي نامت ۽ قربت جا
الزام لڳايا وڃن، تنهن سبب، ڪن مرڪزن ۾ مثال
ڏيکاريو ويو ته هن ڪيس ۾ بچاءُ ڏاڍو وڃي. سڀ سکڊو
بچاءُ ٽيٽ کان ٿوري واري. ساواريءَ ٻائيءَ ئي زور آندو
ويو، ته پنهنجو اٿس هلائي، سڀ سکڊو کي مڃائي.
۲۱ ورهين جي لوهان ساواري ٺاهي، داهر دل استريءَ

جيون ساٿي

سيٺ سڪندريو جي شادي ساوٽري ٻائي سان ۱۲ ۱۹۲۲ع تي ٿي. ساوٽري ٻائي، پراڻن هالن جي هلندي واري زميندار، سيٺ پهلاجراه ڪمڇند جي ڌيءَ آهي. سندس جنم ۱ نومبر ۱۹۰۹ع تي ٿيو هو. هو ۵ ماڻهن جو ننڍي ۾ ننڍو اولاد هئي. کيس هڪ ڀيڻ ۽ پنج ڀائر هئا. ڀائر جلد ئي گذر ڪري ويا. ساوٽري ٻائي ننڍپڻ کان ئي ٺهڻ، ڦرڻ ۽ مڃڻي هئي.

۱۳ سالن جي عمر ۾ شادي ڪري، پراڻن هالن جو ڳوٺ ڇڏي، ساوٽري ٻائي ۽ ڪراچي ۾ اچي ساهڙن جو ڳوٺ وسايو. شهر جي ٺهڻ واري منڊل ۾ پاڻ کي ٺهڪائڻ ۾ گهڻو وقت نه لڳس. ٺهڻ ٺهڻي سبب، بيڪن ۾ ڳهر ڪم ڪار کان واقف هئي، سو پنهنجي محنت ۽ ڦڙڻيءَ سبب، ٿوري عرصي ۾ ٿورو ڪاروبار جون جواپداريون ۽ ذميواريون هٿ ڪري ورتائين.

سندس سس سالي سياڻ واري شوندي هئي. ساوٽري ٻائي، هر ڪا ڪوشش وٺي، پنهنجي سس کي خوش رکندي رهي. انهي ڏس ۾ چڱي قدر ڪاهه ٿي. پنهنجي سس جون آسپسون ڪٽندي هئي. اعزيءَ رات پنهنجي ڳهر جي خوشيءَ پنهنجي پٽيءَ جو راضو ڇڏي، طرح هٿ ڪري سگهي.

اهڙيءَ ريت، اوڀر پاڪستان ۽ پنجاب ۾ پوڏن جي
ستائين طرف مدد ۽ سهائتا جو هٿ نه ڏيکاريو ويو.

سڌ ڪراچي ريفيوحي ڊورڊ هائوس ٻانڌڻگ ڪا هيتي

مهاڻر طبڙي جي وچولي درعي لاءِ، کڻي ايراضيءَ ۾
۽ نوڙيءَ مساوڙ تي هواندار ۽ سٺا گهر ميسر ڪرڻ لاءِ
ڪراچي شهر جي هنڌڏوڪي سچڻ پاران ڪوشش ورتي
وئي ۽ سڌ ڪراچي ريشوي ڊورڊ هائوس ٻانڌڻگ
ڪاميٽي هئي ۽ اُتي. ڪاميٽيءَ کي حڪومت پاران
گذري روڊ تي وڏي زمين ملي، جهنگي گذري داغ
ڪالوني سڏجي ٿو. ڪاميٽيءَ پاران ٻه ڪمان جدا
ڪيا ڪيا وڃن ٿا ۽ ڪنٽرينون ٻه ايون ويٺون آهن.
انهن ڪنٽرين سبب وچولي درعي جي ڪنٽرين لاءِ جڳي
سهوليت ۽ سهائتا ئي آهي. ڪاميٽيءَ جا ميمبر هن
ريت آهن: مسٽر احمد اي. ايج. حيدر (پيشو)،
سبڪ سڪديو اوڏوڏاس، مسٽر حسين امام، مسز گل ميمڻوالا،
مسٽر قاسم دادا، مسٽر اي. جعفر، مسٽر محمد حسن ۽
مسٽر فراعن.

سبڪ سڪديو پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ ۾ ريشوي
ريهنمائي ڪندڙن سندن لڳ ڪاميٽيءَ جو ٻڻ ڪم ڪندڙا سال
ميمبر ٿي رهيو ۽ ڪاميٽيءَ جي ڪارروار ۾ چڱي داڄسبي
وئي، ڪارگر صلاحون ڏيندو رهيو.

پبلڪ ڪمن ۾ بهرو

مسٽر عبداللطيف پوالي، مسٽر محمود اسفاني، مسٽر محمد اسيد
سيد واجد علي شاهه، بهر محفوظ الاعبي، مسٽر محمد علي حبيبي
مسٽر قاسم دادا، مسٽر ذڪريا آدمجي، مسٽر سعيد سيگال
مسٽر رستم ڪوواسجي ۽ سٺ سڪديو اوڏو داس.

اچي چڪا هئا. ڪاميٽيءَ جي چيئرمن پاران سهائتا فنڊ ۾ رقم
ڏيڻ لاءِ اپيل ڪئي ويئي. ڪاميٽيءَ جا مقرر وقت به وقت
ٿيندو هو. سندس تجويز تي، هڪ اُن چئن جي ڪاميٽيءَ
کي اوڀر پاڪستان ڏانهن موڪليو ويو، جنهن اوڏو جون
حالتون جاچي اچي رپورٽ پيش ڪئي.

ڪاميٽيءَ پاران فنڊ ڪٺي ڪرڻ جون ڪوششون جاري
ٿي ويون. ٻن مهينن جي عرصي ۾ شمار ۲۳ لک رپيا گڏ
ٿي ويا. ڪراچي شهر جي ڪجهه جي واپارين ۽ ٻين
کان به چڱي رقم ڪٺي ڪئي ويئي. انهي ڏس ۾،
سٺ سڪديو، ڪراچي کان انسوسٽيشن جي وائيس
پرايزيڊنٽ مسٽر عبدالرحمان ۽ ٻين ڊائريڪٽرن مسٽر بهر پائي
۽ حاجي امير عمر سان گڏجي ڪوششون ورتيون.

سيپٽمبر ۱۹۵۴ جي پڇاڙيءَ ۾، پنجاب ۾ به اوڏو ٺهون.
هزارن جي تعداد ۾، پنجاب جا ڳوٺ اوڏن جي وڪڙ ۾ اچي
ويا. هزارين ماڻهو درٻار ٿيا. جان ۽ مال جو وڏو نقصان
ٿيو. سينٽرل فلڊ رليف ڪاميٽيءَ، پنهنجي ۱ آڪٽوبر ۱۹۵۴
واري مهيني ۾ مڪملو ڪيو ته پنجاب ۾ اوڏن جي ستايلن جي
بچڻ مدد ڪئي وڃي ۽ انهن لاءِ به فنڊ ڪٺو ڪيو وڃي.

مسٽر عبداللطيف يواني، مسٽر محمود اسفاني، مسٽر محمد اسيم،
سید واجد علي شاه، پير محفوظ الاهي، مسٽر محمد علي حبيب،
مسٽر قاسم دادا، مسٽر ذڪريا آدمجي، مسٽر سعيد سيگال،
مسٽر دستم ڪوواسجي ۽ سيمٽ سکديو اوڏو داس.

اوهان پاڪستان جي ۱۶ ضلعن مان ۱۱ ضلعا اوڏ جي اثر هيٺ
اچي چڪا هئا. ڪاميٽيءَ جي چيئرمن پاران سهائتا فنڊ ۾ رقم
ڏيڻ لاءِ اپيل ڪندي ويئي. ڪاميٽيءَ جا مهڙ وقت به وقت
اهڙا لڳا. سيمٽ سکديو، دلچسپي وٺي، مهڙن ۾ شريڪ
ٿيندو هو. سندس اجواڙ تي، هڪٽر چئن جي ڪاميٽيءَ
کي اوهان پاڪستان ڏانهن موڪليو ويو، جنهن اوڏ جون
هائون جاچي اچي رپورٽ پيش ڪئي.

ڪاميٽيءَ پاران فنڊ ڪٺي ڪرڻ جون ڪوششون جاري
ٿي ويون. ان مهين جي عرصي ۾ شمار ۲۳ لک رپيا گڏ
ٿي ويا. ڪراچي شهر جي ڪجهه جي واپارين ۽ ورين
کان به چڱي رقم ڪٺي ڪئي ويئي. الهی ڏس ۾،
سيمٽ سکديو، ڪراچي کان انسوسٽيشن جي واٽس
پرويزيڊنٽ مسٽر عبدالرحمان ۽ ٻين ٻائريڪٽرن مسٽر بهراڻي
۽ حاجي امير عمر سان گڏجي ڪوششون ورتيون.

سيپٽمبر ۱۹۵۴ جي پڇاڙيءَ ۾، پنجاب ۾ به اوڏون ٺهون.
هزارن جي تعداد ۾، پنجاب جا ڳوٺ اوڏن جي وڪڙ ۾ اچي
ويا. هزارين ماڻهو درٻار ٿيا. جان ۽ مال جو وڏو نقصان
ٿيو. سينٽرل فلڊ رليف ڪاميٽيءَ، پنهنجي ۱ آڪٽوبر ۱۹۵۴
واري مهڙ ۾ فيصلو ڪيو ته پنجاب ۾ اوڏن جي سائين جي
بچ مدد ڪئي وڃي ۽ انهن لاءِ به فنڊ ڪٺو ڪيو وڃي.

کارپوریشن حال ۾ ٿيو. مهر ۾ سال لاءِ عهددار چونڊيا ويا. مسٽر جي. ا. لالا پريڙدات چونڊيو ويو. چار وائيس پريڙدات چونڊيا ويا، جن مان سڪس سڪڊيو هڪ هو.

سيمينٽول فلڊ رليف ڪاميٽي آف ايسٽ پاڪستان ۽ پنڌاڻ

آگسٽ ۱۹۵۴ ۾، اوڀر پاڪستان ۾ ٽوڙن سبب رڳو ڪها. ٻوڏ جي ستايلن جي مدد ڪرڻ لاءِ، ايسٽ انڊ وائيس پاڪستان انسوسٽيشن جي سهاري هيٺ، ڪراچي شهر ۾، ۱۳ آگسٽ ۱۹۵۴ تي هڪ مهر سڏايو ويو. مهر جي صدارت، پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ جي پريڙدات مولوي اميرالدين خان ڪئي. مهر ۾ فيصلو ڪيو ويو ته ٻوڏ سبب ٿيل نقصان کي وڃي. انهيءَ لاءِ هڪ ۲۵ چئن جي ڪاميٽي، مس داظماءِ جي ڇهه ميمبرن جي هڪ مقرر ٿي. ڪاميٽيءَ جا ٻيا ميمبر جن ريف هئا: چوڌري محمد علي (وڏو اعظم پاڪستان)، مولوي اميرالدين (پريڙدات، پاڪستان دستور ساز اسيمبلي)، ڊاڪٽر اي. ايم. ملڪ (مسٽر فار ورڪس)، ملڪ نروڙ خان لون (گورنر، پنڌاڻ)، سردار عبدالرشيد خان (وڏو وڙو، اين. ڊبليو. ايم)، مسٽر عبدالستار پيرزادو (وڏو وڙو، سنڌ)، مسٽر سيد حسن محمود (وڏو وڙو، بهاولپور)، مسٽر مرزا حسن قزلباش (وڏو وڙو، خيرپور)، خان قربان علي خان (اي. جي. سي. ۽ هيف ڪميشن، بلوچستان)، مسٽر اي. ٽي. لٽوي، چيف ڪميشن، ڪراچي)، مسٽر فتح محمد (اڏاڻ وليماني)، جن ٻيڙي ٻنچ. ايم. حبيب الله، مسٽر ايم. اي. ڊاگون وارا.

روا ٿي ويندا هئا.

سوامي لارائڻ مندر هڪ ٽرسٽ ملڪيت آهي. ٽرسٽ جي هيڊ آفيس احمد آباد ۾ آهي. سن ۱۹۵۰ ڌاري، سهڻ سڪڊو ۽ شري ٽاڪرسي مولجي، ٽرسٽ پاران، سوامي لارائڻ مندر ڪراچي ۾ جي ملڪيت جا ”اٺاري“ مقرر ٿيا. هندو ٽرم سر رکشن سميت پاران هندن جي وڏن ڏينهن جا السو سوامي لارائڻ مندر ۾ ملهائڻا ويندا هئا. جڏهن ڪراچي هندو پنهنجا قائم ٿي، تڏهن سوامي لارائڻ مندر جي اٺارين پاران ڪراچي هندو پنهنجا کي آفيس لاءِ جاءِ انهن ملهائڻ لاءِ هڪ ڪمپائونڊ ۽ ريڊنگ روم لاءِ ڪمرو ڏنو ويو. انهن سهولتن مان سان، ڪراچي هندو پنهنجا پنهنجي ڪاروبار ۾ چڱي ڪاميابي حاصل ڪري سگهي آهي.

اڄ ڏينهن تائين، سنڌ مان هندن جي ٿوري گهڻي لڏپلاڻ هيندي اچي. لڏپلاڻ هندو ڪنهن جي سهوليت خاطر، ڪراچي ۾ عارضي عرصي جي گذر ڪرڻ لاءِ، سوامي لارائڻ مندر ۾ سندن رهڻ جو انتظام ڪيل آهي. لڏي آيل ڪنهن ڪجهه ڏينهن ڪراچي ۾ رهي، لڏڻ جو سرٽيفڪيٽ حاصل ڪري، اڪيٽون وغيره وٺي هندستان ڏانهن روانا ٿين ٿا. اهو انتظام سنڌ جي غريب ڪنهن ۽ ڳوٺاڻن لاءِ وڏو سهارو ثابت ٿيو آهي.

فيڊريشن آف چئمبرز آف ڪامرس ۽ انڊسٽريز ۱۲ جنوري ۱۹۵۰ تي، فيڊريشن آف چئمبرز آف ڪامرس ۽ انڊسٽريز جي مهمرن جو عام ميٽر ڪراچي هوسٽل

”ريپورٽ“ مٿس ڪها ويا.

سنه ۱۹۵۶ع ۾، ڪيٿڊرين ٻارن ڪراچي پيٽراپور انسوسٽيشن کي لڏي ويل مائڪم هسپتال ڏيو. ڪيٿڊرين جي آرڊر تي انسوسٽيشن ٻارن هاءِ ڪورٽ ۾ رٿ پيش ڪئي وئي، ڪراچي، الهي امد، ميٽر، ذوق جي ڌارسي ٻائي، وڏو خرچ عمارت ڪري سهرن ڪورٽ ۾ اپل داخل ڪئي. سهرن ڪورٽ ٻارن ڪيٿڊرين کي اها عدايت ڪئي وئي ته ٻه ٽي ڪيس علائقي ڏار وڃي ته ڪراچي پيٽراپور ڪو ڌرمي ۽ ڌرمانو سنڌو آهي يا نه. ڪيٿڊرين ٻارن ڪيس هلي ڀرو ٿيو، پر آخرين فيصلو اڃان ڪو نه ٿيو آهي. ڪيس هلي امد اهو ٿيو آهي جو ڪيٿڊرين پيٽرني ڊپارٽمينٽ کي ڪراچي پيٽراپور جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ لائق ڄاڻائي، پيٽرني ٻارن چئن عيوضن کي پيٽراپور هلائڻ جو ڪاروبار سونپيو آهي.

سوانهي نارائڻ مندر ٿرست

سوانهي نارائڻ مندر، شهر جي ويڙهي، مڪه اندر روي آهي، ڪسادِي ايراضيءَ ۾ هئڻ سبب، پاڪستان بعد ڪراچي شهر جي حدن لاءِ ڪو مرڪز بڻجي چڪو آهي. ڪراچي شهر ۽ سنڌ مان ٿيندڙ لڏپلاڻ جو دور شروع ٿيو جو، ٿيندڙ مندر جون ڪوٺيون ۽ ڪمپائونڊ واري ايراضي هندو ريتويي ڪئمپ لاءِ ڪتب اينديون هيون. سنڌ جي جدا جدا حصن مان، هزارن جي تعداد ۾، هندو ڪئمپ لڏي اچي سوانهي نارائڻ مندر ريتويي ڪئمپ ۽ ٻين ڪئمپن ۾ لڏندا هئا. اڪيٽون وڻ ۽ ٻئي ضروري بندوبست ڪرڻ بعد، ڪامائڙي مندر تان هندستان ڏانهن

انڊمنسٽريشن تي هڪ داغ آهي. چڻي لٿو سگهجي نه
 الهي سلسلي ۾ ڳالهون جو واسطو اندروني کاتي جي وزارت سان
 آهي يا ريجنل ايجنسي کاتي جي وزارت سان. ”انسوسٽيشن
 جي تاريخ ۽ متن ۽ مقصدن کان هائوس کي واقف ڪري،
 وڌيڪ ٻڌايو ته ”انسوسٽيشن پاران هڪ اعليٰ درجي جي
 پرايڊل ڊيپٽري هڪ ڊاڪٽر سوالي کي آلات ڪٿي ويٺي
 آهي، جنهن بابت چيو وڃي ٿو ته هو انهي ڪم جو ماڻهو
 آهي، پر جنهن کي حڪومت خود پنهنجن ڪمن ۾ لڳائي
 نٿي سگهي. الهي ڏس ۾، انسوسٽيشن کي ڪنٽرول ڏيڻ
 وٽان ”اسٽي آرڊر“ پڻ مليو آهي، پر تنهن هوندي به ڊيپٽري
 واپس به ڪٿي ويٺي. الهي بعد، ڊيپٽريءَ کي ان اوڻڪروني
 پرايڊل پڻ ڄاڻايو ويو، ته به ريجنل ايجنسي کاتي پاران انسوسٽيشن
 کي ڊيپٽري واپس به ڪٿي. اسان کي چيف ڪورٽ
 ۾ وڃڻو پيو. چيف ڪورٽ ڊاڪٽر سوالي تي چنڊا هڏيا.
 الهي هوندي به ڊيپٽريءَ جو قبضو انسوسٽيشن کي واپس
 به مليو. ڊيپٽريءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ اسان کي ڪورٽ ۾
 وڃڻو پيو آهي. انسوسٽيشن کي وڏو نقصان ڏسيو آهي.
 اهڙي قسم جي ڳالهه انگلنڊ يا ٻئي ڪنهن لوڪشافي
 ملڪ ۾ ٿئي ها، ته واسطدار کائن جي وزيرن کي
 استغنائن ڏيڻ لاءِ لاچار ڪيو وڃي ها ۽ سندن جان تي
 ٻه ٻهتر وزير مقرر ڪيا وڃن ها.“

۲۹ مارچ ۱۹۵۱ تي، انسوسٽيشن پاران ڪيل عارضي
 مدد نامي واري درخواست ڪورٽ ۾ ٻڌي ويئي ۽
 ڪورٽ پاران چينلنڊ هيرالڊ ۽ ڪيشو جي اخبارن ڊيپٽري لاءِ

رٿواسين کي خالص ڪور ۽ مڪڻ ملندو رهندو هو.

۱ نومبر ۱۹۵۰ تي، ڪراچي پتراءِپور انسويشن جي آفيس تي، ريجسٽريشن کاتي جي عملدارن ۽ پوليس ٻارن، اڄيتر ڪٿو ڪيو ويو. آفيس جي سموري سامان، ڊائري جي ڄاڻون وغيره جي فهرست تيار ڪرائي وئي. ٻئي ڏينهن تي انسويشن جي آفيس جو سمورو سامان، حساب ڪتاب جا ڪتاب، آفيس ۾ موجود رڪارڊ ۽ ڊائري جي ڄاڻون تي ريجسٽريشن کاتي ٻارن قصو ڪيو ويو ۽ اهو سمورو قصو ڪڍي ڊاڪٽر حوالي تي حوالي ڪيو ويو. انهيءَ لاءِ انسويشن کي ڪونه آرڊر ڏيڻ ڪونه ڏنو ويو.

انهي سلسلي ۾، ۲ نومبر ۱۹۵۰ تي، انسويشن ٻارن، سميت سڪڙيو، هميشه سروراهي ۽ جينالڊ هميشه ڪراچي شهر جي انڊسٽريز کي ڏنو ۽ درخواست پس ڪئي. ۳ نومبر تي، انسويشن ٻارن ڪڍي ريجسٽريشن کاتي جي ڊويزن کي ڏنو ۽ حالتن کان وٺي ڪٿي، لکيم ۾ شهنش جو چيو ۽ ڪٿو ٻارن جي ”اسٽي آرڊر“ جو لٽل ۽ ڪٿو ڪٿي ڏنائون.

۴ نومبر تي، ۵ ۽ ۶ ڪراچي پتراءِپور انسويشن سميت حالتن ۾ ڪٿو ڪٿو نه آيو. سميت سڪڙيو، پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ ۾، انهيءَ تي عام تشدد ٿي ۽ ۲۳ مارچ ۱۹۵۱ تي ٿرپار ڪميٽي هائوس جو ڏيان ڪراچي پتراءِپور انسويشن جي ڪيس طرفه نه ڇڪايو ۽ چيو ته ”ڪراچي پتراءِپور انسويشن وارو ڪيس ڪراچي

داچسٽي وٺندو ايندو آهي. وقت به وقت ٻيجهندي
ڪانهي ۽ جو سمجهڻ چوندو ايندو آهي. اسپتال لاءِ هڪ قابل ۽
آزودگار ڊاڪٽر ۽ هڪ لاهي ڊاڪٽر مقرر ٿيل آهن.
انسوسٽيشن جي ميمبرن، سندن زبردستن ۽ ڪم ڪندڙن، ۽
انسوسٽيشن جي ملازمن کي هر ڪا قيمتي دوا، اڇيڪشن
۽ گورڊيون وغيره مفت ڏيڻ ۾ اچن ٿيون. اها اسپتال
سهڻي ڀنگ ۾ خدمت ڪري رهي آهي. اسپتال کي
وڌيڪ ڪارائتو ۽ اپ ٿوڊيٽ ڪرڻ لاءِ، سيٽ سڪڊيو،
وقت به وقت، تجويزون پيش ڪري ۽ انهن کي عملي روپ
ڏيارڻ لاءِ وڏي داچسٽي وٺندو رهي ٿو.

ڪراچي پڇراپور انسوسٽيشن

ڪراچي پڇراپور انسوسٽيشن، ڪراچي شهر جي هندو
رهواسين پاران، هڪ اعليٰ درجي جي ڌارمڪ سوسٽا
آهي، جا سنه ۱۸۸۶ ۾ اڀريا ٿي ۽ الهی زمالي کان وٺي
ڪم ڪندي اچي ٿي. اها سوسٽا انسانيت جي اوچ ۽
اعليٰ درجي جي اصولن سان هستي ۽ ۾ آئي. سوسٽا جو
مڪرم مقصد آهي ته بدن ۽ جڏن جا اوردن ۽ خاص ڪري ڪالون
پر بچاءُ ڪيو وڃي. گورو پوڄا ۽ گورو رکشا هندو ڌرم
جي مکيه ڳالهين مان هڪ آهي.

سنه ۱۹۴۶ ۾، سيٽ سڪڊيو، ڪراچي پڇراپور انسوسٽيشن
جو سيڪريٽري چونڊيو ۽ جنهن بعد، هر سال، سيڪريٽري
چونڊيو ايندو آهي. سيٽ جينالند هيرالند انسوسٽيشن جو
پريزيڊنٽ ٿهندو رهيو هو. انسوسٽيشن پاران وڏي پئماني تي
هڪ ”ڊپري“ اڀريا ڪيل آهي، جتان ڪراچي شهر جي

سمت سدا، مکاری، مکانی، المومنین، و سدا مکاری
 دالرا مکاری، مکاری، و سدا مکاری

[illegible]

سید سداو، اہل عالم بھکتن مان دھک آہی، حج
و ذی داپسی و ای، المومنین اراں "دسویں سری"
عالم بھکتن، اہل دس بر، اہل ذہن لائیں، زوردار

پبلڪ ڪمن ۾ بهرو

پاڪستان بعد ۾، سيٽ سڪڙيو، اڳئين والڪري، پبلڪ ڪمن ۾ بهرو وٺندو رهيو آهي.

پاڪستان ۾ مارجنل ائسوسيئيشن

الدين مارجنل ائسوسيئيشن جو نالو بدلائي پاڪستان مارجنل ائسوسيئيشن رکيو ويو هو. ائسوسيئيشن جي سالاني عام ميٽنگ ۾، مارچ ۱۹۴۸ ۾، سيٽ سڪڙيو کي ائسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. سيٽ سڪڙيو ائسوسيئيشن جي بهتريءَ ۽ واڌاري جي ڏس ۾ زوردار ڪوششون ورتيون. ائسوسيئيشن جا اڪثر واپاري مسلمان هئا، پر سڃاڻي ۽ ايمالداريءَ سان واپارين جي صحيح ڀانڱ ۾ رهنمائي ڪرڻ سان سندن وشواس ۽ اعتقاد حاصل ڪيو هو، ۽ ۲۰ مارچ ۱۹۴۹ واري سالاني عام ميٽنگ ۾، لاڳيتي ٻئي سال ۾، ائسوسيئيشن جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. انهي بعد، ڪي سال، ائسوسيئيشن جي ڪاروباري ڪاميٽيءَ جو ميمبر بڻ ٿيندو رهيو.

ڪراچي ڪاؤن ائسوسيئيشن

سال ۳۴ - ۱۹۶۵ کان اڄ تائين، ڪن هڪ ٻن سالن کان سواءِ، سيٽ سڪڙيو هر سال ڪراچي ڪاؤن ائسوسيئيشن جو ڊائريڪٽر چونڊيو ايندو آهي. ائسوسيئيشن سان ساندهه، بهترين سالن جي نالي ۽ لاڳاپي، عملي آزموڻي ۽ ائسوسيئيشن جي ترقيءَ ۽ واڌاري جي ڏس ۾ زوردار دلچسپيءَ سبب،

زلزلن حوت

زالزلن هي هڪ ئي مرڪزي سسٽم لائت ئي ڇڪي آهي.
 مڪراني هندو بيمياٽ هي شروعاتي دور کان وٺي اڄ
 تائين لائين سسٽم سڪندو بيمياٽ هر هزار سالت ئي
 رهندو آهي. ائين ڪئي چئجي، ته پاڪستان بعد، هندو
 سماج هي هڪ هڪس ۽ ڏکڻي دور ۾ وڏي عرصي ۽
 موصلي مان سماج هي وڌيڪ ۽ وڌيڪ ڪئي آهي،
 انهن ۾ هندو سماج هر اتر بيمياٽ ڇڪي آهي.

هندو سماج لاء ڪوششون

ڪراچي هندو پنهنجا پڄاڻا جا عطا ۽ مقصد هي رٿيا ويا :
 ڪراچي شهر جي هندن ۾ ايڪتا، ميللاپ ۽ پاڻي جا انگ
 وڌائڻ ۽ هندو سماج جي شيوا ڪرڻ ۽ هندو شهر واهن جي
 ٽڪليفن ۽ مشڪلاتن دور ڪرڻ لاء ڪارگر قدم کڻڻ
 هندو سماج جي بهتر ۽ واڌاري لاء ٽائيمز يون، سڪول،
 جمڙاڻو ۽ اسپتال وغيره برپا ڪرڻ ۽ ڪراچي شهر جي
 هندن، ڌرمشالائن، شمشان ۽ سائين، ۽ ٻين ڌرمائو سسٽائن
 جي سنڀال ڪرڻ. ڪراچي هندو پنهنجا پڄاڻا، عملي
 ڏس ۾ ڪارائتو ڪم ٿي رهيو آهي. پنهنجا پڄاڻا جي سهاري
 هيٺ، وڏن ڏينهن ۽ پڙين جهڙوڪ مهاشوراڙي، هولي،
 ڇيٽي چنڊ، رامدوسي، لاريل پوراما ۽ رکشا بندن، جنماشتومي،
 گهڻش چترئي، اوراڙي، دسهڙي ۽ ڏياريءَ تي اٽسو ملهائيا
 وڃن ٿا. انهن موقعن تي، هزارن جي تعداد ۾ هندو ڀائر،
 مرد، زالون، ۽ ٻار، اچي شريڪ ٿين ٿا ۽ جشن ۾ ٻهرو
 رڻ ٿا. تڏهن کانسواءِ، هر سال، ڏياري ۽ هوليءَ جي
 موقعن تي پڙيتي پوڄن ڪيا وڃن ٿا. پنهنجا پڄاڻا سوامي
 لارائون مندر ۾ هڪ پبلڪ ريڊنگ روم ۾ هندن جا وڏا ڏينهن ۽
 هر سال، ٽئين سال جو ڪئلينڊر، جنهن ۾ هندن جا گهرڻ ۽
 هر مهيني ۾ ايڪادشي، پوراما ۽ چنڊ ۽ سال جا گهرڻ ۽
 انگريزي ۽ هندو مهينا ڄاڻايل آهن. ڏياريءَ ۽ ٽئين سال جو
 شپ موقعن تي شپ پاونائن ۽ واڌائن جا ڪارڊ تيار ڪرا
 رجن ٿا. ڪراچي هندو پنهنجا پڄاڻا، عملي ڏس ۾ ٿين
 ڪارائتن ڪم سبب، هندو سماج ۾ همت ۽ حوصلي
 ايڪ وڌندا رهن ٿا ۽ پنهنجا پڄاڻا ڪراچي شهر جي جدا

م. م. م. م. م.

ه. ه. ه. ه. ه.

د. د. د. د. د.

د. د. د. د. د.

م. م. م. م. م.

ک. ک. ک. ک. ک.

ٲيڪمداس واڌومل

جڳتسنگ آٿلمل

ڊنگومل رامچنداڻي

هرڊاسمل هنگوراڻي

بولچند ڪرپالاڻي

چوٽرام موٽواڻي

[illegible]

کولي ويئي . انسوسٽيشن پاران انگريزيءَ ۾ هڪ هفتيوار اخبار ”مئمارٽيز رويو“ نالي جاري ڪئي ويئي، جنهن جو ايڊيٽر سرويئل ڪربالڊاس مقرر ٿيو . سنڌ هندو انسوسٽيشن پاران سنڌ جي هندن جي ٽڪليشن ۽ مسئلن دور ڪرڻ لاءِ ڪوششون جاري رهيون .

۲۵ فيبروري ۱۹۵۱ تي، سنڌ هندو انسوسٽيشن جا پرنسپل ڊاڪٽر، خزانچي ۽ سيڪريٽري، سيٺ سڪندر، جوامنداس رامچند ۽ هرچند راءِ مدوعل، انسوسٽيشن جي سلسلي ۾، حيدرآباد کان، سنڌ جي چڪر لاءِ روانا ٿيا . خيرپور، سکر، شڪارپور ۽ جهڪب آباد ۾ پهتي، پنهنجن سان ٻنهي، حال احوال وٺي، هر هنڌ سنڌ هندو انسوسٽيشن جون شاخون ٻريا ڪيائون .

سنڌ جي هندن لاءِ وقت ۽ وقت ۾ اوائل مسئلا ۽ مشڪلاتون پيدا ٿينديون رهيون . سنڌ هندو انسوسٽيشن پاران انهن سوالن ۽ حالتن کي دور ڪرڻ لاءِ وقت ۽ وقت ڪوششون ورتيون وينديون هيون . واسطدار مرڪزن ڏانهن عرضا موڪلڻ ۽ وفد ناهي وڙهڻ ۽ عملدارن کي روبرو ڏسڻ ۽ مشڪلاتون پيش ڪرڻ — اهي انسوسٽيشن جا ڪم هئا .

ڪراچي هندو پنهنجا

ڪراچي شهر ۾، هندو ڌرم سر رکشي سميت پاران، هندن جا وڏا ڏينهن ۽ پرڻا ملهائڻا ويندا هئا، جنهن سبب ڪراچي شهر جي جدا جدا ڏانهن جا هندو، وڏي اعداد ۾ اچي هڪ هنڌ ٿڌ ٺهندا هئا ۽ ٿڌجي انسوسٽيشن جا ڪم هئا .

وزار بر اعلىٰ بخش کي ڏنو ويو ۽ ڪائونسل بر مثال ڪيل
 لهراءِ بخش ڪيا ويا. ايتري وقتن تي، هندن جي لڪائڻ
 ۽ مشڪلاتن کي چڱي طرح ٻڌو ويو ۽ اٺين جي حاج ۽
 دور ڪرڻ لاءِ ضروري قديم ڪٿا جي مطالعي ڏني وئي.
 ولد جا مهمر سبڪ سڳڻو، ٻرڻداس ٽوڙائي، ٻرڻداس
 لاجپي، سهرويل ڪرڻداس، سهرويل وشنداس، بسترام،
 ڊاڪٽر نارائند لالواڻي، ٽي. موٽلداس، هوڊراج ٻارواڻي،
 ٻرڻداس لاکرڻي ۽ مولرام رامواڻي هئا.

اٺي بعد ۾، سنڌ جي هندن جي مسئلن تي سياسي ۽
 قلمدار وقت، سنڌ ۽ پاڪستان حڪومت جي واسطيدار
 وزارتن کي ڪائونسل ٻارڻ ڏنو آي ويو. ٽين کان سواءِ،
 عريضا لاءِ، پاڪستان جي گورنر جنرل ۽ وزير اعظم کي
 ڏنو ويو بخش ڪيا ويا ۽ هندن جي لڪائڻ ۽ مشڪلاتن
 طرف هندن ڏيان ڇڪايو ويو.

سنڌ هندنو انسوسٽيشن

۹ اپريل ۱۹۵۰ تي، حيدرآباد شهر ۾، سنڌ اسيمبليءَ
 جي هندنو مهمرن ۽ ان جو عڪس مڙيو ويو. مڙ ۾
 سنڌ جي هندن لاءِ ”سنڌ هندنو انسوسٽيشن“ نالي عڪس
 مرڪزي سنڌ ٽائمر ڪميٽي وڌي. انسوسٽيشن جا عهديدار
 هنن راءِ چوڻديا ويا. ٻرڻديت : سبڪ سڳڻو،
 وائيس ٻرڻديت : سهرويل ڪرڻداس، سڪرٽري :
 هرچند راءِ مڏو، چائٽ : سڪرٽري : مولراج وڪيل،
 ۽ خزانيچي : راءِ صاحب بهاءِ مداس رامچند. انسوسٽيشن
 جي مرڪزي آفيس سوامي نارائڻ مڏو، ڪراچي ۾

اسان جي اهائي گهر آهي ته سرڪاري نوڪريون ڇڏا پيئي ۽
وسيائي لياقت جي آڌار تي ڏنيون وڃن.

”زندگيءَ جا ڪي دائرا آهن، جن ۾ اسان کي ڪي
بچاءَ گهرجن. اسان کي پنهنجن ڏاڏن ۽ ڪرڻن کي ڄاڻڻ
۽ پنهنجي خاطر فوت گذران ڪرڻ جا حق هئڻ گهرجن.
انهي ڏس ۾ حڪومت پاران ڪا به دست اندازي ۽ رڪاوٽ
نه هئڻ گهرجي. اسان جا مندر، مڙهيون، اڪاڻا ۽
ڌرمشالائون سالم ۽ صحيح سلامت رهڻ گهرجن. بچائڻ جي
سلسلي ۾، اهي ئي اسان جون گهرون آهن.

”هن تقرير دوران، مون پنهنجن حالتن جو امام مختصر
اموني ۾، پُر زال ڪيو آهي. انهي ڏس ۾ ڪيترا سارا
تفصيل ٺاهڻا ٻولدا. مون کي اڃا آهي ته اسان سڀ
گڏجي، سمورا تفصيل چڱيءَ طرح تيار ڪري، سنڌ ۽
پاڪستان سرڪارين جي تجاوت لاءِ پيش ڪنداسون.“
ڪانفرنس ۾، صدارتي تقرير ۾ بهش آيل رايون ۽ وڃاڻ
جي تصديق ڪئي ويئي. سنڌ جي هندن پاران پاڪستان
حڪومت سان وفادار ٿي رهڻ جو اظهار ڪيو ويو ۽ زوردار
گهر ڪئي ويئي، ته هندن کي آزاد شعرواسين ڄڻان، ٻڌن
ڪنهن ٻي ڌيءَ جي زندگي گهارڻ جي آزادي ڏني وڃي.
ڪانفرنس ۾ پهرائ بهال ڪيا ويا، جن دوران، سنڌ جي
هندن جي ڪليشن، مشڪلاتن ۽ مسئلن طرف حڪومت جو
ڌيان ڇڪايو ويو ۽ انهن جي دور ڪرڻ لاءِ گهر ڪئي ويئي.
ڪانفرنس بعد، جلد ئي، سنڌ هندو ڪانفرنس پاران وفد
ٺاهي، سنڌ جي گورنر سر غلام حسين هدايت لاءِ وڌي

انهن مان ڪي آهون، هي ڏکڻ حالتن هوندي به پنهنجي وطن کي ڇوڻا ٿيا آهن.

”اسان جا اڳواڻ اسان کي ڇڏي ويا آهن. گذريل ٽيهن سالن کان، پاڪ جهوپٽ ۾، جن اڳواڻن اسان جي عدماي ٿي ڪئي، سي سنڌ ڇڏي ويا آهن. شايد اهو ئي سبب ٿو ڏسجي، جو هن ڪائونسل جي صدارت ڪرڻ لاءِ مولڪي چولڊار وٺو آهي.“

”اسان اڳيان ٻه مکيه مسئلا آهن. هڪ ته اسين ڪوڙن سياسي حلقن جي گور ڪرايون ۽ ٻيو ته پنهنجي ڏور ۽ سويتا لاءِ ڪهڙا اڇا ۽ ظلميون. اوهان ڪي به ايمان ڌاريندڙ سياسي ڀڃاڻ لاءِ ڪا به گور نه ڪندا. تنهنڪري اسان ٻارن گڏيل چولڊن ڪرڻ جي گور ٿيڻ گهرجي ۽ ڪي به ڄاڻون ڪنهن لاءِ مضبوط نه هئڻ گهرجن. اهي ۽ حو شايد نتيجو اهو ٿيندو، ته ڪيتري وقت لاءِ، هندو، مسلمان، مڇو سڀالين، ۽ اوڪل پورڻن کان ٻاهر هجن. ان ڪري وقت گذرڻ بعد، حالتون ٻاڙوڙو ٺهڪنديون وينديون ۽ راجپوتي اصولن ۽ مسئلن تي سياسي ڀارنهن هٿيءَ ۾ اڇڻ لڳنديون. هن سياسي چاڻ ۽ سڌاڻي وڌنديون رهنديون، تن سمن ۽ سياسي قوت ۾ وڌيڪ ترقي پسند ٿيندا ويندا. اهي خاطر، جيڪڏهن سنڌ جا هندو، ڪٿهه عرصي لاءِ اسانجي کان ٻاهر رهيا، ته اهو نتيجو مهالگو نه ٿيندو.“

”سرڪاري نوڪرين لاءِ چولڊن نه ڦاهين ۽ لٽاڻي ٿي ٿيڻ گهرجن. اسين نه اهي چٽا ٿيڻ ۾ ڪلهو هٿ ڏسون.“

پئي لڳيون. ڪجهه جي فسادن سنڌي اڳواڻن ۾ ٿرڻو وجهي ڏنو ۽ هو سياسي حالتن جي پوريءَ ريت ڪٽ ڪري لٽي سگهيا. پيدا ٿيل هراس جا آثار منجهن ظاهر پئي لڳا. اوڀر پنجاب ۽ رياستن مان مسلم مهاجر، وڏي تعداد ۾، سنڌ ۾ اچي رهيا هئا، جنهن سبب، حالتن ۾ وڌيڪ بگاڙو پيدا ٿيو. ڪراچيءَ ۾ ڪي واقعا ٿيا، جن حالتن کي وڌيڪ خراب ڪيو. اسانجي اڳواڻن ۾ ٿرڻو وڌي ويو. هو سمجهڻ لڳا، ته سنڌ ۾ به پنجاب واري بيمالي آهي، فساد ۽ خواريزيون ٿي پون، تنهنڪري سنڌ مان لڏ پلاڻ ڪرڻ تي زور ڏنائون. ڪهاڙي بندر، حيدرآباد ۽ مھربور خاص ريلوي سٽيشنن تي جو لڏ پڌڙن جون زبردست تلاشون وٺڻ ۾ آيون، تن عام لوڪن کي وڌيڪ ڪمزور ۽ بي همت ڪيو. اهي سبب، وڏي بيمالي تي لڏ پلاڻ جو دور آڪٽوبر ۱۹۴۷ جي پڇاڙيءَ تائين هلندو رهيو، جنهن بعد، نومبر ۱۹۴۷ ڌاري ڪجهه قدر ٿاپو آئي.

”ڪم نصيحتان، ۱۶ دسمبر ۱۹۴۷ تي، حيدرآباد سنڌ ۾، ۶ جنوري ۱۹۴۸ع تي، ڪراچي شهر ۾، وڏي بيمالي تي فساد، ڦرلٽ ۽ خواريزمي ٿيون. انهن حالتن ۾ سنڌي هندوءَ کي بي همت ڪري ڇڏيو ۽ اسان کي ڄاڻ آهي ته اپريل ۱۹۴۸ تائين سنڌ مان هندن جي لڏ پلاڻ تمام وڏي بيمالي تي ٿي.“

”سنڌ مان سنڌي هندو تمام وڏي تعداد ۾ لڏي چڪا آهن. لڏ پلاڻ جا صحيح انگ اڪثر ڪٽ ڪري لٽا سگهجن. اسين، جي همت اچي ڳڻ ٿيا آهيون، سي

پوري مهزان تي اچي بهنديون.

”مولڪي، اوڪشاهي اصولن ۾، اڃان نه، اڻڻر اعتقاد آهي. منهنجو ايمان آهي، ته جمهوريت، اوائلي ۽ عارضي دور ۾، وڃ جا گهڻائي مڙوئا سهندي ۽ پرست، اوڪشاهي سرشتو اهڙي حڪومت قائم ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪندو، جنهن دواران، انسان ذات جي وڏي ۾ وڏي تعداد لاءِ گهڻي ۾ گهڻو فائدو ٿي سگهندو.

”اهڙو ايمان رڳو منهنجو ڪونهي، بلڪ ڪيترن سارن سنڌي سندن جو پڻ آهي. اهڙو اعتقاد دل ۾ ساليدي، اسان پنهنجي بهساري وطن کي جوتي ڀونج جو ٻڪو ارادو ڪيو آهي. اسين نئين حڪومت سان وفادار رهسي، پاڪستان ۾ جمهوريت ۽ اوڪشاهي سرشتي تي ٻڌل حڪومت قائم ڪرڻ خاطر اڻ ٿڪ ڪوشش وٺنداسون.

”دس جي ورهائجي هي نصايي جو عدلن اعلان ٿيو هو، تڏهين انهي اعلان بعد، فرقيوار ناسازيءَ ۾ ڪڍهه قدر ٿاڀر آئي هئي ۽ حالتون سولون ٿيون هيون. اسانجي دلين ۾ اميد اچي ته حالتن جو رخ بدلهي رهيو آهي ۽ جلد ئي رواجي حالتون قائم ٿي وينديون. رواجي حالتن قائم ٿيڻ بعد ئي سڌارن ۽ واڌارن جا خيال ۽ ويچار بيدار ٿي سگهن ٿا، جن تي عملي ٺهڪ ۾ ڪم ڪرڻ سان، هڪ نئين زندگيءَ ۽ نئين زماني جي اميد رکي سگهجي ٿي.

”ورعائجي ٿوڻ بعد، بدستاب جي بهي حصن ۾ جي فرقيوار فساد ۽ خوارڙيون ٿيون، تن اسانجن آسن ۽ اميدن تي بائي ٿوري ٻڌيو. حالتون ڊڪڏاڪ ۽ مايوسيءَ ڀريون

”حيدرآباد مان مهاشيه هري سندر روپنند ۽ شري تيرت وسنت بهجي ويا آهن. اواب شاه ضلعي منجهان شري نهجورام خالواھڻ آشرم وارو، مدرابور جو سيٺ ڪيرٿرام، خيرپور رياست جو مڪي لڇڻ مل صويداري وارو، سکر مان شري ويرومل بهگراج، شري هولارام ڪيسواڻي، مهشرس گڻيشرام، ڪاچوئل ۽ ٻيا بهتا آهن. خاچور آشرم جو شري مونيرام ماڻڪ پٽ بهجي ويو آهي. چيڪب آباد ۽ دادو ضلعن جا عيوضي بهجن پيا. روهرڙي ٻوڙن جي ٻئي عاقل، گهوٽڪي ۽ نهرپور ماڻيلي منجهان ويهارو عيوضي بهجي ويا آهن. لاڙڪاڻي ضلعي منجهان جملي ٻه سو عيوضي ڪانفراس ۾ شريڪ ٿيندا. ڪانفراس لاء عيوضين ۾ ڪافي انعام ڀاتو ٿو وڃي.“

۲۴ جولاءِ ۱۹۴۸، تي ڪانفراس جي ڪلني اجلاس ۾، سيٺ سڪديو، هڪ لنڊي ۽ چيڊي صدارتي ٿرار ڪئي، جا هن ريت هئي:

”اسين، زماني جي ڏکين حالتن ۾، اچي هت گڏ ٿيا آهيون. حالتن کي، همت، حوصلي ۽ بختي ارادي سان، سڌي ريت منهن ڏينداسون، نه اوس اڪه لنگهي پار ٻولداسون. اسان جون مشڪلاتون ڏس جي ورهائجي سبب ٿي پيدا ٿيون آهن. سنڌ جا هندو، هندستان جي ورهائجي جي برخلاف هئا، پر ورهائجي جي اجواز ماڻي مدبرن قبول ڪئي. لوڪشاهي اصولن ۾ وشواس ۽ ايمان رکندي، اسان ڏس جو ورهائڻو ڪڍي ٿاسين. اسان کي اميد هئي ته ايت مشڪل آسان ٿي ٻولدو ۽ حالتون

هي هندن کي هڪ ٻئي جي ويجهو آندو. هندو سماج
۾ اڪتا ۽ مېلاپ جا انگ وڌڻ لڳا.

پهرين سنڌ هندو ڪانفرنس

لڏپلاڻ جي دور ۾، سنڌ ۾ هندن جي حالت اور ئي
ڇڪي هئي. حالتن ۾ وڏو ڦيرو اچي ويو هو. اها
سنڌ ڪا هئي، نه ڪهڙا هندو سنڌ ۾ وڃي اچڻا آهن. اڏايل
حالتن کي منهن ڏيڻ ۽ سنڌ جي جدا جدا ضلعن ۾ رهندڙ
هندن ۾ اڪتا ۽ يڪمستي آڻڻ لاءِ، لاڙڪاڻي شهر ۾،
پهرين سنڌ هندو ڪانفرنس سڏائڻ جو انتظام ڪيو ويو.
ڪانفرنس جو پرڙيلت سبڪ سڪديو رڳو وڏو. اها
ڪانفرنس ۲۴ ۽ ۲۵ جولاءِ ۱۹۴۸ تي ٿي. مرحما ڪاميٽي
جو چيئرمين مسٽر ڀرڻداس تولائي، جنرل سهڪراڻي
مسٽر سمرومل وشنداس ۽ مکيه ڪاروبارين مان هڪ شري
هولندراج ڏکابل هئا.

لاڙڪاڻي جي هفتوار ”ڏکابل“ اخبار، پنهنجي
۲۴ جولاءِ ۱۹۴۸ واري پوڄي ۾، ڪانفرنس سميت
هن وقت لکيو:

”پهرين سنڌ هندو ڪانفرنس جو سڃاڻپ، سبڪ سڪديو
اوڏوڏاس (اڄيون سميتل ايم. ايل. اي.) اڄ ڀرڻداس واريءَ
گاڏيءَ ۾ لاڙڪاڻي ۾ پهتو. سبڪ سڪديو کان سواءِ،
ڪراچيءَ جا عبوسي، سبڪ هريڏاس لالچي (ايم. ايل. اي.)
سنڌ، ڊاڪٽر تاراچند لالواڻي، ڪيسومل جهالڪاڻي،
ٽي. مونداس، هولندراج ڀارواڻي، گوروڌن وڙاڻي،
موتيرام راءِ وڙاڻي ۽ ٻيا ڪي سڄڻ گاڏيءَ مان لٿا.

پيرومل مهرچند آڏواڻي

تاراچند گريخشاڻي

سرب سي . وي . نرسهام

موتيرام ايس . رامواڻي

ڊوڪٽر وسنت

تلسيداس ماتانومل

هندو سماج کي نئين سر اڏڻ جون ڪوششون

پاڪستان بعد، ڪراچي شهر جي هندو رعواسين ۾ ماڻوسي ۽ موچپارو ڳيٽي قدر پيدا ٿي چڪو هو. اڪيليئون ۽ مڪلائون مٿن نازل ٿينديون رهيون، پر سندن داد فرياد بند ٿي واري ڪونه هو. عملدار ۽ پوليس عامو ساڻن اڪثر اڳ وڻندڙ ۽ وڏي رخ واري علم علما لڳا. ”نن قومن“ جي لعري جو اثر ايتري قدر مسلم عوام ۾ پئچي چڪو هو، جو هو هندو رعواسين کي سڀي نظر سان نه ڏسڻ لڳا. هندن جي جاين، ڳوٺن ۽ دڪانن لاءِ ريمٽ ڪنٽرولر ڊپارٽمينٽ پاران اڻاڻميت آرڊر ڏيڻ ۾ آيا. جاين مالي ڪري نه ڏيڻ جي حالت ۾، ريمٽ ڪنٽرولرن کي اختيار مليو هئي، ته پوليس موڪلي جاون مالي ڪراڙون وڃن. ڪيترن هندن جي ڳوٺن ۽ دڪانن تي زوريءَ قضا ٿيا. ٽيهن کان سواءِ، ڪيترن مندورن، بونٽر آستانن ۽ ڌرمسالاڻن تي به زوريءَ قضا ٿيا. ڪن مندورن ۾ ڇوڙون ۽ ڪن مندورن ۾ ٽوٽن وغيره جا ڪارخانا کلي ويا.

اڳين دڪانن ۽ غور واهي حالتن مان ٿورو ڪمري ڪيترن سارن هندن لاءِ تمام مشڪل حالت ٿي پئي. بي ڪا واچ نه ڏسي، هو اڏيڻ ڪرڻ لڳا. پڇي پڇي اناڻي وطن ۽ حرم ڀوميءَ ۾ صفا ڏاڍو ۽ اڳ ٿيندو ئي ڀول، هندن لاءِ هڪ عجب ۽ عجب انگيز آزمودو هو. اڳين سالن

آف سيڪنڊري ايڊيوڪيشن جو ميمبر چونڊيو ويو. جنهن بعد، سنہ ۱۹۵۲ ۾، ريفر-وچي راجسٿانيشن ڪاميٽيءَ ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سينيٽ تي ٻڌل چونڊيو ويو. انهن ڪاميٽين تي پڇاڙيءَ تائين ميمبر ٿيندو رهيو. ۱۹۵۳ ۾ بورڊ آف سيڪنڊري ايڊيوڪيشن ڪراچيءَ جو خزانچي مقرر ٿيو ۽ اڄ تائين بورڊ جو خزانچي ٿي رهندو آيو آهي. مٿين ڪاميٽين کان سواءِ، سيٽ سڪندرو، پاڪستان مهيڊيڪل پرنسپل (پرسڪرپشن) بل ۽ مرچنٽ شپنگ (ڪنٽرول آف ٽرنسپورٽ) بل جي چونڊ ڪاميٽين تي مقرر ٿيو هو.

۲۴ آڪٽوبر ۱۹۵۴ تي، پاڪستان جي گورنر جنرل، مسٽر غلام محمد هڪ اعلان دوران ظاهر ڪيو ته مشڪل حالتون (state of emergency) پيدا ٿي چڪيون آهن. هاڻوڪي دستور ساز اسيمبلي، جا جيئن قائم آهي، سا عوام جو اعتقاد وڃائي چڪي آهي، تنهنڪري سمجهي ٿي وڃي. اهڙيءَ ريت، پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ جو دور ختم ٿيو.

سان، هندن جي درخواستن کي، سي. آء. ڊي. ڊپارٽمينٽ
 ڏانهن ڇڏا ڇڏا ڪرڻ لاءِ موڪلڻ جو دستور قائم رهندو آيو.
 سيمٽ سڪڊيو، پاڪستان اسيمبليءَ ۾، پنهنجي ٽن ٽن
 دواڙن، نهايت زوردار ۽ بي ڊي ڊي ڊي ڊي، سنڌ جي
 هندن جي لڪلڻن، مشڪلاتن ۽ مصيبتن جو اهاڻ ڪيو،
 ۽ عملدارن جي ڏاڍاين ۽ سختين خلاف آواز اٿاريو.
 پاڪستان حڪومت کان سندس زوردار گهر هوندي هئي
 ته پاڪستان ۾ رهندڙ هندن کي پاڪستاني ڪري سڏيو
 وڃي ۽ ڪن ساڳيا حق ڏنا وڃن، جي عام ريت پاڪستاني
 مسلم شهرواسن کي مليل آهن.

سنه ۱۹۵۱ ۾، سنڌ ۾، اوڻڪهونئي قائدانهايت سختي
 سان عمل ۾ اچڻ لڳا ۽ وڏي پئماني تي هندن تي اوڻڪهون
 اڪرڻ لڳا ته هو ”السنڌيگ اوڻڪهونئي“ آهن،
 انهيڪري سندن ملڪيتون ضبط ٿيڻ گهرجن. پاڪستان
 قائم ٿيڻ کان پوءِ پنجن سالن بعد به، سنڌ جي هندن سان
 هن ريت سختيءَ جي هلڪ هلي وڃي، انهن حالتن سنڌ
 جي هر هڪ هندو کي پريشانيءَ ۾ وجهي ڇڏيو. انهيءَ
 ڏس ۾ ۱۹ نومبر ۱۹۵۱ تي، پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ
 ۾، سيمٽ سڪڊيو مهملئيءَ جو ٺهراءُ پيش ڪيو. اهو ٺهراءُ
 اسيمبليءَ اڳيان پيش ٿي سگهيو يا نه، ندين ٿي اهو هليو.
 اهو ريت بعد، اسيمبليءَ جي پراڻي ريت مهملئيءَ جي ٺهراءُ
 کي ئي قائدي ٺهرايو.

پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ پاڙن، اپريل ۱۹۵۰ ۾،
 سيمٽ سڪڊيو، سٽيبلنگ ٽنٽنس ڪاميٽيءَ ۽ ڪراچي بورڊ

ٺهرائجي يا نه، اهو سوال ڪستوبڊين کي مرڪزي حڪومت ڏانهن موڪلائڻو هو، جو فيصلو آخريان ليڪچر ۾ اچڻو هو. انهي ٺهري سبب، ڪنهن کي لڏي ويل ٺهرائڻ جي اهر سوال جو آخري فيصلو ڪندڙ، ڪستوبڊين بدران، مرڪزي حڪومت ٿي بڻجي پوي. اهڙي ريت، سنڌ جي هندن کي ريفوڊ جي ۽ ريفوڊ جي ڪاميٽي کي وزير جي رڪن ۽ ڪورم ٿي ڇڏيو ويو.

جڏهين پرمٽ سرشتو عمل ۾ آيو، تڏهين هندستان ڏانهن وڃڻ لاءِ پرمٽ ملڻ کان اڳ، ڪرڪيٽن کي پهرين ”لو آڊيڪشن سرٽيفڪيٽ“ حاصل ڪرڻو هو. ڪميٽي سارا مسلمان، جي هندستان مان لڏي ڪراچي ۽ سنڌ ۾ اچي رهيا هئا، تن کي به وقت به وقت، هندستان ۾ وڃڻو پوندو هو. سنڌ جي هندن کي، جن جا امت مائٽ ۽ عزيز هندستان ۾ وڃي رهيا هئا، تن کي به هندستان ڏانهن وڃڻو پوندو هو. مسلمانن کي گهريل ”لو آڊيڪشن سرٽيفڪيٽ“ ٻڌڻ ڪڍڻ پڇا ڳاڇا جي، جلد ئي ملي ويندا هئا. پر سنڌ جي هندن جون درخواستون سي. آءِ. ڊي. ڊپارٽمينٽ ڏانهن پڇا ڳاڇا ڪرڻ لاءِ موڪليون وينديون هيون. وڏي جهيٽهٽ ۽ انتظار ۽ وقت بعد، کين گهريل سرٽيفڪيٽ ملندا هئا، جنهن کان پوءِ کين پرمٽ ملي سگهندي هئي. اوائل ۾ ”لو آڊيڪشن سرٽيفڪيٽ“ ٻارنهن ۽ ٽنهن لاءِ ٿيندا هئا، جنهن بعد، سندن عدو گهٽائي ٿي يا به عرصو ڪيو ويو. جنهن سبب، سنڌ جي هندن لاءِ هلاڪي ۽ لڪائڻون گهٽجڻ بدران اٿل وڌيون. پاسپورٽ سرشتي جي عمل ۾ اڃا

مالي مشڪلائن کي منين ڏيڻ ۽ گذران جي پورائيءَ ڪرڻ لاءِ
 پنهنجي لان اوڻڪوئي پراپرٽي جي ڪٽڻ، حصي جو وڪرو
 ڪرڻ لاءِ، اختيارِي وارن وٽ درخواستون ڪيون، پر سندن
 درخواستون رهنديون ويون. ٽين کان سواءِ، اهي هندو
 جي صدين کان سنڌ پر عهدا ٿي آيا، جي پنهنجن ملڪيتن
 جا مالڪ هئا ۽ جن کي لان اوڻڪوئي سرٽيفڪيٽ مليل هو
 ۽ سندن ڪابه ملڪيت ريجسٽريشن جي ڪمن ۾ نه لڳائي
 وئي هئي، پر سندن مشڪلات اڃا هئي، ڇو ملڪ جي
 رواجي قانونن پٽاندر ۽ مسلمان شير واسين والڪر پنهنجيون
 زمينون ۽ ملڪيتون لڪو لڪي ٿي ڏيئي ٿي سگهيا ۽
 لڪو ڪو مارگيڊ نه وڪرو ڪري ٿي سگهيا.

پاڪستان انڊپنڊنشن آف اوڻڪوئي پراپرٽي آرڊيننس
 ۱۹۴۷ ۾ درستيون آڻي پيو ٿي پر نه پاڪستاني انڪٽ کي
 هندستاني انڪٽ هٿو بنايو ويو هو. هندستان جي
 انڪٽ موجب ڪنوينشن ۽ ريجسٽريشن کالن جي فيصلن
 خلاف دست اندازي ڪرڻ جي اختيارِي پنڊپل ڪورٽن کي
 مليل هئي. پر پاڪستاني انڪٽ ۾ پنڊپل ڪورٽن کي اهڙي
 اختيارِي نه ڏني وئي هئي. اهڙيءَ ريت سنڌ جي هن
 کي ڪنوينشن ۽ ريجسٽريشن کالن جي فيصلن خلاف پنڊپل
 ڪورٽن جي درٿ ڪاٺ کان محروم ڪيو ويو هو.

هندستاني انڪٽ ۾ ڪو اهڙو فٿرو ڪو نه هو، جنهن
 سبب ڪنوينشن کي پنهنجن فيصلن نسبت مرڪزي حڪومت
 سان صلاح مصلحت ڪرڻي پوي. پر پاڪستاني انڪٽ
 ۾ هڪ فٿرو هو، جنهن پٽاندر، ڪنوينشن کي لڏي ويل

ٽي سيٽ سڪڊيو انهن موقعن تي تقريرون ڪيون ۽ پنهنجا
ويچار ظاهر ڪيا.

اوتڪيوني ريجنل ڪاميٽي ۽ انڊسٽريشن آف اوتڪيوني
پراپرٽي اٽڪلن جو واسطو سنڌ جي هنڌن سان ئي هو.
اهي اٽڪل، اوڀر بيمگال ۾ ا، پر فقط اولهه پاڪستان
۾ عمل ۾ اچڻا هئا. سنڌ کان سواءِ اولهه پاڪستان جي
ٻين سڀني حصن مان هندو لڏي چڪا هئا. سنڌ جي
هنڌن کي حالتن جو منهن ڏيڻو پيو. ريجنل ڪاميٽي ۽ ڪنٽرول ٻن
ڪائن جا اڪثر عملدار مهاجر هئا، جي هندستان مان لڏپلاڻ
ڪري اچي سنڌ ۾ رهيا هئا. ”ٻن قومن“ جي اصول جو
اثر مٿن گهڻو ڄميل هو. انهن حالتن هيٺ، سنڌ جي
هنڌن کي سخت ٽڪليفن ۽ مشڪلاتن مان گذرڻو پيو ۽
ڪامورا شاهي ۽ جي سختين ۽ ڏاڍاڻن جو شڪار بڻجڻو پيو.
پاڪستان کان اڳ ئي، سنڌ ۾ ڪيترا هندو پنهنجن
ڪنٽين سان وسندا هئا، جي ڌنڌي خاطر اچي سنڌ ۾ رهيا
هئا. انهن هنڌن کي پاڪستاني سڏيو ويو، پر سندن ملڪيتون
لڏي ويل ٺهرايون ويون. اهي فيصلا انهن ڏيئي وئي
ڪنٽرول ڏن ڪيا، جي خود هندستان مان لڏي اچي
سنڌ ۾ رهيا هئا. سخت مٽاڪٽ ۽ وڏن خرچن ڪرڻ بعد،
انهن هنڌن مان ڪن جون ملڪيتون ان اوتڪيوني پراپرٽي
ٺهرايون ويون، پر سندن ملڪيتون ڪن واپس نه ملي
سگهيون. ڪن ٻڌايو ويو ته اهي ملڪيتون ريجنل ڪاميٽي
جي ڪمن ۾ لڳايون ويون آهن ۽ انهن ملڪيتن لاءِ ڪن
۱۹۵۱ يا ۱۹۵۴ تائين ٽرسٽو ٺاهيو. انهن هنڌن مان ڪن ڄڻ،

وڃي ٿي. انهن حالتن جي ڪري، ۱۴ لکن مان ۱۲ لک سنڌ جا هندو پنهنجو وطن ڇڏي، هندستان جي ريشمي ڪنڀرن ۾ سڙي رهيا آهن. سيم ڪڏو زوردار ڏاڪ ۾ ڪهر ڪئي ته انهي آرڊيننس کي ٻڪو نه ڪيو وڃي ۽ اڄ جي صورت ۾ انتهائو اسيمبليءَ اڳيان آئي، انهي هڪ هڪ ٿري ٿي اچي ڪيو وڃي.

پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ ۾، ۴ سال، انتهيت ٿي عام آئين جي دور ۾، سيم ڪڏو لڙارون ڪيون ۽ ڪو مسئلن تي پنهنجا رايو ۽ ويچار ظاهر ڪيا. انهن کان سواءِ اسيمبليءَ ۾ وقت نه وقت، جي سوال ۽ اڄ پيش ايندا هئا، ته انهن ئي راءِ ڏئي ڪندو هو. اسيمبليءَ ۾ جڏهن اونهائي رهڻ لڳي، آرڊيننس ٺاهڻ ۽ انهن کي پاڪستان انڊسٽريشن آف اونهائي پراڻي آرڊيننس ۱۹۴۹، اولهه پاڪستان ۾ ڇوڏڻ جو سوشل، برص سرشتي جا قاندا ۽ قانون، پاڪستان جي سرڪاري ٻولي، ڪراچي مهولسپل ڪارپوريشن ٺاهڻ، پاڪستان - ٻارو پاڪستان، وٽان ٺاهڻ، اوڀر پاڪستان ۾ ڇوڏڻ جو سوشل، ضروري ٿيڻ وارن شعبن جا چوڪ ۽ ٽيڪس اڪيٽ، پاڪستاني ٽيڪس جا بنيادي اصول، انهن جو ڪنٽرول سوشل، مذهبي کان سواءِ انٽرنيشنل، سڪوي شاگردن لاءِ ملٽري سڪا، انٽرنيشنل ڊولپمينٽ فنڊس ڪارپوريشن، پاڪستان ۾ ڇوڏڻ لاءِ اسلام جي سڪا، رهاڻي مسافرن لاءِ ڇوڏڻ، ڪلاس جي سرڪاري ملازمن جا ايجڊ ۽ ايجڊ، ڳوٺ ۽ ڳوٺ ۾ اڄ ۽ اوڀر پاڪستان ۾ اوڏوڻ - اچي سوال پيش ٿيا هئا.

سهيٺ سڪديو، ۲۶ نومبر ۱۹۴۹ تي، پورائون دفعو پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ ۾ شريڪ ٿيو ۽ قسم کڻي جي رسم ادا ڪئي.

پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ جي اوڀر ٻيٽنگال مان چوڌايل هندو مهمڙر هيءُ ۽ سرش چندر چٽوپاديا، ڪامي ڪمار دست، دريٽدرلات دست، پوٽندر ڪمار دست، پوٽندر راجڪمار چڪورولي، اي. سي. لڌي، پوٽندر ٻيٽنگال، اي. ڪي. داس، جي. سي. مڇو-و-مدر، ڊي. راءِ، اي. سي. منڊل، ايڇ. سي. سور ۽ چوگيندرلات منڊل. ۶ جنوري ۱۹۴۰ تي، پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ ۾،

ٽائي ۽ ٽالون ڪائي جي وزير، مسٽر چوگيندرلات منڊل هڪ بل پيش ڪيو، جنهن دوران، گورنمينٽ آف انڊيا ائڪٽ جي درستي ٿي ڪئي ويئي ۽ جي آرڊيننس عمل ۾ اچي رهيا هئا، تن کي ائڪٽ جي صورت تي ڏي ويئي. انهي بل تي، ڪالڪيس پارٽيءَ جي سيڪريٽري، پوٽندر چڪورولي درستي پيش ڪئي. درستيءَ جي پٺي-رائي ڪندي، سهيٺ سڪديو، پنهنجي پوٽندر ڪمار ڪئي. پنهنجي تقرير ۾، اوٽڪيوني راءِ ملهه ٽن آرڊيننس تي زور ڏار اڪٽيمني ڪيائون. جي: ”انهي آرڊيننس جي عمل ۾ اچڻ سان، هڪ ئي ڏک سان، گهڻن هنڌن جي سموري ملڪيت ضبط ڪئي ويئي. ڪيترن هنڌن جي زمينن تي زوريءَ زبردستي قبضا ڪيا ويا آهن ۽ سائنن تي جاءِ هلڪون هليون ويون آهن. انهي آرڊيننس جيڪا سنڌ جي هنڌن جي ٻن هزار ڪروڙن رهن جي ملڪيت تي

سيٺ سڪديو اوڏو داس . روڪرس ڊپلڪيٽ : ڊاڪٽر اي . ايسر . ملڪ . انڊو انڊوزس ٽو روڪرس ڊپلڪيٽ : ايسر . اي . خان ، لڀال ناڪ ۽ ايسر . اي . خاطب . ولد جو سڪريٽري مسٽر انٽار علي مقرر ٿيو .

ڪالٿراس جو اجلاس ۲۷ آڪٽوبر کان ۸ نومبر ۱۹۴۷ تائين ٿيو . سيٺ سڪديو ڪالٿراس جي ٻن ڪاميٽين ، سوشل سڪيورٽي ڪاميٽي ۽ پروگرام آف انڪسپن ڪاميٽي جي مقرر ٿيو .

* * * *

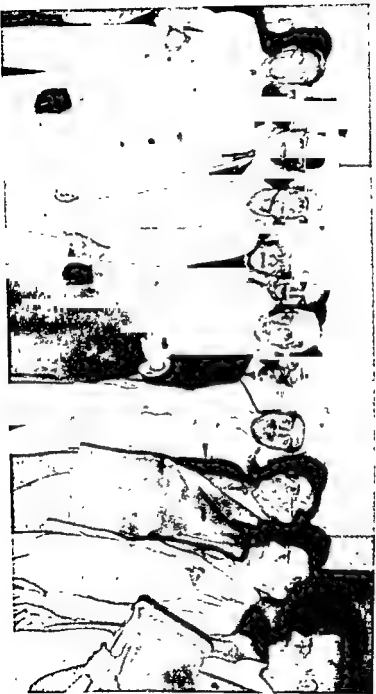
پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ ٺان ، سنڌ جي شهر مسلم لڪ جي عرصي ۽ شري عيرامداس دواڻرام اسٽها ڏيئي ڏيئي هئي . اهي خالي ايل جاء لاء چونڊ سنڌ اسيمبليءَ جي هندو ميمبرن کي ڪوٺي هئي . اڃا چونڊ مارچ ۱۹۴۹ ۾ ٿي هئي . سنڌ اسيمبليءَ جي باقي وڃيل هندو ميمبر هي وڃي بچيا هئا : سيرومل وشنداس ، سيرومل ڪرپالڊاس ، هريڊاس لالهي ، ٺهاريام ٺهڪچند ، پرتاپراي ڪٽسڪڊاس ، هو لارام ڪيسواڻي ۽ مينيگوهمل پيرومل .

سنڌ اسيمبلي هندو پارٽيءَ جي ميمبرن جو ميز ۱۶ نومبر ۱۹۴۹ تي حيدرآباد ۾ ٿيو . ميز ۾ پارٽيءَ جي فيصلو ڪيو ته پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ لاءِ سڀ سڪديو اوڏو داس جو نالو رکيو وڃي . ۲۴ مارچ جي لائينس رپورٽ ۾ پڻ وڌو . جڏهن ته چونڊ ۾ ٻيو ڪو نه اميدوار ڪو نه پيل هو ، تنهنڪري سڀ سڪديو بهان مخالف جي پاڪستان دستور ساز اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ويو . ۲۹ مارچ ۱۹۴۹ تي پاڪستان گورنمينٽ ٽريٽ ۾ اعزي پڌرائي ڪئي وئي .

۱۹۴۷ء
انٹرنیشنل لسبر آرگنائزیشن جی پی پی سی ای ایشیہ ریجنل کانفرنس دہلی ہر پاکستانی وفد جاکے میمبر بنیدت جواہر لال نہرو و سائنس

سادن کی بجای ڈیٹ لاء ٻڪو ۽ ٻڌڻو ارادو ڏيکارڻو
سند جي گورنر، سر غلام حسين عدايمعالي، سندو ڌرمشالا
۽ ريشموي ڪمپنن ۾ اچي، عدبن سان سمجھنديءَ جو اڻڀا
ڪيو ۽ سندن دلون ورهون.

ڪراچيءَ ۽ سند جي عدبن جون دليون سمجھ اوڏي
اچي چڪيون هيون. هر ڪو لڏڻ جي تمنا ڪرڻ لڳو
سند سرڪار پاران عدبن جي جاءِ لاءِ زوردار خاطرون
ڏاڍا ۾ آيون. پر اڏيلاڻ کي روڪ نه اچي سگهي
سند جي عدا حصن مان، عدبن جا حلقا، عيدر آباد سيشن ٽار
رواوي رستي، ۽ ڪراچيءَ مان جهازن ۽ هوائي جهازن رستي
هندستان ڏانهن لڏڻ لڳا.

ڪراچي شهر جون ڌرمشالاون، پنهنجي وڏيون ۽ ريشموي
ڪمپنن لڏي بندڙن سان سڙهي ويون. سند جي عدبن جي
اڏيلاڻ جو انتظام حاڪم گورنمينٽ آف انڊيا کي ڪرڻو پيو،
هندستان سرڪار جي خرچ تي جهاز ڪامائي بندر ٿان.
سندن کي ڪٿي، هندستان جي اولهه ڪناري وارن بندرن،
مالدوي، اوکا، پور بندر ۽ دهليءَ تي لاهڻ ۾ رٿيل رهيا.
پارلي جاءِ ڪمشنر، شري سري پرکاش، ”سند اونڪروئيٽين
ڪاميٽي“ اڀا ڪئي، حدين جو رٿيڻ لڳو؛ ڪمشنر
سر وائلي، سيڪريٽري؛ ايم. بي. ٽيلراماڻي ۽ خزانچي؛
سيٽ سڪڊو مقرر ٿيا. سواڻي ڪوششاند ۽ اها ڪاميٽي
جا ميمبر ٿيا.

۲ جنوري ۱۹۴۸ کان، لڏي بندڙن جي انتظام لاءِ، ڪراچي
شهر جي عدا حصن ۾، ريشموي ڪمپنن ٺاهيون ويون.

اها ڪار ڪي ڪلاڪ سالدھ ھلي . پوليس پنھنجو فرض ادا ڪري نه سگھي . شام جو ملٽريءَ اچي حالتن تي قبضو ڪيو .

ڪرڻھو ڪي ڏينھن ھليو . ملٽريءَ حالتن تي تمام ڇڱو ضابطو آندو . سندن انتظام ۽ ڪم جو ڳو ھو . انھن وڳوڙي حالتن ۾ ڪي سونھري لھڪون ٻڌ ھيون . ڪيترن شاندار مسلم گھرن پنھنجن ھندو پاريسٽين جو بچاءُ ڪيو . ڪراچي شھر جي لھاري ڪوارٽر جي اعلوڪن رھواسين ، نه فقط ، فسادن ۾ اھڙو نه ورتو ، بلڪ ھندن سان ھمدردي ڏيکاري . لھاري ڪوارٽر جي آسپاس اولڊ ٽائون ۽ نيا ڪوارٽر سلامت رھيا . قرأت ۾ تباھ ٿيل ھندن کي ، ملٽريءَ جي مدد سان ، سندن گھرن مان ڪڍي ، شھر جي مکي ڌرمشالائن ۽ پنھنجائي موڪلڻ ۾ آندو ويو ، جتان پوءِ ھندستان موڪلڻ لاءِ ڪياماڙي بندر تي پنھنجائڻ جو انتظام ڪيو ويو .

فسادن بعد ، مسٽر محمد علي جنھا ، قرأت هيٺ آيل ھندو ايراضين ۽ ھندو ريشوجي ڪمھن ۾ روبرو اچي ، ھندن جي دڪدائڪ حالت ڏسي ، ساڻن ھمدردي ڏيکاري . مسٽر جنھا فسادن کي زوردار لفظن ۾ لنڊيو ۽ ظاھر ڪيو تہ ملڪ جا قاندا ۽ قانون پڇيڻدڙ پاڪستان جا دشمن آھن . فسادن لاءِ ڇاڇ ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ فسادن کي پنھنجي ڏيڻ لاءِ زوردار قومن ڪٽڻ جو ارادو ڏيکاريو . ڪنھن جي زوريءَ قبضن تي بندش وڌي ويئي . قبضي ڪندڙن کي اھڙو چتاءُ ڏنو ويو .

سند سرڪار جي وڏي وزير ، مسٽر محمد ايوب ڪوٽڙي

واهڻ ڪلاڪن جو ڪرسمس لڳايو ويو. سنڌ حـ وڏو
 وزار ۽ سنڌ سرڪار جو چيف سيڪريٽري ڪراچي ۽ مان ڪڍي
 حيدرآباد ۾ پهچي ويا. ڪي ڏينهن ساندھ ڪرسمس ملهيو. شهر ۾
 هٿيار بند پوليس ٻهرو بهاريو ويو. مسلم ايراضهن مان هندن
 کي ڪڍي، هندن جي ٻارن ۾ لٿو ويو. مسالين هر گرفتاريون
 ڪيون ويون. حيدرآباد ڊسٽرڪٽ ميٽسٽريٽ ٻارن آرڊر
 ڪڍايو ويو، ته هن وقت بهان لبس هٿيار آهن، سي ڏهن
 ڏينهن اندر اهي هٿيار پيش ڪن، نه ته اهي ڏس ۾
 پوليس ٻارن قدم ڪندا ويندا.

حيدرآباد جي نسان بعد، ۶ ماري ۱۹۴۸ تي، ڪراچي
 شهر ۾ زبردست فساد ڪڙو ٿيو. سنڌ سرڪار ٻارن ۲۳۵ لڳا
 سکن کي سنڌ مان آڻي، ڪراچي سٽيشن کان رٺن لاءِ
 گردناري ۾ آندو ويو. ڇو وڃي ٿو ته سکن کي ڏسي،
 وڏي تعداد ۾ مسلم مهاجر اچي گردناري وٽ ڪٺا آيا.
 گردناري تي ڪاڇ، ڪٽي ويٺي ۽ ٻاهه ڏئي ويٺي. ڪهڙن
 سکن کي مارايو ويو. اهي بعد رٺن لاءِ ڪوادر ۾ فرست ٿي.
 گردناري ڀرسان ڪالنگ-ريس هائوس کي ٻاهه ڏئي ويٺي.
 ڪالنگرس هائوس ۾ رهندڙ سوامي ڪرشنالند ۽ ٻيا پوليس
 جي وٽسائي مدد سان ٻيئي اڪٽا. ساڳئي وقت، ڪراچي
 شهر جي مکيه حصن، آرٿري ميدان، اريس روڊ، آئوٽرام روڊ،
 ريجنل انون، راجا مڙشن، نالڪوارا، جوڙيا بازار ۽ جهڙو
 ڪوٽر جي ڪهڙن هندن جي گهرن تي ڪاهون ڪيون ويون.
 سڄي جو وقت هو، مرد آهڻن ۽ دڪانن تي ويل هئا. گهرن
 ۾ سب ڪٽيو ٻهاريو ويو. هندن جا اڪثر دڪان ٻڌ لٿا ويا.

سنڌي هندو هئا.

سيٽ سڪندرو، الهن مان هڪ هو، جن جو رايو هو ته
 عن ريت اڪيون پوئي سنڌ مان لڏي پلاڻ ڪرڻ، سنڌي هندن لاءِ
 نهايت نقصان ڪار قديم هو. ڇي: سنڌي هندو، اڪي-
 ڪري واپاري آهن. زعمدارن کي پئسي جي مدد ڪندا
 رهن ٿا. سنڌ جي ڪهتيءَ واري زمين جو ۳۰ سيڪڙو زمين
 سندن ملڪيت آهي. باقي زمين جو ۳۰ سيڪڙو اڳي
 ئي سنڀالين ٿا. سنڌ جي شهري ملڪيت جو ۹۰ سيڪڙو سندن
 ملڪيت آهي. تنهن کان سواءِ، سنڌي هندو ڪيترن
 ڪجهه ٽائٽل جي ڪارخانن، چالورن ۽ اٺي جي ملڪن جا مالڪ
 آهن. سنڌ جي هندن جي سنڌ ۾ ڪل ملڪيت ۽ انجي
 ”گڊول“ جو تخمينو ڪرڻ سولي ڳالهه نه آهي. پر اهو
 چئي سگهجي ٿو ته ان هزار ڪروڙن رپين کان گهٽ ڪٽ نه ٿيندي.
 سنڌ جي اقتصادي جهوص ۾ سنڌي هندو اهمڙي جاءِ
 والارين ٿا، جو لڏپلاڻ ڪندا ته پاڻ کي امار وڏي نقصان
 هيٺ آڻيندا، جڏهن جو عهوضو ڪن بل نه پئجي سگهندو.
 سندس زوردار رايو هو ته هن ريت سنڌي هندو سنڌ مان
 لڏي لڳن، اهو قديم، موجوده حالتن پٽاندو، اڪو ضروري
 ۽ اڪو صلاح پريو آهي، بلڪ آپ گهاٽڪ آهي.

سنڌ جي حالتن ۾ اوچتو وڏو ڦهرو آيو. ۱۷ نومبر ۱۹۴۷
 تي، حيدرآباد سنڌ ۾ وڏي پئماني تي فساد ٿيو. شهر ۽
 ٽنڊي ابراهيم ۾ هندن جي ڳوٺن تي ڪاٺيون ڪهون وڌيون.
 ڦرلٽ ۽ خوار-بزي ٿي. حيدرآباد شهر ۾ ڪدم

محمد هاشم گزدر

محمد ایوب کپڑو

یوسف عبدالله هارون

پیرزادو عبدالستار

ایوب کپڑو

محمد هاشم گزدر

شيخ عبدالمجيد سدي

الله بخش سورو

رئيس غلام مصطفى پر گري

جي . ايم . سيد

لڏ بلاق ځنډي رڃي . حيدرآباد ستمشن ۽ ڪياماڙي
 بندو آي، پوليس، ڪيتر اڇتواري وارن ۽ مسلم لشڪل
 ٽارڊس ٻارن، لڏبندڙن جون زبردست تلاشون وڃن ۽
 آيون . فوجي شيون ڪسڻ تي رهيون ۽ ٽلشي وٺندڙن
 شي وڙش، ڪن وڃن تي تمام اڻ مڃائيندي هئي .

شعبن ۾ ڇنڊن جي ڳڻپ ۽ ڊڪائون تي زور ۽ ٽلشا
 ٿيڻ لڳا . ريمٽ ڪنٽرولرن ٻارن، ٻارن آيل وڃاڻن کي،
 ڇنڊن جي ڳڻپ ۾ وڃڻ لاءِ اهميت آڏو ڏيڻ ۾ آيا . ڇا
 ڪا به ڪوڙ جي حالت ۾، ريمٽ ڪنٽرولرن کي اڇتواري
 ملي، ته پوليس، وڪلي، ڇنڊن جي ڇاڙن خالي ڪرايون
 وڃن . ائين سڀني ڳاڙهين سبب، لڏ بلاق وڌندي رڃي .

اومر ۱۹۷۷ جي وچ ڌاري، انگل اڏائي لک ڇنڊو
 سنڌ مان لڏي چڪا هئا . ائين مان وڏو حصو ائين
 غم سنڌي ڇنڊن جو هو جي سنڌ ۾ وسندا هئا . سنڌي
 ڇنڊن ٿوري تعداد ۾ لڏ بلاق ڪئي هئي . اڏائي وڃڻ جي
 لڏ بلاق بعد، حالت ۾ ناٺو اچڻ لڳي . پاڪستان ۽ سنڌ
 سرڪارن جي حواڻدار عيوضن ٻارن، سنڌ جي ڇنڊن کي
 خاطر ڏيڻ ۾ آيون، ته هو شراس ڇڏي، لڏ بلاق خيال
 لاهي، پاڪستان ۾ رڃي پون، ته سندن ڄڻ هو هر طرح
 اچاء ڪوڙ ۾ ايندو .

سنڌ ۾ ڇنڊن جي ڪل آدمشماري شمار ۱۲ لک هئي، جن
 مان انگل ۵ لک کن پيل، ڪولي ۽ مينگيوار ۲ لک کن
 ۽ سنڌي ڇنڊو ڇهڙو ڪڇي، ڪاٺياواڙي، ڳڙالي،
 ۽ هٽا، پٽيا، مارواڙي، بدائي ۽ سڪ هٽا ۽ ٻئي ۲ لک

سند ۾، اوڀر پنجاب کان آيل، مهاجر طبقو وڌي رهيو هو. سند ۾ ريلوي گاڏين ۾ هندو مسافرن تي خولي حملا ٿيڻ لڳا. هندو گاڏين مان هندو مردن ۽ زالن کي ٻاهر اڇلائڻ جا واقعا وڌڻ لڳا. سنڌي سڪن کي، سند ۾ رهڻ صفا مشڪل ٿي پيو. سند جي ڪن حصن ۾ قرامت ۽ ڪاھن جا واقعا ٿيڻ لڳا. سند جي هندن جو آڳاٽو ۽ هاڪارو اڏيڻ لاءِ جو مندر ٽيو ويو ۽ مندر جي ٺڪر کي گولي ۽ سان مارڻ ويو. انهن حالتن سنڌ جي هندن جي دلين کي لوڏي ۾ وڌو.

ڪراچي شهر جي جدا جدا حصن ۾ خوني حملا ٿيڻ لڳا هئا، جنهن سبب، ۴ سيپٽمبر ۱۹۴۷ تي، ٽن ڏينهن لاءِ ڪرنيو لڳايو ويو. ڊرڪ روڊ سٽيشن تي، سڪن ۽ هندو مسافرن تي خولي حملا ٿيو. حالتن ۾ ڦيرو نه اچڻ سبب، ڪراچي ۾ ڪرنيو ڏک هفتي لاءِ وڌايو ويو. هندن جي دانهن ۾ عراس وڌي ويو هو. ڪراچي شهر جي غير سنڌي هندن پاران عوامي جهازن، جهازن ۽ ريلوي رستي اڏيڻ شروع ٿي ويئي.

سيپٽمبر ۱۹۴۷ جي پهرين هفتي ۾، جمشيد ڪوارٽر جي اڀر سنڌ ڪالوني ۾، ٻنهي قاتل جو حادثو آيو. جمشيد ڪوارٽر جي ڪيترن هندو گهرن جي تلاشي ورتي ويئي. ۱۶ سيپٽمبر تي، ٽيهه هندو گرفتار ڪيا ويا. مسٽر خانجند گوبالڊاس، ڪراچي شهر جو هڪ نامور ۽ برک وڪيل، انهن مان هڪ هو. گرفتار ٿيل سڀ راشتريه سٽيوڪ سنگ جا ميمبر ٿي چيا ويا. مسٽر خانجند گوبالڊاس جي ضمانت وٺڻ ۾ قبول نه ڪئي ويئي.

جي دلن ۾ بيشراري ۽ ارسائي ضرور موجود هئي. قوميت جو انگ منجهن ڇهه هيو. ديس جي آزاديءَ واريءَ هر هاجل ۾، پنهنجي آدمشماريءَ جي لحاظ کان، باڪل جڳو حصو ورتو هئائون. ديس جي آزاديءَ ۽ اڳڪٿا لاءِ منجهن ڪافي ترڪ هئي. ديس جي ورهاڱي سبب، سندن دلن ۾ مايوسي ۽ ارسائي اوس پيدا ٿيون هيون. اڄ، سنڌ مان لڏ پلاڻ ڪرڻ جو شال ڪن ڪو هو.

سار لاهي سنڌ حڪومت جي تعليمي ڊايمني سبب، سنڌي عيالن، سنڌ هندو اڀارو سڀي تر ٻا ڪرڻ، پنهنجن ڪاليجن ۽ عماء سڪولن لاءِ سرڪاري گرانٽن حاصل ڪرڻ کان محنت ڪرڻ ۽ پنهنجن اڀرن کي پنهنجي سنڌيءَ موجب ۽ گهرج آهر تعليم ڏيارڻ جي ذميواري اڀارڻ تي اڀار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو. سنڌ اسيمبليءَ ۾ اها ليل سنڌ لئبل ٽولڊرس مارڪيٽنگ بل ۽ ٻين اهڙن قدم سبب، سنڌي عيالن جي دلن ۾ پنهنجي آندهر، ترقي ۽ واڌاري سميت شڪ شڪا پيدا ٿيڻ لڳا هئا، پر حالتن کي نٿو ٻي طرح ۽ صو سان منهن ڏيڻ سندن ارادو ڪيل هو.

۱۴ آگسٽ ۱۹۴۷ کان، پاڪستان قائم ٿيڻ جا حسن ماڻهجي رعا هئا. سنڌ جي عيالن جشن لاءِ عيالن ۾ جڳو حصو ڏنو هو. ۲۱ آگسٽ تي ڪيٿا مان فسادن جون ڪمرون پيشيون. شير جي خندو گهرن تي ڪاهون ٿيون. قوت ۽ خون خرابي ٿيون. ڪيٿا ۾ وڏي تعداد ۾، هندو ڏاڏو ۽ واپار ڪندا هئا. ڪيٿا مان عيالن جي لڏ پلاڻ شروع ٿي. انهن ۾ شڪارپوري سنڌي هندو گهڻا هئا.

گذريل ڪن سالن کان، هندستان ۾، مسلم ليگ پاران ”بن قومن“ جو نعرو کڙو ٿيو هو، جنهن سبب، هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ ويڇو ۽ جدائي زور وٺڻ لڳي هئي. آزاد سنڌ صوبو ۾، الهي ائس-ڪان آجيو ته رعي سگهيو. سنڌ ۾ به اتفاق ۽ جدائيءَ جو ڪوسو واڻ لڳڻ شروع ٿيو. سنڌ جي مسلم ليگي حڪومت کي اهڙا قاندا ۽ قانون بحال ڪيا ۽ اهڙي روش اختيار ڪرڻ شروع ڪئي، جن سبب، سنڌ جي ڪارائتي ۽ اڳتي وڌيل هندو ٿورائيءَ جي حقن کي چوڪو رسائڻ ۽ سندن اقتصادي حالتن کي ٻاهر جا گهاٽ گهٽائڻ لڳا. انهن دڪدائڪ حالتن هوندي به، سنڌ جي هندن کي اهو خواب به خيال ڪو نه هو، ته پاڪستان ٿيڻ بعد ڪو ڪين پنهنجي سنڌڙيءَ جا وڻ چڙڻا ٻولدا.

پاڪستان ٿيڻ کان اڳ، گذريل ٻارنهن مهينن کان، هندستان جي ڪن حصن ۾، هندو مسلم فساد اڳرو روپ اختيار ڪري چڪا هئا. تعصب ۽ پاڳاپڻو ايتري قدر زور ڀڄي چڪا هئا، جو ذر ۽ مذهب جي الڳ ٿي، ڪيترا سارا انسان حيوان بڻجي، هڪ ٻئي جو چڪن ماس چٽڻ لڳا. ديس ۾ عد درجي جي خورنڙي ۽ بربادي ٿي گذري. انهن دردناڪ واقعن ۾، اڻوچو نارين ۽ معصوم ٻارن بلڪل گهڻو سٺو. اسازي ۽ اي اتفاقي ايتري قدر چومت چڙهي چڪيون، جو صدين کان وسيل ۽ ٺهيل ٺهڪيل ڳوٺن ۽ شهرن کان، انسان ذات جا جتا، ٻارن کي اڏوڙي، لڏ پلاڻ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا.

انهن حالتن کان سنڌ ملڪ بچيل هو. سنڌ جي هندن

سریش چندر پتوہادیہ

راجکمار چکرورتی

گامنی کمار دت

قائد اعظم محمد علي جناح

خواجا ناظم الدین

لیاقت علی خان

آء . آء . چند ریکر

مولوي تمیز الدین خان

پاڪستان بعد

۱۴ آگسٽ ۱۹۴۷ تي پاڪستان هسٽيءَ ۾ آيو. مسٽر محمد علي جهنڊا پاڪستان جو گورنر جنرل ٿيو. پاڪستان وزارت جو پهريون وزير اعظم مسٽر ليافت علي خان مڙو ٿيو ۽ سندن وزارت جا ٻيا وزير هي هئا: عبدالرب اسٽر، غلام محمد، غنڀر علي خان، آءِ. آءِ. چندريگر، فضل رحمان، چوگيڊر لائڪ مڊل، سر محمد طاهر الله ۽ پير زادو عبدالستار.

ڪراچي شهر پاڪستان جي گاديءَ جو هنڌ بڻايو ويو. سر غلام حسن هدايت الله کي سنڌ صوبي جو گورنر مقرر ڪيو ويو. سنڌ وزارت مسٽر محمد ايوب ڪوٽڙي جي اڳواڻيءَ هيٺ ٺهي ۽ سندن وزارت جا باقي ٽي ميمبر قاضي فضل الله، سر غلام علي خان ٽالپر ۽ پير الاهي بخش مڙو ڪيا ويا.

* * * *

ٺهڻي لڳل کان، سنڌ صوبو هڪ آزاد خيال ماڻڪ هو. صدين کان، سنڌين کي، سنڌي سڻن، درويشن، اڙوڪن ۽ شاعرن آزاد خياليءَ جو پيغام پئي ڏنو هو. صوبي هت سڄي سنڌي عام لوڪ تعصب ۽ ٽنگدليءَ کان گهڻي قدر آجا هئا. انهن کڻي چئجي ته سنڌ ديس ۾، قدرت پاران هڪ تجربو ٿي رهيو هو، جنهن جو اثر هي ٿئي ها، جو جدا جدا ڌرم ۽ مذهب ۾ رهندي به، انسان ذات ۾ اڻڪتا، ميلاپ ۽ بالڪي قائم رهي سگهي ها.

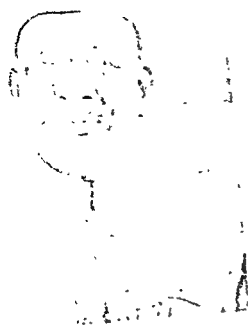

انڊين ليڄسليٽو اسيمبليءَ ۾

لارڊس ڏانهن موڪليو. هائوس آف لارڊس ۾، جنهن تي ۱۸ جڳي منظور ٿي. ۱۸ جولاءِ ۱۹۴۷ع تي، شايد ۴ جڳي ڌاري، ارڻس حڪومت جي بادشاهه، جارج چئنس ”انڊيا انڊپنڊنس بل“ جي قبوليت ڏني. هندستان ۾ پاڪستان هسٽي ۾ آيا. ٻن سو سالن جي غلاميءَ جون دها جي چاليهه ڪروڙ سالن راجڌي آزدگي حاصل ڪئي.

ارڻس حڪومت جي بادشاهه جي ”انڊين انڊپنڊنس بل“ جي قبوليت ڏيڻ سان، انڊين ليڄسليٽو اسيمبليءَ، پاڻم-رادو، سميت ٻين جي وڃي. اهڙيءَ ريت، سميت سڪديو جي هند اسيمبليءَ جي مهجوريءَ جو دور ختم ٿيو.

سوي پرکاش

گنیش واسديو ماو لنکر

للو پائي واديال مينتا

اننت سنگم آننگر

سي . سي . ديسانئي

ڊاڪٽر ميتارام

112

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰

[illegible][illegible][illegible]

عھوضي ۽ جي حيثيت ۾، ۱۲ ي ۱۹۴۷ع تي، گورنر جنرل جي سيڪريٽري ۽ ڏانھن خط لکيو، جنھن ۾ چئڻاڻو ته سنڌ لئمنڊ هولڊرس مارگيٽنگ ايل جي سلسلي ۾، سنڌ اسيمبلي ڪانگريس پارٽي جي اڳواڻ پروفيسر گھنشيام جھنڊاند شوداساڻي ۽ جھڪو عريضو پيش ڪيو آھي، سو، مون دلچسپي سان پڙھيو آھي. اھو ايل گورنر جنرل جي قبوليت (assent) لاءِ ترسيل آھي. مان پروفيسر گھنشيام جي حرائف جي ٿاڻيد ڪريان ٿو ۽ عرض ڪندس ته گورنر جنرل صاحب هن ايل جي قبوليت ڏيڻ کان ٿوري واري ۾. هي ايل سنڌ جي ھندو زميندار طبقي کي اقتصادي طرح ارباد ڪرڻ جي اھت سان تيار ڪيو ويو آھي.

گورنمينٽ آف انڊيا جي گورنر جنرل سنڌ لئمنڊ هولڊرس مارگيٽنگ ايل جي قبوليت نه ڏني. پاڪستان جي قائم ٿيڻ بعد، پاڪستان جي گورنر جنرل، مسٽر محمد علي جھنڊا، اھي ايل جي قبوليت نه ڏني.

انڊين ليڄسليٽو اسيمبليءَ جي اٽڪل ٻن سالن واري ميمبري ۽ جي دور ۾، سيٽ سڪديو، جن اسيمبلي ميمبرن سان چڱي ۽ اھم وچڙھ ۾ آيو، سي هي هئا: جي. وي. هاولڊڪر، سي. راجڪوٽال آچاري، سردار واپ ڀٽي، پندت جواهرلال اڇرو، مولانا ابوالڪلام آزاد، امانت علي خان، خواجا ناظم الدين، آء. آء. چندريگر، جگجیون رار، ڊاڪٽر جان عثماني، جوگيندرا لال مېٽل، سوبه لال رائو، سڀا ايم. ايم. چوشي، خان محمد يامين خان، ايم. وي. گندگل،

ڪري سگهيو. جنهن بعد، عربضي جو ڪچو ڊرامو ٺاهڻ ڪرائي، سر ڪوشنا سوامي آڻڻ کي وڃي ڏيکارڻ ٿو. اهو ڊرامو کيس نه آڻيو. تنهنڪري، سر ڪوشنا سوامي آڻڻ لڏين سر، پنهنجو ڊرامو ٺاهڻ ڪيو. سندس چوڻ پٽالڊر، اهو ڊرامو شري راجگوبال آڇاڙهه جي نظر مان نه گذريو ويو.

سنڌي اڳواڻن، دعويٰ ۾ وڃي، گهريل قانوني صلاح مباحث حاصل ڪرڻ ۽ عربضي ٺاهڻ ڪرائڻ لاءِ وڏي رقم خرچ ڪرڻ جو ارادو ۽ فيصلو ڪري آيا هئا. پر، سندن جهيٺ جي حد نه وڃي، حڪومت ڏانهن نه سهڻو گهريل ڪم ٿيڻ بخش ٻلڪ ۾ لائي مائو خرچ ۾ ٺاهڻ ٿيو. کيس اهو به خواب خيال ڪونه هو ته هيٺون سارن مکيه اڳواڻن، مدرسون ۽ اسيمبلي ميمبرن سان روبرو ٿيڻ، خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ ۽ پنهنجي مسئلي لاءِ زوردار عملدردي حاصل ٿي سگهندي. دعويٰ ۾ روبرو اچي، سنڌي اڳواڻن ايترو ضرور محسوس ڪيو، ته ٽيڊ سال جي عرصي ۾، سميت سڪڙيو، دعويٰ ۾ چڱي واقفيت ۽ علمندي حاصل ڪري چڪو هو، جنهن جو فائدو اڪس ساهيون ٿيندو ٿي رهيا هئا.

عربضو اهاڙ ٿيو. سميت سڪڙيو ۽ سندس ساٿي، وڏي ڪراچي ۾ آيا. عربضو سنڌ اسيمبلي ڪانگريس پارٽيءَ جي اڳواڻن ٻروٽيسر گهسيام جيسالمد شونائي ۽ ٻارڻ گولڊميٽ آف الڊيا جي گورنر جنرل کي پيش ڪيو ويو. سميت سڪڙيو، سنڌ جي سندن ٻارڻ اسيمبليءَ تي

هندو ميمبر چڱي تعداد ۾ اچي شريڪ ٿيا. سنڌي اڳواڻن کي، هندو اسيمبليءَ جي ميمبرن سان روبرو گڏجڻ ۽ پنهنجي طرف جي انهن پيش ڪرڻ جو چڱو موقعو ملو. اسيمبليءَ جي ميمبرن اهڙا همدردي ڏيکاري ۽ هر طرح جي مدد ڪرڻ جو ارادو ظاهر ڪيو. انهي بعد، هندو سرڪار جي ٽانڊي ۽ قانون کاتي جي وزير، آرٿوئل مسٽر جو گندراٽ مڊل کي ڏٺائون. انهن کان سواءِ مکيه ڪالگريسي اڳواڻن ۽ انهن مڊلن جهڙوڪ سردار ولس پائي پٽيل، پنڊت جواهر لال نهرو، بابو راجندر پرساد، شري ڪنڀا لال مشي، سردار بلندو سنگ ۽ سر گوپال سوامي آننگز کي به ڏٺائون، جن صاحبن سنڌ جي ٿورائي واري جاتيءَ جي مسئلي کي همدرديءَ سان ٻڌو ۽ ڪارگر صلاحون ڏنيون.

گورنر جنرل کي عريضي تيار ڪرڻ جو اوائلي ڪم ڪرڻ ۾ هندو ويد، انهي ڏس ۾، سهڻ سڪندرو کي ساٿ ڏيڻ لاءِ چونڊرام وليچا ۽ ٽيلرام ٽهڪچند دهليءَ ۾ رهي رهيا. سر گوپال سوامي آننگز جي صلاح ۽ مدد سان، عريضي تيار ڪرڻ جي سلسلي ۾، سر الهندي ڪوشا سوامي آنر سان گڏجڻ ۽ پنهنجي مسئلي جو حل حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. سر ڪوشا سوامي آنر دلچسپي وٺي، ڪهن عريضي جي مکيه تفصيلن کان واقف ڪيو ۽ پوءِ انهي ليک ۾ عريضو تيار ڪري اڇو. انهي سلسلي ۾ ضروري خبر چار هٿ ڪرڻ ۽ ڪن قانوني ڪتابن جي ايهاس ڪرڻ جي به عداوت ڪئي. سهڻ سڪندرو، سخت جفاڪشي ۽ ڊڪ ڊور بعد گهرال ڪتاب ۽ ضروري خبر چار هٿ ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل

اءِ اءِهي ٽس ۾ هر ڪا ڪوشش وٺجي ۽ ٻل کي عمل ۾ اچڻ
 کان روڪ وجهجي. فيصلو ڪيائون تہ سنڌ جي ٿورائي
 واري جانيءَ جي فائدين ۽ حقن جي بچاءَ خاطر گورنر جنرل آف
 انڊيا کي عريضو ڪڍجي. سنڌ جي هندن ڪالگريسي اميدوارن
 کي روت ڪيو هو. سنڌ اسيمبليءَ ۾، ڪالگريس اسيمبلي
 پارٽيءَ جي ميمبرن، هندن جي حقن سان هٽ چراند ٿيندو
 ٿي، مارڪيٽ ٻل جي سخت مخالفت ڪئي هئي. هاڻ سندن
 پاران ڪوشش ٿي هئي، تہ حيلاً ڏاڍا وجهن جو گورنر جنرل
 پنهنجي خاص عوايداريون عمل ۾ آڻي ۽ ٽسي تہ سنڌ جي ٿورائيءَ
 وارن جي حقن جي بچاءَ لاءِ هن ٻل جي قبوليت نہ ڏئي وڃي. سنڌي
 هندو زميندار طبقي، انهن ڪوششن خاطر، وڏو فنڊ ڪڍو ڪيو.
 مارچ ۱۹۴۷ع ۾، دهليءَ ۾، ايڇ-ايل-اسيمبليءَ جو
 اجلاس هلي رهيو هو. سيٽ سڪڙو دهليءَ ۾ موجود
 هو. سنڌ اسيمبليءَ جي ڪالگريسي ميمبرن جو وفد ڪراچيءَ
 مان ڪڍي دهليءَ ڏانهن روانو ٿيو. وفد جا ميمبر هئا:
 ڊاڪٽر چونڊرام گدواڻي، ڪماري جيني سراعيملائي،
 ڀوپلڊاس وڙواڻي، سررومل وشنداس، سررومل ڪوپالڊاس،
 چونڊرام وليچا ۽ ٺولرام ٺيڪڇند. دهليءَ ۾ پهتي، سيٽ سڪڙو
 سان گڏجي، عملي ڪم ۾ پروگرام رٿائون. پهرين ڪوشش سان،
 مولانا ابوالڪلام آزاد، شري گندگل ۽ شري راجگوبال آچار،
 سان مليا ۽ سنڌ اسيمبليءَ ۾ بحال ٿيل مارڪيٽ ٻل تي ٻاڙو
 پرايو. ڪيائون، ۽ اءِهي ٽس ۾ ڪهڙا قدر ڪڍڻ لهن لاءِ
 صلاح ڪيائون. ٻئي ڏينهن ئي، سيٽ سڪڙو جي جاءِ تي،
 هند اسيمبليءَ جي چوڌاري ميمبرن جو ميٽڙ ٿيو، جنهن ۾

ٻروي ڪائونسل وٽ اپيل ڪرڻ جو حق ٻڌ رهندو ويو هو،
 بل ڪٽي ملڪيت ڪهڙن لکن رپين جي عجيبي. انهن بهان
 جي اپيل، چيف ڪورٽ کي نه، بلڪ چيف ڪورٽ جي
 اسپيشل جج وٽ ئي ٿي سگهي ٿي.

انهن حقيقتن مان صاف صاف ظاهر هو ته اهو بل هڪ
 بي فائدين ۽ بي فائدو هو، جنهن ملڪ جي ڪيتريون
 سارن انگن جوڙوڪ انڊين ايوياءِ ڊس انڪٽ، ٽرنسپورٽ
 آف پراپرٽي انڪٽ، امپيٽيشن انڪٽ، رجسٽريشن انڪٽ،
 اسٽمپ انڪٽ ۽ سول پروسچيڊر ڪوڊ سان سڌيءَ ريت
 هٿ چراند ٿي ڪئي. بل ۾ ڪي ٽيرا اڪڙا هئا جي
 انصاف جي فائنڊن جي ابتڙ هئا ۽ ملڪ ۾ عمل ۾ ايندڙ
 قانون جي مخالفت ٿي ڪيائون.

اهڙي عجيب قسم جو بل اسيمبليءَ ۾ پيش ڪري ۽
 جنهن تي ۽ روش سان بل بحال ڪرايو، تنهن مان
 مسلم ليگ جي ذميهت جو پورو اظهار ٿي ٿيو. انهي
 بل دوران، انهن کي ئي فائدو ٿي رهيو جي وڏا زميندار
 هئا ۽ جي هٿن اڪڙن زمين جا مالڪ هئا ۽ ارباب
 انهن هندن کي ڪهڙي ٿي ويو جن زمينن کي عدالتن سان سڌائي
 ۽ سنواري ڪيئيءَ لائق ڪيو هو. هي سڀ اره زور واري وارا
 قديم، جنهن جو ڪو مثال ملڻ مشڪل هو، انهيءَ لاءِ ڪنهن
 ويا، جو انهي بل دوران جن تي مصيبت پوندي سي هندن
 پيدا ۽ جن کي فائدو رسندو سي مسلمان هوندا.

اسيمبليءَ ۾ بل بحال ٿيڻ سان، سماويڪ، سنڌ جي
 هندن ۾ نظاري ۽ بي قراري پيدا ٿي. انهن فيصلو ڪيو

رٿن وسيلي، سنڌ جي ڪارائتي حصي کي ڏک ۽ ڳٺ ٿي جاء ورتو.
سنڌ لنگھ ٻارڊرس مارڪيٽنگ بل لسٽ ۽ ڇپڻ ۽ غريب
ٽيڪسٽيون هن رٿي ۾ هون.

هن بل پٽالڊر، ايئن ٽيڪسٽيون کي حق ڏاڍو ٿي وڌو، جن
ٽڙيل ۴۶ سالن جي عرصي ۾ يعني ۱۹۰۱ع تان وٺي پنڊڇين
زمينن جو وڪرو ڪري ڇڏيو هو، سي پنڊڇين ڇوڙن وڪرو
۽ سوال وري اٿاري لا سگهون. ڪن ٽيڪسٽ الڻ واري
اڪيٽ سان درخواست ڪرڻي هئي. ڪورٽ تي معاف
ڪئي وئي هئي. درخواست ڪندڙ ٽيڪسٽ اهي به ٿي
سگهون ٿيون، جن جو ڪوئي به ڪوڊ آڌار نه هو، بلڪه
سندن ڪوڊ ٽيڪسٽ ٽيڪسٽون ڪرڻ ۽ وڪرو ڪرڻ.

ايئن درخواستن جي ليڪال لاءِ ٽيڪسٽون به ڇپڻ وٺيل
هو. سول ڪورٽ جي اختياري ختم ڪئي وئي هئي.
درخواستن جي ليڪال لاءِ ”اسپيشل ڇڄ“ مقرر ٿيڻ لڳا هئا ۽
خاص ڊپٽي ۽ مٿي هئا. ”اسپيشل ڇڄ“ رجسٽرڊ
وڪرو جي لکيت ۽ شاهدين ۽ وڪرو جي ٽيڪسٽون کي پاسي
ڪري، ذاتي شاهدين جي آڌار تي فيصلو ڪري سگهندا.
ذاتي شاهدين کي ٻان به وڪرو، اسپيشل ڇڄ اهو الزام
ڪڍي سگهندا، ته هي رجسٽرڊ ٽيڪسٽ وڪرو ۽ ٽيڪسٽون وٺي ويا
سي وڪرو نه، بلڪه مارڪيٽنگ هئا. ايئن الزامن جي آڌار تي
اسپيشل ڇڄ ٽيڪسٽ ۴۶ سالن ۾ ٽيڪسٽون وڪرو کي
ڪري ٿي سگهيا. ايئن خاص ڊپٽي جي مٿين به، جوابدار
پنڊڇي اچاء لاءِ وڪرو به ڪري ٿي سگهيا.
اسپيشل ڇڄن جي فيصلي خلاف جيل ڪورٽ

۾ هو صاحب مهرباني ڪري مخالفت ٿر جي ميمبرن کي ۽ وڌو
 ٿي رهيو آهي، ته پل ٿرڙون ڪري پاڻ کي خوش ڪن .
 مسامر ليگي حڪومت جي روش مان صاف ظاهر هو،
 ته جي زمينون، ملڪ جي ٽائڊن ۽ قانون بتالدر وڪرو
 ٿي، هندن جي هٿن ۾ آيون هون، تن کي اندر شاهي طرفين
 دواران هندن کان ڪسيون وڃن ۽ مسلمانن جي حوالي ڪيون
 وڃن . اهو قديم هندن سان لسوري ظلم ۽ ستم جو داستان
 هو . سنڌ جي هندن، سنڌ جي بهتري ۽ واڌاري خاطر، ڪو
 گهٽ ڀارت ادا نه ڪيو هو . سنڌ جي ٿڌي ۽ واپار جو
 وڏو حصو هندن ٿي هلايو . سنڌ ڀرانت جي انڪر ٽڪس
 دواران ايت جو ۹۰ سيڪڙو هندن مان ٿي حاصل ٿيو .
 زرعي پيدايش واريءَ زمين جو ۳۰ سيڪڙو هندن جي هٿن
 ۾ هو، جنهن سبب، سنڌ جا هندو ڳوٺڙن ۾ به رهندا هئا .
 هندن جو وڏو حصو شهرن ۾ وسندو هو، جتي هو گهڻائي ۾
 هوندا هئا . شهري ايراضين ۾ هندن جون وڏيون ملڪيتون
 هونديون هيون . سنڌ جي شهرن جي سڌارن ۽ واڌارن
 خاطر سنڌي هندن وڏو ۽ اهم ڀارت ادا ڪيو هو . تعليمي
 ڏس ۾، سنڌ جا هندو وڏي تعليم حاصل ڪيل هئا .
 آدمشماريءَ جي لحاظ کان هندو ۳۰ سيڪڙو هئا، ۽
 هاءِ سڪولن ۽ ڪاليجن جا ۸۰ سيڪڙو شاگرد هندو هوندا
 هئا . گهڻا هاءِ سڪول ۽ ڪاليج هندن جي محنت، ادم ۽
 پئسي سان اڀا ٿيا هئا . صوبي جي ڪل روينيو ايت جو
 اڌ حصو هندن مان ئي حڪومت کي حاصل ٿيو . ٿڌن
 هوندي به، مسامر ليگي حڪومت پڙهين لاماسب ۽ اجازت

سند جي حڪومت جون واڳون سندن عيڻ ۾ آيون. طاقت جي لشي ۽ هندن خلاف زوردار شرع جي اڙن عيڻ اچي، مسلم ليگ حڪومت ”سند لئڊ ٽريننگ ڪاليج ۾ مارچ ۱۹۴۷ع“ سند اسمبليءَ ۾ پيش ڪيو. انهي ڏس ۾، اها پيش ڪرڻ ۽ ٽريءَ سان ڪم ڪيائون. اڙي اڌ جي لشي ۾ اچي ويا هئا، عوام مخالف ٿي ويا، انهن ۽ واپارين جو ٿورو به سوال نه ڪيائون. ۱۸ مارچ ۱۹۴۷ع تي، ال سند گورنمينٽ گزيٽ ۾ ظاهر ٿيو ۽ ۲۶ مارچ تي اسمبليءَ ۾ پيش ڪيو ويو. حالتن جو ڪو وري اهو نه هو، هو خود مسلم ليگي حڪومت کي پوريءَ راسخ ٿي وئي ۽ ڪو نه ڪو ٽري ٽنگ ۾ ال پيش ڪندي. پيش ڪرڻ بل تي، آئيني مدد-زل ٿاين، مسلم ليگي حڪومت پاران درستيون پيش ٿينديون ويون. ال تي عيڻ اچڻ علي رڪيو هو، تنهن کي ٿورا پيش پئي ڪيا ويا. ٿاين ۽ ٿاين ٿاين جي ذرا نه عزمت نه رکي وئي. مخالف ٿي ويا، انهن جي به اعتراض ۽ جھٽڪون اٿاڙيون ويون، ان تي ٿورو به ٿاين نه ٿاين، گهڻائيءَ جي وقتن سان انهن کي رٽيو وڌو. ال تي عام راءِ ورتو وڃي يا ال ڇوڏ ڪامبئيءَ ٿاين، وڪڻو وڃي — انهن تدارين کي انهيءَ دم ٽوڪيڙو وڌو. مطلب نه سڀ نادرشاهي طريقا اختيار ڪري، ”سند لئڊ ٽريننگ ڪاليج ۾ مارچ ۱۹۴۷ع“ سال ڪيڙو ويو. مسلم ليگن جي ذميهه انهيءَ ٻاڙهه مان صاف ظاهر عيڻ، ڪڏهن، ال تي اچڻ جي دور ۾، مسلم ليگي روزيڙو وڌو، ٿورو ڪيو نه سندس پارٽيءَ اڳواٽ فيصلو ڪري ڇڏيو آهي نه بل تي پيش ٿيل سڀ درستيون رڌ ڪيون وڃن،

ملندي هئي، سو، الاهي وار ڦير سبب، مسلم زميندار کي نقصان ڪو نه ٿيڻو هو، بلڪ فائدو ٿي ٿيندو هو.

سکر بئراج بعد، زمينن جي اڳهن ۾ وڏو واڌارو ٿي ويا هو؛ اڳهن ۾ اڃان وڌيڪ واڌ ٿيڻ جو هرڪو امڪان هو، تنهنڪري، سنڌ مسلم زميندارن جي ڪن مرڪزن ۾ ايت ۾ ڦهرو آيو؛ بدانيت زور ڀرڻ لڳي. جي زميندارن، ڪوڇ ۽ ضرورت جي حالت ۾ الاهي وقت جي اڳهن ۾ هندن کي وڪرو ڪري ڏيئون هئا، تن جا تمام وڏيل اڳهه ڏسي، انهن زمينن کي مفت ۾ يا رواجي قيمتن ۾ وري هٿ ڪرڻ جا گهات گهڙڻ لڳا. الاهي حقيقت ٿي ته اک ٻوٽ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا، ته سنڌ ۾ هندن جي آمدشاري ۳۰ سيڪڙو هئي ۽ سندن هٿن ۾ زمين ۳۰ سيڪڙي کان وڌيڪ نه هئي.

سنه ۱۹۴۶ع ۾، سنڌ ۾، مسلم ائڪٽي ڏهنهه تمام زور ڀرڻ لڳي هئي. مسلم ائڪٽ پاران، هندن خلاف زبردست ڌڪار ۽ نفرت ڦهلائي وئي. هندنو مسلم نفاق جي منزل ۾ ٿي وڃي رهي. ڊسمبر ۱۹۴۶ع ۾، سنڌ اسيمبليءَ لاءِ خاص چولڊون ٺاهيون هيون. چولڊن جي پروپيگنڊا ۾، مسلم ائڪٽ پاران انجام ڪيا ويا. جي مسلم ائڪٽ اميدوارن کي ڪا عياد بڻايو ويندو، ته مسلم ائڪٽي حڪومت پاران هڪ اعڙو انڪٽ بحال ڪرايو ويندو، جنهن دوران، مسلمانن جون هندن کي اڳيون وڪرو ڪيل زمينون، مسلمانن کي واپس ڏياريون وينديون.

چولڊن ۾ مسلم ائڪٽ زبردست ڪا عيادي حاصل ڪئي.

ککش له ډولدي هئي. حکومت ياران دقت له ولس
 کوشسون ورتهون وښودون همون هن وځک زمين وکړو نئي.
 سکر پټ-راج بعد حالتين پر وځو قبرو اچن لږو. اوان راهه
 هستي پر آيا. پاڼي، دانمي ډنگ ه، لمر ۽ الشطار سان
 ملن لږو. بارهوني پاڼي ملن سب، زمين مان پيداش
 وځن لږي. کږه، لمار، دروت ۽ کڼک وږه، چمن
 جي پيداش نول لږي. غور پټ-راج واران زمين تي له پاڼي
 حي اچ لاء سڌارا کبا ويا. زوعي پيداش واران چمن ها
 اڳه، وځن لږا. مهاپاري جنگ سب له اهن جا اڳه چوت
 چڙهن لږا. سو زمين حي اڳه جي اها حالت تي، حو
 حمن رواحي زمين حي زمين ڏه، رڼا تي اڳر هئي،
 سا دانمي واهن سب، سنه ۱۹۴۵ع پر ۳۰۰ رڼا تي اڳر
 وڃي تي. سکر پټ-راج امد، اهن پټ-راج واران چمن
 پټ رڼل همون. اهن حالتين کږي، سنڌ ه، زمين جي
 اڳه پر وځک واځ پټ حو هرکو امکان هو.
 سنڌ جا مسلم زميندار، اکثر، فضول ۽ هت ڦار ڦرڃن
 کڙ پر هاڪارا هئا ۽ آهن. فصلن پر فائدو له پټ کږي،
 ڳوڙڃن جي پورائي کڙ لاء، لنگي يا پټي کمن سب
 کږي، مسلم زميندار کي پسي جي ضرورت نهندي هئي،
 له هندو واپاري ۽ يا زميندار کان، وقت له وقت، پٽا وځندو
 رهندو هو ۽ پهندهو زمين حو کڙه، حصو کږي رکندو
 هو يا وکړو کږي ڏهندو هو. چن سالن پر چڱي اڀ
 نهندي له مسلم زميندار حکومت کان زمين خريد کږي
 وځندو هو، چو جو اها زمين تمام گهٽ اڳه پر کس

سندس ٻارن زوردار ڍنگ ۾ گهر ڪئي ويئي ته سنڌ جي اوجوالن کي ملٽري انتظام ۽ سکيا حاصل ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته بيميلهن جو ڪل تعداد ايترو مقرر ڪيو وڃي جنهن جي اڳ منظور ٿيل هئي.

هند سرڪار جي بچاءِ کاتي جي سيڪريٽريءَ ۽ پنهنجي ۸ جنوري ۱۹۴۷ع واري خط ۾، سميت سڪندو کي هند سرڪار جي الهه مهالي کان واقف ڪيو ته فرسٽ سنڌ بيميلهن جو ڪل تعداد ۳۲۷ قائم ڪيو ويو آهي.

۴

۵

۶

سکر ۽ راج سند ۱۹۳۲ع ۾ جڙي راس ٿيو. سکر ۽ راج کان اڳ، سنڌ جي زمين جي آبادي آبڪلائي واهن وسيلي ٿيندي هئي. واهن جو انتظام ڀرڙو نه هوندو هو. انهن حالتن سبب، سنڌ ۾ رعيءَ جو فصل ٿورو ٿيندو هو. خريف مکيه فصل هوندو هو. خريف فصل اي به ايترو آڌار نه ٿي سگهندو هو، ڇاڪاڻ ته ڪن سالن ۾ سنڌو نديءَ ۾ پاڻي ٿورو سان ڇڙيندو هو، ته وري، ڪن سالن ۾ مدي ڀوري ٿيڻ کان اڳ ئي پاڻي لهي ويندو هو. ڪن سالن ۾ زوردار هوانون لڳنديون هيون ته فصل سوڪ عيٺ اچي ويندا هئا. وري ڪي سال اهڙا ٿيندا هئا، جو وڏيون ٿينديون هيون، جنهن سبب انهن ۾ گهڻا ڀڄي ويندا هئا ۽ فصل برباد ٿي ويندا هئا. انهن سببي ڳالهين سبب، سنڌ ۾ زمين جا اگهه گهڻو گهٽ هوندا هئا. رواجي ٻارالي زمين لاءِ ٽن رپيا ٽي ايڪڙ چڱي رقم ليڪڻ ۾ ايندي هئي. الهه مهالي ۾، عوام ۾ زمين جي خريديءَ لاءِ ڪا خاص چڪ ۽

”فرست سنڌ بئٽلمان يونيورسٽي آفيسرس ٽريننگ ڪورس“
 لاءِ ٽو وڃي. بئٽلمان جو ڪل تعداد وڌائي ۳۲۷ منظور
 ڪيو ويو، جنهن ۾ ۱۲ آفيسر ۽ ۳۱۵ ٻيا ٿيڻا هئا. ماڪ
 ۾ آگسٽ ۱۹۴۲ع واري ڪٽ القيا هاجل زور هئي،
 جنهن سبب هند سرڪار انهي تجويز کي عمل ۾ نه آندو.
 نه ٿيڻا اهو، بلڪه هند سرڪار ڊيس جي ڪاليجي
 اوجھان کي ملٽري سکيا ملڻ کان محروم ڪرڻ جو فيصلو
 ڪيو. فرست سنڌ بئٽلمان يو. او. ٽي. سي. ڪي اينڊ
 ڪيو ويو. ڪاليجي شاگردن کي ملٽري سکيا نه ڏيڻ
 جي الزام تي مهاڀاري جنگ ختم ٿيڻ تائين قائم رهي.

مهاڀاري جنگ ختم ٿي چڪي هئي. سنڌ ڪاليجي
 بورڊ هي اختيار واري ٽورنمينٽ آف انڊيا کي درخواست
 ڪئي ته اٿلٽس فرسٽ سنڌ بئٽلمان يو. او. ٽي. سي. ڪي وري
 جاري ڪيو وڃي. انهي درخواست تي ٿور ڪيو ويو
 ۽ هند سرڪار ۱ آڪٽوبر ۱۹۴۵ع تي منظوري ڏئي ته
 فرسٽ سنڌ بئٽلمان يو. او. ٽي. سي. جاري ڪيو وڃي، پر
 بئٽلمان جو ڪل تعداد گهٽائي ۱۵۰ ڪيو ويو، جنهن
 ۾ ۴ آفيسر ۽ ۹۶ ٻيا ٿيڻا هئا. هند سرڪار جي مٿين
 منظوريءَ تي، سنڌ ڪاليجي بورڊ پاڻان ئي بجيٽ
 ڪيو ويو ته بئٽلمان جو ڪل تعداد ۳۲۷ ٽرڪ ڪيو وڃي، جو
 ۱۵ سيپٽمبر ۱۹۴۲ع تي منظور ڪيو ويو هو.

انهي ڏس ۾، سبب سڳو، هند سرڪار جي عسڪري
 کڻي جي گوري سبڪداريءَ ۽ پڇاڻ ٿي وڃڻ تي
 سرٽيفڪيٽ ڏيڻ سان لکڙ ۾ ڪئي ۽ کين زور ڏنو.

۽ دور دور ڏينهن ۾ سندن واپاري ڪاروبار قائم نيل آهن. گذريل هڪ سؤ سالن کان، دنيا جي دور حصن جي رهواسين ۽ حڪومتن سان لاڳاپا قائم ڪري سگهيا آهن. الهي حقيقتن جي روشنيءَ ۾، ايمان ڪندڙن وڌاءَ جي ائين چئي سگهجن ٿا ته سنڌي، واپاري وڌن ۽ ٻڙ ٻيئي ايلجي خالن ۾ نهايت ڪارائتا ۽ مفيد عهدي ثابت ٿيندا. سڀت سڀتو پڌرڻجن خطن ۾ الهي ڳالهه تي زور ڏيو، ته پڌرڻ نهرو انهي سلسلي ۾ شخصي دلچسپي وٺي ۽ ڏسي، ته سنڌين جي علمن تي جوڳو ڌيان ڏنو وڃي ٿو.

گورنمينٽ آف الڊيا پاران ڪاليجي شاگردن کي ملٽري سکيا ڏيڻ جو انتظام رٽرو ويو هو. انهي سلسلي ۾، سنڌي ڪاليجي لوجوانن کي ملٽري سکيا ڏيڻ خاطر، ڪراچي ڪاليج جي شاگردن لاءِ، ۱۹۲۸ع ۾، يارهون ڪراچي يوليورسٽي ٽريننگ ڪورس، مرڪز هستيءَ ۾ آيو. انهي مرڪز ۾ ۶ آفيسر ۽ ۱۵۹ ڪمپيٽس ۽ ٻيا، ڪل ۱۶۵ جڙا رٿيا ويا. ڪراچي ڪاليج جي شاگردن لاءِ ملٽري سکيا جاري رهي. پارهين سالن بعد، ۲۰ جون ۱۹۴۰ع تي، ڪراچي يو. ٽي. سي. جي ڪل طاقت ۵۰ هڪٽر وڌائي وئي. مرڪز جو ڪل تعداد ۲۴۸ ڪيو ويو، جنهن مان ۶ آفيسر ۽ ۲۳۹ ٻيا ٿيا.

۱۵ - نومبر ۱۹۴۲ع تي، گورنمينٽ آف الڊيا فيصلو ڪيو ته يارهين ڪراچي يو. ٽي. سي. مرڪز جو نالو بدلائي

رواڪي ٿيندو هو. اها سڪل مڇي انهي قسم جي هئي،
 جنهن جي ٽاڙي مڇيءَ جو ڪاٻو نه ڏسڻ ۾ ڪو اه عوالم هو.
 انهي هوائي ۾ همد سرڪار پاران ڪنٽرول وڌو ويو هو
 ۽ مقرر ٿيل حد کان وڌيڪ رواڪي نه ڪئي وڃي.
 نتيجو اهو ٿي ٿيو ته سڪل مڇي چڱي انداز ۾ رهڻي ٿي
 پهي. ڇاڪاڻ ته انهيءَ مڇيءَ جو ڪاٻو ڏسڻ ۾ اصل
 ڪو نه هو، نه واپار کي نقصان ڪري ٿي ٿوري ٿي طرف
 ڏريائين ۽ سڪل مڇي جي ڪرڻ ۽ رورگار کي ڏک ٿي
 لڳو. سميت سڪندڙ، ڪراچي ۾ ش. رحمت الله سوسائٽي جي
 عيوضن سان گڏجي، دهليءَ ۾ وڃي، همد سرڪار جي فوڊ
 ۽ پاراميٽ جي واسطيدار عملدارن کي ڏٺو ۽ کين سمورين حقيقتن
 کان واقف ڪيو. متعين عطي هنڌ ڪيو. همد سرڪار
 سنڌ مان سڪل مڇيءَ جي رواڪيءَ تان ايندڙون دور
 ڪري ڇڏيون.

* * * *

همد سرڪار پاران، پرڏيهي کائن ۽ وفدن ۾ وقت
 ۽ وقت ۽ عيوضي موڪلڻا ويندا هئا. انهي ڏس ۾،
 سنڌين کي جوڳو حصو ڪو نه حاصل ٿيندو هو. سميت
 سڪندڙ، پرڏيهي ڪمن ۽ ڪاموٽي لڳائڻ جي کائن سان
 واسطو رکندڙ وزير، اٽارني جنرل حوڪم لال ٺهروءَ کي
 خطن دوران انهيءَ حقيقت ڏهن ٽن ڪراڻي جي ڪوشش
 ورتي، ته سنڌي پنهنجي مصلحت ٽوٽي ۽ سڪا سٺ
 ڏها هي دور ڏسڻ ۾ وڃڻ لاءِ چڱيءَ طرح ٺهڪي سگهندا.
 انهيءَ لاءِ سنڌي اڳيئي هاڪارا آهن. ڏها جي جدا جدا

۽ دور دور ڏينس ۾ سندن واپاري ڪاروبار ٽائر تيل آهن. گذريل هڪ سؤ سالن کان، دنيا جي دور حصن جي رهواسين ۽ حڪومتن سان اڻا ۽ لاڳاپا قائم ڪري سگهيا آهن. الهی حقيقتن جي روشنيءَ ۾، بنان ڪنهن وڌاءِ جي ائين ڇڏي سگهيو، ته سنڌي، واپاري وفادن ۽ پرڏيهي ايلاجي خالن ۾ نهايت ڪارائتا ۽ شهيد عروضي ثابت ٿيندا. سيٽ سڪڙو پيئڻنجن خطن ۾ الهی ڳالهيءَ تي زور ڀريو، ته پنڊت بهرو انهي سلسلي ۾ شخصي دلچسپي وٺي ۽ ڏسي، ته سنڌين جي حقن تي چورڳو ڌيان ڏنو وڃي ٿو.

گورنمينٽ آف الڊيا پاران ڪاليجي شاگردن کي ملڻي سکيا ڏيڻ جو انتظام رٽرو ويو هو. الهی سلسلي ۾، سنڌي ڪاليجي اوجوانن کي ملڻي سکيا ڏيڻ خاطر، ڪراچي ڪاليج جي شاگردن لاءِ، ۱۹۲۸ع ۾، يارهون ڪراچي يوليورسٽي ٽريننگ ڪورس، مرڪز حسيني ۾ آيو. الهی مرڪز ۾ ۶ آفيسر ۽ ۱۵۹ ڪمپيوٽس ۽ ٻيا، ڪل ۱۶۵ ڄڻا رٿيا ويا. ڪراچي ڪاليج جي شاگردن لاءِ ملڻي سکيا جاري رهي. يارهين سالن بعد، ۲۰ جون ۱۹۴۰ع تي، ڪراچي يو. ٽي. سي. جي ڪل طاقت ۵۰ سيڪڙو وڌائي ويئي. مرڪز جو ڪل تعداد ۲۴۸ ڪيو ويو، جنهن مان ۶ آفيسر ۽ ۲۳۹ ٻيا ٿيا.

۱۵ سيپٽمبر ۱۹۴۲ع تي، گورنمينٽ آف الڊيا فيصلو ڪيو ته يارهين ڪراچي يو. ٽي. سي. مرڪز جو نالو بدلائي

روانگي ٿيندو هو. اها سڪل مڇي اهي نمر هي هئي،
 جڏهن هي نازي مڇيءَ جو ڪاٻو نه ڏيس پر ڪو نه هوندو هو.
 اهي هوائي به، هند سرڪار پاران ڪنٽرول وڌو ويو هو
 نه مقرر ٿيل حد کان وڌيڪ روانگي نه ڪئي وڃي.
 اهو اهو ئي نه نه سڪل مڇي جڳي الڌار پر رهندي ئي
 پاهي. ڇاڪاڻ ته اهيءَ مڇيءَ جو ڪاٻو ڏيس هر اصل
 ڪو نه هو، نه واپار کي نقصان ڪڪ پاسي ئي ٻيو؟ باقي طرف
 ڌار ٻه؟ سڪن مهاڻن هي ڪرما؟ رورگار کي ڏک ئي
 لڳو. سميت سڪندو، ڪراچي فاش رجسٽر ائسوسيئيشن هي
 عموومن سان گڏجي، دهليءَ ۾ وڃي، هند سرڪار هي نوڊ
 ٻه ٻه ٽي مهينن هي واسطدار عهددارن کي ڏنو؟ ڪنهن سهولتن
 کان واقف ڪيو. مڇين عطي عهد ڪيو. هند سرڪار
 سنڌ مان سڪل مڇيءَ جي روانگيءَ لاءِ بندشون دور
 ڪري ڇڏيون.

* * * *

هند سرڪار پاران، پرڏيهي کائن ۽ وفدن ۾ وقت
 نه وقت، عيوضي موڪليا ويندا هئا. اهي ڏس ۾،
 سنڌين کي جوڳو حصو ڪو نه حاصل ٿيندو هو. سميت
 سڪندو، پرڏيهي ڪمن ۽ ڪاميٽين لڳائين هي کائن سان
 واسطو رکندڙ وزير، آئيل بيمب حواهر لال نهروءَ کي
 خطن ڏيارين اهيءَ حقيقت ذهن نشين ڪرائڻ جي ڪوشش
 ورتي، نه سنڌي پنهجي خصلت، ترقيءَ ۽ سکيا سبب،
 دنيا جي دور ڏين ۾ وڃڻ لاءِ جڳيءَ طرح نهڪي سگهندا.
 اهيءَ لاءِ سنڌي اڳيئي هاڪارا آهن. دنيا جي جدا جدا

لاءِ هندستاني ڪجهه خريد ڪرڻ ممڪن ٿي سگهي .
 بئرم جي واپارين پاران به زوردار گهر ٿيڻ لڳي ته جيڪ
 ختم ٿي چڪي آهي ؛ بئرم جي روانگيءَ تان ڪنٽرول
 هٽايو وڃي . سيمٽ سڪديو ، واپارين جي آواز کي واسطيدار
 مرڪزن ۾ پهچايو . پورهيا ٿاب پيا . بئرم جي روانگيءَ
 تان ڪنٽرول لٽو ويو .

سمنڊ ۾ ڪنڊ جو ڪارخانو ڪو نه هو . سنڌ لاءِ ڪنڊ جي
 مقرر ڪيل ڪوٽا ، سمنڊين لاءِ اڻ پوري هئي . اهي ڪوٽ
 جي پورائي سرحد پرائم کان ايندڙ ڳڙ دوان لڳي ويندي
 هئي . هند سرڪار پاران سرحد جي ڳڙ جي روانگيءَ تي
 بندش وڌي ويئي . اهي سبب ، سمنڊ ۾ ڪنڊ جي اٽاڪ
 مئوس لڳڻ لڳي . اهي ڏس ۾ ضروري لڳيڻءَ دوان ،
 سمنڊ جي گهرج ۽ ضرورت لاءِ ، هند سرڪار جو ڌيان ڇڪايو
 ويو . سيمٽ سڪديو ، هند سرڪار جي ڪنڊ جي ڪنٽرول
 کي رٽرو ڏارو . سرحد پرائم مان ڳڙ جي روانگي ممڪن
 هئڻ سبب ، روانگيءَ تان بندش دور ڪئي وئي . اهڙيءَ
 ريت ، سمنڊ کي گهرج سارو ڳڙ حاصل ٿي سگهيو .

ڪراچي شهر ۽ سندس پسگردائيءَ ۾ ڪيترا سارا غريب
 مهاڻن جا ڪٽنب هئا ، جي مڇيرون ڦاسائڻ ، لوڻ ۽ سڪاڻ
 جي ڪرت ۾ لڳل هئا . اهي سڪل ۽ ڇييءَ جو سنڌ ۽
 هندستان ۾ ڪاٻو لڪل ٿورو هو . سڪل ۽ ڇييءَ جو پاڪل
 وڏو حصو ، سون ، برما ۽ دور اوڀر وارن ملڪن ڏانهن

وړو. الهی سلسلې ۾ چټکي کاميابي حاصل لې.

اوائل کان ئې، هندستان جي مکې بندرون جي پورٽ
 ترست پورټن جا چيئرمين حکومت پاران گورا عملدار مقرر
 ٿيندا هئا. چيئرمين کي، پورٽ ترست جي ڪاروبار هلائڻ
 جي اختياری هوندي هئي. اهي ڏس ۾، هندواسين
 پاران اهو آواز کڙو لڳي چڪو هو ته پورٽ ترست جا چيئرمين
 هندستاني عملدار مقرر ڪيا وڃن. سيٽ سکديو ڪراچي
 پورٽ ترست پورٽ جو مهمير بڻ هو. سندس زوردار
 دلچسپي هئي ته گورن چيئرمين کي هٽايو وڃي. هن
 سلسلي ۾، سيٽ سکديو، واسطيدار وزير، آرميل مهمير
 مسٽر آصف علي کي وپرو ڏنو. هند سرڪار پاران ميمبر
 ظاهر ڪيو ويو ته آئنده پورٽ ترست پورٽن جا چيئرمين
 هندستاني عملدار مقرر ٿيندا.

جڳ ختم ٿي چڪي هئي. ڏس ۾ ڪره، جو اسٽاڪ
 هندستاني ڪارخايدارن ۽ واپارين وٽ جهڙو موجود هو.
 ڪره، جي واپارين تي اوجو ٿيڻ لڳو. ڪره، جا اگه، ڪرڻ
 لڳا. حڪومت پاران ڪره، جي روائڪي تي بندش ٿيل
 هئي. ان نقطو اهو، بلڪ، ڪره، تي روائڪي ٺهڻي بڻ
 مڙهيل هئي. سيٽ سکديو، اليسٽريز ۽ سولائيز کاتي جي
 وزير، آرميل مسٽر راجگوبال آچاريه کي، هن سلسلي ۾
 زوردار عرضو ڪيو، ته ڪره، جي روائڪي ۾ ٽن بندش دور
 ڪٿي وڃي ۽ روائڪي ٺهڻي هٽائي وڃي، هر ٻين ملڪن

ڪرڻ لاءِ عملدارن کي ڏسڻ ۽ ساڻن اڪيڙ ۽ چار ۾ رکڻ ۾
 بشتي نه ٿي. انڊين ليڊسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر اٽڪل
 ۱۰ سال ٿي رهيو. اهي عرصي ۾ جن سنڌ جي سوالن ۽
 هن پتوڙيو، تن مان مکيه هي آهن:

۱. اها عالم آشڪار حقيقت آهي ته شمار ڪرڻ سان
 جي وڌيڪ عرصي کان، سنڌ جا سنڌ ورقي واپاري، واپار
 ۽ ڏاڏي سانگي، ڏاڏا جي جدا جدا حصن ۾ ٻڪڙيل آهن.
 مهاڀاري جنگ لڳڻ سبب، ڪهترن سارن سنڌ ورهين
 واپارين کي سخت مالي ۽ ڪجهه قدر جالي نقصان پهتا. پوءِ
 جهان ۽ دور اوڀر وارين ايراضين مان ڪين لوڏجي اڪرڻو
 ٿيو. سندن ملڪيتون ضبط ڪيون ويون. حالتن جي
 مڃڻ واري سبب، ڪين پنهنجا وسيل ۽ ڄمار ڏاڏا سمهڻا
 ٿيا ۽ ٻيوس اچي وطن ورڻو ٿيو. ڏيس ۾ اچي، پاڻ
 ٺهڪاڻ ۽ وسائڻ خاطر، انهن سران ڏاڏا شروع ڪرڻا
 ٿين. هند سرڪار کان ايسين ۽ ٻوٽن حاصل ڪرڻ لاءِ
 ڪوششون واپسون ٿين. سنڌ ورق مارجنيس اسوسيئيشن
 پاران ڪوششون جاري آهن. هڪ سڪڊو، وس آءِ
 هر ڪا ڪوشش وٺي، سندن خاطر پاڻ پتوڙيو. اهو مڃڻ
 هڻي هٽ ڪيو. سنڌ ورهين کي ايسين ۽ ٻوٽن ملڻ جا
 حق حاصل ٿيا.

۲. جنگي حالتن ۾، جي سنڌ ورقي واپاري هون جو
 ٻڪ ٿيا هئا، تن جي ٻوان کي، ڌارين حڪومتن کان
 هونجو ڏيارڻ لاءِ، هند سرڪار سان اڪيڙ ۽ ڪٽي وٺڻي.
 جن واپارين مالي نقصان سڻو هو، تن لاءِ هونجو ٻوان

وڏي انداز ۾ ٿي رهيو آهي. اختيارن وسيلي معلوم ٿيو آهي ته برٽش ۽ آمريڪن واپاري، ادو اٺ، ڪمبل ٽيل ڪپڙو خريد ڪري، انهيءَ کي مڪمل بڻائي، پوءِ ڏاڍا جي مارڪيٽ ۾ ليڪال ڪرڻ ٿا چاهين. انهي ڪپڙي جو ڪجهه حصو اسان پاران چورس خريد ڪيو وڃي ٿو؟ انهي ڪپڙي جي آمدنيءَ سبب، اسانجي صنعت تي، ڪجهه سالن لاءِ، ڪو به اثر ڪونه ٿيندو. مان آئريشل ڪپڙي کي اعزسي عرض ڪندس، ته عام لوڪن جي گهرج لاءِ باڪل ضروري شين جي آمدنيءَ تان ڪجهه قدر بندشون هٽايون وڃن. انهي سلسلي ۾ اسان جو سرشتو به بند ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ ته انهي سرشتي زبردست دشمنگيري پيدا ڪئي آهي.

”جنسن جي روانگيءَ جي سلسلي ۾ چوڻو اٿم ته اسان وٽ ڪجهه جهڙپي انداز ۾ موجود آهي. مان سمجهي ٿو سگهان ته سٽيپل ڪپڙو جي روانگيءَ تي چورس بندش ڪرڻ گهرجي؟ حڪومت جي اها مراد آهي ٿا، ته ڪارخانيدارن کي فائوڊيٽ لاءِ آبادگارن کي اراد ڪجي؟ ڪارخانيدارن ڪروڙين رپيا ڪمائي ورتا آهن ۽ سندن اڄوڙيون سون سان ٽنڀار آهن. ٺهه ڪري، مان آئريشل ڪپڙي کي عرض ڪندس، ته ڪپڙو جي روانگيءَ تان بندش ڇڏي ڏيئي وڃي. ٻيل ته آبادگارن کي ڪپڙو جا واپسي اڏيهه حاصل ٿيڻ لڳن.“

”پهر جي روانگيءَ لاءِ ٻيل ادو چوڻو اٿم ته ان جي بندش لاءِ به ڪي سبب ڏسڻ ۾ اٿن اچن. جنگ واري عرصي

۱۔ ضبط ادو، نیک ایچ۔ جی۔ قیمتیں کنٹرول اکٹھن کان،
گھیت ٹی وایوں آہی۔

”عيتائين ڪند، ٿاڻيت، وڪڙ ۽ ٻيو جو واسطو آهي،
 ۽ اهي حسن و غريب ٿيڻ تي ٿئي ٿاڻي ۽ ٻيو انداز ۾ آهي حاصل
 ٿيندڙن آهن. جيڪڏهن اهي ٻئي ڪنٽرول هٿ ۾ وٺن ٿاڻو
 غريب ٿيڻ تي اهي ٻيو ڪو ڪم ڪن ٿاڻو آهي، ڪنٽرول
 اڀر ۾ اهي شيون، اسڪرپشن ۽ ٻيو ڪم ڪن ٿاڻو آهي
 ملندڙن، پر اها حقيقت ٿيندي، ٻيو مارڪيٽ ۾ آهي
 ٿيڻ تي حاصل ٿي ڪم ڪن ٿاڻو آهي.

ٻولي اٿارڊي ۾ حاصل ٿي. ڪتاب پڻ ڪيترن ئي ٻولين ۾ ترجمو ٿيو آهي. ڪتاب جي ڪجهه نسخا ڪراچي ۾ موجود آهن. ڪتاب جي ڪجهه نسخا ڪراچي ۾ موجود آهن. ڪتاب جي ڪجهه نسخا ڪراچي ۾ موجود آهن.

جا جي الڪ اڪر مان ٿا، سي صفا غلط آهن. ڪارڻايدارن
 وٽ ڪپڙي جو تمام وڏو اسٽاڪ موجود آهي، جو دولٽڪ
 مارڪيٽ ۾ وڪرو ڪن ٿا. مان ڪارڻايدارن کي پڇڻي
 ڊيٽ سڃاڻان ٿو. هو منهنجا دوست آهن. مان واپارين
 کي به برابر ٿو سڃاڻان. پنهنجي ڪري، مان اهو چئي نوسنگهان
 نه وٺن ڪپڙي جا تمام وڏا اسٽاڪ موجود آهن. ڪپڙي
 لاءِ ڪنٽرول هٽايو ويندو ته ڪپڙي جي اٽالٽ ڪرڻ به
 محسوس ٿيندي.

”ريشمي ۽ اولي ڪپڙي جو ڪٽي مثال وٺون. هر ڪمپن
 انهن ئي سمجهيو، ته جيئن انهن لاءِ ڪنٽرول لاءِ ويندو،
 ته ريشمي ۽ اولي ڪپڙن جا اگهه چوٽ چڙهي ويندا. پر
 آزمودي ڏيکاريو آهي، ته ڪنٽرول لاءِ ريشمي ڪپڙي
 جا اگهه ۴۰ سيڪڙو گهٽجي ويا آهن. چاندي چوڪ ۾ جا
 ساڙهي هڪ سورهين کان گهٽ نه ملندي هئي، سا هن
 وقت ۶۰ رپين ۾ آچي رهي آهي. سوئي ڪپڙي جا
 اگهه هن وقت چوٽ چڙهيل آهن. پر، جيڪڏهن سوئي
 ڪپڙي لاءِ ڪنٽرول هٽايو ويندو، ته ڪجهه به بگاڙو نه
 ٿيندو، بلڪ سٺا روئي ٿيندو. جي اديشا سوئي ڪپڙي
 لاءِ ڪنٽرول لاءِ سبب ٿي رهيا آهن، سي اولي ڪپڙي لاءِ
 ڪنٽرول لاءِ وقت به ٿي لڳا، پر، ڏاڍو ويو آهي، ته جيڪڏهن
 ريشمي ۽ اولي ڪپڙي لاءِ ڪنٽرول لاءِ وٺبو، ته ڪجهه
 ڏينهن ۾ ئي، دڪانن جا ڪپٽ ريشمي ۽ اولي ڪپڙن سان
 سٽجي ويا، جن ته آسمان مان آندا ويا. ڇاڻ، ڪرڪو،
 پنهنجي گهرج ۽ پسندي آهي حاصل ڪري سگهي ٿو.

۱۲ وال ڪٽڙو ڪٽڙول اڳھ ٿي ملڻو آھي . مان خاطريءَ سان تو چوان تہ عوام کي ڇھه وال تہ ڪٽڙول اڳھ ٿي ڪوٺ ملي رھيا آھن . انھي ڏس ۾ مولائي سمنڊ ملڪ جو شخصي آزمودو آھي . مھندڙو ھڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ ڏانھن وڃڻ لڳو آھي . پري پري جو وڃو! ڏھاڀءَ جي ٺھرو وڏو شاھ روڊ ھي ، ھتي مان رھان ٿو ، ڪٿي ڳالھ وائو . ٺھرو وڏو شاھ روڊ ٿي ھي غريب لوڪ رھن ٿا ، انھن مولائي ٻڌايو آھي ، تہ ڪنھن ڇھه وال تہ ٿا ملي سگھن . اھو ضروري آھي ، تہ ھر انسان کي ، گھٽ ۾ گھٽ ، تہ ڏوٽيون ۽ تہ قميسون ضرور ملڻ گھرجي . جنگ کان اڳ واري زماني ۾ ، تہ ڏوٽيون ۽ تہ قميسون انسان ھي ضرورت لاءِ پورا ٿيون ھيون ، ڇاڪاڻ تہ انھي زماني ۾ ڪٽڙو ڇٽاڏار ۽ مضبوط ھوندو ھو . پري ھن زماني ۾ ، انسان ھي شاھوڪار ڪارخانن ڌارن جي ٺھڻ پائي ٿي آھي ، جو ڪٽڙي ھي خاصيت ۽ دڙو ڳھڻو گھٽجي ويا آھن . مھندڙو دوست ، مسٽر واڊ بلال لاڙ پائي ، خود قبول ڪندو ، تہ ھاڻوڪي ڪٽڙي جو دڙو جنگ کان اڳ واري زماني ھي ڪٽڙي ھي ڀيٽ ۾ چوٿون حصو آھي . انھن حالتن ھيٺ ، عوام ان ڏوٽين ۽ ان قميسن سان ڪنھن گذارو ڪري سگھندا ؟ پري آھي تہ ، ڪنھن ملڪي لشڪر سگھن . سمنڊ چوڻ آھي تہ گذران لاءِ وڌيڪ ڪٽڙو ٺاھڻڪ مارڪيٽ مان ئي حريد ڪري پورائي ڪري رھيا آھن . ڇي ، ٺاھڻڪ مارڪيٽ ۾ ، وڏن اڳھن ٿي ھٿيڙو ڪٽڙو گھرجي اولڙو مسٽر ٿي سگھي ٿو . حڪومت ھي ٽيڪسٽائيل تہ پارٽيمنيٽ کي ، ڪارخانن ڌارن وٽان ڪٽڙي ھي ٺاھڻ

زوردار آواز اٿاريو ويو هو. الھي سلسلي ۾، پروفيسر رنگا ڪتر جي رٽ پھش ڪئي هئي. الھيءَ رٽ تي ڪيترن ڪنھن لٽرائون ڪيون. سھڪ سڪديو، ڪنٽرول سرشتي خلاف، ۱۲ مارچ ۱۹۴۷ع تي، ھن رٽ لٽرائ ڪئي:

”مان آچاڙ ۽ رنگا جي ڪتر واري رٽ جي بشيراني آڻ ڪريان. ڪنٽرول ۽ رشوتخوري ھڪ ٻئي سان ڳنڍيل پھيون آهن. ڪنھن بہ جنس تي ڪنٽرول پيو نہ آھي، نہ اھا شيءِ الھي دم، بلڪ مارڪيٽ ۾ پھچي وڃي. وڏن اکھن تي، اھا جنس، ڪيتري بہ گھربل انداز ۾، بلڪ مارڪيٽ مان حاصل ٿي ٿي سگھي.“

”جنگ سبب، ڪنٽرول سرشتي جي ضرورت محسوس ٿي. جنگي ضرورتن لاءِ، آرٽس حڪومت کي، تمام وڏي انداز ۾، جنسون خريد ڪرڻيون ٿي پھيون. اھي شھون، سرحدن ڏانھن، موڪليون ٿي ويون. سرحدن تي، جڏھين سندن فوجن پاڇ ۾ موت ٿي کاڌي، نہ اھي جنسون، يا ناس ٿي ڪھن واپسون، يا نہ دشمنن جي ور ٿي چڙھيون. بدھي حالتن ۾، آرٽس حڪومت کي، تمام وڏي انداز ۾ اھي جنسون وري ٿي خريد ڪرڻيون پھيون. جنھن ڪري، ڪنٽرول سرشتو ضروري ٿي سمجھيو ويو. ھاڻ، گذريل ٻن سالن کان، جنگ ختم ٿي چڪي آھي. پر، اڃان تائين ڪنٽرول قائم رھن، جنھن لاءِ ڪي بہ سبب ڏسڻ ۾ نہ اچن. منھنجو زوردار رايو آھي تہ ڪهڙي، ڪنڊ، تاسليٽ، اوھ ۽ رڪ ٿان ڪنٽرول يڪدم لاٿا وڃن.“

”ڪهڙي جو مثال وٺو. حڪومت ٻارن، ھر انسان تي،

جهڙوڪ اميٽي ۽ ڪلڪٽر، ريلوي رستي سنڌين ۽ سڌي ۽ ريم ڊهليءَ سان ڳنڍيل آهن. ڪراچي بندر، ڊهليءَ سان، اهڙي سڌي ۽ سنڌين رستي ڳنڍيل ڪراچي ۽ انهي اوطانيءَ لاءِ ڪوبه سبب ڪونه ٿو وڃي.

”ٻڌايو ۽ هر اعززي عرض ڪندس، ته ريلوي جي ڪوڙچڪي ۽ ڀروڪار ۾، اڳوڻي حڪومت وانگر، اي ڇهائيءَ کان ڪم نه ورتو وڃي. انهي ڏس ۾، اڃا تڪ سرڪار ان سان صلاح مباحث ڪري، هڪ ڏهن سالن واري رٿا تيار ڪئي وڃي، جنهن تي، درجي اندر جي عمل ڪرڻ جو ڀروڪار رٿو وڃي.“

ڪٿر واري وقت تي هليل هفت جي جواب ۾، آرٿر ڊاڪٽر خان مٿاڻي، سبب سکندڙ جي ڪراچي ۽ اميٽي واري ريلوي لائن جي سوال لست هن ريت چيو: ”مٿي آرٿر ڊاڪٽر ڊوسٽ، سبب سکندڙ ڪراچي اميٽي واري لائن لست ۽ ٻيا ڪيئي آهن. شايد کيس ڄاڻ آهي ته حڪومت جي ريلوي هٿ ۾ ڇڏا ريلوي رستا آهن. هڪ رستي جي طور، حاج ۽ ماپ روڊ تي چڪي آهي ۽ اميد آهي انهي ريلوي لائن جا ملڻ وڃن. ٻئي رستي جي سروي ڪم ڪم اڃان جاري آهي، جنهن بعد اها ريلوي لائن حيدرآباد جي وچ واري ۾ مستانين ڪي، ٻئي ريلوي لائن هٿن ۾ اچي، مستانين، انهي ڏس ۾، انهن لست، ڪا به خاص صلاح ڏيڻ، مٿي لاءِ ناممڪن آهي.“

* * *

انهيءَ ۾، حڪومت جي ڪنٽرول سرشتي خلاف

سلسلي ۾، سنڌ واسين ٻارن آواز اٿاريو ويو آهي. ۾، ڇاڪاڻ جو، سنڌ هڪ ننڍو پرائم آهي، تنهن ڪري سندن ٻارن آواز ٻي ڪنهن جو ڌيان نٿو ڪڍي. اسيمبلي ۾، هن کان اڳ، ۾، هر سال، سنڌ جي عروضن الهي سوال تي آواز ڏئي اٿاريو، ۾، حڪومت ٻارن ڪن اهڙي جواب ملندو هو، ته ڪراچيءَ کي بمبئي سان ڳنڍڻ واري لائين ريلوي لائين پيدائش واري ثابت نه ٿيندي. الهي سلسلي ۾، ڪراچي شهر جي مکيه واپاري سنڌستان، الدين مرچنٽس ائسوسيئيشن ۽ بائرس ۽ شپرس چئمبر ٻارن، وڏي رقم خرچ ڪري، ريلوي جي ماهرن کان هڪ تجويز تيار ڪرائي وئي. ماهرن، لارڊ ويسٽون ريلوي جي دين سيشن کي بمبئي ٻڌو ۽ سمنٽل انڊيا جي ريلوي سيشن ويومگام سان ڳنڍڻ جي رٿ ڏني. انهي تجويز پٽالڊر، ڪراچي ۽ بمبئي وچ واري مسافريءَ ۾ ۱۸ ڪلاڪن جي بچت ٿيندي ۽ ريلوي لائين مان پيدائش پڻ ٿيندي.

”ڪراچي کان بمبئي لائين هاڻوڪي مسافريءَ ۾ ۴۴ ڪلاڪ لڳن ٿا ۽ شمار هڪ هزار ميل سفر ٿو ڪجي. انهي لائين ريل وٽل تجويز هيٺ، ڪراچيءَ کان بمبئي پهچڻ ۾ فقط ۲۶ ڪلاڪ لڳندا. اميد ٿو ڪريان، ته ريلوي ۽ آمدني کاتي جي آرٽيبل عيوض، الهي سوال نسبت پوري لباس ڪري، اهڙا قدم ڪٽيندو جو اهڙي ريلوي لائين هسٽيءَ ۾ اچي.

”الهي سلسلي ۾، اهو چوڻ به ضروري ٿو سمجهيان، ته ڪراچي، هندستان جي وڏن ۽ مکيه بندرن مان هڪ آهي ۽ هڪ مکيه هوائي اسٽيشن پڻ آهي. ملڪ جا مکيه بندر

”مان، مسٽر مهنن هي ڪتر واري رت هي، پنجراني
 ٿو ڪريان. اسان جو ديس، ويلوي جي سلسلي ۾، اڃان
 گهڻو بڻتي پيل آهي. يولائيٽيڊ سٽس آف آمريڪا ۽
 ايروپ ڪنڊ هي ملڪن هي پست ۾، اسان جي ملڪ هي
 پراڻن ۾ وياوي جو مپلاڻو بلڪل گهٽ آهي. ريشيا ديس
 ٽيهه سال اڳ گهڻو بڻتي پيل هو، اتي به، هاڻ بلڪل گهڻي
 ترقي ۽ واڌارو ٿي ويو آهي ۽ سڄو ملڪ وياوي رستي
 ڳنڍجي ويو آهي. وياوي جي سلسلي ۾، اسان جي اڳوڻي
 حڪومت هڪ خاص پاليسيءَ کان ڪم پئي ورتو. وياوي
 لائيمون ملٽري جي ضرورت ۽ اهميت تي ٻڌا ٿي ڪيون
 ويون. ديس جي مکيه شهرن کي وياوي رستي ڳنڍايو
 ويو هو ته انگلنڊ ۾ اڀيل سامان جو وڪرو هندستان جي
 شهرن ۾ وڌايو وڃي. ۽ فقط اهي ويلوي لائيمون اڍا ڪيون
 وينديون هيون، جن مان، سندن قوم جي شاهوڪارن کي
 سندن سهڙايل ذهن تي وڏا فائدا حاصل ٿي ٿي سگهيا.
 هندستان جي اڳوڻي حڪومت، حتميا جي سهوايتن ۽ سهمن
 لاءِ دري نه خودداري پئي ورتي. ۽ اڪو ڪو، ديس جي
 پستي پيل ۽ تمام گهٽ وصال ايراضين ۾ ويلوي لائيمون ٻڌا
 ڪرڻ جو ڪو ويچار ٿي ڪيو. انهيءَ حڪومت جو اهوئي
 مقصد ٿي رهيو، ته عوام مان، ڪيئن نه، غير واجبي فائدا
 حاصل ڪڍڻ ۽ وڏا لتعا ڪمائڻ.

”رٺوان جي جوڙجڪي پروگرام جي سلسلي ۾، سنڌ
 کي ويلوي رستي بمبئي سان ڳنڍڻ هي سوال ۾، مان،
 بلڪل گهڻي دلچسپي ٿو رکان. گذريل ۵۰ سالن کان، انهي

جو ڏاڏو خانگي واپاري هر ڪزن جي حوالي ڪيو وڃي ،
يا انهن عملدارن جي حقن ۾ ڏاڍو وڃي، جي سڃاڻيءَ ۽ شيوا
پارٽي سان ڪم جي جوابداري سنڀالين ۽ ڪم ڪن .

”انهن کان سواءِ ڪي ٻيون به ڳالهائون آهن، جن اوس
ڌيان لفظو. اناج جو چڱو انداز آبادگارن وٽ ڇڏڻ ڳالهه آهي،
جو هو وري آبادي ڪري سگهن ۽ خاص ڪري، جنس
آبادگارن کي مزدوريءَ لاءِ پئسي بدران جنس ڏيڻي آهي
پوي، اهو آبادگارن وٽ اناج ڇڏڻ باڪل ضروري آهي.
آبادگارن ۽ ٻين ڳوٺاڻن جي، هڪ غير عملدار ڪاميٽي ڇڏڻ
ڳالهه آهي، جنهن کي اهو ڏسڻ ڳالهه آهي ته اناج ڇڏڻ
ڪهڙو ۽ ورهايو ٿو وڃي. جيڪڏهن ”وڌيڪ اناج اڀايو“
تو ڪي ڏور وٺائڻو آهي ته آبادگارن لاءِ ڪي به اڪائونٽون
۽ مشڪلاتون نه ڇڏڻ ڳالهه آهي، ۽ اڪو ڪو ساڻن ڪا سختيءَ
واري يا غير همدرديءَ واري هڪ ڇڏڻ ڳالهه آهي ڳالهائون،
عاطفانه ڪم ڪرڻ کان اميد رکڻ بابت آهن. انهيءَ لاءِ
قومي حڪومت جو ڇڏڻ ئي ضروري آهي. انهن لفظن
سان، مان پيش ٿيل ڪتر جي رٿ جي تائيد ڪريان ٿو.“

۲۰ فيبروري ۱۹۴۷ع تي، هند اسيمبليءَ ۾، ريلوي
بجيت تي جنرل بجيٽ شروع ٿيو هو. ريلوي ٽرانسپورٽ تي
ڪتر جون رٿون پيش ٿيون، جن تي بجيٽ مليا ۽ ٽرانسپورٽ
ٿيون، جنهن بعد ڪتر واريون رٿون واپس ورتيون ويون.
مسٽر مهٽا جي ڪتر واريءَ رٿ تي، ۲۴ فيبروري
۱۹۴۷ع تي، سيٽ سڪڙيو هن رٿ بابت ٽرانسپورٽ ڪئي:

مان لڏي شهرن ۾ آيل آهن . تنهنڪري ، جهڙو جلد ئي
 سگهي اولرو جلد لشڪر کي نوڙار وڃي ، ۽ الڳ ٿيل
 سولھون کي ٻنهي جي ۽ ابي ڪا ضروري مدد ڪري ،
 زمين تي وسائڻ گهرجي . ملڪ جو چوٽاڻو مال ملٽريءَ
 ٻارن کائي کٽايو ويو آهي . ڪهڙي لاءِ سگهارا ٻورو هڪ
 ڪها وڃن ۽ آبادگارن کي رعابتي اکين تي ڏنا وڃن .
 چوٽاڻي مال جي ڪوس اي ڪڏهن سائن لاءِ ڪٽي قدر روڪ
 ۽ بندشون وجهڻ گهرجن . ڪهڙيءَ جا اوردار ۽ خالص ٻج
 آبادگارن کي گهٽ اکين ۾ ڏيڻ گهرجن . اڃا جي هڪ
 ڪرڻ ۾ ۽ اڃا جي چرٻار تي جي اهاڙون ۽ ابي واهي اٽڪون
 وڌل آهن ، تن کي دور ڪيو وڃي . اڃا کي هڪ هيٺان
 کڻي ٻئي هيٺ ٻهڙائڻ حڪومتن سولھون وڌايون وڃن .
 هندستان مان اڃا جي روالنگيءَ اي صفا روڪ وڌي وڃي .
 خشڪيءَ ۽ سمنڊ رستي ، جا چوريءَ اڃا جي روالنگي
 ئي آهي ، تنهن کي صفا بند ڪرڻ لاءِ انتظامي قدم ڪيا وڃن .
 اڃا ۽ کاڌي خوراڪ جي اجائي زبان کي ٻڌ روڪيو
 وڃي . ٻارن ۽ مهمانيءَ جي مجلسن تي صفا بندش وڌي
 وڃي . مزور طبقي لاءِ اڃا جو راشن هڪ ٻائونڊ فائبر وڪي ،
 جي ضرورت محسوس ٿئي ، ته شاهوڪار طبقي جي هائوڪي
 راشن ۾ ٻڌ ڪتر وڌي وڃي . مون کي پوري خاطري
 آهي ته اڃا جي موجوده اجائي زبان ۾ ڪا به گهٽتائي اچي
 نه سگھندي ، جهڙتائين ڪا آهي . روڪڻ هن جو اڃا ئي
 اعتماد آهي ، سي ائين محسوس ڪرڻ لڳن ، ته اهو اڃا ڇڻ
 نه سندن شخصي ملڪيت آهي . اهيءَ لاءِ ، يا نه ، اڃا

”بلڄڻ ۾ آيو آهي ته فوڊ ڊپارٽمينٽ پاران ٽي هزار ٽن ڪير جو پائوڊر ۽ هيٺ ڊپارٽمينٽ پاران وائين وارين ڪورين جي آمدنيءَ جو انتظام ڪيو ويو آهي. مان چاٿڻ ٿو ڪيران ته اهو پائوڊر اصل ڪير جو هوندو يا سٺي ڪيل ڪير جو؟ جهڪڻهن سٺي ڪيل ڪير جو پائوڊر هوندو، ته مون کي الڏيو آهي اهو ته پائوڊر خوراڪ جي لحاظ کان اهڙو ڪارائتو نه ٿيندو. مون کي پڻ آهي ته اسين وڏي رقم الڏي جنس ٽي خرچ ڪري رهيا آهون، جا کاڌي خوراڪ جي لحاظ کان شڪي مهمت واري آهي. اهو بلڪل ضروري آهي ته اهڙي قسم جي خوراڪ جون جنسون ۽ دوائون وغيره ”ايشل بورڊ آف ڊاڪٽرس“ کان اڻڀرياڻي، تصديق ڪرائي، پوءِ گهرائجن. حڪومت جي عملدارن ۾ هڪ لاڙو ٿي ويو آهي ته هو ولانت مان ايندڙ هر شيءِ کي خالص چڱو ۽ فائديمند ٿا سمجهن. تنهن کان سواءِ، اهو پڻ ضروري آهي، ته اهڙيون شيون ۽ دوائون، جن ۾ خوراڪ جا وڌيڪ جز آهن، سي جوابدار پبلڪ اڳواڻن جي صلاح ۽ سهڪار سان عالمن ۾ ورهائون وڃن. ته اهو اڪان آهي ته اهي شهرن ۽ دوائون بلڪ مارڪيٽ ۾ پهچي وينديون. ”پنهجي لٽري پوريءَ ڪرڻ کان اڳ، عاڻوڪين حالتن ۾ سڌارو آڻڻ جي لحاظ کان، ڪي صلاحون پيش ڪرڻا گهران ٿو. منهنجي خيال موجب، عاڻوڪي ڏوٽ جا مڪر سبب هي آهن: هڪ ته ڳوٺاڻن کي لشڪر ۾ نه لڳي ڪيو ويو آهي. ۽ ٻيو ته شهرن ۾ مزدوريءَ جا اڪهه وڌيڪ آهن، تنهنڪري سگهاري بدن وارا ڳوٺاڻا، مزدوريءَ خاطر ڳوٺاڻ

ٺي گنداون ٺهراڻڻ ضروري سمجهيو هو. انهن ماهرن کي
 اڃا جي لڳاتار کان واڌاري وارن ملڪن ۽ هندستان جي وچ ۾
 آب هوا ۽ ٻين حالتن ۾ تفاوتن جي ذري ۾ جان ڪاٺي .
 ٻياڪ ٻيٽي جي ٻي ٽاندي ۽ اعائي ٻڌاي ڪئي وائي
 آهي . مولڪي اها نه خاطري آهي ، اڃا سنڀالي رڳو لاء
 حڪومت ٻارن ٺهرايل ، اهي گدام ، واپار جي رواجي حالتن
 واري زماني ۾ نه ڪارائتا ثابت نه ٿيندا .

”ٻنهن سالن جي زبردست جنگ بعد ، جرمني ۽ ٺهرا ڪاڏي .
 جي ملڪ جرمنيءَ جي هٿ هٻڪ هئا ، تن بابت انصادي
 ملڪن کي اهي ئي خوش فطرت هون ، نه ائي ڏڪار ۽
 مشڪلات ٻارن حالتون موجود هونديون . پر انهن ڏار نه
 انهن ملڪن ۾ ، ڪاڏي خوراڪ جي جنسن ۽ زندگيءَ جي انهن
 ضروري گهرجن جي ڪيل وراعت سم اعزي ڏڪاءَ وري هئي ،
 حوڪمن کي نه ڪا خاص ٽڪليف محسوس نه ٿي هئي .

”الگيلند ۽ جرمنيءَ ۾ جنگ جي ٻنهن سالن واري عرصي
 ۾ ، سنه ۱۹۳۹ع واري بنيادي سال جي ٻيٽ ۾ ، گذران
 جي خرچن ۾ فقط ۳۰ کان ۴۰ سيڪڙو واڌ ٿي هئي . ان
 هٿ هندستان ۾ ، جنهن جي زمين ٺي جنگ جو نالو لسان
 ڪرايو هو ۽ اتي اڃا به ٻيٽي آهي ، اتي گذران
 جا خرچ گهٽ ۾ گهٽ وڌي ٿيڻا وڃي ٿيا هئا . گذريل ٻنهن
 سالن کان فوج ٻڌار ٿيڻ جي رٿا ، ولايتي ماهرن جي
 پراڻيءَ ۽ ”وڌيڪ اڃا ٻڌا ڪريو“ واريءَ اهڙيڪ هوندي
 نه ، اسان کي وري نه ڏڪار جي حالتن کي منهن ڏيڻ
 لاءِ تيار ٿيڻو پوندو .

ٻاهران گهرايا ٿا وڃن، جن کي پنهنجي ڪم جي ڪجهه نه ڄاڻ نه آهي ۽ وٽن ٿا پاڻ کي ماهر سڏائيندا. مان، آرايل مهسڙ کان پڇڻ ٿو گهران ته سندس ٻه پارٽيمينٽ ۾ گهڻا اهڙا ڌاريا ماهر ڪم ڪري رهيا آهن؟ هو ڪهڙو ڀڳهار ڪڍي رهيا آهن؟ سندن ڪمن جا تفصيل ڪهڙا آهن؟ سندن ڪمن لاءِ ڪهڙيون خاص لهافتون پرايل آهن؟ سندن جانن لاءِ لائق هندوآسي لڳي ملي سگهيا ڇا؟ ۽ هن وقت به، انهن جون جاين لائق هندوآسي دؤارن پري ٿيون سگهجن ڇا؟

”اڃا جي گدامن ٺهرائڻ ۾ حد درجي جي پئسن جي اربادي ڪٿي ويئي آهي. الهی ڏس، هر ڪنهن به ڌڻا يا اجوڙ کان ڪم ڪونه ورتو ويو آهي. ڪيترين ريلوي اسٽيشنن تي شيڊ يا ڍڪ ٺهرايا ويا آهن، جن جي ضرورت ئي ڪانهي. سنڌ ۽ پنجاب جي ڪيترين ريلوي اسٽيشنن تي اهڙا ڍڪ ڏنا اٿن، جي ڪجهه سالن بعد، اتان اڪوڙ ٿا ٻڌا. اڃا سنڀالي رڪٽ لاءِ گنديون اهڙيون غلط ڪمڊن ئي ٺهرائون ويون آهن، جتي اڃا مهسڙ ئي ڪولهي، جو سنڀالي لاءِ رڪجي. انهن ماڪن، جهڙوڪ ڪمڊا ۽ يونائيٽيڊ سٽيٽس آف آمريڪا ۾، اڃا ساليان لاءِ اهڙيون گنديون ٺهرائون ويون آهن، ته اڃا ڪي وڏي عرصي تائين سنڀالي رڪجي، ڇاڪاڻ جو انهن ماڪن ۾ اڃا جو دائمي واڌارو ٿو رهي، جنهن کي سنڀالي رڪٽون ئي آهي. ات ڪجهه سالن تائين اڃا ساليدي رکي سگهجي ٿو. هڪ اسان جي ملڪ ۾ اڃا جي ڪوٽ لڳي پهنجي آهي، تنهن هوندي به، فوڊ ٻه پارٽيمينٽ جي ماهرن، ڳاڙهي پکن خرچن

الڊا ائڪٽ جي ٻيهر هيٺ ڪري رهيا آهن.

”مرڪزي اختيارن وارا اهڙو محسوس ڪري ٿا سگهن ٿا،
 اڄ جي هڪ ڪرڻ ۽ آزاد چرپر تي جو هٿيون سارون
 ٻه ٽي اٽڪون ۽ مڙها وڌا ويا آهن، تن سبب ئي، انهن ۽
 وڏن عملدارن کي هٿي ملي ويا آهن. ٿڌن آبادگارن ۽
 واپرائيندڙن کي ٿڌو ٿڌو. جنگ واري عرصي ۾، انهن
 طاقتورن لاءِ ڪافي ڪهڙا به راضي سبب هئا، پر وقت آيو آهي،
 ته واپار ۽ ٿڌي جي ٿڌس ۾ سڀ غرو راضي دست اندازيون
 حلسو واپس ورتيون وڃن، جو ملڪ ۾ واپار ۽ ٿڌي لاءِ
 راضي حالتون قائم ٿين.

”حڪومت ٿڌو، ٿڌو ٿڌو آهي ته ملڪ مارڪيٽ واپارين
 ٻه ٽي ڪئي آهي. آرٿرل مينڊرن کي الڳ حثيت ڏني
 ڄاڻ آهي ته جڏهن سنه ۱۹۴۲ع ۾، حڪومت پاران، هائڊرو
 ۾، ڪوئڪ جي وڏن وڏن قيمت تي ۵ رپيا مقرر ٿيل
 هئي، ته خود حڪومت جي ايجنٽن ڪوئڪ تي ۵ رپيا ساڍي
 ٻه ٽي رپين غريب ڪئي هئي. جڏهن واپاري واپار جي
 هڪ جوابدار عملدار کي انهن وڏن اکين ۾ ٿيل ٺيڪن جا
 لکتن ۾ ٿيل روبرو ڏيکاريا ويا هئا، ته هن الڳ ٿڌس ۾
 ٻڌا ڄاڻا ڪرڻ هو التار ڪيو هو. پر، حڪومت انهن مون کي
 ڄاڻ آهي، ته الڳ ٻڌا ڄاڻا ڪيو نه اڪتو.

”لوڊ ٻڌا ٻڌا، ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو
 ڪرڻ لاءِ ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو ٿڌو
 ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا ٻڌا
 ڪري رهي آهي. ماهرن جي نالي ۾ اهڙا ٿڌا ۽ ٿڌو ٿڌو

ٻاهران گهرايا ٿا وڃن ۽ جن کي پنهنجي ڪم جي ڪجهه به
 ڄاڻ نه آهي ۽ وٽن ٿا پاڻ کي ماهر سڏائيندا. مان، آرميل
 بهمبر کان پڇڻ ٿو گهران ته سندس ٻه پارٽمينٽ ۾ ڪهڙا اهڙا
 ڌاريا ماهر ڪم ڪري رهيا آهن؟ هو ڪيترو بهگهار ڪئي
 رهيا آهن؟ سندن ڪمن جا تفصيل ڪهڙا آهن؟ سندن
 ڪمن لاءِ ڪهڙيون خاص لهافتون پرايل آهن؟ سندن جانين
 لاءِ لائق همدواسي ٿئي ملي سگهيا ڇا؟ ۽ هن وقت به
 انهن جون ڇاڻيون لائق همدواسين دوزارن ۾ رهي ٿيون
 سگهجن ڇا؟

”اڃا جي ڪدامن ٺهرائڻ ۾ حد درجي جي پئسن جي اربادي
 ڪئي ويئي آهي. اهي ڏس، ۾ ڪنهن به رٿا يا تجويز کان
 ڪم ڪونه ورتو ويو آهي. ڪيترين ريلوي اسٽيشنن تي شيڊ يا
 ڍڪ ٺهرايا ويا آهن، جن جي ضرورت ئي ڪانهي. سنڌ ۽
 پنجاب جي ڪيترين ريلوي اسٽيشنن تي اهڙا ڍڪ ڏنا اٿن،
 جي ڪجهه سالن بعد، اتان اڪوڙ ٽائي پوندا. اڃا سنڀالي
 رڪٽ لاءِ گنديون اهڙن غلط هڪڙن تي ٺهرائون ويون آهن، جتي
 اڃا ميسر ئي ڪولهي، جو سنڀال لاءِ رڪجي. انهن ملڪن،
 جهڙوڪ ڪڇ ۽ يونائيٽيڊ سٽيٽس آف آمريڪا ۾، اڃا
 ساليڪ لاءِ اهڙيون گنديون ٺهرائون وينديون آهن، ته اڃا کي
 وڏي عرصي تائين سنڀالي رڪجي، ڇاڪاڻ جو انهن ملڪن ۾
 اڃا جو دائمي واڌارو ٿو رهي، جنهن کي سنڀالي رڪٽوئي
 آهي. اٽ ڪجهه سالن تائين اڃا ساليڪ رڪي سگهجي ٿو.
 هٿ، اسان جي ملڪ ۾ اڃا جي ڪوت لڳي پئسي آهي، تنهن
 هوندي به، فوڊ ٻه پارٽمينٽ جي ماهرن، ڳاڙهي پگن خرچن

انڊيا انڪٽ جي پناهه هيٺ ڪري رهيا آهن.

”مرڪزي اختيارِي وارا اهڙو محسوس ڪري ٿا سگهن ته
الاج جي هٿ ڪرڻ ۽ آزاد ڇڏڻ تي جو هيتريون ساريون
اهڙا انڪون ۽ ظالما وڌا ويا آهن، تن سبب ئي، ننڍن ۽
وڏن عملدارن کي هٿو ملي ويا آهي ته وٺن آزاد گاديون ۽
واپرائيندڙن کي ڏهندا. جنگ واري عرصي ۾ انهن
ظالمن لاءِ ڪٿي ڪهڙا به واهي سبب هئا، پر وقت آيو آهي،
ته واپار ۽ ٽنڊي جي ڏس ۾ سڀ غرواهي دست اندازيون
جلد واپس ورتيون وڃن، جو ملڪ ۾ واپار ۽ ٽنڊي لاءِ
رواجي حالتون قائم ٿين.

”حڪومت ڏوهه، زهيدِي آهي ته بلڪ مارڪيٽ واپار ۾
پيدا ڪئي آهي. آر. ايل. ميمبرن کي انهي حقيقت جي
ڄاڻ آهي ته جڏهن سن ۱۹۴۲ع ۾، حڪومت پاران، هاپور
۾، ڪٽڪ جي وڏي وڏي قيمت تي مڻ ۽ راپا مقرر ٿيل
هئي، ته خود حڪومت جي ايجنٽن ڪٽڪ تي مڻ ساڍي
پنجاهن رپين خريد ڪئي هئي. جڏهن واپاري واپس جي
هڪ حرايدار عملدار کي انهن وڏن اڪھن ۾ ليل لھڪن جا
لکتن ۾ ٺٺل روپو ڏيکاريا ويا هئا، ته ان انهي ڏس ۾
پڇا ڳاڇا ڪرڻ جو انچار ڪيو هو. پر، جيستائين مون کي
ڄاڻ آهي، ته انهي پڇا ڳاڇا جو ڪو نه نتيجو اڻ اڪتو.

”مود ڊ پارٽمينٽ، فقط ڪوڙن نعرو هڻڻ ۽ ماھرن حاصل
ڪرڻ لاءِ داھن ڪرڻ تي لڳي رهي آهي. حقيقت ۾، اها
ڊپارٽمينٽ پنهنجي وائيت ھال جي آڌانن جي حڪمن جي اھري
ڪري رهي آهي. ماھرن جي ٿاڻي ۾ اھڙا ھڏا ۽ فالٽو ماڻھو

۸۴۳   اديبن ليجسليٽو اسيمبليءَ ۾

هي مل ٿي ان دامن کان به وڌيڪ فائدو ٿي ڪيو ۽ اهي اڃا
 ڪي اينگال ۾ وراعتس ڪرڻ لاءِ اينگال سرڪار پڻ هي
 مل ٿي ڪيترا رپيا ٿي ڪمايا. ۽ اهو اڃا بڪ ۾ پاهه ٿيل
 اينگالي لوڪن ۾ وڪيو ويو ۽ حڪومتن پاران دفعي ڪمايا ويا.
 ”اڃا به اڃا جي واپار هلائڻ لاءِ جدا جدا تفصيلي خاطر
 حڪومت پاران مقرر ٿيل خرچن جا اگهه، رواجي حالتن ۾
 واپارين جي خرچن کان ڪيترا دفعا وڌيڪ آهن. جڏهن
 اڃا جي هٿ ڪرڻ، روالنگيءَ ۽ وراعتس جو سمورو ڪم
 حڪومت جي هٿ هٿ ۽ ظابطي ۾ آهي، ته پوءِ اها ڳالهه
 سمجهڻ ۾ ڏکي ٿي اٿي، ته اڃا جي واري وارين اراضين
 (جتيان اڃا هٿ ڪيو ٿو وڃي) ۽ اڃا جي ڪوت وارين
 اراضين (جتي اڃا جي وراعتس ٿي ڪئي وڃي) وچ ۾
 اڃا جي اگهن ۾ هي مل ٿي چار يا پنج رپيا تفاوض جو ٿو ٿئي.
 ”اڃا جي مقرر ٿي، ليسان ڏيڻ ۽ ايڪسپورت ٻارمٽون
 ڪڍڻ جي سلسلي ۾ عملدارن جي رشو خوري عالم آشڪار
 حقيقت آهي. پر، اهي سڀ ڳالهون، اوتس ماعدن جي
 علم جي زور تي، مزي سان هلي رهنون آهن. واپار جي
 رواجي وسيلن جا طريقا بند ڪيا ويا آهن. ڪي ٽولا مقرر
 ڪيا ويا آهن، جي عملدارن سان اندروني ريس ملي ٿي،
 منصوبا سٽي، ٿر جو مال گڏ ڪري، پٽيون ۽ حصا ڪري
 وهيا آهن.“

”ڏٺو ويو آهي، ته پراڻن جا وزير، اگهن اسبٽ هٿرادو
 حساب اڳاڻي، هڪ ڏينهن هڪڙا اعلان ٿا ڪين ۽ ٻئي
 ڏينهن ٿي اهي وري واپس ٿا وٺن ۽ اهو سڀ ٻڌيس آف

ابراهیم - سندھ - سی - بی - یو - بی - بر - چٹن : دالمن جا
 اکل وڏا استاڪ امد ڪري وکيا ويا . دول ٻڌائيمست
 هي آهي قدر خلاف آبادگارن ۽ واپارين پاران عريضا ڪيا
 ويا . پر انهن ئي ڏهاڻ ڏٺو ويو . اهو وڏاري وارو اناج
 ڪوت وارين ابراهيم ر سولائي سان واپرائي سگهي ٿا يا
 ضرورت وقت ڪم ايند لاءِ بن ابراهيم ر سالي ڍڪڻ لاءِ
 پگيءَ طرح ورهائجي سگهي ٿا . انهن ۾ نه ڪم وٺو .
 انهن ٺهڻي ڇڏي جا عزارين ٿن ، وڏاري وارين ابراهيم ر
 امد ڪري ، ساڙي ، ٽاري ، ارباد ڪيا ويا . چٽن ۽ دالمن
 هي اناط کان وڏاري وارين ابراهيم ر انهن ڇڏي جا اناج ، اڇڙي
 رست ڇڏي امد ڪري وکيا ويا ، ٺڌي اهن ابراهيم ر
 چٽن ۽ دالمن جا اڳو اڇڙي قدر ڪري اچي رست لاءِ هو ابراهيم
 هي اناط کان آبادگارن انهن ڇڏي جي پيدائس ڪرڻ
 ضروري نه سمجهيو . انهن حالتن جو ڏٺو اهو اڪو آهي
 جو هن سال چٽن جي پيدائش ۾ ڪوت ئي آهي . ڇڏي ،
 دول ٻڌائيمست هي پالسي ئي اڇڙي آهي ، نه اهو وڏيڪ اناج
 پيدا ڪرڻ لاءِ حڪومت پاران ڪوڙ ۽ نه اڪو مراد به ابراهيم
 ڪن ، پر سه وارين ڪوٽيون سڏا اڃا اڻ ڏٺا به نه ٿينديون .
 ” حڪومت پاران اڳي ئي ڪنٽرول ۽ ڪنٽرول جي مراد
 اهو ئي ٿيندي آهي ، نه واپرائيمڙن کي سندن ڪپڙج جون
 شيون ملندون رهن ۽ انهن کان وڃ واري به ڏاڏو ڪري وڃي .
 پر چٽن ڏٺو اهو آهي ، نه ڪنٽرول سبب ، حڪومت به اناج
 ڪمائي آهي ۽ عملداتي رشتو ٽوڙي وڌي . بن آهي .
 ڪو وقت ، سندھ ۾ اناج ڪوٽ لاءِ سندھو ڪاري

جڏهن سنڌ جڙي واڌاري واري ٻارٽ ۾، جنمنا ڪي پنهنجي گهٽ ۾ گهٽ ڪٽوڙج جيترو اناج به مقرر ٿيل اٿس تي ملي نٿو سگهي.

”مان بلڪل خاطريءَ سان چئي ٿو سگهان ته سنڌ ۾ نوڊ ٻه ٻار ٿيڻ جو ڪاٿو صفا بگڙيل ۽ رشتو خراب آهي. هندس ڪار به ائيني حالت کان پاڻ ڪي صفا اڻڄاڻاڻي ٿي سگهي. اهي بگڙيل حالتون ۽ رشتو خوري، هندستان جي سڀني علائقن ۽ رياستن ۾، ڪٿي ڪجهه قدر وڌ ۽ ڪٿي ڪجهه قدر گهٽ، موجود آهن. جيستائين عملدارن مان رشتو خوريءَ کي نهايت سختيءَ سان ڪڍيو نه وڃي، تيستائين ڪٽوڙول سرشتو ڪامياب نه ٿيڻو آهي.“

”اناڄ جي ڏس ۾، حڪومت جو انتظام ڏرڻا ڪڍڻ جو به زمان ڪار ثابت ٿيو آهي. ۱۹۴۳ع ۾، نوڊ ٻه ٻار ٿيڻ سڌيءَ ريت اناج حاصل ڪرڻ جو سرشتو شروع ڪيو. پر، انهي سرشتي کي عمل ۾ آڻيندڙ عملدارن جي نا اعليٰ سبب، اهو سرشتو ڪامياب نه ٿيو ۽ ائيني ڏس ۾ نقصان پيا. عملدارن جي اڻ آزمودني، لافرضيءَ ۽ اي جوابداريءَ سبب ڪيترو سارو قيمتي اناج برباد ٿي چڪو. حڪومت جي اي بندوبستيءَ سبب، هزارين ڪٽڪ جون ڳوٺيون، سنه ۱۹۴۴ع ۾، ڪراچي شهر ۾، ترساف جي پاڻيءَ ۾ ٻسي پيون. اهو خراب ٿيل اناج ڪجهه قدر لاس ڪيو ويو ۽ رهيل ڪٽڪ پيساني، اٽو ڪري راشن ۾ ڏار وڌو. اهڙيءَ ريت جنمنا جي صحت سان راند ڪئي ويئي.“

”سنه ۱۹۴۴ع، چئن ۽ ڏالمن جي لحاظ کان واڌاري وارين

۱۲ مارچ ۱۹۴۶ع تي، اسمبليءَ ۾ هن وقت لٿرار ڪئي: ”دود ۽ پارٽمينٽ، پڙهڻجي ٽن سالن جي عستيءَ ۾، ملڪ ۽ عوام جي ضرورتن پورو ڪرڻ ۾، ۽ اڃا جي پمداش، سنڀال ۽ سالي جي رٿا رٿڻ ۾، نه فقط، لاکھاپائ ٿا پڻ ٿي آهي، بلڪ، اهي سلسلي ۾، عيسا لاکھ موٽاپارا پڻ پمدا ڪيا آهن. ديس جي ڪهڙن حصن ۾ اڃا پمدا ڪرڻ حالتون پمدا ٿي چڪيون آهن. ڏکڻ هندستان مان ڏڪار جي حالتن جون دردناڪ رپورٽون اچي رهيون آهن، جتي ڪوترا انسان بکن ۾ پاهه ٿي رهيا آهن. اڪهارن ۾ ڪهڙن اچي رهيون آهن ته اڪهار، راجپوتانا ۽ ڪالساوار ۾ اڃا پڻ ڪوٽ لکي پئي آهي. سنڌ ملڪ، ڪيٽڪ، چانورن، راجپوت ۽ ڇٽن جي لحاظ کان، هميشه، وڏي واڌاري وارو علائقو ليڪو آهي. اتي به، فصلن لٿي ڇوڻ مهين اندر ايتري ڪوٽ متسوس ٿيڻ لڳي، جو مرڪزي حڪومت کان واپس واري ڪيٽڪ حاصل ڪرڻ لاءِ ٿاڙن ڪهڙن واپس ۽ پمجاپ کان ٿاڙن جي آمدني ڪئي وئي. آرٿوڊوڊ مسٽر انهيءَ عظيم حالت عسي سمجهائي ڏيندو، ته سنڌ پراڻي، رواجي وقت ۾، نه لک ٿي ڪيٽڪ ۽ اوتري انداز ۾ چانورن جي رواجي ڪندو، سو هاڻ ڪيٽڪ ۽ چانورن جي لحاظ کان اوچتو ڇو ڪوٽ وارو پراڻي ٿي پيو آهي؟ ڇا ڪيس اها ڇاڻ آهي، ته سنڌ جي اندرين حصن ۾، اڃا فقط وڏن اڏوڻ ٿي ٿي پهر ٿي سگهي ٿو؟ ڪنٽرول سرشتي کي ڪيئن واجهي ۽ ڇاڻ ٿاڙ ٿاڙي سگهيو،

ٻُڻان ۽ ڪهڙي ڪندڙ حصن مان پُڙهي ڪيا ويا هئا. انهن
 ي پاڪ جلد لشڪر کان ڌار ڪيو وڃي، جو اُهي پنهنجن
 مهينن ۽ ڪيترن طرف جلد ورن ۽ انهن کي آباد ڪن. اهڙيءَ
 بت کاتي خوراڪ جو موجد هارو حل ٿي سگهندو. انهن
 دي خالي هٿن سان به نه موڪليو وڃي. سندن لاءِ اڄ موجود
 ڪيو وڃي. ڪين ڪيترائي ڪرڻ جا سڀ وسيلو ميسر ڪري ڏا
 وڃن. جن وقت پڙيا يا زمين جا ٽڪر نه آهن، انهن کي
 اهي مٺا ٻڌا وڃن. انهن قديم وسيلي، انهن کاتي
 خوراڪ جو مسئلو حل ڪري سگهنداسون، ۽ ساڳئي وقت،
 انهن غريب ۽ مسڪين لوڪن کي وري ڪم ڪار ۾ لڳي
 وڃڻ جي ڏس ۾ پڻ مدد ڪري سگهنداسون.

”اسٽرلنگ بئانڪس“ واري سوال تي ڪيترن مهينن
 ڳالهائيو آهي. اهي ڏس ۾، مان اهو ڄاڻان ٿو گهران ته برٽش
 حڪومت کي آمريڪن حڪومت کان وڏو قرض ملي رهيو
 آهي. برٽش حڪومت، اهيءَ قرض مان ڪجهه حصو
 وٺي، ڇو نه، اسان جي اسٽرلنگ بئانڪس عيوض موٽائي ڏي،
 جو اسان جا ڪار خالدار - جهڙوڪ اهي ڏس سان غدار
 ٿي رهيا آهن، تنهن هوندي به اسان جا ديسواسي آهن -
 آمريڪا مان مشهوري خريد ڪري، پنهنجن ڪارخانن کي
 سنڌاري، بهتر ڪري سگهون.

* * * *

اسيمبليءَ ۾، اڄيڪ واري اڄيڪ جي دور ۾، حڪومت
 جي دور ۾ پارٽيٽ جي اڀر واهي، لاقابليڪ ۽ لاکامياڻيءَ
 تي، پروفيسر رانگا جي ڪتر واري رڪن تي اڄي هلي

اهميت و، نبال ۽ تار کائي جي ملازمن کي ڪجهه به عهوضو نه ڏنو ويو آهي. ويچاراڻا هي سڀ سال، ڪم جو اوجو ههوار ڪري، لائي مائر پتي تي وڃي، اهايمس ايمالداريءَ ۽ واداريءَ سان ڳهي رهيا آهن. سندن لاءِ ڪجهه به نه ڪيو ويو آهي. ۽ اڪو ڪو نبال هي ارهن کي گهٽائي، عام لوڪن سان ڪا رعابت ڪئي وئي آهي.

”جهو ويو آهي ته شمار ٿيندو سو شهن تان ڪنٽرول لانا ويا آهن، پر اسان جي مراد آهي ته هر شي تان ڪنٽرول لائو وڃي. جهستانين ڪنٽرول ۽ر طايطر رهندو، نهستانين اٽڪ مارڪيٽ علمدي رهندي. ڪنٽرول اهو شرط، سمون مارڪيٽ پر طاهر نهينديون. اٽڪت ڪجهه بهالڪهون ملنديون، پر هوسر ئي سگهنديون.

”جنگ، بعد، والا، واداري ۽ ترقيءَ جي ڏس ۾ ڪجهه نه ڪيو ويو آهي. اسان سمجهو هو ته جهن سالن واري جنگ جي عرصي اندر، هندستان ۾، هوازن، هواڻي جهازن ۽ ٻين ڳوراج صنعتن جي شروع ڪئي ويندي. پر هن ترش سلطنتشاعيءَ حڪومت الهي ڏس ۾ ڪجهه نه ڪيو. انهن جي اعائي مراد آهي ته اسان هر ڪا شيءِ الڪلند کان خريد ڪندا رهون. اسان کي اهڙي حڪومت کان ڪابه اهميد ورتو نه گهرجي. ۽ اسان کي هر ڪا ڪوشش وٺڻ گهرجي ته ترش سلطنت شاعِي حڪومت هندستان چٽي وڃي.

”لشڪر ٽوڙڻ جي سلسلي ۾، مان حڪومت کي ڪجهه صلاح ڏيڻ ضروري سمجهندس. سڀ کان اول، لشڪر جي انهي حصي کي لشڪر کان الڳ ڪيو وڃي، جي

ٻاڙ ٽهينڻ، ملڪ ۾ اناج جي پيدائش ۽ وراهنٽ جي ٿس
 ۾ ڇا حاصل ڪيو آهي؟ جيستائين ملڪ ۾ قومي سرڪار،
 جهنڊجي رهڻي ۽ همت افزائيءَ سان ئي عملدار اساهه
 ۽ آمدگ سان ڪم ڪري سگهن ٿا، پر پا نه ئي آهي،
 نهستائين ڪنهن به ترقيءَ جي اميد رکي نٿي سگهجي.

”هندستاني جنٽا جي صحت جي حالت نهايت دردناڪ
 آهي. ڪالھ، اسان، اور ڪاميٽيءَ جي رپورٽ اڃان
 ۾ پڙهي آهي. انهي رپورٽ ۾ نهايت هراس پيدا ڪندڙ
 انگ اکر ڏنا ويا آهن. هڪ هزار پٺيان ۱۵۸ ٻار، ٻالڪ
 اوسٽا ۾ ئي موت مرن ٿا. هر سال ٻه لک ٻارئي لاريون ويڻ
 ۾ موت جو شڪار بڻجن ٿيون. ڏهن ڪروڙ هندواسي، هر
 سال، ماليريا جي مرض ۾ مبتلا ٿين ٿا، جن مان ويهه
 لک موت جو بک ٿين ٿا. الهيءَ کان سواءِ، ملڪ ۾
 ۲۵ لک انسان سلهم جي لنگري مرض ۾ مبتلا آهن. اهي
 انگ اکر اهائي ڏٺا ڏين، ته اسان جا حڪمران، جنٽا
 جي صحت سميت غفلت ڪرڻ ۾، ڏوهاري ثابت ٿيا آهن.
 جنٽا جي صحت خاطر گهٽ ۾ گهٽ گهرجن پورين ڪرڻ
 لاءِ، ”قومي صحت رٿا“ جي ضرورت آهي. ملڪ
 کي، موجوده ٻاڪٽرن، ارسن ۽ ڊاين جي تعداد کان
 پنجوڻ ٻاڪٽرن، هڪ سئو ارسن ۽ ٻن سئو ڊاين
 جي ضرورت آهي.

”هاڻ ٽپال کاتي جي گهرجن جو ذڪر ڪريان ٿو.
 پوست ۽ ٽيليگراف ٻاڙ ٽهينڻ مان تمام وڏي بچت ٿي
 رهي آهي. پر نهايت بدقسمتيءَ جي ڳالهه آهي، ته هن

جو نالو نشان نه ڪونهي، نه به ۴۴۵ ڪروڙ رپيا جنگ جي
بلي لڳايا ويا آهن. اهو ملڪي خرچ سول خرچ لاءِ ڪٿيل
رقم کان بهتر آهي. هن صلح واري وقت به صرف ملڪي
تي ۶۹ سيڪڙو خرچ ڪيو وڃي، اهو ڏيکاري ٿو ته ڪيئن
نه اسانجي ديس جي ڪمزور وسيعيت تي ئي حد وڌو اڃو
وهي، رقم بهاري ٿي وڃي. اهو سڀ اسان جي حڪمران
سلطنت شاهي پاليسيءَ سبب آهي، هر ملڪ کي قاضي پرڳڻ
لاءِ ديس ۾ وڌو شاهي ارتش لشڪر رکيو ويو آهي. قومي
حڪومت ۾ هٿو سارو لشڪر ڪونه رکيو ويندو، ڇاڪاڻ
تہ هندستان جو مقصد ٻين ملڪن تي قبضو ڪرڻ هرگز نه
آهندو. تنهن کان سواءِ قومي حڪومت ۾، هر ڪو هندوآسي
قومي لشڪر جو ”ڌڙو“ آهندو.

”هاڻ، مان ڪجهه جي مسئلي تي ٿو اچان. جنگ
شروع ٿيڻ سان، ديس جي کاڌي خوراڪ جون حالتون
شراب ٿيڻ لڳيون. هر ڏينهار آهستو آهستو ”وڌيڪ
الاح ٻڌا ڪراو“ واري زوردار لشڪر هوندي نه، ملڪ
۾ الاح جي پيدائش ۾ واڌارو نه ٿيو آهي. انهن حالتون
ڏينديون ڏينهن وڌيڪ شراب ٿيڻ لڳيون آهن. سنه
۱۹۴۳ع ۾، اسانجي ديس ۾ ۳۵ لکن انسانن جون حالتون
نڪ وڳهي لاس ٿيون. تنهن کان سواءِ، ڏهر لک انسان،
جيتوڻيڪ موت ڪري نه سگهيا، پر صفا ئي هان وهيا.
هاڻ، ملڪ ۾، وڏي پئماني تي، ڏڪسرن منهن ڪيا ويا
آهي. ڪڏهن، ڌارين ديسن اسان جي واهر نه ڪئي،
نه ملڪ ۾ الائي ڪهڙو حال آندو! انڪريڪلچر ۽ قوت

ڊپارٽمينٽن، ملڪ ۾ اڃا جي پيداش ۽ وراهست جي ڏس ۾ ڇا حاصل ڪيو آهي؟ جيستائين ملڪ ۾ قومي سرڪار، جنهنجي رهبريءَ ۽ همڪ افزائيءَ سان ئي عملدار انساهه ۽ امنگ سان ڪم ڪري سگهن ٿا، پر پا نه ٿي آهي، تهستائين ڪنهن به ترقيءَ جي اميد رکي نٿي سگهجي.

”هندستاني جنگا جي صحت جي حالت نهايت دردناڪ آهي. ڪالھ، اسان، اور ڪامهٽيءَ جي رپورٽ اخبارن ۾ پڙهي آهي. انهي رپورٽ ۾ نهايت هراس پيدا ڪندڙ انگ اکر ڏنا ويا آهن. هڪ هزار پنجاڻ ۱۵۸ ٻار، بالڪ اوسٽا ۾ ئي موت مرن ٿا. هر سال به لک ڀارڻي لاريون ويهر ۾ موت جو شڪار بڻجن ٿيون. ڏهه ڪروڙ هندواسي، هر سال، مليريا جي مرض ۾ مبتلا ٿين ٿا، جن مان ويهه لک موت جو بڪ ٿين ٿا. الاهيءَ کان سواءِ، ملڪ ۾ ۲۵ لک انسان سلهم جي لنگري مرض ۾ مبتلا آهن. اهي انگ اکر اهاڻي فتوا ٿا ڏين، ته اسان جا حڪمران، جنگا جي صحت اسبب غفلت ڪرڻ ۾، ڏوهاري ثابت ٿيا آهن.

جنگا جي صحت خاطر گهٽ ۾ گهٽ گهرجن ٻورين ڪرڻ لاءِ، ”قومي صحت رٿا“ جي ضرورت آهي. ملڪ کي، موجوده ڊاڪٽرن، ارسن ۽ دايڻ جي تعداد کان پنجوڻ ڊاڪٽرن، هڪ سئو ارسن ۽ ٻن سئو دايڻ جي ضرورت آهي.

”هاڻ ٿيل کاتي جي گهرجن جو ذڪر ڪريان ٿو. وست ۽ ٽيليگراف ڊپارٽمينٽن مان تمام وڏي بچت ٿي هي آهي. پر نهايت بدقسمتيءَ جي ڳالهه آهي، ته هن

جو ٺار لسان ۾ ڪوٺي، تہ ۴۴۵ ڪروڙ رپيا جنگ جي
بلي لڳايا ويا آهن. اهو ملٽري خرچ سول خرچ لاءِ ڪٽيل
رٽر کان بهتر آهي. هن صلح واري وقت ۾، صرف ملٽريءَ
تي ۶۹ سيڪڙو خرچ ڪيو وڃي، اهو ڏيکاري ٿو تہ ڪيئن
تہ اسانجي ديس جي ڪمزور وسيعت تي ٻي حد وڏو اثر
وڃي، رٽر بھاري ٿي وڃي. اهو سڀ اسان جي حڪمران
سلطنتشاهي پاليسيءَ سبب آهي، هو ملڪ کي تقريبن ۶۰
لاک ديس ۾ وڏو شاهي برٽش لشڪر رکيو ويو آهي. قومي
حڪومت ۾ هڏو سارو لشڪر ڪونه رکيو ويندو، ڇاڪاڻ
تہ هندستان جو مقصد ٻين ملڪن تي قبضو ڪرڻ نه ٿو
آهي. تنهن کان سواءِ قومي حڪومت ۾، هر ڪو هندو-اسي
قومي لشڪر جو ”ڀڙو“ ٿيندو.

”هاڻ، مان ڪهڙي هي مسئلي تي ٿو اچان. جنگ
شروع ٿيڻ سان، ديس جي کاڌي خوراڪ جون حالتون
خراب ٿيڻ لڳيون. رٽر ٻه ٽي ڏينهن جي اڳياڻ ۾ ”وڌيڪ
الاح ٻڌا ڪرايو“ واري زوردار اندرڪ هوائي ۾، ملڪ
۾ الاح جي بېدائش ۾ واڌارو ٿيو آهي. انهن حالتون
ڏيهيون ڏينهن وڌيڪ خراب ٿيڻ لڳيون آهن. ۱۹۴۳ع ۾،
اسانجي ديس ۾ ۵۰ لکن انسانن جون حالتون
نڪ وڌي لاس ٿيون. تنهن کان سواءِ، ڏهن لک انسان
ميتوڻن ۾ موت ڪري نه سگهيا، پر صفا ٻي جان وهيا.
عالم، ملڪ ۾، وڏي بيمالي تي، ڏڪر مڏهن ڪڍيو
آهي. حڪومت، ڌارين ديسن سان جي واهر نه ڪئي،
تہ ملڪ جو الائني ڪوڙو حال ٿيندو! انگريڪلچر ۽ رٽر

لوط ٽان ٽئڪس هٽائي ويندي. پوست ڪارڊ جي قيمت گهٽائي ٽڪو ڪئي ويندي. گاسليٽ، ماچيس ۽ سوبارين ٽان پٺ ٽئڪسون هٽايون وينديون. ۽ جن جي سالياني اپٽ ٽن هزارن تائين آهي، ٽن کي الڪم ٽئڪس کان چوٽڪارو حاصل ٿيندو. پر مالي وزير انهي ڏس ۾ ڪجهه نه ڪيو آهي. شايد کيس شاهوڪارن ۽ موڙيوادين جون ئي اولو لڳل آهي، جن جنگي ڪوششن ۾ کيس مدد ڪئي هئي.

سنه ۱۹۴۲ع ۾، ملڪ جي مکيه اڳواڻن جي گرفتارين تي سڄي ڏيس اعتراض ورتو هو ۽ حڪومت خلاف بغاوت ڪئي هئي. ان وقت، اهي شاهوڪار هئا، جن سلطنتشاهي حڪومت کي مدد ڪئي هئي. اهوئي سبب ٿو ڏسجي، جو بهرين ڪوشش سان ڪن ورسايو ٿو وڃي ۽ مثالئن ايڪسٽرا پرافٽ ٽئڪس لائي ٿي وڃي. اهو فائدو، ڪن انهي لاءِ ٿو حاصل ٿئي، جو انهن پنهنجي ڏيس سان غداري ڪئي هئي، جيتوڻيڪ انهيءَ کي پرنس حڪومت جي وفاداري چيو ٿو وڃي. مان سمجهان ٿو ته اهو ڏينهن ويجهو اچي رهيو آهي، جو اهي شاهوڪار اڪيون پٽيندا ۽ سڄا وطن دوست بڻجندا. وچولي درجي وارا، جن جي آمدني ٻڌل آهي ٽن سان ڪجهه قدر رعابت ڪئي ويئي آهي. پر هاڻوڪي بحيت هر حالت ۾، جنگي بحيت آهي. يورپ ۾ جنگ کي بند ٿئي ٻارهن مهينا ۽ دور اوڀر ۾ ڇهه مهينا گذري چڪا آهن، پر انهي هوندي به ۱۹۴۴-۱۹۴۵ع واري ملٽري خرچ ۾ فقط ساڍا چار سيڪڙو ڪتر آندي ويئي آهي. هن سال جنگ

جڏهن جو چيئرمين شري راجندر پرساد هو. ۽ ٽين هئي
استندنگ ڪاميٽي آف ڪارنس، جڏهن جو چيئرمين مسٽر
آء. آء. چندر بگر هو. استندنگ ڪاميٽين جا چيئرمين،
انهن کائن جا وڏاڙهي ٿي هندا هئا.

مٿين ڪاميٽين کان سواءِ، ريمٽ ڪنٽرول آف دهلي
ايل ۽ الڊين لڊي (ڊسٽرڪٽ) ايمپلومينٽ ايل ۱۹۴۶ع جي
سلامت ڪاميٽين جو پڻ مهم جوڙو وارو.

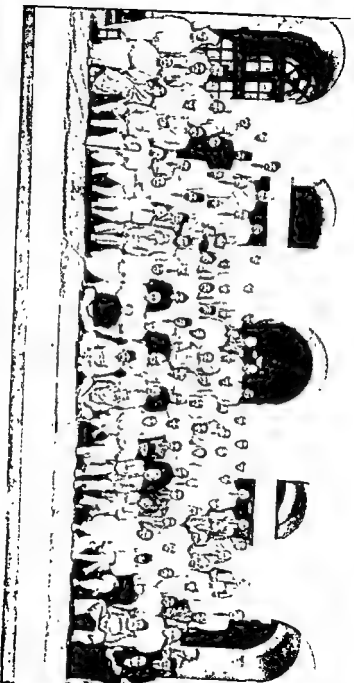
سيڪ سڪڊاڻو، اسيمبليءَ جو، پهرين لٽرار ۵ مارچ ۱۹۴۵ع
ٿي ڪئي. اها لٽرار اجيٽ جي اجب جي موقعي تي
ڪرائين. سندس لٽرار جا مڪمل شمار هن ريت آهن:
”پهرين لٽرار شروع ڪرڻ کان اڳ، مان مالي وڏاڻو
جي اجيٽ واري لٽرار مان ڪي لڏا پڙهندس. مالي
وڏاڻو چيو آهي ته ٽيسٽ ڊڪٽيشن شاعريءَ جون همت اڪ
هٿيون صفا مٿس ڪيون ويون آهن. مان اڃان اڳ
هو صاعب اها اڳتي ڪندو، ته هندستان ۾ ٽرنس
سلطنت شاعريءَ جا پڻ ڪي ڊڪٽيشن شاعريءَ وانگر همت لاک
آهي، سا ڪڏهن صفا مٿس ٿيندي.

”هاڻا مان اجيٽ ٿي ڳالهائڻ آو. مان، پهرين لٽرار ۾،
اڳوڻو ڪرڻ ٿر ڳهرڻ ته هندستان جي جيتا، پهرين لٽرار جي
اجيٽ لسٽ، ڪهڙيون اميدون وڌيون رهيون. انهن
مٿس هو ته جنگ مٿس ٿي چڪي آهي. جنگ سبب،
سائنس ۾ ٻه سال مٿس واري حالتن مان گذر ڪيو
هئا. ڪن اميد هئي ته سندن مشڪلاتون دور ٿينديون
۽ ڪجهه راحه حاصل ٿيندي. انهن اميد وڪي هئي ته

چولڊن بعد، شري ماولنگر، اسيمبليءَ پريزڊنٽ واري جاءِ ۾ وڃي رهڻو هو. چولڊن ٽائين عارضي عرصو، شري ماولنگر شري واڊيلال سان رهيل هو. انهيءَ سبب سھڻو سڪڙيو ڪي، شري ماولنگر سان گڏجڻ ۽ ملڻ جو سھڻو موقعو مليو. جنھنجو فائدو اھو ٿيو، جو اسيمبليءَ ۾ پريزڊنٽ جو ٽين سندس طرف ضرور چڪو هو. شري واڊيلال جي سنگ ۾، شري گانگل سان گھاڙي لھو وڇڙھ، ۾ آيو. تنھن کان سواءِ، پروفيسر رانگا، شري انٽ سٽيم آنگر ۽ شري پرکاشا ۽ ڪيترن ٻين ميمبرن سان سھڻا ناٽا قائم ٿي ويس.

اها حقيقت هئي ته سڀ سڪڙيو ڪو فصيح زبان تقرير ڪندڙ نه هو، پر ڪاميٽين جي مهڙن ۾ ڪارائتو ڪم ڪندڙ هو. ڪاميٽين جي ڪاروبار ۽ بحثن ۾ خاصي دلچسپي وٺي، ڪارائتي خدمت ڪري سگهندو هو. اسيمبليءَ ۾ سوال جواب ڪرڻ ۽ واسطدار اختياري وارن سان لکچڙھ، ڪرڻ سان، پنهنجي اک ۽ ديس جي چڱي خدمت ڪيائون.

اسيمبليءَ ۾، ڪيترن ئي اسٽنڊنگ ڪاميٽيون مقرر ڪيون هيون، جي پنهنجي مرڪز ۾، حڪومت کي صلاح مصلحت ڏينديون هيون. سڀ سڪڙيو، اهڙين ئي ڪاميٽين تي چولڊيو. هڪ هئي اسٽنڊنگ ڪاميٽي، فارين ائيرس، جنهنجو چيئرمين پنڊت جواهر لال نهرو، بي هئي اسٽنڊنگ ڪاميٽي آف انڊيا،

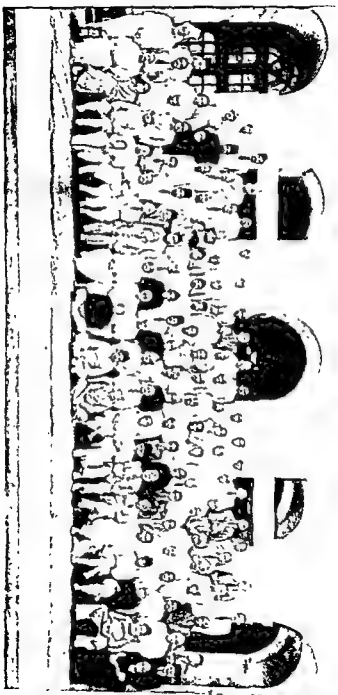
(پھر میں قنطار میں ساچی پاسبی کا نام) مٹی پریش کا نام و دی گئی پیکٹ کا رنگ۔ این دی گئی پیکٹ کا رنگ۔ محمد اسماعیل خان و چوگندہ رنات مندل، واکٹر جان ماشی، ایلاقت علی خان،
 مولانا ابوالکلام آزاد، سردار دام ولپ یا بی بیٹل، محمد یاقین خان، پریندیت مارولنگی، جواہر لال نہرو، لکھنوالی اپارم، و چکیورن زمر، اسماعیل چندریگر، بی بی جی،
 کر قنطار، خواجہ ناظم الدین، الیزا، جوہی، سنیہ، نارائن سنگھ، شمیمتی، موسوی، تادہ، ایسر، پرو داس۔

انڊين ليگسليٽو اسيمبليءَ ۾

ٻولڊ جن بعد، شري ماولنگر، اسيمبليءَ ۾ رٽريڊنگ وٺي وڃي رهڻو هو. چوڏن ٽائين عارضِي عرضِي ماولنگر شري واڊيلال سان رهييل هو. انهيءَ سلسلي ۾ سڪڊيو کي، شري ماولنگر سان گڏجاڻيءَ ۾ رهييل موقعو مليو. جنهنجو فائدو اهو ٿيو، جو اسيمبليءَ ۾ رٽريڊنگ جو ٽيان سنڊس طرف ضرور چڪو هو. شري واڊيلال جي سنگ ۾، شري گادگل سان گهائي ۽ وڇڙهه ۾ آيو. تنهن کان سواءِ، پروفيسر رنگا، شري سٽيم آنگر ۽ شري پرکاشا ۽ ڪيترن ٻين مهمين سان هٿا ٺاڻا قائم ٿي ويس.

اها حقيقت هئي ته سڀ سڪڊيو ڪو صحيح زبان ڪندڙ نه هو، پر ڪاميٽين جي مٿن ۾ ڪارائتو ڪم ڪندڙ هو. ڪاميٽين جي ڪاروبار ۽ بحثن ۾ خاصي اڳسڀي وٺي، ڪارائتي خدمت ڪري سگهندو هو. اسيمبليءَ ۾ سوال جواب ڪرڻ ۽ واسطيدار اختيارن وارن ان لڪڙهه ڪرڻ سان، پنهنجي نڪ ۽ ديس جي چڱي خدمت ڪيائين.

اسيمبليءَ ۾، ڪيترن ئي اسٽنڊنگ ڪاميٽيون مقرر ڪيون هيون، جي پنهنجي مرڪز ۾، حڪومت کي صلاح مصلحت ڏينديون هيون. سڀ سڪڊيو، اهڙين ئي ڪاميٽين تي چولڊيو. هڪ هئي اسٽنڊنگ ڪاميٽي فارين ائفئرس، جنهنجو چيئرمين پنڊت جواهر لال نهرو ٻي هئي اسٽنڊنگ ڪاميٽي آف انڊيا،

گهر جي . اسان کي وشواس آهي تہ سندن جا ووٽر سڀ
سکڏو کي سوڀارو ڪري، ڪالگريس ۾ وشواس آهي
ٿوري ڏيندا.

عوام جي آواز کي مان ڏيئي، شري هميشه لڙوائي
۽ مهراج گوڀڪرشن، سڀت سکڏو جي ٿاندي ۾ هڪ کنيا.
سڀت سکڏو، امان مخالفت جي، ۳ نومبر ۱۹۴۵ع تي،
سندن جي لان هٿ ۾ وڃڻ کان، هڪ اسيمبليءَ تي
هڪ چورس واري سندس چورس جي پٺاڙي، سرڪاري
گزيٽ ۾، ۱۳ نومبر ۱۹۴۵ع تي ڪئي وئي.

نومبر ۱۹۴۶ع ۾، اسيمبليءَ جو اجلاس شروع ٿيو
هو، سڀت سکڏو دهليءَ ڏانهن وڌو. انهيءَ وقت
ڪيس ڪوارٽر مليل هو. سندس لڳو لڳ
ٻاڙاسري، احمدآباد جو ڪالگريس ۽ روحانيات ۾
مالڪ، شري واديلال لاريائي هو. شري واديلال، سڀت
سکڏو سان گڏ لاسڪر جبل ۾ هڪ سالي هو. ٻاڙاسري
ٺهڻ وڃڻ ۾ اڳيئي آيل هئا. شري واديلال، سڀت
سکڏو کان اڳ، پنهنجي ڪوارٽر ۾ رهيل هو. سو،
دهلي ۾ پهچڻ بعد، شري واديلال جوڙو ٻاڙاسري حاصل
ڪرڻ سان، سڀت سکڏو، دهليءَ جي صلاحيتن واري مٿي
۾ ڪا به مشڪلات متوسل نه ڪرڻ لڳو.

اسيمبليءَ ۾ ڪالگريس پارٽيءَ وڏي گهٽائيءَ ۾ هئي.
ڪالگريس پارٽيءَ پاران فيصلو ٿي چڪو هو تہ شري
ماولڪر اسيمبليءَ جو پوزيشنل چورس وڌو. پوزيشنل

اندين ليڪسليٽو اسيمبليءَ ۾

ايمار هو ٻار الهی ايماريءَ جي حالت ۾ هو دهليءَ و
دهليءَ ۾ هن جي حالت نازڪ ٿي ويئي. پر همد اسيمبلي
۾ هڪ اهم سوال ٿي ورتنگ هلي رهي هئي. سڀ
هر چندراء پنهنجي زندگي خطري ۾ وجهي، همد اسيمبلي
۾ پاڻ کي ڪٽائي ويو ۽ وقت ٿي پاران ٿياڳڻائين.
”محرم سردار وٺيائين پٽل ۽ ٻين اڳواڻن جي دٻين
۾ الهی ڏينهن کان سنڌ لاءِ گهڻي عزت ڄاڻي. سڀ
هر چندراء لاڏاڻي ڦرائي ڪري، اسان سنڌين لاءِ هڪ
وڏو مثال ڇڏي ويو ته آزادگيءَ لاءِ لازڪ وقت ٿي
پنهنجي حياتي خطري ۾ وجهڻ کان نه ڇرڪڻ گهرجي.
”اڄ، سڀ هر چندراء جو پائڻو، سڀ سکڻو ساڳي
اسيمبليءَ لاءِ اهم ڀاڱو آهي. اسان کي وشواس آهي،
ته هو چاچي جو مثال وٺي، همد اسيمبليءَ جي ڪهتر ۾
لوڪر شاهي ۽ سلطنتي شڪتين جو جبرو مقابلو ڪندو.
اسيمبليءَ لاءِ خودمختيار حيثيت ۾ اميدوار ٿيڻو آهي، سو
سڀ سکڻو جي فائدي ۾ هٿ ڪڍندو. شري جمشيد
۽ اسان کي عزت آهي. پر هن زماني ۾ اڪيلو منجهر
اسيمبليءَ ۾ ڪجهه ڪوٺ ڪري سگهندو. ڪالگريس
ٿي ملڪ جي جيري ۾ جيري پاري آهي. سڄي دنيا
اڪيون اسيمبلي چوڻن آهن.
”اسان کي ڏيکارڻو آهي ته ديس جو ڪالگريس ۾ ٿي
آڻي، اسان کي آزادگيءَ جي لهر ڪڍي هتي ڏيڻ

کي سوياري کړل لاء ايل کندي، عن رات لکړه:
 ”مرکزي اسهملۍ جسي چولدن پر نافي بدج دښت
 مس آهن. جدا جدا پړځن م چولدن حو کمر شروع ئي
 وړو آهي. سند مان کالگريس طرفان سبت مکدبو کي
 ئي امبدوار بهار وړو آهي. سبت مکدبو ټومي کټر
 نوږي واپاري لائن پر چگو لارو کدبو آهي. گذر بل
 سال هندستاني واپاري مبدل چر پوزيدلت هو. کراچي
 کان الوسټوئن حو ډک ټرک مهمر ئي رهرو آهي.
 کراچي پورټ ترست، سند کان اورد، امبدو بل کټي
 کانولسل حو د هو چگو عرصو مهمر ئي رهرو آهي.
 هميشه، دښمن ټومي لږاني شروع ئي، دښمن هو
 مبدان م اکري اچي. ۱۹۳۰ع واري ستادگره امرک
 پر، ۱۹۳۲ع هي لږاني پر؛ ۱۹۴۲ع واري حملې م هو
 سرکاري ظلم حو شکار هو؛ نېټې پرا چگړني عرصو
 حول اندر گهار وړو آيس.

”هو ساتهکو و؛ وفادار ټومي سباءسي آهي، چو
 کډهون کالگريس اندر عهدي وغورځو چو کالگي له
 بي رهرو آهي. دل حو سپو، ارادي حو مضبوط، عن
 هميشه، سچي شراذاري و والکر ملکه هي آزادگي لاء
 پتي پرا بتوږو آهي.

”سبت سکدو، سرگواسي سبت هرچندراء حو پالو
 ئي. پڅمندږن کان وړي له وړو غولودو، سبت
 هرچندراء کتن ساڅسي عند اسهملۍ پر بدېنچي لرض
 جي اچاروي کندي پرا دنا. سبت هرچندراء گټو

انمار هو پر الهي ايماريءَ جي حالت ۾ هو دهليءَ ويو.
دهليءَ ۾ هن جي حالت لازڪ ٿي ويئي. پر هند اسيمبليءَ
۾ هڪ اهم سوال ئي روئڪ هلي رهي هئي. سيمٽ
هرچند راءِ پنهنجي زلڪي خطري ۾ وجهي، هند اسيمبليءَ
۾ پاڻ کي ڪٽائي ويو ۽ واٽ ئي پاران ٽپاڳيائين.

”مرحوم سردار وٺليائي پٽل ۽ ٻين اڳواڻن جي دلين
۾ الهي ڏينهن کان سنڌ لاءِ گهڻي عزت جاڳي. سيمٽ
هرچند راءِ لائال ڦرالي ڪري، اسان سنڌين لاءِ هڪ
وڏو مثال ڇڏي ويو ته آزادگيءَ لاءِ لازڪ وقت ئي
پنهنجي حياتي خطري ۾ وجهڻ کان نه ڇرڪڻ گهرجي.“
”اڄ، سيمٽ هرچند راءِ جو ڀائٽو، سيمٽ سڪڊو ساڳي
اسيمبليءَ لاءِ اميدوار بيٺو آهي. اسان کي وشواس آهي،
ته هو چاچي جو مثال وٺي، هند اسيمبليءَ جي ڪيترن
اوڪر شاهي ۽ سلطنتي شڪتين جو چمرو مقابلو ڪندو.
امين احمد ٿا ڪريون ته شري جمشيد مهتا، جو هند
اسيمبليءَ لاءِ خودمختيار حيثيت ۾ اميدوار بيٺو آهي، سو
سيمٽ سڪڊو جي فائدي ۾ هٿ ڪٽندو. شري جمشيد
لاءِ اسان کي عزت آهي. پر هن زماني ۾ اڪيلو جهڙو
اسيمبليءَ ۾ ڪجهه ڪوڙ ڪري سگهندو. ڪالگريس
ٻارئي ملڪ جي جهري ۾ جهري ٻارئي آهي. سڄي دنيا
جون اکيون اسيمبلي ڇولدن آهن.“

”اسان کي ڏيکارڻو آهي ته ڊيس جو ڪالگريس ۾ ئي
گهڻي ۾ گهڻو وشواس آهي. الهيءَ ڪري ڪالگريس جي
سوپ آڻي، اسان کي آزادگيءَ جي لٽرڪ ڪڍي هٿي ڏيڻ

کي - واپاري ڪرڻ لاءِ اڀل ڪندي، هن رات لکيو:
 ”مرکزي اسهمليءَ جي چولڊن پر باقي پنج عئذ
 مس آهن. جدا جدا پڙڻن پر چولڊن جو ڪم شروع ٿي
 وڌو آهي. سنڌ مان ڪالگريس طرفان سميت سڪدو کي
 ٿي اميدوار بهارو وڌو آهي. سميت سڪدو قومي ڪميٽي
 ٿوري واپاري لائين پر چڱو ٺاهو ڪيو آهي. گذريل
 سال عذشتائي واپاري مڊل جو پڙڻ بدلت هو. ڪراچي
 ڪاٺن انوسٽيشن جو ڪو ٽڪ ميمبر ٿي رهيو آهي.
 ڪراچي پورٽ ٽرسٽ، سنڌ ڪاٺن ٻوڏ، اوهانل ڪميٽي
 ڪائونسل جو به هو چڱو عرصو ميمبر ٿي رهيو آهي.
 هميشه، عذستن قومي لڙائي شروع ٿئي، لڏهن جو
 ميدان ۾ اڪري اچي. ۱۹۳۰ع واري سٽاگرهه ڪنڪر
 پر، ۱۹۳۲ع جي لڙائي پر؛ ۱۹۴۲ع واري حملي پر جو
 سرڪاري ظلم جو شڪار ٿيو؛ ٽيئي ٻهراڻي چڱوئي عرصو
 جبل اندر گهاريو اٿس.

”هو سائينڪس وڌو ۽ وفادار قومي ساءِ آهي، جو
 ڪڏهن ڪالگريس اندر عهدي وغيره جو ڪانگي نه
 بي رهيو آهي. دل جو سچو، ارادي جو مضبوط، هن
 هميشه، سچي شواذاريءَ وانگر ملڪ جي آزاديءَ لاءِ
 پئي ٻار ٻوڙو آهي.

”سميت سڪدو، سوڳواسي سميت هر چندراءِ جو ٻانهو
 ٿئي. پڙهندڙن کان وري نه وڌو ۽ ولدو، سميت
 هر چندراءِ ڪن ساڳئي عئذ اسهمليءَ ۾ پڙهندي فرض
 جي اجاوري ڪندي ٻوان ڏنا. سميت هر چندراءِ گهڻو

انڊين ليگسليٽو اسيمبليءَ ۾

ڪيس ايندڙ اسيمبلي چوڏن ۾ اميدوار ٿيڻ لاءِ تيار ڪي
سند پراویشنل ڪانگريس ڪاميٽيءَ پاران هڪ ”سليڪشن
بورڊ“ مقرر ٿيو هو، جنهن جا ميمبر شري جهرامداس
نوتلرام، ڊاڪٽر چونڊرام گدواڻي، مولوي محمد صديق،
سوامي ڪرشنلند، ڀائي سچاند ڦير-رومل، سبھت ميارام
چيلرام، ڊاڪٽر وطنمل ۽ ڪي ٻيا هئا.
لاءِ، اميدوارن مان ٽي مکيه اميدوار هئا: سريڪشن ايجنٽ
اللا وڪيل، سندناس عيسا مل وڪيل ۽ سبھت سڪديو.
سليڪشن بورڊ، ٽنهي اميدوارن کي گهرائي، چوڏن ۾
ڪاميابي حاصل ڪرڻ نسبت کان سواءِ سوال جواب ڪيا.
ليٽ، سليڪشن بورڊ، ڪراچي، سبھت سڪديو جي فائدي
۾ فيصلو ڪيو. بورڊ جي انهي فيصلي بعد، ريٽيل
اميدوارن هندستان جي مرڪزي سليڪشن بورڊ ڏانهن
ڊڪٽو بورڊ ڪئي ۽ سند سليڪشن بورڊ جي مٿين
فيصلي کي بدلائڻ لاءِ زوردار ڪوشش ورتي. مرڪزي
بورڊ پاران زور ڀرڻ تي، سند ڪانگريس سليڪشن
ٽيم، ٻيهر به ويچار ڪرڻ بعد، پنهنجي اڳئين فيصلي
قائم رهيو. اهڙيءَ ريت، سبھت سڪديو، ڪانگريس
ٽيم تي، ايندڙ اسيمبلي چوڏن ۾ اميدوار ڪٿو ٿيو.
ڪرشن، شهدادڪوٽ وارو زميندار، پينل هئا. سند
۾ مکيه ۽ نامياري روزالي هندو، ۲۴ آڪٽوبر
تي، مرڪزي اسيمبلي چوڏن ۾، سبھت سڪديو

جو اظهار ٻيل ظاهر ٿئي . جنتا کي اهل کٽي وٺي نه
جولدن ۾ کالگريس جو سڏ اٿار وڃي .

الدين لئسڊل کالگريس جي ٺهڻي پٽالڊر، سنڌ
کالگريس ڪاميٽي ۽ فيصلو ڪيو، ته مرڪزي اسيمبليءَ
ٿي، سنڌ جي ٽن ميمبرن وٽ لک مان کالگريسي
اميدوار بهارو وڃي . لک جا ووٽر اهي هئا جي انڪر
ٽڪس ۽ زمينداري ٺل پڙهندڙ هئا . جنهنڪري ووٽرن
جو وڏو حصو اهي هئا، جي زميندار ۽ اڪثر ڪري واپاري
هئا . ووٽرن جي محدود دائري ۽ ان ٻارن لستن سبب،
سنڌ کالگريس جي مکيه عهديدارن جا اٽالا ووٽرن جي
لست ۾ نه هئا .

سنڌ کالگريس جي ٺهڻي بعد، کالگريسي مرڪزن
۾ هوڻو هلي، ته جولدن ۾ ڪهڙو آزمايل کالگريسي
اميدوار بهارو وڃي، جنهن جي ڪاميٽيءَ جي پاڪل چڱي
خطري هئي . ڪي کالگريسي مرڪز، ڪافي ڳڻ ڳوسا
بعد اهي وڃار ٿي آيا، ته حالتن پٽالڊر سميت سڪڙو
خاصر اميدوار ٿيندو، جو هڪ آزمايل، ٻڪو ۽ ٻڌو
کالگريسي اهي ۽ ساڳئي وقت هلنديءَ ۽ پڄنديءَ وارو
واپاري ۽ زميندار پڻ اهي . سيٽ وشنمڊاس ۽ سميت
هرچندراء سميت سڄي سنڌ جي مکيه واپاري ۽ زمينداري
طريقي سان، وڏي عرصي کان سندن لاڳاپا پڻ هلندا ٿي
آيا . انهن کان سواءِ سميت سڪڙو الدين هرچمٽس-انسوسٽمشن
هر پڙيندڙ امت ه-و ۽ واپاري طريقي ۾ به سندس چڱي
هلندي هئي . انهن مرڪزن، سميت سڪڙو ٿي زور آڻي،

انڊين ليڪچر اسيمبليءَ ۾

ڪيس ايندڙ اسيمبلي چوڻن ۾ اميدوار تهڻ اه ٿيار ڪر
سند بڙاولشمل ڪالگريس ڪامهتيءَ پاران هڪ ”سايڪشن
بورڊ“ مقرر ٿيو هو، جنهن جا ميمبر شري جهرامداس
دولتراج، ڊاڪٽر چوڻراج ڪڍواڻي، هراوي محمد صديقي،
مواحي ڪرشدانند، پاڻي سچانند قيرويل، سميت چهارام
بالراج، ڊاڪٽر وطنمل ۽ ڪي ٻيا هئا.

۱. اميدوارن مان ٽي مڪيه ڪالگريس ٽڪيٽ حاصل ڪرڻ
۲. وڪيل، سندداس عيمدامل وڪيل ۽ سميت سڪد بورڊ
سليڪشن بورڊ، ٽنهي اميدوارن کي ڪورائي، چوڻن ۾
ڪاميابي حاصل ڪرڻ نسبت ڪالڙن سوال جواب ڪرڻ.
۳. ليٽ، سليڪشن بورڊ، ڪرام، سميت سڪد بورڊ جي دائمي
۴. ڀيٽاو ڪيو. بورڊ جي انهي فيصلوي بعد، رٽيل
اميدوارن هندستان جي مرڪزي سليڪشن بورڊ ڏانهن
ڊوٽ ڪئي ۽ سند سليڪشن بورڊ جي مٿين
۵. لاڳاپو ڪيو.

مهمبر طاہر ڪيو ويو. الھي اسيمبليءَ جو مدو آڪٽوبر ۱۹۳۴ع تائين هو.

ٽئين اسيمبليءَ لاءِ وري چولڊون ٿيون. ديوان لالچند اولارام ساهيون، حيد و آباد جو وڪيل، مسٽر ڀرمالند ڪندمل امدوار ٻڌو. زبردست ڪشمڪشا هلي. چولڊن ۾ ديوان لالچند ڪامياب ٿيو. اسيمبليءَ جو مدو ۱۹۳۷ع تائين هو. ٻار ڪيترن وڃي پئي سڀون، ۽ الھي بعد، ٻين مهاڀاري جنگ سبب اسيمبليءَ جو مدو وقت ۾ وقت وڌايو ويو. سن ۱۹۴۵ع ۾، وري چولڊون ٿيون. ديوان لالچند اولارام ۱۸ سالن جي اسيمبلي مهمبريءَ جي زندگيءَ بعد، وري امدوار ڪوٺ ٻڌو.

۱۹۴۵ع جي مي مهيني ڌاري مهاڀاري جنگ جي ختم ٿيڻ جا آثار طاہر ٿيڻ لڳا هئا. ۷ مئي تي، جرمني، اٽل ڪنهن شرط جي، اتحادِي قومن اڳيان ٻيٽس ٻڌي. جرمنيءَ جي ٻيٽس ٻڌڻ بعد، مي مهيني ۾ ئي، برٽش سلطنت جي وزيراعظم مسٽر چرچل انگلنڊ ۾ عام چولڊن ڪوٺ جو فيصلو طاہر ڪيو. چولڊون ٿيون. چولڊن ۾ چرچل ٻڌي ۽ ڪي سڪسٽ آئي. ۴ ۽ ۲۶ جولاءِ ۱۹۴۵ع تي ٻيٽر حڪومت هسٽي ۾ آئي. ٻيٽر حڪومت جي واڳن وٺڻ بعد، ان هٿن ۾ اتان ٻڌ ٻيٽس ٻڌو. اهڙيءَ ريت مهاڀاري جنگ جو آخرين ريت خاتمو آيو.

ٻيٽر ٻڌي ۽ جي ڪاميابيءَ تي هندستان ۾ خوشيءَ جو اظهار ٿيو. چولڊن ۾، هندستان لاءِ مکيه ڳالهه اها به آئي، جو مسٽر انريءَ، اڳئين سهڪر پٿري آف سٽيٽ فار انڊيا، چولڊن

د يون لالچند اولاءِ ڪالگريس پارٽيءَ جو ميمبر نه هو.
 هو نيشنلسٽ پارٽيءَ جو ميمبر هو. پر سندن جو ان ميمبرن
 طبقو قومي خيالن جو زبردست حامي هو. انهن پاران،
 اسيمبليءَ ۽ بمبئي ڪائونسل جي عيوضين کان استيفا
 ڏيئي اچڻ لاءِ زوردار گهر ڪئي ويئي. عوام جي آواز سبب
 د يون لالچند اولاءِ هندن اسيمبليءَ کان ۽ مسٽر يوچنگ جي
 بهلا چاڻي بمبئي ڪائونسل کان استيفائون ڏنيون. د يون
 لالچند ۱۰ جون ۱۹۳۰ع تي استيفا ڏئي. سندس خالي ٿيل
 جاءِ خان بهادر ماما والاري. عوام خان بهادر لاءِ وقت نه
 ڪيو، پر ڇاڪاڻ جو چوڏن ۾ اڪيلو اميدوار هو، سو ڪامياب
 ٿيل ظاهر ڪيو ويو. ڇهن مهينن بعد، اسيمبليءَ جو مدو
 پورو ٿيو ۽ نيون چوڏون جنوري ۱۹۳۱ع ۾ ٿيون.

ملڪ ۾ حڪومت پاران زبردست دٻاءُ ۽ ظلم جاري
 هو. د يون لالچند اميدوار ڪونه بڻيو. چوڏن ۾ پراسيڊنٽ
 شهاڻي ۽ مسٽر مسڪٽا اميدوار بڻيا. پراسيڊنٽ شهاڻي
 اڀيو ويو. هو اسيمبليءَ جي جنوري ۱۹۳۱ع واري
 بلاس ۾ شريڪ ٿيو. پراسيڊنٽ ايس. سي. شهاڻي، اپريل
 ۱۹۳۱ع ۾ گذاري ويو.

الهيءَ وڃر گانڌي - ارون ٺاھر ٿيو هو. پراسيڊنٽ
 شهاڻيءَ جي ڇاڻي سبب خالي ٿيل جاءِ لاءِ، د يون
 لالچند اولاءِ اميدوار بڻيو. سندس سامهون مسٽر ڏيمل
 ولٽرام، رٽائرڊ سيشن جج بڻيو ۽ نامينيشن فارم پرايڊن.
 ڪن سببن سبب، مسٽر ڏيمل جو نامينيشن فارم رد ٿيو.
 د يون لالچند اولاءِ ۹ مئي ۱۹۳۱ع تي، اسيمبليءَ تي چوالايل

الدين لهجسليٽو اسيمبليءَ ۾

سنہ ۱۹۱۹ع وارن مانٽيگرو-جيمسٿورڊ سڌارن سان
الدين لهجسليٽو اسيمبلي ۱۹۲۰ع کان هتيءَ ۾ آئي. سنڌ
کي اسيمبليءَ ئي چئن عيوضن چولڊي موڪلڻ جو حق
مليو، انهن مان هڪ عيوضي نان محمدن رورل لڪ مان
چولڊي موڪاڻو هو. سيڪ هرچندراءَ وشداس، سنہ
۱۹۲۰ع کان، نان محمدن رورل لڪ مان، اسيمبليءَ ئي
چولڊيو وڌو. سيڪ هرچندراءَ، شروعات کان وٺي،
پنهنجي زندگيءَ جي آخري ڏينهن تائين، اسيمبليءَ جو ميمبر
ٿي رهيو. سندس ديهانت ۱۶ فيبروري ۱۹۲۸ع تي ٿيو.
سيڪ هرچندراءَ جي ديهانت سبب، اسيمبليءَ ۾،
سنڌ جي نان محمد رورل لڪ جي جاءِ خالي ٿي. چولڊن
۾، لاڙڪاڻي جي وڪيل، لالچند نواراءَ ۽ پرنسپال ايس.
سي. شهاڻي جي وچ ۾ ڪشمڪشا هلي. ديوان لالچند نواراءَ
ڪامياب ٿيو ۽ ۴ سيپٽمبر ۱۹۲۸ع کان، اسيمبليءَ جي سالي
واري اجلاس کان ميمبر ٿيو.

۱۹۳۰ع ۾، ملڪ ۾ ستياگرهه هلچل بلڪل زور شور
سان هلي رهي هئي. حڪومت پاران، ملڪ ۾ زوردار
دٻاءُ جاري هو. اندين تشنل ڪانگريس پاران فيصلو
ٿيو هو ته اندين لهجسليٽو اسيمبليءَ ۽ پراڻن جي لهجسليٽو
ڪائونسلن تان ڪانگريس ميمبر استيفائون ڏيئي اچن.

جدا پراڻن ۾، پراڻيڪ فنڊ ڪاميٽيون ٺاهيون ويون. قوم مانا ڪستور ٻا جي پوٽر يادگيريءَ ۾ دل کولي فنڊ ڏنو. قومي يادگار فنڊ ۾، اسي لک ۽ ڪجهه رپيا ڪٺا ڪيا ويا.

مرڪزي ڪاميٽيءَ پاران فيصلو ڪيو ويو ته فنڊ جي رقم هندستان جي الهن غريب ۽ مسڪينن جنتا تي خرچ ڪئي ويندي، جي شهرن کان گهڻو ڏور، ايندڙن ڳوٺڙن، واهڻن ۽ بستين ۾ رهندڙ آهن. فنڊ جا پئسا، استرلين ۽ ٻارن جي ايتريءَ پلي ۽ تعليم جي ڏس ۾ صرف ڪيا ويندا. ڏيس جي وڏن ۽ مکيه شهرن مان ڪٺي ڪيل رقم مان وڏن شهرن ۾ خرچ نه ڪيو ويندو. اها رقم مرڪزي ڪاميٽيءَ وقت جمع ٿيندي. وڏن شهرن کان سواءِ، باقي هر پراڻت مان ڪٺي ڪيل رقم جو ۷۵ سيڪڙو رقم الهي پراڻت ۾ ئي خرچ ڪرڻ جو فيصلو ٿيو ۽ ۲۵ سيڪڙو مرڪزي ڪاميٽيءَ لاءِ ٿيندو. مرڪزي ڪاميٽيءَ ڏيس جي تمام پٺتي پيل ايراضين ۾ عملي ڪمن جو رٿون ڏٺون. ڪستور ٻا يادگار فنڊ لاءِ، سنڌ پراڻت لاءِ هڪ ڪاميٽي مقرر ٿي. شري جمشيد اسرواجي ڪاميٽيءَ جو چيئرمئن هو ۽ سيٺ سڪديو، ڪاميٽيءَ تي هڪ وائيس پريزيڊنٽ هو. ڪاميٽيءَ پاران فنڊ ڪٺي ڪرڻ جون ڪوششون جاري ٿي ويون. فنڊ لاءِ، ڪراچي شهر جي واپارن پاران، ڪراچي مرچنٽس ڪاميٽي مقرر ٿي، جنهن جو چيئرمئن سيٺ سڪديو مقرر ٿيو.

هن قومي يادگار فنڊ ۾، ڪراچي شهر ۽ سنڌ مان چڱي رقم ڪٺي ٿي. سنڌ، هميشه وانگر، پاڻ چڱو ملهاريو.

اوڌوداس. آئي. اي. دلال ۽ آئي. ايم. گربشائي ڪاميٽيءَ جا سرڪاري مقرر ڪيا ويا.

ڪاميٽيءَ پاران، فنڊ ۾، ڪل ۲۳۸۵۰۰ رپيا ڪٺا ڪيا ويا ۽ اڃا وري هڪهه وريو. سموري مدد، شري رام ڪرشن مهن دواران ڪئي وئي. هر ڪا ڪوشش وري، امام سني درجي جو اڃا خريد ڪري روانو ڪيو ويو.

سيٽ سڪندرو، ڪاميٽيءَ پاران، فنڊ ڪٺي ڪرڻ ۾ چڱي دلچسپي ورتي. اڃا به واپارين مان فنڊ ڪٺي ڪرڻ جو ڪم سٺ گورو مل ليلارام ۽ مٿس هو، سٺ وشداس سڪندرو پاران فنڊ ۾ پنڊ ۽ وٺڻا ڏنا ويا. تڏهن کان سواءِ، ڪاميٽيءَ پاران، همدردانهان رقم ڪٺي ڪرڻ لاءِ، سٺ سڪندرو کي هڪهه وريو، الهه ڏس ۾، همدردانهان به سٺ وريو مڙجڻس انسوسٽيشن جي پالڪارن کي وڃي ڏانهن ۽ ڪوشش ورتائين. سٺ وريو مڙجڻس انسوسٽيشن وٽ، هزار ڪٺا ڪري موڪليا.

ڪستور ٻا گانڌي نيشنل هيموريٽل فنڊ

ڪستور ٻا گانڌيءَ جو ديهالڪ، ۲۲ نومبر ۱۹۴۴ع تي، آغا خان محلڪ، ٻولي ۾ ٿيو، جتي مهاتما گانڌي ۽ ٻيا، ۹ آگسٽ ۱۹۴۲ع کان نظر بند رڪيل هئا.

ڪستور ٻا جي ديهالڪ تي، سٺس ٻوٽو پالڪاري ۾، قوم پاران، ڪستور ٻا گانڌي نيشنل هيموريٽل فنڊ کڙي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. سڄي هندستان لاءِ هڪ مرڪزي ڪاميٽي مقرر ٿي، جنهن جي هڪ هيٺ، جدا

ڏڪر جي اوائلي دور ۾ ڊانهون ۽ ڪوڪون آهن،
 پر، حڪومت پاران، انهن آهن ۽ ڊانهن کي راجهه تي
 پروڀڻ لاءِ ظاهر ڪري، سڄي حالت تي اک ٻوٽ ڪئي
 ويئي. حالتون، جڏهن، انهي منزل تي اچي پهتيون،
 جو پراڻا ۽ روزاني موٽن جو تعداد هزارن تي وڃي پهتو
 ۽ انهن سلطنت جي ٻين اهم شهر، ڪلڪتي جي
 فٽ پائڻ تي، سون جي تعداد ۾، انساني هڏن جا پٽلا
 پک ۾ پاهه ٿي، موت لاءِ واهڻ لڳا ڏسڻ ۾ آيا، ڏهن
 حڪومت جون وڃي اڪيون پيون.

انهي ڏکڻاڪ واقعي، سڄي هندستان کي لوش ۾
 وجهي ڇڏيو. سخت مصيبت ۾ پيل پائڻ لاءِ همدرديءَ
 جا جذبا ۽ امنگ اڀري اٿيا. چوڌاري ڪوششون جاري
 ٿي ويون. فڊ ڪنا ٿيڻ لڳا. ڪراچي شهر ۾ انڊين
 مڇنڊس ائسوسيئيشن جي ڪوشش سان، ۲۰ آگسٽ ۱۹۴۳ع
 تي، سيني واپاري سنسٽائن پاران، ”ڪراچي ڪميشنل
 باڊيز ڏهن رليف ڪاميٽي“ نالي سان، هڪ ڪميٽي
 ڪاميٽي ٺهڻ لڳي. ڪاميٽيءَ جا ميمبر هي هئا:
 وزير چنڊ سيٺ (چيئرمين)، بالڪند جي. وياس، ڀڳوان داس
 پرسرام، گوپند سنگ هاساسنگ، هر بلسلال ماڙواڻه،
 هر داس لالجي، جمشيد لسرواڻجي، ڪاشميرام رام پرساد،
 ڪيٿلداس ورنڊمل، لوڪومل ٽيڪنيڪل ميريٽي ڊوائيز،
 اوڀر ٽي. ڪالڊ وال، نراجن پرساد، نور محمد حاجي جهنگلاڻي،
 قربان حسين علوي، رام پرساد ڪالڊ وال، شول داس هر گنداس،
 شوجي ويلجي ڪوٺاري، سندرداس ڌرمسي ۽ سڪڊيو

ہجرت عشا .

ایہی بعد ، وری ، ۱۹۴۵ء پر نروال مشورہ ہو ، مہینہ
ای وری ساکھا کبھی چٹا مشورہ گیا . نروال جو نہ مہینہ
سمیٹ سکداو ؟ مہکراتری ماڈر داس ہجرت آہا .

ایہی موقع و وقت ، نروال اہسان آل اعتراض ،
بی ٹاڈن ؟ سوال عا مہکراتری ای وری ؟ اہسان
حکومت رک رک کئی عی کیا ویا . نروال عی مہکراتری
عو ال اعو ہو ، مہکراتری وقت لہند ای ٹاڈن ؟
مہکراتری لہند دور لہند لہند . مہکراتری ٹاڈن
الو کسٹن نروال عی آزاد مہکراتری ؟ ای وری عی ساک
؟ ساوا عا مہکراتری کان لہند لہند .

ہنگال پر سخت ذکر

مہ ۱۹۴۳ء پر ، ہنگال پر سخت ذکر ہو ، مہکراتری
مہکراتری ، مہکراتری مہکراتری ، مہکراتری
ماں لہند کئی عی عی ، وری سخت ذکر ایہی
مہکراتری . ہنگال عی ذکر مہکراتری لہند
مثال ، لہند عی لہند پر مہکراتری مہکراتری .
لہند لہند وری ، وری مہکراتری پر لہند ، مہکراتری
ما عاٹو کا ؟ لہند وسیلا مہکراتری ؟ مہکراتری
امہکراتری لہند لہند اصل مہکراتری لہند
وہمہکراتری لہند ، ؟ مہکراتری لہند لہند
ای ذکر مہکراتری ، مہکراتری لہند لہند
مہکراتری لہند عی .

۱۱ ميلن جي مفاصلي تي هئي. مسٽر لهڄلداس وزيرائيءَ، سنڌ سرڪار جي هڪ وزير، الهی ڏس ۾ چڱي دلچسپي ورتي هئي. سلهم گهر جي ڀائي وجهڻ جو مهورت لهڄلداس وزيرائيءَ ڪيو. اها رسم ۱۰ جون ۱۹۳۹ع تي ادا ڪئي وئي.

سلهم گهر لاءِ هڪ سوندين گهرن ٺهرائڻ جي شروعات ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو هو. هر هڪ گهر لاءِ ۱۵۰۰ رپيا ڇنڊوڻي ورتو ويو. ڀائي وجهڻ جي مهورت وقت، ۱۶ گهرن لاءِ ڇنڊوڻي ملي ويو هو. جن سڃڻن، الهی ڏس ۾ مدد جو هڪ ڊگهيرو، سي هئا: نير ٿڌاس واهڊاس، سڪڊيو اوڌوڊاس، خدا حسين، رتندڊ بولند ڪٿارا، پرائمل جي يادگيريءَ ۾، مگهمل ڇهه لارام ڪير وارو، لسرواڇي ميهتا، غلام علي ڇاڳلا، مٿراداس ڪيشوداس، جيرامداس اٺواڻل، لوڪومل لارائڻداس، هيرانند وينسيمل، دولترام موهنداس، ڪيولرام گوروڌلداس ۽ ٻئي مل سنترام.

سنڌ پراونشل ڪانگريس اليڪشن ٽربيونل

سنڌ ڪانگريس ڪاميٽين جي چولڊن وقت، چولڊن ۾ ڪي بي قائدگيون ٿينديون هيون يا اميدوارن ٻارن کي اعتراض وغيره اٿندا هئا، ته الهن جي فيصلن ڪرڻ لاءِ هڪ ٽربيونل مقرر ٿيڻ لڳو هو. الهيءَ کي ”سنڌ پراونشل ڪانگريس اليڪشن ٽربيونل“ سڏيو هو.

سنه ۱۹۳۹ع ۾، ڊي. بي. دستور، سپٽ سڪڊيو ۽ ماڌوداس ڀڳت جو هڪ ٽربيونل مقرر ٿيو، جنهن جو چيئرمين ڊي. بي. دستور ۽ سيڪريٽري ماڌوداس

عوام ۾، سلو، هي ڳوٺي مرض هي علاج هو ڏڪر ڪندي،
 مهراج سڪرامداس، پنهنجي ڀاءُ، سر ڳواسي مهراج ڏيڻ ڏيڻ ڏيڻ ڏيڻ
 هي ياد ڪريءَ ۾ پنجاهه هزار روپين ڏيڻ جي پڌرائي ڪئي.
 الهي پڌرائيءَ بعد، شهر جي معزز سڃيٽن جو مهر سڏايو ويو،
 جنهن ۾ ”نڊي آڻو ويدڪ ٿمرو ڪرو لوسس راجا ائسوسيئيشن“
 اڻا ڪئي وئي. مهراج سڪرامداس، پنهنجي ڀاءُ جي
 ياد ڪريءَ ۾ ۵۰ هزار ۽ سر ڳواسي پٽ جي ياد ۾ ۵ هزار ڏنا.
 هڪ عارضي مڱهه ڇڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي وئي ۽
 ائسوسيئيشن کي رڪارڊ ڪرايو ويو. ڪاميٽيءَ جا ميمبر هي
 عطا: حميد لسرواڻي (پراڻي پڌرت)، مهراج سڪرامداس
 اوجها ۽ علامه علي جاڳلا (وائيس پراڻي پڌرت)، منو ڀائي ڏولڪرسي،
 ۽ چند رسن مهنڙي (سڪريٽري)، شوحي وياڻي
 ڪواري (مڙاڻي)، ۽ ٻيا ميمبر: درواڻي ڪالڊا وال سڪڙو
 اوڏو داس، ڪماري چيني سباعي ملائي، چڪمات نڊن،
 شورن موهاڻا، مهراج ڏولڪرسي، وڀلال شڪرلال، ايسر داس
 وراڻمل، چيلانند شيرامند، ڪمالال، جهانگير بنگي،
 هري داس لالائي، درجه رام ناڪرداس ۽ ٻي. ٽي. اڪو.
 ائسوسيئيشن پاران هڪ سلو، ڏهر ۽ اسپتال پراڻي ڪرڻ
 جو فيصلو ڪيو ويو. سلو، ڏهر ۽ اسپتال کي مهراج ڏيڻ ڏيڻ
 اوجها نالي سان سڏيو ويندو. اهو ٻه فيصلو ڪيو ويو، ته
 سلو، ڏهر ۾، بهارن جو علاج آڻو ويدڪ ۽ انٽرنيٽي داران
 ڪو ويندو.

سلو، ڏهر لاءِ، هڪ سؤ ايڪڙ زمين سنڌ سرڪار کان
 سرڪاري طور ملي. اها زمين ڪنٽري ڪلب کان پوري،

پداڪ جيوت جا ڪي ورق

واباري ۽ ڪالڪريسي مرڪزن کان سواءِ سڀت سڪدبو،
پداڪ جيوت جي ڪمن ۾ خاصي دلچسپي وٺندو رهيو، ۽
پنهنجي وصف آهر، الهيءَ ڏس ۾ مالي قرباني پڻ ڪندو
رهيو. انهن مان ڪي ورق هي آهن.

مهراج ڏيپچند اوچها سلهم گهر

ڪراچي شهر ۽ سنڌ ۾، سلهم، جو نڪرو مرض ڪجهه قدر
پکڙجڻ لڳو هو ۽ خاص ڪري وچولي درجي ۾ ڏينهنون ڏينهن
وڌي رهيو هو. ڪي هوند ۽ هلنديءَ وارا، ايماريءَ
۾ ورٽل پائين ڪي، سلهم گهرن ڏانهن وٺي ويندا هئا. سنڌين
لاءِ فقط ٻه سلهم گهر ويجهڻا هئا. هڪ هو سملا جي ٺڪرين
۾ ٽرمپور سلهم گهر ۽ ٻيو هو پوني جي ويجهو پنڊگهني سلهم
گهر. انهن گهرن ۾، سنڌين کي محدود تعداد ۾ جايون ملي
سگهنديون هيون. خرچ به وڏو اچي ويندو هو. بلڪل
ٿورا اهي خرچ هموار ڪري سگهندا هئا. انهي ڏس ۾،
هڏ ڏوڪي سنڌين جو ڌيان ڇڪجڻ لڳو. راءِ صاحب
آونسنگ آڏواڻيءَ، جهڙڪن ۾، هڪ سلهم گهر ٻڌايو،
جتي ويهارو کن بيمارن لاءِ بندوبست ٿيل هو.

سنه ۱۹۳۱ع ۾ مهراج سڪرامداس اوچها کي ”پران آچار“

جي ڊگري ملي هئي، جنهن سبب ڪراچيءَ جي لکرواسين
پاران، مهراج سڪرامداس کي مالپٽر ڏنو ويو هو. مالپٽر جي

ولي انھراء بهال ڪرڻ — انھن ڳالھن کين ھراس ۾ وڃي
چڏيو. سپاويڪ، سندن ڪمال سبب ڪڍيو طرف وريو.
اڪتباري وارن وٽ زوردار شڪايت ڪري، سبب ڪڍيو
خلاف قدم ڪٽڻ لاءِ گھر ڪيائون.

۲۱ آڪٽوبر تي، سبب ڪڍيو، ڪراچي ڪاٺن
انسٽيٽيشن آفيس ۾ هڪ مهنگ ۾ اهو ولي رهيو هو.
دفٽس آف الڊيا رولن هيٺ سبب ڪڍيو کي ڪاٺن
انسٽيٽيشن مان گرفتار ڪيو ويو. گرفتاريءَ بعد، کيس
ڪراچي ڊسٽرڪٽ جيل ۾ موڪلو ويو. ۲۴ آڪٽوبر
۱۹۴۲ع تي، جيل ۾، مٿس، ۲۶ سيڪشن هيٺ اوٽس
ٽيمپل آيو، جنهن موجب اڻ ڄاڻايل مدي ٽائين جيل ۾
رھڻ جو اطلاع ڏنل هو.

۲۱ ڊسمبر ۱۹۴۲ع تي، کيس، ڪراچي جيل مان بدلي
ڪري، سکر سبيٽل جيل ۾ آندو ويو. سندس ھا مکيه
اڳوان — ھرمنداس دولٽرام، ڊاڪٽر چونڊرام، سوامي
گووادامند، پروفيسر گھنسام، چانڊ قمر وٽل، چونڊرام
واڇا، ڊاڪٽر ٽاراچند لاواڻي، پروفيسر ملڪاڻي، ھرمنداس
لاڻي، ايسر داس ورندمل، لالتي مهر وٽرا، محمد امين
ڪرسو، سوبو گهاٽيسداڻي، مرحوم اسلم اڄڪوڙي،
برڪت علي آزاد ۽ ٻيا ڪيترا، سڀ سکر جيل ۾ هئا.

۲۸ جون ۱۹۴۳ع تي، سبب ڪڍيو کي بدان ڪڍڻ
شرط تي آزاد ڪيو ويو.

”ڪراچي ڪاٽن انڊوسٽريشن جي ڊائريڪٽرن جو بورڊ، سنڌ گورنر پاران مسٽر الله بخش سومري کي سنڌ جي وڏي وزير جي عهدي تان دسمس ڪرڻ واري قدم تي اعتراض ٿو ظاهر ڪري. بورڊ الاهي پڌرانيءَ تي عجب ۽ حيرت جو اظهار ٿو ڪري، جڏهن ڇهه وڃي ٿو، ته وڏو وزير گورنر جو وشواس وڃائي ڇڪو آهي. بورڊ جي نظر ۾، گورنر جو اهو قدم، پرڻش لوڪشاهي رستن ۽ رواجن جي خلاف آهي. وقت جي گهرج ۽ ضرورت اها آهي ته ملڪ ۾ موجوده سياسي گهروڻائي دور ڪرڻ لاءِ ڪي عملي ڪوششون وٺڻ ۾ اچن. سنڌ جي گورنر جي قدم مان اهو صاف ظاهر آهي ته گهروڻائي جي دور ٽٽڻ جي ڪا اميد رکي نٿي سگهجي. بورڊ، مسٽر الله بخش جي برطرفيءَ تي زوردار اعتراض ٿو ظاهر ڪري.“

بورڊ، هڪ ٻيو ٺهراءَ به بحال ڪيو. الاهي ٺهراءَ ۾ راجپوتي گهروڻائي دور ٽٽڻ لاءِ زوردار گهر ڪئي ويئي ۽ الاهي گهر جي اظهار ڪرڻ لاءِ فيصلو ڪيو ويو ته هر وسپٽ تي ڪجهه جي مارڪيٽ بند رکي وڃي.

ڪراچي ڪاٽن انڊوسٽريشن ۾ پيدا ٿيل حالتن، پرڻش ۽ گورنر واپارين کي موجهاري ۾ وجهي ڇڏيو. سنڌ جي سٺي ڪجهه سندن هٿن ۾ اچي نه سگهي هئي. هاڪي ڪهه، لاءِ ڪنهن وڏا اگهه ٽيڙا به هئا. الاهي وائعي کي وساري نه سگهيا هئا، نه وري، هر هفتي ۾ هڪ ٽينهن مارڪيٽ بند ۽ سنڌ جي گورنر جي قدم خلاف اعتراض

هي بهي ۽ احمدآباد جي ڪوٽي جي ملن جا عوامي
 ٻڌي، سنڌ جي ڄامش کان ڪجهه خريد ڪرڻ لاءِ آيا.
 سنڌ جي سني ۽ سني ڪجهه ٻاڪل وڏي انداز ۾ خريد
 ڪري ورائون ۽

سودا ئي چڪا هئا، تنهن بعد، انهي ڳالهه جي ڪوٽ
 ڪراچي جي گورن واپارين کي پئي. سندن شڪايت
 سبب ڊفينس آف انڊيا رٺل هين، انهن ٽنهي
 هندستاني عيوضن کي ميرپورخاص ۾ گرفتار ڪيو ويو.
 سينڪ پرنسپل ايم. ايل. اي. جي ڪوششن سان ڪنهن انهي
 شرط تي آزاد ڪيو ويو ته هو ميرپورخاص مان سڌو بمبئي
 طرف وڌا لي ويندا. هو بمبئي ڏانهن وڌا ئي ويا.
 ڪجهه ها سودا نه سندن گرفتاريءَ کان اڳ ئي ٿي چڪا
 هئا. رٺل رٺ بئالڊر عمل ٿي چڪو ۽ انگريزي واپاري
 مٺي به مات ۽ مٺي نه مات ڪري ويهي رهيا.

۲۰ آڪٽوبر ۱۹۴۲ع تي، سنڌ جي گورنر، سنڌ جي
 وڏي وزير، مسٽر الائنس سومري کي ڊسمس ڪيو.
 گورنر جي انهي قدم تي وڃي ڪرڻ لاءِ، ڪراچي کان
 انسپشن جي ڊائريڪٽرن جي ٻڌڻي ۾ ڪوٺڻ ۽ اٿرو
 سوال اٿارڊ ويو. انهي سوال تي، ٻڌڻي جا ڪورا
 ميمبر، اعتراض وٺي، ڪوٺڻ ڇڏي ويا. ڪوٺڻ ۾ گورنر جي
 قدم تي وڃي ڪيو ويو ۽ انهيءَ سوال ڪيو ويو. هن
 سلسلي ۾ سينڪ سڪڙو جو وڏو هڪ هو. انهيءَ هن
 ريت هو:

گورنمينٽ ڪائونسل ۽ ڪاميٽين تان، ائسوسيئيشن جا عيوضي واپس ورتا وڃن.

انهي فيصلي تي عمل ڪيو ويو ۽ عيوضين اسٽيفائون ڏيئي، ڪاميٽيون ڇڏي آيا. اهڙا ٺهراءُ، الدين ۽ ڇٽس ائسوسيئيشن ۽ اير شيپرس ڇهه رڻ ٻڌل ڪيا. ٺهراءن تي عمل ٿيو ۽ سڀني عيوضين سرڪاري ڪاميٽين تان اسٽيفائون ڏيون.

انهي بعد، سيٽ سڪڊيو ۽ سندس واپاري ساٿين پاران اها رٿ رٿي وئي، ته سنڌ جي سٺي ڪپهه ڳورن کي، وڪي وڃي ۽ ڪوشش ورتي وڃي ته اها هندستاني ڪارخانن جي حوالي ٿئي. انهي رٿ رٿ جي مڪيه مراد اها هئي ته هندستان ۾ جنگي ڪوششن جي راهه ۾ ڇٽري قدر اٽڪون ۽ رلڊڪون وجهي سگهجن، سي وڃهجن. انهي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ، سيٽ سڪڊيو ڪافي بهڻي ۾ ويو. بهڻي ۾ هندستاني ڪارخاناڊارن جي عيوضن سان مليو. ڪهن پنهنجي تجويز کان وائف ڪيائين. ڇي: سنڌ جي سٺي ۽ ٻهريڻ جنگ اول ڪپهه هندستاني ڪارخانا خريد ڪندا، ته انگلنڊ ۽ آسٽريليا کي پاڻي رهيل ڪپهه ڏيڻ سان ملندي ۽ سندن جنگي ڪوششن ۾ اٽڪ ٻولندي. سندس مهمت عطي هڻ ڪيو. هندستاني ڪارخانن جا ئي عيوضي ڪهي ميرپورخاص ۾ آيا. اهي عيوضي هي هئا: شري چنڊلال (ميشرس چنڊلال پريمچند جو)، شري مٿراداس (ميشرس ڪيهجي وسرام انڊسٽرلس جو) ۽ شري چني پائي (ميشرس چنڊلال پرنچيو ولداس جو).

ٻيهر من چواند يو ويو هو . مڙ ۾ حالتن جو اڀياس ڪيو ويو ؛
 هڪ اهڙاءِ بحال ڪيو ويو . اهڙاءِ ۾ ، حڪومت پاران
 اڳواڻن جي گرفتارين جي لڪڙي قدم تي انتشاري طاهر
 ڪئي وئي . جن لاءِ مڃايل گاڏيءَ وائسراءِ سان گڏجي حيدرآباد
 ظاهر ڪيو هو ، تنهن هوندي به حڪومت گرفتارين جو
 لڪڙو قدم کڻي ڳالهه ٻولي . هلائڻ جو دروازو صاف بند
 ڪري ڇڏيو هو . انهن حالتن جو ، جنگي ڪوششن تي
 ئي وڏو اثر پيو هو . لهندڪري ، حڪومت لاءِ ضروري
 سمجهيو ويو ته هندستان جي راجسٿي واري سوال کي
 مڊاري ۽ حڪومت رستيءَ سان حل ڪرڻ لاءِ ، هندستاني
 اڳواڻن سان ڳالههون ٻوليون شروع ٿيڻ ۽ پيدا ٿيل گهوناڻي
 کي دور ڪيو وڃي . اورو هي راءِ موجب ، انهن سياسي
 حالتن سبب ، مسئلن حالتن پيدا ٿيڻ جو امڪان هو ،
 جن جو واپار ئي وڏو اثر پيو هو .

انهي اهڙاءِ بعد ، فيصلو ڪيو ويو ته ايندڙ ڏينهن لاءِ
 ڪجهه ٺاڙار بند رکي وڃي ۽ انهي وچ ۾ انسويشن جو
 ڪم عام مڙ ڪوٺايو وڃي ، جنهن ۾ پيدا ٿيل حالتن سبب
 واپار تي جو اثر ٻوڏو تنهن ئي وڃياري ڪيو وڃي .
 ڪاٺ انسويشن جي ميمبرن جي جنرل ٻاڊي جو
 مڙ ٺهيو . مڙ جي صدارت سميت سڪڙو کي ڪوٺي پئي ،
 جو جيترو من ۽ وانهس جيترو مڙ ۾ حاضر نه هئا . جنرل ٻاڊي
 مڙ ۾ ، حالتن تي وڃياري ڪري ، هڪ اهڙاءِ بحال ڪيو
 ويو . اورو واري بحال ڪيل اهڙاءِ جي تصديق ڪئي
 وئي . وڌيڪ فيصلو ڪيو ويو ته گورنمينٽ ۽ سيمپي

ٻارن عملي قدم کنيا ويا. هندستان ۽ سنڌ جي مکيه اخبارن ۽ چوڻ ماڻهن ڏانهن رپورٽ روائي ٿي ويئي ۽ ظاهر ٿي چڪي.

* * *

”ڪٽ انڊيا“ هلچل جي شروعات ۾، سنڌ جا مکيه اڳواڻ، هڪ ڌڪ سان گرفتار ڪري، جيلن ۾ موڪليا ويا هئا. ستياگرهه هلچل جو ڪهڙي ۽ ريس سنڌ ۾ ڀر وگرام رائجي، انهي سوچڻ جو وقت اڳواڻن کي ملي نه سگهيو هو. انهن هوائي به عام لوڪن ٻارن ”ڪٽ انڊيا“ هلچل هاندي رهي ۽ گرفتار يون ڀڄ ٿيندڙون رهنون.

سيٽ سڪڙيو ۽ سندس واپاري ساٿين ست سٽي، نه ڪهڙي ۽ ريس، برٽش حڪومت جي جنگي ڪوششن ۾ اٽڪون وجهي سگهجن. سندن پهريون قدم اهو ٿيو، نه جيترا ڏينهن واپار بند ڪري سگهجي ۽ روزاني واپاري سلسلي ۾ اٽڪون وجهي سگهجن، اوترو ڪوششون وٺي ڪجي. ڪجهه ۽ اڃا، مکيه واپاري جنسون هيون، جن جو جنگي ڪوششن سان ڀڄ واسطو هو.

۹ آگسٽ ۱۹۴۲ع تي، بمبئيءَ شهر ۾ مهاتما گانڌيءَ ۽ مکيه اڳواڻن جي گرفتارين تي، ڪاٺڻ انسوسٽيشن ۾، سيٽ سڪڙيو، رامچندرا پالالال ۽ وزير چند سيٽ، عريضو پيش ڪيو، نه راجنيتي گرفتارين سبب، حالتن تي وڃار ڪرڻ لاءِ ڊائريڪٽرن جي بورڊ جو هڪ ضروري مهڙو سڏايو وڃي. ۱۰ آگسٽ تي مهڙو ڪوٺايو ويو. مهڙي بورڊ جي چيئرمين ۽ وائيس چيئرمين جي موجوده هئڻ سبب، سيٽ سڪڙيو کي وقت جو

خطري جو بهاد هئا، هن جو اخلاق ڪرايل هو ۽ جي
گولڊا هئا.

ڊورٽ ۾ ڄائو ويو هو، نه ڪاميٽي جي مهمرن ۾ ڪم
ٿيڻ جي ذهن تي رويو ٿو ۽ هن هندن تي پوليس جون
ڪاٺيون، لٽهاري ۽ مارڪٽ ٿي هئي، اتي سر ڏسڻ
ٿي پھچي هالن ڇائون، ۽ اسڪ، اهي انتهائي ٿي پھچڻ
کان پھي نه سگهيا، نه ڪن حالتن ۾ نه لٽهاري ڪرڻ
جو پوليس کي ڪو به سبب ڪونه هو. تنهن کان سواءِ
هر لٽهاريءَ وقت، گهرج کان وڌيڪ سڌي ۽ اي درديءَ
کان ڪم ورتو ويو هو. شاگردن سان پوليس جي روش
اهيبت لاشالائي هئي. ڪن پوليس عملدارن جي هلم
بي فائدي ۽ غير انساني دلگي هئي. پوليس ۾ گولڊا
پڙي ڪيل هئا. اهو اهيبت خطري لڳ ڏنل هو، جنهن
داران جيڪي ۽ اي حرايدار عاصرون کي هڻي ملي هئي،
جن کي جيڪي ڏيڻ سبب ڪنهن منزل تي روڪ وڃڻ
ڪم مسئل ۾ ٿي پوڻو هو.

ڪاميٽيءَ کي، انهن حالتن سبب وڏو عجب اهو لڳو،
نه اهي سڀ ٻانهون اسي ٿي گذريون، جو پراڻي جي
گاديءَ جو هنڌ هجي.

ڪاميٽيءَ جي ڊورٽ، ٻنهي سسٽائن جي ڪاروباري
ڪاميٽين جي ڏنل مٿ ۾ پيش ٿي ۽ بحال ڪئي وئي.
مصلو ڪيو ويو ته ڊورٽ کي ظاهر ڪيو وڃي. اهي
مصلو کي روڪڻ لاءِ، وس وارن وٽان ڪا اٽڪ اچي
پوي، تنهن کان اڳ ٿي، سميت سڪديو ۽ سندس ساٿين

الهي ۽ بعد، ڪامهڻي ۽ پنهنجي رڳورت ۾ ڄاڻايو، ته بيمار سان هلت ڪرڻ ۾، پوليس پاران نهايت زبردستي ۽ اره زوراور ۽ کان ڪم ورتو هو.

ڪيترا دفعا لنڊازي ڪئي ويئي هئي. اهي حملا، ڳوڙن کي هٽائڻ جي بهاني سان، ڪهڙن سارن بي گناهه آبرودار شخصن تي ڪيا ويا، جي پنهنجي ڪم ڪار سبب بيمار يا سائينڪلن تي وڃي رهيا هئا. لنڊازي، نه فقط، رستن تان هلندڙن تي ڪئي ويئي، بلڪ انهن تي پڻ ڪئي ويئي، جي هوٽلن، ڪلبن ۽ رڳونگ روم ۾ ويٺل هئا. پوليس، اُتي ڏوڪي ڪاهي ويئي، جڏهن آيو تڏهن لنيون هلايون ۽ ڪهڙيون ساريون گرفتاريون پڻ ڪيون.

شاگردن ۽ لوجوانن تي زوردار ڪاهون ٿيون هيون. مٿن لئين جو وسڪارو ڪري، ڪيترن کي رستن تي ڪهرايو ويو هو. ڪن جو ٻيڇو ڪندي، پوليس خاڪي گهرن ۾ پڻ ڏوڪي ويئي. شاگردن کي گرفتار ڪري، ساڻن نهايت بيهودي، لاشالائي ۽ اڻ سهانديءَ سان هلي ويئي هئي.

لنڊازي اڪيون ٻوٽي ڪئي ويئي هئي. زخمي ٿيلن ۾ ئي ڇٽا نه سرڪاري آفيسر هئا ۽ هڪ رٽائرڊ انڊيشنل مئجسٽريٽ هو، جو عامل اسٽيٽهوت ۾ ويٺل هو.

لنڊازي ڪندڙن ۾، اهي به هئا، جي رواجي ڪپڙن ۾ هئا. اهو به ظاهر ٿيو ته حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ، پوليس پاران، انهن جي مدد ورتل هئي، جي سماج لاءِ

مهالما گالڏي ۽ ورڪنگ ڪاميٽي ۽ هي مهمون هي
 گرفتارين تي سڀ هنڌ ڪوڙ شور شروع ٿيا. ڪراچي ۾
 به سالده ۾ اتي ڏينهن ڪوڙ هلايو. الاهي ۽ ڪي ڊپارٽمنٽ لاءِ
 پوليس ٻارن باڪل گهڻي زيادتي ۽ اڳرائي ڪان ڪم ورتو
 ويو. پوليس جي اهڙي ظلم سبب، شهر جي اورم طمٽي
 ۾ اچي آرامي پيدا ٿي. ڪراچي شهر جي مڪو واپاري
 سسٽائن، الدين مريچندس انٽرسٽيشن ۽ ٻارمن ۽ شهرس
 چئمنر هي ڪاروباري ڪاميٽين ٻارن، ۱۳ آگسٽ ۱۹۴۲ع
 تي، هڪ ڪاميٽي مٿو ڪئي ويئي، جنهن تي ڪم رکيو
 ويو، ته ٻلاڪ سان غلب ڪرڻ ۾، پوليس طرفان ڪيتري
 قدر اڳرائي کان ڪم ورتو ويو، تنهن تي رپورٽ پيش
 ڪري. الاهي ڏس ۾، سيٽ سڪڙيو ۽ سندن ڪالگريسي
 واپاري دوسن ڪوشش ورتي ۽ هڪ ڪاميٽي مٿو ٿي.
 ڪاميٽي جا مهمون هئا: سردار يزدنيسنگ، سندو داس
 ڌرمسي، جهلاند هيرالند ڪارائي، بي. ٽي. ٺڪر، اي.
 ايم. باڪزا، فدا علي واء. ايم. اوڪماتسي، درگداس اي.
 آڏواڻي، مدوپائي ڏولگوسي، شوهي ولسي ڪوناري،
 گوپندرام اوڏو داس، وريچند سيم ۽ سڪڙيو اوڏو داس.
 ڪاميٽي جا مهمون، ڪراچي شهر جي مڪو ۽ وڏن واپارين
 مان ڇوڙ ٿيا.

ڪاميٽي ٻارن شاهدن کي گهرايو ويو ۽ سندن بيان
 رڪارڊ ڪيا ويا. جي شاهد، زخمي ٿيڻ جي حالت
 سبب، ڪاميٽي اڳيان اچي سگهڻ جهڙا نه هئا، تن وقت
 ڪاميٽي جو مهمون هو وڃڻ ٿيو ۽ سندن بيان ورتا ويا.

اهي ۽ بعد، ڪاهي ۽ پنهنجي رپورٽ ۾ ڄاڻايو، ته ٻيلاڪ سان هلت ڪرڻ ۾، پوليس پاران نهايت زبردستي ۽ اره زور آوريءَ کان ڪم ورتو هو.

ڪيترا دفعا لٽياري ڪئي ويئي هئي. اهي حملا، ڪوڙ کي هٿان جي بهاني سان، ڪيترن سارن بي گناهه آبرودار شخصن تي ڪيا ويا، جي پنهنجي ڪم ڪار سبب بيهادل يا سانهڪن تي وڃي رهيا هئا. لٽياري، نه فقط، رستن تان هلندڙن تي ڪئي ويئي، بلڪ انهن تي پڻ ڪئي ويئي، جي هوٽلن، ڪلبن ۽ ريلنگ روم ۾ ويٺل هئا. پوليس، اُتي ڌوڪي ڪاهي ويئي، ڇڻ آيو تڏهن لٽيون هلايون ۽ ڪيترين ساريون گرفتاريون پڻ ڪيون.

شاگردن ۽ نوجوانن تي زوردار ڪاهون ٿيون هيون. مٿن لٽيون جو وسڪارو ڪري، ڪيترن کي رستن تي ڪهرايو ويو هو. ڪن جو ٻيڇو ڪندي، پوليس خانگي گهرن ۾ پڻ ڌوڪي ويئي. شاگردن کي گرفتار ڪري، ساڻن لاهيت يهودي، لاشالائي ۽ اڻ سهائيندي همت هلي ويئي هئي.

لٽياري اڪيون ٻوٽي ڪئي ويئي هئي. زخمي ٿيلن ۾ ئي ڇڏا ته سرڪاري آفيسر هئا ۽ هڪ رٽائرڊ انڊيشنل مئجسٽريٽ هو، جو عامل اسٽيٽهوت ۾ ويٺل هو.

لٽياري ڪندڙن ۾، اهي به هئا، جي رواجي ڪپڙن ۾ هئا. اهو به ظاهر ٿيو ته حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ، پوليس پاران، انهن جي مدد ورتل هئي، جي سماج لاءِ

مہالما گالديء ورکنگ کامیٹیء جي ميمبرن جي گرفتارين تي سڀ هنڌ ڪوڙ شور شروع ٿيا . ڪراچيءَ ۾ به ساندھ به اُتي ڏينھن ڪوڙ ھامو . الھيءَ کي ڊپائٽ لاءِ پوليس ٻارن بلڪل گھڻي زھاد ٿي ۽ اڳرائيءَ کان ڪم ورتو ويو . پوليس جي اڇڙي ظلم سبب، شور جي اور طھڻي ۾ بي آرامي پيدا ٿي . ڪراچي شھر جي مکيه واپاري سنڌائين ، الدين مرچنٽس انٽرسٽيشنس ۽ ٻارنس ۽ شرمس چيمبر جي ڪاروباري ڪاميٽين ٻارن ، ۱۳ آگسٽ ۱۹۴۲ع تي ، هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي وئي ، جنھن تي ڪم رکيو ويو ، ته بھلڪ سان غلب ڪرڻ ۾ ، پوليس طرفان ڪيتري قدر اڳرائي کان ڪم ورتو ويو ، تنھن تي رپورٽ پيش ڪري . الھي ڏس ۾ ، سيٽ سڪڊيو ۽ سندس ڪالگريسي واپاري دوستن ڪوشش ورتي ۽ هڪ ڪاميٽي مقرر ٿي . ڪاميٽيءَ جا ميمبر هئا : سردار بڙدمنسنگ ، سندرداس ڌرمسي ، چئلمند هيرالند ڪارائي ، بي . ٽي . لڪر ، اي . ايم . ٺاڪڙا ، فدا علي واه . ايم . لوڪماڄي ، درگداس اي . آڏواڻي ، مڊوپائي ڏولگوسي ، شوبجي وٽاسي ڪوٽاري ، گوپندرام اوڏوڊاس ، وريچند سيٺ ۽ سڪڊيو اوڏوڊاس . ڪاميٽيءَ جا ميمبر ، ڪراچي شھر جي مکيه ۽ وڏن واپارين مان چونڊ هئا .

ڪاميٽيءَ ٻارن شاعدن کي گھرايو ويو ۽ سندن بيان رڪارڊ ڪيا ويا . جي شاعدن وڃي ٿيڻ جي حالت سبب ، ڪاميٽيءَ اڳيان اچي سگھڻ جهڙا نه هئا ، تن وقت ڪاميٽيءَ جو ميمبرن جو وڃڻ ٿيو ۽ سندن بيان ورتا ويا .

ٿي سخت جڳهه ڪئي. سندس الهه ۽ مات اي، سنڌ جي گورنر، ڪيس، اسٽيفن ڏيڻ لاءِ لکي موڪليو. مسٽر اللہ بخش اها ڳالهه نه سمجهي. جي: ”اسيههائيءَ جي سمجهڻ جي گهڻائيءَ جو مون سان ساٿ آهي، تنهنڪري اسٽيفن ڏيڻ جو سوال اٿهڻي لٿو.“ ليٽ، گورنر، مسٽر اللہ بخش کي اوطاف ڪري، وزارت تان هٽايو.

مسٽر اللہ بخش، اهڙو جبريت ڀريو ۽ دليريءَ جو قدم کڻي، سنڌ جو اٽو وڌايو ۽ شان اوچو ڪيو. اهڙي دلير دل انسان کي، ۱۴ مئي ۱۹۴۳ع تي، شڪارپور ٻاهران ٽانگي ۾ ويڙهي، ڪن ڇههشن پستول سان خون ڪيو. الهه ڏکڻاڪ واقعي، سنڌ ۽ هند جي آزاد خيال ۽ قومي طبيعت کي ڏٺو ڪورسايو.

* * *

جنوري ۱۹۴۳ع ۾، سکر ۾، هڪ اوجوان هممون ڪالائي کي، منع ٿيل امراضي ۾ هلندو ڏٺو ويو ۽ الهه ٽيمس هيٺ گرفتار ڪري، مارشل لا اختيار ڀارڻ اڳيان ٻيڻ ڪيو ويو. مارشل لا ڪورٽ ڪيس ٿاسيءَ جي سزا ڏني. هڪ انڊيءَ عمر جو اوجوان، هن ريت ٿاسيءَ تي لڙڪايو وڃي، تنهن سڀني کي ڏٺو رسايو. ڏاڍي ڪوشش ورتي ويئي، ته جڏهن اوجوان کي ٿاسي نه ڏني وڃي. حڪومت، ظلم ۽ ستم تي، ڪم ڪشي ٻيڻي هئي. سڀ حيلن وسيلن هلايا ويا، پر ڪجهه نه وريو. اوجوان هممون ڪالائيءَ کي ٿاسي ڏني ويئي.

* * *

ي سزا ڏاي وئي. اهي سزا خلاف گورنر جنرل کي
پيل ڪئي وئي، مگر، اها رد ٿي. ۳۰ مارچ ۱۹۴۳ع
کي، حيدرآباد چيل الڊر، مهر صاحب باڳاري کي ڦاسي
ڏاي وئي.

سنڌ جي ڪيترن حصن ۾ مارشل لا لڳل هو، تنهن
هولديءَ ۾، اڳواڻن جي گرفتارين بعد، گورنر شور جاري
رهيو. ڪالنگريسي ڪم ڪندڙ پنهنجي هاجل هلائيندا
رهيا ۽ گرفتاريون ٿينديون رهيون. ٻين ڀرائن وانگر،
سنڌ ۾ به، قانون ڪهڙو، سرڪاري ڄاڻ، سرڪاري
ٻن ۽ دوست آفيسن کي برباد ڪرڻ جا واقعا ٿيا.
سرڪاري ڪاررواين کي لڪو ۽ ڇڏو پرائڻ لاءِ، ڪيتريون
ٻيون ڪاررواين ٻڌڻيون. گورنر آرڊر ڪڍي، ڪن
کي جيلن مان آزاد ڪرائڻ ۽ ڪن عملدارن جون بدناميون
عمل ۾ آڻائڻ - اهڙا ڪم ڪيا ويا. اهي ڪم، نه رڳو تيز
رستي، بلڪه قانون وسيلي به ٿي چڪا. ڪافي موجدهارو
پيدا ڪيو ويو. حڪومت پاران، شڪ سبب، ڪيترن
سارن ڪلارڪن ۽ ٻين تي ڪيس ڪيا ويا ۽ ڪن کي
جيلن ۾ موڪليو ويو.

۲۶ سيپٽمبر ۱۹۴۲ع تي، سنڌ جي وڏي وزير، خان
بهادر اللہ بخش سومري، برٽش حڪومت پاران همدستار
پر حاري ڪيل ظلم ۽ ستم جي روش تي اعتراض ڏيکارڻ
لاءِ، خان بهادريءَ جو لٽل ٽرڪ ڪهو ۽ اهڙو اطلاع
وانسراءِ کي ڏنو. ۸ آڪٽوبر ۱۹۴۲ع تي، مٿر اللہ بخش
پرو ڪو بيان ڪندي، برٽش حڪومت جي پاليسين

انهن حالتن کان سواءِ، اتر سنڌ ۾ ٻوڏن راڱا ڪيا هئا. بيمگاري واهه کي گهارو پيو هو. اهو پاڻي وڌندو سيوهڻ تائين آيو. واٽ تي ڪهترا شهر ۽ ڳوٺ لڙهي ويا ۽ ڪي پاڻيءَ جي وچ ۾ اچي ويا. ٻيو حرن پاران ارڻس حڪومت خلاف بغاوت پڻ جاري هئي. پير صاحب پاڳارو، ارڻس حڪومت پاران هلايل ڪيس هيٺ، اٺن سالن جي ڇڏل جي سزا پوري ڪري، مهاڀاري جنگ شروع ٿيڻ کان ڪجهه وقت اڳ آزاد ٿيو هو. انهي عرصي ۾، هندستان جي جدا جدا جهلن ۾ رهڻ ٿيو هوس. جيلن ۾، سياسي اڳواڻن سان گڏجڻ ۽ لهر وڇڙهه ۾ اچڻ سبب، پير صاحب ارڻس سلطنت جو وڏو دشمن ٿي پيو هو. سندس پوئلڳن — حرن طرفان بغاوت زبردست روپ ورتو هو. انهيءَ کي دٻائڻ لاءِ، سنڌ جي ڪيترن حصن ۾ مارشل لا جاري ڪيو ويو. مارشل لا ايراضي ۾ دادو ضلع، اوابشاه ضلع، حيدرآباد ضلع، ٿرپارڪر جو ڪجهه حصو، خيرپور رياست ۽ سکر تائين ملڪ اچي ٿي ويو. مارشل لا هڪ سال جي عرصي تائين قائم رهيو. ۽ مارشل لا ايراضيءَ ۾، گهڻو وقت، رات جو ڪرڻو آڏو پڻ اڳل رهيو. انهيءَ بغاوت کي دٻائڻ لاءِ، ٽيهن هزارن جي فوج، رائيفل ۽ مشين گڏن سان ڪٽب آڏي ويئي. تنهن کان سواءِ، ٽيڪون هوائي جهاز ۽ پٽر اشوت پڻ ڪم ۾ آندا ويا. آخر ۾، پير صاحب پاڳاري کي، ارڻس حڪومت خلاف بغاوت ڪرڻ جي ڏوهه هيٺ، مارشل لا ڪورٽ اڳيان، حيدرآباد جيل ۾ ڪيس هلايو ويو ۽ ڪيس ڏوهي ٺهرائي، موت

علاها ويا. ٽٽڪن خط جي سزا عام حار آي چڪي هئي. ڳوٺاڻن تي گڏيل ڏاڍا وڏا ويا. ڏاڍن جي رقم ۹۰ لکن تائين وڃي پئسي، جنهن جو اٽڪل وڏو حصو رقم، بروقت وصول ڪئي وئي.

۱۹۴۲ع واري سال جي پڇاڙيءَ تائين، ۶۰ هزار گرفتاريون ٿي چڪيون هون. ۲۶ هزارن کي حويلن جون سزائون ڏنيون ويون ۱۸۴ هزار ڊفينس آف الڊيا فائنڊن هيٺ نظر بند ڪيا ويا هئا. انهيءَ کان سواءِ، هزارن جي تعداد ۾، ڪالنگريسي ڪم ڪندڙ، پوليس کي سرهو ٻائي، ڏاڍن زمين ٻڌجي، علچل جو ڪم ڪندا رهيا.

علچل جا پهريان ٻه مهينا اٽڪل زبردست ڪم ڪندا هئا. ولسن چرچل جي چوڻ پٽالڊر، ڪٽ الڊيا علچل کي، برٽش حڪومت جي سموري طاقت سان ڏهاڙو ويو. گورو لشڪر اهڙي تعداد ۾ آندو ويو هو، جنهن جيترو اڳ هندستان ۾ ڪڏهن نه وڌو ويو هو. چرچل ٻارن اهو نه ڏٺو ويو، ته هو حال ۾، هندستان تي برٽش سلطنت جو راج قائم رهندو. جي: ”مان“ اڏاڻو جو پهريون وزير اهيءَ لاءِ ڪو نه ٿو آهيان، جو برٽش سلطنت شاهيءَ جي پڇاڙيءَ جي صدارت ڪريان.

ڪٽ الڊيا علچل ۾، سنڌ نه پنهنجو حصو ڏنو. حڪومت ٻارن سڀ ڪالنگريسي ڪاميٽيون ٺاهي لهرائون ويون؛ سنڌ جي مکيه ڪالنگريسي اڳواڻن کي ڊفينس آف الڊيا جي فائنڊن هيٺ گرفتار ڪيو ويو.

ويا ۽ ريلوي پلن کي نقصان رسايو ويو. الاهي ۽ ڪشمڪشا
۾، جنتا، پوليس ۽ ملٽري سان، چڪريون پڻ کاڌيون.
ڪن هندن تي، ڪهترن ڏينهن، جنتا جو راج قائم
ٿيل هو.

سرڪاري انگن اکرن پٽالدر، اڳواڻن جي گرفتارين
کان هڪ هفتي اندر، ۲۵۰ ريلوي اسٽيشنن کي نقصان رسايو
ويو ۽ ايرباد ڪيون ويون ۽ ۵۰۰ پوسٽ آفيسن تي
ڪاهون ڪري، ٺاڻو ڪيون ويون. بهار ۽ يرو. بي.
جي ڪجهه حصن ۾، ريلوي سرشتي کي، ڪجهه هفتن
لاءِ ٻاواڏول ڪيو ويو. ملڪ ۾، ريل گاڏيون وقتن
تي له هلي لڳيون. سندن رفتار گهڻي قدر گهٽجي ويئي.
هندستان جي وڏي حصي ۾، آمدرفت جي وسيلن ۾
گهڻي قدر رٿي ڪون پئجي ويون. تارون، رواجي خطن
کان به، دير سان پهچڻ لڳيون. نقصان ۽ ايربادي جو
تخميو هڪ ڪروڙ ڏهين جو ڪٿيو ويو.

۱۵۰ پوليس ٽائون تي ڪاهون ڪيون ويون. الاهي
کان سواءِ، ٻين ڪيترين سرڪاري جاين تي پڻ ڪاهون
ٿيون. الاهي ڪشمڪشا ۾، ۳۰ پوليس وارا، ڪي پوليس
عملدار ۽ ملٽريءَ وارا مارجي ويا. ۽ آگسٽ ۽ نومبر
مهنن جي عرصي ۾، جنتا مان ۹۰۰ ڇڻا ماري ويا ۽
الاهيءَ کان وڌيڪ تعداد زخمي ڪيا ويا. بي هٿيار ۽
بي اڳواڻ عوام کي پوليس ۽ ملٽريءَ جي گولميازيءَ جو
مقابلو ڪرڻو پيو. سرڪاري انگن اکرن پٽالدر، ۵۳۸
دفعن، مٿن، گولميازي ۽ هوائي جهازن مان مشن ڪن

جي محلات ۾ آندو ويو ۽ ساڻس گڏ مهاديو ڏيسائي ۽ مهراڻ ڀٽ کي وهايو ويو. ڪستور ٻا جي گرفتاريءَ بعد، کيس به اُتي آندو ويو. باقي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي مهميون کي ڪنهن نامعلوم هنڌ تي ليو ويو. پوءِ معلوم ٿيو ته کين احمد نگر قلعي ۾ باند رکيو ويو هو.

گرفتارين بعد، آرڊيننس جاري ڪيا ويا. سڄي ڏيس ۾، ڪانگريس ڪاميٽيون بي قاندي ٺهرايون ويون. اڳواڻن جي گرفتارين سبب، هندستان جي مکيه شهرن ۽ هنڌن تي زبردست گوڙ ۽ شور ٿيا. جنهن بعد سڄي ڏيس ۾ هلال قهارجي وئي. ڊفنس آف انڊيا جي قائدن موجب، هڙتالون ڪرڻ ۽ اعتراض ڪرڻ کي بندشون پيل هيون. اخبارن تي به منع آيا ۽ ٽيلي ڳڻا هئا، ته سٽياگرام هلال سميت ڪوبه احوال اخبارن ۾ ظاهر نه ڪيو وڃي.

مطلب ته حڪومت پاران زوردار ڪوششون ورتيون ويون هيون، ته ڪٽ انڊيا هلال ڪي ڊبائڻ لاءِ سندن پاران ظلم ۽ ستم جا جي قدم ڪيا وڃن، تن جي اوڳهر نه ٿئي.

حڪومت جي انهي تجويز کي ناڪامياب ٻڌائڻ لاءِ، ڪانگريس پاران، بمبئي ۾، بي قاندي ريديو جاري ڪيو ويو. ريديو داران، ڪيتريون ساريون خبرون ٻيلاڪ جي ڌيان تي اچي سگهيون، جي حڪومت جي قدم سبب، وقت تي ظاهر نه ٿي سگهن ها. احمدآباد ۾ مزدورن جو اسٽرائيڪ، جمشيدپور واري لوهه ۽ رڪ جي ڪارخاني جو

۽ عهديدا ظاهر ڪرڻ لڳو. انهن ويچارن جو اڀاڻ زوردار
اٿڻ لڳو. ڪانڊيٽي ”ڪٽ اديا“ نعر واند ڪري،
انگريزن کي هندستان ڇڏي وڃڻ لاءِ للڪار ڪئي.
ڪٽ اديا نعر جي جوڙاڙو سڄي هندستان ۾ گونجڻ لڳو.
۱۴ جولاءِ ۱۹۴۲ع تي، ڪالگريس وريڪنگ ڪاميٽي
جو مڙ وارڏا ۾ ٿيو. مڙ ۾ زوردار نشان ۾، پوئس
حڪومت کي چيو ويو ته هندستان خالي ڪريو ۽ هن
وقت تي پورن خودمختياري ڏيو. پوءِ ۾ فيصلو ڪيو ويو،
ته هي سندن گهرون وڌ ڪيون وڃن، ته مهاڻا ڪانڊي
هي رهنما تي هيٺ وڌي بڻجائي تي سول ڊاءِ واري هليڻ
هلائي وڃي.

اڳي بعد، ۸ آگسٽ ۱۹۴۲ع تي، ڪميٽي ۾، آل اديا
ڪالگريس ڪاميٽي جو مڙ شروع ٿيو. ۸ آگسٽ تي،
مڙ ۾ ”ڪٽ اديا“ وارو ناريٽي پهرائڻ بهال ڪيو
وڏو ۽ مهاڻا ڪانڊي هي رهنما تي هيٺ عام سٿاگرهه
هليڻ هلائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. آل اديا ڪالگريس
ڪاميٽي جو مڙ پڻ ڏينهن تي هليو هو ۽ مهاڻا ڪانڊي
ٻارن اهو به طاهر ٿيل هو، ته سٿاگرهه هليڻ شروع
ڪرڻ کان اڳ، وائسراءِ سان ملاقات ڪرڻ جي ڪوشش
وڌو. پر ”ڪٽ اديا“ پهرائڻ جي نتيجي سان،
هند سرڪار تي اهڙو ڪو اثر ٿيو، جو ۹ آگسٽ ۱۹۴۲ع
تي، پوئس واري، مهاڻا ڪانڊي، وريڪنگ ڪاميٽي
جي ميمبرن ۽ مڪم ڪالگريس اڳواڻن کي گرفتار ڪيو
ويو. مهاڻا ڪانڊي ڪسي، پولي جي وڃڻ، آغا خان

۾ هريجن اخبارون وري جاري ٿيون. هريجن وسيلي، گانڌيجي، هاڻياري جنگ سبب پيدا ٿيل مشڪلاتي حالتن ۾، پنهنجن آدرشن ۽ اصولن دواران، دنيا ۽ هندستان جي جنگتا جي رهنمائي ڪندو رهيو.

اوپر کان، چياني لشڪر رنگون تائين پهچي چڪو هو. ۸ مارچ ۱۹۴۲ع تي، رنگون والاريو ويو. گڏيل حالتن پيدا ٿيڻ سبب، هندستان ۾ سياسي گهڻائي دور ڪرڻ لاءِ وري ڪوششون وٺڻ ضروري سمجهيو ويو. ارڻس حڪومت پاران، ۱۱ مارچ ۱۹۴۲ع تي پڌرائي ڪڍي ويئي، ته هائوس آف ڪامنس جو لڊر ۽ جنگي وزارت جو ميمبر، سر سٽيفرن ڪرپس جلد ئي هندستان ۾ ايندو ۽ هندستان جي سڀني پارٽين سان ڳالهائون ۽ صلاح مصلحت ڪندو. سر ڪرپس ۲۲ مارچ ۱۹۴۲ع تي دهاڻيءَ ۾ پهتو. ڪرپس رڻون ظاهر ٿيون. اهي رڻون، ”آگسٽ واري آڇ“. کان وڌارو هيون، پر، ڪانگريس لفظ لکاهه کان گهڻو هيٺ هيون. ڪانگريس، هندستان جي ايڪتا ۽ يڪوجوديءَ تي زور ڏيئي، اها طلب ڪئي، ته بنان ڪنهن دير جي، هندستان ۾ قومي سرڪار برپا ڪئي وڃي ۽ قومي سرڪار کي سڀ کاتا (بچاءُ کاتي سميت) سولپيا وڃن.

ڪرپس رڻون، هندستان جي سڀني پارٽين، جدا جدا سيمين ڪري، رڻ تي چڙهيون. سر ڪرپس، ۱۲ اپريل ۱۹۴۲ع تي، هندستان مان موٽي ويو. گانڌيجي، هريجن دواران، پنهنجا زوردار ويچار

هدايتون ڏانهن ويهون، نه ستمگره ڪرڻ بعد، گرفتار نه ٿيڻ جي حالت ۾، ڪن موٽي گهر ڏانهن نه وڃڻو هو. ڪن، هڪ ڳوٺ کان ٻئي ڳوٺ ڏانهن وڃي، جنگ خلاف نعرا ۽ موٽن ۾ لٿڻيون ڪرڻيون هيون. ستمگرهن جو تعداد ڏينهن ڏينهن وڌيڪ لڳو. جنوري مهيني جي پڇاڙيءَ تائين، سزائن کائڻ جو تعداد وڃي ۲۲۵۰ تائين پهتو. اڪثر حالتن ۾، حمل جي سزائن پاران ڏنل ٿي وڌا ويا.

چوٿين دور ۾، ستمگره ڪرڻ لاءِ دائرو وڌيڪ وڌايو ويو. گرميءَ جي موسم جي وچ ڌاري، سزائن کائڻ جو تعداد ۲۰ هزارن تائين وڃي پهتو ۽ هڪ وقت تي، ۱۴ هزار ستمگرهي جبلن اندر نالو هئا. ڇاڪاڻ جو، اها ستمگره هانچل، اخلاقي نقصانگاهه کان هلائي ويئي هئي، ۽ ستمگره هانچل جي رهڻا پاران، ڪيترن سارن پندشون پڻ پيل هيون، نه ته ستمگرهن جو تعداد تمام وڏو هجي ها.

سن ۱۹۴۱ع ۾، الحادي قومن کي شڪستون اچڻ لڳون، ۽ سال جي پڇاڙيءَ ڌاري، هندستان کي، ٻنهي طرفن کان، حرمي ۽ حبان جو خطرو وڌي ويو. خطري جي حالتن ۽ وائسراءِ جي ڪاؤنسل جي هندستاني ميمبرن جي زور ڀرڻ تي، ۳ دسمبر ۱۹۴۱ع تي، هند سرڪار پاران مولانا ابوالڪلام آزاد، پمدي حواهر لال ۽ سيني ستمگرهن کي آزاد ڪرڻ جي پاليسي ظاهر ٿي ۽ ستمگرهي آزاد ڪيا ويا.

جنوري ۱۹۴۲ع ۾، مهالما گانڌيءَ پاران، ٽنهي ٻولين

هڪ ريلوي سٽيشن تي، ۳۱ آڪٽوبر تي گرفتار ڪيو ويو. گورکپور جيل ۾ مٿس مقدمو هليو ۽ آڪٽوبر مهيني ۾ تقريرن ڪرڻ سبب ڪيس چار سال جيل جي سزا ڏني وئي.

الهي بعد، سٽياگرهه جو بهودور شروع ٿيو. ڪالگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ، آل انڊيا ڪالگريس ڪاميٽيءَ ۽ مرڪزي ۽ پراڻن جي اسيمبلي ميمبرن ميان سٽياگرهي چوڏيا ويا. سٽياگرهين، پنهنجي شهرن جي جدا جدا حصن ۾، جنگ خلاف نعرا هڻيا ۽ آواز ڪڙو ڪيو، ته پرڻش حڪومت پاران جاري ڪيل جنگي ڪوششن ۾ ماڻهن ۽ پئسي جي مدد ڪرڻ غلط قدم آهي. کين گرفتار ڪيو ويو ۽ هر هڪ کي، گهڻو ڪري هڪ سال جي سزا ڏني وئي. سردار ولي پائي پٽيل، سٽياگرهه ڪرڻ لاءِ، پنهنجي ارادي جو حڪومت کي اطلاع ڏنو ۽ ڪيس ڊفينس آف انڊيا فائڊن هيٺ گرفتار ڪيو ويو. سنه ۱۹۴۰ع جي پڇاڙيءَ تائين، ڪالگريس جا سڀ مکيه اڳواڻ گرفتار ٿي چڪا هئا، جن ۾ ۱۱ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر، ۱۷۶ آل انڊيا ڪالگريس ڪاميٽيءَ جا ميمبر، ۲۹ اڳوڻا وزير ۽ ۴۰۰ کان وڌيڪ مرڪزي ۽ پراڻن جي اسيمبلي جا ميمبر هئا. سال جي پڇاڙيءَ واري ڏينهن تي، ڪالگريس پرڏيانت، مولانا ابوالڪلام آزاد کي گرفتار ڪيو ويو ۽ ڪيس ۱۸ مهل جيل جي سزا ڏني وئي.

پوءِ ٽيون دور هليو. مڪالي ڪالگريس ڪاميٽين پاران سٽياگرهين جو لسٽون تيار ٿي ويون. سٽياگرهين کي

الملکوں کا گروہس پوزیشن، مولانا ابراہیم آزاد کی،
 الہی آج کی نصف کرٹ لاء لکھو۔ مولانا صاحب اہا
 لیڈر قبول نہ کئے۔ کالگریس ورکنگ کامیابی
 فیصلہ کر کے نہ عن سلطنت شاہی جنگ جی کوشن
 خلاف، صلح پسند مولوی پر آواز کڑی کرٹ جو حق
 کتب آندرو و جی۔ فیصلہ کر کے ویر نہ مہاتما گاندھی
 جی دھرمی، رھنمائی، عیت، اعنکے مولوی پر،
 شخصی ستیاگرھ شروع کر کے و جی۔

گاندھی، باران اعلان ہو نہ شخصی ستیاگرھ جی
 شروع اس شری واپس پاری کدو۔ ۱۷ اکتوبر ۱۹۴۰ع
 لی، شری واپس پاری، جنگ خلاف لڑا کرے،
 ستیاگرھ شروع کر کے واپس جی، پھرین پادو، حک
 کومہ، کان بقی کومہ نائن و جی، لڑا ورن کدو رھو۔ ن
 ڈیہن بعد، کس گرفتار کرے، ن مہن جی جہل جی
 سزا ڈلی و جی۔

حکومت باران اخبارن لی سخت بندش پٹی و جی
 ہٹی، نہ ستیاگرھ، جنگ خلاف کارروائی جو احوال
 اخبارن برا، چھو و جی۔ مہاتما گاندھی جی ہر جتن اخبار لی،
 ۱۸ اکتوبر ۱۹۳۹ع لی، بندش و ڈی و جی۔ نڈھی بولین
 پر ہر جتن اخبارن چھو بند ٹیون۔

شری واپس پاری بعد، پدم جواہر لال نہرو کی
 ۷ نومبر ۱۹۴۰ع لی ستیاگرھ شروع کرٹو ہو۔ حکومت
 کی، اہڑر اطلاع ڈا ویر۔ جواہر لال، مہاتما گاندھی
 وٹان وارڈا کان موٹی رھو ہو، نہ کس، وات لی،

هڪ ريلوي سٽيشن تي، ۳ آڪٽوبر تي گرفتار ڪيو ويو. گورڪپور جيل ۾ مٿس مقدمو هليو ۽ آڪٽوبر مهيني ۾ تقريبن ڪرڻ سبب، ڪيس چار سال جيل جي سزا ڏني وئي.

الهي بعد، ستهار ۾ جو ٻيڊ شروع ٿيو. ڪالگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ، آل انڊيا ڪالگريس ڪاميٽي ۽ مرڪزي ۽ پراڻن جي اسيمبلي ميمبرن مان سٽياگرهي چوڏيا ويا. سٽياگرهين، پنهنجي شهرن جي جدا جدا حصن ۾، جنگ خلاف نعرا هڻيا ۽ آواز ڪڙو ڪيو، ته اُنهن حڪومت پاران جاري ڪيل جنگي ڪوششن ۾ ماڻهن ۽ ٻنهي جي مدد ڪرڻ غلط قدم آهي. ڪين گرفتار ڪيو ويو ۽ هر هڪ کي، گهڻو ڪري هڪ سال جي سزا ڏني وئي. سردار ولي پائي پٽيل، ستهار ۾ ڪرڻ لاءِ، پنهنجي ارادي جو حڪومت کي اطلاع ڏنو ۽ ڪيس ٻڌڻس آف انڊيا ڏنڊن هيٺ گرفتار ڪيو ويو. سنه ۱۹۴۰ع جي پڇاڙيءَ تائين، ڪالگريس جا سڀ مکيه اڳواڻ گرفتار ٿي چڪا هئا، جن ۾، ۱۱ ورڪنگ ڪاميٽيءَ جا ميمبر، ۱۷۶ آل انڊيا ڪالگريس ڪاميٽيءَ جا ميمبر، ۲۹ اڳوڻا وزير ۽ ۴۰۰ کان وڌيڪ مرڪزي ۽ پراڻن جي اسيمبلي جا ميمبر هئا. سال جي پڇاڙيءَ واري ڏينهن تي، ڪالگريس پريزيڊنٽ، مولانا ابوالڪلام آزاد کي گرفتار ڪيو ويو ۽ ڪيس ۱۸ مهينا جيل جي سزا ڏني وئي.

ٻوڏ ٿيڻ دوران هليو. مڪالي ڪالگريس ڪاميٽين پاران ستهار ۾ ٻيون ٿي ويون. ستهار ۾ ڪي

لدٽڪو، ڪالگريس پريزېڊنٽ، مولانا ابوالڪلام آزاد کي
 الهی آج ئي اجنب ڪرڻ لاءِ لکيو. مولانا صاحب اڃا
 ليمڊ قبول نه ڪئي. ڪالگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ
 فيصلو ڪيو ته هن سلطنت شاهي جنگ جي ڪوشش
 خلاف، صلح پسند آمولي پر آزاد کڙي ڪسٽ جو حق
 ڪتب آندو وڃي. ۽ فيصلو ڪيو ويو ته مهاڻا گانڌيءَ
 جي رهنمائيءَ ۽ رهنمائيءَ هيٺ، انهيءَ لاءِ
 شخصي ستياگرهه شروع ڪيو وڃي.

گاندھيءَ پاران اعلان ٿيو ته شخصي ستياگرهه جي
 شروعات شري وارڊا ٻاري ڪندو. ۱۷ آڪٽوبر ۱۹۴۰ع
 تي، شري وارڊا ٻاري، جنگ خلاف ٺهراءُ ڪري،
 ستياگرهه شروع ڪيو. وٽو ٻاري، ٻنهي ٻارن ٻارو، هڪ
 ٻارو، کان پوءِ ٻارو ٽئين وڃي، لڙيوون ڪندو رهيو. ٽن
 ڏينهن بعد، کيس گرفتار ڪري، ٽن مهينن جي جيل جي
 سزا ڏني وئي.

حڪومت پاران اخبارن تي سخت بندش پئجي وئي
 هئي، ته ستياگرهه ۽ جنگ خلاف ڪارروائي جو احوال
 اخبارن پر نه ڇپيو وڃي. مهاڻا گانڌيءَ جي هدايتن اخبارن تي،
 ۱۸ آڪٽوبر ۱۹۳۹ع تي، بندش وڌي وئي. ٽنهي اولين
 پر هدايتن اخبارن جي بند ٿيڻ.

شري وارڊا ٻاري بعد، پنهنجي جوار لال اورو کي
 ۷ نومبر ۱۹۴۰ع تي ستياگرهه شروع ڪرڻ شروع. حڪومت
 کي، اهڙو اطلاع ڏنو ويو. جوار لال، مهاڻا گانڌيءَ
 وٽان وارڊا کان موٽي رهيو هو، ته کيس، رات تي،

جي جدا جدا پارٽين جي عيوضن جي رين جي آڌار تي، فيڊريشن واري تجويز تي ٻيهر ويچار ڪيو ويندو. اهڙي قسم جي پڌرائيءَ مان صاف ظاهر ٿيو، ته ارٽس حڪومت، هندستان جي آزادگيءَ جي سوال تي ويچار ڪرڻ لاءِ ٻه ٽي مهينا. ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ، الهِي پڌرائيءَ تي اعتراض وٺڻ لاءِ، پراڻن جي ڪانگريس وزارتن کي هدايتون ڏنيون، ته ۳۱ آڪٽوبر ۱۹۳۹ع ڌاري استهفائون ڏيئي، وزارتون ڇڏي اچن. سندن استهفائون سبب، هندستان جي پارٽين پراڻن مان، ستن ئي گورنري راج قائم ٿيو.

الهِي بعد، نومبر ۱۹۳۹ع جي شروعات ۾، هندستان جي وائسراءِ پاران، وائسراءِ جي ايگزيڪيوٽو ڪاميٽيءَ کي وڌائڻ ۽ الهِيءَ تي هندستاني عيوضن کي شريڪ ڪرڻ جي تجويز پيش ٿي. اها ڪوشش ٻه لاکامياب ٿي. حڪومت پاران، ۸ آگسٽ ۱۹۴۰ع تي، وري ٻه پڌرائي ڪئي ويئي، جنهن کي ”آگسٽ واري آڇ“ ڪري چيو ٿي ويو. الهِي آڇ ۾ ڄاڻايو ويو، ته جوڙجڪ جا اهم مسئلا هن منزل تي فيصل ٿي نٿي سگهيا، جڏهن ڪامن ويلٿ جا سڀ ملڪ، پنهنجي هستيءَ کي قائم رکڻ واري جنگ ۾ رڌل هئا. جنگ بعد ئي، جوڙجڪ ٺاهڻ لاءِ چونڊ عيوضن جي اسيمبلي اڀا ڪئي ويندي. الهِي وچ ۾، سينٽرل ايگزيڪيوٽو ڪائونسل کي وڌايو ويندو ۽ ”انڊيائي واري ڪائونسل“ اڀا ڪئي ويندي. ڪانگريس انهي آڇ کي صفا رٿي ڇڏيو. لارڊ

”ورڪنگ ڪاميٽي، ٽنهنڪري، ٽرنس حڪومت کان زوردار گهر ٿي ڪري، ته سندن جنگ جي مقصدن جو بلڪل صاف ڏنگ ۾ اعلان ٿيڻ گهرجي، جنهن مان اهو نه ظاهر ٿئي، ته ٽرنس حڪومت جا لوڪشاهيءَ ۽ سلطنت شاهيءَ سان ڪهڙا واسطا ۽ لاڳاپا رهندا. اهي مقصد هندستان سان ڪهڙن لاڳاپا رهندا؟ ۽ اهي مقصد هن وقت، هندستان ۾ ڪهڙي نموني ۾ عمل ۾ آندا ويندا؟ ڇاڪاڻ جو، مقصدن جي اعلان جي سڄي آزمائش انهي قدم ۾ آهي، ته اهي، هن وقت، ڪهڙيءَ ريت عمل ۾ آندا ٿا وڃن. انهن جي عمل ۾ اچڻ سان ئي، عام لوڪن ۾ الساهه ۽ امنگ پيدا ٿي سگهندو ۽ اڄ جي عملي ميدان ۾ ڪجهه ڪم ٿي سگهندو.

اهڙيءَ ريت، هندستان ٻارن، صاف صاف لفظن ۾ ظاهر ڪيو ويو، ته هيءَ جنگ دنيا جي ملڪن جي آزاديءَ خاطر لڙي ٿي وڃي، ته هندستان جي آزاديءَ، جنگ جي مقصدن ۾ سمايل هئڻ گهرجي.

لارڊ ٽيٽنگو، همد وائسراءِ، هندستان جي چوٽي ۵۲ اڳواڻن کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ ساڻن ملاقات ڪئي. ۱۷ آڪٽوبر ۱۹۳۹ع تي، همد سرڪار ٻارن ”وائيت ايئر“ ظاهر ٿيو، جنهن ۾ وائسراءِ ڄاڻايو ته جنگ واري عرصي ۾ جوڙجڪي واڌارو ٿي نه سگهندو. انهي عرصي ۾ هڪ هندستاني عرصن جي ”انڊوائيڙي ڪائونسل“ ٻڌا ڪئي ويندي، جنهن سان جنگ نسبت صلاح مصلحت ڪئي ويندي. ۽ جنگ پيدائي، هندستان

فائدو وٺڻ لاءِ اجازت نه ڏيندي. هندستان، الهی ۽ جنگ ۾، ڪڏهن به پنهنجو ساٿ ۽ سهڪار ڏيئي نٿو سگهي، جڏهن چيو وڃي ٿو ته اها جنگ لوڪشاهي آزادي ۽ خاطر لڙي وڃي ٿي، پر، الهی لوڪشاهي آزادي کان هندستان کي ٺاري واري وڃي ٿي ۽ جيڪا به محدود آزادي حاصل ٿيل آهي، اها به ورڙي وڃي ٿي.

”راڳلند ۽ فرانس پاران اعلان ٿيل آهي، ته هو لوڪشاهي، آزادي ۽ اڳرائي ۽ ختم ڪرڻ خاطر وڙهي رهيا آهن. پر، بلڪل ويجهڙائي جي تاريخ جا ورق الهن مثال سان ڀرپور آهن، جي ڏيکارين ٿا، ته جيڪي چيو وڃي ٿو ۽ جن آدرشن جو اعلان ڪيو وڃي ٿو، الهن ۽ حقيقي مرادن وچ ۾ وڏو فرق ۽ ڦير آهي.“

”جيڪڏهن، اها جنگ، الهی لاءِ لڙي ٿي وڃي ته هاڻوڪيون ساڳيون حالتون قائم رهنون وڃن يعني سلطنت شاهي ۽ هيٺ، قبضن، اينڪن ۽ قائم ٿيل حقن ۽ فائدين جو بچاءُ ڪيو وڃي، ته هندستان جو هن جنگ سان ڪوبه واسطو ڪونهي. پر، جيڪڏهن، اها جنگ، لوڪشاهي ۽ لوڪشاهي ۽ ٽي ٻڌل دستور خاطر آهي، ته هندستان الهی ۽ پرڄڻي دلچسپي رکي ٿو. ۽ جيڪڏهن، گريمٽ برٽن، لوڪشاهي ۽ ٽي قائم رکڻ ۽ انجي واڌاري لاءِ اها جنگ لڙي رهيو آهي، ته اهو بلڪل ضروري ۽ لازمي آهي، ته ڪم پنهنجي سلطنت شاهي ۽ هيٺ قبضا ۽ اينڪون ختم ڪرڻ گهرجن ۽ هندستان ۾ پورن لوڪشاهي ڀرپا ڪرڻ گهرجي.“

۾ شامل ٿيو آهي. حڪومت ٻارن، ملڪ ۾، ڪهڙا
 آرڊيننس ڪڍيا ويا آهن. ٽيون کان سواءِ، ٻيا به
 ڪهڙا سارا قدم ڪيا ويا آهن، جن سبب، جڏهن جي
 ضروري ٿو، هنن ۽ ضرورتن کي زبردست اثر پهچي رهيا
 آهن. اهي سڀ قدم، هندستان جي رٿابندي ۽ مڃتا
 کان سواءِ ڪيا ويا آهن. ائين ڪري مڃتي نه هندستاني
 عوام جي خراجشن کي ڇڏي وائي رهندو ۽ هو آهي.

”الڌان لٽل ڪالگريس، وقت به وقت، ”لارڙم“
 ۽ ”ٽيئر“ جي اصولن ۽ عقيدن خلاف لاهندي پئي
 طاهر ڪئي آهي. سندن، السالٽ جي جان کي ڊاٻڻ
 ۽ ڊيگ ۽ هيسا جي ڪارنامن کي ڏيکارڻ خلاف آواز
 پئي اٿارڻ آهي. ڪالگريس جي نظر ۾، ”لارڙم“ ۽
 ”ٽيئر“ ۾ سلطنت شاعري جا اصول اڻاهن زوردار ڊاٻڻ
 ۾ سمايل آهن. ڪالگريس، سلطنت شاعريءَ سان، سالن
 کان ٽڪري ٽڪري آهي. ڪالگريس، حرمانيءَ جي
 ٻولندڙن کي واري قدم کي ٻڌي ٿي، ۽ اهيءَ اڳرائيءَ
 جو هي ملڪ مٿاڇو ڪري رهيا آهن، تن سان همدردي
 ئي طاهر ڪري.

”ڪالگريس جو اهو زوردار فيصلو آهي ته هندستان
 لاءِ جنگ يا صلح جي سوالن جو فيصلو هندستان کي
 ئي ڪرڻو آهي. اتي ٽس ۾، ٻاهرين اختيارن وارا،
 پنهنجا فيصلا هندستان کي مڙهي لٽا سگهن. هندستاني
 عوام، انهن حڪومت کي پنهنجن سلطنت شاعري مڃڻ
 حاصل ڪرڻ لاءِ، پنهنجي ملڪ جي بيهوش جو غم واهي

فائدو وٺڻ لاءِ اجازت نه ڏيندي . هندستان ، الهيءَ
جنگ ۾ ، ڪڏهين به پنهنجو ساٿ ۽ سهڪار ڏيئي نٿو
سگهي ، جڏهين چيو وڃي ٿو ته اها جنگ لوڪشاهي آزاديءَ
خاطر لڙي وڃي ٿي ، پر ، الهی نوڪشاهي آزاديءَ کان
هندستان کي لاري واري وڃي ٿي ۽ جيڪا به محدود
آزادي حاصل ٿيل آهي ، اها به ورڻي وڃي ٿي .

”انگلنڊ ۽ فرانس پاران اعلان ٿيل آهي ، ته هو لوڪشاهي
آزاديءَ ۽ اڳرائيءَ کي ختم ڪرڻ خاطر وڙهي رهيا آهن .
پر ، بلڪل ويجهڙائي جي تاريخ جا ورق انهن مثالن سان
پر پور آهن ، جي ڏيکارين ٿا ، ته جيڪي چيو وڃي ٿو
۽ جن آدرشن جو اعلان ڪيو وڃي ٿو ، انهن ۽ حقيقتي
مرادن وچ ۾ وڏو فرق ۽ ڦير آهي .

”جيڪڏهن ، اها جنگ ، الهيءَ لاءِ لڙي ٿي وڃي
ته هاڻوڪيون ساڳيون حالتون قائم رهنون وڃن يعني
سلطنت شاهي ۽ هيٺ ، قبضن ، اينڪن ۽ قائم ٿيل حقن ۽
فائدين جو بچاءُ ڪيو وڃي ، ته هندستان جو هن جنگ
سان ڪوبه واسطو ڪونهي . پر ، جيڪڏهن ، اها جنگ ،
لوڪشاهيءَ ۽ لوڪشاهيءَ تي ٻڌل دستور خاطر آهي ،
ته هندستان الهيءَ ۾ چڱي دلچسپي رکي ٿو . ۽ جيڪڏهن
گريٽ برٽن ، لوڪشاهيءَ کي قائم رکڻ ۽ انجي واڌاري
لاءِ اها جنگ لڙي رهيو آهي ، ته اهو بلڪل ضروري
۽ لازمي آهي ، ته کيس پنهنجي سلطنت شاهي ۽ هيٺ
قبضا ۽ اينڪون ختم ڪرڻ گهرجن ۽ هندستان ۾ پورن
لوڪشاهي پر پا ڪرڻ گهرجي .

شامل ٿيو آهي. عڪسوءَ پاران، ملڪ ۾، ڪهٽرا
 آرڊيننس ڪڍيا ويا آهن. ٽنهن کان سواءِ، ٻيا به
 ڪهٽرا سارا قدم ڪيا ويا آهن، جن سبب، چيٽا جي
 ضروري گهرجن ۽ ضرورتن تي زبردست اثر پئجي رهيا
 آهن. اهي سڀ قدم، هندستانين جي رضاعدي ۽ چيٽا
 کان سواءِ ڪيا ويا آهن. انهن ڪافي رچڻي نه هندستاني
 عوام جي خواهشن کي ڄاڻي وائي رهيو ويو آهي.
 ”الدين لشمل ڪانگريس، وقت به وقت، ”لاززم“
 ۽ ”نسزم“ جي اصولن ۽ عقيدن خلاف ناپسندي پئي
 ظاهر ڪئي آهي. سندن، السلس جي جان کي دٻائڻ
 ۽ جنگ ۽ حسا جي ڪارنامن تي فخر وٺڻ خلاف آواز
 پئي اٿاريو آهي. ڪانگريس جي نظر ۾، ”لاززم“ ۽
 ”نسزم“ سلطنت شاهي جا اصول اڻاڻيل زوردار ڊنگ
 ۾ سمايل آهن. ڪانگريس، سلطنت شاهي سان، سالن
 کان ٽڪري لڏي آئي آهي. ڪانگريس، جرمنيءَ جي
 پولڊ تي اڳرائي واري قدم کي پسند نه ڪري ۽ اڳرائيءَ
 جو جي ملڪ مٿاهو ڪري رهيا آهن، تن سان همدردي
 ئي ظاهر ڪري.
 ”ڪانگريس جو اهو زوردار فيصلو آهي، هندستان
 لاءِ جنگ يا صلح جي سوالن جو فيصلو هندستانين کي
 ئي ڪرڻو آهي. انهي ڏس ۾، پاهرين اختيارن وار
 پنهنجا فيصلو هندستانين ئي ڪري لڳا سگهن. هندستان
 همتا، برٽش حڪومت کي پنهنجن سلطنت شاهي مقصد
 حاصل ڪرڻ لاءِ، پنهنجي ملڪ جي بهداش جو غير واد

”ڪٽ انڊيا“ هٽلر

سنم ۱۹۳۹ع وارو زمانو هو. الترياشٽري حالتون بگڙي چڪيون هيون. يورپ جي آسمان مٿان جنگ جا ڪڪر گڏ ٿي چڪا هئا. هٽلر پاران پولنڊ کي آخرين لاءِ ڏنو ويو هو. جرمنيءَ ۽ ريشيا جي وچ ۾ هڪ ٻئي تي ڪاهه ۾ ڪرڻ جو عهد لاءِ ٿيو هو. انهن واقعن گڏجي حالتون پيدا ڪيون هيون.

جرمنيءَ پولنڊ تي ڪاهه شروع ڪئي، ۽ انگلنڊ، ۳ سيپٽمبر ۱۹۳۹ع تي، جرمنيءَ خلاف جنگ جو اعلان ڪيو. ٻن مهاڀاري جنگ شروع ٿي. ساڳئي ئي ڏينهن تي، هندستان جي وائسراءِ، هندستان جي اسيمبلي ۽ اڳواڻن سان اڳواٽ صلاح مصلحت کان سواءِ، اعلان ڪيو ته هندستان به جنگ ۾ شامل آهي. اهي اعلان بعد جلد ئي، جنگ سبب پيدا ٿيل حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ، حڪومت پاران ڪيترا سارا آرڊيننس ڪڍيا ويا.

مهاڀاري جنگ جي لڳڻ سبب، حالتن جو اڀياس ڪرڻ لاءِ، ڪانگريس ورڪنگ چوميز ۱۰ سيپٽمبر ۱۹۳۹ع تي وارڌا ۾ سڏايو ويو. چئن ڏينهن جي لاڳيتي غور، وڃار ۽ بحث بعد، ڪاميٽيءَ پاران پڌرائي ڪڍي ويئي. اهي پڌرائيءَ جا ڪي مکيه خيال هن ريت آهن:

”پرئش حڪومت اعلان ڪيو آهي ته هندستان جنگ

واپاري ۽ بدھمتو پروگرام ٺاهي، سودا ڪري سگهندا. *

ڏاڍيڪترن جي چوڌن بعد، ٻروڻ جو مڙ ۱ فيبروري ۱۹۴۹ع تي، سمڪ سڪدڻو جي چيئر مٿي ۽ ٻيٽ ٿورو مڙ ۾، ٺاهي امير عمر مڙدا بخش چيئر مٿن چوڌو ۽ ٻروڻو سمڪ سڪدڻو، ٽن چيئر مٿن کي وڳڻ وٺڻ لاءِ عرض ڪندي، کيس باد ڏياريو ته ڪراچي ڪائونسل سوسائٽي، انٽر اسٽري ڪيتر ۾ شاندار ليک ٺاهڻ ڪري چڪي آهي، ۽ اميد ڏيکاري ته ٽيون چيئر مٿن صاحب به، انهي ڏس ۾ باق پيوڙي، اها روائيت قائم رکندو ايندو. چيئر مٿن کي، سڀ کان اول، بدھمتي ملڪ - پاڪستان، کين بعد، ڪجهه هي واپار ۽ انهي کان پوءِ السوسائٽي مٿن ڏانڊن جو بچاءُ ڪرڻو آهي. انهي بعد ئي، ٻيڙي ۾، مهمرن جي ڪڏهن حصي جي ڏانڊن جو واپار، کيس خيال ۾ اچڻ ڪونهي. "

جي لئين جاءِ ٺهرائي ويئي . پنهنجي محنت ۽ ادم سان،
درجي ۾ درجي ، اسوسيشن دنيا جي دور ڏيسن ۾
هاڪاري ٿي ۽ انٽر راشٽري ناموس حاصل ڪئي . ڏيس
جي ورهائڻي کان اڳ ، ملڪ جي هن حصي سان لاڳاپو
رڪندڙ ڪپهر جي پاليسيءَ خاطر ، هند سرڪار ، وقت ۾ وقت
اسوسيشن سان صلاح مصلحت پئي ڪئي آهي .
مولڪي اميد آهي ، ته قابليت ، لائقي ۽ اي رٿائي واريون
قائم ڪيل روائتون ۽ انٽر راشٽري انگ ناموس ، مستقبل
۾ به قائم رکيو ويندو .

” هن سال ، پاڪستان حڪومت پاران ، ڪپهر جي
روالڪي واري پاليسي وڌيڪ دٻاءُ بعد ظاهر ٿي . ۽ اها
۾ قسطن ۾ پڌري ٿي . ڪنهن به منزل تي ، اها پاليسي بالڪل
صاف ۽ چٽيءَ طرح ظاهر نه ڪئي ويئي آهي ، جنهن جي
آڌار تي ، واپاري طبقو ، سڄي سال لاءِ ، پنهنجو ڪاروبار هلائي
سگهي . اسوسيشن پاران حڪومت کي ذهين لشن ڪرائڻ
جي ڪوشش ورتي ويئي آهي ، ته حڪومت پاران پاليسيءَ جي
پڌرائي اڳ ڀڳ جولاءِ مهيني جي ڀڄاڙيءَ تائين ٿي وڃي .
اميد ٿي ڪجي ، ته الهيءَ ڏس ۾ ، حڪومت کي جيئن وڌيڪ
آزمودو ٿيندو ويندو ، تن ڪپهر جي واپار جي گهرجن ۽
ضرورتن کي محسوس ڪري ، ڪپهر جي پاليسي ، هر سال
جولاءِ مهيني جي ڀڄاڙيءَ ڌاري تائين ظاهر ڪندي رهندي .
تئين جا سودا به الهي وقت ۾ ٿين ٿا . جيڪڏهن
حڪومت پاران ، الهي وقت ڌاري ، سڄي سال لاءِ پاليسي
ظاهر ٿي چڪي هوندي ، ته الهي پاليسيءَ جي آڌار تي ،

”اسين، هڪ اٽالڪي ۽ ڏکڻي سال جي گذرڻ بعد، هن سالههائي مڙ ۾ گڏجي رهيا آهن. گذريل سال ۾ وڏيون تبديليون ٿي گذريون. انهن تبديلين، حالتن ۾ ايتري قدر نمو و آڻي ڇڏيو آهي، جو حالتون - مطالب هي حد کان لڪري چڪون آهن. اسانتي انسويشن ۾، انهن گردشِي اثرن هيٺ اچي چڪي آهي. خاص ڪري، آمس جو عملو، ذري گهٽ، مٿا ٿون آهي.“

”گذريل سال ۾، ۳۵ لوان ميمبر داخل ڪيا ويا. لوان ميمبر سڀ مسلم آهن. انسويشن جي ميمبرن جو هن وقت ڪل تعداد ۱۵۵ آهي، جن مان ۴۶ مسلم ۽ باقي ۱۰۹ غير مسلم آهن.“

”پڙهجي انسويشن، ٽايلين، لائپي ۽ ٻي رائيءَ جي لحاظ کان روايتون قائم ڪري چڪي آهي. انسويشن جي شروعات اهاڻي ڏاک ۾ ٿي هئي. ڪرو، هي رابار ۾، بورو النظام آڻڻ ۽ ڏنڊي جي ڏيڻي لٽيءَ کي سڌارڻ ۽ باقائدي هلائڻ جي مراد سان، الدين مڙجڻس انسويشن ۽ ڪراچي ڄمڻس آف ڪامرس، ااران ڪڏيل ڪوششون ٿيون ۽ انهي سسٽائن جي عيوضن جي هڪ گڏيل ڪاميٽي اڀا ڪئي ويئي، جنهن کي ”جائنت ڪائن ڪاميٽي“ نالو ڏنو ويو. سنه ۱۹۳۳ع ۾، اها ”جائنت ڪائن ڪاميٽي“ وڌي هڪ خودمختيار انسويشن بڻي. انهي بعد، انسويشن، سال ۾ سال، ترقي ۽ واڌارو ڪري رهي آهي، سنه ۱۹۴۰ع، انسويشن جي تاريخ ۾ مڪمل جاءِ ٿو والاري، جو انهي سال ۾، انسويشن

هن عرصي ۾ ائسوسيئيشن جي ميمبرن ۽ ڪاروبار ۾ وڏو فرق پئجي چڪو هو. اڳوڻا هندو واپاري، وڏي تعداد ۾، پاڪستان ڇڏي، هندستان ۾ وڃي وسيا هئا. ائسوسيئيشن جا نوان ميمبر، اڪثر ڪري، مسلمان ٿي هئا. انهن مان گهڻا اهي هئا، جن جو اڳ ڪجهه جو ذاتو اصل ڪيل نه هو. ملڪي حالتن سبب، واپاري طبقي ۾ مذهبي تعصب پڻ وڌيل هو. انهي گردش جي چڪر جو ائسوسيئيشن جي ڪاروبار تي وڏو اثر پيو هو. جهولا ۽ آزمودگار ملازم نه هليا ويا هئا. ائسوسيئيشن جي ڀلي ۽ اهڙي جي خيال کان ضروري سمجهيو ويو، ته بورڊ جو چيئرمين ڪو جهولو ۽ آزمودگار ڊائريڪٽر هجي، جو ائسوسيئيشن جي صحيح ڀنگ ۾ رهنمائي ۽ رهبري ڪندو رهي. سٺ سڪديو جي ڪوششن سان، مسٽر جالسن ٽي زور آڻي، کيس بورڊ جو چيئرمين ٿيڻ قبول ڪرايو ويو. ۱۴ جولاءِ ۱۹۴۸ع واري بورڊ جي ميٽنگ ۾، مسٽر جالسن بورڊ جو چيئرمين چونڊيو ويو. بورڊ جي ۲۸ جولاءِ ۱۹۴۸ع واري ميٽنگ ۾، سٺ سڪديو کي بورڊ جو وائيس چيئرمين چونڊيو ويو. ٻن مهينن بعد، مسٽر جالسن، چيئرمينيءَ جي عهدي تان، استيفا ڏني. سندس استيفا منظور ڪئي ويئي ۽ ۱۸ آڪٽوبر ۱۹۴۸ع واري ميٽنگ ۾، سٺ سڪديو کي بورڊ جو چيئرمين چونڊيو ويو.

۳۰ ڊسمبر ۱۹۴۸ع تي، ائسوسيئيشن جو سالهاو عام ميٽنگ ٿيو. ميٽنگ ۾، ڊائريڪٽرن جي بورڊ جي چيئرمين جي حيثيت ۾، سٺ سڪديو تقرير ڪئي، سا هن ريت آهي:

۴ خاص ڪري انگريزن اڳيان، پاڻ کي گهٽ ٻيا ٺاهندا
 عطا ۽ انهن اڳيان ڪجهه قدور ڇڏائين. سان ٻين اڳيان
 عطا. ڪورا به، ڏينهن سان ڪجهه دماغ سان ڇڏندا عطا.
 هيٺ سڪندو ڪي، ڏينهن واپارين جي اڃا روش نه
 وٺندي هئي. سندس، سدائين، اڃا ڪوشش ڪندي
 هئي ته ڏينهن واپارين به سومان ۽ شهرت يا انگ ڏيو
 وان ۽ ڪو به ڪورس ڪرڻ لڳن، ته انوسٽيشن جي ميمبر
 عطا جي هوشيار به، ڪو ڪالڻ ڪڍڻ به نهولي به گهٽ
 نه آهن. هيٺ سڪندو ۽ سندس ڪي سالي، ڪورن
 واپارين سان، سدائين، ڪجهه ڇڏائي ۽ آزاد ڪي واري
 عطا ڇڏندا عطا. سندن مراد ڪندي هئي ته ڏينهن
 واپارين جي ڏينهن مان، ڪورن جي ڀيٽ به پاڻ کي گهٽ
 سمجهڻ وارو احساس ڏور ئي وڃي. انهي ڏس به،
 گهڻي قدر ڪاميابي حاصل ٿي.

سنه ۱۹۳۳ع، انوسٽيشن جي اوڍ آف ڊائريڪٽرس جي
 اجلاس ۾، لالا لالچن ارساد چيئرمين چونڊيو ويو. ۴
 اهي بعد، ۴ سال، چيئرمين چونڊيو اڳيان ۴. سنه ۱۹۴۱ع به،
 ملڪ جي ورڇاڻي سبب، لالا لالچن ارساد وڃي عهدستان
 ۾ ويو ۽ پنهنجي عهدي تان استعيفا ڏنائين.

پورٽ جي ۱۷ ڏسمبر ۱۹۴۷ع واري ميٽر، هيٺ ايسرڊاس
 ورلڊمل کي پورٽ ۾ ويو چيئرمين چونڊيو ويو. ڇهن مهينن
 بعد، هيٺ ايسرڊاس به وڃي عهدستان وسايو. چيئرميني ۽
 ڊائريڪٽريءَ تان استعيفا ڏنائين. سندس استعفا ڪون
 ۱۶ جون ۱۹۴۸ع واري ميٽر ۾ قبول ڪيون ويون.

سان، هيٽرن سالن جي لاڳيتي لاڳاپي سبب، سيٽ سڪديو، بورڊ جي مڙن ۾، ميمبرن جي خاصي رهنمائي پٺ ڪري سگهندو آهي. بورڊ جي مڙن ۽ ائسوسيئيشن جي ڪاروبار ۾، جي سنڌي ڊائريڪٽر خاص دلچسپي وٺندڙ هئا، سي هئا: اسرڊاس ورنڊمل، چيلارام شوارام، ڪهشارام لهرڪراج ۽ سڪديو اوڏوڊاس.

ڪراچي ڪاٽن ائسوسيئيشن جي هاڻوڪي شالدار بلڊاڳ، ڪراچي سٽي اسٽيشن جي سامهون، مڪمل ٻوروپ ٿي آهي. اها زمين ۱۹۳۸ع ۾ خريد ڪئي ويئي. جاءِ جي پاڻي وجهڻ جو مهورت، ۱۴ ڊسمبر ۱۹۳۸ع تي، مڪي ليلارام ٺلوڪڇيد کان ڪرايو ويو. بلڊاڳ ڇڙي راس ٿي، ۱۳ مئي ۱۹۴۰ع تي جاءِ کولڻ جو مهورت، ڊائريڪٽرن جي بورڊ جي چيئر-مرن لالا لراجن پراساد ڪيو. انهي زماني ۾، اڪثر ڪري، اهو رواج هوندو هو، ته اهڙا مهورت، گورنر، ڪمشنر يا ٻاهرين بزرگن هٿان ڪرايا ويندا هئا. انهيءَ ۾ شان سمجهيو ويندو هو. پنهنجن شهري بزرگن هٿان پاڻي وجهڻ ۽ جاءِ کولڻ جي مهورتن ڪرائڻ ۾ سيٽ سڪديو جو وڏو هٿ هو. سندس سرجوشيءَ سان، اهڙي قسم جو خيال زور پئجي سگهيو ۽ عمل ۾ پڻ اچي سگهيو. انهيءَ کان سواءِ، ڊيسي واپارين ۾ قومي جذبا ۽ امنگ ڦوڪڻ، سندس لاڳيتي ڪوشش هوندي هئي. ڪراچي ڪاٽن ائسوسيئيشن ۾ ڪي ميمبر ته ڪانگريسي ويچارن جا هئا ۽ ڊيسي ميمبرن مان گهڻا قومي خيالن جا هئا. انهي هوندي به، ڊيسي واپاري، گورن واپارين

پيداش ٺي لکن بھتاء هزارن ٺاين ٻھتي . سد ۱۹۴۴-۱۹۴۵ع
 ۾، لون لکن انگڙن ٺي ڪجهه جي پيداش ٺيڻ لڳي ۽
 ڪيترن جو تعداد چئن لکن الوداع هزارن ٺاين وڃي ٻھتو .
 ڪراچي شهر ۾، ڪجهه جو سمورو واپار، ڪراچي
 ڪاٺ ائوسٽيشن جي اختيار تي، وڃي ۽ رهنمائيءَ ھنڪ
 ھلندو اچي . ائوسٽيشن پاران، واپار لاءِ ٺاندا ۽ ٺالون مقرر
 ٺيل آهن، جن موجب عمل ٿيندو آھي ۽ واپار ھلندو آھي .
 ائوسٽيشن جي سموري ڪاروبار جي حوالداري ڊائريڪٽرن جي
 بورڊ ٺي رھندي آھي . بورڊ ٺي ۱۷ ڊائريڪٽر ھوندا آھن، جي
 ائوسٽيشن جي ميمبرن مان، ھو سالاني عام ميٽنگ ۾
 چونڊن آھن . ڊائريڪٽرن جو بورڊ، ھر سال، پھريون
 ڀيرو ۽ واپس چيئرمين چونڊيندو آھي . بورڊ ۾
 سيڪريٽري بگيڊار ھوندو آھي، جو ائوسٽيشن جو
 مڪمل ڪردار ٺي ٿيندو آھي .

ڪراچي ڪاٺ ائوسٽيشن جو ٻيڊون ڊائريڪٽرن جو
 بورڊ، ۱۴ آگسٽ ۱۹۴۴ع تي چونڊيو ويو . بورڊ جو چيئرمين
 ۽ ٻين ٻن ٻنڌڻن جو ٻنڌڻو ويو . بورڊ ٺي سنڌي ڊائريڪٽر
 سر ڊس ورسيل . پڇنداس چانگومل، جترومل نارائنداس
 ۽ چيئرمين شيوا رام چوميل ھئا . بورڊ جو سيڪريٽري
 ٺي . ٺي ٺيل ميٽنگ ٿيو .

۱۹۴۵ع ۾، ڪاٺ ڪڍيو، ڪراچي ڪاٺ
 ائوسٽيشن جي ڊائريڪٽرن جي بورڊ ٺي چونڊجي آيو .
 جي ۱۹۴۵ع ۾، ٻين ٻنڌڻن ٺي، انگڙيڪڙ سالن کان سواءِ،
 ڪر ۾، ڊائريڪٽر ٺي چونڊجي ايندو آھي . ائوسٽيشن

ڪراچي ڪاٺن ائسوسئيشن

مئڊ پيٽي ۲۰ اپريل ۱۹۳۳ع تي، ڪراچي ڪاٺن ائسوسئيشن
 مئڊ پيٽي ۽ م آئي. نومبر ۱۹۳۴ع تائين، ڪراچي ڪاٺن
 ائسوسئيشن جا ڪل ۸۱ اوريجنل ميمبر هئا، جن مان، ۳۰
 سنڌي، ۶ يورپين، ۳ چالي، ۱۶ بمبئي ۽ ۱ احمد آباد وارا،
 ۱۶ پنجابي ۽ ۱۰ مارواڙي هئا. سنڌي واپارين جا لاهي
 آهن: اڄوئل جڳت رام، پاڳڻند ريجھومل، بشنداس گوپندرام،
 جڳتومل بولچند، ڏيڳومل ايسرداس، ديالومل بصريومل،
 دهلالومل مدلداس، هرچندمل ڏيالداس، هررام دولترام،
 هاساسنگ، ٽهلسنگ، هي—راند ٽهڪڻداس، هولندومل
 ڏيولداس، جهرامداس ٺاٽومل، جهناند مولچند، ليالرام
 ڪرڻمل، مدلداس عالمچند، مگھنمل واڌومل، منگھومل
 ڀولڻ داس، مينگھراج اهورلدرام، نچومل سچومل، پهلومل
 مونهرام، راڌا ڪشنداس پارومل، رامچند مالهي مل، روچهرام
 ٺاڪرداس، شيوڪرام ڪرپاللداس، شيوارام ريوچند، تولارام
 ڏي—وچهرام، اتمچند چيلارام، ڏونگريسي ائند سنس ۽
 وشنداس سڪديو.

سکر بئراج کان اڳ، سنڌ ۾، ٽن لکن پنجويهن هزارن
 ايڪڙن تي ڪجهه جي پيداش ٿيندي هئي ۽ اٽڪل
 هڪ لک ڳنڍيون پيدا ٿينديون هيون. سکر براج بعد، حالتن
 ۾ وڏو ڦير آيو. اڄوئل، پيداش واري زمين ۽ پيداش
 ۾ واڌ ٿي، بلڪه ڪجهه جي سنڌ ۾ پيدا ٿيڻ لڳي.
 وڏي ٺار واري ڪجهه جي پيداش واري زمين
 سن ۱۹۳۴ - ۱۹۳۵ع ۾، ڪجهه جي پيداش واري ۽ ڳنڍين جي
 وڌي ڇهن لکن پنجاھ هزارن ايڪڙن ۾ ٿي ۽ ڳنڍين جي

ڪٿڻ ڪيٽ ٻاس. ڪيٽ جي سروي جا ٿاندا ٺاهيا ويا. ڪاميٽي ۽ ٻارن سرجوشين، ڪيٽ جي واپار ۾ ٽيڪيون سهولتون ڏندا ڪيون. ائين سيني قدمن سبب ڪيٽ جي واپار تي وڏي عثي آئي.

ڪيٽ ڪٿڻ ڪاميٽي ۽ جو پيسون پئمڻن، رانلي پائرس جي ڪٿڻ ٺاهڻ ۽ ڪميٽي جو مئنيجر، مسٽر ٻاس ٿيو. ڪاميٽي ۽ ٽي، ڊي سي واپارين سان، ٻائي ايسرڊاس ورنڊمل، ٽي ٽرسٽ پراسڊ، ٻائي ڪنٽال ٽيول وال، ٻائي اڏا ٻائي اوڏو جي ۽ ٻيا ڪم. اها ڪاميٽي پنج سال ڪم ڪندي رهي. ڪميٽي ۽ ڪي ڪائي قانون جي لحاظ کان ڪا پستي ڪانه عثي. پر، ڪميٽي ۽ جي مٿس ۽ اها ڌاري ۽ ايترو عثي ڪيو. ۽ واپارين ۾ سندس وڏي مڃتا ٿي. ڪميٽي ۽ ٻارن ۾ ڪيل وڃ ۽ واپار جا نمونا، واپارين کي ايتري قدر پسند پيا، جو ڪيٽ جي واپار ۾ ڪنهن به قسم جي انڪ ۾ پوڻ لڳي. ڪاميٽي ۽ جي مڃائي ۽ مٿس جو، نيڪ اهو نتيجو نڪتو، جو اها ڪاميٽي بدنامي ڪرڻ وڌي انوسٽيشن ٻڌي، جا، هن وقت، دنيا ۾، ڪيٽ جي واپار جي مکيه سنٽال مان ڪم ڪرڻ ۾ ٿي چي.

سڄي دنيا ۾، ڪيٽ ڪٿڻ ڪاميٽي ۽ الدين مرچنٽس انوسٽيشن ۽ چيمبر آف ڪامرس کي صلاح ڏئي، ته جيئن ته ڪيٽ جو واپار ٽيڪو وڌي ويو آهي ۽ ٽيڪيون ٽيڪين وڌندڙ آهي، ٽيڪي ٽيڪي ٽيڪي ٽيڪي آهي ته ڪيٽ جي واپار ۾، ڪم ڪندڙ انوسٽيشن ٽيڪي وڃي. اها صلاح

ڪراچي ڪاٺن ائسوسيئيشن

سند پيشي ۲۰ اپريل ۱۹۳۳ع تي، ڪراچي ڪاٺن ائسوسيئيشن
 ميٽيڊ هسٽي ۾ آئي. نومبر ۱۹۳۴ع تائين، ڪراچي ڪاٺن
 ائسوسيئيشن جا ڪل ۸۱ اوريجنل ميمبر هئا، جن مان ۳۰
 سنڌي، ۶ يورپين، ۳ چچائي، ۱۶ بمبئي ۽ ۱ احمد آباد وارا،
 ۱۶ پنجابي ۽ ۱۰ مارواڙي هئا. سنڌي واپارين جا لالا هي
 آهن: اجومل جگتراج، ڀاڳيچند ريجهورمل، بشنداس گوپندرامل،
 چنومل بولچند، ڏيٽومل ايسرداس، ڀالومل بصريومل،
 دهلاومل مدلداس، هرچندمل ڏيالداس، هريرام دولترامل،
 هاسا سنگ ٽهلسنگ، هي—راند ٽهڪڙداس، هولندومل
 ڏيولنداس، جهرامداس ٽائونمل، جهنابند مولچند، ليلا رام
 ڪرٽمل، مدلداس عالمچند، مگهمل واڌومل، منگهومل
 ڪرٽمل، مدلداس عالمچند، ڀولندرامل، ڀومل سچومل، ڀلومل
 ڀولنداس، ميڻگهراج ڀولندرامل، رامچند مانجيمل، روچهرامل
 مونهرامل، راڌا ڪشنداس ڀارومل، رامچند رڀواچند، تولارامل
 ٽاڪرداس، شيوڪرام ڪرٽلداس، شيوارامل رڀواچند، تولارامل
 ڏي—وچهرامل، انچند چيلارامل، ڏونگرسي ائبڊ سنس ۽

وشنداس سڪديو.
 سکر بئراج کان اڳ، سنڌ ۾، ٽن لکن پنڊويهن هزارن
 سکر بئراج جي پيدائش ٿيندي هئي ۽ اٽڪل
 ايڪڙن تي ڪجهه جي پيدائش ٿينديون هيون. سکر بئراج بعد، حالتن
 هڪ لک گنٽيون پيدا ٿينديون هيون. وقت، پيدائش واري زمين ۽ پيدائش
 ۾ وڏو ڦيرو آيو. ان وقت، ڪجهه جي ڏيڄن ۾ به سڌارا آيا.
 ۾ واڌ پيشي، لک، ڪجهه جي سنڌ ۾ پيدا ٿيڻ لڳي.
 وڏي ٽار واري ڪجهه جي پيدائش واري زمين
 سن ۱۹۳۴ - ۱۹۳۵ع ۾، ڪجهه جي پيدائش واري زمين
 وڏي ڇهن لکن پنڊاهه هزارن ايڪڙن ۾ ٿي ۽ گنٽين جي

ڪلاس هيٺ پاس ڪيو جي سروري جا قائدا لاهيا ويا. ڪاميٽيءَ پاران سرخوشين ڪيو، جي واپار ۾ گهٽيون سهوليتون پيدا ڪيون. انهن سڀني قديم سڄب ڪيو، جي واپار کي وڌي هڻي آئي.

حالت ڪاٺن ڪاميٽيءَ جو ٻه رٿيون ڇڏيون، رٿي برادرس جي ڪاٺن واپار نميٽ جو مڃڻ، مسٽر پالاس ٿيو. ڪاميٽيءَ تي، ڏسي واپارين مان، پاڻي انٽرڊاس ورنڊل، لالا لراچن پراساد، پاڻي ڪمالال گهرويل وال، پاڻي لڏاڻاڻي اوڏو جي ۽ ٻيا هئا. اها ڪاميٽي پنج سال ڪم ڪندي رهي. ڪاميٽيءَ کي قائدي قانون جي لحاظ کان ڪا بهتري ڪانه هئي. پر، ڪاميٽيءَ جي محنت ۽ ايمانداري، ايترو هٽي هڻڻ ڪيو، جو واپارين ۾ سندس وڌي مڃتا ٿي. ڪاميٽيءَ پاران ٻيا ڪم رواج ۽ واپار جا نمونا، واپارين کي ايتري قدر پسند پيا، جو ڪيو، جي واپار ۾ ڪنهن به قسم جي انڪار ٻوٽا لڳي. ڪاميٽيءَ جي سڃاڻپ ۽ محنت جو، نت اهو نتيجو لڪو، جو اها ڪاميٽي بدلاجي هڪ وڏي انٽرسٽينس ٻڌي، جا، هن وقت، دنيا ۾، ڪيو، جي واپار جي مڪم سنڌائن مان هڪ ليڪچر ۾ ٿي اچي.

سن ۱۹۳۳ع ۾، حالت ڪاٺن ڪاميٽيءَ، الدين مرجيٽس انٽرسٽينس ۽ جيمز آف ڪامرس کي صلاح ڏني، ته جيئن نه ڪيو، جو واپار گهٽو وڌي ويو آهي ۽ ڏينهن ڏينهن وڌندڙ آهي، ته هڪڙي نهايت ضروري آهي ته ڪيو، جي واپار لاءِ، هڪ جدا انٽرسٽينس ٻڌا ڪئي وڃي. اها صلاح

سنه ۱۹۲۶ع ٺاهڻ، ڪراچيءَ جي ڪپهه مارڪيٽ ۾
 ڪپهه جي خريدي ۽ وڪرو واپارين وچ-هر پنهنجن
 جدا جدا شرطن تي ڪرڻ ۾ ايندو هو. يعني ڪپهه جي
 خريديءَ جو هڪ ڪاپالو ڪوٺا هوندو هو. رائي برادرز
 آفيس کي پنهنجو ڪاپالو هوندو هو. ۽ والڪرٽ آفيس کي
 پنهنجو. ڪراچي شهر ۾، جڏهن وڌيڪ ولايتي ڪمپنين
 ۽ بمبئي وارن جون آفيسون ڪلنديون ويون، تڏهن
 محسوس ٿيڻ لڳو، ته ڪپهه جي واپار لاءِ، ڪو خاص
 هڪ املاي جو ڪاپالو هئڻ گهرجي، جو ٻنهي ڌرين،
 ويڪوال ۽ خريدار کي پسند پوي. اهو خيال ٻڌ زور
 وٺڻ لڳو، ته ڪپهه جي واپار ۾ سڌارا اچڻ گهرجن.
 الاهي ڏس ۾، الدين سينٽرل ڪاٽن ڪاميٽيءَ جي سفارش
 تي، ڪراچي الدين مرچنٽس ائسوسيئيشن ۽ ڪراچي
 چيمبر آف ڪامرس (گورن جي واپاري جماعت) جي
 عيوضين جو هڪ گڏيل ميٽر ڪوٺايو ويو. اهو ميٽر
 ۲۴ آگسٽ ۱۹۲۶ع تي ٺهيو. ميٽر ۾، هڪ جائنت ڪاٽن
 ڪاميٽي ٺاهي ويئي، جنهن ۾، هر هڪ سنسٽا جا اٺ
 عيوضي آندا ويا. جائنت ڪاٽن ڪاميٽيءَ، مهنت ۽
 ايمانداريءَ کان ڪم وٺي، هڪ ڪپهه جو ڪاپالو
 (ڪاٽن ڪانٽريڪٽ) ٺاهيو. الاهي بعد، ٻيو به هڪ عملي ۽
 ڪارائتو قدم ڪيو. ڪپهه جا املا ٽپاسي، هڪ
 سينيٽرل قائم ڪيائون، يعني ڪپهه پاس ڪلاس، فلائي درجي
 ڪيائون. فلائي درجي جي ڪپهه پاس ۽ فلائي درجي جي
 ۽ هڪ ڪلاس مٿي پاس ۽ فلائي درجي جي

مٽيڏرون کي خريدي ڪرڻ لاءِ ٿارون اينديون هيون،
 نه دلالن جي نه ڪو ٻيو ٽيمڊي هئي. رات جو ٿار آئي،
 نه دلال، اٿي وٺندو، واپارين وٽ پهچندو هو. آفيس جا
 مٽيڇر بنگلن تي بيا جاڳندا هئا. سوداگري ٿي، نه دلال،
 ٿاڏيءَ ۾ چڙهي، مٽيڏرون جي بنگلن تي وڃي سرحد ڪيل
 ڪپڙ جو انداز ۽ اڳهه ٻڌائيندا هئا. ڇڏين ٽيلائون سرشتو
 شروع ٿيو، اڏهين واپار ۾ بلڪل ڳهڻي سهوليت ٿي
 آئي.

سنه ۱۸۶۰ع کان، ڪراچي شهر ۾ وڏاڙو ٺيڻ لڳو. ڪراچي
 بندر تي بڻ سڌارا ٺيڻ لڳا. سنڌ ۽ پنجاب ۾ رهاوي ٺاهيئون
 هتيءَ ۾ اچي واهيون. پنجاب ۽ سنڌ ملڪ، رهاوي رستي،
 ڪراچي شهر ۽ بندر سان ڳنڍيا ويا. سنڌ ۽ پنجاب ۾ ٿران
 واه ۽ ٺهرون کولايون ويون. آباديءَ جي طرقيش ۾ نه
 سڌارو ٺيڻ لڳو هو. سڀاويڪ بيمدائش ۾ وڏو وڏاڙو ٺيڻ لڳو.
 سنڌ ۽ پنجاب جو ڪچو مال، رهاوي رستي ڪراچي بندر
 تي پهچي، ولايت ڏانهن روانو ٺيڻ لڳو. ٺهرو اهو ٺيو،
 هو ڪراچي شهر ۽ ڪراچي بندر، ڏينديون ڏينديون، وڏاڙو ۽
 ٺهري ڪرڻ لڳا.

واپار جي اوڻائي دور ۾، ڪراچي بندر کان، ٺٽ، املي
 بچ (سرحد، جالور، ٿرپارڪر ۽ ڪڪڙا) جهڙن ۽ دنگن وسيلي
 ولايتي ڏسارون ڏانهن روانا ٿيندا هئا. ڪراچيءَ ۾، ڪپڙ
 جي مارڪيٽ ڳهڻو پوءِ پيدا ٿي. سنه ۱۹۳۲ع ٺاهين،
 ڪراچيءَ ۾، اندرون حصي کان، ڪپڙ جي آمدني ٺٽ
 ان لکن ڳنڍڻ جي عولدي هئي.

(ڪائن جيڪي ڊيڪٽريون) ٻريا ٿيا. هڪ ڪارخانو،
 سٺ ڪم ڪندڙ ايسرڊاس رائيٽيور گنٽ واري جي ٻارن
 سندس گماشتي ڀاتي ڪلومل ڀڄي مل ۽ ٻيو سٺ ساوولڊاس
 ڏاسي مل ٻارن سندس گماشتي ڀاتي ڪندي مل عالم ڪندڙ
 شروع ڪيا. ٻئي سال، سن ۱۸۸۴ع ۾، سٺ وشنڊاس
 ٺهائجندڙ، مانهو ۾، ڪائن جيڪي ڊيڪٽري رڌي.
 اهي رڌي هر سال، هڪ ٻه ٽيون ڊيڪٽريون ٻوڙ لڳيون،
 ڏسي واپارين کان سواءِ، ولايتي ڪم ڪندڙن جهڙوڪ رائي
 اڙڊرس، والڪرٽ اڙڊرس، ۽ ايم ڪي ڪم ڪندڙ ٻارن ٻي سنڌ ۾،
 جيڪي ڊيڪٽريون ٻارن ٻارن هستي ۽ ٻين. سنڌ جا ڪجهه
 جا مشهور سنڌي واپاري هي هئا:

سٺ وشنڊاس ٺهائجندڙ (چندراڻاس)، سٺ اسرڊاس
 ڪندومل ۽ سٺ مگهون مل واڌومل (نندو آدم)، سٺ
 مداداس عالم ڪندڙ (نواب شاھ)، سٺ احمد مل ڪچترام (نندو
 چار)، سٺ رام ڪندڙ مانهو مل ۽ سٺ ٻه لومل مولرام
 (ميرپور خاص)، پاڪستان کان پوءِ، سٺ ٻه لومل مولرام،
 سٺ رام ڪندڙ مانهو مل (ميرپور خاص)، سٺ سمومل
 آسومل (نندو آدم)، ۽ سٺ وشنڊاس ٺهائجندڙ ٻوڙ،
 سٺ سڪڙر (چندراڻاس) ۽ سٺ اچمڻڊاس (سامارو)
 ڪارخانا هلائين ٿا.

اوائل ۾، سنڌ ۾ فقط ڪجهه ٽائيل جون انڊسٽرون
 هونديون هيون. وڏن لنگن کي ڇاڙهي لڏي ڪوڙ لاءِ
 ٻارن ڪوڙ هونديون هيون. ٽائيل ڪجهه جا لنگ،
 ڪارخانن مان ان تي ڪڍي، واپسي اسٽيشن تي ايندا هئا.

ڪراچي ڪاٽن انڊسٽريشن

سند ديس، ڪجهه جي پوک، ۾ ايامن کان هاڪارو آهي. موهن جي دري واري زمالي ۾ به، سند ۾ ڪجهه جي پيدائش ٿيندي هئي. نه فقط ڪجهه پيدا ٿيندي هئي، بلڪ ٺاهوڪو سوئي ڪپڙو به، سند ۾ ٺهندو هو. اهو دڙو، ڪلهوڙن ۽ ميرن واري زمالي ٽائين به هلندو رهيو. ارڙهن تي ڪجهه ٺهندي هئي، ۽ گهرن ۾، چرخن وسيلي ست ڪٽيو ويندو هو. ڪوري اڏاڻن تي ڪپڙو اڻيندا هئا. ٺٽي جون لوڳهون، نصرپور جا کيس، خالوت جون گراهون ۽ سوسيون، اٽل بندرت ۽ رنگن سبب هاڪاريون هونديون هيون. انهن جو ڪاپو، سند کان ٻاهر، ڪڇ ڪاٺياواڙ، گجرات، پنجاب، ايران ۽ عربستان ۾ بڻ ٿيندو هو. انهيءَ لاءِ، سند جي سموري ڪجهه پوري نه پوندي هئي ۽ ٻاهران بڻ گهرائي ويندي هئي. رڪارڊ آهي ته سنه ۱۸۳۸ع ۾، گجرات کان، ۳۷۵۰۰ رپين جي ڪجهه جي ڪراچي ۾ آمد ٿي.

انگريزن جي حڪومت بعد، واهن جي سرشتي ۾ سڌارا آندا ويا. نوان واه به کوٽايا ويا. ۽ زمين جي آبادي ۾ سڌارا ۽ واڌارا ٿيا. نتيجو اهو ٿيو، جو اڃا ۽ ڪجهه جي پيدائش ۾، سال به سال، واڌارو ٿيڻ لڳو.

سنه ۱۸۸۳ع ۾، ٽنڊي آدم ۾، ڪجهه ٽائيل جا به ڪارخانا

’واٻار هي راء ۾ وڏي اٽڪ ۽ روڪ ٿو ٿاين ٿئي. اٽهي ۽
چولتھو راءِ ٿو ٿئي، هو ماڪ جا آڙڪ سڌارا ٻڌي ٿا
ٻڌجي وڃن.“

”مان امد ٿو ڪريان، ته پاڪستان حڪومت، ماڪ
جي ٽنڊي، واٻار ۽ ڪارخانن جي ڏس ۾، ڪي اٺن
ٽنڊا ۽ قانون يا ڪنهن ٽين پاليسي عمل ۾ آڻڻ لاءِ، واٻاري
طريقي سان اڳواٽ صلاح ڪرڻ جي ضرورت ۽ اهميت
کي نظر انداز نه ڪندي. اهڙو ڄاڻي خوشي آي ٿئي،
ته حڪومت ٻارن، اٽهي ڏس ۾، عملي قدم کنيو ويو
آهي، هو عملدارن ۽ غير عملدارن (جڏهن ته واٻاري طريقي
جا عيوضي ٻڻ ٿولدا) جي هڪ ڪاميٽي قائم ڪرڻ جي
ٺهڙو راي آهي، جا سلسل ٽئڪس جي بناوٽ، انتظام ۽
عمل جي ٽئڪس چواڻياس ڪري، رپورٽ پيش ڪندي.
اٽهي ڏس ۾، هن منزل تي، حڪومت کي اهو ياد ڏيارڻ
چاهيندس، ته اٽڪ ٽئڪس ٽريڊول وانگر، هڪ سلسل
ٽئڪس ٽريڊول ٻڻ مٿو ڪيو وڃي. ٽريڊول تي، وڏو حصو
مڪو، واٻاري حڪومت ۽ انٽرسٽيشن جا عيوضي هجن. اهڙو
ٽريڊول، ٻڌي ڏرينس — سلسل ٽئڪس اختيار ٻارن ۽
سلسل ٽئڪس پريڊڙن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو.

”حڪومت ٻارن، ٻو نه هڪ سڀڻو قدم کنيو ويو
آهي، جو هڪ ”ٽرف بورڊ“ هٿيءَ ۾ آندو ويو آهي.
ملڪ جي ڪارخانن ۾، وڌيڪ موڙيءَ جي سڙپ کي
همٿائڻ ۽ هٿي ڏيڻ لاءِ ڪهڙا اپاءَ ورتا وڃن ۽ قدم
کنيا وڃن، اهو ٽرف بورڊ هو مڪو ڪم ٿيندو“

بورڊ ”— پرڻا ٿيڻ سان، سڀئيءَ جي اڳهن کي ٽڪاءُ ملي سگهيو ۽ پيدا ٿيل مصيبت کي ٽاريو ويو.

”ملڪ جي مالي وسيعت کان ضروري آهي، ته آمدنيءَ ۽ روانگيءَ تي ڪجهه ضابطو رهي، جو ”ٽراڊ پيٽنس“ جي خبرداري رهندي اچي ۽ آرٽڪل حالت کي قائم رکڻ لاءِ ”ڪمائل ٽاريو سڪو“ به بچائي سگهجي. تنهن هوندي به، انهن چوڻ کان رهي ائسوسيئيشن، ته هن وقت، ملڪ جي آمدنيءَ واري پاليسي، هلندڙ پاليسيءَ کان وڌيڪ آزاد هجڻ گهرجي ۽ ڪيتريون ساريون شهون ”اوپن جنرل ايسن“ هيٺ آڻڻ ڪن. انهن ڪرڻ سان، شهرن جا اڳوڻا ڪرڻا ۽ گهٽ رهندا، ۽ عوام، سڪي جي قهمت نه گهٽائڻ واري پاليسيءَ جو فائدو حاصل ڪري سگهندو.

”اسان سڀني کي ڄاڻ آهي، ته اڃا جي لحاظ کان، پاڪستان واڌاري وارو ملڪ آهي. اهو واڌارو ايتري قدر آهي، جو اڃا جي ليڪال لاءِ ڌارين ملڪن ۾ مارڪيٽ ڳولڻ جون ڪوششون جاري آهن. تنهن کانسواءِ، ڪجهه ۽ سڀئيءَ جي پيدائش گهٽائي، اڃا پيدا ڪيو ويو آهي. انهن حقيقتن هوندي به، ملڪ ۾ راشننگ ۽ ڪنٽرول سرشتو قائم آهي. الهيءَ حالت لاءِ ڪي به واڃي سبب ڏسڻ ۾ نٿا اچن. اهڙا قدم، انهن ملڪن لاءِ ضروري آهن، جي اڃا جي لحاظ کان ڪوٽ وارا آهن. پاڪستان جو واپاري طبقو، حڪومت جي اختيار ڪيل راشننگ ۽ ڪنٽرول پاليسي هرگز پسند نٿو ڪري. الهي روش ۾، واپاري طبقو بلڪل صحيح آهي، ڇاڪاڻ جو، ڪنٽرول سرشتو، آزاد

پٽاءُ کالن ٿي ايترو خرچ ٿاڪن، همٿورو پاڪستان ۽ هندستان
 ڪري رهيا آهن. پاڪستان ۽ هندستان، نئي پٽي پيل
 ۽ عرب ملڪ آهن. ٻنهي ملڪن کي، پنهنجي عوام
 ڏانهن حوا بداري محسوس ڪري، چير چار واري پالسي ٺهرڪ
 ڪري، پنهنجي وچر پيدا ٿيل، تنبيهن کي ٻاههه اها بداري،
 ۽ صلح پسند ضرورتن ڏورانهن فصل ڪرڻ جو محڪم
 اڏاڻو ڪرڻ پئرجي. انهن ڪرڻ سان، اهي ملڪ، پٽاءُ
 کالن طرف ٿيندڙ خرچ ۾ بچت ڪري، اهي رهنمون انهن
 حقيقي مسئلن کي حل ڪرڻ طرف لڳائي سگهندا، جن
 ڏورانهن حصا هي ڏٺا آهن جو درجو وڌي سگهي ٿو.

”پٽاءُ کالن طرف وڏو خرچ ڪندي اسان ملڪ ۾
 ڪاروبارن ٺهرا ڪرڻ ۽ اوڀر ايمڪال جي چڻڪالڱ اندر کي
 وڌائڻ لاءِ، حڪومت ٻارن حئي جاءِ ڏئي ويئي آهي.
 روز مرهه جي ضرورتن ۽ گهرجن عسي ٻوٽو ڪرڻ لاءِ،
 آهستي آهستي ٻوٽو ڪرڻ کي اول جاءِ ڏيڻ بلڪل ضروري
 آهي. چڻڪالڱ اندر لاءِ، اوائلن ڪمن جي ٻوٽائيءَ ۾،
 آهستي آهستي سال لڳي ويا آهن. انهي ڏس ۾،
 وڌيڪ وقت ۽ وڃائي، لهڙيءَ سان ڪم ۾ هٿ وجهڻ
 گهرجن.“

”هندستان ۽ پاڪستان وچرواڻي ٻوٽائي پيدا ٿيڻ
 سان، اوڀر ايمڪال ۾، سٺيءَ جو واپار ٻنهي ٻوٽن ٿي ٿو.
 حڪومت، عوامي قدم کڻي، پيدا ڪندڙن ۽ واپارين کان
 سٺي خرچ ڪرڻ لاءِ، حڪم ٿي وڃي، ”پاڪستان لاءِ
 ايمڪال“ ۽ ”حوت ٻوٽو“ هتيءَ ۾ آڻي ڇڏيا.“ حوت

نئين ميٽر ٿيڻ. سڪي جي قيمت به گهٽائڻ سان،
 ائين ئي سمجهيو ويو ته پاڪستان جي عوام کي اوس ڏاندو
 رسندو. پر، ائين نه ٿيو آهي. بلڪل گهڻي قدر،
 ريلز کي اڌارن ۾ ڏيڻ جا اڳوڻا گهٽيا ئي ڪونه آهن. انهن
 حالتن جي اثر سبب، ڏيڻي شهن جي اڳوڻن ۾ ڪا ڪمي
 ڪانه ٿي آهي. ريلن جي قيمت ۾، اڌار ۾ جهڪي
 ميٽر ٿي سگهي ٿو، تنهن مان ظاهر ٿيو پوي، ته
 پاڪستان جو ”وڏو“ ريلو ڪيڏو نه نڍو ٿي پيو آهي.
 جي طاقتورن، حڪومت جي مٿا سٽا واري پاليسيءَ کي،
 اهڙيءَ ريت لاکهه ارب پڻ لاءِ ڪم ڪشي ٻيڙيون آهن،
 تن تي ڦانڊي جي ڪاروائي ڪرڻ گهرجي. حڪومت کي
 ڏسڻ گهرجي، ته سڪي جي قيمت ساڳي رڪن سبب،
 جو جرئت ڀريو قدم کنيل آهي، تنهن کي هرگز
 شڪست نه رسي.

”اهو ڄاڻي خوشي ٿي ٿئي، ته مرڪزي اجيٽ ۾،
 وچولي درجي وارن جو خيال ڪندي، ملڪ جي آرٽڪل
 واڌاري جو پڻ ويچار رکيو ويو آهي. وڏن ڪارخانن
 پرڻا ڪندڙن کي ”سپر ٽيڪس“ ۽ ”ڪمپيوٽر گيڊيٽس“
 کان چوٽڪو ڏنو ويو آهي. اسان جو ڏيس، اڃا به،
 اڳيئي واڌاري وارو ملڪ آهي. جهڪڻهن زمين کي وڌيڪ
 ڪارائتي ڪرڻ لاءِ وسيلو کڏ ڪيا وڃن ۽ ملڪ جي
 ايت جو وڏو حصو بچاءُ کاتي طرف خرچ نه ٿي وڃي،
 ته ڪيترا ملڪ، هوءَ پاڪستان سان ڏيس ڪرڻ لڳن.
 دنيا ۾، اڃا به اهڙا ملڪ ڪولهن، جي پنهنجي

”اڄ ڪلھ، اڃا حالت به بڻي آهي، جو هندستان پنهنجي هلندڙ سڪي جي قيمت گهٽائي آهي ۽ پاڪستان پنهنجي هلندڙ سڪي جي قيمت اڳوڻي ۽ ساڳي رڪي آهي. ٻئي ملڪ، پنهنجن ضرورتن لاءِ هيلٽائين، هڪ ٻئي تي اڌار رکندا هئا، تن جي وجهڻ، واپاري گهروڻاڻو پيدا ٿي چڪو آهي. انهيءَ پيدا ٿيل حالت، ٻنهي ديسن ۽ سندن عوام کي مصيبت ۾ وڌو آهي ۽ موملار نقصان هيندو آندو آهي. ٻئي ملڪ، اعريءَ اهڙيءَ سان، هڪ ٻئي کان هٽندا ۽ دور ٿيندا وڃن، سا حالت ٻنهي لاءِ گهاٽڪو آهي. سمجهو، ۽ ليڪو ٺهڻيءَ کان ڪم وٺي، اڳمشتي اختيار ڪري، ٻئي ملڪ هڪ ٻئي جي ڏکڻ ۽ سڪن ۾ همدرد ۽ ساڳي ٻائيوار بڻجي، عوام جي اهڙيءَ ۽ واڌاري جي ڏس ۾ اهي اڻڄاڻا حاصل ڪري ٿا سگهن، هر دليا جي سڌريل ملڪن ۾ هڪ مثال پيدا ڪري ٿا سگهن.

”گذريل ان سالن کان، پاڪستان جي بحيت، هر سال، بچت واري ٽيويٽسز ٿيندي رهي آهي. هائوڪي ٽئين بچيت ۾ هڪ ڪروڙ لسوي لکن جي ڪوت جي پورائي، عيش هٽر واران شهن تي ٽيڪسن وجهڻ دوزارن ڪٽي وائي آهي. انهي قدر تي، ڪو به اڏو نه ٿيندو. پر، انهن ٽيڪسن وجهڻ لاءِ، اڃا حصن ٻنهن ڪٽي تي وڃي، نه پاڪستان جي سڪي جي قيمت نه گهٽائڻ سبب، اهي شيون پاڪستان ۾ سستيون ملي رهنديون آهن. حقيقت اها آهي، نه اهي شيون، مٿاستا جي اون اکهن تي

ٽيئون ميسر ٿين. سڪي جي قيمت نه گهٽائڻ سان،
 انهن ٽي سمجهيو ويو ته پاڪستان جي عوام کي اوس ڦاٽندو
 رهندو. پر، انهن نه ٿيو آهي. بلڪل گهڻي قدر،
 رڙڪي بازارن ۾ شين جا اگهه گهٽيائي ڪونه آهن. انهن
 حالتن جي اثر سبب، ڏيسي شين جي اگهن ۾ ڪا ڪمي
 ڪانه ٿي آهي. رڙڪي جي قيمت ۾، بازار ۾ جهڪي
 ميسر ٿي سگهي ٿو، تنهن مان ظاهر ٿيو پوي، ته
 پاڪستان جو ”وڏو“ رڙڪو ڪيڏو نه نڍو ٿي رهيو آهي.
 جي طاقتور، حڪومت جي مٿا سٺا واري ٻالهيءَ کي،
 اهڙيءَ ريت لاکاهه بڻائڻ لاءِ ڪم ڪشي ٻيٺون آهن،
 تن ئي فائدي جي ڪاروائي ڪرڻ گهرجي. حڪومت کي
 دست گهرجي، ته سڪي جي قيمت ساڳي رڪن سبب،
 جو جرئت ڀريو قدم کنيل آهي، تنهن کي هرگز
 شڪست نه رسي.

”اهو ڄاڻي خوشي ٿي ٿئي، ته مرڪزي اجهت ۾،
 وچولي درجي وارن جو خيال ڪندي، ملڪ جي آرٽڪل
 واڌاري جو ٻڌ ويچار رکيو ويو آهي. وڏن ڪارخانن
 پرڻا ڪندڙن کي ”سپر ٽيڪس“ ۽ ”ڪمپيوٽر گهن ٽيڪس“
 کان چوٽڪو ڏنو ويو آهي. اسان جو ڏيس، اڃا ۾،
 اڳيئي واڌاري وارو ملڪ آهي. جهڪڻهن زمين کي وڌيڪ
 ڪارائتي ڪرڻ لاءِ وسهلا ڪڍ ڪيا وڃن ۽ ملڪ جي
 اپٽ جو وڏو حصو بچاءُ کاتي طرف خرچ نه ٿي وڃي،
 ته ڪيترا ملڪ، هوند پاڪستان سان ڏيس ڪرڻ لڳن.
 دنيا ۾، اڃا ڪي به اهڙا ملڪ ڪونهن، جي پنهنجي

”اڄ ڪلھ، اها حالت به بڻي آهي، جو هندستان
 پنهنجي هلدڙ سڪي جي قيمت گهٽائي آهي ۽ پاڪستان
 پنهنجي هلدڙ سڪي جي قيمت اڳوڻي ۽ ساڳي رڪي
 آهي. ٻئي ملڪ، پنهنجن ضرورتن لاءِ هيٺائين،
 هڪ ٻئي تي آڌار وڪندا هئا، تن جي وچ ۾، واپاري
 گهروڻا پيدا ٿي چڪو آهي. انهيءَ پيدا ٿيل حالت،
 انهيءَ ڏينس ۽ سندن عوام کي مصيبت ۾ وڌي آهي ۽
 مونسار نقصان هيٺ آندو آهي. ٻئي ملڪ، اعززيءَ
 اهڙيءَ سان، هڪ ٻئي کان هٽندا ۽ دور ٿيندا وڃن،
 سا حالت انهيءَ لاءِ گهالڪ آهي. سمجهو ۽ نهڪه نه ٿي
 کان ڪم وٺي، ڪمشتي اختيار ڪري، ٻئي ملڪ هڪ
 ٻئي جي ڏکڻ ۽ سکن ۾ همدرد ۽ پاڻي پائڻ وارو ٻڌجي،
 عوام جي اهڙيءَ ۽ واڌاري جي ڏس ۾ اهي انهيءَ حاصل
 ڪري ٿا سگهن، جو دنيا جي سڌريل ملڪن ۾ هڪ
 مثال پيدا ڪري ٿا سگهن.

”گذريل ٻن سالن کان، پاڪستان جي انتهت، هر سال،
 پنج واري تجويز ٿيندي رهي آهي. هائوڪي
 ٽين ايجيٽ ۾ هڪ ڪروڙ لسوي لکن جي ڪوت جي
 ڀرائي، ۽ شمس سرور واران شهن ٿي ٽڪسن وجهڻ دوران
 ڪئي وئي آهي. انهيءَ قدم تي، ڪوبه اهو نه ٿيندو.
 پر، انهن ٽڪسن وڃڻ لاءِ، اها حصي بهش ڪئي ٿي
 وڃي، ته پاڪستان جي سڪي جي قيمت نه گهٽائڻ سبب،
 اهي شيون پاڪستان ۾ مستيرون ملي رهيون آهن. حقيقت
 اها آهي، ته اهي شيون، مٿاستا جي ٿي ٿي اڳهن ٿي

شڪراڻا ادا ڪريان، جو مون ۾ اعتقاد ڌاري، لاڳيتي
 ٻئي سال لاءِ به، مولڪي پرايزيدنٽ چونڊيو ويو. مان،
 اوهان کي خاطري ٿو ڏيان، ته پنهنجي عهديداريءَ واري
 عرصي ۾، ائسوسٽيشن جي بهتريءَ ۽ واڌاري لاءِ جيتري
 قدر ممڪن ٿي سگهيو، اوتري ڪوشش ورتي اٿم،
 ۽ جو وشواس مون ۾ ڌريو ويو هو، تنهن لاءِ لائق ٿيڻ
 جو ادم ڪيو اٿم.

”اسان جو ڌيان، سڀ کان اڳ، اينگال جي ٻنهي
 ڀاڱن ۽ هندستان جي ڪن حصن ۾ ٿيل جائيداد جڳهڙن ۽
 فسادن طرف ٿو ڇڪجي وڃي. هر ڪو سمجهندار اسان،
 انهن دڪانن ۽ واقعن کي زوردار لفظن ۾ لهندو ته ڪان سواءِ
 رهي نه سگهندو. اهو جائيداد ترقيءَ جو ٻوٽو،
 ٻنهي ڏينهن جي ستاري ۽ واڌاري واريءَ واٽ ۾، وڏي
 انگ ثابت ٿيو آهي.“

”الهي مصيبت کي دٻائڻ ۽ ظابطي ۾ رکڻ لاءِ، وڏي
 طاقت خرچ ٿي رهي آهي. جيڪڏهن، اها خرچ ڪيل
 شڪتي، ڪنهن ڪارائيءَ ۽ ڪارگر ڏس ۾ صرف
 ڪئي وڃي ها، ۽ ٻئي ملڪ، پنهنجن گڏيل مسئلن کي
 ڪمڻي سان منهن ڏيڻ لڳن ها، ته هند-پاڪ زمين
 جي جنتا جي حالت نهايت بهتر ٿئي ها، جهڙي انگريزن
 جي لڏي وڃڻ سان اميد رکي ويئي هئي. شل، اڳواڻن
 ۾ سميت اچي، جو هو سڃاڻي، ليڪ نه ٿي ۽ خير خواهيءَ
 کان ڪم وٺي، ٻنهي ملڪن جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ
 قدم کڻن.“

کان بلڪل ضروري ٿو ڏسڻ ۾ اچي، ته اڃا به ٽيلي
اچن ٿا ڪنٽرول هٿايو وڃي.

”ٻڌجڻ ۾ ٻيو اچي ته حڪومت ڪڪڙن جي روائگي ۽
ٽي بندش وجهڻ جو ارادو ڪري رهي آهي. اهو قدم،
هاڻوڪي حالتن جي منزل ٿي، ملڪ لاءِ نقصانڪار ثابت
آهندو. ڪڪڙن جي امام وڏي حصي جي روائگي نه ٿي
چڪي آهي. هي، هن وقت، وڌيڪ روائگي ۽ ٽي بندش
ٻوڏي، نه ڪڪڙن جا اڳو، ٽپڙي سان ڪرڻ اڳيندا،
۽ اهو اثر ڪهه ۽ ٽنهن جي اڳهن تي ٻوڏو. جنگ
مڪملن جو ڪاروبار ۽ ٽنهن جي مهمت، ڪڪڙن جي
اڳهن تي وڏو مدار رکي ٿا. پنهنجي ملڪ ۾، ڪڪڙن جو
کاڌو امام اورو آهي. جهڪڻ روائگي چوڻ نه ڪبي،
نه ڪڪڙن جو جهجهرو انداز اجايو ۽ ٽي ڪار وٺندو. انهن
مسڪلاتن، ۽ انهي بعد، ڪهه جي رٿا ۾ عملي لڪيڻ
کي ڏيان ۾ رهي، اهو ئي ڪجي ته ڪڪڙن جي روائگي ۽
ٽي ڪنهن نه قسم جي روڪ نه وڌي ويندي.“

انسوسٽيشن جي ۲۰ مارچ ۱۹۴۹ع واري سالاني عام
ميٽنگ ۾، سٽ سڪڙيو، لاڳيتو ٽي سال لاءِ نه، انسوسٽيشن
جو رازيبلٽ چوڻڊو ويو. ۲۶ مارچ ۱۹۵۰ع تي،
سالاني عام ميٽنگ ۾ سندس صدارتي دور جا مڪمل ٿيڪا
هن ريت آهن:

”اڄوڪي موقعي تي، پنهنجي رٿا شروع ڪرڻ
کان اڳ، مان ضروري ٿو سمجهان ته اوهان جا

ڌارين ملڪن تي آڌار نه رکنداسون.
 ”گڏريل ٻن سالن جي غير رواجي ملڪي حالتن سبب،
 ائسوسيئيشن جو ڪاروبار گهڻي قدر گهٽجي ويو آهي.
 ڪي ڊپارٽمينٽون ڪم نه ڪري رهيون آهن. اهائي اميد
 ٿي رهي ته رواجي حالتون جلد ئي شروع ٿيڻ لڳنديون ۽
 ائسوسيئيشن جو ڪاروبار اڳ-واڳر، اليڪٽرڪ تنظيم سان
 وڏي پئماني تي هلڻ شروع ٿي ويندو.

”اساچر ديس، ڪٽڪ، چٽن، چائون ۽ ٽيلي ايجن
 جي لحاظ کان واڌاري وارو ملڪ آهي. ورهاڱي کان اڳ،
 جن حالتن سبب، اناج ٿي ڪنٽرول وڌو ويو هو، سي
 هاڻ موجود ڪونهن. تنهنڪري، صلاح يارو ٿيندو، ته
 اناج تان سڀ ڪنٽرول لاٿا وڃن ۽ ليسن کان سواءِ اناج
 جي روايتي نه ڪئي وڃي. روايتي ئي بندش وجهڻ
 جي مراد اهائي ٿيندي آهي، ته ديس مان روايتي
 ايتري قدر نه ٿئي، جو ملڪ ۾ جنس اڻ ٿي پوي.
 سو، ليسن دٻارن واڌاري واري اناج جي روايتي، اهو
 مقصد حل ڪري سگهي ٿي.

”جيڪڏهن ڪنٽرول سرشتو هٽايو وڃي، ته اناج ۽
 ٽيلي ايجن جا اگهه، گهڻي قدر ڪري، اچي هيٺ پئهندا،
 ۽ اتيچو اهو ٿيندو، جو اگهه، چوٽ چڙهڻ بدران، گهٽجڻ
 لڳندا. انهي حالت جو اثر محبت ۽ پورهئي جي ڪٽ
 تي به پوندو ۽ اجرو گهٽجڻ لڳندو. انهن مڙي ڳالهه
 جو اثر، سڀني شين جي اگهن گهٽائڻ واري رخ کي
 همٿائيندو. تنهنڪري، ملڪ جي ايتري ۽ ٻلي جي خيال

ٻاڪل ضروري ۽ لازمي آهي، نه ٻيون چوڌون جلد به جلد ڪهڙن وڃن.

• • •

انسوسٽيشن جي مارچ ۱۹۴۸ع واري سالنالي عام ميٽر ۾ سيٽ سڪڙيو ڪي، ٻيو دفعو، انسوسٽيشن جو پرايزيڊنٽ چوندو ويو. ٻاراڻن مهينن بعد، انسوسٽيشن جي سالنالي عام ميٽر ۾، سندس صدارتي لٽرار جا ڪي ٽڪرا هي آهن؛ ”هن سالنالي عام ميٽر ۾، آءٌ، اوهان جي آڄان ڪرڻان توه انسوسٽيشن جو نالو ”انڊين مارجنٽس انسوسٽيشن“ مان بدلائي، ”پاڪستان مارجنٽس انسوسٽيشن“ ڪيو ويو آهي. هو ڪي امداد آهي، اسان لئن نالي سان به، انسوسٽيشن جو اڳوڻو بنگ لاموس، عزت آرون، الر ۽ زور قائم رهندو ايندو.

”پاڪستان ڪي هسٽيءَ ۾ آئي، ٻيو سال نيو آهي. اهو ڄاڻي مڙهي، اتي نٿي، انهن سال به، مرڪزي ايجيٽ اڪا ڪوٽ ۽ اڪا ايجيٽ واري آهي. عام اوڪن تي ڏهڻون ٿيون ٿڪڻون لڳائڻ ضروري نه سمجهيو ويو آهي. غراب ۽ وچولي درجي لاءِ گهريل مدد ڇڏو هت نه ڏهڻو ويو آهي. ڌارين ملڪن سان واپار خاطر خراچو ڏهڻو آهي. سڄو عرصو، ”ٽيلس آف ٽريڊ“ اسانجي ناندي ۾ ئي رهيو آهي. اٽل اٽل بدقسمتيءَ جي ڳالهه آهي، جو ڏيس ۾ ڪارخانا ڪهڙا موجود نه آهن. پر، جيئن، اسان، ٽي بهڻون ٽي بهڻ وڌارو ڪنداسون، ٿين، پنهنجا ڪارخانا ٺيڙا ڪندا رهنداسون. ۽ پنهنجن ضروري گهرجن لاءِ

”سند جي شهرن ۾، اناج جي راشنيگ وارو قدم صفا بي جاء آهي. اناج جي لحاظ کان، اسان جو پراڻو واڌاري وارو آهي. تنهنڪري اناج جي راشنيگ جي ڪا ضرورت ڪانهي. اٽل، آزمودي ثابت ڪيو آهي، ته راشنيگ سبب رشونخوري وڌي آهي ۽ عام لوڪن کي وڌيڪ آزاريو ۽ هلاڪ ڪيو ويو آهي.“

”عملدارن ۾ رشونخوريءَ جي منزل دل ڏاريدڙ حد تي پهچي چڪي آهي. اهي حالت لاءِ سبب ڳولڻ ڪا ڏکي ڳالهه نه آهي. اڳهن جو ضابطو، راشنيگ، جنگ جي فنڊن ۽ قرضن ڪڍڻ لاءِ عملدارن کي وڌيڪ اختيارون سونپڻ — اهي ڳالهيون آهن، جن دؤارن، انڊيا وڏا آفيسر، پنهنجي اختيارن جو بي جاءِ فائدو وٺي، عام لوڪن کي تنگ ڪن ٿا ۽ رڳو وڌيڪ وصول ڪن ٿا. حالتون دڪڻاڪ ۽ افسوسناڪ آهن ۽ انهن خلاف زوردار آواز ۽ اعتراض ظاهر ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.“

”اسان جي پراڻي وزارت ۾ وزارتون جون تبديليون جلد جلد ٿي رهيون آهن. اهي حالتون جيتوڻيڪ دڪڻاڪ آهن، پر اڃا ئي آهن. گذريل چوڏهون، اٽڪل اٺ سال اڳ، ۱۹۳۶ع ۾ ٽيون هيون. اسيمبليءَ جا ميمبر، وقت ۽ حالتن جي گهرجن کان اڳ وائف ۽ اڳ جا ٿي ويا آهن. وڏي پنهنجن عيوضن جي ڪمن تي، اثراتي ڀاڱي ۾ نظرداري ڪري نٿا سگهن. نتيجو اهو ٿيو آهي، جو وڏي تعداد ۾ خاميون ۽ خرابيون پيدا ٿي چڪيون آهن. تنهنڪري،

حڪومت کي ضرور ڪي دوردار قدم ڪڍڻ گهرجن.

”حڪومت هاري ڪهل اڳهن هي ضابطي واري پاليسيءَ واپار ۽ ڌنڌي کي صفا در بدر ڪري ڇڏيو آهي. ٽيٽپ تي ڪمڌاريون ساريون بندشون وڌيون وڃن ٿيون ۽ ڪي وري واپس ورتيون وڃن ٿيون. الهي ڦرلڏو گهرلڏو روش مان، اختياريءَ وارن جي دڪانن کان ڇاٽائي ظاهر آي ٿي. ڪمن، اڪا وقت جي ضرورتن ۽ گهرجن جي ڄاڻ آهي، ۽ اڪا ڪا اها سڌائين، نه اهي ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ واپار ۽ ڌنڌي کي ڪهڙي دنگ ۾ هلائي. اسان کي پوريءَ ريت ڄاڻ آهي، نه سنڌ ۾، اڃا هي اڳهن هي ضابطي ۽ اسان جي هڪ ڪرڻ وارن وسيلن، نه فقط واپارين کي، بلڪه اڃا هي پنڊا ڪمڌارن کي نه نقصان رسايو آهي.“

”ڏسڻ ۾ اچي ته سنڌ سرڪار کي سڀاڪم واري ڳالهه، انساني قدر دماغ ۾ ويهي ويئي آهي، هر انهيءَ ئي ضد ٻڌي ويئي آهي، ۽ انهي ڏس ۾، ٻئي ڪڏهن نه رڳو نه ٽڙوڙ ئي ڌيان ڏيڻ لاءِ تيار نه آهي. انهيءَ مان صاف ظاهر آهي، نه سنڌ سرڪار، لڪو پنهنجن ۽ اڪو پنجاب جي آزمودن مان ڪو فائدو وٺڻ لاءِ تيار آهي. اسان تي انوسٽمينٽ، وقت نه وقت، انهي پاليسيءَ جي سڃاڻپ ٿي ڪئي آهي، نه حڪومت کي اڃا جي وڌ ۾ وڌ اهميت مقرر ڪرڻ گهرجي، ۽ سڄي پراسس ۾ واپار کي آزاد ڪرڻ کپي. ۽ روالنگيءَ لاءِ پرمٽون ڪڍڻ گهرجن.“

جنگ بند ٿيڻ بعد به قائم رهنديون. الهِيءَ مان ظاهر مراد آهي، ته انگلند جي ڪارخالن، ۽ واپار کي هتي ملندي رهي ۽ اسرندا رهن، باقي، اسانجا هنر ۽ اسانجو واپار پڻ جنگي ٽئڪس هيٺ دٻيا رهن. الهِيءَ جو اهو به نتيجو ٿيندو، جو انگلند کان آمدني وڌندي، هڪ طرفي واپار کي هتي ملندي ۽ اسان جي جمع ٿيل اسٽرلنگ بچايا کي اڏايو ويندو. اهي سڀ امڪان آهن، جن جا اسان کي خيال ۽ خطرا ٿي رهيا آهن، ڇاڪاڻ جو، ڊيس ۾ ڪا قوهي سرڪار موجود ڪانهي، جنهنجو ڪو هڏ ڪرڪي ۽ جا ڊيس جي فائدين ۽ حقن کي خبرداري ۽ خطريءَ سان سنڀالي.

”ڊيس ۾ راجهن تي گهوڙاڻو قائم آهي. اسان جا اڳواڻ جيلن ۾ ڳري رهيا آهن. ڪنهن ايسٽائين باند رکيو ٿو وڃي، جهيٽائين سندن حياتيءَ جي جوابداري ڪٿڻ کان حڪومت کي خطرو ٿو لڳي. اها وڏي بي انصافي آهي. فضيلت جي ذري قطري جي لحاظ کان به، اها نهايت اڻ وڻندڙ ۽ اڻ سهائيندي ڳالهه آهي، جو قوم جي اڳواڻن کي، بنان ڪنهن مقدمي جي، هيڏي وڏي مدي تائين باند رکيو وڃي. حڪومت جي اهڙيءَ اڻ سهائيندي روش تي، اسين زوردار اعتراض ظاهر ڪرڻ کان رهي ٿا سگهون.“

”اها بدقسمتيءَ جي ڳالهه آهي، جو سنڌ جي اندروني حصن ۾ قائد ۽ قانون قائم ٿي نه سگهيا آهن. ڦرن ۽ ڌاڙن جو تعداد باڪل آهي، ۽ ڦڙ ۽ مال جي سلامتي نه رهي آهي.“

ٻڌائون ۽ مصيبتون اڃا پون ۽ بيمگار نه وينديون. ” تن
 ٻڌي ” ڪي اهڙا محسوس ڪرڻو ٿو ٻڌون ته لوڪ شاعري سرشتو
 ۽ ٻيو سندن لاءِ اولو وڏي اسان لاءِ چڱو ۽ ڪارائتو آهي.
 ” اسان جي ديس جي ڇنڊن جي ترقي ۽ واڌاري کي
 وڌيڪ وڌائڻ واري آهي. جنگ کان اڳ، ديس ۾ ڪي
 ۽ ٻيا ڪم ڪار ڪارڻا موجود نه هئا. جنگ سبب، ديس
 ۾ وڏن ڇنڊن ۽ ڪارڻن ٻڌا ٿيا جو فائدو حاصل ٿي
 سگهي ٿو. بدقسمتيءَ سان، اهو ئي نه سگهيو. پرڻس
 حڪومت پاران، اهي ڏس ۾، هاڻي اچي وڌيڪون
 وڌائون واريون. هندستان ۾، موٽرن جي ڪارڻي ٻڌا
 ڪرڻ جون ڪوششون ٿيون هيون، پر، اهي تڪرار کي
 همٿائڻ نه اچي ماڳ، اٽل، حڪومت پاران اهي ئي
 بندش وڌي وئي.

” اسان موٽار ٽيڪس عيوض ٻيڙي رعا آهيون.
 اهي اڳ کان اٽل ٿيڻ ڪيون ويون آهن. هن وقت
 جي ملٽري اسٽ، رواجيءَ کان ڇوڙي آهي. اسان کي
 اها ٻيڙي ڄاڻ آهي، ته رواجي وقتن ۾، خرچ جو
 وڏو حصو ملٽري ڏس ۾ لڳايو ويندو آهي. سو، اسان
 شاعري ملٽري خرچ جي اوهن عيوض ٻيڙي رعا آهيون.
 ” جنگ سبب، اسان جي ديس جي اسٽرٽنگ ٻڌا
 انگلنڊ ۾ جمع ٿي آهي. اها ٻڌا، ڪهڙيءَ ريت
 ڪتب ۾ آندي ويندي، ٿيڻ لاءِ پرڻس حڪومت ڪا
 ٻڌرائي ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿي ٿيڻي. ڪليءَ ريت اشارا
 ٿي رعا آهن، ته جنگ جي وقت واراڻن ٽيڪسون،

اميريڪن ۽ انگريزي فوجن، گذريل جون مهيني کان فرانس جي زمين تي لهي، واڌارو ڪري، ڪيترن سارن جرمنيءَ جي والاريل ملڪن کي آزاد ڪيو آهي. آثار ظاهر آهن، ته يورپ ۾ جنگ، ڪنهن به وقت اچي ختم ٿئي ۽ ڪنهن به حالت ۾، هن سال کان وڌيڪ نه هلي. اسان ذات جي موٽار برباديءَ جي خانمي جي اميد تي، هرڪو سامت جو ساهه پئڻيندو.

”پر، انڪادي قومن پاران ظاهر ڪيل جنگ جا مٽا ۽ مقصد، اسان جي ديس لاءِ ڪا به اميد پيدا نه ٿا ڪن. انڪادي قومون، حقيقت ۾، فقط، اميريڪا، رشا ۽ انگلينڊ تي آهن، جن کي، عام ريت، ”ٽي وڏا“ ڪري، سڏيو وڃي ٿو. اهڙي ڪارڻ اميد ٿئي ٿيس ۾ اچي، ته اسان جي ديس ۾، ڪا صحيح، حقيقي ۽ اثرائتي اوڪشاهي جوڙجڪ قائم ٿيندي. هندستان جنگ خاطر گهڻو ڪري سنو آهي. ديس جا ڪارخانا، زرعي ملڪيت، ٿلڏا ۽ واپار — اهي سڀ وسيلو جنگ جي ڏس ۾ ئي خرچ ڪيا ويا آهن. جنگ جي ڪوششن خاطر، عام لوڪن کي وڏي قرباني ڪرڻي پئجي آهي. ايتري قدر، جو خود سندن هستي به چوڪي ۾ اچي چڪي آهي. مٿن موٽار ٽڪسون مڙهيون ويون آهن. نه فقط ايترو، بلڪ سندن خوراڪ ۽ ڪپڙي کي به ڇڏيو ويو آهي. زندگيءَ جي ضروري گهرجن کان به ڪن محروم ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڏس ۾ جيئرو چئجي اوترو ٿورو آهي. اسان جي اهاڻي اميد آهي ته عام لوڪن جون

و.و. ۱۹۴۲ع ۾ ”ڪٽڻ الڏيا“ هليجڻ شروع ٿي وئي. مهالما ٽانڊيءَ ۽ ڪاٺڙيس اڳواڻن جي گرفتاريءَ تي اعتراض ڏيکارڻ لاءِ، لالا جڳن ناتھ قعدن، هرمداس لالهي، روحرام ٽاڪرداس ۽ سميت سڪڙيو، ۹ سيپٽمبر ۱۹۴۲ع تي، ڪراچي پورٽ ٽرسٽ کان استعيفا ڏنائون. انهي بعد، ۱ اپريل ۱۹۴۵ع تي، وري نه، اللهين ۾ چئٽس انسوسٽيشن پاران، ڪراچي پورٽ ٽرسٽ تي سميت سڪڙيو چولندڙي و.و. اعڙيءَ وٽس، ٽي دفعي، ڪراچي پورٽ تي چولندڙ و.و. ٽرسٽيءَ جي هيٺي ۾، ڪراچي انڊر جي هٿريءَ ۽ واپارين جي ٻئي ۽ ٻانڊي خاطر چڱي دلچسپي ڏيکارڻا آهن.

الدین ہوجتس انسوسٽیشن، گھتر سرکاری سسٽائن
ای، هر سال، عیوضی چوالدی موکامندی هئی، سیت
سکدو، انسوسٽیشن پاران عیوضی چولدی، سنڌ کان
کامیتی، سنڌ پرنشال مارکٽنگ بورڊ، سنڌ پرنشال
ٽرنسپورٽ اتھوٽی، سالتھ کی سال، ممبر ای رجسٽر
سیت سکدو، سنڌ ۱۹۴۴ع ۾، الدین ہوجتس انسوسٽیشن
هر پھریون دفعو پرنشال چولدی ویو، انسوسٽیشن ہی،
سالیالی عام میٽر، ۱۸ مارچ ۱۹۴۵ع ٿی، جا صدارتی
ٿرور کجیو، سا مختصر پر حق واک آھی؛
”تریشتری واقع ہی لحاظ کان، گذریل سال اھمیت
پریو آھی، جرمنی، ہی اگریٽی، لی نہ نہ طوطو جاری
آھی، کے اتھو قوم باریان واڌارو پٺا نی رجسٽر آھی،
روسی لشکر، اوپر جرمنی پاسی کان وڌی، برلن کان
کجی مین ہی مٺلی نی ایی پیتو آھی، اوپر طرف کان،

اڄ ڏينهن تائين ، سڄي پاڪستان اندر ، ٻيا سڀ ٻيلا
پنهجن جان تي موجود آهن ، پر مهاڻا ڪاڏي ۽ جو ٻيلا ،
ساڳئي جاءِ تي لڳايو ڪونه ويو آهي .

سنم ۱۹۰۲ع کان ۱۹۴۶ع تائين ، جي صاحب ، ائسوسئيشن
جا پريزيڊنٽ ٿي رهيا ۽ ڪراچي شهر جي آڳاٽي واپاري
سنسٽا جي رهنمائي ڪيائون ، سي هئا : سيٺ يوسف علي
عليپاڻي ڪريمچي علوي ، سيٺ گدومل ليڪراج پوڄواڻي ،
سيٺ صويراج جهٽومل ، لالا جسولترا ڇوراڻي ، سيٺ
شورتن موهاڻا ، اي . ٽي . ٺڪر ، لالچي مهر وٿرا ، ڇهلا رام
شيوارام ، ايسر داس ورلدمل ۽ سيٺ سڪديو .

پاڪستان بعد ، ائسوسئيشن جا پريزيڊنٽ هجي ٿيا :
سيٺ سڪديو ، احمد اي . ايج . جاجر ۽ قاسم دادا . سنم
۱۹۴۸ع کان ، انڊين مڙچنٽس ائسوسئيشن جو لالو بدلائي ،
پاڪستان مڙچنٽس ائسوسئيشن ڪيو ويو آهي .

ائسوسئيشن پاران ، ڪراچي پورٽ ٽرسٽ ٿي ، وقت به
وقت ، جي عهدي چولڊيا ويا ، سي هي آهن : سيٺ
هرچند راءِ وشنداس ، آر . ڪي . سدوا ، لالا جگن نات ٽنڊن ،
مدوپاڻي ڏولگرسِي ، اوڪاهل ڇهلا رام ، ڇهلا رام شيوارام ،
ايسر داس ورلدمل ۽ سيٺ سڪديو .

سيٺ سڪديو ، انڊين مڙچنٽس ائسوسئيشن پاران ،
ڪراچي پورٽ ٽرسٽ ٿي ، ۱ اپريل ۱۹۳۹ع کان عيوضي
چولڊيو ويو . پورٽ ٽرسٽي جو عهدو ٻن سالن جو هوندو
هو . اپريل ۱۹۴۱ع ۾ ، اهو دفعو به ، پورٽ ٽرسٽي چولڊيو

آرٻيل مسٽر آف اٽوڙو مهرالي فرماني ٻڌائيندو ته :
(الف) مهاڻا گانڌيءَ جو پتلو، جو جيف ڪورٽ جي
اڳيان لڳل هو، سو ڪهڙيءَ تاريخ تي پنهنجي
هٿ تان ڪڍيو هو؟

(ب) اها حقيقت آهي ته اهو پتلو، ضروري مرمس خاطر،
ڪراچي هونءَ، فرانسز هال ڏانهن ڪٿارو وڃي رهيو هو؟

(ب) ڇا پتلي جي مرمس تي چڪي آهي؟

(ب) ڇو ڪڏهن (ب) جو جواب ”ها“ ۾ آهي، ته
حڪومت پاران، اهي پتلي کي ساڳئي جاءِ تي لڳائڻ

جو ارادو ڪڏهن ڪيو ويو آهي؟

(ب) ڇو ڪڏهن (ب) جو جواب لاڪار ۾ آهي، ته
ٻڌايو ويندو، ته اهي ڏس ۾ هٿ-پري ساري
ڌار ڇو ٿي آهي؟

مٿس سوالن جا، حڪومت پاران جواب، هن ريت

ڏنا ويا :

(الف) مسٽر گانڌيءَ جو پتلو، ۲۱ مارچ ۱۹۵۰ع تي
ڪوٺل حالت ۾ ڏنو ويو.

(ب) ها.

(ب) ها.

(ب) پاڪستان ۾ سڀني پتلن جي نهڪاليءَ جو عام سوال
حڪومت جي ويچار هيٺ آهي. اهي ڏس
جڪو فيصلو ڪيو ويندو، سو مهاڻا گانڌيءَ

پتلي سان لڳايو ويندو.

(ب) سوال اٿي ٿو.

مارچ ۱۹۴۳ع ۾ انڊين مرچنٽس ائسوسيئيشن پاران فيصلو ٿيو، ته مهاڻا گانڌي جو سڄو پتلو سنگمرمر جو ٺهيل، ائسوسيئيشن بلڊاگ ۾ لڳايو وڃي. الاهي بعد، اهو خيال بدلائي، فيصلو ڪيو ويو، ته پتلو پراڻو ڏاڙو جو ٺهرايو وڃي ۽ شهر جي ڪنهن مڪر، مرڪز ۾، کليل هنڌ تي لڳايو وڃي، جتي ڏينهن جا ۲۴ ڪلاڪ پنجاڪ جي ڏس ۾ ڪليل رهي. ايت ڏس ۾ ڪيو ويو، ته چيف ڪورٽ جي اڳيان، گول چوڪ جي وچ ۾ لڳايو وڃي. الاهي ڏس ۾، ڪراچي ميونسپالٽي جي اختياري وارن کي ڏٺو ويو. ڪراچي ميونسپالٽي، الاهي هنڌ تي پتلي لڳائڻ جي منظوري ڏني ۽ پتلي جي سهوري سار سنڀال لوڻ جي ذميواري پٺ پاتل ٿي ڪڍي.

پتلي کولڻ جو مهورت، ۱۴ سيپٽمبر ۱۹۴۶ع تي، ڊاڪٽر سر سروپلي راڌا ڪرشن، الاهي وقت جي، بارس هندو يونيورسٽي جي وائيس چانسلر صاحب ڪيو. ڊاڪٽر راڌا ڪرشن، هن وقت هندستان جو اپ راشٽري آهي. مهاڻا گانڌي جو پتلو، پاڪستان ٺهڻ بعد به، چيف ڪورٽ اڳيان قائم هو. ڪراچي انڊمسٽريشن جي پريس لوت موجب، مهاڻا گانڌي جو پتلو، ۲۱ مارچ ۱۹۵۰ع جي صبح جو زمين ٽپي ڪري ۽ ضرريل حالت ۾ ڏٺو ويو. ٽرائي ۾ ڄاڻايو ويو هو، ته پتلي جي عرصت ڪرائي، بن ڪنهن دير جي، ساڳئي جاءِ تي لڳايو ويندو. ٻارهن مهينا لڙي ويا، پر پتلو لڳايو نه ويو. سنم ۱۹۵۱ع ۾، پاڪستان انيمينٽ ۾، الاهي ڏس ۾، سهڪ سڪندو هئڻان سوال پڇيا:

آزادگیء بعد نوکالیء پر ۱۹۴۷

ڏينهن، وڌي رهي هئي. سکر اراج ٽڙوڙ جي پوريءَ ريت عمل ۾ اچڻ بعد، جنسن جي پيدائش ۾ وڌيڪ وڌارو ۾ جلد اچڻو هو. انهن حالتن سبب، واپاري مرڪزن ۾ بالڪل ضروري سمجهيو ويو، ته واپاري وسيلن کي ٽئين ڀاڱي تي آڻي، حاضري ۽ واعدي جون بازاريون پڪي ۽ پختي انتظام هيٺ آنديون وڃن. انهيءَ لاءِ ائسوسيئيشن پاران، مارچ ۱۹۳۰ع کان، واعدي جي واپار ۾ گهر پڇائڻ (Ringling) جو سرشتو عمل ۾ آندو ويو. انهي رواج سبب، واپارين کي جوکو گهٽ ٿيڻ لڳو. هن سرشتي بعد، ائسوسيئيشن اندر، هڪ جدا ”پروڊيوس ڊپارٽمينٽ“ برپا ڪئي ويئي، جنهن ۾، فقط، اڃا، ٽيلي ايجن ۽ چئن جي واپار تي ڌيان ڏنو ٿي ويو. سن ۱۹۳۵ع ۾، پروڊيوس ڊپارٽمينٽ پاران ”ڪليئرنگ هائوس“ کوليو ويو، جتي، هر مهيني ۾، ۱۰ ڏيڻا ڪليئرنگ ٿيندو هو ۽ اڳهن جي گهٽا وڌيڪ پئالڊر، واپاري هڪ ٻئي سان پئسن جي ڏي وٺ ڪندا هئا. ڪليئرنگ سبب، واپارين تي، واپار جو جوکم گهٽ ٿيندو رهيو.

انهن سڌارن ۽ عملي قدمن سبب، واپار وڌندو رهيو. اڃا جي واپار ۾ وڌيڪ آزادگي آڻڻ لاءِ، ضروري سمجهيو ويو، ته هڪ قسم جا ڪاپالا هجن، جنهن ڪجهه جي واپار ۾ ٿيڻ لڳو هو. ڪجهه جي واپار لاءِ جنهن جائز ڪاٺن ڪاهه تي مشرڙ ٿي هئي، تنهن اندر مڙچنٽس ائسوسيئيشن ۽ چئمبر آف ڪامرس پاران، هڪ گڏيل ڪاهه تي، ”جائز ڪرام انڊسٽريل ڪاهه“ ٺاهي سان ٺاهي ويئي. انهي ڪاهه تي، واعدي جي

وايو. اهيءَ بعد، ٿلڌي کي ٻيڌي ٻاڻي ٿي آڻڻ لاءِ، سڌارا عمل ۾ آندا ويا. اڃا، ٿيلي اڃن ۽ ڪپهه، هي واپار کي ائسوسيئيشن جي ضابطي هيٺ آندو ويو. نوان ڪاٺالا ٺاهيا ويا ۽ اهو سرشتو عمل ۾ آندو ويو. لسون ڪاٺالن ۾، اماڻه جو ٿورو وڌو ويو، جنهن موجب، ميمبرن جي وڃڻ ٽڪرار هي حالت ۾، ائسوسيئيشن جي ميمبرن مان امن مٿس ٿي، سندن بهادر ڪندا. اهي سڌاري ڪري سڄو تهڄراهو ٿيو، جو ڪهه سارا ٽڪرار ۽ اميرا، ڪروٽ ۾ وڃڻ کان سواءِ، ٻاهر فيصل ٿڌا لڳا.

سنه ۱۹۲۵ع ۾، واپار جي اڳوڻي ۽ ٻيڌي ۽ ٻيڌي لاءِ ضروري سمجهيو ويو، ته ڪپهه، هي سموري واپار لاءِ هڪ سر جي ڪاٺالي جو سرشتو عمل ۾ آڻڻ گهرجي. هن کان اڳ، اورواڻي ۽ ٻياڻي سر، وٺڻ بعد جدا جدا ڪاٺالا ٺاهيندا هون. الدين موجب ائسوسيئيشن جي ٽڪرار ٿي فيصل ٿيو، ته ائسوسيئيشن ۽ ڪراچي چيمبر آف ڪامرس جي عيوضين جي هڪ گڏيل ڪاميٽي ٺاهي وڃي، جا ڪپهه، هي واپار ۾ سڌارا آڻي. ڪاميٽي اساعلي وٺي، جنهن کي جائيت ڪاٺن ڪاميٽي سڏيو ويو. ڪاميٽيءَ جي ڪوششن، ڪپهه عي واپار کي اهي منزل ٿي آندو، جو سيني ٿران کي هڪجهڙا حق حاصل ٿيا. ڪاميٽيءَ جي مددتن عطي هنڌ ڪيو. ايت ٿيا منزل آڻي، جو جائيت ڪاٺن ڪاميٽيءَ مان بدلائي، ڪراچي ڪاٺن ائسوسيئيشن لميٽيد جي نالي سان، هڪ عود مڪتار سنڌا ٺهي.

سنڌ ۾، اڃا، ٿيلي اڃن ۽ چئن عي اهداش، ٿاڻيون

انڊين مرچنٽس ائسوسئيشن

لڳي. سنه ۱۹۱۳ع ۾ ائسوسئيشن کي، ڪراچي ۾ هونسيپالٽي ۽
انڊين مرچنٽس ائسوسئيشن ڪراچي جو حق ملو. الهی بعد
تي به عيوضو ملو کپي. الهی ڏس ۾ به ڪوشش ورتي
۽ ڪراچي پورٽ ٽرسٽ انڪٽ ۾ سڌارا آندا ويا.
انڊين سڌارن پٽالڊر، ڪراچي پورٽ ٽرسٽ تي عندستاي
ڪي ان عيوضين چوڻدي موڪلي ڪراچي پورٽ ٽرسٽ کان سواءِ ائسوسئيشن
پاران، ادارت ويسٽرن انڊ وائيزري ڪاميٽي، انڊين
سهيٽل ڪائون ڪاميٽي، سنڌ ڪائون ڪاميٽي، ۽ لائڊ اراج
هئا. جڏهين سنڌ ليجسليٽو اسيمبلي هئي ۽ ۾ آئي،
انڊين ائسوسئيشن ڪي گڏجي، سنڌ اسيمبلي تي، هڪ عيوضو
سنه ۱۹۱۸ع ۾، ڪراچي مارڪيٽ ۾، اناج، تيلي ۽ ٻين
اهو ٿيو، جو واپارين ۾ وڏي گهٽا وڌي ٿي هئي.
لاڙڪاڻي جي منهن ڏيڻ لاءِ، ائسوسئيشن پاران،
ڪري، سندن وچ ۾ سڀ ڪارڻ ٻهيا. سڀني واپارين کي
ٻي، قصي کي ٺاهي، لاڙڪاڻي جي دور ڪيو

ڪراچي الدين مرچنٽس ائسوسيئيشن

ڪراچي الدين مرچنٽس ائسوسيئيشن، سنڌ ۾، ڊي سي واپارين جي، جهولي ۾ جهولي ۽ آڳاٽي ائسوسيئيشن آهي. اها سنڌ ۾، سنه ۱۹۰۲ع ۾، ٺهيا آهي. اهي واپاري سنڌ ۾، ائسوسيئيشن جي مڪمل باهڪارن، پنهنجي عمل، هوش ۽ دورانديشيءَ جي پوري ثابتي ڏي آهي. هو صاحب، اڄ-ڙي سنڌ جي ضرورتن، اهميت ۽ روشن آئيني کي چٽيءَ ريت سمجهي ٿي سگهيا. ڪراچي شهر جو واپار، ڏينھون ڏينھون، وڌندو ئي رهندو. شهر ۾، ڌارن ڌارن، چيمبر آف ڪامرس لائي، واپاري جماعت هئي، جنهن جا ميمبر گورا ۽ چيني هئا. هي واپاري رواج ۽ ڊاڪ، چيمبر آف ڪامرس ڌارن ڌارن ڏيندا هئا، سي ڊي سي واپارين کي محتا ئي ڏيندا هئا. الدين مرچنٽس ائسوسيئيشن ٺهيا ٺهيا سان، ڊي سي واپارين کي هتي ملي. ائسوسيئيشن هڪ سبب، هون، وقت ۾ وقت، پاڻ ۾ گڏجي، پنهنجي ڌنڌي ۽ واپار جي واڌاري ۽ سڌاري جا وسيلو - وڃي، ترقي ڪرڻ لڳا.

ڊي سي واپارين جي ترقيءَ سان، ائسوسيئيشن ۾ واڌارو ڪرڻ لڳي. ميمبر وڌڻ لڳا. ائسوسيئيشن جي راءِ ۽ ويچارن جو قدر ٺهڻ لڳو. حڪومت ۾، ائسوسيئيشن جي ضرورتن ۽ اهميت کي محسوس ڪري، کيس تسليم ڪرڻ

انڊين مڙچنٽس ائسوسئيشن

اڳي. سنه ۱۹۱۳ع ۾ ائسوسئيشن کي، ڪراچي ميونسپالٽي
ٻن عيوضن چوڻدي موڪلڻ جو حق ملو. الهی ۽
ائسوسئيشن پاران محسوس ڪيو ويو ته ڪراچي پورٽ ٽرسٽ
ٽي ٻه عيوض ملڻ کپي. الهی ڏس ۾ به ڪوشش ورتي
وئي. انهن ڪوششن جو نتيجو اهو ٿيو، جو سنه ۱۹۲۵ع
۾، ڪراچي پورٽ ٽرسٽ انڪٽ ۾ سڌارا آندا ويا.
انهن سڌارن پٽالڊر، ڪراچي پورٽ ٽرسٽ تي هندستاني
واپارين جا عيوضي اچي سگهيا ۽ انڊين مڙچنٽس ائسوسئيشن
کي ٻن عيوضن چوڻدي موڪلڻ جو حق ملو. ڪراچي
ميونسپالٽي ۽ ڪراچي پورٽ ٽرسٽ کان سواءِ، ائسوسئيشن
پاران، امارت ويسٽرن انڊ وائيٽري ڪامپنيءَ، انڊين
سيميٽرل ڪاٽن ڪامپنيءَ، سنڌ ڪاٽن ڪامپنيءَ، ۽ لائڊ براج
انڊ وائيٽري ڪامپنيءَ تي عيوضي چوڻدي موڪليا ويندا
هئا. جڏهين سنڌ ليجسليٽو اسيمبلي هئي ۽ ۾ آئي،
تڏهين انڊين مڙچنٽس ائسوسئيشن، بارس ۽ شهرس
ائسوسئيشن کي گڏجي، سنڌ اسيمبليءَ تي، هڪ عيوض
چوڻدي موڪلڻ جو حق مليو.

سنه ۱۹۱۸ع ۾، ڪراچي مارڪيٽ ۾، اناج، ٽيلي ۽
ڪپهه جي واپار ۽ اگهن ۾ وڏي گهٽتائي هئي.
نتيجو اهو ٿيو، جو واپارين ۾ گهٽتائي وڌي ٿي هئي.
هي لاڙڪ حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ، ائسوسئيشن پاران
ڪي عملي ۽ ڪارگر قدم کنيا ويا. سڀني واپارين کي
ڄاڻو ڪري، سندن وچ ۾ سڀ تڪرار ٻهريا ۽ پٽايا ويا.
هيءَ ريت، قصي کي ٺاهي، لاڙڪ حالتن کي دور ڪيو.

ڪراچي الدين مرچنٽس ائسوسيئيشن

ڪراچي الدين مرچنٽس ائسوسيئيشن سنڌ ۾ ديسي واپارين جي، جهولي ۾ شهولي ۽ آڳاٽي ائسوسيئيشن آهي. اها سنڌستان سنڌ ۱۹۰۲ع ۾ ٺهيا ٿي. اڄوڪي ڏينهن جي واپاري سنڌستان ٺهيا ڪري، ائسوسيئيشن جي مڪمل بائڪارن پنهنجي عمل، خوش ۽ دوراندېسيءَ جي ڀرپور ٿاڻي ڏئي آهي. هر صاحب، اڄوڪي سنڌ جي ضرورتن، اهميت ۽ روشن آئيني کي چٽي ريت سمجهي ٿي سگهيا. ڪراچي شهر جو واپار، ڏينهن ڏينهن، وڌندو ٿي رهيو. شهر ۾ ڌارين ڀارن، ڄمهر آب ڪائرس لائي، واپاري جماعت هئي، جنهن جا ميمبر گورا ۽ جڙائي هئا. هي واپاري رواج ۽ ڊاگ، ڄمهر آب ڪائرس ڀارن هاري ٺهندا هئا، سي ديسي واپارين کي مڃڻا ٿي پوندا هئا. الدين مرچنٽس ائسوسيئيشن ٺهيا ٿي، سان، ديسي واپارين کي هٿي ملي. ائسوسيئيشن ڄڻ سڄي، خود، وقت ۾ وقت، پاڻ ۾ گڏجي، پنهنجي ڌنڌي ۽ واپار جي واڌاري ۽ سڌاري جا وسيلو سوچي، ترقي، ڪرڻ لڳا.

ديسي واپارين جي ترقيءَ سان، ائسوسيئيشن ۾ واڌارو ڪرڻ لڳي. ميمبر وڌڻ لڳا. ائسوسيئيشن جي رهن ۽ ويچارن جو قدر ٿيڻ لڳو. حڪومت ۾، ائسوسيئيشن جي ضرورتن ۽ اهميت کي محسوس ڪري، کيس تسليم ڪرڻ

ڪوئي ڪسولي وٺي. پهرين دفعو، سيٽ وڌندڙ،
 سن ۱۸۶۹ع ۾، سيٽ وڌندڙ لاهيندڙ نالي سان ڪوئي
 ڪولي هئي، جتي اڃا، ٽهلي پڻ، چٽن، ڪپهه ۽ ڪاٺين
 ڪوٺڻ جو وڏو ٻڌو ڪم هلندو هو. اهو ڪاروبار ۱۹۲۱ع
 تائين هلندو رهيو. سيٽ وڌندڙ، پنهجن پٽن سان
 ملڪيت ۾ ڌار ٿيو، ۽ الهه بعد، ڪراچيءَ جي ڪوئي
 جو گهڻو ڪم ڪار گهٽجي ويو هو.

سيٽ سڪڙيو، ڪراچي جي ڪوئيءَ جو ڪم ڪار هلائڻ
 لڳو ۽ لڇمڻداس حيدرآباد وارو ڪپهه جو ڪارخانو سنڀالڻ
 لڳو. سيٽ وڌندڙ سڪڙيو ڏرم ڪراچي الدين مرچنٽس
 انسوسٽيشن ۽ ڪراچي ڪاٺن انسوسٽيشن جي (اوريجنل)
 مينيجر بڻجي. واپار ۾، سڃاڻپ ۽ مڪملت سان، ڏينهن
 ڏينهن ترقي ۽ واڌارو ڪرڻ لڳا. سن ۱۹۵۰ع ۾، سامري
 ۾ به، ڪپهه جو ڪارخانو کوليائون.

جون ۱۹۵۱ع ۾، سيٽ سڪڙيو ۽ لڇمڻداس ملڪيت ۽
 ڌاڙي ۾ ڌار ٿيا. لڇمڻداس سامري وارو ڪارخانو ۽
 زمينداري ڪڍي. سيٽ سڪڙيو کي حيدرآباد وارو ڪارخانو
 ۽ ڪراچيءَ جي ڪوئيءَ جو ڪاروبار مليو. هن وقت،
 حيدرآباد جو ڪارخانو سيٽ سڪڙيو جو پٽ، سندس سنڀالي
 رهيو آهي ۽ ڪراچيءَ جي ڪوئيءَ جو ڪاروبار، سيٽ سڪڙيو
 جو ڀاءُ، رامچند هلائيندو رهي ٿو. سيٽ سڪڙيو، پنهجي
 آزمودن ۽ قابليت سان، سندن رهنمائي ڪري، واپار
 ۾ دلچسپي قائم رکندو ٿو اچي.

ٺه اچي سٽي مئجسٽريٽ اڳيان حاضر ٿئي . حڪم جي پوئواري
 اه ڪهائين . ڪهس گرفتار ڪري سٽي مئجسٽريٽ اڳيان آندو
 ويو . ساڻس گڏ ڊاڪٽر تاراچند لاواڻي ۽ اوڪرام شرما
 به گرفتار ڪيا ويا هئا . مئجسٽريٽ وٽ وري به ڪهس
 لوٽيس ڏاڍو ويو جنهن ۾ ڪراچي شهر ڇڏڻ ۽ هاجل
 ۾ اچي وٺڻ تي بندشون وڌل هيون . اهي بندشون
 ۱۴ جون ۱۹۳۴ع تائين قائم رهيون ، جنهن بعد هٽايون ويون ،
 جڏهن ڪانگريس پاران ستياگرهه هاجل واپس ورتي ويئي .

هليل هر سلسلو قائم رکندا هئا . مٿن ٺوٺيس ٺعمل ٺيا ،
 نه هو ڪراچيءَ جون حدون نه ڇڏين ۽ هليل هر ٺورو نه
 وٺن . مولوي محمد مصدق ۽ آءِ . ڪي . سدوا ٺي نه ساڳيون
 بندشون وڌيون ويون . هٽي ڇٽن ڪسي ، ڪاڪٽي
 ڪااگريس لاءِ عيوضي چونڊيو ويو . ۲۲ اپريل ۱۹۳۲ع تي ،
 چارٽي ڇٽا ، ڪاڪٽي لاءِ روالا ٺيا ۽ مع لاءِ ٺوٺيانئون .
 ڪهن ، ڊرڪ روڊ اسٽيشن تي گرفتار ڪري ، ڪراچي ڊسٽرڪٽ
 جيل ۾ موڪليو ويو .

۳۰ اپريل تي ڪهن سزا ڏني وئي . سمٽ سڪڊو ڪي
 ڇو ، مهما شخص ٻورهي سان جيل ۽ ٺي هزار رٺيا ڏند
 وڌو ويو . ڏند نه ٻرڻ جي حالت ۾ ، ڇو ، مهما شخص
 ٻورهي سان جيل جي سزا وڌيڪ ٺيهي هئي . ۲۲ مئي تي ،
 لاسڪ جيل ڏانهن سندن بدلي ڪئي وئي . هٽي ڇٽن
 ڪي لاسڪ جيل ۾ موڪليو ويو . لاسڪ جيل ۾ ، سمٽ
 سڪڊو هو ام-۴۴۹ هو . ڏند لاس ٻرڻ جي حالت ۾ ،
 ڇو ، مهما وڌيڪ جيل هر مدو ڪاٺائين . الهي بعد ،
 ڏند جي رٺم جي وصولي سندس مالڪيت سان ڪئي
 وئي . ڪراچي ڊسٽرڪٽ جيل ۾ ، سندس رٺن
 ۱۳۵ ٻاٽوڊ هو ۽ لاسڪ جيل ۾ ، ۲۶ ٺورو ۱۹۳۳ع تي
 نور ڪرڻ وقت ، گهٽتي ۱۱۴ ٻاٽوڊ ٺيو هو .

۱ مارچ ۱۹۳۳ع تي ، سمٽ سڪڊو ۽ هريداس لالٽي لاسڪ
 جيل مان آزاد ٺيا . موٽندي ، ڄام نگر ، ڪهاري ، دوارڪا ،
 حيدرآباد سڌ ۽ ماتوهو مان گندا ، ڪراچي ۽ ٻهتا .
 ڪراچي ۽ ٻهتا سان ، سمٽ سڪڊو ٺي ٺوٺيس اڪتو

ٿر اچي سٽي مئجسٽريٽ اڳيان حاضر ٿئي. حڪم جي پوئواري
 به ڪهائين. ڪيس گرفتار ڪري، سٽي مئجسٽريٽ اڳيان آندو
 ويو. ساڻس گڏ ڊاڪٽر تاراچند لاواڻي ۽ اوڪرام شرما
 به گرفتار ڪيا ويا هئا. مئجسٽريٽ وٽ وڃي به ڪيس
 نوٽيس ڏنو ويو، جنهن ۾، ڪراچي شهر ڇڏڻ ۽ هائيل
 ۾ اُھري وٺڻ تي بندشون وڌل هيون. اھي بندشون
 ۱۴ جون ۱۹۳۴ع تائين قائم رھيون، جنهن بعد هٽايون ويون،
 جڏھين ڪانگريس پاران سٽياگرھ هائيل واپس ورتي ويئي.

خليل جو سلسلو قائم رکندا هئا. متن اوائيس تعميل ٿيا،
 نه جو ڪراچيءَ جون حدون نه ڇڏين ۽ خليل به اهو نه
 وٺن. هاري محمد صديق ۽ آر. ڪي. سڌوا ٿي به ساڳيون
 آمدشون وٺيون ويون. ڇڏي ڇڏن ڪي، ڪلڪتي
 ڪالگريس لاءِ عيوضي چونڊيو ويو. ۲۲ اپريل ۱۹۳۲ع تي،
 چارئي ڄڻا، ڪلڪتي لاءِ روانا ٿيا ۽ منع لاءِ ٽوڙيا ٿيون.
 ڪهن، ٻرگ روڊ اسٽيشن تي گرفتار ڪري، ڪراچي ۾ سترڪٽ
 حمل ۾ موڪليو ويو.

۱۳۰ اپريل تي ڪهن سزا ڏني وئي. سبڪ سڳيو ڪي
 ڇو مهينا سخت پورهئي سان حمل ۽ ٽي هزار رپيا ڏنڊ
 وڌو ويو. ڏنڊ نه ڀريو جي حالت ۾، ڇو مهينا سخت
 پورهئي سان حمل هي سزا وڌيڪ ٽيڙي هئي. ۲۲ مئي تي،
 لاسڪ ڪمپل ڏانهن سندن بدلي ڪئي وئي. ڇڏي ڇڏن
 ڪي لاسڪ ڪمپل ۾ موڪليو ويو. لاسڪ ڪمپل ۾، سبڪ
 سڳيو جو (۴۴۴۹) هو. ڏنڊ نه ڀريو جي حالت ۾،
 ڇو مهينا وڌيڪ حمل جو مدت ڪاٽيائين. اهي بعد به
 ڏنڊ جي رقم جي وصولي سندس ملڪيت مان ڪئي
 وئي. ڪراچي ۾ سترڪٽ ڇهه ڏينهن سندس وٽان
 ۱۳۵ پاڻوڻ هو ۽ لاسڪ ڪمپل ۾، ۲۶ فيبروري ۱۹۳۳ع تي
 نور ڪرڻ وقت، ٽيههجي ۱۱۴ پاڻوڻ ٿيو هو.

۱ مارچ ۱۹۳۳ع تي، سبڪ سڳيو ۽ هريداس لاجپي لاسڪ
 ڪمپل مان آزاد ٿيا. موٽندي، ڄام نگو، ڪهياري، دوارڪا،
 حيدرآباد سنڌ ۽ مائهو مان گندا، ڪراچيءَ ۾ پهتا.
 ڪراچيءَ ۾ پهتڻ سان، سبڪ سڳيو ٽي اوائيس اڪو

ستياگره ڀٽ

پڊگتي سنسٿائون جهڙوڪ ڊيس شيوا منڊل، وديار سماگر، بالڪن جي باري، سري ڪرشن شيوا منڊل، سکر سٿار سپا، سندر شهوڪ سپا، روهرڙي شيوا منڊل، بريم منڊاي وغيره، گل اه سنسٿائون پي قاندي نهرا ويون. ڪن ٽي پوليس پاران قبضو ٿيو ڪيو ويو. هن ستياگره ڀٽ ۾، جهڙي قدر انگ اکر ملي سگهيا.

جنهن پٽاندر، سنڌ مان مڙهي ۱۲۰۴ ڇڏا جيلن ۾ ويا، جن جا ضلعي وار تفصيل هن ريت آهن. ڪراچي: ۶۲۸، حيدرآباد: ۱۹۱، سکر: ۹۸، شڪارپور: ۶۸، دادو: ۵۵، لاڙڪاڻو: ۴۶، اواب شاه: ۳۲، جيڪب آباد: ۳۰، ساهتي: ۳۰، ۶۳۰، ۶۴۰، ۶۵۰، ۶۶۰، ۶۷۰، ۶۸۰، ۶۹۰، ۷۰۰، ۷۱۰، ۷۲۰، ۷۳۰، ۷۴۰، ۷۵۰، ۷۶۰، ۷۷۰، ۷۸۰، ۷۹۰، ۸۰۰، ۸۱۰، ۸۲۰، ۸۳۰، ۸۴۰، ۸۵۰، ۸۶۰، ۸۷۰، ۸۸۰، ۸۹۰، ۹۰۰، ۹۱۰، ۹۲۰، ۹۳۰، ۹۴۰، ۹۵۰، ۹۶۰، ۹۷۰، ۹۸۰، ۹۹۰، ۱۰۰۰.

گرفتاري بعد، جڏهن کي آزاد ٿيندا ويا، تن کي نوٽس ڏنا ويا ته هڪ ڏينهن ۾ ٺهرو نه وٺو ۽ پڪ ۾ ڇڏي. آزاد ٿيندڙ، اهي بندشون ۽ قاندا قانون ٽوڙي، گرفتار ٿيندا رهيا. ڪين وڏيون ۽ سخت سزائون ڏنيون ويون. هڪ سال کان اڳي سالن تائين سخت پورهئي سان جيل، اهي سزائون عام جام ڏنيون ويون. گرفتار ٿيلن ۾، ڪي مسلمان سڃڻ ۾ هئا. زالن جو تعداد ۷۵ کن هو، جن ۾ ڪيترين اوجوان ڇوڪريون پڻ هيون. زالن کي به به مال جيل ۽ سي ڪلاس ڏنو ويو هو. سيٺ سڪديو ۽ هريداس لالجي، ستياگره هڪل کي انٽ لاء انتظامي ڪمن ۾ رٽل هوندا هئا. وقت ۱۰ ص، والٽيرن کي قائدن لاء موڪليندا هئا ۽

مان صاف صاف ظاهر هو، جڏهن تائوس آف ڪامبس
پر ظاهر ڪيائون، ته هن دفعي، شيءَ جنگ مان ڪنهن
نتيجي واري نه ٿيندي.

حڪومت جي اهڙي زوردار ارادي ۽ زبردست دٻاءُ
۽ ظلم جي ڪارنامن عوامي بر، هندستان مان به نه
رهنديون. بانڪاٽ ۽ سول ٽائيمائي هٿيلون هلندڙون رهنديون.
پٿرن چٽن مٿس بر، اسي هزار گرفتاريون ٿي چڪيون.
اڳواڻ سڀ گرفتار ٿي چڪا هئا، بر، جيتا ٻنهي نه ٻيئي.
جيتا مان اڳواڻ بيڊا ٿي، هٿيل جي جوت ڇڏائيندا رهيا.
انهيءَ ڏس بر، استري جاليءَ ۾ ڇڪو ويو. هٿيل بر
ڇڪو حصو وٺي، پيشي زنده دليءَ جي ٺاهي ڏنائون.

ستيا گره هٿيل بر، سنڌ نه ٻاڙ ملڻا، ۴ جنوريءَ
۱۹۳۲ع تي ٿانڊهي گرفتار آيو هو. ۽ ۵ جنوريءَ تي، سنڌ
بر گرفتاريون هي شروعات ٿي. آرٿوڊينس ڄمڻ، ڪنهن کي
بر، شڪ بر نه هجڻا اند بر وٺي سگهيو ويو ٿي. ۹ ۽ ۱۰
جنوريءَ تي، ڪراچيءَ، ڪوٽڙيءَ، حيدرآباد، ميرپورخاص،
ٽنڊي محمد خان، ٽنڊي آدم، ساڄيءَ، نواب شاھ، مکر،
لاڙڪاڻي، روهڙي ۽ حوڪب آباد مان ڪل ۱۰۸ ڇڏا
شڪ بر گرفتار ڪيا ويا. انهن بر، سنڌ جي مکيه ڪالگريسي
اڳواڻن جو وڏو حصو هو.

اڳواڻن جي گرفتاري بعد به، سنڌ بر، بانڪاٽ، ٻڪيٽنگ،
۽ اڄ سڀانهين ٿانڊن پٽڻ جون هٿيلون هلندڙون رهنديون.
گرفتاريون ٻڌ ٿينديون رهنديون. لٽيماري ۽ دٻاءُ جا قدم
جاري هئا. ڪالگريس سسٽائن سان گڏ، ڪيترين سارن

وڃي بهتو ٿو. ڇڻ اڄ حڪومت پاران سڄي ديس تي گهري
ڪرڻ جو اعلان ٿي چڪو هو.

حڪومت، آرڊيننس دواران، راج ڪري رهي هئي.
آرڊيننس نهايت سخت ۽ زور ڀريا هئا، ۽ انهن جو اثر عام
رواجي ڪاروبار تي پئجي ٿي سگهيو. ڪالگريس سسٽائون ۽
سندن شاخون نه اي قاندي ٿي چڪيون هيون، پر،
انهن سان گڏ، قومي خيالن سان همدردي رکندڙ جماعتون
پڻ اي قاندي ٺهرايون ويون. ماڻهو ڪسان سڃاڻون،
يوٽ ائڪشن، شاگردن جون انسوسٽيشنون، قومي يونيورسٽيون
۽ قومي سڪولون، ڪالگريس اسپتالون، سوديشي سسٽائون
۽ لائبرريون پڻ الهي اڙي ڪان آيون نه رهيون.

آرڊيننس هيٺ، پاران ۽ اوجوانن جي ڏوهن سبب، سندن
مائٽن يا سڃاڻين ڏن ڪي نه سزا ڀوڳڻي ٿي پئي. وڏي
پئماني تي، ضحانون ٺهڻ لڳيون. ماڻهون، جايون،
موترون ۽ ٻين ڳالهين ۾ جمع ٿيل رقمون ضبط ٿيڻ لڳيون.
حڪومت پاران زبردست ڏهڪاءُ پيدا ڪرڻ جو منصوبو ٺهيل
هو. جيلن ۾، راجپوتي قيدين سان خراب هلت هلائڻ ۾ ايندي
هئي. سندن حالت رواجي قيدين کان به بدتر بدائڻ،
حڪومت جي اختيار ڪيل پاليسي هئي. جيلن جي
انسپيڪٽر جنرل پاران مڪافي سرڪيوار اڪٽل هو، نه جيلن
۾، راجپوتي قيدين سان بلڪل سختيءَ سان همت ڪئي
وڃي. جيلن ۾ ڦڙڪا هڻڻ جي سزا عام جام ٿي چڪي
هئي. حڪومت جي زوردار رخ ۽ روش جو اندازو،
هند وزير، سٽيوئل هور جي ستياگرهه لسٽ ڪيل اعلان

هئا. حڪومت دٻاءُ ۽ زبردستيءَ تي ڪم ڪري چڪي هئي. هندستان ۾ پڇڻ سان ئي، گانڌيجيءَ حالتن جو اڀياس ڪيو. انهيءَ بعد وائسراءِ کي ملاقات لاءِ لکيائين. موت ۾، لارڊ ويلنگٽن نهايت رڪورخ اختيار ڪري، ملاقات جي ڪا ضرورت نه ڏيکاري. حڪومت جو رخ صفا ظاهر ٿي چڪو هو.

ڪالگريس وريڪنگ ڪاميٽيءَ، حقيقتن کي سمجهوس ڪري، سٽهاگرهه، هاجل جاري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ولايتي ڪيڙي جو اهمڪار، شراب جي دڪان تي پڪيڻ ۽ اسلامي لٽ، لکاهه کان ڪرپل سهني قائدن ۽ قانون جي نافرماني ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو. ڪالگريس پاران سٽهاگرهه ٻڌ جو اعلان ٿي چڪو.

حڪومت پاران، حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ، سب ٽهاريون اڳواٽ ٿي چڪيون هيون. ۴ جنوري ۱۹۳۲ع تي، صبح اٺن کان اڳ، مهاتما گانڌيءَ کي بمبئي شهر ۾ گرفتار ڪيو ويو. اها گرفتاري، ريگوليشن ۲۵ آف ۱۸۲۷ع هيٺ ڪئي وئي. گانڌيجيءَ کي پرودا جيل ۾ آندو ويو. سردار وٽس پائي پٽل کي نه گرفتار ڪري، گانڌيجيءَ سان گڏ رکيو ويو. پٽل جو رال ٿي مقدمو هلائي، ڪيس ٻن سالن لاءِ سخت پورهئي جي سزا ڏني وئي. ملڪ ۾ زبردستي دٻاءُ ڪيو ويو ۽ سول آزاديءَ جو خاتمو آندو ويو. گرفتار ٿيلن جي مال ۽ ملڪيت جي به صفا ٿي ڪئي وئي. آرڊيننس جو تعداد وڌي ۱۳ ٿاين

ويچار، ڪانفراس ۾ ظاهر ڪيا. ڪانگريس لٽم نگاهه کان
گول ميز ڪانفراس صفا لاکاهاب ثابت ٿي.

ڪانفراس جو ڪاروبار ۱ ڊسمبر ۱۹۳۱ع تي ختم ٿيو.
گانديجي، ۵ ڊسمبر تي، لنڊن مان روانو ٿيو. سندس غير
حاضريءَ واري عرصي ۾، هندستان ۾ حالتون خراب
ٿي چڪيون هيون. گانديجي - ارون ٺاهه جا شرط فقط،
هڪ طرفه، ڪانگريس پاران عمل ۾ اچي رهيا هئا.
هند سرڪار پاران ڊباءَ ۽ زبردستيءَ جا قدم چالو ٿي ويا
هئا. ٺاهه پٽالدر، حڪومت پاران پارلوي اڪواري
ٺهڻي هئي. اهو ڪم هڪ ۾ نه ڪندو ويو. يو. بي. برانت
۾ ملڪي حالتون خراب ٿي چڪيون. بنگال ۽ سرحد
پراستن ۾ ڪشمڪش وڌي ويئي ۽ حڪومت پاران زور
۽ زبردستيءَ جو راج هلائڻ لڳو. سرحد جي اڳواڻ، عبدالغفار
خان کي، گانديجيءَ جي هندستان ۾ پهچڻ کان چار ڏينهن
اڳ، ۲۴ ڊسمبر تي گرفتار ڪيو ويو. پنڊت جواهر لال، اهي
وقت ۾، ڪانگريس جو جنرل سيڪريٽري هو. کيس اوڻيس
ڏاڍو ويو ته ڊسٽرڪٽ آفيسر جي موڪل کان سواءِ الله آباد
جي ضلعي جون حدون نه ڇڏي ۽ مٿس بندش وڌي
ويئي ته ڪنهن نه پنڊت جي جلسي وغيره ۾ تقرير نه
ڪري. گانديجي اچڻو هو. جواهر لال، پاڻو جيءَ کي ڪڍڻ
لاءِ، بمبئيءَ ڏانهن روانو ٿيو. کيس واٽ تي گرفتار ڪيو
ويو. ۳۰ ها گرفتاري ۲۶ ڊسمبر تي ٿي.

گانديجي، ۲۸ ڊسمبر ۱۹۳۱ع تي، بمبئي بندر تي لٿو.
هيٺائين، حڪومت پاران پنج آرڊيننس اڪري چڪا

ستيا گرهه يت

سنه ۱۹۳۲ع

ڪراچي ڪالگريس جي موصلي بتادور، الدين لئسٽل
ڪالگريس پاران، گول ميڙ ڪالغراس لندن ۾، مهاالما گانڌي،
پنهنج منڊن، روعن مالور، ۴ سرويچي لئندو وڃي شراڪ ليا.
ڪالغراس ۾، مهاالما گانڌي، برٽش سلطنت جي موضوعن
کي، الدين لئسٽل ڪالگريس جي پورن آزادگي واريءَ
لئسٽل اگاهه، کان پوريءَ راسد واقف ڪري، ڪنن ڏهن
مڃڻ ڪيو، نه زور ڏيڻ تي، سان عطف هٻت رکيل هندستان
پدران من مڃت واريءَ ڏوريءَ سان ٻڌل هندستان،
هڪ اهائيت ڪارائتو ۽ ڪمائتو ڀائروار ثابت ٿيندو.
لنهنڪري، اها اهائيت خوشيءَ جي ڳالهه ٿيندي، جو
اوتس آئياس جي ڪمارن ڇڏڻ کان اڳ، مولڪي خاطري
لي سگهي، ته گريٽ برٽن ۽ هندستان جي وچ ۾ عزت
پري ڀائرواري ٿاڻر ٿي ويندي.

گول ميڙ ڪالغراس جو ڪاروبار جڏهن ڏاک ۾ هلڻ لڳو،
لڏهن مان گانڌي جي متوسس ڪرڻ لڳو، ته ڪالغراس مان
ڪوڪڙ ٺيل ڪري، سا ڳالهه ممڪن نه آهي. الاهي هوندي
نه، پنهنجي لئسٽل لکاءِ، پيش ڪرڻ ۽ هندستان جي آزادگيءَ
خاطر آواز ڏيڻو ڪرڻ ۾، گانڌي جي ڪا به ڪسر ڪا نه
ڇڏي. بدن ڪمڊن لئي ۽ چي ۽ جي، پنهنجا خيال ۽

ڇاڳلا ۽ سيڪريٽري مهراج رٽائرڊ ٿيڻ بعد هئا. سامان جي خريداري جو سمورو بوجو مهراج رٽائرڊ ٿيڻ بعد سڌو ئي هو. سموري خريدي واپاري شهر ۽ دوراندوشيءَ سان ڪئي ويندي. اڃاين خرچن کان پاسو ڪيو ويو ۽ اهو بچ خيال رکيو ويو، ته ڪانگريس مهڙ بعد ڪاروبار سميت وقت سامان جي ليڪال ڪرڻ ۾، ته ڪا دقت نٿي ۽ نه ڪي گهڻو نقصان پوي.

سامان جي خريديءَ کان سواءِ، سٺ سڌو ڪانگريس پرنسپلٽي ڪئمپ جو اڇاڇ ٿي هو. پرنسپلٽي ڪئمپ جي مکيه مهمانن جي سموري سنڀال، کاڌي پيئي، ضرورتن ۽ گهرجن جي پونواري ڪرڻ جي جوابداري مٿس هئي. انهيءَ جوابداريءَ پوري ڪرڻ ۾ وسار نه گهڻا ٿيا.

ڪانگريس مهڙ بعد، سموري ڪم کي سميت ۽ سامان جي ليڪال ڪرڻ جي جوابداري به، مهراج رٽائرڊ ٿيڻ بعد سڌو ئي هئي. ڇاڪاڻ جو سامان جي خريداريءَ وقت، انهن ڳالهين جو اڳواٽ خيال رکيو ويو هو، تنهنڪري، سميت وقت، ڪا به تڪليف وغيره ڪانه ٿي. سمورو ڪم، بلڪل سولائيءَ ۽ سهنجائيءَ سان ڪن ڏينهن ۾

لکر نڙو ٿي ويو. لکر جي پلٽن ٺاهڻ ۽ اڏاوت جي ڪم ڪار ۾ درگداس پي. آڏواڻي خاصي محنت ڪئي. اڀرنديال گودڪاڻي لکر جي مٿي ۽ صحت جو انتظام ڪيو. ڪالگريس لکر کي، سنڌ جي لپٽا، سميت هرچند راءِ وڻنداس جي يادگيريءَ ۾، هرچند راءِ لکر لالو ڏار ويو.

اهڙيءَ ريت، الدين تشدل ڪالگريس جو ۴۵ سال اڳ، مارچ ۱۹۳۱ع ۾ ۲۸ سالن بعد، اڀر دفعو، ڪراچي شهر ۾ ڪالگريس جي مهر جو انتظام ٿيو. ڪراچي ڪالگريس جو پرزيابا، ناولي ستيا گره هلي چل جو اڳواڻ، سردار ولي باي پٽيل مقرر ٿيو. مرحما ڪاميٽيءَ جو چيئرمين ڊاڪٽر چوڻوڙام گدواڻي چونڊيو ويو. مرحما ڪاميٽيءَ جا ببا عهديدار هن ريت هئا. والس چيئرمين؛ سوامي گوولداڻي؛ آچار، گدواڻي، لالا حسونڙا، نارنگداس اند جي ٻيٽر، هرنداس لالچي ۽ ڪڪي پٽ لالواڻي. جنرل سيمڪريٽري؛ آر. ڪي. سڌوا ۽ ڊاڪٽر ناراجند لالواڻي. چاليٽ سيمڪريٽري؛ رام پي. موٽواڻي، مٽي لال وياس ۽ مولچي لوسي. خزانچي؛ ايسرداس وندمل؛ لالچند پسالچند. والٽيرون جو ڪميٽي؛ سندناس عيڊامل. شيوڪائن جي مهيدار؛ پارٽي گدواڻي. مرحما ڪاميٽيءَ پاران، ڪنٽريون سارون ڪاميٽيون مقرر ڪيون ويون، جن کي، خدا چڊ ڪم ۽ حوابداريون سوليون ويون.

سميت سڄي، ڪو عهديدار ڪوٺو پڻ هو، پر، هڪ جوابداريءَ جا ڪم سنڀالڻا هئا. استور خريد ڪند ڪاميٽيءَ جو هڪ ميمبر هو. ڪاميٽيءَ جو چيئرمين هلام

ڪراچي ڪانگريس

ڏي تعداد ۾ اچڻ لڳا هئا. الهن جي سهنج ۽ سهو
حاضر، ڊسمبر مهيني ۾ ڪانگريس مهڙ سڌائڻ جو خيال
ڪيو ويو هو.

ڪراچي ڪانگريس جو مهڙ مارچ جي پڇاڙي ۾ رٿيو ويو
ويهن ڏينهن اندر سمورو انتظام ڪرڻو هو. ڪن موڪلن
شڪايتا نه تمام تنگ وقت هئڻ سبب، سنڌ اها جوابداري
پوريءَ ريت ادا ڪري نه سگهندي. تنهنڪري، اهو
ڪانگريس مهڙ بمبئي ۽ جهڙي شهر ۾ ڪيو وڃي، جتي
سمورو انتظام سولائيءَ سان ٿي سگهندو. پر، سنڌ ڪانگريس
مهڙ جي بندوبست ڪرڻ جو سندرو ٻڌو هو ۽ سموري
انتظام ڪرڻ جو ڀڪو ارادو ڏيکاريو.

ڪراچي شهر کان ٻاهر ۽ ڪراچي سينٽرل جيل جي اڳ،
شهر کان ٽن ميلن جي مفاصلي تي، هڪ ڪلاڪي مهڊان تي،
ڪانگريس اکر اڏايو ويو، جنهن ۾ هاڻوڪي ڍنگ جون
سهوليتون ميسر ڪيون ويون. جهروامداس دولترام،
ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميمبر ۽ جمشيد لسروالجيءَ،
ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي پرنسپلٽي، الهيءَ ڏس ۾ خوب
پتوڙيو. ڪراچي ميونسپالٽي طرفان ڪوششن ۾ ڪا به
ڪسر ڪانه ڇڏي ويئي. ڪانگريس لڪر ڏانهن ويندڙ
ستا ڪشادا ۽ ويڪرا ڪيا ويا. ڪي اوان رستا بچ ٺاهيا
يا. اڳوڻن رستن جي مرمت ڪئي ويئي. سڄي شهر کي
ڪانگريس لڪر سان ڳنڍڻ لاءِ ڪفائتي آمدني جي وسيلن
ڪرڻ ۾ هر ڪا ڪوشش ورتي ويئي. مطلب نه،
ڏينهن اندر، هڪ غير آباد زمين تي، هڪ ٺاهوڪو

ڪراچي ڪانگريس

سن ۱۹۳۱ع

۱۲ مارچ ۱۹۳۰ع تي، مهاتما گانڌي ۽ ڊاڪٽر جڙهائي شروع ڪئي هئي. اوطح جي قائدن کي توڙو سنان، ستيانگرهه هليل جي شروعاتي هئي. ڏهن مهينن جي هليل بعد، هندسريڪار ۽ مهاتما گانڌي ۽ وچ ۾ ڳالههون هلون. ۷ مارچ ۱۹۳۱ع تي، گانڌي - ارون ٺاهه تي صحيحون ٿيون، ۽ هندسريڪار ۽ ڪانگريس جي وچ ۾ ڪچو صلح ٿيو. انهي ڪچي صلح پٽاندر، ڪانگريس کي سڃاڻي هليل بند ڪرڻي پئي ۽ هندسريڪار کي سڃاڻي راجپوتي قبيلا کي آزاد ڪرڻو پيو.

گانڌي - ارون ٺاهه بعد ضروري ٿيو ته ڪانگريس جو مهر ڦهلايو وڃي. گذريل لاهور واري ڪانگريس مهر ۾ فيصلو ٿيو هو ته ايندڙ ڪانگريس مهر ڪراچي ۾ سڏايو ويندو. اهو به ٺهرايو ويو هو ته آئنده لاءِ، ڪانگريس مهر ڏسمهر مهيني - سڌران مارچ مهيني ۾ سڏايا وڃن. ڪانگريس جا مهر، اوائل کان، ڏسمهر مهيني ۾ ٿيندا هئا. ڇاڪاڻ ته ڪانگريس مهرن ۾ دلچسپي وٺندڙن جي گهڻائي وڌيڪن جي هوندي هئي، تنهنڪري سندن سهوليت خاطر، لال جي موڪلن ۾ ڪا ويندا هئا. پر، ڪانگريس سنڌ ۾ وڏو شهرت آڻي ويو هو ۽ ڪانگريس حيتا جي سنڌا ليدڻي رهي هئي. ڪانگريس مهرن ۾ عام لوڪن جا هوندي

ولائي تي ڪپڙو بهشڪار هلايل

۽ وطن پرستيءَ جا جذبا ايترو زور رهيا، جو پوليس جا سڀ جيلا وسهيا لاڪامياب ٿيا. ڪو به شاهد مهسڙ ٿي نه سگهيو. ٻه هفتا بند ڪرڻ بعد، ڪن آزاد ڪرڻ کان سواءِ حڪومت لاءِ ٻيو ڪو به چاڙهو نه رهيو. مقدمو هلي اٺ سگهيو ۽ ۱۰ ڊسمبر تي، حڪومت ڪن آزاد ڪري ڇڏيو. آزاد ٿي، وري به اچي بهشڪار هلايل جي ڪاروبار ڪي اڳيو. بهشڪار هلايل جو ڪم اڳ وائڳو زور شور سان ٿيندو رهيو. ولائي ڪپڙي جو ڪاپو ۽ ٽئين ڪپڙي لاءِ ولانس ڏانهن آرڊر، گهڻي قدر گهٽجي ويا. ڏيئي ڪپڙي جو واهيو ڏينهن ڏينهن وڌڻ لڳو.

۱۴ فيبروري ۱۹۳۱ع تي، سينيٽ سڪڙيو، ٻيو دفعو، گرميل لائينمينٽ ائڪٽ آف ۱۹۰۸ جي ۱۷ (۱) سيشن هٿ گرفتار ڪيو ويو. کيس، ۶ مهينا سخت پورو هٿي سان جيل جي سزا ۽ ۵۰۰ رپيا ڏنا ويا. ڪراچي جيل ۾ رکيو ويو. ۷ مارچ ۱۹۳۱ تي، گالڙي - اردن ٺاهه ٺاهه پٽالڊر ٽها ڳرهه هلايل بند ڪئي وئي ۽ زاجنيتي ڦيڏي آزاد سينيٽ سڪڙيو ۸ مارچ تي آزاد ٿيو.

زوريءَ مال ڪرڻ، ڦرڪرڻ ۽ ڪاٺ هڻڻ جا الزام لڳايا ويا. انهن سڀني ظلمن هٿ ۾ گهڻي ۾ گهڻي ۽ ڪڏهن سزا جو مدو چاليهه سال ٿي ٿيو. فقط ۱۲۰ (هڪ) ڦار هٿ سڄي حياتي جيل يعني ۱۴ سال جيل جي سزا هئي.

ڪالڪيس ڪم ڪندڙن تي اهڙي ڦس جا الزام لڳائڻ سان، ڀوايس جي مراد صاف ظاهر هئي، ته زبردست ڏهڪاءُ پيدا ڪري، بهشڪار هائيل کي هميشه لاءِ ڏهاڙو وڃي.

شهر جي اتر مرڪزن ۾ ايس انهن گرفتارين ۽ لڳايل الزامن تي وڏي چوڻچو پيدا ٿي. اخبارن ۾ آواز اٿاريا ويا. پوليس باوان ورٽل رخ کي لندڙو ويو. ڪن مرڪزن ۾ ويچار ٿيو، ته جتن به راجسٿاني ڪم ڪندڙن تي، ڦر، ڪاٺ وغيره جا الزام لڳايا ويا آهن، تنهنڪري ڪيس ۾ بچاءُ جڳا بندوبست ڪيا وڃن. انهي ڏس ۾، سيم ڪڍڻو کي جيل ۾ ڏاڍو وڏو ۽ ڳالھ ڪئي وئي. اها حقيقت آهي ته سيم ڪڍڻو، جبل ۾ وڃڻ جي جدوش سان بهشڪار هائيل ۾ ڪرا، گهڙاڙهر، پنهنجي ڦرڪڻ جو وقت ماڻڪ جي شيوا ۾ صرف ڪرڻ سندس مراد هئي. پر جڏهن گرفتار ٿي ويو ۽ زبردست الزام مٿس لڳايا ويا، ته ڏاڍا به نه ڏهليو ۽ هٿو بچاءُ ڏيڻ لاءِ صفا لاري واريائين. سندس ذميداريءَ کي نه انهي سلسلي ۾ ڇڏيو ويو، پر هنن ڏاڍو دل استريءَ نه بچاءُ ڏيڻ جي لڳو ٿي وئي ڇڏيو.

۶ ڏسمبر تي ڪيس علطو هو. پر ڪيس ڪونه هليو. لڳايل الزامن جي ثابتيءَ لاءِ شاهدين هٿ ڪرڻ لاءِ پوليس وڏا وس ڪيا. پر ڪن ڪاميابي حاصل نه ٿي. قوميت

قائدي موجب، کين ڪو موقعو نه ملي سگهيو، جو بهشڪار ڪاميٽيءَ کي گرفتار ڪن. ايت کين موقعو مليو.

بeshڪار هلايل ۾، پهراون دفعو، هڪ واپاريءَ پوليس وقت وڃي بهشڪار ڪاميٽيءَ خلاف فرياد ڪيو. موقعي ملڻ جي دير هئي. پوليس پاران زبردست تيارِي ٿي ويئي. ۲۹ نومبر ۱۹۳۰ع جو ڏينهن هو. ڪپڙي مارڪيٽ وقت، اٺين ۽ هٿيارن سان، وڏو پوليس اٿارو اچي ڪنو ٿيو. ڪراچيءَ جو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ، پوليس سپرائينڊنٽ، ڊايموٽي پوليس سپرائينڊنٽ، پوليس اسپيڪٽر، سب اسپيڪٽر ۽ ڪيترا سارجنٽ هڪيا اچي حاضر ٿيا. هر ڪو حيران، ته هيڏي ساري پوليس ڇڙڻائي، ڪهڙي سبب ٿي آهي! ڪجهه وقت بعد، پتو پيو ته بهشڪار هلايل جي مکيه بابين، سيٺ سڪديو ۽ سندس ٻن ساٿين، ڀڳوالال راجپور داس ۽ سندس گرمکداس (لنگوٺيوالا) ۽ هڪ ڪپڙي جي واپاريءَ کي گرفتار ڪيو ويو. بهشڪار ڪاميٽيءَ جي آفيس ۽ ڪن دڪانن جي تلاشي ٻڙ ورتي ويئي.

پوليس کي، وڏي عرصي بعد، بهشڪار ڪاميٽيءَ کي ڏک هڻڻ جو موقعو مليو هو. موقعي جو پورو پورو فائدو وٺڻ ۽ بهشڪار هلايل کي اهڙو ڪاپاري ڏک هڻڻ جو وري اسري نه سگهيو، اهڙي مراد پوليس جي هئي. سيٺ سڪديو ۽ سندس ساٿين کي، انڊين پينل ڪوڊ ۱۲۰ (ب)، ۳۴۱، ۳۸۴، ۳۹۲ ۽ ۴۵۴ قلمن هيٺ گرفتار ڪيو ويو. انهن قلمن هيٺ مندرجا رٿڻ، اي قاندي روڪ وڃوڻ،

گنگا پین گدواڻي

ڪڪي پين لالواڻي

گنگا پائي شڪارپوري

پاريتي گدواڻي

ڦلاڻي ڪپڙو بهشڪار هلچل

نتيجو اهو اڪتو، جو ڦلاڻي ڪپڙي جو واهپو، ڏينهنون ڏينهن
گهٽجڻ لڳو. ۽ ڦلاڻي ڪپڙي لاءِ آرڊرن موڪلڻ جي
رفتار به گهٽي قدر گهٽجي ويئي.

گهٽ هوندا هئا، جن ۾ ڦراليءَ جا انگ تمام
چوريءَ وڌيڪ وڌي، انهن تي ائسو سيشن ۽ پنڊاڻ
ڏيکاريندا هئا، ته انهن خلاف ٻيلاڪ رايو ايتري قدر پيدا
ڪيو ويندو هو، جو سواءِ آڻ مڃڻ جي، انهن لاءِ ٻيو ڪو
چارو ڪو نه هوندو هو، زور دار ٻيلاڪ رايي جي آڌار
تي، ڪنهن به ضدي ۽ هنيئي واپاريءَ جو دماغ ٺڪاڻي
اچي ويندو هو. هڪ شاهوڪار واپاريءَ، گهڻا دفعا
ڪانگريس سان انجام ڪيا ۽ ٽوڙيا. هر وقت ڏاڍ
ڀولندو هوس، جو پري ڏيندو هو. هڪ دفعي ساڍا
چهار هزار ڏاڍ پيس، ته به، نه سڌريو. سندس خلاف،
ٻيلاڪ رايو ايتري قدر زور دار بڻايو ويو، جو ڪراچي
بهر ۾ واپار ڪرڻ نه اچي ماڳ، پر سندس رهڻ به مشڪل
ٿيو. ايتري قدر، جو لاهور ملٽري ڪمشنريمنٽ
اضحيءَ ۾ وڃي پناهه وٺي پيس.

اهڙي قسم جو زبردست ٻيلاڪ رايو پيدا ڪرڻ به
سولو ۽ آسان ڪم نه هو. انهيءَ لاءِ وڏي سوچ ۽
انيءَ جي دل، دماغ، قابليت جي ساک ٿي ڏني.
هڪ ڏاڍي ڪانگريس حڪومت، پنهنجي دائري

کیل هو.

کالگریس جا حکم، واپارین ۽ دکاندارن جي
انسوسٽیشن ۽ بئنچائن دوران ٿيندا هئا. جي ميمبر، انهن
جي ڀيڪڙي ڪندا هئا، انهن تي انسوسٽیشن يا بئنچام
ٻارن قدم کنيا ويندا هئا ۽ ٽنڊ ٻولدا هئا. ٽنڊن جي
وصولي کالگریس کي ملندي هئي. ٻيڪ زابو ايترو زور
آي ويو هو، جو هر ڪو آڻ مڃڻ لاءِ تيار ٿي ويندو هو.

بھسڪار هلچل جو، عملي، جوڙجڪي ۽ ٻيو ٻهاو هو،
سوديشي لاءِ ٻه زوردار پرچار ڪرڻ. ٻه رٿن ٻهاريءَ طرف
ڪم ڪندي، جوڙجڪي ۽ عملي ڪم کي ٻه هڪ ٻه ڪيو
ويو. انهن منڊلن ۽ پرايٽ فريزن دوران، سوديشي لاءِ
زوردار پرچار ڪيو ويو. انهيءَ ڳالهه تي زور ڏنو ويو
ٿا. آئنده و لائقي ڪڍڻو ٿورو ٿورو ڇڏي. جدا جدا ٺهائڻ ۽
بئنچائن ۾ سوديشيءَ ڪڍڻي واپرائڻ لاءِ ٺهراءُ بحال ڪرڻا
ويا. استري جانيءَ ۾ لاڳيتو پرچار جاري رکيو ويو.
وقت ٻه وقت، شهر جي جدا جدا حصن ۾، ڙان جا ميڙ
سڏايا ويندا هئا، جتي بھسڪار ڪاميٽيءَ پاران ڙان
ڪم ڪندڙ بھسڪار هلچل ۽ سوديشي پرچار جي ضرورت
۽ اهميت ٿسي روشني وجهنديون هيون. انهي ڏس ۾،
ڪڪي پيٽ لاواڻي، ڪماري پارٽي گدواڻي، شريعتي
ڪستوري ٻائي (هيند ماسٽر ٿاڻسي، مونسئل سڪول) ۽
شريعتي سبتان ٻائي اصر ميل سهعا ٺهرا ڪهڻي مختلف کان
ڪم وٺي، پاڻ ٻهڙينديون هيون.

بھسڪار ڪاميٽيءَ جي زوردار عملي ڪم سبب،

هئي، جو ولا ئتي ڪپڙي جون آڻيسون، جهڙوڪ رالي
برادر س، فاريس ڪمپني، گرام ڪمپني ۽ امپيريل بئنڪ
وغیره ۽ ٻي، ڪانگريس جي منظوريءَ کان سواءِ، ولا ئتي
ڪپڙي جا ڊاڪيڊا واپارين کي نه ڏينديون هيون.

ٻڌي توڙي رڳو ڪي جي واپارين سان ٺاهه ڪرڻ واري
اوائلي دور ۾، ڪي ٽڪليفون ۽ مشڪلاتون پيش آيون،
۽ ڪجهه ڏينهن، مارڪيٽ ۾ پڪيٽنگ ۽ ٻي ڪرڻي ٻڌي.
پڪيٽنگ جو طريقو زور شور وارو آهي، بلڪ فهميڊي
امولي وارو ورثو وڌو. الهيءَ جو اثر فائديمند ٿيو. چاندي
واپارين سان ٺاهه ٿي سگهيو.

انهيءَ دور ۾، ڪهڙيون ساريون عملي مشڪلاتون
ٿينديون هيون، جن کي اٽڪل ۽ رهڙ سان منهن ڏيڻو
وڃندو هو. زوردار پبلڪ رايي پيدا ڪرڻ جا ايلڪ ۽
عجب ۽ غريب وسيلو ۽ طريقا ڪتب آندا ويندا هئا.
زوردار پبلڪ رايي اڳيان، ڪانگريس حڪمن جي ڀڃڪڙي
ڪندڙ، نيٺ اچي آڻ مڃيندا هئا ۽ ضد ڪرڻ کان باز
ايندا هئا. اهڙو زوردار واپو مڊل پيدا ٿي چڪو هو،
جو ٻڌي واپاريءَ کان ويندي ايندي ٿيڙيءَ واري ٽائون،
ڪانگريس حڪمن کي نه مڃڻ جي، ڪنهن کي نه جهڙي
نهڙي جريٽ نه ٿيندي هئي.

هندي ٻانديءَ جي دلائل جو به سھڻو سھڪار هڪ
ڪيو ويو. ڪي ڇڏا ڀاڱا ڪپڙي جا واپاري ڪانگريس
جوساٽ نه ڏيئي، ڪانگريس حڪمن جي انفرادي ڪندا
هئا، نه انهن کي پئسن وٺي نه ڏيڻ جو انهن پاران انجام

سواء، ڏي سي ڪهڙو ڪراچي ۽ فقط انهن ڏڪالدارن ۽ رڙڪي
وڪڻندڙن کي ڏيندا، جن کي ڪالگريس پاران لمسن مايل
ڏولدا. ائين ٺاهه ڪري، ولائتي ڪهڙي جي ٻڌي واپار
کي ڏڪ لڳو. واپاري آهستي آهستي، ڏي سي ڪهڙي لاءِ
آرڊر ڏيڻ لڳا. اهڙيءَ ريت، هميشڪار سان گڏ سودايشي
کي عمالتن جو موقعو مليو.

انهي بعد، شهر جي جدا جدا حصن جي پاران ر رڙڪي
ڪهڙي جي ڏڪالدارن سان به انگريهيت ڪئي وئي، نه
هو به هٿا ولائتي ڪهڙو وڪڻڻ بند ڪندا، ۽ پوءِ هڪ
هٿو وڪرو ڪندا. اهو سلسلو هلائيندا. تنهن کان
سواءِ، نئون ولائتي ڪهڙو نه خريد ڪندا، بلڪ ڏي سي
ڪهڙو خريد ڪري، وڪرو ڪندا. انهيءَ لاءِ کين
لمسن ڏنا ويا. لمسن جي آڌار تي، ٻڌن واپارين کان
ڪٺايت ۽ سهوليت ملڻ جي خاطري ملين. اوائل ۾،
اها انگريهيت ٽن مهينن لاءِ هئي، پوءِ عرصو وڌايو
وار هو.

جنهن عرصي ۾ ولائتي ڪهڙي جو وڪرو بند رهيو
هو، انهي عرصي لاءِ، ٻڌن ۽ رڙڪي واپارين وٽ
ولائتي مال تي ڪالگريس جي سيل لڳل رهندي هئي.
انهي سلسلي ۾، سڄو وقت، اها ڪوشش ورتي ويندي
هئي، ته سڀ ڳالهون ڪنهن حد اندر ڪيون وڃن، جو
ڪالگريس کي ٻورو ساٿ ملندو رهي.

ڪالگريس کي ساٿ ڏيڻ جي منزل استاين بهڻي چڪي

ولائي ڪپڙو بهشڪار هليل

ڏاڍو وڃي ها، نه ڪجهه وقت تائين پڪيڻنگ جو
هلي ها ۽ گرفتاريون ٿين ها، جنهن بعد هليل جو
ڪم ٿڌو ٿئي ها ۽ ولائي ڪپڙو عام جام وڪڻڻ شروع
ٿي وڃي ها. ولائي شراب جي دڪان ۽ گتن تي
پڪيڻنگ مان اهو سبق ملي چڪو هو، ته پبلڪ واپاري
۽ دڪاندار، ڪنهن حد تائين قرباني ڪري سگهن ٿا،
پر جي حد کان وڌيڪ مٿن زور زبردستي ٿي ٿئي،
ته هو باغي بطحيو ٿا پون.

انهن سڀني عملي ڳالهين ۽ حقيقتن کي سوچي، سبب
سڪڙيو، بهشڪار هليل ڪي نئون ڍانگ ڏٺو. هڪ
نچوڙ تيار ڪري، الهيءَ کي عملي روپ ڏيڻ جون
ڪوششون ورتيون. الهی سڄي سلسلي ۾ شري اوڌوداس
للا، سبب سڪڙيو جو ساڄو هٿ هو.

اوائل ۾، ڪپڙي جي ٻڌن واپارين ۽ ڪميشن ايجنٽن
مان ڪن چوڻ همدرد سڃڻ سان ڳالهائون ڪري، سندن
ساعت ۽ سهڪار هٿ ڪيو ويو. الهی بعد، ٻڌن
واپارين ۽ ڪميشن ايجنٽن جي انوسٽيگشن جا ميٽر سڏايا
ويا. ميٽرن ۾، الهی انوسٽيگشن، ڪالگريس سان
انگريزيمينٽ ڪئي، جنهن جا مکيه شرط هي هئا: پهريون
ته هڪ مهڏو ولائي ڪپڙي جو وڪرو صفا بند رهندو.
ٻيو هڪ هفتي لاءِ ڪپڙي وڪڻڻ جي ڪين موڪل
ندي. ٻي ڪليل هفتي ۾ ڪراچي ۽ سنڌ ۾ ولائي ڪپڙو
وڪيو ويندو. سنڌ کان ٻاهر ڪٿي به وڪڻي سگهن
پيو ته انون ولائي ڪپڙو نه خريد ڪندا. انهن کان

جيتا جي ڏانهن ۾ ڪالگريس جي فرمانن لاءِ عزت ۽ مڃتا
هي. ڇو ته هڪ ٽالي ڪالگريس حڪومت قائم ٿي
رهي، جنهن پاران وقت نه وقت، حالتن جي حد
اندرو، اعلان ۽ فرمان اڪرون ۽ جيتا ائين ڪري سگهي ٿي
انهن پٽالڊو هلس ڪري ڏيکاري. ائين ٿيڻ سان عام
لوڪن کي پاڻ سان اڳتي وڌائي سگهيو ۽ ساڳئي وقت،
حڪومت کي به ڏيکاري سگهيو ته جيتا ۾ سندن شان
گهٽجي رهيو آهي ۽ سندن فائدين ۽ قانونن لاءِ اها
عزت نه رهي آهي.

سيٽ سڪڙو حرايو ڪمال ڏيو، نه اهڙو ڪار هائپل ڏواران
ولايتي ڪوٽي جو وڪرو ايتري قدر گهٽائي ٻڌ ڪڍي،
جو ڪوٽي جي واپارن کي سندن اڳئين خريداريءَ تي
ايترو نقصان نه ٿوي، جو ڪالگريس ڏانهن سندن محنت
گهٽ ٿئي. ۽ اهڙي ڊنگ ۾ ساڻن هلڻ ڪڍي، هر
وقت نه وقت، ڪالگريس جا فرمان به مڃندا رهن.
مگر مراد اها هئي ته حڪومت جي عملدارن کي
مڃوس ٿئي، ته سندن حڪومت شيڪ، سندن فائدين ۽
والولن جي اوت ۾، ڪالگريس جي حڪمن ۽ فرمانن کي
وڌيڪ عزت ۽ مان آهي ۽ واپاري به اهي مڃي رهيا
آهن ۽ ترائي نه ڪري رهيا آهن.

عولتانهن، اهڙو ڪار هائپل ٿي ڊنگ ۾ هلائي ٿي
وڃي، ته ولايتي ڪوٽي جي دڪانن تي بڪڙنگ
ڪري، والٽرن جي گرفتاري ڪرائي وڃي. انهيءَ
۾ سيٽ سڪڙو تبديل ڪئي. هي وڏو الاهي طرف ڏيان

ولا ئتي ڪپڙو بهشڪار هلاچل

سان ڳالهائون ڪرڻ ۽ سندن رخ معلوم ڪرڻ جو
سيٽ سڪديو تي رکيو ويو. انهي ڏس ۾ ڪوششون هلائي
پئي، ته هڪ ڏينهن، ڪراچي شهر ۾ چنگيون گرفتار ٿي
جن ۾ موچي نرسي پائي به هڪ هو.
گرفتارين جو سلسلو تيزيءَ سان ٽپڻ لڳو ۽ ڪهترائي مڪه
اڳواڻ گرفتار ٿي چڪا هئا. سنڌ سٽياگره ڪاميٽيءَ کي،
بھشڪار ڪاميٽيءَ جي سيڪريٽري ۽ جي گرفتاري بعد،
سيٽ سڪديو، بھشڪار ڪاميٽيءَ جو ڪو وقت نه ملو.
ڪاروبار سنڀاليندو هو، سو بھشڪار ڪاميٽيءَ جي
سهوري ڪم جو اڇو مٿس وڌو ويو. بھشڪار هلاچل
کي ڪهڙو روپ ڏجي ۽ ڪهڙي ڍانگ ۾ هلائجي،
اها سهوري جوابداري ۽ ذميواري سندس ڪلهن تي
اچي پئي. مڪه اڳواڻ جيلن ۾ هئا ۽ بھشڪار هلاچل جو
جهنڊو به، اوچو رکڻو هو، انهن حالتن هيٺ، سيٽ سڪديو
کي پنهنجن خيالن ۽ ويچارن کي عملي روپ ڏيڻ جو
پورو پورو وجهه ملو.
بھشڪار مسئلي جو اڀياس ڪري، سيٽ سڪديو

ادو ڪيو ته بھشڪار هلاچل کي اهڙي ڍانگ ۾ هلائجي،
عام لوڪن جي دلين ۾، انگريزي راڄ جي دٻڙي ۽
ن لاءِ، جي خيال ۽ ويچار ويٺل آهن، سي گهٽجڻ لڳن.
تي وقت، حڪومت جي عيوضن کي به، اهو محسوس
لڳي، ته ظاهري ريت، ملڪ ۾ سندن راڄ آهي،

هو سهڪري پري مٿو ڪيو ويو. ، واهي پاڻي هڪ اساهي
اوجھان هو ۽ سنڌ ستياگرھ ڪاميٽيءَ جي ٻالھين ۽ ڪمن
پر چڱو اٿرو وٺندو هو.

ملڪ جو رايو منڊل بدلتجي ويو هو. عام لوڪن ۾
اي ڊپاڻيءَ جا انڪ پيدا ٿيا لڳا هئا. جبلن ۾ وڃڻ جو
ڊپ ۾ گهڻي قدر اهي واهو. حڪومت ۽ سندس قائدن
خلاف هٿيارن ٺهلائي هيل وڃڻ مڪمل ڪري پور. عام
لوڪن ۾، حڪومت طرف عزت ۽ فرماڻي ۾ وڏو فرق
پئجي ويو. چيئا ۾، برٽش سلطنت شاهي ۽ خلاف ڪافي
ڏڪار ۽ لشٽ پيدا ٿي چڪي هئي. ستياگرهي ڪاميٽين
جو مڪمل ڪم اهو ٿيندو رھيو، تہ اوط جي قائدن ٽوڙڻ،
انگريزي شراب جي دڪانن ۽ گتن تي پڪيٽنگ ۽
ولائي ڪهڙي اهڙڪار عليل دواران، هٿترا گهڻا ڇڻا
گرتار ٿي جبلن ۾ وڃن، اوترو چڱو.

اهي زماني ۾، سمڪ سکديو، پنهنجي فرصت جو
ڪجهه حصو، ديس شورا جي ڪم ۾ صرف ڪرڻ لاءِ،
ولائي ڪهڙي جي بهڪار ڪاميٽيءَ ۾ هڪ والٽو
جي حيثيت ۾ گهڙيو. شروعات ۾، جبل وڃڻ جو خيال
ڪو نه هوس، نههڪري ڪاميٽيءَ جي اندرولي ڪمن
۽ انتظام ڪرڻ ۾ رڌل رهندو هو.

اهڙڪار ڪاميٽيءَ جي سيڪريٽري، واهي پاڻي،
ڪهڙي مارڪمٽ جي راپارين سان گڏجي، ڪن ٻالھين
ڪرڻ جو خيال ڪيو، ۽ شهر جي رازڪي ڪهڙي جي
دڪانن تي پڪيٽنگ ڪرڻ جو واپار ڪيو. دڪاندارن

پرديش جي ڪجهه حصي لائين پهچندو هو. ڪراچي شهر ۾ ڪپڙي جو هڪ به ڪارخانو ڪونه هوندو هو. شهر ۾، ڏي سي ملن جو ڪپڙو به گهٽ ايندو هو. ڪجهه ڪپڙا ايندا هئا، تنهن ۾ به وڏو حصو الهن ملن جو هوندو هو، جي هندستان ۾ هيون، پر غير هندستاني ۽ ڌارين موڙي ۽ ۽ ٻانهي ڪارن هٿ هيٺ هلندڙن هيون. الهن حالتن هيٺ، خاص ڪري ڪراچي شهر ۾، ولائيٽي ۽ برائش ڪپڙي جي بهشڪار لاءِ وڏو ڪم ۽ مهڻا موجود هو.

بeshڪار ڪاهيتي ۽ ٻارن، انهي ڏس ۾، اوائلي ڪوششون شروع ٿيون. سٺ شورتن موهاڻا ۽ سيٺ هاسي مل چيلو ام جني مدد سان، گوورڊڊاس، موچي جيڻا ۽ شڪار پوري ڪپڙي مارڪيٽن جي واپارين جو ميٽر سڏايو ويو، جنهن ۾، ولائيٽي ڪپڙي جي بهشڪار ۽ ڏي سي ڪپڙي جي همٿائڻ لاءِ ڪهڙا قدم ۽ اپاء وٺجن، تنهن تي وڃاڙ ڪيو ويو. ڪانگريس ۾ ڪزن کي، وقت به وقت، ڏي سي جي مدد، واپارين وٽان ئي ملندي هئي. ولائيٽي ڪپڙي جي بهشڪار ۾، کين وڌيڪ قرباني ڪرڻي هئي، ٺهه ڪري، سندن ساٿ ۽ سهڪار جي وڏي ضرورت هئي. انهي سلسلي ۾، ڳالهون ڪجهه ڏينهن هلنديون رهيون، تنهن وچ ۾، ڪاميٽي جو چيئرمين، آچار، ڪڍوائي گرفتار ٿي ويو.

آچار، جي گرفتاري بعد، سنڌ بستيگرهه ڪاهيتي ۽ ٻارن هڪ اوجوان، موچي ڀڙسي ۽ پاڻي کي، بهشڪار ڪاهيتي ۽

پرتابراء کشکداس

ایسرداس ورنڈمل

هاسارام بھٹائی

لالجي مھروترا

نيوندرام وشنداس

هريرام ماڙيوالا

وشنو نينورام شرما

لوگرام نينورام شرما

ولائيٽي ڪپڙو بهسڪار هلچل

۱۲ مارچ ۱۹۳۰ع کان، ديس ۾، نئون رنگ اچي ويو. مهاڻا گانڌيءَ، دالدي چوڙهائي لاءِ، سائرمي آشرم کان، پيرين ٻيادو اڪتو هو. بابو جيءَ اوڻ ۽ ۵۰ قالدو پڳو ۽ سندس رهنمائيءَ هيٺ، ماڪ جي ڪنڊ ڪڙح ۾ اوڻ جي فائدي کي آڻڻ وڌو. سڄي ملڪ ۾ گرفتارون ٺهون. عورتن لئبازون ٺهون ۽ ڪن عيذ گولپاريءَ کان به ڪم ورتو ويو. حڪومت پاران، آرڊيننس پنهان آرڊيننس ڪڍيا ويا. اڻ فائدين ۽ قانونن کي آڻڻ لاءِ، ماڻهن جو الساءُ، گهٽجڻ پدران، وڌڻ لڳو. سنڌ اسان ڊگرو مڙهيو. سٽياگروءَ، هلچل شروع ٿيڻ سان، ڪانگريس ڪاميٽيون پڌاري سٽياگروءَ ڪاميٽيون ٺاهيون ۽ سٽياگروءَ هلچل هلائيندڙن رهنمون. اوڻ جي فائدي ڀڄڻ کان پوءِ، شراب ٽي پيڊس ۽ ولائيٽي ڪپڙي جي بهسڪار جي ڇاپڙ زور ورتو. ولائيٽي ڪپڙي جي بهسڪار لاءِ، سنڌ سٽياگرو ڪاميٽيءَ هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي، ڪاميٽيءَ ۾ چيئرمين آجاريه گدواڻي هو ۽ هريداس لالچي، ايسر داس ورلد مل ۽ راجپند حيتراءَ همائي ميمبر هئا.

ڪراچي شهر، ولائيٽي ڪپڙي جي آمدنيءَ ۽ ٻڌي وڪري جو وڏو مرڪز هو. هتان، ولائيٽي ڪپڙو، سنڌ، پنجاب، سرحد، ڪشمير، ڪابل، راجپوتانا ۽

پروفیسر نارائن داس ملکاٹی

آچارہ آسودہ مل گدواٹی

آرہ کی سڈوا

پروفیسر گیشام شوداسانی

سواسي گهوندانند

آچاره، جيو ٿرام ڪرپالاڻي

ڊاڪٽر چوٽرام گدواڻي

جئرامداس دولٿرام

سواسي ڪرشنانند

هریداس لالجي

ٺهليل هو. هشام ماڻهن جا، ستي ڪروٽ جي ٻاهران
اچي ڪٺا آيا. ڪروٽ کان موڪل وٺي، ڪي اڳڙان
ٿڌيون ڪري، هام لوڪن کي صر ۽ شالتي اختيار
ڪرڻ لاءِ هدايت ڪري رهيا هئا، تڏهن ڪڍڻ سب
هي، بولس ٻارن گولماڙي ڪٽي ويئي. گولماڙي ۾،
مڻگهراج رواجند لاءِ ۽ دتارام گولمن جاشڪار ٺڄي،
شهيد ٿي ويا ۽ ۳۶ ڇٽا ڦٽيا. شري جبرامڌاس دولترام کي
ڀست هٿان گولي لڳي ۽ آڊر لنگهي ويئي.

۱۹۳۰ع واري ستمگرهه هٽيل ۾، سنڌ مان، اٽڪل
۷۲۴ ڇٽا گرفتار ڪري، سزاياب ڪيا ويا. هدا جدا
ضامن مان گرفتاريون، اٽڪل ٽي، هن ويست آهن:
ڪراچي: ۲۵۴، شڪارپور: ۱۰۰، هندوآباد: ۹۰،
سکر: ۸۰، ميرپور خاص: ۶۰، جهڪب آباد: ۴۰، لاڙڪاڻو:
۳۰، ساعتپي: ۳۰، ۽ اواب شاهه: ۳۰. انهيءَ کان سواءِ، ٻيون
ڪهڙيون گرفتاريون ٿيون هيون، هن کي ڇڏڻو وارو هو.
سنڌ جا مکيه اڳڙان، جي هن ستمگرهه هٽيل ۾ جهڪب
۾ ويا، سي هي آهن: جبرامڌاس دولترام، ڊاڪٽر چونڊرام
مخدومي، سوامي گوندالند، سواوي محمد صديق،
سوامي ڪرشنا لند، آچار ڪدواني، ڀروڻسر گهشام،
ڊا. انڌاس الڌجي، ڀروڻسر ڊا. ڪي. سڌوا، ڊا. ڪرناچند
لاواڻي، هريڌاس لالجي، ڀروڻسر ڊا. انڌاس ملڪاڻي،
سچانند ڦيرو مل، ڊولدرام، مٺي لال وياس، لرسنگلال
ڀاڻا، ڊا. ڪرنا ڊا. ڪرنا، لوڪرام شرما، وشو شرما،
ڪاڪو وسٽمل، ڪاڪو المڇند، ڪمڇند ٻاٻو، ڊا. ڪرنا

ڪري ڏيکاريو ته ظلم ۽ زبردستيءَ جو مقابلو اهيستڪ
 نموني ۾ نه ڪري سگهجي ٿو. دنيا ڏٺو، ته انسان ذات جي
 پنهنجن پٽي آدم، مهاڻا گانڌي جي رهنمائيءَ ۽ رهبريءَ
 هيٺ، اهنسا جو نئون طريقو آزمائي، هڪ زبردست ۽
 زبردست سلطنت کي لوڏي، صلح جي ڳالهين ڪرڻ
 لاءِ ڇڏيو ڪيو. گانڌي - ارون ٺاه، ٿيو. ستمگر هم
 هلچل بند ٿي ۽ سڀني کي آزاد ڪيو ويو.

انهي ستمگر هم، هلچل ۾، سنڌ ۾، پاڻ چڱو ملهائيو.
 سنڌ جي جدا جدا حصن ۾ لوڻ جو قانڊو پڇو ويو.
 شاهي ميڙن ۾، اي قاندي لوڻ ٺاهي، وڪرو ڪري،
 سرڪاري قانڊن کي ٺوڪر هنئي ويئي. تنهنڪن سواءِ
 شراب ۽ ولايتي ڪپڙي جي بائڪات جي هلچل هلائي
 ويئي. انهي دور ۾، سنڌين چڱو بهرو ورتو. هزارن
 جي تعداد ۾ اچي، ڪانگريس پاران سنڌايل ميڙن ۾ حصو
 وٺندا هئا. هڙتالون ڪري، پنهنجن اعتراضن جو اظهار
 ڪندا هئا. منجهن سوديشي لاءِ پيار ۽ صديق وڌيو.
 وطن پرستيءَ جا انگ منجهن زور ڀرڻ لڳا. ڪراچي
 ۽ سنڌ جي جدا جدا حصن ۾، حڪومت پاران دٻاءُ ۽
 زبردستيءَ جا ڪاراما هلايا، ڪيترا دفعا انيمازي ٿي،
 ۶ اپريل ۱۹۳۰ع تي، ڪراچي شهر ۾، ستي ڪورٽ
 اڳيان گولمازي ٿي. انهي ڏينهن، پريات ويلي، ڪراچي
 ۽ سنڌ جي مکيه اڳواڻن کي گرفتار ڪري، ڪورٽ ۾
 آندو ويو هو. اڳواڻن جي گرفتاريءَ تي اعتراض ڏيکارڻ
 لاءِ، سڄي شهر ۾ هڙتال ڪئي ويئي. عام لوڪن ۾ چوڻ

جواهر لال نهرو

ڈاکٹر راجندر پرساد

سردار ولپ پائی پٹیل

راجگوپال آچاریہ

خان عبدالغفار خان

مولانا ابوالکلام آزاد

بین چندر پال

لالا لچپتراء

دیش بندو چترنجن داس

سوتیلال نهرو

ڪهڙو ويو. پورن آزادي ڏيڻون ماڻيار ويا؛ هندستان هي
ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ۲۶ جنوريءَ تي عام ميڙ ٿيا، جتي ڪالگراس
ٻارن ليار ڪيل پرگها پتر پڙهيا ويا.

ستياگرهه عاجل جي اڳواڻ، ميااما ڳانڍيءَ ٻارن اعلان
ٿورو ۾ پورن آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ لڙڻ جي قانون پڙڻ
صوبه ستياگرهه ڪيو ويندو. اهي اعلان ٿي، ڪيترن
مرڪزن مان شڪ اٿاريا ويا. جي لڙڻ جي قانون جو
سوراج سان ڪهڙو واسطو؟ ۱۹۳۱ع ۾ ست جي ٻارن سان
ٿي سوراج ورتو ويو، ۽ هاڻي لڙڻ هي لڙڻ سان ئي پورن
آزادي حاصل ڪجي!

۱۲ مارچ ۱۹۳۰ع ستياگرهه ڏيڻون واهو ويو. اهي ڏيڻون
ميااما ڳانڍي پڙهين ۷۹ ستياگرهي اشرم نواسين جي هئي
سان، سارمجي اشرم مان اڪري ۽ پيرن ٻاڏو ٽهراڻ
جي ڳوٺن مان بچار ڪندو، ڳانڍي ڳوٺ ۾ سمنڊ جي
ڪٽاوي ٿي پوڄي، لڙڻ جي ڳانڍي پڙڻ جو ايسارو ڪيو.
جنگ جو باد وڳو. ڳانڍي ڳوٺ ٺاهي شروع ٿي. سارمجيءَ
کان ڳانڍيءَ ٽائين سوانن سون مهان جو مشاڪو، پيرن
پيادو ويو، ڪري، ڳانڍيءَ وٽ پوڄي، ڳانڍيءَ لڙڻ جي
ڳانڍي کي پڳو. ملڪ ۾ عتيب قسم جي ٿورو ٺاهي رهي
۽ ڊبل ڊين ۾ جان ٽوڪي ويئي. مردن، زالن، بلڪ
ٻارن ۾ اهي ستياگرهه پڻ ڳوٺ ڌار ڌار ٿيڻ ڪيون.

ستياگرهه عاجل، ملڪ ۾ زور شور سان علي. ڏهن
مڃن بعد، پرنس سلطنت کي محدود ٿي، صلح جون
ڳالهون ڪرڻون پيون. اهيءَ عاجل، دنيا کي ثابت

زور شور سان هلي. پر، چوري چورا وارن حادثن ڪري، ۱۹۲۲ع ۾ هلچل بند ڪئي ويئي. انهي بعد، جلد ئي، مهاڻا ڳانڍيءَ کي گرفتار ڪيو ويو. ملڪ ۾ گهڻي قدر مايوسي ڦهلاجي ويئي.

۱۹۲۲ع کان ۱۹۲۶ع تائين، ڪانگريس جي تاريخ ۾، ڪا خاص ڳالهه ڪانه ٿي. ۱۹۲۷ع ۾، مدراس ڪانگريس واري ميٽر ۾، پنڊت جواهر لال جي ڪوششن سان، پورن آزاديءَ جي فائدي ۾ ٺهراءَ بحال ٿيو. هن کان اڳ، اهڙا ٺهراءَ پيش ٿيا هئا، پر بحال ٿي نه سگهيا هئا.

۱۹۲۸ع ۾، ڪانگريس ميٽر ڪلڪتي ۾ ٿيو. ڪانگريس ۾، پريزيڊنٽ پنڊت مونيئلال ٺهرو هو. هن ڪانگريس ۾، حڪومت کي آخري ٺاهو ڏنو ويو، ته جي هڪ سال اندر اينڪي راج نه ڏنو ويندو، ته پورن آزاديءَ جي مقصد جو اعلان ڪيو ويندو. مهاڻا ڳانڍيءَ، ديس اڳيان، عملي جوڙجڪي پروگرام رکيو.

حڪومت، ڪانگريس جي اينڪي راج واري گهر کي، ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. آخري ٺاهي جو مدو پورو ٿيو. ۱۹۲۹ع ۾، لاهور ڪانگريس جو پريزيڊنٽ پنڊت جواهر لال ٿيو. ڪانگريس، پنهنجو مقصد، اينڪي راج مان ٻڌائي، پورن آزاديءَ ڪيو.

پورن آزاديءَ جو ٺهراءَ بحال ڪري، مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، سٽياگرهه، هلچل هلائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. هلچل جي اڳواڻيءَ جون واڳون مهاڻا ڳانڍيءَ کي سونپيون ويون. ۲۶ جنوري پورن آزاديءَ ڏينهن هلائڻ جو فيصلو

مدن موهن مالویا

فروز شاہ مہتا

دینشا ایدراہی واچا

لوکمانہ نال کگاڈر تلک

ڈاکٹر انٹی بسنت

کوکلی

زور شور سان هلي. پر، چوري چورا وارن حادثن ڪري،
۱۹۲۲ع ۾ هلچل بند ڪئي ويئي. الٻي بعد، جلد ئي،
مهاتما گانڌيءَ کي گرفتار ڪيو ويو. ماڪ ۾ گهڻي قدر
ماڻهسي ڦهلاجي ويئي.

۱۹۲۲ع کان ۱۹۲۶ع تائين، ڪانگريس جي تاريخ ۾، ڪا
خاص ڳالهه ڪانه ٿي. ۱۹۲۷ع ۾، مدراس ڪانگريس واري
ميٽنگ ۾، پنڊت جواهر لال جي ڪوششن سان، پورن آزادگي
جي وائدي ۾ ٺهراءَ بحال ٿيو. هن کان اڳ، اهڙا ٺهراءَ
پيش ٿيا هئا، پر بحال ٿي نه سگهيا هئا.

۱۹۲۸ع ۾، ڪانگريس ميٽنگ ڪاڪتي ۾ ٿيو. ڪانگريس
پريزيڊنٽ پنڊت موتي لال ٺهرو هو. هن ڪانگريس ۾،
حڪومت کي آخرين لاهو ڏنو ويو، ته جي هڪ سال اندر
بينڪي راج نه ڏنو ويندو، نه پورن آزادگيءَ جي مقصد
جو اعلان ڪيو ويندو. مهاتما گانڌيءَ، ديس اڳيان، عملي
جوڙجڪي پروگرام رکيو.

حڪومت، ڪانگريس جي بينڪي راج واري گهر
کي، ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. آخرين لاهي جو مدو پورو
ٿيو. ۱۹۲۹ع ۾، لاهور ڪانگريس جو پريزيڊنٽ پنڊت
جواهر لال ٿيو. ڪانگريس، پنهنجو مقصد، بينڪي راج مان
بدلائي، پورن آزادگي ڪيو.

پورن آزادگيءَ جو ٺهراءَ بحال ڪري، مقصد کي حاصل
ڪرڻ لاءِ، ستيانگرهه، هلچل هلائڻ جو فيصلو ڪيو ويو.
هلچل جي اڳواڻيءَ جون واڳون مهاتما گانڌيءَ کي سونپيون
ويون. ۲۶ جنوري پورن آزادگي ڏينهن ملهائڻ جو فيصلو

مدن موهن مالویا

فروز شاہ میہتا

دینشا ایدلجی وایا

لوکمانیہ بال گنگادر تلک

داکٹر اننی بیسنت

گوہال کرسن گوکلی

واو، نه سلطنت الدوله هندستان کي سرود حکومت ذلي وڃي. هن کانگريس ۾ هندو مسلم ايڪتا تي خاصي دور ڏنو وڃي.

سنه ۱۹۱۶ع ۾، کانگريس جو ميٽر ٽڪر ۾ ٿيو. اهو ميٽر، انهي حقيقت موجب هاڪارو آهي، ا هن ميٽر ۾ ارم ۽ گرم ڌريون پاڻ ۾ گڏجي ويون ۽ سڌارن جي هڪ اجواز لاهي وئي.

۱۹۱۷ع ۾، کانگريس جو ميٽر، ڪلڪتي ۾، ڊاڪٽر انٽي پيسنٽ جي پريزيڊنسيءَ هيٺ ٿيو. انهي ميٽر ۾، سوراخ لاء زوردار اهوئي ۾ گهر ڪئي وئي. سنه ۱۹۱۹ع ۾، هندستان کي ماتنگو جهڙو سڌارو ڏنا ويا هئا. ۱۹۱۹ع واريءَ امرتسر کانگريس ۾، سڌارن تي ويچار ڪيو ويو. انهي تي، کانگريس جي مڪو اڳواڻن، اوڪمانه ٺاڪ ۽ مهاتما گانڌيءَ جي وچ ۾ تهديد هئا، پر پوءِ، ٻڪراءِ ٿيڻ وارو نه سڌارو ڇڏيو. اهو ٻورا ۽ نا امدد ڪندڙ آهن، نه نه عمل ۾ آندا وڃن. ۽ وڌيڪ سڌارن لاءِ ڪوششون جاري رکيون وڃن. امرتسر کانگريس بعد، ملڪ ۾ اهوڪار يا طمع نه هئڻ هائيل حساري ٿي. ۱۹۲۰ع ۾، ناگپور کانگريس ۾ هزارين ڊيموڪريٽ ايا. انهيءَ بعد اتصال ڪيو ويو ته لک ٻنهي ڊيموڪريٽ چوليءَ جي آڇن.

سنه ۱۹۲۱ع واري احمد آباد کانگريس ۾، ستيانگره هائيل جاري ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو ۽ مهاتما گانڌيءَ کي ملڪ جو ڊڪٽر مقرر ڪيو ويو. ستيانگره هائيل

سنہ ۱۹۰۶ع ۾، ڪلڪتي شهر ۾، دادا ڀائي اوروجي جي پريزيڊنسيءَ هيٺ ڪانگريس ميٽنگ ٿيو. هن ميٽنگ ۾، دادا ڀائي اوروجي جي رهنمائيءَ هيٺ، ٻهريون دفعو ”سوراج“ لفظ ڪتب آندو ويو. انهي وقت ۾، اينگال جي ورهائجي سبب، ملڪ ۾ جوش جي لهر ڦهليل هئي. ڪلڪتي ڪانگريس ۾، سوراج، بائڪاٽ، سوديشي ۽ قومي تعليم جي ڏس ۾ ٺهراءَ بحال ڪيا ويا. ڪانگريس ۾، ٻن خيالن جون ٻار ٺهون پئجي پيون. هڪ ازم ڀارتي ۽ ٻي گرم ڀارتي. اڳواڻي سر فيروز شاهه مهتا ۽ پروفيسر گوکلي ڪٽي ۽ گرم ڀارتيءَ جو اڳواڻ لوڪمان، بال گنگاڌر تلڪ هو.

سنہ ۱۹۰۷ع ۾، ڪانگريس جو ميٽنگ سورت ۾ ٿيو. انهي ميٽنگ ڏاڍا ڳوٺ ٿي پيا. انهي ڀارتن ۾ ڪشمڪش ٿي. ڪانگريس جو ميٽنگ جلد ختم ٿيو. گرم ڀارتيءَ وارا ڪانگريس مان نڪري ويا. سنہ ۱۹۱۵ع تائين، گرم ڀارتي ڪانگريس کان جدا رهي.

سنہ ۱۹۰۸ع ۾، ازم ڀارتيءَ ڀاران، الدين نيشنل ڪانگريس جو جوڙجڪ ٺاهيو ويو. ڪانگريس جو مقصد، قانوني طريقن سان اينگلي راج هٿ ڪرڻ ٺهيو ويو. سنہ ۱۹۱۳ع ۾، ڪانگريس جو ميٽنگ، ڪراچيءَ ۾ ٿيو. ڪانگريس جو پريزيڊنٽ، اواب سهد محمد ۽ مرچيا ڪامبٽيءَ جو چيئرمين، سميت هر چند راءِ وشننداس هئا. هن ڪانگريس ۾، سر آغا خان ۽ مسٽر محمد علي جناح پڻ شامل ٿيا هئا. ڪراچي ڪانگريس ۾ ٺهراءَ بحال ڪيو

اڌين نڌنل ڪانگريس جي مهتصر تاريخ

اڌين نڌنل ڪانگريس سنه ۱۸۸۵ع ۾ هتيءَ ۾ آئي. انهي دومي سسٽا جو بڻياد ڪيئن پيو، تڏهوڪو احوال هيٺ هرچندراءِ واري باب ۾ ڏنل آهي. ڪانگريس جو پهرين ميٽر، اڌين نڌنل ۾ ۲۸ نومبر ۱۸۸۵ع تي ٿيو هو، هتي سڄي هندستان مان ماڻ ڪل ۷۲ عيوضي آيل هئا، جن مان ۴۰ سنڌ جا به هئا. ميٽر جو پراڻو بدلت مسٽر ووهيش هندو اوڻر جي هو. ۴۰ ڀاڱيڪن مان مڪو هتي هئا: دادا پائي اورووهي، دين شاعر واجا، ايلن او-هوم، نوٽندر نات سين، هي. هي. اکر ڪار، ڪي. ٽي. ٽنگ، امر وڙ شاهه موها، اي. ايم. ملهاري، اين. هي. چندر ورڪر، سر منير آڻر، آند چارلو ۽ ڏيا رام جهنمل.

پهرين ڪانگريس ميٽر ۾، ڪانگريس جا مقصد هي رٿا ويا: (۱) سلطنت اندر مائڪ هي گهٽڪيون هي وڃڻ دوستيءَ جو نالو ڳڻڻ (۲) سڀني جاڻهن جي وڃڻ ميلاب وڌائڻ (۳) ڀڳتي سوالن تي واپا وٺڻ (۴) عام ٻلي جي سوالن لاءِ عملي قدم ڪڍڻ لاءِ وڏن رٿا.

انهي بعد، هر سال، ڪانگريس جا ميٽر ٿيندا هئا. ڏيهيڪيت ايندا هئا ۽ پوءِ اڃا ٿيندا هئا. عملي ڪم هر ڪر ٿيندو هو. اها حالت، سالهه ڪيترا سال هلي.

الهي واقعي جو ذڪر، سينيٽ لچمڻداس جي احوال ۾ آيل آهي. اهي ڀائر، ڌنڌي ۽ ملڪيت ۾ گڏ رهيا، پر، ڪمائيءَ، خرچ ۽ انڪم ٽيڪس ۾ جدا هئا. لچمڻداس زمينداري سنڀاليهندو هو ۽ سينيٽ سڪديو ڪراچي شهر جي ملڪيت جي سار سنڀال لهندو هو.

سينيٽ سڪديو، پنهنجي فرصت جو وقت، پڙهڻ ۾ صرف ڪندو هو. ڪيترا سارا ڪتاب پڙهيائين. اخبارن پڙهڻ جو شوق ايت اهم سان جاري هوس. الهي اڀياس دواران، سندس ڄاڻ جو دائرو وڌندو رهيو. ڪجهه قدر لکڻ جي به ڪوشش ورتائين. هڪ هفتيوار اخبار ۾، ملڪي ڳالهين ۽ واقعن تي ڪالم لکڻ لڳو. اهڙيءَ ريت، پنهنجي فرصت جو وقت، چڱيءَ ڪارائتي ڀانگ ۾ صرف ڪندو رهيو.

ڪٽنب ۾ قضا ئيڻ لڳا. ڪٽنب جا بزرگ، راه ربالي ولڻ لڳا. ۴ جون ۱۹۲۶ع تي سينيٽ اوتوداس چالاڻو ڪيو. ۱۶ فيبروري ۱۹۲۸ع تي، دهليءَ ۾، سينيٽ هرچندرا، پراوڪ پڌاريو. ۷ جنوري ۱۹۲۹ع تي، سينيٽ وشنداس ديهي تياڳي. ۲۳ ۽ ۲۴ مارچ ۱۹۳۲ع تي سينيٽ سراجند گذاري ويو. ڪٽنب جا وڏا، اهڙيءَ ريت، گذر ڪري ويا سينيٽ سڪديو، ۳۶ ورهين جي ڄمار ۾، ڪٽنب جو بزرگ، بڻيو.

لتبرک سان آزادگي حاصل ڪري له سگهجي. اتي
 دوران، لفظ ڪٿو قدر ڪوڙ شور ٻڌا ڪري سگهيو.
 اتي تبرک عيت تيل لوهان جون ٽرايون، رٿس
 سلطنت کي اڏائي ڏي سگهندون. اهڙي نسر جي خيالن
 جي امدادي، هن اوجوان جي دل ۾ جاءِ ڏي ڪرڻ لڳي.
 ساڳئي وقت، جوڙجڪي ڪوششون ۽ ڳالهائون ڏيلا قدر
 هئا، تن تي هڪ اوجوان ڪٿن راضي رهي؟ سنڀيڙي ۽
 ٽيهرڻا حاصل ڪري، ڪٽنب مان واپس وريو.

ٻولي مان هڙي، اچي پنهنجي ڏاڏي کي لڳو ۽ ڪم
 ڪار ۾ رڌل رهيو. حواله ۱۹۲۰ع ۾، هالهه جبل جي
 ڪمدارلات ۽ بدوي لات يارائن لاءِ روانو ٿيو. اتر هندستان
 جا ڪيترا شهر ڏٺائون. ٻن مهينن جو چڪر لڳائي واپس
 وريو. اها يارا مهراج ڪرامداس اوجيٽا جي سنگ ۾ ڪيائين.
 سندس شادي، ۱۲ مئي ۱۹۲۲ع تي، برائن هالن جي
 زميندار، سيٺ ٻيلاچراءِ ڪمڇند جي ڌيءَ، ساواري ٻائي
 سان ٿي. سيٺ ٻيلاچراءِ، حيدرآباد ڊسٽرڪٽ بورڊ ۽ هالا
 تعليمي بورڊ جو ويو. سال مهينو هو. پنج سال، هالا جو
 سيڪنڊ ڪلاس اينج مئجسٽريٽ هو. ٽنهن کان سواءِ،
 ڪمڇند جو ڊپٽي، هالا تعليمي ڪوارٽر سوسائٽي ۽
 انگريز ڪليئرل تعليم ڊپارٽمينٽ سوسائٽي جو چيئرمين هو. سيٺ
 ٻيلاچراءِ، ۷۰ ورهين جي ڄمار ۾، ۱۰ نومبر ۱۹۴۴ع تي،
 هالا ۾ ڄائو ڪيو.

۱ نومبر ۱۹۲۶ع تي، سيٺ سڪندر ۽ لچمڻداس، ٻئي ڀائر،
 پنهنجي ٻيءَ ۽ ڪاڪن کان، ملڪيت ۽ ڏاڏي ۾ ڌار ٿيا.

اهڙي ڀنگ جي وطن پرستيءَ جا جذبا ٻيڏا ٿيڻ لڳا ۽
انهي لهرڪ سان همدردي ٿيڻ لڳي. ڇي، هر ڪنهن
جوان کي بددق هلائڻ ضرور اچڻ گهرجي.

سنه ۱۹۱۶ع ۾، گورنمينٽ آف انڊيا پاران، هندستاني
اوجوانن کي ملٽري سکيا ڏيڻ جو سلسلو شروع ٿيو هو. انڊين
ٻنهنس فورس ۾ ڀاڳ وٺڻ لڳا ۽ پڙهيل اوجوانن کي ملٽري
سکيا ڏيڻ جو انتظام ڪيو ويو. سکيدڻ جي سڀني ۾ جي
امنڪ هئا، تن کي اڀرڻ جو موقعو مليو. ڪنهن سان نه
ڳالهه، اولهه، ڪرڻ کان سواءِ، پاڻمرادو، انڊين ٻنهنس فورس
دوران ملٽري سکيا حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ورتائين ۽
داخل حاصل ڪيائين. سو، فيبروري ۱۹۱۸ع ۾، ٻولي ۾
جي، انڊين ٻنهنس فورس ۾ وٺا انٽرنري ۽ ۾ سکيا لاءِ
داخل ٿيو. تن مهنن جو سخت ڪورس هو. زبردست
انتظام هيٺ ڪئمپ جو پروگرام هليو هو. اهڙيءَ
ڪئمپ زندگيءَ جي آزمودني، سندس خيالن ۽ جيوت
۾ ٿورو آڏو. ملٽري انتظام جي ضرورت ۽ خوين کان
اڪل چڱيءَ طرح واقف ٿيو.

ٻولي، اولهه، جو ملٽري مرڪز هو، جتي ڪيتريون
ساريون ريجيمنٽون رهنديون هيون. ڪئمپ ۾ رهڻ
سان، انهن کي ڏسڻ ۽ سمجهڻ جا موقعا ڪيس مليا.
جڳي ٺن جي سائنس اسٽيٽ ۾ اڀياس ڪيائين. ڪهڙيون
ڳالهون جنگهن جي ڪاميابيءَ لاءِ مڪمل ۽ ضروري آهن،
انهن کان به واقف ٿيو. الهي آزمودني سندس ڪپاٽ
کولي ڇڏيا. محسوس ڪرڻ لڳو ته انقلابي ۽ امن واري

حواليء جو دور

سڪندرو، سڪول چڙهي، اچي پنهنجي ڏاڏي جي ڪوٺيءَ تي ويٺو ۽ ٽن ڏيئي کي لڳو. اهو ۱۹۱۵ع وارو زمانو هو. پهرين مهاڀاري جنگ جو وقت هو. سميت وشنيداس جا ملٽري ليڪا ڪمپل هئا. سڪندرو، ڪالهن، ڪوئٽن ۽ ملٽري ليڪن جو ڪم سنڀالڻ لڳو. سنه ۱۹۱۷ع ۾، سميت وشنيداس جو شخصي سيڪريٽري بڻجي، حيدرآباد ۾ وڃي رهيو. اهڙيءَ ريت ٽن ڏيئي جو چڱو آزمودو پرايائين.

ٽن ڏيئي ۾ رهي نه، ڪتابن ۽ اخبارن جو اهو اهو سان ايهاس ڪندي، مٿس ملڪي ۽ راجڳهتي ڳالهون جو چڱو اثر پوڻ لڳو. انهي زماني ۾، هندستان جي آزاديءَ هٿ ڪرڻ لاءِ، ان خيالن جا گروه هئا. هڪڙا هئا جي حورڙ ڪي طرفن ۾ ويساڻ ڏاريندا هئا. انهن جو عقيدو هو ته ملڪي مسئلن طرف هٿسار جو ڌيان ڇڪائي، ڪين سڃاڻي ڪجي ۽ ملڪ اندر، انهي ڏس ۾ گهرايل واڙو منڊل پيدا ڪجي. ساڳئي وقت، مرڪزي ۽ والٽڪل سسٽم دوران، وقت به وقت، سڌارا حاصل ڪندا رهجن، ۽ آخر ۾ خود مختيار ملڪي راج جو درجو حاصل ٿي سگهي. پر ڳرڻه الثاني تڏهڪ جو هو، هو عيسا دراران آزادي حاصل ڪرڻ جا سببا انهي ريت هو. ملڪ جي نوجوانن جو ڌيان سياراڪ، انهي تڏهڪ طرف ڇڪجڻ لڳو. سڪندرو ۾ نه،

سڪولي جيوت ۾، سڪديو راندين ۾ پڻ چڱو چاهه وٺندو هو. ڪرڪيٽ، هاڪي ۽ فوٽ بال، انهي راندين ۾ بهرو وٺندو هو. سندس هڪ ڪلاسي چوهڙيل پائيا لالي هوندو هو، جو ڪثرت ڪندڙ جوان هو. هن، محنت ڪري، پنهنجو بدن نهايت ٺاهوڪو ٺاهيو هو. ڪجهه عرصي بعد، بمبئي شهر ۾، چوهڙيل ”پائيا سڪندو“ لالي سان هاڪارو ٿيو هو. سڪديو، چوهڙيل جي سنگ ۾ ڪثرت ڪرڻ لڳو. سندن هڪ ڪليل پلاٽ، لارنس روڊ تي، انسروانجي دلاور ملس لڳ هو. اتي هڪ بڙ جي وٽ هيٺان آکاڙو ٺاهيائون. پلاٽ تي ال وغيره جو انتظام هو. صبح جو سوير جوان آکاڙي ۾ ايندا هئا ۽ محنت ڪندا هئا. سڪديو به انهي ڏس ۾، چڱو حصو وٺندو هو. انهيءَ کان سواءِ، پنڌ ڪرڻ ۽ شيان جو به شوقين هوندو هو. ساڻن جو هڪ ٽواو هوندو هو، جي وقت به وقت، پنڌ جا پروگرام رٿي، ڪراچي شهر جي آس پاس هنڌن ڏانهن اڪري ويندا هئا. ڪڏهن وري ’هڙي‘ جو شهر به ڪندا هئا.

هو. اهڙي سبب، هر سال، ڪلاس ۾ پنجن ڇهون
 ٻار ايندو هو. مڪمل نه ڪرڻ سبب، مقرر ڪ امتحان
 ۾ پاس نه ٿيو، سو وڌيڪ پڙهڻ جو ڪيال لاهي ڇڏيائين.
 سڪواي جي وقت ۾، سندس ننڍپڻ جو دوست،
 جمنا داس وشنو داس کڻائي هو. اڄ ڏينهن تائين، سندن
 وچ ۾، اهي گهراڻا هليدا ٿا اچن.

ننڍپڻ کان ڪتابن ۽ اخبارن پڙهڻ جو شوق پيدا
 ٿي ويس. چوٿين درجي انگريزيءَ ۾ هو، ٽي هفتي
 سندس ڪلاسي شورا ۾ پڙهيو ٿا، ٻئي ڳڏجي خالڻا
 لائبرريءَ ۽ ريڊنگ روم جا مهمور ٿيا. خالڻا لائبرري
 ان جي هاءِ سڪول ايڪٽ هئي، تنهنڪري، سڪول
 جي زمين جي وقت ۾ به، ريڊنگ روم ۾ وڃي اخبارون
 پڙهندو هو. سندن آئروور، ٻنهي گزيت، ٽائمس آف
 انڊيا ۽ آرنلڊ پاران پڙهيا وڃان ٿا. پڙهندو هو.
 تنهن کان سواءِ، اسٽريٽ وڪلي آف انڊيا ۽ اسٽريٽ
 نيشنل ليرڊ (شهيدار)، مائڊن وور ۽ وور آف وور
 (ماڻهو) لاءِ هر سار نظر مان ڪڍندو هو. لائبرريءَ
 ۾، پورو ٿاڻو وٺندو هو. ڪتاب ڏاڍي شوق سان
 پڙهندو هو. تاريخي، سياسي ۽ حيرت ڀرندڙ ڪارنامن.
 ڪتابن سان وڌيڪ دلچسپي ڏيکاري هئي. ٿورا
 ڪتاب به. سڪول ڇڏڻ بعد به، خالڻا لائبرري
 ۾ به ڪتاب پڙهندو رهيو. ڪتابن جي اها
 محبت ۽ حيرت ڀرندڙ حاصل ٿيل آهي.

سیت سکدیو اوتوداس

اوائلي جيوت

سکدیو جو جنم ۲ مارچ ۱۸۹۶ ع تي، مانجهوء ۾ ٿيو. هي، سیت وشنداس جو، پھريون پوٽو هو. هن کان اڳ، فقط سیت سرچند کي ليکيون هيون. ڪٽنب ۾ ان وڏي عرضي بعد، پٽ جو جنم ٿيو هو.

سن ۱۹۰۰ ع ۾، سچو ڪٽنب، مانجهوء مان لڏي، اچي ڪراچيءَ ۾ وسهيو هو. سکدیو، اوائلي تعليم، ڪراچيءَ ۾ پرائي. الهيءَ زمالي ۾، ٻه سنڌي پرائيمري سکول هوندا هئا. هڪ چاڪهاري ۾ هوندو هو، جنهن جو هيٺ ماستر هو ٽچند سنگوهل ٽيڪواڻي هو. ماستر هو ٽچند مانجهوء جو هو ۽ سیت وشنداس جي وشن سڀا جو هڪ شاعر هو. سیت اوتوداس جو سنگي هو. ماستر هو ٽچند جي ڪري، سکدیو کي چاڪهاري واري سکول ۾ داخل ڪيو ويو. سچي اسڪول ۾، آسپاس پاس جا مسلمان شاگرد پڙهندا هئا، جن ۾ هڪ هندو شاگرد سکدیو هوندو هو. الهي اوائلي زندگيءَ جي آزمودني، مٿس وڏو اثر ڪيو. ننڍپڻ کان ئي ٻُڙ ۽ همٿي ٻڻجي بهو. سنڌي ڇوٽون درجو پاس ڪري، سنڌ مدرسي ۾ داخل ٿيو. ٻئي سال، اين-جي-هائ سکول ۾ داخلا ورتائين. سکولي ڪمن ۾ هوشيار هوندو هو، پر همٿي نه

سپٹ مکدلو اوڈ و داس

سینٽ سکڊيو اوڌوداس

اوائلي جیوت

سکڊيو جو جنم ۲ مارچ ۱۸۹۶ع تي، ماڃهوءَ ۾ ٿيو. هي، سینٽ وشنڊاس جو، پھريون پوٽو هو. هن کان اڳ، فقط سینٽ سر ڀڄند کي لياڻيون هيون. ڪٽنب ۾، وڏي عرصي بعد، پٽ جو جنم ٿيو هو.

سن ۱۹۰۰ع ۾، سڄو ڪٽنب، ماڃهوءَ مان لڏي، اچي ڪراچيءَ ۾ وسو هو. سکڊيو، اوائلي تعليم، ڪراچيءَ ۾ پرائي. انهيءَ زماني ۾، سنڌي پرائيمري سکول هوندا هئا. هڪ چاڪواري ۾ هوندو هو، جنهن جو هيڊ ماستر هو ٽچند سنگوهل ٽيڪواڻي هو. ماستر هو ٽچند ماڃهوءَ جو هو ۽ سینٽ وشنڊاس جي وشن سڀا جو هڪ شاعر هو. سینٽ اوڌوداس جو سنگي هو. ماستر هو ٽچند جي ڪري، سکڊيو کي چاڪواري واري سکول ۾ داخل ڪيو ويو. سڄي اسڪول ۾، آسپاس پاس جا مسلمان شاگرد پڙهندا هئا، جن ۾ هڪ هندو شاگرد سکڊيو هوندو هو. انهي اوائلي زندگيءَ جي آزمودني، مٿس وڏو اثر ڪيو. ننڍپڻ کان ئي ڏٺو ۽ همٿي بڻجي، هو سنڌي چوڻون، درجو پاس ڪري، سنڌ مدرسي ۾ داخل ٿيو. ٻئي سال، اٺين جي - هاءِ سکول ۾ داخلا ورتائين. سکولي ڪمن ۾ هوشيار هوندو هو، پر محنتي نه.

صفت مکدیو اوڈ و داس

وږو آهي. هن وقت اهوئي ۾ وڃندو آهي. کيس نه،
 ڪٿان پڙهڻ جو چڱو شوق آهي. سنڌي ۽ انگريزي
 سان گڏ، هندي ۽ اردو ٻولين ۾ به ڄاڻ، وڻندڙ آهي.

* * *

سميت اوڻو داس کي هڪ لياڻي به هئي، جا عمر ۾
 سميت سڪندرو کان ننڍي هئي ۽ سندس ٽاڻو منگهي ٻائي
 هرو منگهي ٻائيءَ جو جنم ۲۷ اپريل ۱۹۰۱ع ۾، ڪراچيءَ
 ۾ ٿيو. سندس شادي، حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر (ڪنهن)
 چندرام هاسي مل پٺاهه لائيءَ سان، ۲۸ مئي ۱۹۱۵ع ۾ ٿي.
 منگهيءَ ٻائيءَ شاديءَ کان ڪجهه سالن بعد، ۲۱ نومبر ۱۹۱۹ع
 تي ڄاڻاڻو ڪيو. کيس ڪو اولاد ڪونه ٿيو.

جو شوقين آهي. اڪثر ڪري، تاريخي ۽ سنجيڊا ڪتاب پڙهندو آهي. هاڪي ڍنگ جي ساهت سان نه پوندي اٿس. بهزائيءَ ۾ گهمڻ ڦرڻ جو پڻ شوق اٿس. وقت نه وقت، جڏهين موقعاً مهيسر ٿيندا اٿس، ته الهن جو پورو فائدو وٺي، ٻاهر نڪري ويندو آهي.

سندس شادي، سن ۱۹۳۵ع ۾، مالهيدن جي سهڻ هاسي مل ڀالو مل جي ڌيءَ، پارٽي ٻائيءَ سان ٿي. کين ٽي پٽ ۽ هڪ لڀاڻي آهن. سندن نالا: الدر، اڇيت، راجن ۽ گنگا آهن.

الر جو جنم، ۱۲ مارچ ۱۹۳۸ع تي، ڪراچيءَ ۾ ٿيو. هن وقت، ڪاليجي تعليم پرائي رهيو آهي. ٻيا ٻار لڀا آهن ۽ سڪول ۾ پڙهندا آهن.

* * *

پنراج جو جنم، ۲۳ مارچ ۱۹۱۷ع تي، ڪراچيءَ ۾ ٿيو. پرائمري تعليم بعد، ڪراچيءَ جي سٽي هاءِ ۾ تعليم پرايائين. ستن درجي تائين پڙهي، اچي پنهنجي ڪوٺيءَ تي ڪم ڪرڻ لڳو.

صحت ۾، ننڍپڻ کان ئي، ڪمزور هو. ننڍي هوندي کان ئي بيمار گذاريندو هو. بلغم ۽ ڪنگهه جي تڪليف هوندي هئس. جڏهن وڏو ٿيو، تڏهن ڪهڙي قدر، سندس صحت سڌوڻ لڳي.

سندس شادي، سن ۱۹۴۲ع ۾، مالهيدن واري سهڻ هاسي مل ڀالو مل جي ڌيءَ، چندرا سان ٿي. کين، هڪ پٽ ۽ هڪ لڀاڻي آهي. ٻئي ٻار لڀا آهن. پنراج، ملڪ جي ورهائڻي بعد، لڏي هندستان

پر قراج ۽ شریعتی چندرا پاشی پر قراج.

جو شوقين آهي. اڪثر ڪري، تاريخي ۽ سنجيدا ڪتاب پڙهندو آهي. هاڪي ڍنگ جي ساهت سان نه ٻولدي اٿس. بهراڙي ۾ گهمڻ ڦرڻ جو پڻ شوق اٿس. وقت به وقت، جڏهين موقعاً مهيسر ٿيندا اٿس، ته انهن جو ٻورو فائدو وٺي، ٻاهر نڪري ويندو آهي.

سندس شادي، سن ۱۹۳۵ع ۾، مانجهڊن جي سهڻ هاسي مل ڀالو مل جي ڌيءَ، ڀارپتي ٻائيءَ سان ٿي. ڪنهن ٽي ٻي ۽ هڪ ٻياڻي آهن. سندن نالا: اندر، اجيت، راجن ۽ گنگا آهن.

اندر جو جنم، ۱۲ مارچ ۱۹۳۸ع تي، ڪراچيءَ ۾ ٿيو. هن وقت، ڪاليجي تعليم پرائي رهيو آهي. ٻيا ٻار ننڍا آهن ۽ سڪول ۾ پڙهندا آهن.

*

*

*

پنر راج جو جنم، ۲۳ مارچ ۱۹۱۷ع تي، ڪراچيءَ ۾ ٿيو. پرائمري تعليم بعد، ڪراچيءَ جي سٽي هاءِ ۾ تعليم پرايائين. ستين درجي تائين پڙهي، اچي پنهنجي ڪوٺيءَ تي ڪم ڪرڻ لڳو.

صحت ۾، ننڍپڻ کان ئي، ڪمزور هو. ننڍي هوندي کان ئي بيمار گذاريندو هو. بالغ ۽ ڪڏهه جي تڪليف هوندي هئس. جنهن وڏو ٿيڻ لڳو، تنهن گهڻي قدر، سندس صحت سڌوڻ لڳي.

سندس شادي، سن ۱۹۴۲ع ۾، مانجهڊن واري سهڻ هاسي مل ڀالو مل جي ڌيءَ، چندرا سان ٿي. ڪنهن هڪ ٻي ۽ هڪ ٻياڻي آهي. ٻئي ٻار ننڍا آهن. پنر راج، ملڪ جي ورهاڱي بعد، لڏي هندستان

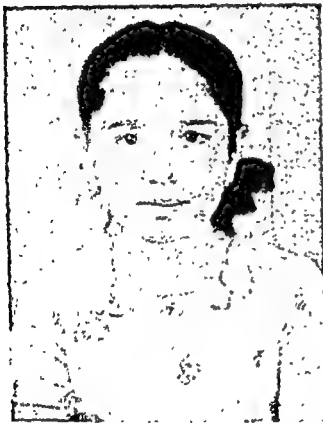
پیر قراج ۽ شریعتی چندرا پاشی پیر قراج.

پارپتي پائي رامچند

رامچند اوڌوداس

ڪماري گنگا رامچند

اندر رامچند

رامچند جو جسم، ۳ جون ۱۹۱۴ع تي، ڪراچيءَ ۾ ٿيو. سنڌي ڇاڙ درجا پورا ڪري، رامچند ڪراچيءَ جي اين. جي. هاءِ سڪول ۾ داخل ٿيو. سنه ۱۹۳۳ع ۾، ڪراچيءَ جي سيني هاءِ سڪول مان ميٽرڪ پاس ڪري، ٺٽي ۾ سنڌ ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. ڪاليج ۾ ائس آرٽس ٽائمن پڙهي، اتي پنهنجي ڏنڌي کي لڳو.

پنهنجي وڏي ڀاءُ، سب سڪندر جي رهبريءَ ۽ رهنمائيءَ هيٺ، ڪجهه هي ڏنڌي جو سهرو ڪاروبار سڳورو. انهيءَ بعد، ڪهترن سالن وٽن لکي، حيدرآباد واري ”جنگ لئڪٽري“ ڪارخاني تي رهيو. سنه ۱۹۵۱ع کان، پنهنجي ڀرڻ جي همد آفيس، ڪراچيءَ جو ڪاروبار سنڀاليندو رهي ٿو. رامچند، پنهنجي ڪاروبار ۾ چڱي ڊاڇسپي وٺندڙ ۽ مڃتي آهي. پنهنجي وڏي ڀاءُ، سب سڪندر کي، وڏيءَ عمر ۾، ڏنڌي جي هنجوت کان گهڻي قدر آڏو ڪري ڇڏيو اٿس. انهي سبب، سب سڪندر، پهاڪ جهوس جي ڪمن طرف وڌيڪ ڌيان ڏئي سگهيو آهي. انتظام جو ڪوڏو آهي. لاغر ۽ بي پرواهه، ڪر ڪندڙن سان سندس نه ٻولندي آهي. واپاري روڪ ۾ سندس ڪافي عزت آهي.

رامچند سواءِ جو ماليتو ۽ ٿورو ڳالهائو آهي. اڪثر ڪري، پنهنجي ڏنڌي ۽ ڪم ۾ ڌڻل رهڻ وڌيڪ پسند ڪندو آهي. ان جي ڳالهين ۾ ٻوڻ کان پاسو ڪندو آهي.

ڏنڌي ۾ لڳو رهندي، والد جو وقت، ڪتابن پڙهڻ ۾ چڱيءَ طرح صرف ڪندو آهي. ڪتابن پڙهڻ

حيدرآباد هندو پنڇاٽ جو خزانچي آهي ۽ خداآبادي
 عامل ڪو آڀر پڻو بندڪ جو، گذريل ٻن سالن کان، وائيس
 پريزيڊنٽ ٿي رهيو آهي. پاڪستان يونٽ هاسٽلس
 ائسوسيئيشن جو سينئر لائيف ميمبر ۽ روٽري ڪلب ۽
 مهسانڪ لاج جو ميمبر آهي. ڪجهه وقت، حيدرآباد
 سول هاسپيٽل انڊوئيزي بورڊ تي به هو. هن وقت
 به بورڊ جي ميمبرن ۾ کيس گهرائيندا آهن. اهڙي ريت،
 پنهنجي وٽ آهر، سماج شيوا جا ڪم ڪندو رهي ٿو.
 ڀڳوان جو جنم، ۲۴ سيپٽمبر ۱۹۵۰ع تي، حيدرآباد
 ۾ ٿيو. هي، ڪنڊر گارٽن جي پٽي ڪلاس ۾ پڙهندو آهي.
 ايشور جو جنم، ۲۴ نومبر ۱۹۵۲ع تي، حيدرآباد ۾ ٿيو.
 اندرا جو جنم، ۷ جنوري ۱۹۳۹ع تي، ڪراچي ۾
 ٿيو. سڪولي ڪمن ۾ بلڪل چڱي داڄسپي وٺندڙ
 هئي، ۽ ڪلاس ۾ هر سال، بهترين امير ايندي هئي.
 چنگا اعام ڪٿا اٿس. هڪ سال ”بهست گرل آف سڪول“
 جو شرف حاصل ٿيس.

سنه ۱۹۵۵ع ۾، سنڌ يونيورسٽي جو مئٽرڪ امتحان
 فرسٽ ڪلاس ۾ پاس ڪيائين ۽ يونيورسٽي جي چوڪر ۾
 ۾ انهن نمبر آئي.

سنه ۱۹۵۶ع ۾، سنڌ يونيورسٽي فرسٽ يئزر سائنس
 امتحان ۾ ٻيو نمبر آئي. هن وقت اتر سائنس پڙهندي آهي.
 سڪولي ڪمن سان گڏ، سٺ پڙ جو خاص شوق
 اٿس. گهرو ڪاروبار ۾ چڱي داڄسپي وٺندي آهي.

* * *

اڳي وقت، پنهنجي ٻيءَ جي ڏنڊي ۾ دلچسپي وٺي،
 نڌو سڳو لڳو. سنه ۱۹۵۳ع ۾ وڪالت جو امتحان پاس
 ڪيائين. اڄ ڪلهه، حيدرآباد ۾، دوائري ۽ فوجداري
 ڪمن کي لڳو پيو آهي. هن وقت، وڪالت ۽ واپار
 سندس ڏنڊا آهن، پر، واپار ۾، ساهڻڪ ٻارنڌر
 واپار آهي.

سنه ۱۹۵۶ع ۾، ”نولس انڊسٽريشن“ ڪورس جي تعليم
 لاءِ انگلنڊ ۾ وڃي، ليڊس ڪاليج آف ڪامرس ۾ ٽي مهينا
 سکيا ورتائين. سکيا پوري ڪري، يورپ ۽ آسپاس ملڪن
 جو چڪر هنيائين. انگلنڊ، فرانس، جرمني، اٽلي، آسٽريا،
 سڀوڙينڊ، ايلٽم، عراق، سربيا، لبنان ۽ اڄهت ملڪ
 گهميو ۽ قراره اٿي ها ڪيو، هند ۽ حارون ڏٺائين. تاريخي
 يادگارن ڏسڻ لاءِ خاص دلچسپي اٿس.

يادگارن ڏسڻ لاءِ خاص دلچسپي اٿس. اڄهت ۾
 ڪشيد، اٽلي ۾، اٽلي ڏٺو ٿو لڳي، پر صحت ۾
 ندرست ٿو رهي. گهمڻ ٿورو ٿو ڪري، ڪيس به ڪتاب پڙهڻ
 پنهنجي ڪتب جي وزن والڪر، ڪيس به ڪتاب پڙهندو آهي.
 جو جهڙو شوق آهي. هر قسم جا ڪتاب پڙهندو آهي.
 ذريعي ڪتابن ڏانهن لاڙو وڌيڪ اٿس. هندي ٻولي
 سان به لاهوڪي دلچسپي اٿس. راشتر پاشا ڪوٽ ڏيارما
 پاس ڪيل اٿس.

۲۷ سالن جي عمر ۾ به، پنهنجي ۽ سماجي ڏس ۾
 چڱي دلچسپي وٺندو رهيو آهي. ڪيترين سنڌي
 عهد بدار ۽ ميمبر ٿي رهندو آيو آهي. ۽ اهي هميشه
 ۾ ڪارائتي خدمت پڻ ڪندو رهي ٿو. هن وقت

سکد یو، کهنس کستولای ۽ بر وائی ویوو، به مهنا کستولای ۽
 بر رهط سان، سندس صحت بر شوق پیوو. جنهن بعد،
 چند آباد بر اچي رهيو. حکيم پگوانداس جو علاج شروع
 ڪيائين. پگوانداس، سیت وشنداس جو حکيم هو. علاج
 سان گهڻو فائدو ٿيو. پر، ڪنهن کان رهط سبب، ڪراچي ۽
 بر اچي، مهراج سکرآمداس اوچها جي دوا درمل چاوو
 ڪيائين. سائده ٻاراهن مهن جي علاج بعد، سندس صحت
 بالڪل نه ٿي وڌي.

اچمڻداس، هاڻ، اچي پنهنجي زهينداري ۽ جي ڪم
 کي لڳو. پنهنجي ڀاڳ ۾ ڪم ڪرڻ جي عادت ٿي پئي
 کان هٿس. سو ارادو ڪيائين ته زهينداري ۽ ۾ ڪي تجربا
 ڪريان. اها ڳالهه، سندس ڪاڪي، سیت سرچند کي
 به وڻي، جنهن همٿائڻ جي پدران، اڏو کهنس پتوان پڌو ڪري
 ڇڏيو. سیت سکد يو، پنهنجي ننڍي ڀاءُ جي همڪ
 اڏائي ڪرڻ لاءِ، الهی ڳالهه ٿي زور ڏنو، ته زهينداري ۽
 مان، هڪ سو ايڪڙ اچمڻداس جي حوالي ڪيا وڃن، جن
 ٿي، پل، پنهنجن ارادن ۽ ويچارن آهر، ڪم ڪندو رهي.
 الهی ۽ تجربو ٿي به، سندس ڪاڪي سنورخ نه ڏيکارو ۽
 انهي پائون کي، گڏيل ملڪيت مان جدا ٿيڻ لاءِ لاچار
 ڪيو. سو، آڪٽوبر ۱۹۲۵ع ۾، سیت سکد يو ۽ اچمڻداس
 پنهنجي ڪاڪن ۽ ڀيڻ کان جدا ٿيا. کهن، زهينداري
 جو ڪجهه حصو ۽ ڪراچي ۽ جون ڪي جايون حصي ۾
 ملهون. ٻئي پائو، ملڪيت ۽ ڏاڏي ۾ گڏ هئڻ، پر ڪمائيءَ،
 خرچ ۽ الڪم ٽڪس ۾ جدا رهيا.

شریمتی وٹ پائی اودو داس

پاسي کان: ليچمندااس، سيٺ اوڌو داس، سکديو، منگهي پاڻي ۽ رامچند.

وشنداس جون واڻيون هن ڪتاب ۾ اچي سگهيون آهن. سڀڪي
 اوتڙوداس کي، پنهنجن ڀائرن سان، نڪل ڪهڻي
 مهينن هوندي هئي. سدائين سندن ساٿ ۾ رهيو.
 پنهنجي پتا سان ڪهڻي ادب ۽ لياڙ سان هليدو هو.
 سڀڪي وشنداس جو به مٿس ڪهڙو قرب ۽ راضو هوندو
 هو. سنه ۱۹۲۱ع ۾، حالتون اهڙيون اچي پيون،
 جو ڀائرن کي پيءُ کان جدا ٿيڻو پيو هو. انهي واقعي جو،
 سڀڪي اوتڙوداس جهڙي لومل سماءُ واري انسان کي اولهه
 اٿس ٿيو.

سنه ۱۹۲۶ع ۾، پنهنجي پيءُ جي جيتڙي، ۴۷ ورهين
 جي ڄمار ۾، سڀڪي اوتڙوداس ڄاڻاڻو ڪيو. هو صاحب
 هڪ لڏيل، ملبو، پکيڙ جن ۽ ليڪ اسان هو.

اولاد

سڀڪي اوتڙوداس کي چار پٽ آهن. سندن نالا:
 سڀڪي سڪديو، اچمنداس، رامچند ۽ پرتاج آهن.
 سڀڪي سڪديو جو احوال ڏاڍو ويو آهي ۽ سندس
 ڀائرن نسبت احوال هن ريت آهي:

اچمنداس جو جنم، ۱۳ نومبر ۱۹۰۲ع تي، ڪراچي شهر
 جي لڪمنداس اسٽريٽ واري جاءِ ۾ ٿيو. اوائلي تعليم
 پوري ڪري، ڪراچيءَ جي اين. سي. هاءِ سڪول ۾
 داخل ٿيو. سڪولي ڪمن ۾ چڱي دلچسپي وٺندڙ هو.
 ستن درجي ۾ هو، اچي بهار ٿيو. کيس ٽيڙن ۾
 لڪيل شروع ٿي. علاج ۽ هواخوريءَ لاءِ، سڀڪي

اٿي اڃي اندران، ڀرهي ڀوت ڀڳو،
 سڳو ۽ اڳو، اوڌو اڪ سمان ٿيو.
 چنڊاوالا کان موٽي، اچي پنهنجي ڀيءَ جي کوٽي
 سڀيان ڳو. سندس سڃاڻ لهايم سانتيڪو ۽ ارهل هوندو
 هو. صفائيءَ سان ڏاڍي دل هوندي هئس. کوٽيءَ
 جو ڪم ڪار ڪندي، ٻئي ٽنهن سال، سنڌ کان ٻاهر،
 هندستان جي چڪر ٽي اڪري ويندو هو. ذريعي
 آستان پنهيندو هو. ودوان ۽ عالمن سان گڏ ڄڻ ۽ سنگ
 ڪرڻ ۾ آند ايندو هوس. اهڙيءَ ريت، سڄو هندستان
 گهميو ۽ پيٽيو هئائين.

شعر چوڻ ۽ راڳ، سان، سیت اوڌوداس جي خاص
 دل هوندي هئي. راڳ جو به، چڱو ڄاڻو هو. وشن
 سڃا ۾ نه راڳ، جي مڃڻ ٿيندي هئي، ڀر، وٽس به،
 هفتي ۾ به دفعا راڳ، جي ذم هڻندي هئي، جتي لاليرا گویا
 ۽ راڳيندڙ اچي بهرو وٺندا هئا. سنگهت جي ڀوريءَ
 ڄاڻ سبب، سنگهت جي سرن جي آڌار تي، ڪيتريون
 ساريون ڪافيون ۽ ڀڄن چهل اٿس.

شعر گوئيءَ سان لنڊن کان شوق هوس. چنڊ وديا
 ۽ علم عروض، ٻنهي علمن کان واقف هو. چنڊ وديا
 جي آڌار تي دوهرا، سوڻا، ٻيٽ ۽ ترپنگي چنڊ چيا
 اٿس ۽ علم عروض پٽالدر غزل لکيا اٿس.

سیت اوڌوداس، دلچسپي وٺي، پنهنجي ڏاڏي
 ۽ ڀيءَ جون واپسون گڏ ڪري، ڪتاب ۾ لکي ڇڏيون.
 سندس مڃت جي آڌار تي، سیت لهاچنڊ ۽ سیت

ويٺو. اها حالت به اڳيئي سال ساندھ هلي. نيٺ، سکر و
ٿلا بداس جن جي درٻار چنباوالا ۾ وڃي رهندو. درٻار ۾
گرو ٽيغ بھادر مھراج کان گيان ٻوڏ پرائي، من جي شاعري
حاصل ڪري، موٽي ڪراچيءَ ۾ آيو.

ڪراچي وٺي واري اڳوڻن سال ۾، سمن واراڳ
واري حالت هئي. انهي حالت ۾ ڇهن ٿاڻيندو رهندو هو.
سمن خدمت لاءِ به ڇٽا موجود هوندا هئا. هڪ هو
ڇڪٽ ۽ ٻيو هو ڪوڏو. ڇڪٽ ۽ ڪوڏو، وٺس وٺي،
اڪٽاري ئي ٿاڻيندا هئا. اوڏو بداس، جڏهن پنهنجا
ڇهن اچارڻ لڳندو هو، ته هو قلم ڪندا هئا.

واراڳي حالت جي ٻئي سال ۾، سمن وٺي ۽
رندو. سٺا سمن به رهندو هو. اهو عرصو پنهنجي
جنم ڌرمي مانتھو ۾ گذاريائون.

انهي بعد، ڪيئي چنباوالا درٻار ۾ ويا ۽ گرو ٽيغ
بھادر مھراج کان گيان ٻوڏ پرائيائون. اهڙيءَ ريت من
جي شاعري حاصل ڪيائون. سمن اوڏو بداس، پنهنجي
واٽي ۾، گرو ٽيغ بھادر مھراج لاءِ هن ريت چيو آهي:
”مھر ڪري مھراج ڪوڏو، ٽي لار اڃن ڄام بلايو،
ٻيو ئي حس سمن وٺي من، پاپ نسي ٽي آندو آيو،
ڪارو رام دلي سمن سو هٽڪ،

رمنون دور سو دٻ ڇڪايو،

ٽيغ بھادر پاء گرو سمن، اوڏو بداس اهو ڪن ٿاڻو.“

گرو ۽ هي گمان سمن وري هن ريت چيو اٿس:

”گرو دٻون جي گمان هو، جڏهن ڪي ڪرا لڳو،

جو چڱو اڀياس ڪيو. ٻياسوئيءَ ۽ ڪوٽا ڏانهن هليو،
 من جو لاڙو هوس. ”وڃڻ ساگر“ همدئيءَ ۾ ويدا ايس
 جو مکي ڪرامت لکڻ ۾ ايندو آهي. سٺڪ اوتڌوداس
 ”وڃڻ ساگر“ جو چڱو اڀياس ڪيو. ڪلا بداسي پٽڪ جو
 پوئلڳ. هٿن سڄب، آزاد مذهبي سندس رڳن ۾ سمايل هئي.
 سندن ۽ ڪنهن جون وائون اڃا ۽ ڪاٺا روزمره جو
 ڪم هوس. سڻڪرو ڪلا بداس مهراج جي ڪرشن جو به اولهو
 اڀياس ڪيل هوس. نهن کان سواءِ اعليٰ درجي جي همدئي
 ۽ اردو شاعرن جي ڪلامن مان پڪون پڙهون هڻائين. هڪ
 پارسي عالم جي سنگ ۾ ديوان حافظ جو به اڀياس ڪيو هڻائين.
 انهن سڀني ڳالهين جو سٺڪ اوتڌوداس ئي ڪهڙو اثر ٿيو هو.
 ”وشن سڀا“ ۾ ڪٿي ڪٿي جا شاعر ۽ ڪوي
 ڪهي ايندا هئا ۽ پنهنجا ڪلام ۽ ڪوٽا ٿون اچي پڙاهندا
 هئا. اهڙيون شاعران جون هڪٻيون وقت به وقت، ٻنهن
 گيتن جون هون. اٺائي ورڙي ۽ اهڙي قسم جي وايو مٽيل
 جو سٺڪ اوتڌوداس اڀي اچڻو اثر ٿيو. لکڻ کان ئي
 شعر چوڻ جي طبيعت ٿي ويس. ويتر، پنهنجي پرائم
 ڳوٺائيءَ ماستر هو پنهنجي سڳوئل ٿيڪوٺائيءَ جو سنگ اڳس،
 سو شاعريءَ سان دلچسپي وٺي ويس. ماستر هو پنهنجي ڀڳو
 موچارو شاعر هو. سنگ جو رات لکندو آيو. سٺڪ
 اوتڌوداس، شاعريءَ ۾ چڱي قدر، طبيعت آزمائي
 ڪندو رهيو.

۲۴ ورهين جي ڄمار ۾ کيس به سٺڪ وشنداس
 وانگر اچي ويراڳ ورتو. دلهوي ڳالهين ان ڇڪ صفا ڪڍي

پارڪا ڪاٺا لڳي. سنڌي اوليٰءَ ۾ ڪتابن جو چڱو ايماس ڪهائين. انهن اولين ۾ ڪتابن پڙهڻ ۽ ايماس ڪرڻ جي ا. زوردار ڄاڻا ٿيڻ لڳس. سو، ٽنڊي جو ڪم ڪندي ا. ڄاڻي ۽ راس، ماسٽرن جي مدد سان، اردو، ڪچراڻي ۽ هندي اولين جو ايماس ڪري، چڱي ماهر ۽ حاصل ڪيائين. پارسي اوليٰءَ تي ا. متحسد ڪري، ڪي پارسي ڪتاب پڙهيو.

ساعت سان زوردار دلچسپيءَ سان، ڪتابن پڙهڻ جو ٿاڍو شوق هوندو هوس. ڪتاب خريد ڪرڻ پنهنجو فرض ڪري سمجهندو هو. هڪ خاصي شخصي لائبرري جوڙي هئائين. سندس لائبرريءَ ۾، سنڌي، ڪچراڻي، هندي ۽ اردو اولين ۾ عمدا ڪتاب موجود هئا. اهي ڪتاب ساعت جي جدا جدا پهلوان جا هئا. سنڌي ساعت کي همنائڻا پنهنجو فرض ڪري سمجهندو هو. مسٽر عبدالله محمد قاسم عباسي، پنهنجي شخصي آزاديءَ جو ذڪر ڪندي چوندو آهي، ته سٺ اوڏو داس وقت ڪو، سنڌي سچو، سنڌي رسالي يا سنڌي ڪتاب جي خريداريءَ جي سلسلي ۾ ويندو هو، ته اوس سندس همٿ افزائي ٿيندي هئي. سٺ اوڏو داس، انهيءَ دم، اهو خريد ڪري، رقم ادا ڪندو هو.

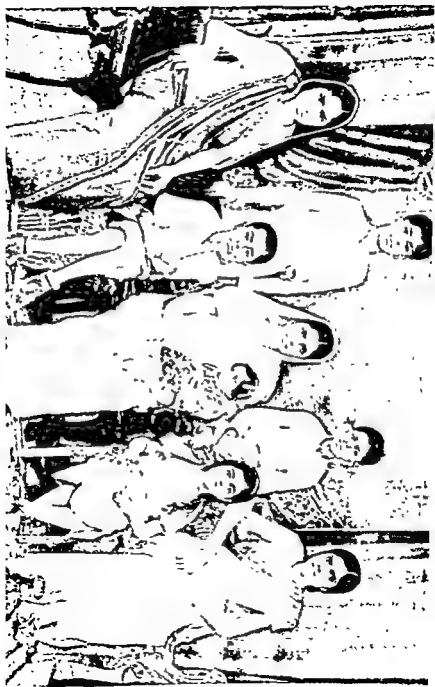
ساعت ۽ شاعريءَ جو شوق، سٺ وشداس جي انهي پٽن ۾ موجود هو. سٺ هرچندراءَ ۽ سٺ سراجپند، الگراڙي ۽ پارسي ساعت ۽ شاعريءَ ۾ چڱي دلچسپي ورتي. سٺ اوڏو داس، سنڌي، هندي ۽ اردو شاعريءَ

قدر جو اکین جي حالت بلڪل خراب ٿي پئي. علاج ڪرائڻ ۾ ڪا به ڪسر ڪانه ڇڏي وئي. سینٹ وشناس، سندس علاج خاطر، پنهنجي وسان به گهٽايو. پر، ڏکين فرق نه ڪيو. اوتوداس کي بمبئيءَ موڪليو ويو. بمبئي ۾، اکين جي علاج لاءِ خاص ماهرن کان بڻ علاج ڪرايو ويو، پر فائدو نه ٿيو. اوتوداس کي، مايوس ۽ اراس بڻجي، ڪراچيءَ ۾ موٽڻو پيو.

ڪجهه عرصي بعد، ڪراچيءَ جي هڪ پنجابي ڊڪٽر، غلام حيدر الٰهي سندس علاج شروع ڪيو. ڊڪٽر جي حڪمت پنهنجو اثر ڄمايو ۽ ڪيترن مهينن جي علاج بعد، شفا حاصل ٿي. بيماري دور ٿي، اکيون ڇٽيون، پر سندن حالت ڪمزور رهي. پري کان ڏسڻ جي نظر صفا گهٽجي وئي. الٰهيءَ لاءِ چشمو ڪتب آڻڻ لازمي ٿي پيو.

اکين جي نازڪ حالت سبب، اوتوداس کي سڪول ڇڏي، ڪي سال سالدو، علاج لاءِ پٽوڙو پيو هو. اکين جي ڪمزور حالت ڪري، کيس، هميشه لاءِ سڪول ڇڏڻو پيو. اهڙيءَ ريت، وڌيڪ سڪوئي ۽ ڪاليجي تعليم کان محروم ٿيڻو پيس.

اکين جي حالت سبب، ڪي سال نه اڪڻ پڙهڻ جو نالو به وٺڻو پيس. الٰهي بعد، حالت بهتر ٿيڻ لڳي. ڊڪٽر صاحب، ڪجهه قدر لکڻ ۽ پڙهڻ لاءِ موڪل ڏني. اوتوداس، پيءُ جي ڪوئيءَ ئي اچي، مراديءَ جو ڪم سنڀالڻ لڳو. سندس اندر ۾، وڌيڪ علم پرائڻ ۽ ڄاڻ حاصل ڪرڻ لاءِ، جا اسات موجود هئي، سا هاڻ

سیت اوڈو داس وشن داس

سیت اوڌوداس وشنداس

اوڌوداس جو جنم، سن ۱۸۷۹ع ۾، مانجهوءَ ۾ ٿيو. اوڌوداس، سیت وشنداس جو ننڍي ۾ ننڍو ڀاءُ ۽ ٽيون نمبر پٽ هو.

اوڌوداس، اوائلي تعليم، مانجهوءَ جي سنڌي سکول ۾ ورتي. سڪندري تعليم لاءِ ڪراچيءَ ۾ اچيو پيس. انهي زماني ۾، ڀارواڻي ڪتب خانو مانجهوءَ ۾ ئي رهندا هئا ۽ ڪراچي شهر اڃان نه وسايو هئائون. ڪراچي شهر ۾، سیت وشنداس جي وڏي ڪوٺي هلندي هئي ۽ سیت هر چند راه نه، پنهنجي وڪالت جي آفيس اها ڪئي هئي. اوڌوداس، ڪراچيءَ ۾ اچي، انهيءَ هاءِ سکول ۾ داخل ٿيو. سکول مان وٽڪيشن ملڻ وقت، موٽي مانجهوءَ ۾ ويٺو هو.

اوڌوداس، سکولي ڪمن ۾، بلڪل ڏهڻي دلچسپي وٺندو هو. ڪلاس جي هوشيار ۽ قابل شاگردن مان هڪ ٺهندو هو. سکولي جنم ۾، سندس ڪلاس جي هر شاگردن مان هڪ ساٿي، خان بهادر غلام علي نانا هو، هو سکولي ڪمن ۾ اوڌوداس سان چڱي چٽاڀيٽي ڪندو هو.

اوڌوداس، هڏهن، چوٽون ڏوڄو انگرزي پڙهندو هو، نه اکهن جي سخت لڪليف اچي هيس. ابتري

ريپبلڪيشن ڪاميٽي ۾، ڊائريڪٽر آف ايمپلائمينٽ مقرري
ٿيو. اهڙيءَ ريت، جيوت جي پڇاڙيءَ وارو عرصو
دهليءَ ۾ گذاريائين. سندس ديھانت، ۱۴ ورهين جي
عمر ۾، ۱۶ سيپٽمبر ۱۹۴۹ع تي، دهليءَ ۾ ٿيو.
شادي ڪانه ڪئي هئائين. پنهنجي ملڪيت جا ٽي حصا
ڪري، هڪ حصو، پنهنجي هڪ دوست، مسٽر مگھمل
پوچراڄ کي ۽ باقي ٻه حصا، پنهنجن ڇٽن پيٽرن مان،
الهن ٻن پيٽرن کي ڏنائين، جي غريبي حالت ۾ هون.
هن ريت، پنهنجا هٿ ٺاري، هيءَ دنيا ڇڏي هليو.

لنڊن ۾، اورپ جي سر جو سواد اڪل چڱي طرح وٺي سگهندو.

اعلمي ڏس ۾ چڪو چاهه وٺندڙ هو. اممي ٻارن جي سڀني عسي اعلمي مسئلن ۾ دلچسپي وٺڻ کان بلقي نه ٻڌو هو. اممي ٻارن جي سڀني سٽوڊنٽس ويلفئر ڪاميٽي جو ميمبر هو. ٻارن جي سڀني جي بي. اي. امتحان جو ممتحن مقرر ٿيندو هو.

هيرا لال ڪلب جيروف جو ڏاڏو شوقين هو. ڪلبن جي ٻارن ۾ چڱي دلچسپي وٺندو هو. ڪراچي جي ڪراچي ڪلب ۽ حيدرآباد جي ڏيڏلداس ۽ پاڻي پند ڪلبن جو ميمبر هوندو هو. ميساڪ لاج جو به ميمبر هو. حيدرآباد جي روٽري ڪلب جو ٻارن جي لٽ ۽ روٽري ڪورس ٻارن جو. اها به خوش مزاج طبيعت وارو انسان هو. سندس هڙا خوش دل انسان ٿورا ٿيندا.

مي سان نه ڪا محنت جي ميخ لڳل هئس. اها حالت، اتي منزل تي پهچي ويئي، جو هڪ ٻار بعد آي، هو پڻ خاص جوهر ڏيکاري سگهندو هو. راجپ ٻارن جي ڪتب جي رڳن ۾ سمايل هو. هيرا لال به راجپ جو زبردست شوقين هو. سندس مکيه ولدرون هيون: سِر جو سواد وٺڻ، ڪتاب پڙهڻ ۽ سنگيت ۾ چاهه وٺڻ.

ماڪ جي ورعائي بعد، سنڌ ڇڏي، وڃي دهلي ۾ رهيو. گورنمينٽ آف انڊيا جي لوڪريءَ ۾ لڳو.

سڏجڻ ۾ آيو. هيرالال، وڪالت ڇڏي، ٻيهر، حيدرآباد ڪاليج ۾ پروفيسر مقرر ٿيو. انگريزيءَ ۽ فريڊج جو سينئر پروفيسر ٿي رهيو. ڇهن سالن جي پروفيسريءَ بعد، سن ۱۹۳۸ع ۾، حيدرآباد ڪاليج جو پرنسپال مقرر ٿيو.

پرنسپال ٿيڻ سان، ڪاليج جي رنگ ۽ ڀاڱ ۾، اليڪ سڌارا عمل ۾ آندا آهن. ڪاليج ۾ انتظام ۽ ظابطو بلڪل چڱيءَ طرح هلائڻ لڳو. ڇهن سالن جي عرصي اندر، ڪاليج ۾ شاگردن جو تعداد، ٽن سون مان وڌي، ڇهن سون تائين پهتو. مطلب ته، ديارام گدومل نيشنل ڪاليج چڱي ترقيءَ واراڻو ڪرڻ لڳو.

پرنسپال يارواڻيءَ جو انگريزي ٻوليءَ تي بلڪل چڱو ظابطو هوندو هو. انگريزي ۾، جهڙو هو قابل ۽ ماهر لکڪ، اهڙو ئي هو فصيح زبان تقرير ڪندڙ. سڄي سنڌ ۾، الهيءَ ڏس ۾، ڪي ڇڏا، سندس اڀاري ڪري ٿي سگهيا. سندس ليک اعليٰ درجي جا هوندا هئا، جن مان، سندس علميت ۽ قابليت جي ساک پئجي پڪندي هئي. ڪاليجن ۾، تقريرن يا ٻڌڻن جي موقعن تي، سندس تقريرون ٻڌڻ وٽان هونديون هيون. تقرير ڪرڻ جي فن جي ڏاڍا عطا ٿيل هئس.

پيءُ والگر، هيءُ به سير ڪرڻ جو ڏاڍو شوقين هو. هندستان ۽ سامون جو حصو گهميو هو. ست دفعا، نه يورپ جي سير ٿي ويو هو. مڪه، شهر ۽ تاريخي يادگار شوق سان ڏسندو هو. يورپ جون مڪه، ٻوليون، جهڙوڪ انگريزي، فريڊج، انگلين ۽ جرمن جو بلڪل چڱو ڄاڻو هو،

پروفيسر ليون ولس، سندس عمر، ۲۱ سالن کان گذري، گهٽ هئي. اهڙو مثال، سڄي هندستان ۾ شايد مشڪل هوندو. هيرالال، انهي زماني ۾، سڄي هندستان ۾، لنڊي ۾ لنڊي عمر جو پروفيسر رهيو هئي، نه شڪ نه آهي. سن ۱۹۲۷ع ۾، وڌيڪ اڀياس ڪرڻ لاءِ انگلند ڏانهن روانو ٿيو. ڪئميج اولڊورسٽي ۾ وڃي داخل ٿيو.

ڪئميج اولڊورسٽي مان، آرٿس ڪلاس ۾ انگريزي لٽريچر، جسٽو گرائونٽ بڻيو. پروفيسر سٽي ۾ پراجيڪٽ اٽلن بولن جو نه اڀياس ڪيائين. گرائونٽ ليون اڪيٽري ۾ جي به سند حاصل ڪيائين. هيرالال، ڪئميج اولڊورسٽي ۾، انڊيان مئجسٽريٽ جو ٽيٽل ڇوڏيو ويو. انگريزي ٻولي ۽ لٽريچر ۾ اعليٰ درجي حاصل ڪري چڪو هو، جو آءِ. سي. ايس. امتحان ۾ انگريزي ٻولي ۾ هي سڀني مدرسن ۾ پهرين نمبر آيو. امتحان ۾ اهو وڏو ڳوٺا ساڙو انگريزي هئا، پر، سندن ٻولي ۽ ساعت ۾، هڪ هندستاني ڪائونسل جو گهڻو ڪافي وڃي، اها ڳالهه، هيرالال جي حد قابليت جي اڌي ساڳ هئي. انهي هوندي به، هيرالال آءِ. سي. ايس. لي نه ڪيو. راجپوتي سمن ڪري، کيس رٽائرڊ ويو.

وطن وري، ڪراچي ۾ اچي، ڪجهه وقت، وڪالت شروع ڪيائين. ۽ رچندرا ڪمپني ۾ اچي شريڪ ٿيو. اها سن ۱۹۳۱ع جي ڳالهه آهي. سن ۱۹۳۲ع ۾، حيدرآباد وارو سنڌ ٽنڊل ڪاليج، دياران ڏيارام ڪڍڻ شهنائيءَ جي نالي اٿيان، ديارام ڪڍڻ ٽنڊل ڪاليج جي نالي سان

پرنسپال هيرالال سرچند پارواڻي

هيرالال جو جنم ڪراچيءَ جي لڪهنواس سٿريٽ واري جاءِ ۾، ۱۷ اپريل ۱۹۰۵ع ۾ ٿيو.

پيءُ جو هڪ ئي سڪيلڊ وٽ هو. سپارويڪ، ڏاڍي لاڏ، ڪوڏ ۽ ناز سان پاپو ويو. هيرالال، لنڊن کان ٿي، نه-زهر ۽ قابل هو. سڪولي جيوت ۾ پنهنجو جوهر ڏيکاري، چڱو لاو ڪڍيائين. خوب انعامون ڪٽيائين. سيڪنڊري تعليم، ڪراچيءَ جي اين. جي. هاءِ سڪول ۾ ورتائين. مئٽرڪ پاس ڪري، ٻي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو. پنهنجي علميت ۽ قابليت سان، ڪاليج ۾ نهايت ناهرو ٿيو. ڪاليج ۾ به انعامون ۽ اسڪالرشپون ڪٽيائين. ٽريچر سان حد درجي جي لنڊن لڳل هئس. بي. اي. ۾ به انگريزي ۽ پارسي ٽريچر سبجيڪٽ هئس. سنه ۱۹۲۵ع ۾ فرسٽ ڪلاس آنرس سان، بي. اي. جو امتحان پاس ڪيائين. سڄي سنڌ ۾ هڪ ئي چٽو هو، جو الهي سال ۾ فرسٽ ڪلاس آنرس ۾ آيو. بمبئي يونيورسٽيءَ مان، انگريزي ٽريچر ۾، فرسٽ ڪلاس آنرس ۾ بي. اي. پاس ڪرڻ، ڪا جهڙي لهڙي ڳالهه نه هئي. هيرالال، پنهنجي قابليت سبب، اهو شرف لاشڪ لهڻو.

گريجوئيٽ ٿيڻ بعد، جلد ئي، حيدرآباد جي سنڌ ايشنل ڪاليج ۾، انگريزيءَ جو پروفيسر مقرر ٿيو.

پرنسپال یاروایی ہیرالال سوچند

آهن . لاکن ڈسٽ جو . لاهور شوقین هو . لاکي
 طرزن جو مٿس وڏو اثر ٿيو هو . سندس گهڻا غزل
 لاکي طرز ۽ ڀانگ ۾ آهن .

پنهنجي وڏي ڀاءُ سیت هرچند راه وانگر ، سیت سر یچند
 به شھري ڳالھن ۽ لاڳو ڪرڪ مسئلن ۾ ، خاصي دلچسپي
 وٺندو هو . ڪيترا سال ، ڪراچي ميونسپالٽي جو ميمبر
 ٿي رهيو .

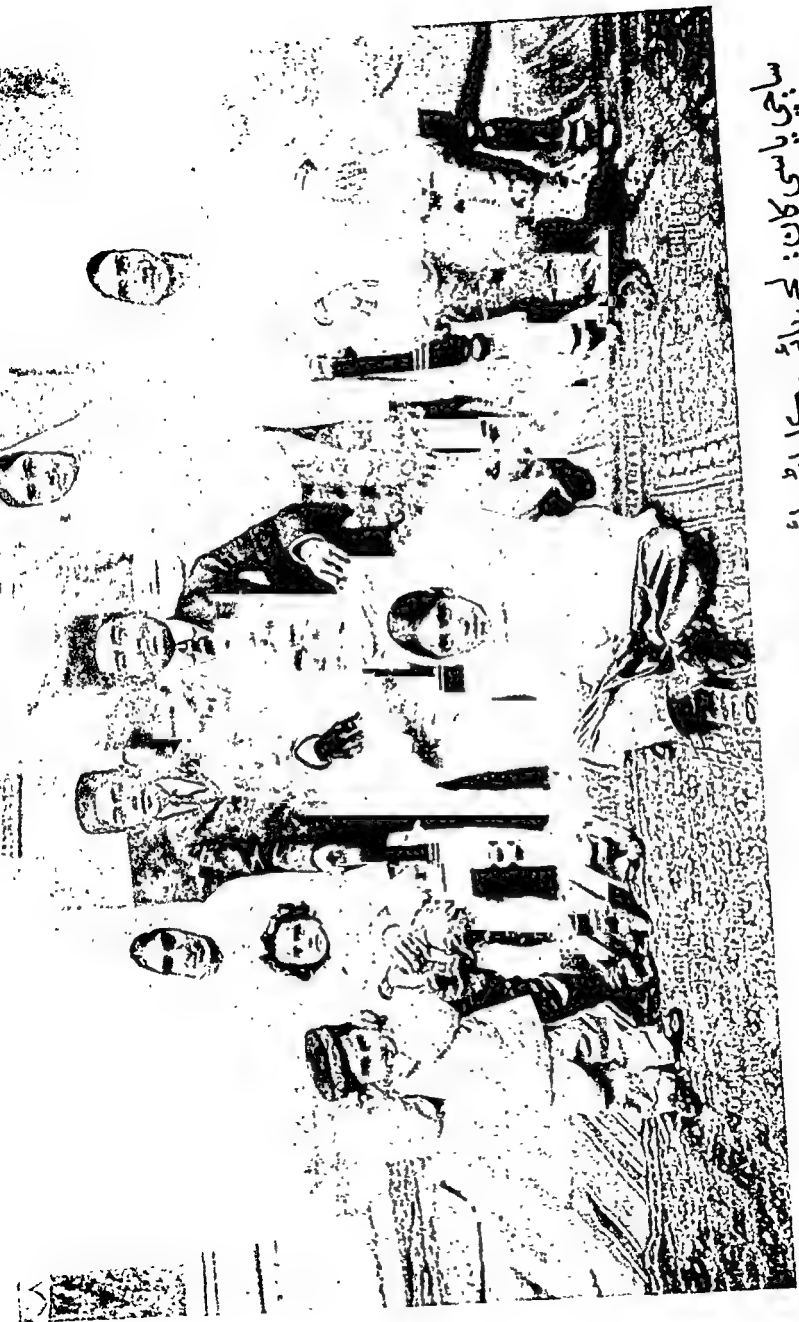
سیر ۽ سفر سان ڏاڍي دل هوندي هئس . وقت به
 وقت ، سهر خاطر ، اڪري ويندو هو . هندستان جي
 ڪنڊ ڪڙڇ گهميو هو . يورپ جا ڪرڻ به ٿي دٻعا
 لڳايا هئا تن . اهڙي ريت سیر جو سواد وٺي ، زلڏگي
 جو لطف چڱي طرح ماڻيو هئائين .

راڳ جو شوق ته ابي ڏاڏي کان ورتي ۾ ملو
 هوس . راڳ سان ڏاڍي دل هوندي هئس . سنگيت
 جي موج ۾ باغ وٺاري وهندو هو . پيڪ ٻيالي سان
 به خاصو هندوار هوندو هوس . ڪراچي ڪلب جو ميمبر هو .
 ڪلب ۾ ، اڪثر ڪري ، سندس وچڻ ٿيندو هو . خوش
 طبيعت ۽ موجهي انسان هو .

سیت سر یچند کي هڪ ڀت ۽ چار لپاڻيون هيون .
 هڪ ئي ڀت هٿ ڪري ، کيس ڏاڍي پيار ۽ قرب
 سان هلايائين . سندس تعليم ٿي خاص ڌيان ڏنائين .
 اهڙي سبب هو ، جو اهو اوجوان ، هيرالال سر یچند
 پارواڻي ٿي سان ، سنڌ جو لاهور ليڪچرار ۽ ليکڪ ٿيو
 ۽ حيدرآباد سنڌ ڪاليج جو پرنسپال بڻيو .

ساجي پاسي کان: لڄي ٻائي، ڪليائي ٻائي، سينٽ سر پڇند، جسودا، هيرالال، ڪندي ٻائي،
راڻا ان ٿي گيهي.

سيمک سرچيند وشداس

سرچيند جو جنم، سن ۱۸۷۴ع ۾، ماتتھو ڳوٺ ۾ ٿيو. هو، پنهنجي وڏي ڀاءُ سيمک هرجندرا کان، عمر ۾ ۱۲ سال ننڍو هو. سرچيند، ننڍي هوندي کان، دادلو ٿي اچيو. ٿور ۾، کيس ”شهزادو سرچيند“ ڪري سڏيندا هئا.

سرچيند، سيمک جي تعليم اين. سي. ايم. ڪول ۾ پرائي. سن ۱۸۹۴ع ۾، ميٽرڪ امتحان پاس ڪيائين. انهي بعد، ڪراچي ۾ جي. ٽي. سي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿي، سن ۱۸۹۸ع ۾ اِي. اي. ٿيو. گرانٽريٽ ٽيچر ٿي، پنهنجي ڀاءُ جي بيمارن جي نگرانيءَ واري ڪم ڪار ۾ رڌل رهيو.

سيمک سرچيند، انگريزيءَ پارسِي روانن ۾ خاص دلچسپي وٺندو هو. انهن ٻولين جي ساهت جو چڱو اڀياس ڪيو هئائين. اڪ چڱو ليکڪ هو.

ڪراچي ۾، قومي ڏس خاطر، مسٽر حشر نڌو جي رهنمائيءَ هيٺ، ”نيڪس“ نالي انگريزي اخبار لکرائي هئي، جنهن ۾، سماجي، اکرڪ ۽ ملڪي مسئلن تي لک ٻولدا هئا. سيمک سرچيند، وقت ۾ وقت، نيڪس ۾ لک لکندو هو.

سيمک سرچيند، سنڌي ٻوليءَ ۾، ڪهترن سارا غزل لکيا

هڪ ئي پٽ آهي . . .
 دولترام جو جنم سنه ١٩٢٦ع ۾ ٿيو . اين - جي - هاءِ
 سڪول ۾ ستين درجي تائين پڙهي ، اچي پنهنجي
 ٽاڙي کي لڳو .

دولترام جي شادي ، حيدرآباد جي سنڌورٽي ۽
 ٽنگمداس جي ڌيءَ ، رڪمڻي ٻائيءَ سان ٿي . کين هڪ
 ٻائي آهي .

پارٽي ٻائيءَ جي شادي سيٺ ڏيئومل سان ٿي .
 سيٺ ڏيئومل ، ٽنڊي ڄام جي زميندار ، سهڻ ڦٽومل
 ڪسومل جو پٽ آهي . هن وقت ، بمبئي ۾ رهندا آهن .
 کين ٻه پٽ ۽ ڇهه ٻياڻيون آهن .

ڏاڏائي ٻائيءَ جي شادي ، حيدرآباد جي سنڌورٽي ۽
 ٻائي هاسمل ڊالامل جي پٽ ، مسٽر هيرالند سان ٿي .
 هن وقت ، بمبئي ۾ وڃي رهيا آهن . کين هڪ
 پٽ ۽ چار آهن .

گنگا پائی سغاند

سحانند هرچندراء

رکشی پائی دولترام

دولترام هرچندراء

اطوري ٻائي هرچندراء

گوپي ٻائي آتمارام

آتمارام هرچندراء

رتنا ٻائي سورج پرکاش

سورج پرکاش هرچندراء

السوشيشن هو، ڪٿي سال، پر پڙيائين ڇو لڏايو ويو.
 سورج پوکاش هو جنرل سنڌ ۱۹۱۸ع ۾ ٿيو. پرائمري
 بعد، اٺن. هي. هاءِ سڪول مان مئٽرڪ امتحان پاس ڪري،
 ڪراچيءَ ۾ ڊي. هي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو. سنڌ ۱۹۴۰ع
 ۾ بي. اي. جو امتحان پاس ڪيائين. گريجوئيٽ ٻڌي،
 اچي پنهنجي زمينداري سنڀالڻ لڳو.

سورج پوکاش هي شادي رتيا ٻائيءَ سان ٿي. رتيا ٻائي،
 حيدرآباد هي مئٽر نارومل مئجسٽريٽ هي ڏيءَ آهي.
 ڪنن، هن وقت، ٻه ٻار آهن. پٽ هو ٺار پور ۽
 ڌيءَ هو لالو شڪنتا اٿن.

سڃاڻند هو جنرل سنڌ ۱۹۲۲ع ۾ ٿيو. ڪراچيءَ ۾ هي
 اٺن. هي. هاءِ سڪول مان مئٽرڪ امتحان پاس ڪري،
 ڊي. هي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو. سنڌ ۱۹۴۳ع ۾
 اي. پاس ڪيائين.

هن، ٻئي ٺاڦي هي هنر ۾، چڱي دلچسپي ورتي.
 سر ۾ ماهر ٿيو ۽ ٻئي ٺاڦي هي ٺڪڪري جاري ڪيائين.
 الهوي بعد، ميسرس وسيل سنڌور ۾ هي سينگار
 آفيس ۾، ڪم ڪرڻ لاءِ ويو ۽ پنهنجي سمجهه ۽ محنت
 سان ٺڪڪري هنڌ ڪيائين.

هن وقت، پنهنجي ڀائرن سان، ميسرس هرچندرا
 "سندس سر ۾ ٻانهوار آهي".
 درٻار

سڃاڻند هي شادي، مئٽر وشناس لالومل هي ڌيءَ،
 ڪ. ٽي. سان ٿي. وشناس لالومل، ڪراچيءَ ۾،
 خبر، پوءِ مئٽر وشناس لالومل هو. سڃاڻند کي، هن وقت

سنه ۱۹۳۶ع ۾ اي. اي. جو امتحان پاس ڪري، شهاڻي
لاڪاليج ۾ وڪالت لاءِ پڙهڻ لڳو. سنه ۱۹۳۹ع ۾
ايل ايل. بي. جو امتحان پاس ڪيائين. اي. اي. ،
ايل ايل. بي. بطبعي، اچي وڪالت کي لڳو ۽ هرچند راءِ
ڪمهنديءَ ۾ ڀائوار ٿيو. هرچند راءِ ڪمهندي، سندس
ڀٽا، سنه ۱۸۸۶ع ۾ ٻڙيا ڪٽي هئي ۽ سميت هرچند راءِ جي
دبھالت بعد ٻ. ڀائيوارن پاران قائم رهندي آئي.

بي مهاڀاري جنگ واري زماني ۾، آمارام، الدين
لهوي والدنيءَ رڌرو ۾ آوري لهندي آفيسر ٿي رهيو،
جتي پاڻ چڱو موڪلڻس.

بيءَ، ڏاڏي ۽ پڙڏاڏي واري راج لاءِ شوق جي
اثر کان، آمارام آجوءَ ۾ رهي سگهيو آهي. راج جو
شوقين آهي. داربا ۽ ستار ٿي چڱو هٿ هلائي سگهندو آهي.
آمارام جي شادي گوبڙي ٻائيءَ سان ٿي.
گوبڙي ٻائي، حيدرآباد جي سنڌورقيءَ، ڀائي ٽي ڪمداس
جي ڌيءَ آهي. کين، هن وقت، ڇهه ٻار آهن. ٻارن
جا نالا هي آهن: رميش، سريش، اشوڪ، شللا،
سميتا ۽ لبيتا.

ورهالڪي بعد، آمارام ۽ سندس ڀائر، لڏي وڃي
بمبئيءَ ۾ وسيا آهن. بمبئي شهر ۾ ”هرچند راءِ
انڊسٽريز، بمبئي“ نالي سان هڪ فرم ٻڙيا ڪري،
مليستون قائم ڪيو اٿن. سندن فرم جون آفيسون ٽوڪيو
۽ سئنگاپور ۾ به آهن.

ٽوڪيو ۾ رهڻ وقت، آمارام، ٽوڪيو جي الدين

ساجي پاسي کان: آسري پائي، پارپتي، سيٺ هرچند راء، سيتان پائي ۽ اڻوڙي پائي.

هرچند راء، پنهجي ڏاڏي ۽ ر، هن ريت لکيو:

”شريعتي ۽ حو ڏيهالڪ ڏينهن جو ٽين ايتي ٿيو، شل، سندس آتما کي شائتي حاصل ٿي. هو ۽ لهايت مر باڻي، دل ڪوري ۽ عذ ڏوڪي جيون ساڻي هئي.“

پٿرين استسري ۽ جي چالاڻي کان ٻن سالن بعد، سبڪ هرچند راء ٻي شادي ڪئي. اها، هڪ اوجوان وڏو، اطوري ٻائي سان ڪاٺين. اطوري ٻائي، ماتهند هي سبڪ هو ٿيند هلاڻي ۽ هي ڏي ۽ هئي.

سبڪ هرچند راء وڏو وواءِ هي ٿاندي ۾ هو ۽ اهي ڏس ۾، پنهجي راءِ کلي ۽ ريت طاهر ڪندو هو. هڪ سر جا آزاد وڃار ڌارڻ ۽ آهي ڪلي ۽ ريت طاهر ڪرڻ هڪ ڳالهه آهي، پر، حذعن موعو ملي نه اهن خبالن ۽ وڃارن تي عمل ڪري ڏيکارڻ ۾ ٿي، وڏي خوبي سمائل آهي. سبڪ هرچند راء، هڪ وڏو سان شادي ڪري، وڏو وواءِ جي ٻوڙ ۾ سڄو ٿيو ۽ پيش ڪري ڏيکارڻ ۾. سبڪ هرچند راء کي اطوري ٻائي مان ڇو، ٻار، چار پٽ ۽ ٻه لهاڻون ڄائون. سندن نالا هي آهن: ٻار ٻائي، آمارام، سورج ٻرڪاش، سچانند، دواڻرام ۽ ڏولي ٻائي. سڀني جو حذر، ڪراچي ۽ ۾، لڪميداس استريت واري جاء ۾ ٿيو. سندن احوال هن ريت آهي:

آمارام جو جنم سن ۱۹۱۶ع ۾ ٿيو. پرائمري تعليم پوري ڪري، سڪندري تعليم لاءِ اٿن. هي. جاء سڪول ۾ داخل ٿيو. مئٽرڪ امتحان پاس ڪري، ڪراچي ۾ جي ڏي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ ڪاليجي تعليم وٺڻ لڳو.

اولاد

سپت هر چند راء، پهرين شادي، سن ۱۸۸۰ع ۾،
 شريعتي، هيتي ٻائيءَ سان ڪئي. هيتي ٻائي، سپت
 ذرمدا س لالچند موراڻي جي ڌيءَ هئي. سپت
 ذرمدا س، ڪوٽڙي تعلقي ۾ بهتاري جو زميندار ۽
 واپاري هو.

هر چند راءِ کي، پهرين گهر مان، ٻه لياڻيون ٿيون،
 جن جا نالا آسري ٻائي ۽ سبتان ٻائي هئا. ٻنهي جون
 شاديون، حيدرآباد ۾ ۽ هڪ ئي گهر ۾، مسٽر هاسي مل
 ڪلاچند ۽ ملاڻي وڪيل جي پٽن سان ٿيون. آسري ٻائيءَ
 جي شادي مورچمل سان ٿي ۽ سبتان ٻائيءَ جي جيوٽرام سان.
 سبتان ٻائيءَ، سن ۱۹۲۰ع ۾، چالاڻو ڪيو. کيس
 ڪوبه اولاد نه ٿيو. آسري ٻائي، سن ۱۹۲۷ع ۾، گذاري
 ويئي. کيس هڪ پٽ ٿيو، جنهن جو نالو گلاب آهي.
 مسٽر مورچمل، گهڻي وقت کان، دهلي وسائي
 هئي. هن وقت، اهو دهلي ۽ ڪاڪڙي شهرن ۾،
 ”آڪسفورڊ بوڪ ۽ سٽيشنري ڪمپني“ نالي سان ڪاروبار
 ڪندو رهندو آهي. سندس ڀاءُ، مسٽر جيوٽرام، دارجلنگ
 ۾، سلڪ سٽور هلائي رهيو آهي.
 سپت هر چند راءِ جي ذرم پٽي هيتي ٻائيءَ، ۶ نومبر
 ۱۹۱۱ع تي چالاڻو ڪيو هو. سندس مرن تي، سپت

شا عمار مومس ماڻها لکي.

”آءى بقاو، اعسالى ساك اراىدو رعدو، لءى
اعو سئى سبوم آءى، عهق بدوءى سچى زلءى
املك عوم سى لءس و صرف كئى، ؟ اءازىء م،
لءس ؟ اور سى راعو بدوءى فرشى ادا كئى،
ءءى عءو، عءو وءى بءى.

هولندو هو. اها به حقنق آهي، نه جي سچو سندس مخالفت
 ۾ هولندا هئا، سي به سندس صلاح ۽ مدد وٺڻ لاءِ
 وٽس ڪهي ايندا هئا. هو، نه فقط، وڏي دل سان
 ڪنهن صلاح ڏيندو هو، بلڪ، سندن مشڪلاتن دور
 ڪرڻ ۾ هر ڪا مدد ڪندو هو.

”پنهنجن فرضن جي پوريءَ ريت ادائي ڪرڻ نه ڪو
 سٺ ۽ هر چنڊ راءِ کان سٺي. مجال آهي جو الاهي ڏس ۾
 ڪو گسي، هر وقت، هڪو، حاضر ۽ تيار. سندس شاهانو
 موت، فرض ادائيءَ جي راهه ۾، هڪ شاندار مثال آهي.
 سندس صحت ڏاڍل هئي. پنهنجي روت جي اعانت ادا
 ڪرڻ لاءِ، سندس دهليءَ ۾ هئڻ باڪل ضروري هو.
 پارٽيءَ جي اندر، لالا لچند راءِ، ٽارن دوانان ڄاڻايو هو ته
 سندس غير حاضري قومي ڪم کي نقصان پهچائي رهي
 هئي. سندس دهليءَ ۾ اچڻ باڪل ضروري هو.“
 ”ڊاڪٽرن جي صلاح، نه صحت جي لحاظ کان،
 دهليءَ جي ٿڌ نقصان ڪار آهي. مٿن مائٽن ۽ دوستن
 ساڻهن جو رايو ته ڊاڪٽرن جي علاج تي عمل ٿئي. پر،
 هر چنڊ راءِ، سڀ صلاحون پاسيرون ڪري، پنهنجي فرض
 ادائي پوري ڪرڻ لاءِ، دهليءَ ڏانهن روانو ٿي ويو.
 دهليءَ ۾ پوڄڻ وقت، سندس حالت خراب ٿي چڪي
 هئي. موٽر ۾ چڙهي، اسپتالي هال ڏانهن وڃي سگهڻ
 جهڙو نه هو. انجهولس ڪار ۾ ڪڍي، اسپتالي هال
 ڏانهن وڃي رهيو هو، نه واٽ تي ڇا لاڙو ڪيائين. اهڙيءَ
 ريت، جهڙي شاهائي زندگي ڪهاريائين ۽ اهڙو ئي

روش ۾ ٻاڪل صحيح هو. انتظام جي لحاظ کان، اهو ضروري آهي ته ڪاروباري عملي کي ڪم ڪرڻ جي پوري آزادي ڏجي ۽ سندن ڪاروبار ۾ اهائي دست اندازي نه ڏجي. پر، سندن مائٽن کان به واهي ۽ اڻ سڃاڻپي سان ڪم ٿئي، ته پوءِ ڇوڪري ڪنهن ڪاڻ ڪنهن نه نه ڪورجي.“

”سٺ ڪم ڇڏو، ڪم ٿيڪ، ڪاروباري عملي سان پورو ساٿ ڏيندو هو، پر مونسرل ڪاروبار جي ڏاندي ۽ پٽيءَ جي احاطي کان، جيڪڏهن ڪنهن آفيسر کي سندس عهدي کان هٽائڻ ٻاڪل ضروري سمجهڻ ۾ ايندو هو، ته انهي ڏس ۾ عمل ڪرڻ کان ڪڏهن نه ڇڪندو نه هو. سندس اها ڪاريءَ ۾، ذات پات جو پڌر ٻار نه هوندو هو. مونسرل تي اندر، پائڻن جو بنياد ڄاڻندو هو ته ٻڌل نه هو. اها حقيقت، سٺ ڪم ڇڏو ۽ آزاد خياليءَ جي اثر جو نتيجو هئي.“

”اسين سڀ، سٺ ڪم ڇڏو جي بجلي ڪرڻ لاءِ، اچي گڏ ٿيا آهيون. اڄو ته سندس اخلاق ۽ خاصيتن طرف ڏهاڻ ڏيون. هو رحمدل ۽ سخي انسان هو. اڪيلو ۽ مصيبت ۾ آيل انسان لاءِ، جڏهن به، ڏنڊ وغيره ڪرڻا ٿيندا هئا، ته هو، پاڻمرادو ۽ وڏي دل سان پنهنجو حصو ڏيندو هو.“

”پنهنجن خيالن ۽ رايي تي پختو رهندي به، اڳلن کي ٻڌڻ ۽ سندن نقطه نگاهن کي سمجهڻ لاءِ هر دم تيار هوندو هو. دوستيءَ جو نالو اڻاهه سڻي ٻڌڻ ۾ لڳل هو. سڀني خالن ۾، سندس دل ڳهرا دوست هوندو هئا. دوستن لاءِ وڏو سهارو

شاهائي زندگي ۽ شاهانو موت

چولڊيو ويو. جنهن بعد، سنڌ ۱۹۲۱ع ٿاڻن، هر چولڊيو،
 پر پڙيدل انت چولڊيو ويندو هو. سڀيت هرچند راءِ نهايت ڪاهه باب
 پر پڙيدل انت ثابت ٿيو. سخت محنت کان ڪم وٺندڙ هو.
 ميونسپالٽيءَ جي مڪيه لکچڙهه پاڻ ڊرافٽ ڪندو هو.
 ميٽرن جي ڪاروبار هلائڻ ۾، سڀيت هرچند راءِ حد کان
 وڌيڪ ڪامياب ثابت ٿيو. ميٽرن ۾، بلڪل صحيح
 رولنگس ٿيندو هو ۽ اهي، ٻين ڪنهن ڊپري جي، الهه
 ڊم ٿيندو هو. ميٽرن جو انتظام، جنهن سهڻي ڊاگهه
 هلائيندو هو، تنهن لاءِ، اي شڪ، سڀيت هرچند راءِ جس
 لھڻو. الهه زماني ۾، ميونسپل ميٽرن جي بهشن ۾
 جوش جي ڪا ڪمي نه هئي ۽ اڪا ڪا مخالفت ۾
 ڪا مائٽي هئي پر، ميٽرن ۾ بهت وڌيڪ شالدار ٿيندا
 هئا ۽ مهمون ڪي پنهنجي جوابداريءَ جو پورو احساس
 هوندو هو.“

”ميونسپالٽيءَ جي ايامڪاريءَ جي واڳن وٺڻ سان
 عهدي جي جوابداري محسوس ڪري، سڀيت هرچند راءِ
 پنهنجو ڌيان ميونسپالٽيءَ جي ڪاروبار کي سهڻي ڊاگهه
 ۾ هلائڻ طرف ڏنو. الهه ڏس ۾، زار دست ڪوشش
 وٺڻ شروع ڪيائين. سندس زوردار لفظ، اگاهه هئي
 مڪيه ڪاروباري عملي، جهڙوڪ، چيف آفيسر، چيف الڳ
 ۽ هيلٿ آفيسر جو شان قائم رکجي. انهي سبب، ڪي
 ڪائونسلرن جو لاراضو پاڻ تي ڪٽندو هو، پر،
 هيلٿ کان پٺتي نه ٻولدو هو. مان ان، ٻين ڪنهن
 جي اها راءِ ٿيندس، نه سڀيت هرچند راءِ پنهنجي

لائق آفيسر ڪوٺڻ مقرر ٿيل هئا. هن ٻارئيءَ جي اڪيڊميءَ سبب، انهن آفيسرن کي بدلايو ويو ۽ سندن حابين تي وڌيڪ لائق ۽ ڪارائتا آفيسر مقرر ڪيا ويا. انهن کان سواءِ، ڪاروبار کي بهتر ڪرڻ لاءِ، مونسٽر عملي ۾ ڦير ڦار ڪرائي، مونسٽرلٽيءَ ۾ ٽن جان ٽوڪڻ عدن ڪوششون دريئون ويئون. اهو بدلائو ضروري ٿو سمجهان، ته هن ٻارئيءَ جي انهن ٻن ڪوشش کي، حڪومت جا عملدار سٺيءَ طر سان نه ڏسڻ لڳا. انڙو هو سمجهڻ لڳا، ته اها ٻارئي مونسٽرل ڪاروبار ۾ گهڻي قدر دست اندازي ڪري رهي آهي. پر، اها ڪار گهڻو وقت نه هلي. حالتي، حڪومت جي عملدارن جي مدد تي ۾ ٿيسرو اڇڻ لڳو ۽ هن ٻارئيءَ جي ڪوشش ۽ محنتن جي قدرشناسي ڪرڻ لڳا. ايتري قدر، جو ٻارئيءَ جي اڳواڻ، ديوان ٺهراڻ ڪمچند کي، حڪومت پاران، ڪراچي مونسٽرلٽيءَ جو پريزيڊنٽ ٺاهيو ويو، ۽ اهي بعد، پريزيڊنٽيءَ جي مدد ٻيڙي ٺهڻ تي، هروقت، پريزيڊنٽ ٺاهيو ويندو هو، جيستائين ديوان ٺهراڻ ڪمچند نه هجي.

”سبڪ دوشمندان، سن ۱۸۹۹ع کان ۱۹۱۰ع تائين، ڪراچي مونسٽرلٽيءَ جو صلاحڪار وڪيل ٿي رهيو. جنهن بعد، سن ۱۹۱۰ع ۾، وري، مونسٽرل ڪائونسلر ٿي آيو. سن ۱۹۱۰ع کان ۱۹۲۱ع تائين، سنڌ جي مونسٽرلٽين پاران عيوضي چونڊجي، امٽي لاهيلو ڪائونسل ٿي ميمبر ٿي رهيو. سن ۱۹۱۱ع ۾، ڪراچي مونسٽرلٽيءَ جو پريزيڊنٽ

لاءِ هڪو حاضر ٿيو ۽ هو. سندن بهتريءَ ۽ واڌاري لاءِ، ڪنهن به حد تائين ڪوشش ڪرڻ کان نه گسندو هو ۽ خوب پاڻ پتوڙيندو هو.

پنهجي لٽرار پوري ڪري، مسٽر جهڙوڪ لسروالجيءَ، مسٽر غلام علي ڇاٽلا کي، سرگواسيءَ جي ٻٽلي کولڻ جي رسم ادا ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو.

مسٽر ڇاٽلا، ٻٽلي کولڻ کان اڳ، سبڪ ڇرچندڙاءِ هي خرابين ۽ خاصيتن جو ذڪر ڪندي، ۽ هڪ ۽ شرڏا جا قول چاڙهي ڇڏي، هن ريت لٽرار ڪئي:

”ٻلاڪ جهڙوڪ هي راءِ، پر پاڻ پتوڙڻ نه ڪو سبڪ ڇرچندڙاءِ کان ڪي! سرگواسي صاحب، هند جي شهر، سر ٺهرو شاهه مهتا هي مکيه ٻوٽلڳن مان هڪ هو ۽ سندس پيروڪار ڪندڙ هو.“

”سيڪ ڇرچندڙاءِ، سنه ۱۸۸۸ع کان، الهين لٽرار ڪالگريس جي جلسن ۾ شريڪ ٿيندو رهيو. صحت يا ٻئي ڪنهن لاچاريءَ ۽ مڃپوريءَ سبب روڪيو هجي، ته اها ئي ڳالهه آهي، نه ته هڪ شرڏاڙي يا ٽريءَ جهڙوڪ، اهو امر سان هر ڪالگريس سمجهڻ ۾ وڃي شريڪ ٿيندو هو.“

”ڪراچيءَ جي ٻلاڪ جهڙوڪ جو اهو شهر ۾، هڪ ئي ٻلاڪ ۽ راجپوتي شاهي هٿ سڏا يا ويندا هئا، سي سبڪ ڇرچندڙاءِ جي صدارت هيٺ ئي ٿيندا هئا. اهي اندر دهرائيندي، ذرا به اٽڪ محسوس نٿو ڪران، نه ڪراچي شهر جي ٻلاڪ جهڙوڪ سبڪ ڇرچندڙاءِ هو ۽ ڇرچندڙاءِ ئي هو ڪراچيءَ جي ٻلاڪ جهڙوڪ.“

شاهائي زندگي ۽ شاهانو موت

”پبلڪ جيوٽ جو ذڪر ڪندي، اها ڳالهه ٻڌائڻ ۽ ضروري ٿو سمجهان، ته اهو سيٽ هر چند راءِ هو، جنهن جي لهند تي، سنه ۱۹۱۳ع ۾، ڪراچي شهر ۾، الدين بخشل ڪانگريس جو ۲۸ مهينن تي سگهه ۾، سميلن جي مرحبا ڪاميٽي ۽ جو چيئرمين بطبي، هن صاحب، سنڌ جي سيني ڏانهن جو ساٿ ۽ سهڪار هٿ ڪيو ۽ سميلن کي ڪامياب بڻايو.“

”بمبئي ليجسلائيٽو ڪائونسل ۽ الدين ليجسلائيٽو اسيمبلي ۾، سندس ڪيل ڪارناما عالم آفڪار آهن، تنهن ڪري، انهن جي بيان ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. ايتروئي چوڻ ٿو چاهيان، ته سندس ووٽ، هميشه ۽ هروقت، عام لوڪن جي فائدي ۾ ويندو هو.“

”سيٽ هر چند راءِ ڪراچي ۽ ميونسپالٽي جي ڪائونسلر ۽ پريزڊنٽ جي حيثيت ۾، جي ڪم ڪيا، تن جو ذڪر ڪندس. هو، سنه ۱۸۸۸ع کان ۱۸۹۹ع تائين، ۱۱ سال، ڪراچي ميونسپالٽي جو ڪائونسلر هو. سندن پارٽي ڪاروبار ۾ باڪل چڱي دلچسپي وٺندو هو. ڪيمپڊ وزيرانو جنهن جو اڳوان ديوان ٺهرايو، ميونسپالٽي اندر ٿورائي هو، سا، الهي اوڻائي دور ۾، ميونسپالٽي جي ڪاروبار ۾ هئي. اها پارٽي، ميونسپالٽي جي ڪاروبار ۾ جوڙجڪي مخالفت جو پارت ادا ڪندي رهي. سندس ڪوششن جو نتيجو اهو ٿيو، جو ميونسپالٽي ۽ ايامڪاري ۾ چڱا سڌارا ٿيڻ لڳا. ميونسپالٽي اسيسر ۽ آڊيٽر جهڙن مکيه ۽ جوابدار عهدن تي،

لاءِ هڪو حاضر ٿوڻو هو. سندن اهڙيءَ ۽ واڌاري لاءِ، ڪنهن به حد تائين ڪوشش ڪرڻ کان نه گندو هو ۽ خوب پاڻ پتوڙيندو هو. ”

پنهنجي لٽرير ٻوڙي ڪري، مسٽر حمشود لسروالجيءَ، مسٽر غلام علي ڄاڳلا کي، سرگرميءَ جي ٻٽلي کولڻ جي وسر ادا ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو.

مسٽر ڄاڳلا، ٻٽلي کولڻ کان اڳ، سيٽ هرچندراءَ جي خرابين ۽ خاصيتن جو ذڪر ڪندي، ۽ هڪ ۽ ٻئي ڌا ها ڦول ڄاڙيندي، هن ريت لٽرير ڪئي:

”ٻيلاڪ جهڙوڪ جي راءِ، پر پاڻ پتوڙڻ نه ڪو سيم هرچندراءَ کان ڪي! سرگرمي صاحب، هند جي شهر، سر ٻيروڙ شاهه، مڻتا جي مکيه ٻوٽن مان هڪ هو ۽ سندس ٻيروي ڪمندڙ هو.“

”سيٽ هرچندراءَ، سنه ۱۸۸۸ع کان الدين لشفل ڪالگريس جي جلسن ۾ شريڪ ٿيندو رهيو. صحت يا ٻئي ڪنهن لاچاريءَ ۽ جهوريءَ سبب روڪيو هجي نه اها ئي ڳالهه آهي، نه ئي هڪ شوزالو يا ٻي شيءِ مان، بس ايم مان، هر ڪالگريس سيمين ۾ وڃي شريڪ ٿيندو هو.“

”ڪراچيءَ جي ٻيلاڪ جيوت جو ابر هو، شهر ۾، هڪ ئي ٻيلاڪ ۽ راجپوتي شاهي موڙ سڏايا ويندا هئا، سي، سيٽ هرچندراءَ جي صدارت هيٺ ئي ٿيندا هئا. اهي اتر ڏهراڻيءَ، ذرا به اٽڪ محسوس نه ڪرڻ، نه ڪراچي شهر جي ٻيلاڪ جهڙوڪ سيم هرچندراءَ هو سرچندراءَ ئي هو ڪراچيءَ جي ٻيلاڪ جيوت.“

شاهائي زندگي ۽ شاهانو مروت

بلي تي ڪل خرچ ٻه هزار روپيا آيو. اها رقم،
 ڪراچي ۽ سنڌ جي شهر واسين کان اڳاڙي ويئي. پتلو،
 بمبئي شهر جي هاڪاري ڪلاڪار مسٽر تالم ٺاهيو. ٻولي
 شهر وارو شري شواجي ۽ جو پتلو به ساڳئي ڪلاڪار جوڙيو هو.
 يادگار ڪاهي ۽ جي چيئرمن، جمشيد لسرو اچي،
 اوائل ۾ هڪ سهڻي تقرير ڪئي. جي ”چهر سال اڳ“
 اچوڪي تاريخ ۽ ساڳئي وقت تي، ڪراچي شهر ۽
 سنڌ ملڪ ۾، سڀ هرجندراء جي رکڻاڪ ديھانت
 سبب، دڪ جي لهر چالڻجي ويئي هئي. اها خبر وڃ
 والگر ٿيڻجي ويئي هئي، ته قومي ڏس ۾ روت جي
 امانت ادا ڪرڻ لاءِ، سڀ هرجندراء ائيمپوليٽس ڪار ۾
 ڪڍي، اسيمبلي هال ڏانهن وڃي رهيو هو، ته واٽ تي پُراڻ
 نياڳهاڻن.“

”سڀ هرجندراء، ڪراچي شهر ۽ سنڌ جي ٻياڪ
 جيوت جو اڻو هو. شهر جي انيڪ ٻياڪ سندس
 ڪولن، اسپتالن، جماعتن ۽ ائسوسيئيشن سان، سندس
 ٻهائو ٺاڻو ۽ لاڳاپو هو. ڪراچي ميونسپالٽي لاءِ، اها
 نهايت شرف ۽ فخر جي ڳالهه آهي، جو سرگواسي ۽
 پتلو، آفيس جي اڳيان ڪمپائونڊ ۾ لڳايو ويو آهي.
 اها بلڪل لائق جاءِ آهي. هر ڪو لنگهندڙ، هن ٻُڙ
 جي ٻُڙگي ۽ جي ڪارنامن کي ياد ڪري سگهندو.
 ”سرگواسي صاحب ۾، لاڳرڪ سڃاڻي ۽ وطن پرست
 جا اڳ اوچ منزل تي رهيل هئا. مدحيس، اها
 وڏي خوابي هوندي هئي، ته جيتا جي شوا ۽ خد

۴۷ اسپونسل آفیس اگیان سیٹ ہر چند سرائے جی پتلی جو نظامرو

شاهائي زندگي ۽ شاهانو موت

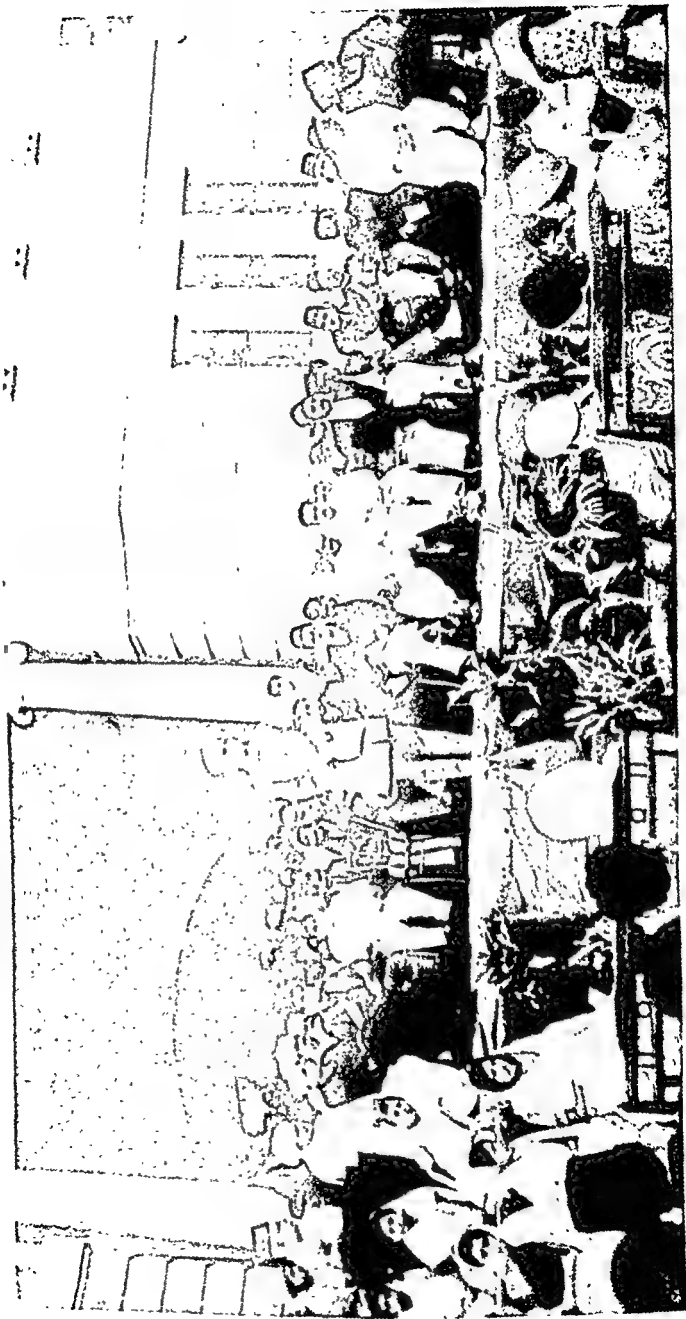
ٻلي تي ڪل خرچ ۱۶ هزار رپيا آيو. اها رقم،
 ڪراچي ۽ سنڌ جي شهر واسين کان اڳاڙي ويئي. پتلو،
 بمبئي شهر جي هاڪاري ڪلاڪار مسٽر تالم ٺاهيو. پولي
 شهر وارو شري شواجي ۽ جو پتلو به ساڳئي ڪلاڪار جوڙيو هو.
 يادگار ڪاهڻي جي چيئر-من، جمشيد لسرو اچي،
 اوائل ۾ هڪ سهڻي تقرير ڪئي. جي ”ڇهه سال اڳ،
 اڄوڪي تاريخ ۽ ساڳئي وقت تي، ڪراچي شهر ۽
 سنڌ ملڪ ۾، سڀ هرجندراءَ جي دڪدائڪ ديهانت
 سبب، دڪ جي لهر چالڻجي ويئي هئي. اها خبر وڃ
 والگر ٿي هئي، ته قومي ڏس ۾ ووٽ جي
 امانت ادا ڪرڻ لاءِ، سڀ هرجندراءَ انٽرنيشنل ڪار ۾
 ڪڍي، اسيمبلي هال ڏانهن وڃي رهيو هو، ته واٽ تي پاران
 ٿيا ڳالهائون.“
 ”سڀ هرجندراءَ، ڪراچي شهر ۽ سنڌ جي پبلڪ
 چيئر جو اهو هو. شهر جي انيڪ پبلڪ سسٽائن،
 سڪولن، اسپتالن، جماعتن ۽ انٽرسٽيشنل سان، سندس
 ڪهاڻو ٿاڻو ۽ لاڳاپو هو. ڪراچي ميونسپالٽي لاءِ، اها
 اهايت شرف ۽ فخر جي ڳالهه آهي، جو سرگواسي جو
 پتلو، آفيس جي اڳيان ڪمپائونڊ ۾ لڳايو ويو آهي.
 اها بلڪل لائق جاءِ آهي. هر ڪو لنگهندڙ، هن اڀرڪ
 جي بزرگي ۽ ڪارنامن کي ياد ڪري سگهندو.“
 ”سرگواسي صاحب ۾، لاڳرڪ سڃاڻي ۽ وطن دوستي
 جا ايڪ اوج منزل تي رسيل هئا. مددجس، اها
 وڏي خوابي هوندي هئي، ته جيتوڻيڪ شهنشاهي ۽ خد

ڪراچي ميونسپل آفيس اڳيان سيٺ مهرچند راءِ جي پٽلي جو نظارو

ڪراچي ميونسپل آفيس ڪمپاؤنڊ ۾ سينٽ هر چند راءِ جي پتلي کولڻ جي مهورتي ۱۶ فيبروري ۱۹۳۴

شاهاڻي زندگي ۽ شاهاڻو موت

سمت هر چند راء هي جهن وري ۽ هي موقعي تي،
۱۶ نومبر ۱۹۳۴ع ڏينهن، شام جو، ڪراچي مونسپالٽي
آفيس جي شاهي ڪمبانولڊ ۾، ڏام دوم ۽ سڪ شردا
سان، سرگواسي جي ٻٽلي ڪوٺ ۾ مهوروت ڪيو ويو.
موقعي تي، شهر جي سيني درجن ۽ ڏانن جا ٻائڻ،
جهڙهي تعداد ۾، اچي شريڪ ٿيا. شاندار واپرميل
۾، ٻٽلي ڪوٺ جي رسم ادا ڪئي ويئي.

مونسپالٽي جو ڪمبانولڊ، سڄي ڏيک ۾ سڀڳارو
۽ سهارو ڏنو. آفيس جي مک دروازي اڳيان، هڪ
شاهي سٽيج اڏايل ويو هو، جنهن تي يادگار ڪاميٽي جي
ممبرن، مونسپل ڪائونسلرن ۽ مک شهر واسين جي
ويٺڪ لاءِ انتظام ڪيل هو.

ٻه سال اڳ، سمت هر چند راء جي ديهانت تي،
خالڏا حال ۾، ڪراچي نواسن جو هڪ شاهي ميڙ ٿيو هو،
جنهن ۾، سرگواسي جي يادگار قائم ڪرڻ لاءِ، هڪ
يادگار ڪاميٽي مقرر ڪئي ويئي هئي. ڪاميٽي جو
چيئرمين، مسٽر حميد لسرواڻي هو ۽ سيڪريٽري،
سمت اسرڊاس ورلدمل. يادگار ڪاميٽي فاصلو ڪيو
تہ سمت هر چند راء جو ٻيو ٺهرايو وڃي ۽ اهو، ڪراچي
مونسپالٽي جي ڪمبانولڊ ۾، مک جاءِ تي لڳايو وڃي.

۽ پنهنجو سڄو اثر، صلح سامت جي راهه ۾ صرف ڪندو هو. ”
 ”جي سڄڻ، پاڻ کي، سڀڪ هرجند راءِ جا متر ۽ دوست
 ٿا سڏائين، تن کان مان اهائي اميد ٿو رکان، ته هو
 صاحب، الهي ڏس ۾، سرڳواسي ۽ چو شالدار مثال پنهنجي
 اڳيان رکندا ايندا. سندس قدم ۾ پهروي ڪرڻ سان،
 سڀڪ هرجند راءِ لاءِ اهڙو يادگار قائم ٿي سگهندو، جنهن
 کان وڌيڪ لائق ۽ سرڳواسي ۽ کي وڌيڪ وڻندڙ، ٻيو ڪو
 يادگار ٿي نٿو سگهي.“

اسان جو جهواو دوست، اسان کان، هميشه لاءِ موڪلائي
 ويو آهي. اسين، الهي نهايت واقف صورت کي، ڪورائين،
 اسهه جان، جاسن ۽ مڙن ۾، جسماني روپ ۾ هاڻ ڏسي نه
 سگهنداسون. اهو پڻ برابر آهي، ته ڪو به اسان صفا پاڻ
 سرلندو نه آهي. سرڳواسي ۽ صاحب، پنهنجي اسبت، اهڙي
 قسم جي ڪا به هاءِ نه هڻندو هو. پر، مان سمجهان ٿو
 ۽ مون کي پڪ آهي ته اوهان به اهو محسوس ٿا ڪريو،
 ته سڀڪ هرجند راءِ جي چالاقي سبب، ڪراچي شهر، سنڌ
 پراڻت ۽ هندستان ڏيس جي پبلڪ جيوٽ ۾ وڏو خا
 بجهي ويو آهي. ۽ اسان دوستن جي دلين ۾ پڻ، هڪ
 خال پيدا ٿي چڪو آهي. هي اهڙا خال آهن، جي
 سولائيءَ سان پرڃي نٿا سگهجن.“

ایسرمنگ هزارپسنگ

جشنمل وسایومل

کوڈومل لیکراج

قستراء پوچراج

آسودومل ربواچند

ناکر داس پوچراج

سند جو سپوت

پنهجي سچو اثر، صلاح سائن جي راهه ۾ صرف ڪندو هو.

”جي سچڻ، پاڻ کي، سين ۾ ڇنڊ راءِ جا متر ۽ دوست
سڏائين، تن کان مان اهائي اميد ٿو رکان، نه هو
صاحب، الهي ڏس ۾، سرڳواسيءَ جو شاندار مثال پنهنجي
ڳيان رکندا ايندا. سندس قدمن ۾ پهروي ڪرڻ سان،
سين ۾ ڇنڊ راءِ لاءِ اهڙو يادگار قائم ٿي سگهندو، جنهن
کان وڌيڪ لائق ۽ سرڳواسيءَ کي وڌيڪ وڻندڙ، ٻيو ڪو
يادگار ٿي نٿو سگهي.“

درياسان جو جهو او دوست، اسان کان، هميشه لاءِ موڪلائي
ويو آهي. اسين، الهي نهايت واقف صورت کي، ڪورٽن،
سمجھين، چاسن ۽ مڙن ۾، جسماني روپ ۾ هاڻ ڏسي نه
سگهنداسون. اهو پاڻ برابر آهي، نه ڪو به انسان صفا پاڻ
سرلندو نه آهي. سرڳواسيءَ صاحب، پنهنجي اسبت، اهڙي
قسم جي ڪا به هاءِ نه هڻندو هو. پر، مان سمجهان ٿو
۽ مون کي پڪ آهي ته اوهان به اهو محسوس ٿا ڪريو،
سين ۾ ڇنڊ راءِ جي چالاڪي سبب، ڪراچي شهر، سند
وانت ۽ هندستان ڏس جي پٺاڪ جيوت ۾ وڏو خال
پنهجي ويو آهي. ۽ اسان دوستن جي دلين ۾ پاڻ، هڪ
خال پيدا ٿي چڪو آهي. هي اهڙا خال آهن، جي
انسان لاءِ سان ڀرجي نٿا سگهجن.“

ایسرنگی هزاربسنی

جشنمل وسایرمل

کودومل لیکراج

قیمتراء پوچراج

هاسومل چيلارام

ايسرداس آسنمل

جمناداس وشنداس كلنائي

لكميچند ايسرداس

”جڏهن، اسيمبليءَ ۾ ميمبرن جي ويهڻ لاءِ ڇانين جي مٿروي، ٻارتن جي ورهاست ٻڌڻ، ٻارنن بڻالڊر ٺهڻ لڳي، تڏهن اسيمبليءَ جي سڀني ٻارنن جي عام رايي سان، سيمڪ هرچندراءَ کي اڳئين قطار ۾ جاءِ ملندي هئي. اهو شرف، اهايم لائقيءَ ۽ ڪاميابيءَ سان، زانگيءَ جي آخران دم لائين ماڻيندو رهيو. هائرس جي سڀني ٻارنن ۾ هر دلءَ زانگيءَ جو صاحب، هڪ وڏو ”جيتلمن“ هو.

”ڪڏهن به سوال ٿي، سندس عئمدا ڪوڙا به ڪٽي پڪا ۽ پختا هوندا هئا، تڏهن انهن کي اهڙي ڊنگ ۾ بهش ڪندو هو، جو اسن جي دلين کي راج ٿي ويندو هو. هن، اها ڳالهه ڪڏهن به نه واري، نه هر سوال جا به پاسا ٿيندا آهن. جهڙي قدر مونکي ياد آهي ۽ سڌا اهو ته سيمڪ هرچندراءَ ڪڏهن به شخص ٿي، پيءُ راءِ ظاهر ڪرڻ سبب، چندا نه هئا.“

”گذريل ڪجهه سالن کان، دهليءَ ۽ سڌر، جالووار ڪشمڪشا ۽ جهڳڙا ٺهڻ لڳا هئا، جن سبب هن اڪي دل ۽ سجاوهي سڃاڻ واري اسان کي مضبوط رنج ويندو هو. انهن حالتن سبب، اسانجو پاڻ ۾ وقت نه وقت، گڏجڻ ايندو هو ۽ مڙهالن جي ڏٺ وند ٿيندي هئي. اهي جهڳڙا ۽ سڌا، اڪثر ڪري، خاص شڪ شهن ۽ صدين سبب ٿيندا هئا، ۽ سيمڪ جهڙي خوش خلق سڀ ۽ وڻندڙ سڃاڻ واري اسان جي سڃاڻ ۾ اچي نه ا هئا. سرگراس اهڙن واقعن کي ڏڪاريندو هو

سند جو سموت

جو دائرو ويڪرو ٿيو، تڏهين، گذريل اٺن سالن کان،
 الدين ليڄسليٽو اسيمبليءَ تي، سند جو هڪ عيوضي ٿي
 رهيو. انهي عرصي ۾، مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ڪهڙا ڪم
 ڪيائين ۽ ڪهڙي درجي تي رسيو هو، الهن جو ڪجهه
 ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. مان ڄاڻان ٿو، ته هن
 مڙ ۾ ويٺلن جي ڀيٽ ۾، انهي ڏس ۾، مون گهڻو ڪي
 مڙ ۾ آهي. پهرين اسيمبليءَ ۾ ڪجهه عرصو ۽ ٻئي اسيمبليءَ
 ڏٺو آهي. سمنل وارن مڙن ۾، ايتدا هٿاسون.“
 جي دهليءَ ۽ سملا وارن وچڙهه ۾ اسيمبليءَ جي مڙ مان
 هڪ ٻئي سان گهڻو لهه وڃڻ، ٽن اسيمبليءَ جي مڙ مان
 ”هن وقت، مان، تازو، ٽن اسيمبليءَ ۾ هر مڙ جي وات ۾،
 موٽيو آهيان. اسيمبليءَ ۾ جدا ٿي سبب، ڏک ۽ ارمان
 سبب هر ڇنڊ راءِ جي ڇا لائي ۽ جدا ٿي سبب، ڏک ۽ ارمان
 جي وائي هئي.“
 ”سبب هر ڇنڊ راءِ، سهڻي ۽ ٺاهوڪي ڀاڱ ۾، تقريرون
 ڪندو هو. انهي سبب، هائوس جو هڪ هر ڊائريٽر مڙ ۾ ايڪڙ
 ڪندو هو. سندس تقريرون رمنڙ ڀريون، دل وٺندڙ
 ۽ وزدار هونديون هيون. سندس، هڪ خاص خوبي اها
 هوندي هئي، ته جي ڪنهن وشير جو پورو اڀياس نه ڪيو
 هوندا ٿين، ته انهي تي تقرير اصل نه ڪندو هو. انهي
 علت جو اهو اثر ٿي چڪو هو، جو سبب هر ڇنڊ راءِ
 جڏهين به تقرير ڪرڻ جو خيال ڏيکاريندو هو، ته ٻيڙيڻا
 جو ڌيان، اها ڪجهه ڇڪجي ويندو هو. سندس تقريرون
 اهو تاثير هوندو هو، جو سڄو هائوس الهن کي لاهي
 ڌيان ۽ غور سان ٻڌندو رهندو هو.“

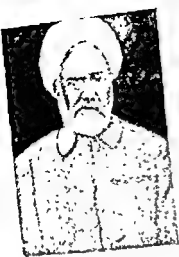
”الهي کان پوء واري زماني جي ڳالهين جي مولڪي سڌ
 نه آهي، پر الهي وقت جي مولڪي پوري ڄاڻ آهي، نه سڀ
 هرچند راءِ، هميشه، تن - واهري اصولن تي عمل ڪندو
 هو. اهي هئا: انصاف لاءِ سڌي سنئين سمجهائي ڏيڻ
 ۽ پنهنجو سلسلو نه ٽوڙڻ ۽ ڪورٽ جو وقت اڃا به وڃائڻ؛
 ۽ هميشه شالداريءَ واري هلس ڄاڻ.“

”زلڏگيءَ جي پوئين عرصي ۾، سڀڪ صاحب، پنهنجو
 ڪهڙو وقت، شهر ۽ ڏيس جي مکيه ڳالهين طرف صرف
 ڪندو هو، نه به، مولڪي ڏرو به عجب نه لڳندو آهي نه
 ڇو، سڀڪ هرچند راءِ، وڪالت ۾ اهڙو درجو حاصل ڪيو، جو
 ٻيو ڪو نه سندس پراڻي ڪري نه سگهيو.“

”جڏهين، سڀڪ هرچند راءِ ڪراچي مهولسائيءَ جو
 پراڻو ڊپٽي ٿيو، تڏهين، اسانجو ڀاڻ ۾ گهائيءَ لهر وڇڙهه ۾
 اچڻ ٿيو. ڪراچي مهولسائيءَ جي پراڻو ڊپٽي جي
 هيٺ ۾، هي ڪراچي مان صاحب ڪها، تن ئي، مون
 کان نه وڌيڪ ڇڳيءَ طرح روشني وڃيڻ وارا، تن حال ۾
 موجود آهن. مان لفظ هڪ ٻه ٽي طرف ڏيان ڇڪائيندس.
 مهولسائيءَ جي ڪمن جي سلسلي ۾، عملدارن سان
 ملاقات وٺڻ، سندس هلس اهميت شانائتي هوندي هئي.
 انهن شروعاتي ۽ نهايت سٺن ڪراچي مهولسائيءَ جي
 لفظ لڳاءِ پيش ڪندو هو، تنهن کي سارهاڻ کان سواءِ
 رهي نٿو سگهجي. سڀڪ هرچند راءِ، ڪراچي مهولسائيءَ
 جي پراڻو ڊپٽي جي صف ۾، هڪ اهميت شالدار جاءِ والاري ٿو.“
 ”وڃيڙائي ۾، جڏهين ڪورٽ ٽينٽ آف الڊيا انڪسٽ

سنڌ جو مڃوٽ

ساڃو پاڻ ۾ ملڻ ۽ گڏجڻ ٿيندو رهندو هو. اسانجي واقفيت،
 سنڌ، دوستاڻن لاءِ ٿي اچي پهتي. مونکي انهن دوستاڻن
 لاءِ جو پوري ۽ ريت قدر هوندو هو. ڏک اٿم ته جو عرصو
 اڃان ڪراچيءَ ۾ رهندس، الاهيءَ ۾ اهڙن لائن کان هروم
 ٿيندس. اسانجي وڃڻ، شخصي لاءِ، الاهي منزل ٿي پهچي
 چڪا هئا، جو هر ڪنهن مسئلي تي، دل کولي، هڪ ٻئي
 سان خيال جي ڏي وٺ ڪري سگهندا هئاسون. اسان وڃڻ،
 راج رسائڻ يا غلط فهمي پيدا ٿيڻ جو گمان اصل ۾ اٿندو آهي
 ڪونه هو. پنهنجي اڀاءُ ڪاريءَ جي پوئين دور ۾، سنڌ جي
 پبلڪ مسئلن سميت، ٻين سڀني جي ڀيٽ ۾، سميت
 هرچند راءِ جي راءِ ۽ صلاح جو وڏو قدر ڪندو هوس. ايترو
 وقت نه آهي، جو سرڳواسيءَ جي نهايت ڪارائتي ۽ ڪامياب
 وقت نه آهي، پوريءَ ريت روشني وجهڻ نه لڳي ماڳ، پر،
 جيوت ٿي، پوريءَ ريت سگهجي. اڄوڪي موقعي تي،
 ڪا مثالي نظار وجهي سگهجي. اليڪ ڪيترن مان، منط ٿيڻ جو
 سرڳواسيءَ جي زندگيءَ جي
 ڪجهه ڏک ٿو ڪريان.“
 ”سميت هرچند راءِ سان، پهرين لهر وڃڻ ۾، ڏهن آيو
 هوس، جڏهين، مان اڃان هڪ اوجوان ۽ اڻ آزمودگار
 هوس، سميت صاحب، وڪالت ۾، لالو ڪڏين
 مڃسٽريٽ هوس ۽ سميت زماني ۽ اڄ جي وقت ۾، وڏو عرصو
 شروع ڪيو هو. الاهي زماني ۽ اڄ جي وقت ۾، وڏو عرصو
 گذري چڪو آهي، ته به، مولڪي چئي ريت ياد آهي
 ته سميت هرچند راءِ جڏهين به ڪورٽ ۾ ايندو هو ته مولڪ
 وڏي مدد ملندي هئي. مولڪي چاهي هئي، ته هو ڪورٽ
 جي ڪمن ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ٿو اچي ۽ نه ڪا اڪن وجهڻ لاءِ

پیسوئل ذوقیرام

خانیہادر پریخش

سردار محمد یعقوب

گنداس کیسوائی

دېليو . ايف . هلسن

دېليو . ايچ . ليوكس

سر مانيټگوډي پي . ويب

ايچ . سي . ميولس

اي . ريمند

ايلفنستين

ايلٿسٽن، مير ايوب خان، سٽراون، پوسيبال ايس. سي. شهاڻي،
ايٿ. گليٽن، حاجي عبدالله هارون، درگداس بي. آڏواڻي،
سهراب ڪاٿرڪ ۽ ٽي. ڪي. عيسواڻي.

مسٽر دلدو. ايٿ. عدن، سنڌ جي ڪمشنر صاحب
عنين لٽرو ڪٿي:

”اوهان صاحب، اڄوڪي ميڙ لاءِ، مون کي ليدڻ ڏني،
لڏهن لاءِ، اوهان جو اهائيت لٽرو آهيان. آءٌ، اوهان
صاحبن جا شڪرانا ٻڌ مڃان ٿو، جو مون کي اڄوڪي ميڙ
جي صدارت ڪرڻ لاءِ آڃ ڪٿي ويٺي آهي. اهو ڏسي
منهنجو واسا وڌيو آهي، ته اڄوڪي شادي ميڙ ۾،
سڀني درجن ۽ ذاتين جا عهدي، پنهنجي هاڪاري
۽ ناهري پالڪ اڳواڻن جي عرصن، شان ۽ نام ۾،
تمام وڏي تعداد ۾ اچي شريڪ ٿيا آهن.“

”ساراهه جا ٻڪ ڀرڻ، الڪريزي طبعيت جو جزو
نه ٿيندو آهي. مون کي خاطري آهي، ته مون کان پوءِ لٽرون
ڪندڙ سڄڻ، اڄوڪي موقعي تي هي خيال، واپار ۽
اڌما پري رهيا آهن، تن جو، مون کان به وڌيڪ
شانداز ٻڌل ۾ اظهار ڪنداء.“

”اڄوڪي موقعي تي، مان پنهنجي جهڙائي دوست
لسٽ ڪندڙ، جوڻي ضروري ٿو سمجهان. جهڙو دوست
لٽ، مان پوري مراد سان ڪتب آڻي رهيو آهيان. اڃا
ٽيهه سال گذري چڪا آهن، جڏهن، اسان جو پهرين گڏيل
ٿيو هو. اسانجي ڏيٽ، ڏيٽيون ڏيٽيون، ٻڪي ۽ ٻي
ٿيل ٻي. ٻياڪ جهڙو جي ڪم ۾ ڪم ۽ ڳالهين سبب

سند جو سہوت

۽ جذبا ظاهر ڪيا. سرگواسي سان، گذريل ٽيهن سالن جي
شخصي نالن جو ذڪر ڪندي، الهه عرصي ۾، ڪراچي
شهر ۽ سند جي ٻين حصن ۾ جي سڌارا ۽ واڌارا ٿيا، تن تي
به روشني وڌي.“
ميٽر ۾، اهو بڻ فيصلاو ٿيو ته سرگواسي جي عزت ۾، هڪ
سهڻو يادگار به قائم ڪيو وڃي. الهه لاءِ فائدو ڪندي ڪرڻ
واسطي، ڪراچي شهر جي هڪ ۽ هلندي وارن شهر واسين جي
هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي ويئي. ڪاميٽي تي وڌيڪ
مهمون ٿاڻن جي اختيار ڏني وئي. ايلفنسٽن،
ڪاميٽي جا ميمبر هي هئا. ٽي. جي. ايلفنسٽن،
ايف. ڪليمنٽ، ڊبليو. اين. رچرڊسن، صوبائي چيئرمين،
ڊاڪٽر اي. ڊي. شراف، لکهنچند ايسرداس، چيئرمين
آسومل، ڪيولرام گوورداس، هاساسنگ لاسنگ، هوشنگ
اين. اي. ڊش، ايم. مسڪيٽا، مير ايوب خان، پگوالداس
لڪرام آهوجا، ڏيپچند چانڊول، درگداس اي. آڏواڻي،
غلام علي جي. چاڱلا، هريداس لالجي، ڊاڪٽر جي. ٽي.
هندگوراڻي، شيوارام ڏيولمل، هريلال ايس. شرما،
ايسرداس وردنمل، جمشيد اين. آر. مهتا، جهانگهه
ايف. پنٿڪي، ايس. ايڇ. لال، سويراڊ. ايڇ.
ڪاٽرڪ، مولچند ڪوڙومل، مولچند ڪيٽلداس، اين. ڊي.
ملڪ، ڪي. پٽيا، شوقتراء ويڙهول، شورتن جي. موها
هاسومل چيلارام، لالاجسولتراء يوسفعلي علي پائي.
ميٽر ۾ صدر صاحب کان سواءِ جن صاحبن ٽيبلون ڪيون
ٺهرائڻ تي ڳالهائون سي هي آهن: جمشيد مهتا، ٽي.

سنڌ جو سڀوت

سپيڪ هرچند راءِ جي ديهالڪي ٿي، ڪراچي شهر ۾، شهر واسين ٻارن، ۲۸ فيبروري ۱۹۲۸ع تي، سرگواسيءَ جي عزت ۽ ياد ۾، خالقڏنا هال ۾، هڪ پبلڪ ميٽر سڏايو ويو. ميٽر جي صدارت، سنڌ جي ڪمشنر صاحب، مسٽر ڊ بليرو، ايف. هڊسن ڪئي. هال سڄو سارو سڌي ويو هو. ڪراچي شهر جي سڀني ڏالين جا عيوضي اچي ميٽر ۾ شريڪ ٿيا هئا.

ميٽر لسٽ، ڪراچيءَ جي ڊيپي ڪزٽ اخبار، هن رات لکيو: ”ڪراچي شهر ۾، شروعاتي، جيڪي ڊيپي ۽ وڏا شاهي ميٽر ٿيا آهن، تن مان هي ميٽر هڪ آهي. ميٽر ۾، سڀني ڏالين جا عيوضي، تمام وڏي تعداد ۾، اچي شريڪ ٿيا ۽ پنهنجي بيماري ۽ عزت اڳيان جي عزت انساني ڪٽائون. ميٽر ۾، سرگواسيءَ لاءِ سڄي هڪ ۽ شريڪ حواريو منڊل موجود هو. موقعي تي، هن صاحبن ٿرپرون ڪڍون، تن ٺاهي ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ سان، شخصي آزمودن ۽ ڳالهين جو ذڪر ڪري، سرگواسيءَ جو شان سوايو ڪيو. ميٽر ۾ جيڪي ڊيپي ۽ وڏا شاهي لهن مان صاف ظاهر هو، ته سنڌ هڪ سچو ۽ لاکھڙو لال وڃايو آهي. سرگواسيءَ جي صوب جا ڪارناما، آئنده جي لسل لاءِ، شالدار مثال ثابت ٿيندا. موقعي تي، سنڌ جي ڪمشنر صاحب، هڪ اٿرائٽي ٿرپر دوران، سپيڪ هرچند راءِ جي عزت ۽ شان ۾، عالمنان خيال

گريٽ اولڊ جيمنٽلن

لهي حقيقت جي شاهدي ٿو ڏيان، ته سڀيت هر چند راءِ،
 بهڻي ليجسلائيٽو ڪائونسل ۽ ليجسلائيٽو اسيمبليءَ جي مڪيه ۽
 ارڪ ميمبرن مان هڪ هو. ٻنهي اسيمبليين ۾، سڀيتس قابليت
 ۽ آزمودني لاءِ، ڪيس داد ڏار ويندو هو. هو صاحب،
 ملڪ جي اهتريءَ ۽ واڌاري جي ڏس ۾ اڪل گهڻي دلچسپي
 وٺندڙ هو. سنڌ لاءِ خاص طرح، پاڻ پتوڙيندو هو.
 سکر بئراج ٺهڻ لاءِ حد درجي جي جاکوڙ ورتائين.
 سڀيتس عقيدو هو، ته سکر بئراج هسٽي ۾ اچڻ سان، سنڌ سان
 وڏو سهنج ٿيندو. الهی کان سواءِ، سنڌ جي سڌاري ۽
 واڌاري جي هر ڏس ۾، زبردست محنت ڪندو هو.
 ”سڀيت هر چند راءِ جي ڏکڻاڻڪ ديهاڻت آي، ”پينچ“
 جي ميمبرن ۽ پنهنجي پاران، ڏک ۽ اعزاز سڀيءَ جو اظهار
 ڪري، سرگواسيءَ جي پوين سان همدردي ٿو ظاهر ڪريان.

کان رهي ٿو سگهجي، ته سٺ هرچندراء جي ڇا لائي
 ڪري، ڪراچي شهر کي تمام وڏو نقصان رسبو آهي.“
 ”هن ڪورٽ جي دائري اندر، سٺ هرچندراء مڪه
 سميت وڪيل ۽ ”بار“ جو اهو ڪري لکيو ويٺو هو، ۽
 ڪورٽ کان ٻاهر، نرڪ پبلڪ لينڊر سميت وٺندو
 هو. هو صاحب، ڪهترن سال ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو
 صلاحڪار وڪيل هو. جنهن بعد، سال ۱۹۰۵ع، سال
 ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو پراڻو ڊائريڪٽر ٿي رهيو. انهيءَ
 ڪائونسل ۽ ٽيڪسيٽو اسيمبليءَ جي ڪاروبارن ۾ چڱي
 دلچسپي وٺڻ سبب، سنڌ کان ٻاهر به چڱو هاڪارو هو.“
 ”مٿي-مارائي سڌارا عمل ۾ آيا ۽ هو صاحب اميني
 ٽيڪسيٽو ڪائونسل ٿي چونڊيو ۽ ۱۹۱۰ع کان ۱۹۲۰ع تائين
 ڪائونسل جو ميمبر ٿي رهيو. ڏهه سال لڳاتو ڪائونسل
 جو ميمبر ٿي رهڻ، اهڙو مثال، اميني پرائيس ته اهو،
 بلڪه سڄي هندستان ۾ به ڪونه ملندو. اهو مثال ڏيکاري
 ٿو ته سٺ هرچندراء ۾ ڪيتري قدر پبلڪ شيوا لاءِ
 ڀاڙا هئي ۽ ساڳئي وقت، اهو به ظاهر ٿو ڪري، ته عام
 لوڪن جي دلين ۾ سٺ هرچندراء لاءِ وڏي عزت ۽
 محبت هئي. اهوئي سبب هو ته ٽيڪسيٽو ڪائونسل ۽
 ٽيڪسيٽو اسيمبليءَ جي هر چوڻي ۾ ڪامياب ٿيو هو.“
 ”مان انهيءَ ڪائونسل جو ميمبر هوس. انهيءَ زماني کان،
 سٺ هرچندراء سان، شخصي ۽ رشتي لاءِ وڃڻ ۾ آيس.
 انهيءَ بعد، ڪجهه عرصو ٽيڪسيٽو اسيمبليءَ جو به ميمبر
 هوس. اسانجا اڳوڻا لالا جاري رهيا. مان دعويٰ سان“

مرڪ-زن ۾، وڏي محنت ۽ جفاڪشيءَ سان، ڪيترن سارن سالن کان ڪم ڪندو رهيو. انهي جهڙي شاندار ۽ لائق ڳالهه، ٻي ٿي نٿي سگهي، جو سندس ديهانت دهلي ۾ ٿيو، جتي هو انڊين ايجسائٽو اسوسيائيٽ جي هٿ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ويل هو. سندس صحت ٻڌل هئي. ٻاڪٽرن، مٿن مائٽن، دوستن ۽ ساٿين جي راين ۽ صلاحن کي ريتي، هو دهليءَ ڏانهن روانو ٿيو هو. اسان مان ڪيترن، باز آڻڻ لاءِ، مٿس ڏاڍو زور لڳايو، پر هن صاحب، دهليءَ ۾ وڃڻ جو پڪو فيصلو ڪري ڇڏيو هو. بيماريءَ جي حالت ۾، هو دهليءَ ويو ۽ هي دڪدا ٽڪ واقعو ٿيو.

”سيٽ هرچندراءِ، پنهنجي زندگي جي ڪارنامن وسيلي، اسان لاءِ هڪ شاندار مثال ڇڏي ويو آهي. هن صاحب، نهايت سچائيءَ، ايمالداريءَ ۽ اورچائيءَ سان، ٻياڪ جي پلي ۽ بهتريءَ لاءِ پاڻ پتوڙيو هو.“

مسٽر بي. اي. بروسول، سنڌ جي جڊيشل ڪمشنر، هن ريت تقرير ڪئي:

”اڄوڪي موقعي تي، جي خيال ۽ ويچار ظاهر ڪيا ويا آهن، تن سان، ”پنڃ“ جا ميمبر ۽ مان پوريءَ ريت سهمت آهيون. سيٽ هرچندراءِ جي اوچتي موت جي خبر ٻڌي، اسان سڄي کي صدمو رسو آهي.“

”اوهان، سيٽ هرچندراءِ جي ڪيل ڪارنامن جو ذڪر ڪيو آهي. ڪراچي شهر جي بهتريءَ ۽ واڌاري لاءِ، سندس ڪمن ۽ خدمتن جو خيال ڏيان ۽ آڻي، ائين چوڻ

”گذريل شڪروار هي ڳالهه آهي. ڪاميٽي ۽ هي
 ميٽر ۽ اسان سان شريڪ ٿيو هو ۽ پنهنجي دستوري مدد
 ۽ ڪارڪر صلاح ڏيئي، جوڳو حصو وٺڻ وارا هئا. سندس
 قابليت ۽ زبردست آزمودو وڌي هئي ثابت ٿيندا
 هئا. حذعن، ڪي اهڙا مسئلا اچي پيش ٿيندا هئا
 ته سم ۽ چنڊراءِ پنهنجي آزمودن مان، گذريل عرصي ۾
 انهن آيل ساڳئي ٺاڪ هي مسئلن جا مثال ۽ حل ڏيئي،
 سڀنيون صلاحون ڏيندو هو. سندس صلاحون اهميت
 ڪارگر ۽ ڪارائتون ثابت ٿينديون هيون.“
 ”سم ۽ چنڊراءِ، پڇاڙي ٿاڻن، وڪالت ڪندو رهيو.
 هو صاحب ٺاهرو ۽ هاڪارو وڪيل هو. سول ۽ فوجداري،
 ٻنهي ڪمن ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ٺاهرو هٿ آڻين.“
 ”سند جي ٻياڪ جهوت ۾ هن صاحب جو وڏو حصو
 هو. سم، ڪراچي ۽ ڪراچي ميونسپالٽي جو ڪيترا
 سال پرايڊنٽ ٿي رهيو هو. ٽن کان سواءِ، ڪراچي
 پورٽ ٽرسٽ جو به ڪيترا سال ٽرسٽي ۽ وائيس پرايڊنٽ
 ٿي رهيو. وڏي هلندي وارو هو. ٻياڪ ميٽرن هي
 ڪاروبار هلائڻ جو خاص ڏاڍو هوس. ٻياڪ جهوت هي
 ڪرڏس ۾، باغ پتو ٻڌو هو. راجپوت ۽ ٻه وڏو اڳواڻ
 ۽ مدبر هو. سندس لفظ انگاءِ اڪل ٻڪ ۽ ساڻپ
 پري هوندي هئي. سندس ڪم ڪتر ڳڻڻا ۽ ٻه لا هئا.
 الڪ سسٽائن دوران، عام لوڪن ۽ شهر واسين جي
 خاصي خدمت ڪندو رهيو.“

”ڪائونسل ۽ ليجسليٽو اسيمبلي ۽ جهڙن وڏن ڪمن وارن

گريٽ اولڊ جينٽلمئن

شهر ۽ سنڌ جو ”گريٽ اولڊ جينٽلمئن“ سڏي سگهجي ٿو.
 هو صاحب وڏي اخلاق جو سائين هو. بلڪل سچار ۽
 بي دٻو انسان هو. جو ڪم هڪ ۾ ڪندو، سو
 پوريءَ ريت پورو ڪندو هو. سندس زبان مان
 بي جوابدار گفتا هرگز نه اڪرندا هئا. اها خاطري هوندي
 هئي، ته جيڪي هو چوندو هو، اها ئي سندس نيت ۽ مراد
 هوندي هئي.“

”اسان مان، جي سڄڻ، سيٺ هرچند راه سان لهه وچڙهه،
 ۾ آيا هوندا، سي محسوس ڪندا هوندا، ته اسان هڪ
 تمام وڏو دوست وڃايو آهي. سيٺ هرچند راه سان
 منهنجا شخصي ناتا هئا. ساڻس لهه وچڙهه ۾ اچڻ جو
 شرف، گذريل ويهن سالن کان حاصل ٿيل هو. سندس
 سنگ ۽ صحبت ۾، هميشه، عمد يون ۽ شاددار ڳالهيون
 ٿي حاصل ٿي سگهنديون هيون.“

”سيٺ هرچند راه، گذريل 42 سالن کان، ڪراچي
 ۾ ائسوسيئيشن جو ميمبر هو ۽ ائين ڪٿي چئجي، ته سڄي
 سنڌ جي ”بار“ جو ابو هو. ڪراچي ۾ ائسوسيئيشن
 جو، اوائل کان وٺي، آرڊري سڪريٽري ٿي رهيو. اهو
 عهدو آخرين ڏهن سالن مان ٿيندو. انهي ڏس ۾، چڱي
 دلچسپي وٺندو هو.“

”پبلڪ فرضن جي ادائين ۾، پنهنجو وقت وڏيءَ
 دل سان صرف ڪندو هو. جن پبلڪ ڪمن ۽ فرضن جي
 جوابداري همدار ڪيائين، ته فرائڊليءَ کان ڪم وٺي،
 انهن کي راس ڪندو هو.“

”گريٽ اولڊ چينٽلمين“

سبڪ هرچند راءِ جو ديهانت ۱۶ فيبروري ۱۹۲۸ع تي دهليءَ ۾ ٿيو. ٻئي ڏينهن صبح جو، ڪراچي جڊيشل ڪمشنر ڪورٽ ۾، سبڪ هرچند راءِ جي ديهانت تي شوڪ جو ٻڌڻو ٿيو، جنهن ۾، ڪورٽ جا سڀ ڄڻ ۽ شهر جا اڪثر وڪيل اچي شريڪ ٿيا. هجڻ ۾، مسٽر ٽي. جي. ايلفيسٽن، پبلڪ پراسيڪيوٽر فار سنڌ ۽ ڪراچي ٻار ائسووسيئيشن جي پريزيڊنٽ، سبڪ هرچند راءِ جي زندگيءَ ۽ ڪارنامن تي شرڙا جا ڦول ڇاڙعيا ۽ سارڙيءَ جي ڪٽنب جي پائين سان همدردي ظاهر ڪئي.

مسٽر ايلفيسٽن جي لٽريچر بعد، مسٽر پي. اي. پروسول، جڊيشل ڪمشنر صاحب، ڪورٽ جي سيني ۾ پهنجي ٻارن، سبڪ هرچند راءِ جي خدا خدا ڪهڙن ۾ ڪمل ڪارنامن کي سارڙيو. ۽ سندس ديهانت تي افسوس ۽ دک جو اظهار ڪيو.

ڪراچي ٻار ائسووسيئيشن جي پريزيڊنٽ، مسٽر ايلفيسٽن، پهنجي لٽريچر جو سلسلو جاري رکندي چيو: ”اوهان صاحب، اخبارن دؤارن، اسانجي تمام ڄڻي دوست، سبڪ هرچند راءِ وشندياس جي ڏکڻاڻڪ موت جي خبر معلوم ڪئي هوندي. سبڪ هرچند راءِ کي، بلڪل متبع ڏاڳ ۾، ڊفٽ ڪراچي ٻار جو، نلڪ ڪراچي

(۴)

ليـر وهي نا يون ڪري ، ٿو جلي پيو جهرو ،
جڙ به جنهن جي لاءِ پيو ، ٿو ڦرڪي ٿي پئي ڦيرو ،
جن جو ڏسجي ٿو ٻيو ، ڏوانگر ۾ ڏيرو ،
آهي صاحب سونهرو ، هت هلي ڪنهنجي ڪانڪا .

(۵)

ڪنهنجي هلي ڪانڪا ، آهي صاحب بي پرواهه ،
ڇهڪندڙ ڇهن ڇڏي ، جن ۾ ڪيو تباھه ،
لاڪڙو ۽ لاڏلو ، ويو هيٺن جو همراھه ،
ڦالي ٿيو فداھه ، ههرو ، هامِي
ڪنهن لاس وي . بيگواڻي (ڦالي)
ود يار ٿي .

”رشالتي“ ماهوار رسالي ڪراچي ، فيبروري ۱۹۳۰ع ۾ ڇپيل .

سلط جو سورھيم

(۱)

سهيئي سھن سر ٿي، پگوس جا پاڻا،
جي مالڪ اڏس اڏس جا، ٻيا راج مٿي راڻا،
صورت چنڊجي سج جهان، ۽ سورا سبانا،
سي ڪوادر ڪو، جاڻا ويا لڏي هن اوڪ مون.

(۲)

وڏا لڏي هن اوڪ مان، سي سورنور سلطان،
مڏر مڏوهر چنڊن جي، ڪا شهرين شڪر ڏان،
اڪيون چنڊن جون اهڙيون، ڪن مرگهن کي مستان،
ٻارون ٻلن ۾ وڏي، جنهن جوکي ۾ جان،
راهي ٿو روان، سو پکي ٻر هڻي ڪري.

(۳)

سو پکي ٻر هڻي ڪري، وڏو هرچندراءِ هوشيار،
مڃوهر اسهيليءَ جو، سوانهن ٻارو سردار،
وڏو گل گلستان مان، ٿيو آگي جو اسرار،
معتبر ماڻهو ماڻڪ جو، هو ٿاهو ٿامدار،
وشنداس جي لاءِ هجو، سورو سهوب ڀار،
چنڊن لاءِ ڌارون ڌار، ٿيو وڃي ٿاڻن ڪري.

سینٽ هر چندراء پراڻڪاري

کافي (سر پيروي)

چمنداس گيهمل ها لائي

طرز - پائي وسط سنٽ اڪالي، جتي لکهن اچن ٿا سوالِي .

ٿل - سه ٽ هر چندراء پراڻڪاري، روئي ٿي سنڌڙي ساري .

۱ . بالهڻ ۾ شوق علم جو، لاو ڪڍيائين هر ديس ۽ ٻٽا جو،

اڪر ڪنهائين اصل ايڪتا جو، وري اچون واري .....

۲ . مهونسل ڪراچي شهر گجهو ٿي، مهڻي ڪاٺول پاڻ ڪڍي ٿي،

اغارو اسيمبليءَ سدا وڳو ٿي، ڀارت جڳم جڳم ڀڪاري ...

۳ . بدبدا ربل ڪڍي ٿو جاري، ٽنڊي مهراپور ٿي ٿياري،

کيس لکي ۽ ۾ ڪڍي موچاري، مساط سکر جو ٿاري ...

۴ . لچپٽ لپاڻو ٻڏي ٿيو راهي، بند ڀارت جا وڃي ڪولائي،

لاٽ لاڙڪاڻي لالچند آئي، پاڻ ڪڍي بلهاري .....

۵ . ۱۶ فيبروري وسپٽ ٽهاڙو، ديش شيوا ۾ پراو ڪپڙايو،

چمن ۾ اڇ پل پل ڀڪارو، ٿي روشن هڪواري .....

(”سنڌي“ سکر روزانيءَ ۾ ۱۶ فيبروري ۱۹۳۰ع تي ڇپيل)

لا ڪيڙو لا ل

کشد چیدد امر نداس کتری (نبوس)

۱. سنڌ جي ٺاوس ۾ نرندو ڏٺوسن ئي مثال،
شان شوڪت ۽ اڇلي سان ڪڪ شاعري مشعال.
۲. چوڪ جهنگلي جهوپڙا روشن جهنگههرا ڪا ڪما،
ئي ڪنهن مٺاڻي لاءِ اور جهنگلي کان اهل.
۳. اڇي پراڻي درد ئي جهنگلي ڏکي درويش دل،
جهنگل سهر ڪڪ سان ڪئي سائل، ستايل هي سنڌال.
۴. آدرش اعليٰ ئي هو جهنگل جي ڪهاڻي ۽ جو اصول،
اوج اولن تان هٽائڻ جي نه ممٽا جي مڃال.
۵. ڏرخ ٻهنگلي ئي رهيو ڀورو جو ڀاڙين ٻاهر ئي،
دشمنگي ۽ ۾ ئي جهنگلي ڪور جو ٿيو التمثال.
۶. سنڌ لاءِ سمنگار هو هي مرد مائجوءَ جو مڙو،
جهنگل ڪراچي ۽ ۾ ڪيو ٻهنگلي ڪماليم سان ڪمال.
۷. سمنڊ ڄاڻو سهج سان ويو هاڪ ٻاڻي هند ۾،
سيڪ هرچند راه، ٻوس، مڙس لاکيڻو هو لال.

(”سنڌي“ مڪر روزانيءَ ۾ ۲۲ فبروري ۱۹۳۰ع تي ڇپيل.)

سینٽ هر چند راء پراپڪاري

ڪافي (سر پيروي)

چمنداس گيهمل ها لائي

طرز - پاڻي وسط سنٽ اڪالي، جتي لکهن اچن ٿا سوالي.

ٿل - سنٽ هر چند راء پراپڪاري، روئي ٿي سنڌڙي ساري.

۱. ٻالڻڻ ۾ شوق علم جو، لاو ڪڍ يائين هر ديس پتا جو،

اڪر ڪنھانھن اصل ايڪتا جو، وري اچون واري .....

۲. مونسپل ڪراچي شهر گجهو ٿي، امبئي ڪائونسل پاڻ ڪنھي ٿي،

اغارو اسيمبليءَ سدا وڳو ٿي، ڀارت جڳم جڳم پڪاري ...

۳. بد پدا ريل ڪٿي تو جاري، ٽنڊي مھراپور ٿي ٿياري،

ڪيس لکي ۾ ڪٿي موچاري، مسافر سکر جو ٺاري ...

۴. لڇپت ٺهڻو ٻڌي ٿيو راهي، بند ڀارت جا وڃي ڪولاڻي،

لاٽ لاڙ ڪاڻي لالچند آئي، پاڻ ڪٿي بلهاري .....

۵. ۱۶ فيبروري وسپت ٽهاڙو، ديش شيوا ۾ ٻرو ڪٻڙايو،

چمن ۾ اچ پل پل پڪارو، ٿي د رشن هڪواري .....

(”سنڌي“ سکر روزاليءَ ۾ ۱۶ فيبروري ۱۹۳۰ع تي ڇپيل)

شاندار پڄاڙي

ڊاڪٽر حيدر، شري ڪي. سي. ليوڪي، شري جماداس
 ميهتا ۽ ٻيا هئا. سرگس ۾، دهلي شهر ۾ وسندڙ سڀ
 سنڌي اچي شامل ٿيا، جن ۾، سواهي گونداند، شري
 جيرانداس دولشرام، پروفيسر ايڇ. ايل. چيلائي ۽ آچار،
 گدواڻي پٽ هئا. اگني سندسڪار جماداس ۽ جي ڪناري
 تي ڪيو ويو.

ڪراچي شهر ۾، سيٺ هرچندرا ۽ جي هڪ ورسي ۽ جي
 موقعي تي، آچار، گدواڻي ۽ ٿرڙ ڪنڊي، حاضرين
 کي ٻڌايو: ”منهنجي اڳيان، اڄ، اهو نظارو اکين سامهون
 ٿري رهيو آهي، جڏهين، سيٺ هرچندرا ۽ قوم جي
 ٿرڙي دهلي ۾ آيو ۽ اچي پاڻ ڦريان ڪهائين. مان
 جيڪر چاهيان ها، ته اوهان مان هر هڪ، ان وقت، اتي
 حاضر هجي ها، ته خبر پئجي سگهيو ها، ته سيٺ هرچندرا ۽
 جي ٿرڙي قدر سنڌ جو مان ۽ مرنجو وڌايو. انهي
 واقعي جو، ملڪي حالتن تي ڪهڙو ۽ ڪيترو اثر ٿيو،
 منهنجو هتي ذڪر نه ڪري، فقط ايترو چواندس، ته
 سنڌ جي اوجوانن کي، ملڪ جي شيوا ڪرڻ لاءِ، هرچندرا
 جي جيون مان مثال وٺڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته، سيٺ
 هرچندرا جو جهون، هر سمي لاءِ، راه، پتائيندڙ جوت آهي.

اعا جگري ٿوري ٿوري ادائيءَ جي راءِ ۾ لي آهي.
 اتي کان وڌيڪ شالدار ڪپڙو، روم ٿي سگهيو؟ سنڌ
 جو سبوت، پنهنجي جان کي ڇوڪي ۾ وجهي، اتي ڪم
 لاءِ روانو ٿيو، هو سندس وڙڪ ۽ عثمدي موجب، ڏيس
 ۽ نور لاءِ بلڪل ضروري ۽ اهم هو.

”سنڌ آڻو رو“، ڪراچي، پنهنجي سمجھ ۾ ليکي
 ”ٿوري ادائيءَ جي راءِ ۾ هڪ شهيد“ جو سر ڏيئي لکيو:
 ”سنڌ جي بلڪل جهوم جو اهو ۽ هڪ بزرگ نرمان ٿي چڪو.“
 ”سٺا سيشن کان، تمام ڏل صحت ۾ موٽو هو ۽ دهلي
 اجلاس ڏانهن، پنهنجي حرم جي ٿوري لاءِ روانو هو.
 جڏهن سندس سمورا ساٿي، دهليءَ ۾، ڪشڪشا واري
 جنگ جوئي رهيا هئا، تڏهن، هي ڪمڻ ڪراچيءَ ۾
 هڪ ٻڌي ويٺو هو! جيڪڏهن، نور جي قسمت جو فيصلو،
 هڪ روت لان ۾ ٿي وڃي، ته اهو ڪندو، زلڪيءَ
 جي آڇان ۾ ڏين ڪم ڇڏيو هو! اهوئي ٿاڻو،
 هو ڪم ۾ ڏاڍا ڪري سگهي! سٺ ۽ چنڊراءِ دهلي
 ڏانهن روانو هو ۽ ٿوري ادائيءَ جي راءِ ۾ شهيد ٿي چڪو.“

سٺ ۽ چنڊراءِ جو عمر، اسپتال مان ڪٽائي، ڪشمير
 ۾ روت، سندس ناليءَ جي گهر ۾ آندو ويو، جتان هڪ شاهي
 مالمي سرڪس ۾ کڻي ويو. سرڪس ۾، جي اسيمبلي ۾،
 شرڪ ٿيا هئا، تن ۾، پنهنجي مٿن ۾ مٿي، پنهنجي
 مٿي ۾، شري وٺي وٺي، لاڙا اڇيرا، سر والين
 وٺن، سر مٿي ڏاڍا ٿاڻي، سردار ڪلاسيڪ،

۾ ڪيل قرابائيءَ جي خبر، سنڌستان ۾، وڃ وانگر
 ٿهائجي ويئي. ملڪ ۾ شوڪ جي لهر ٿهائجي ويئي.
 اخبارن ڪارن بادرن سان پرچا ڪڍيا ۽ سنڌ جي سرواڻ
 سردار جي شان ۾ سڪ ۽ شردا جا قول چاڙهيا.
 هندستان جي جدا جدا شهرن ۾، سڀ هرجندراءَ جي شاندار
 مرنديءَ، يادگار ميڙ سڏا ويا ۽ شوڪ جا ٺهراءَ بحال ڪيا ويا.
 لالا لڄپتراءَ، پنهنجي انگريزي هفتيوار اخبار ”پيپل“
 ۾، سڀ هرجندراءَ جي زندگيءَ ۽ جهوت جي ڪارنامن
 تي شردا جا قول چاڙهي ڏيئي، لکيو: ”ڪهڙو نه شاندار
 ديهانت. لاشڪر، ڪنهن به سرواڻ سورهم، جو اهڙي
 موت کان وڌيڪ شاندار مرڻو ٿي نٿو سگهي.“
 ڪاڪتي جي مشهور معروف ماهوار، ”مادرن روڻو“
 لکيو ته ”سڀ هرجندراءَ، فرض ادائيءَ جي راه ۾،
 شهيد بڻجي چڪو آهي.“

دهليءَ جي ”هندستان ٽائيمس“ پنهنجي ايڊيٽوريل
 ليک ۾، هن ريت لکيو: ”ٺهراءَ ئي موت ڪرڻ جي بدران،
 فرض ادائيءَ جي راه ۾ پنهنجي جان جي قرباني ڪرڻ
 سان، سڀ هرجندراءَ، مائٽي ۽ خاطر، هڪ لائيلي خدمت
 ڪئي آهي. وطن پرستيءَ ۽ خود قربانيءَ جو هي شاندار
 مثال اسان لاءِ دائمي امڱ ۽ انساھ جو وسيلو بڻيو.“
 ڪراچيءَ جي گورن جي اخبار ”ديلي گزيٽ“ لکيو:
 ”سڀ هرجندراءَ جي دڪانڪ مرندي سبب، ڪراچي ۽
 سنڌ کي وڏو نقصان رسيو آهي. الهي دڪر ۾، هڪ
 ڳالهه، جنهن سبب دل کي آٽ ٿي رهي، سا اها آهي ته

ڪيل ڦر ٻائيءَ جي خبر، سڄي هندستان ۾، وڃ والنگر
 هاڃي ويئي. ملڪ ۾ شوڪ جي لهر ٿهائجي ويئي.
 خبرن ڪارن ٻارڊرن سان پڇا ڪڍيا ۽ سنڌ جي سرويچ
 -رودار جي شان ۾ سڪ ۽ شردا جا ڦول ڇاڙهيا.
 هندستان جي جدا جدا شهرن ۾، سڀ هرجندراءَ جي شانداز
 رٿيوئي، يادگار ميڙ سڏايا ويا ۽ شوڪ جا ٺهراءَ بحال ڪيا ويا.
 لالا لڄپتراءَ، پنهنجي انگريزي هفتيوار اخبار ”پيپل“
 ۾، سڀ هرجندراءَ جي زندگيءَ ۽ جهوت جي ڪارنامن
 تي شردا جا ڦول ڇاڙهي ڏي، لکيو: ”ڪهڙو نه شانداز
 ديهانت. لاشڪ، ڪنهن به سرويچ سورهي، جو اهڙي
 موت کان وڌيڪ شانداز مرنو ٿي نٿو سگهي.“
 ڪاڪتي جي مشهور معروف ماهوار، ”مادرن رويو“
 لکيو ته ”سڀ هرجندراءَ، فرض ادائيءَ جي راه ۾
 شهيد بڻجي چڪو آهي.“

دهليءَ جي ”هندستان ٽائيمس“ پنهنجي ايڊيٽوريل
 ليک ۾، هن ريت لکيو: ”ٺهراءَ تي ووت ڪرڻ جي بدران،
 فرض ادائيءَ جي راه ۾ پنهنجي جان جي قرباني ڪرڻ
 سان، سڀ هرجندراءَ، ماتر پوهيءَ خاطر، هڪ لائاني خدمت
 ڪئي آهي. وطن پرستيءَ ۽ خود قربانيءَ جو هي شانداز
 مثال اسان لاءِ دائمي امنگ ۽ انساهه جو وسيلو بڻيو.“
 ڪراچيءَ جي گورن جي اخبار ”ديلي گزيٽ“ لکيو:
 ”سڀ هرجندراءَ جي دڪدائڪ مرنو سبب، ڪراچي ۽
 سنڌ کي وڏو نقصان رسيو آهي. الهي دڪم ۾، هڪ
 ڳالهه، جنهن سبب دل کي آئت ٿي رهي، سا اها آهي ته

سیت هر چند راء و شنداس

موجود هو. اسيميليء جو حال ۽ گذريل يون صا سول ۴۵۰۰.
 گذريلين ۲۰ هڪ هڪ ڪرسي والاريل هئي. زالون ۲۰ ٻي شمار
 تعداد ۲۰ آيل هيون. قومي شڪتين جي سوب ها آثار
 ظاهر ٿي لڳا. سڀ هرجندراء جي زبردست حمڪ ۽
 حوصلو، ۽ جنسي زندگي ۽ موص هي وچ ۲۰ فصلي واري
 قدم جي، ۽ روايت ۲۰ وائي هئي. ۲۰، ڪنهن کي ۲۰ ۽
 خواب ڪمال ڪوڙ هو، نه اهو ٿاڙي ٿاڙي ٿاڙي ٿاڙي ٿاڙي
 وان لاء گهڻي وڌ کان اڳ، ڪن اهڙي دڪانڪ شهر
 ٻڌي ٻولي، نه اسيميليء جو ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰
 ۽ ”گرنڊ اولڊ مٿن آف سنڌ“ ۲۰، ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰
 امالڪ ادا ڪرڻ لاء، ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰
 ٿي ٿي، المولنس ڪار ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰
 وائي سب، سرگواسيء جي عزت ۲۰، اسيميليء جو ۲۰
 مهمل ڪو وار.

اهي ٽي ٻه ٽي، هندستان جي ڪند ڪڇ ۲۰،
 زبردست انتظار ٿيل هئي. هر ڪو هندواسي، اهي ٽي ٽي،
 ۲۰ لاء آڻو هو، نه الدين لهه ۲۰ اسيميليء ۲۰، سائن
 ڪميشن لاء اوشواس جي اهڙا ۲۰ ڪوڙو ۲۰ ۲۰
 ٿاڙي شهر ٻڌڻ لاء، هر ڪو اخبارن جا ۲۰ ۲۰ ۲۰
 اخبارن، ”قور جي قسم“ لسٽ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰
 ۲۰ ۲۰، اها دڪانڪ خبر سڻائي، نه اسيميليء ۲۰
 ۲۰، سنڌ جي سوانهاري سبب ۽ لاکي ٽي لال، سڀ
 هرجندراء جي دڪانڪ ۲۰ سبب، مهمل ڪو وار آهي.
 سڀ هرجندراء جي دڪانڪ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰ ۲۰

شاندار پڇاڙي

هر — اهي ڳالهون، هڪ پاسي، پنهنجو زور آزمائي رهيو
هون ۽ ٻئي پاسي، ٻياري ديس جي سومان ۽ غيبت جو
سوال هو. ديس ۽ قوم جي سڏ اڳيان، صحت ۽ آرام
جا خيال پاسي-را ڪري، سٺ هر چندراء، دهلي ۽ وڃڻ
جو فيصلو ڪيو. فرض ادائيءَ ڪرڻ جي بختي ارادي
اڳيان، جسم جي استائي ۽ ڪمزوري، ڪا به رڪاوٽ
نه ثابت هون.

۱۴ فبروريءَ تي، لاهور ميل ۾، ڪراچيءَ مان روانو
ٿيو. سما سڏا بهرحال ٿا آهن، تڏ پندڙو ائير مٿس ڄمائي
ڇڪي. سٺ صاحب جي حالت بگڙڻ لڳي. رات جون
الٽون ڪرڻ لڳو. پئدا ٿي، گاڏيءَ مان لهي پوڻ ۽
علاج ڪرائڻ لاءِ کيس ڇڏيو ويو. ۱۶ فيبروريءَ تي،
دهلي ۽ ڏانهن وڃڻ تي زور ڀريو. سندس حالت ايتري مدد
صبح جو دهليءَ ۾ پهتو. جو گاڏيءَ مان ڪريءَ تي کڻائي
بگڙي چڪي هئي، علاج لاءِ اسپتال ۾ آندو ويو.
موت ۾ آندو ويو ۽ علاج لاءِ اسپتال ۾ آندو ويو.

بگڙيل حالت ۾ هوندي به، سٺ هر چندراء، اسيمبليءَ
۾ اچي، پنهنجي ووٽ ڏيڻ تي زور ڀريو. ائيمپولنس ڪار
۾، اسيمبليءَ ڏانهن ڪڍي اچي رهيو، نه رات ئي صحت
صفا پلٽو ڪاڌو ۽ ائيمپولنس ڪار ۾ ئي پاران نه اڳيائين
اهڙيءَ ريت، سرويچ سورءِ، قومي ڪارج جي يگهه
پاڻ کي قربان ڪيو.

حڪومت ۽ قومي شڪستن جي وچ ۾ زبردست ڪشمڪ
سبب، اسيمبليءَ ۾ زبردست جوش ۽ انساھ جو وايو.

اسيمليءَ ۾، وائسراءِ پنهنجي ٿڙڙ ڪٽي، هرچند واءِ ڪراچيءَ ۾ ئي هو، ڪراچيءَ ۾ ٻيٺ چڱي ٿڌ هئي. ٿڌ سبب سندس صحت تي اثر ٿي ٿيو. ڪراچيءَ جي ٻيٺ ۾، سنڌ، پنجاب ۽ دعلي ۾ زبردست ٿڌ وسندي هئي. اهڙي سبب هو، هو دعليءَ ۾ ليجسليٽو اسيمليءَ جو سيشن شروع ٿي چڪو هو، پر سيم ڪرچند واءِ، لڳڻ لڳو صحت سبب آرام وٺڻ جي ڪمال کان، اڃان دعليءَ لاءِ روانو نه ٿيو هو.

ليجسليٽو اسيمليءَ ۾، بهتاب جي شهر، لاءِ ليجسٽراءِ سالن ڪميٽي ۾ اوشواس ظاهر ڪرڻ جو ٿيڻا ٻيڻ ڪيو هو. ۱۶ نومبر تي، اسيمليءَ ۾، انهي ٿيڻا تي زبردست بحث ڪيائون ۽ فيصلو ٿيو هو. اهو ٿيڻا، حڪومت ۽ قومي شڪت ۾ ڇو، زبردست ڪشمڪش ٻڌا ڪئي. بنبنسي ڌرين ٻارن، پنهنجي پنهنجي ڏس ۾، وٺڻ هڪ ڪرڻ لاءِ زوردار ڪوششون ڪرڻ لڳيون. هڪ هڪ ووت لاءِ وڏا وس ٿيڻ لڳا. قومي پارٽي، سيم ڪرچند واءِ جي غير حاضري، متوس ڪرڻ لڳي. هڪ نه سندس ووت جو سوال هو، ٻيو سندس هٿي ۾، چڱي هئي. ڪجهه ووتن جو مدار مٿس هو. لاجپتراءِ وٽان ۱۱ ٽي ٽارون ٻيٺ ٻيٺي ويهڙن هون، جن ۾ دعليءَ ۾ اچڻ لاءِ ورو پڙيل هو.

ٿڌ جي موسيٰ، بهتاب ۽ دعليءَ جي زبردست ٿڌ، بيماريءَ سبب لٽو ۽ غيٽو جر، ۶۶ سالن جي وڏي اوسٽا، ڊاڪٽرن جي آرام ڪرڻ لاءِ صلاح، مٿن مانئس ۽ دوستن سالن جي ڊاڪٽرن جي صلاح تي عمل ڪرڻ لاءِ زوردار

شاندار پڄاڙي

سڀ انگريز مقرر ڪيا ويا هئا ۽ ڪو به هندستاني
 ڪميشن تي نه ڪنڊو ويو هو. ائين ڪرڻ سان، برٽش
 حڪومت هندستان جي ڪي آواز کي ٺڪرائي ڇڏيو.
 سائمن ڪميشن جي مقرريءَ جي اعلان، هندستان ۾ سخت
 جوش ۽ برٽش حڪومت لاءِ نفرت جي لهر ٿلهائي ڇڏي.
 هندوانن جو سومان ۽ غم-رت لڙش ۾ اچي ويا.
 سائمن ڪميشن جي پورن بهشڪار ڪرڻ جو آواز
 ڪڍڻ وڌي ويو ۽ اهو آواز، هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ مان،
 گونججي اٿيو.

۳ فيبروري ۱۹۲۸ع تي، سائمن ڪميشن جا ميمبر
 بمبئي بندر تي پهچڻا هئا. الاهي ڏينهن، سڄي هندستان ۾
 هرنال ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو. هندستان ۾، هر هند
 پهنجي پوري ثابتي ڏني. سڄي هندستان ۾، گذريل
 زبردست هرنال ڪئي ويئي. سڀ هرنال ڪندڙ، گذريل
 ۹ سالن کان، ڪراچي پورٽ ٽرسٽ جو وائيس پرائيڊنٽ
 ٿي رهيو هو. پرائيڊنٽ جو عهدو، هميشه، هند سرڪار
 پاران ٿاڻيل گورو سنڀاليندو هو. ۲۷ جنوري ۱۹۲۸ع واري ميٽر ۾ رٽ
 پورٽ ٽرسٽ جي نه پورٽ ٽرسٽ جو هرنال سڀ
 بهش ڪئي، سائمن ڪميشن بهشڪار جي هرنال سڀ
 ايندڙ ميٽر، سائمن ڪميشن بهشڪار جي هرنال سڀ
 مهمل ڪيو وڃي. اها رٽ ٿڌي ويئي. سڀ هرنال سڀ
 الاهي ميٽر ۾، هرنال سڀ، شريڪ نه ٿيو.
 الڊين ايچسليٽو اسهيليءَ جو ۲ فيبروري
 ۱ فيبروري ۱۹۲۸ع تي شروع ٿيو.

شانداز بجاڙي

الدين لمجسليٽو اسمبليءَ جو سٺو وارو سڀڻن،
۱۸ آگسٽ ۱۹۲۷ع تي شروع ٿيو. سڀ هرجندراءِ،
۷ آگسٽ تي، سٺا ۽ ٻهڙي وڏو هو.

سٺن ڏينهن بعد، اهو اچي قصو پٽو ڇو سڀڻن ٻنهي
ٽي ٻنهي، ٻنهي جي سڀڻن ٽڪڙن ۽ ڏسڻ تي ٻنهي.
الن وسيلي ريف اچڻ لڳس. سول سرچن گهرايو ويو
۽ علاج شروع ٿيو. ڪجهه ڏينهن بعد حالت سڌري.
سول سرچن خلد سٺا ٻڌي وڃڻ صلاح ڏني. صحت جي حالت
مسافري ڪرڻ جي لائق بڻي، نه سڀ هرجندراءِ،
يڪدم ڪراچيءَ لاءِ روانو ٿيو.

ڪراچيءَ ۾ ٻهڙن سان علاج جاري رکيو ويو. ٻو صحت
سٺين ڏانگ تي ٻهڙي نه سگهي. علاج ڪرڻ ۾ هرڪا
ڪوشش ورتي وئي. ڪجهه ڏينهن حالت ڳڙي رهي،
اهي بعد، وري ٽڪڙن شروع ٿيندي هئي. حسر، گهڻي
قدر، ڪمزور ۽ لستڙن لڳو. گهڻو آرام نه چڱيءَ طرح
وٺندو رهيو.

انهن حالتن هوندي به، سڀ هرجندراءِ، ٻنهي
جي مک، ۽ ضروري ڳالهين کي وساري نه وڌو. اهي
ڪم ڪندو رهيو. ضروري مڃڻن ۾ شريڪ ٿيندو هو.
۹ جنوري ۱۹۲۷ع تي، انش ڪومف ٻارن، سائمن
ڪميشن جي مقرريءَ جو اعلان ٿيو. ڪميشن تي

چونڊيو ويو، تڏهين، پاڻمرادو، ڪراچي ميونسپالٽي ۽ نان رٽائر ڪيائين.

منٽو مارلي سڌارن بعد، سنہ ۱۹۱۰ع ۾، سند جي ميونسپالٽين پاران، بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر ٿي رهيو. سنہ ۱۹۲۰ع ۾، تڏهين، مالٽيگو چيمسفورڊ سڌارن عمل ۾ اچڻ سان، سند کي انڊين ليجسليٽو اسيمبلي ۾ ئي عيوضين چونڊجڻ جو حق مليو، تڏهين، نان مڪملن تڏهين مان هڪ ٿي عيوضي، سيٽ هر چنڊراءِ چونڊيو ويو. زندگي جي آخري ڏينهن ۾ انڊين ليجسليٽو اسيمبليءَ جو ميمبر ٿي رهيو. ديهانت وقت، سيٽ هر چنڊراءِ، انڊين ليجسليٽو اسيمبليءَ جو جهولي ۾ جهولو ميمبر هو. اسيمبليءَ ۾، سينيٽي پارٽين جي عام رايي سان، ڪيس ٻه-رين قطار ۾ جاءِ مليل هئي. اهو شرف، پنهنجي قابليت ۽ لياقت سبب، حاصل ٿيو هوس.

سنہ ۱۹۰۵ع کان، سند جي اڳواڻيءَ ۽ رهنمائيءَ جون واڳون سندس هٿن ۾ آيون. الهه بعد، ڪراچي شهر ۽ سند ملڪ ۾ بهتري ۽ واڌاري جي ڏس ۾، جي ڪوششون جاري ٿيون ۽ جيڪي به سسٽائون هستيءَ ۾ آيون، انهن جي رهنمائي ۽ رهبريءَ، سيٽ هر چنڊراءِ کي ٿي ڪرڻي ٿي پئي.

سيٽ هر چنڊراءِ جي ۴۲ سالن جي پبلڪ جيوت جو شاندار مثال دنيا جي مکيه ۽ شاندار مثالن مان هڪ ڳڻجي سگهجي ٿو.

ایمر۔ سی۔ سی۔ (انگلنڈ جی) حرکیت تیم (ہندو جمخانہ کراچی) پر۔ سنہ ۱۹۲۶

سر و جني نڀڌو، سنڌڪا ليڄ بورڊ جي ميمبرن ۽ پروفيسرن ۽ شاگردن سان

ڪانگريس جو، سنڌ ۾ ٻو سملن، سنڌ ١٩٣١ع ۾، ڪراچي ۾ ٿيو. سملن جو ٻو زبديت سردار واپ ڀائي بڻيل هو ۽ مرحوما ڪاميٽيءَ جو چيئرمين ڊاڪٽر چونڊرام گدوالي. موقعي تي، جو ڪانگريس لنگر اڏايل هو، سو سب ٻو حيدرآءِ وسنداس جي يادگيريءَ ۽ عزت ۾، ”ٻو حيدرآءِ لنگر“ نالي سان سڏيو ويو.

سمن ٻو حيدرآءِ، ٻلاڪ ٻو سمن جي شروعات سنڌ ١٨٨٦ع ۾ ڪئي، جنهن وقت، ڪراچيءَ ۾ وڪالت شروع ڪيائين. ان وقت، سندس عمر ٢٤ سال هئي. ٢٤ سالن جي اوجھان اوسڻ کان ٻلاڪ ٻو سمن جي ڪم کي لڳو رهيو ۽ ٻو سمن جي آخري ڏين ڏم ٽائين اهي ڪم ڪندو رهيو. انهن ڪافي ڇڏي، نه پنهنجي ڄاڻ نه، اهي ڏس ۾ ڦرنا ڪيائين.

هن صاحب، پنهنجي ٤٢ سالن جي ٻلاڪ ٻو سمن جي شروعات ڪراچي ۾ مونسپالٽيءَ سان ڪئي. ڪراچي مونسپالٽيءَ سان ٽو ٣٣ سال لڳايا آهن. ١٨٨٨ع کان ١٨٩٨ع ٽائين مونسپالٽيءَ جو ميمبر ٿي رهيو. جنهن بعد، سندس پارٽيءَ جي لحاظ کان بهتر سمجهيو ويو، نه هو ميمبر ٿي، مونسپالٽيءَ جو صلاحڪار وڪيل ٿي رهيو. سو ١١ سال صلاحڪار وڪيل ٿي رهيو ۽ انهي حيثيت ۾ مونسپالٽيءَ ۽ شهر جي خاصي خدمت ڪيائين. سنڌ ١٩١٠ع ۾، وري ميمبر ٿي حويلدي آيو. ١٩١١ع کان ڪراچي مونسپالٽيءَ جو ٻو زبديت حويلدي ويو. اهو عهدو لاڳيتو ١٠ سال ماڻيائين. سنڌ ١٩٢١ع ۾، هندو ليگسلائيٽو اسيمبليءَ تي

پريداس شھوڪرام، ڪيمپنڊ امرتراء (حيدرآباد) .

نمبر ۱۹۰۸ع واري پهرين سنڌ پراونشل ڪالفرنس بعد،
هينريون پراونشل ڪالفرنسون تي گذريون. اهي ڪهڙي
سال ۾ ٿيون، ڪٿي ٿيون، ڪالفرنس جا صدر ۽ مـرحبا
ڪاميٽي ۽ جا چيئرمين ڪير هئا، سي هن ريت آهن:
نمبر سال شهر پريزيڊنٽ چيئرمين

۲ ۱۹۰۹ حيدرآباد همٿسنگ گجاسنگ هيرانند ڪيمپنڊ
۳ ۱۹۱۶ لاڙڪاڻو غلام محمد پوٽي لالچند نولراء
۴ ۱۹۱۷ شڪارپور هيرانند ڪيمپنڊ مـرليـنڌر پنڊاي
۵ ۱۹۱۸ ڪراچي مـرليـنڌر پنڊاي هرچندراء وشنداس
۶ ۱۹۱۹ جهنگ آباد جمشيد نسرواني راجا صاحب آبروڌاڻ
۷ ۱۹۲۰ سکر حاجي عبدالله هارون ويروهل نيگـراج

انهن پراونشل ڪالفرنس کان سواءِ، ڪي خاص ڪالفرنسون
بڻ ٿيون، جي حيدرآباد سنڌ پريزيڊنٽون ويون ۽ هي آهن:
تاريخ ۽ سال پريزيڊنٽ ڪاروبار

۳ نومبر ۱۹۱۷ع هرچندراء وشنداس سڌارن اسبٽ
۱۰ نومبر ۱۹۴۷ع غلام علي چاڱلا سڌارن جي رٿن تي
۲۸ آگسٽ ۱۹۲۰ع درگداس آڏواڻي اسهڪار هاجل

سنڌ ۱۹۱۳ع ۾، الدين لشنڊل ڪانگريس جو ۲۸ سميٽن،
ڪراچي ۾ ٿي گذريو. اهو ڪانگريس سميٽن، سنڌ ۾
پهرين دفعو سڏايل هو. سميٽن جو پريزيڊنٽ سـنڌ
محمد صاحب هو ۽ مـرحبا ڪاميٽي جو چيئرمين سـنڌ
هرچندراء وشنداس. انهي سميٽن جو افتتاحي بيان
الدين لشنڊل ڪانگريس باب ۾ آيل آهي. الدين لشنڊل

جمشيد نسروانيچي

غلام علي چاگلا

هوشنگ ايدلجي ڊنشا

سورتس موهاڻا

پڙيداس شهوڪرام، ڪيمچند امرتراء (حيدرآباد) .

سنه ۱۹۰۸ع واري بهارين سنڌ پراونشل ڪالفرنس بعد،
هينريون پراونشل ڪالفرنسون تي گذريون. اهي ڪهڙي
سال ۾ ٿيون، ڪٿي ٿيون، ڪالفرنس جا صدر ۽ مـرحبا
ڪاميٽي ۽ جا چيئرمين ڪير هئا، سي هن ريت آهن:

امير سال	شهر	پريزيڊنٽ	چيئرمين
۱۹۰۹ ۲	حيدرآباد	همٿسنگ گجاسنگ	هيرانند ڪيمسنگ
۱۹۱۶ ۳	لاڙڪاڻو	غلام محمد پڙڙي	لالچند نولراء
۱۹۱۷ ۴	شڪارپور	هيرانند ڪيمسنگ	مـرليٽر پنڊت
۱۹۱۸ ۵	ڪراچي	مـرليٽر پنڊت	هرچندراء وشنداس
۱۹۱۹ ۶	جهنگ آباد	جمشيد نسرواني	راجا صاحب آرڊر
۱۹۲۰ ۷	سکر	حاجي عبدالله هارون	ويروهل ايگـراج
انهن پـراونشل ڪالفرنسن کان سواءِ، ڪي خاص ڪالفرنسون			
ٻڌ ٿيون، جي	حيدرآباد	سنڌ پريزيڊنٽ	هي آهن:
تاريخ ۽ سال	پريزيڊنٽ	ڪاروبار	
۳ نومبر ۱۹۱۷ع	هرچندراء وشنداس	سڌارن سبب	
۱۰ نومبر ۱۹۴۷ع	غلام علي چاڱلا	سڌارن جي رٿن تي	
۲۸ آگسٽ ۱۹۲۰ع	درگداس آڏواڻي	اسهڪار هلال	
سنه ۱۹۱۳ع ۾، انڊين نيشنل ڪانگريس جو ۲۸ سميٽن،			
ڪراچي ۾ ٿي گذريو. اهو ڪانگريس سميٽن، سنڌ ۾			
ٻهريون دفعو سڏايل هو. سميٽن جو پريزيڊنٽ سـيد			
محمد صاحب هو ۽ مـرحبا ڪاميٽي جو چيئرمين سيٺ			
هرچندراء وشنداس. انهي سميٽن جو تفصيلوار بيان			
انڊين نيشنل ڪانگريس باب ۾ آيل آهي. انڊين نيشنل			

جمشيد نسر وانجي

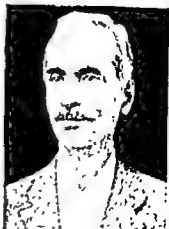
غلام علي چاڪلا

هوشنگ ابدلجي ڊاسا

شورتن موهاڻا

ويرومل ييگراج

سادو واسواڻي

مرليڌر پنجاڀي

پوڄسنگ جي . پهلاجائي

بہش کھا ۽ ٿوروون ڪيون، سي هي عئا:

پشراءِ پشراءِ، اوڪامل چيلارام، هاسارام وشننداس
 ٺاڙڻي، رواجند قتيبيچند، ڪاوٺل ٻيلوٺل (ڪراچي)؛
 مئراڊاس رواجند وڪيل، چوڙڙمل ڪندامل وڪيل،
 هيرانند ڪيمسنگ وڪيل، رواجند ڪندامل، گوبالڊاس
 ڪيمسنگ وڪيل، ڊاڪٽر عيرامڊاس، واڙوٺل ٻيلارام،
 موارام هيرانرام، هاسوٺل ڪلاچند، ڪمڻوڊاس
 ٻولڊاس (هند رآباد) ۽ بصوٺل (ڪوٽڙي)؛ ٽنگارام وڪيل
 (سموٺي) ۽ ٻيسوٺل اوڪرام، ٺولارام (نوشهرو)؛
 لالچند نولراءِ، عيشي سنگت-راءِ، ڊيارام (لاڙڪاڻو)؛
 ديوان ڪوٽ-راءِ (طيب ڳوٺ)؛ مولڊر چورامڊاس
 وڪيل، ٺاڙاڻڻ ڊاس وشننداس، شاههراءِ، ٻاڙو ڊيالنگ،
 ٻاڙو ڊوارڪاڻڻ، شولڊاس، ٻاڙي چنڊراءِ (شڪارپور)؛
 مڊاسڊاس (ڳرهياڻن)؛ مڪي ڏاڙوڊاس ٽوپڊاس،
 همڻسنگ گڏاسنگ (مڪر)؛ ٽلسڊاس (روڙي)۔

عن ڪائڙلس عي موقعي تي، مڪر، ٻهراڻ سنڌ
 سوشل ڪائڙلس جو پڻ سمولن ٿو۔ ڪائڙلس جي صدارت
 ديوان ڪوٽڙڙمل ڪندامل ڪٺائي ڪئي؛ ٻروٺيسر تي، ايل۔
 واسواڻي ۽ (سانڌو واسواڻي) سوشل ڪائڙلس ڪوٺا هي
 مهورائي ٿيڻ ڪئي۔ هن ڪائڙلس ۾، هن سڄڻ ٻورو
 ورتو؛ ٺهراڻن تي ٿوروون ڪيون، سي هي عئا
 هاسارام وشننداس ٺاڙڻي، رواجند قتيبيچند (ڪراچي)؛
 هيرانند ڪيمسنگ، مئراڊاس رواجند، موارام شيرانرام،
 واڙوٺل ٺاڙچند، چوڙڙمل ڪندامل، ٽيلرام ٻيلارام

ڪوٽائڻ، هائڻ، اسان سنڌين لاءِ ڏکيو ڪم نه آهي. وقت اچي ويو آهي، جو اسان ٻارن، انهي ڏس ۾، ڪوششون جاري ٿين ۽ ڪانگريس سميلن ڪوٽائڻ جي بهاري ڪجي. ساڳئي وقت، الهی ڳالهه ٿي به زبردست زور ڏيندس، ته سنڌ پراولشل ڪانفرنس جو سلسلو نت ليم سان جاري رهندو رهي ۽ اهڙو ڪانفرنسون هر سال ٿيندڙون رهن.

هن ڪانفرنس جو اثر، سنڌين تي ايتري قدر ٿيو، جو ٻئي سال لاءِ ڪانفرنس ڪوٽائڻ جون لهندون، هڪ ئي وقت، چئن شهرن، ڪراچي، حيدرآباد، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي کان ٿيون. ڇاڪاڻ جو پهرين ڪانفرنس اتر سنڌ ۾ ٿي هئي، تنهنڪري واجب سمجهيو ويو، ته اتي ڪانفرنس سنڌ جي هيٺئين حصي ۾ ٿئي. سو فيصلو ٿيو، ته ٻين سنڌ پراولشل ڪانفرنس حيدرآباد ۾ سڏائي وڃي. پهرين سنڌ پراولشل ڪانفرنس جا عهديدار هي هئا:

سهيڪ هرچند راءِ وشداس (پريزيڊنٽ) ۽ مسٽر پيسوئل
 ذڪير-رام وڪيل، سکر (مرحبا ڪاميٽي جو چيئرمين) ۽
 مسٽر همڻ سنگ جي. اڏواڻي، اي. اي. ايل ايل بي،
 مسٽر مولچند گروڏاول وڪيل، سکر ۽ مسٽر سجال سنگ
 فتح سنگ، اي. اي. ايل ايل بي. ۽ مسٽر وزير وڪيل بيگراج،
 ايڊيٽر سنڌي، سکر ۽ مسٽر مولچند پيسوئل، وڪيل
 سکر ۽ مسٽر لڪا سنگ ڪرمچند، وڪيل، روھڙي.
 (چهره سهڪريٽري)

هن ڪانفرنس ۾، ڇن صاحبين مڪه بهرو ورتو، ٺهراءِ

اڳواڻ جو ذڪر ڪندي چيو ته ”ديوان ڏيارام چمنهل
 سنڌ جي بيمارڪ جيوت جو ابر هو. قدوص، کيس، اسان
 وٽ وڌيڪ وقت ڇڏي ها، ته هو صاحب، سنڌ خاطر، ڪهڙو
 ڪي ڪري سگهي ها. پر، هو اسان کان چلڻ چئائي وڌو.
 سندس ديهالءَ بعد، اسان جو آسون ۽ اميدون، ديوان ٽولرام
 ڪمڇند پر ڪٿيون. پر، هو سڄڻ نه، ۴۲ سالن جي
 ننڍي ۽ عمر ۾، اسان کان ڪم وٺو. انهي بعد، سنڌ ماڪ
 جي رهنمائي ۽ رهبريءَ جو اهايت اوچر ۽ ڏکيو ڪم،
 اچي سم ھر چندراءَ تي پيو آهي. هي صاحب، هن
 شرف جو طرح لائق آهي. اسانکي يقين آهي ته
 هن ڪائونسل جي صدارت ڪري، سم ھر چندراءَ،
 اسانجي پاڪل پوريءَ ريت رهنمائي ۽ رهبري ڪندو.“
 دلدوي سيمين تي پڇڻ وقت، شهر واسين
 پاران، پراڻا رست کي شاعائي آهڻ ڏئي ويئي ڪائونسل
 ۾، سڄو وقت، اسان ۽ امنڪ جو وايو مڊل موجود رهيو.
 ڪم ڪندڙن ۾، شيوا پاو ۽ النظام لاءِ چاهتا، حد درجي
 هي هئي. اهي اسان، پراڻن ڳالهون ۽ واقعا ڏسي،
 سم ھر چندراءَ، پنهنجي پڄاڙيءَ واري لڙار ۾، هيلين
 مڃان ۽ ويچارن کي ظاهر ڪرڻ کان رهي نه سگهيو.
 جي: ”عملتائون، الدين ٿيڻ ڪائونسل سمهڻ ڪو اٿڻ،
 اسان سمڙڻ لاءِ فقط ڪو خواب ئي رهيو آهي. اسان
 جا اڳواڻ اهڙي همٿ ساري نه ٿي سگهيا. پر، هن
 ڪائونسل جي بندوبست، النظام ۽ ڪاروبار ڏسڻ بعد،
 انهن ئي چولاس، الدين ٿيڻ ڪائونسل سمهڻ

سماج شيوا ۽ پبلڪ جيوٽ جي ڪهڙي ۾، اوان ڪم ڪندڙ
 به پيدا ٿيڻ لڳا. سنڌ پراونشل ڪانفرنس جو انتظام
 ڪرڻ سان، سنڌين ۾ گهربل هوش ۽ فهم پيدا ٿيڻ لڳا.
 اهوئي سبب هو، جو سنڌ ۱۹۰۸ع واري پهرين سنڌ پراونشل
 ڪانفرنس بعد، پنجن سالن ۾ ئي، الدين لاشنل ڪانفرنس
 جو ۲۸ سيمين ڪراچي ۽ ۶ ڪوٽائي سگهيا ۽ سمن جو
 سمورو انتظام ٻڻ ڪاميابيءَ سان ڪري سگهيا. انهن ڪرڻ
 سان، سنڌي اڳواڻن جو هڪ خواب حقيقت بڻجي سگهيو.
 پهرين سنڌ پراونشل ڪانفرنس جي موقعي تي، سڄيءَ
 سنڌ ۾، اساهه ۽ امنڪ جي لهر ٿيڻ لڳي. جدا
 جدا ڀاڱن کان، سنڌي اڳواڻ ۽ مڪيه ماڻهو اچي سکر
 ۾ گڏ ٿيا. ٻه ڏينهن جو تعداد پنجن سون کان به مٿي
 هو. سٺ سو کن علائقي اچي شريڪ ٿيا. اها حقيقت
 هئي، ته اها پراونشل ڪانفرنس پهرين دفعو سڌايل
 هئي ۽ سنڌين کي، عام ريت، ڪانفرنس ۾ بهري وٺڻ جو
 ڪو آزمودو نه هو، نه اها ڪانفرنس ۾ لهرائين
 پيش ڪرڻ وقت، جي تقريرون ٿيون، تن ۾ ڪافي وزن
 وڃي ۽ ڏاهل ڀريل هئا. تقريرن مان ڀرڪ پئجي ٿي سگهي،
 ته سنڌ ۾، چڱا قابل دماغ انسان موجود هئا، جن جي
 سڃاڻپ ۾ درد ڀريون ڏليون وسي رهنون هون.

پهرين سنڌ پراونشل ڪانفرنس جو ٻڌڻ، الهه زمالي جي
 سنڌ جو رهنما ۽ رهنم، سٺ هر چندراءِ وشنداس
 چونڊيو ويو. مرحوما ڪاميٽيءَ جي چيئرمين، مسٽر يسوع
 زوڪي-رام وڪيل، پنهنجي تقرير ۾، سنڌ جي

ایڈلجی د نسا

غلام حسین چاکلا

مستارام گدومل سیٹھی

لیلا رام چٹمل

یوسف علی علوی

گدومل ا. پوچوائی

سماج شيوا ۽ پبلڪ جيوت جي ڪهترن ۾، نوان ڪم ڪندڙ
 ۾ پيدا ٿيڻ لڳا. سنڌ پراونشل ڪانفرنس جو انتظام
 ڪرڻ سان، سنڌين ۾ گهربل هوش ۽ فهم پيدا ٿيڻ لڳا.
 اهوئي سبب هو، جو سنڌ ۱۹۰۸ع واري پهرين سنڌ پراونشل
 ڪانفرنس بعد، پنجن سالن ۾ ئي، الدين ائشنل ڪانفرنس
 جو ۲۸ مهينن ڪراچي ۽ ۾ ڪوٺائي سگهيا ۽ سمهين جو
 سمورو انتظام بظ ڪاميابي سان ڪري سگهيا. انهن ڪرڻ
 سان، سنڌي اڳواڻن جو هڪ خواب حقيقت بڻجي سگهيو.
 پهرين سنڌ پراونشل ڪانفرنس جي موقعي تي، سڄي
 سنڌ ۾، اساهه ۽ امنگ جي لهر ڦهلائي ويئي. جدا
 جدا ڀاڱن کان، سنڌي اڳواڻ ۽ مڪيه ماڻهو اچي سکر
 ۾ گڏ ٿيا. ٻيله گيٽن جو تعداد پنجن سون کان به مٿي
 هو. سٺ سون ملهائي اچي شريڪ ٿيا. اها حقيقت
 هئي، ته اها پراونشل ڪانفرنس پهرين دفعو سڌايل
 هئي ۽ سنڌين کي، عام ريت، ڪانفرنس ۾ پهري وٺڻ جو
 ڪو آزمودو نه هو، نه ڪانفرنس ۾ پهراڻن
 پيش ڪرڻ وقت، جي تقريرون ٿيون، تن ۾ ڪافي وزن،
 ويچار ۽ داهل پوئل هئا. تقريرن مان پرڪ بڻجي ٿي سگهي،
 ته سنڌ ۾، چڱا قابل دماغ انسان موجود هئا، جن جي
 سينن ۾ درد پريون دليون وڃي رهيون هيون.

پهرين سنڌ پراونشل ڪانفرنس جو پرڏان، الهه زمالي جي
 سنڌ جو رهنما ۽ رهبر، سٺ هر چند راءِ وشداس
 چولڊيو ويو. مرحبا ڪاهيئي جي چيئرمين، مسٽر بيسوئل
 زوڪيرام وڪيل، پنهنجي تقرير ۾، سنڌ جي

ایڈلجی د نسا

غلام حسین چاکلا

میٹارام گدومل سُٹائی

لارام چٹل

یوسف علی علوی

گدومل لکراچ پوچواٹی

رئيس غلام محمد پږ ګړي

هيرانند کيمسنگ

لالچند نولوا

پرنسپال ايس. سي. شهاڻي

ولم محمد حسنعلي

ډاکټر جعفر قلي مرزا

ديوان دواترام چمئل، ديوان ٺهراام کيمچند،
سيٺ هرچندراء وسعداس، مسٽر غلام حسين چاٺلا،
مسٽر بهٽجي ٺهراچي کوٺوال، ديوان ارڀداس، ديوان
ٺاڪرداس، مسٽر معزالدين عبدالله، ديوان لالچند اوراء،
مسٽر ٺهراامد کهمسنگ، مسٽر ٺاڪرداس کيمچند،
مسٽر ليڪراج لالوڪچند، مسٽر همٿسنگ گناسنگ،
پروفيسر اي. جي. پادشاه.

سنه ۱۸۹۵ع واري ڪانفرنس بعد، سنڌ ۾ وري به
عاف ٿي ويئي. اها حالت ڪجهه سال هلي. حذعن،
سنڌ جي اڳواڻيءَ جون واڳون سيٺ هرچندراء جي هن ۾
آيون، هن ٺهٽو سمجهيو، نه عام لوڪن ۾ وڌيڪ سڃاڻي
آئي ۽ منجهن لوڪ شيوا جي ويچارن ۽ پارولائن پيدا
ڪرڻ ۽ ملڪ ۾ راجهتي جا وڌائڻ، لا، سنڌ پراولسل
ڪانفرنس ڪوٺائڻ جو سلسلو جاري ڪجي. انهي مهال
عظيم هنڌ ڪيو. سنه ۱۸۹۵ع واري ٽئين بمبئي پراولسل
ڪانفرنس کان ۱۲ سالن بعد، سنه ۱۹۰۸ع ۾، ٺهراان سنڌ
پراولسل ڪانفرنس مڪو ۾ ڪوٺائي وئي ۽ ڪاهياي
سان پوري ٿي.

ٽام ٿيڻ لڳو، انهن ڪانفرنس کي پنهنجي اهميت
عظيم، سنڌ جي جدا جدا حصن مان، سڀني ڏانهن،
جهالن ۽ ويچارن جا ذيليگيت ۽ ملائي اچي هڪ هنڌ
ڪڍا ٿيڻ لڳا. پنهنجن مسئلن کي سمجهڻ ۽ انهن کي گڏجي
حل ڪرڻ جا انگ، منجهن پيدا ٿيڻ ۽ زور پوڻ لڳا.
سنڌ ۾ بهلڪ عورت جو درجو به آهستي آهستي وڌڻ لڳو.

ديوان دولترام چمنل، ديوان ٺهرا رام ڪيمچند،
 سيٺ هروچند راءِ وشنداس، مسٽر هلال حسين چاٻيلا،
 مسٽر بهمنجي اڙواڻي ڪوٽوال، ديوان ٺهرا داس، ديوان
 ٺاڪر داس، مسٽر معزالدين عبدالله، ديوان لالچند ٺهرا،
 مسٽر هيرانند ڪيمسنگ، مسٽر ٺاڪر داس ڪيمچند،
 مسٽر ليڪراج ٺاڪرچند، مسٽر همٿسنگ گهاسنگ،
 پروفيسر بي. جي. بادشاهه.

سنه ۱۸۹۵ع واري ڪانفرنس بعد، سنڌ ۾ وري به
 حالت ئي وڻي. اها حالت ڪجهه سال هلي. حذرون،
 سنڌ جي اڙواڻيءَ جون واڳون سيٺ هروچند راءِ جي هٿن ۾
 آيون، هن ايترو سمجهيو، ته عام لوڪن ۾ وڌيڪ سڃاڻپي
 آڻڻ ۽ منجهن لوڪ شيوا جي ويڙهاري ۽ پاڻ لائ پيدا
 ڪرڻ ۽ ملڪ ۾ راجههتي جاڳ وڌائڻ، لاءِ سنڌ پراولسل
 ڪانفرنس ڪوٺائڻ جو سلسلو جاري ڪجي. انهي مهال
 عظيم هنڌ ڪيو. سنه ۱۸۹۵ع واري ٽائمن ۾ پراولسل
 ڪانفرنس کان ۱۲ سالن بعد، سنه ۱۹۰۸ع ۾، ٻيهر سنڌ
 پراولسل ڪانفرنس سکر ۾ ڪوٺائي وئي ۽ ڪاميابيءَ
 سان پوري ٿي.

ٺاهڻ لڳا لکون انهن ڪانفرنس کي پنهنجي اهميت
 عطا ڪئي. سنڌ جي جدا جدا حصن مان، سڀني ڏانهن،
 بهالن ۽ ويڙهاري جا ذليلڪيت ۽ ملائي اچي هڪ هنڌ
 ڪٺا ٿيڻ لڳا. پنهنجن مسئلن کي سمجهڻ ۽ انهن کي گڏجي
 حل ڪرڻ جا انگ، منجهن پيدا ٿيڻ ۽ زور پوڻ لڳا.
 سنڌ ۾ پبلڪ جهوپ جو درجو به آهستي آهستي وڌڻ لڳو.

رئيس غلام محمد پرگري

هيرانند کيمسنگ

لالچند نولراء

پرنيسپال ايس. سي. شهاڻي

ولي محمد حسن علي

ڊاڪٽر جعفر قلي مرزا

ديوان دولترام جهنمل، ديوان تهلرام ڪيمچند،
سيڪ هرچندراء وشنداس، مسٽر غلام حسن چاڻسلا،
مسٽر بهمندهي بهرامجي ڪوٽوال، ديوان لڙداس، ديوان
ناڪرداس، مسٽر معزالدين عبدالله، ديوان لاجپت لڙراء،
مسٽر عمرالند ڪهسنگ، مسٽر ناڪرداس ڪيمچند،
مسٽر ليڪراج لڙوڪچند، مسٽر همٿسنگ گجاسنگ،
پروفيسر بي. جي. بادشاهه.

سنه ۱۸۹۵ع واري ڪانفرنس بعد، سنڌ ۾، وري به،
ماده جي وائي. اها حالت ڪجهه سال هلي. حذعن،
سنڌ جي اڳواڻيءَ جون واڳون سيڪ هرچندراء جي هٿن ۾
آيون، هن بهتر سمجهيو، ته عام لوڪن ۾ وڌيڪ سجاڳي
آڻڻ ۽ منجهن لوڪ شيوا جي ويچارن ۽ پارولان پيدا
ڪرڻ ۽ ملڪ ۾ راجپتي جان وڌائڻ، لاه، سنڌ پراولشل
ڪانفرنس ڪوٺائڻ جو سلسلو جاري ڪئي. الهي مهال
عظيمي هٿ ڪيو. سنه ۱۸۹۵ع واري ٽائمن بمبئي پراولشل
ڪانفرنس کان ۱۲ سالن بعد، سنه ۱۹۰۸ع ۾، بهران سنڌ
پراولشل ڪانفرنس سکر ۾ ڪوٺائي وئي ۽ ڪاهياڻي
سان پوري ٿي.

ٽامي لڳڻ لڳو ته انهن ڪانفرنس کي پڙهڻي اهميت
هئي. سنڌ هي جدا جدا حصن مان، ٻنهي ڏانهن،
شالڻ ۽ ويچارن جا ڊيمليڪيٽ ۽ ملائي اچي هڪ هڪ
ڪندا لڳڻ لڳا. پڙهڻن مسئلن کي سمجهڻ ۽ انهن کي گڏجي
حل ڪرڻ جا الڪ، منجهن پيدا ٿيڻ ۽ زور پوڻ لڳا،
سنڌ ۾ پبلڪ سروس جو درجو به آهستي آهستي وڌڻ لڳو.

رئيس غلام محمد پږگړي

هيرانند کيمسنگ

لالچند نولراء

پرنيسپال ايس. سي. شهاڻي

ولي محمد حسعلي

ډاکټر جعفر قلي مرزا

سو اڳواڻيءَ جي واڳن وٺڻ سان، بسڪ ڪمن جي رهنمائي ڪرڻ ۾ ڪا به مشڪلات ڪانه ٿيس.

سيڪ هر چند راءِ واري دور کان اڳ، سنه ١٨٩٥ع ۾، ڪراچي شهر ۽ سنڌ ۾، ٻيو-رايون دعو، ٽائين بمبئي پراولشل ڪائونسل ٿي هئي. سنڌ ملڪ، جيتوڻيڪ بمبئي پراولشل سان ڳنڍيل هو، پر حاڪمانيءَ جي لحاظ ۽ آمدنيءَ جي مشڪلاتن سبب، بمبئي پراولشل کان ڏور ۽ اراڻو ٻئي لڳو. همتانين، بمبئي پراولشل ڪائونسل جا اهو مڙ ٿيا هئا، پر، سنڌين ڪو به حصو ڪونه ورتو هو. سر، جڏهين، بيلڪام واري ائين بمبئي پراولشل ڪائونسل ۾، ڪائونسل جي پرڏيانت، مسٽر ڊاڪٽر ابدالجيءَ ظاهر ڪيو، ته ايمڊ ٽائين پراولشل ڪائونسل لاءِ، ڪراچيءَ مان ڪاميٽي آيل آهي، ته ته فقط ڪائونسل جي سهڻي ڊپلوميٽس کي، بلڪ ڪيس به، عجب ۽ حيراني لڳي هئي. ساڳئي وقت، خوشي طاهر ڪندي، مسٽر واراڇا جهڙو ته ”اهو ڏيکاري ٿو ته اسان جا سنڌي دوست سڃاڻپ ٿيڻ لڳا آهن.“ ڪجهه سالن جي مالائيءَ بعد، سنڌ سڄا، پوءِ، پيپيٽي ٽيگن ٿي پيپيٽي جون ڪوششون وٺي وئي آهي. اڇو ته وس آخر ڪوشش وٺي، ڪراچي ڪائونسل کي ڪا، ٻه ٽي ٽي. اهو برابر آهي ته ڪراچي شهر وڏي مثالي ٿي آهي ۽ پر اهو مثالي، اسانجي امڪن ۽ اسان جي راءِ ۾ رڪاوٽ نه ثابت ٿيندو.

ڪراچيءَ ۾ ٽائين بمبئي پراولشل ڪائونسل ٿيڻ جو فيصلو ٿي چڪو. پر، حڪومتن جي دل ۾ اهو ڪٽڪو هو،

سند جي بيلڪ جيوت

۹

۱۸-ڪراچي ۽ واري ڪالفرنس ڪامياب نه ٿيندي. خود
سندين جون دليون، اهڙي ڪڙڪي کان آجهون نه هيون
ڊاڪٽر واچا جي ايل ڪندي به، سند کان سواءِ،
انهڙي پارانٽ جي حصن مان بلڪل ٿورا ڊيپليگمنٽ اچي
شريڪ ٿيا. سندين ۾ انساھ ۽ امنگ جي لهر ايترو
زور ورتو، جو جهجهي تعداد ۾ اچي ڪالفرنس ۾ شريڪ
ٿيا. ڪراچي شهر ۽ سند جي جدا جدا حصن مان
ڇڱا سارا عيوضي اچي شريڪ ٿيا ۽ ڪالفرنس جي
ڪاروبار ۾ تحسن جوڳو بهرو ورتائون. ڪالفرنس جي
ميٽن ۾ جوڳي دلچسپي وئي، ڇڱي تعداد ۾ ويٺا رهيا.
اهڙي ريت سندين پاڻ ملهائو ۽ سند جو شان اوچو ڪيائون.
اها ڪالفرنس، ڪراچي ۽ جي ايل ڪارٽن ۾، ٿي گذري.
ڪالفرنس جو پڙ پڙ بدلت، مسٽر اين. جي. چندر ورڪر
هو ۽ مر حبا ڪاهڙي ۽ جو چيئرمن هو مهر الله بخش خان ٽالپر
شهوادي. ٻاهران ايل ڊيپليگمنٽ مان، مکيه سچڻ
علا لا هي هئا.
پروفيسر جي. ڪي. گوکلي، مسٽر ڊي. اي. واچا،
ٽر ڊي. اي. ڪاري، مسٽر آر. بي. ڪرلڊيڪر، مسٽر وي. اين.
ڪي. مسٽر ذروا، مسٽر ايل. آر. گوکلي، مسٽر ڊا. جي. ايتي،
ڪٽر ڊي. جي. سوامي، مسٽر آر. اي. ڪاڪراي ۽ ٻيا.
هن ڪالفرنس ۾، سند جي مکيه مسئلن ۽ ضرورتن
نهرائڻ بحال ڪيا ويا. جن سنڌي سچڻ، هن
نس ۾ نڪو بهرو ورتو ۽ نهرائن ٿي ٿوريون ڪيون،
ي هئا.

دکن جوت

پروانہ جي واکن وان سان، بيلڪ ڪمن جي رهنمائي
۾ ڪا به مشڪلات ڪانه ٿيس.
سيڪ هر چندراء واري دور کان اڳ، سنه ۱۸۹۵ع ۾،
ڪراچي شهر ۽ سنڌ ۾، ۱۵-۲۰ رپون دعويٰ ٿاڻن بمبئي
ولشل ڪائونسل ٿي هئي. سنڌ ملڪ، جهتوڻهڪ، بمبئي
ٽيڪ سان گڏيل هو، پر حاڪمانيءَ جي احاطي ۽ آمدني
۾ مشڪلاتن سبب، بمبئي پراونسل ڪائونسل جا اٺ
مئي لڳو. هيٺائين، بمبئي پراونسل ڪائونسل جا اٺ
مئي لڳا هئا، پر، سنڌان ڪو به حصو ڪونه ورتو هو.
سو، مذهبن، بيلگام واري اٺن بمبئي پراونسل ڪائونسل
۾، ڪائونسل جي نوڙيدت، مسٽر ڊاڪٽر ايڊاڇيءَ ظاهر
ڪيو، ته ايندڙ ٽئين پراونسل ڪائونسل لاءِ، ڪراچيءَ مان
ڪوٺ آيل آهي، ته نه فقط ڪائونسل جي سڀني
دبليوگمن کي، بلڪ کيس به، عجب ۽ حيراني لڳي هئي.
سائين ولس، پوئين طاعون ڪندي، مسٽر واچا هو
ر ”اهو ڏيکاري ٿو ته اسان جا سنڌي دوست - ڊاڪٽر
نيلز لڳا آهن. ڪجهه سالن جي مالائيءَ بعد، سنڌ - جا،
پوئين، پيماني تي نهڪن ٿي پيوڻ جون ڪوششون وٺي رهي
آهي. اڄو ته وس آهو ڪوشش وٺي، ڪراچي ڪائونسل
کي ڪا به بڻيون. اهو برابر آهي ته ڪراچي شهر وڏي
مذلي ٿي آهي ۽ اهو مٿاڇرو، اسانجي امڪن ۽ اسان
جي راءِ ۾ رڪاوٽ نه ثابت ٿيندو.“
ڪراچيءَ ۾ ٽئين بمبئي پراونسل ڪائونسل ٿيڻ جو
مصور ٿي چڪو. پر، سرڪنڊن جي دل ۾ اهو ڪٽڪو هو،

سند جي ڀيٽ ۾ جيوت

سنه ۱۹۱۳ع ۾، الدين تششل ڪالگريس جي ڪراچي ۾ ۲۸ سيمينار ۾، سٺ هرجند راءِ وشداس، مر-
ڪاهي جي چيئرمن جي حيثيت ۾، پنهنجي تقرير ۾:
”الدين تششل ڪالگريس سيمينار، ڪراچي ۾ ڪو ٺاڻو ڪرڻ
خيال، ديوان ٺهرايو ڪهيندو جو هڪ خواب هوندو هو. اڄ
هجي ها، ته هن راءِ ٺهرايو ٿان اوهان صاحبن جي آجيان
ڪري ها ۽ مرحبا ڪاهي جي چيئرمن جي حيثيت ۾،
پنهنجي تقرير ۾، ٻڌي ها. سندس ڪم هلي وقت سبب،
سندس هڪ اعليٰ درجي جو اڳواڻ وڃايو آهي.
ديوان ٺهرايو جا پبلڪ جيوت اسبب خيال ۽ ويچار،
لهيت اوچا ۽ شاندار هئا. عام لوڪن جي پلي ۽
بهتريءَ جي راهه ۾، سندس ڪوششون لهيت ساراهه
جوڳون آهن. پبلڪ جيوت جي ڏس ۾ ڪم ڪرڻ،
هو صاحب پنهنجو هڪ فرض ڪري سمجهندو هو.
ساراهه يا انڪچه جي ڪا به پرواهه نه ڪندو هو.
سندس زندگيءَ جا شاندار مثال، سندس واسين لاءِ ڏس جا
ڏيڻا ثابت ٿيندا.“

ديوان ٺهلا رام جي ديهانت سبب، سنڌ پرائم جي
اڳواڻي ۽ رهنمائيءَ جو سمورو بوجھ، سيٺ هرچند رام
جي ڪلھن تي اچي پھو. هيٺائين، ديوان ٺهلا رام جو
ساڄو هٿ ۽ اول درجي جو سائي بٽجي، سنڌ جي
ضرورتن ۽ گھرجن کان پوريءَ ريت واقف ٿي چڪو هو.

مہاتما گاندھی کراچی پر
سرگس جو نظارو

کان وٺي گڏجي ڪم ڪندڙ، ديوان اڏارام موانچند تي پهتو. ديوان اڏارام موانچند، ۵۷ سال، ڪراچي مهولسپالٽيءَ جو پوزيڊنٽ ٿيو هو ۽ سنڌ پاران، بمبئي لهڄسپاٽو ڪائونسل جو ميمبر پڻ ٿي رهيو هو.

الهي زمالي ۾، ٽي سنڌي اوجوان اسري رعما شاهه، الهن ۾، سنڌڙي وڏيون آسون ۽ اميدون رکي ٿي سگهي. هي شاهه ٽهڙام ڪيمچند، ڪرچندراءِ وشنداس ۽ هيرانند ڪيمنگ. الدين ائسٽل ڪالگريس جي اوائلي دور ۾، ڪالگريس جو اٺو، مسٽر عيود، وقت ۾ وقت، الهن ٽهڙي جوانن کي ٽاڪيندو ڪندو هو، ته سنڌ ۾، ڪالگريس جو ڪم ڪاري رکيو وڃي ۽ بلڪل جهيٺ جو دورو وڌايو وڃي.

ديوان اڏارام موانچند بعد، اڳواڻي ۽ چوڻ واريون ديوان ٽهڙام ڪيمچند جي عيڻ ۾ آيون. ديوان ٽهڙام، سنڌ جي بلڪل جهيٺ ۾ وڏو حصو ورتو ۽ اها ڪوشش ڪئي، ته سنڌ جي بلڪل جهيٺ الهي منزل تي رسي، جهڙي ديوان ٽهڙام جيلمل هي وقت ۾ هئي. ديوان ٽهڙام ڪيمچند، ڪراچي مهولسپالٽيءَ پاران، ڪراچي شهر کي سڌارڻ لاءِ پاڻ ٽهڙو ٻڌوڙيو. سنه ۱۸۸۷ع کان مهولسپالٽيءَ جو ميمبر ٿيو ۽ مارچ ۱۸۹۶ع کان آڪٽوبر ۱۹۰۵ع تائين، سالانه ۹ سال، ڪراچي مهولسپالٽيءَ جو پوزيڊنٽ ٿي رهيو. سندس ديهانت، ۴۲ سالن جي عمر ۾، سنه ۱۹۰۵ع ۾ ٿيو. سميت ڪرچندراءِ، ديوان ٽهڙام جو ساڄو هٿ هو ۽ سنڌ جي بلڪل جهيٺ کي ٽئين سر جوڙڻ تي رسائڻ جي ڪوشش ۾، سندس ساٿي هو.

سند جي پبلڪ جيوت

سند جيوت جو درجو به اوچو ڪرڻ لڳو.
سنه ۱۸۸۵ع ۾، جڏهين، سڄي هندستان لاءِ هڪ
راڄڻيئي سندس، البين نيشنل ڪانگريس جو بنياد پيو، الهه
ڏس ۾ به، سندس ديس پنهنجو پورو حصو ڏنو، جن ٻارن
سندسائن جي ڀاران، سڄي هندستان لاءِ هڪ
سندسائستائيءَ ۾ آڻڻ لاءِ، جدا جدا حصن جي اڳواڻن ڏانهن
ليڊ پتـر موڪليا ويا هئا، تن ۾ ”سند سڀا“ جو به
الو هو. بمبئي شهر ۾، هندستان جي جدا جدا ڀاڱن
ڪار ڪل ۷۲ ڊيليگيٽ اچي شامل ٿيا هئا، تنهن مان به
ڊيليگيٽ، سندس سڀا جا عيوضي، ديوان ڏيارام جهڙيل ۽ ديوان
اڌارام مولچند هئا. الهه بعد، هر سال، سندس جا عيوضي،
البين نيشنل ڪانگريس جي ساليان ميٽنگن ۾ شريڪ
ٿيندا رهيا. البين نيشنل ڪانگريس جي ڪاڪي واري
ٻئين سميٽن ۾ هيرانند شوقيرام آڏواڻي ۽ گوپند بخش به
شامل ٿيا. قومي فھر جي اثر هيٺ، سميٽ وشداس،
ڪانگريس جي بهران ٽنهي سميٽن ۾ ويو هو. الله آباد واري
چوٿين سميٽن ۾، ديوان ٺهراڻ ڪمچند، سميٽ هرچندراءِ
۽ ٻيا شريڪ ٿيا هئا.

سند جي پبلڪ جيوت جي ابي، ديوان ڏيارام جهڙيل
جو ديهانت ۲۱ آگسٽ ۱۸۸۷ع تي ٿيو هو. هن صاحب
جي چالاڪي سبب، سندس جي پبلڪ جيوت کي وڏو ڌڪ لڳو.
ديوان ڏيارام گدومل، سرڪاري نوڪريءَ سبب، ڪهڙو
وقت سندس کان باهـر گهارييندو هو. پبلڪ جي اڳواڻيءَ جو
جو اچي، ديوان ڏيارام جهڙيل جي دوست، ساڻيءَ ۽ ننڍ پٺ

ديوان اڈارام مولچند ۽ ديوان دولترام چمنمل (ديوان
 ڈيارام چمنمل جو پاي) به، اهي ڏس به، ٻاڻ ٻٽوڙيو هو.
 سنه ۱۸۸۴ع به، ٻٽوڙيون دفعو، ڪراچي ۽ مڊولسالي ۽
 ٽي چولڊن وسيلي ميمبر چولڊيا. عام لوڪن به بهرجار
 ڪرڻ، ٽڪرين ديوانن منجهن سجاڳي ۽ نبداري بهندا
 ڪرڻ، ۽ اخيارن ديوانن بهروپگندا ڪرڻ، اهي رستا
 اهي زماني به به اختيار ڪيا ويا. جن وقت گذرندو
 ويو، ٽن عام لوڪن به سمجهه ۽ پوهه وٺندي
 ويئي ۽ هو بلڪ ڳالهين ۽ ڪارنامن کي سمجهڻ
 لڳا. سندن دلچسپي سبب، صحيح ماڻهن جي به
 حواله ٿيڻ لڳي. سنه ۱۸۸۷ع واري ۽ چولڊ به، ٽهـرام
 ڪمچند، هرچندراءِ وشنداس ۽ لاگندرام ڪمٽا جي آموري ۽
 جي رهنمائي ۽ هيٺ، ٽن ٻارئي ۽ ٻارن، چولڊن به بهرو
 ورتو ويو. چولڊن به، ٻارئي ۽ ٻارن فقط آموري ۽ جا
 ٽي ميمبر چولڊ جي سگهيا ۽ انن هاراڻو. لاگندرام ڪمٽا
 واري سوب، عام لوڪن جي سجاڳي ۽ جي سهڻي ٺاهي
 هئي. ڪجا جي سامهون مسٽر حسدعلي ايلندي وڪيل
 پينل هو، جنهن چولڊ به هاراڻو. اهي بعد، مسٽر حسدعلي
 سرڪار ٻارن ٽائيل ميمبر ٿي آيو.

اڇڙي ۽ ريس، ڪراچي ۽ سنڌ جا مدر، پنهنجي
 ليڪ ڪوششن ۽ خدمت محنت سان، مڪالي خود حڪومت
 جي راهه به ٻاڻ ٻٽوڙي، عام لوڪن جو ساٿ ۽ سهڪار
 هٿ ڪري، ملڪ جي سڌاري ۽ واڌاري جي رات به
 وڪون وڌائڻ لڳا ۽ ساڳئي وقت، سماج سبوا ۽ بلڪ

سند جي پبلڪ جيوت

خان بهادر علي محمد حسيني، سيٺ علي ڀائي ڪريما
 سيٺ غلام حسين ڇاڳلا، سيٺ اور محمد لال،
 صالح محمد عمر ڏوسل، سيٺ غلام حسين خالڻ
 سيٺ فيض محمد فتحي ۽ شاه-زادا محمد يعقوب.
 ڪاليج فني ڪني ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هتي هئا.
 ڪيو ۽ سند جو پهريون ڪاليج ”سند آرٽس ڪاليج“ جي
 نالي سان، ۱۷ جنوري ۱۸۸۷ع تي هسٽي ۾ اچي سگهيو.
 پهريون سند ڪاليج هسٽي ۾ ٺهڻ لڳو.
 کان سواءِ، جي سڄڻ بورڊ جا ميمبر ٿيا، سي هي هئا:
 اڌارام مولچند، دولترام جهنمل، ٺهراڻ ڪيمچند، هرچند راءِ
 (سند ڪاليج انسوسٽيشن پاران چونڊيل)، واڌومل چند ٺهراڻ
 (ڪراچي ٽي سٽرڪٽ لوڪل بورڊ)، فيض محمد فتحي
 (ڪراچي ميونسپالٽي)، اولاءِ شوقه-رام (عهدو آباد
 ميونسپالٽي)، جي. ايڇ. ايلن (سکر ميونسپالٽي)، دولترام
 ص-ورٽسنگ (شڪارپور ميونسپالٽي)، ٻارومل خويچند
 (اڀر سند فرنيچر ٽي سٽرڪٽ لوڪل بورڊ).

سند ۱۸۸۲ع ۾ لارڊ رين جي اڀاءُڪاريءَ ۾، سند ۾
 ڪافي خود حڪومت جون اختيارون وڌايون ويون.
 لارڊ رين ۾ اچڻ لڳو. الهی بل تيار ٿيڻ وقت، ديوان ڏيارام
 مل ۽ ديوان ڏيارام گدومل، وڏي محنت ۽ جفاڪشيءَ
 حڪومت اڳيان پنهنجا خيال ۽ راي پيش ڪيا هئا.

دکن جوت

ميناوار ڪڍڻ شهاڙي، ديوان ڏيارام جهنگل، ديوان اولر
 شوقرام آڏواڻي چڱو ڇوڪو حصو ورتو. ديوان ديار
 ڪڍڻ، پنهنجي جوان ساٿين، ٽهارام ڪيهچند، هرچندرا
 وشنداس، ۽ ٻين سان اڪري سرور ٿيو. ڪاليج
 ڪوڙي ڪيڙي ۾ ويهن ٻنهن جو زور اڳاڙو وڏو
 مسلمان چنڊو ڏنو. هندن، پارسي، پوروٽن ۽ ڪن ٿورن
 لاءِ ٿيو. ٻي ڏينھن جي مخالفت ڪئي. البت اثر هي ٿيو، جو
 سنڌ جي ڪهڙائي واري جاليءَ جو پورو ساٿ ملي سگهيو.
 مسٽر حسيني، سنڌ مدرسي حاري ڪرڻ جي وقت پيش
 ڪئي ۽ دوائيمند مسلمانن کان پئسن ڪٺي ڪرڻ جو ڪم
 هڪ ۾ ڪيو. سنڌ مدرسي حاري ڪرڻ لاءِ، هي دليل
 هن پيش ڪيا، سي اڪل صحيح ۽ واجبي هئا. سنڌ
 جا مسلمان، تعليمي ڏس ۾، ڪهڙو پئسي ٻڌل هئا. انهن لاءِ
 هڙي تعليمي مرڪز جاري ڪرڻ جي سخت ضرورت هئي.
 هي ڏس ۾، جا جاکوڙ ۽ سرخوشي مسٽر حسيني
 پکاري، ٻنهن لاءِ سنڌي مسلمانن کي سندس احسانمند
 ٿي گذري. سندس ڪوششن سان، سنڌ جي مسلمانن ۾
 سڄي مدرسو سڀڻو ٿيو ۽ سنڌ کي ٿاڻو وڌيو.

پهرين ٻڌڻ جا مهينو ۱۸۸۵ع ۾ ٿيا ٿيو. مدرسي
 ايشي (پراڻي دلت)، خان اهداد حسيني
 س (پراڻي دلت)، سردار محمد عثوب شيخ، محمد اسماعيل،
 هادر خداداد خان، خان اهداد ولي محمد حسيني،

خان بهادر علي محمد حسيني، سيٺ علي ڀائي ڪريجي،
سيٺ غلام حسين چاڱال، سيٺ اور محمد لال، سيٺ
صالح محمد عمر ڏوسل، سيٺ غلام حسين خالڙا،
سيٺ فيض محمد فتحي ۽ شاه-زادا محمد يعقوب.

ڪاليج ۾ پڌر ڪئي ڪرڻ جي ڪوشش به هئي. سند
ڪيو ۽ سند جو پهرين ڪاليج ”سند آرٽس ڪاليج“ جي
ٺاهي سان، ۱۷ جنوري ۱۸۸۷ع تي هسٽيءَ ۾ اچي سگهيو.
پهرين سند ڪاليج ۾ پڌر ڪري، سرڪاري ميمبرن
کان سواءِ، جي سڄڻ بورڊ جا ميمبر ٿيا، سي هي هئا:
آڌارام هولاچند، دولترام جهنمل، تهارام ڪيمچند، هرچند راءِ
وشنداس، آلومل ٽيڪمداس پيسندجي بهرامجي ڪوٽوال
(سند ڪاليج انسوسٽيشن پاران چونڊيل) ۽ واڌومل چندرام
(ڪراچي ٽي سٽرڪٽ لوڪل بورڊ) ۽ فيض محمد فتحي
(ڪراچي ميونسپالٽي) ۽ اواراءِ شوقه-رام (همدرآباد
ميونسپالٽي) ۽ جي. ايج. ايلن (سکر ميونسپالٽي) ۽ دولترام
صورتسنگ (سڪارپور ميونسپالٽي) ۽ پارومل-هولاچند
(اڀر سند ٽريٽي ٽي سٽرڪٽ لوڪل بورڊ).

*

*

*

*

سند ۱۸۸۲ع ۾، لارڊ رين جي اباڪاريءَ ۾، سند ۾
مڪاني خود حڪومت جون اختيارون وڌايون ويون
هون. ميونسپالٽين ۽ لوڪل بورڊن ۾ چونڊن جو سرشتو
عمل ۾ اچڻ لڳو. اهي بل تيار ٿيڻ وقت، ديوان ڏيارام
جهنمل ۽ ديوان ڏيارام گدومل، وڏيءَ محنت ۽ جفاڪشيءَ
سان، حڪومت اڳيان پنهنجا خيال ۽ رايو پيش ڪيا هئا.

مبنارام کدوئل شهاڻي، ديوان ديارام جهنمل، ديوان اوارام
 شوقسرام آڏواڻي چڱو چوڪو حصو ورتو. ديوان ديارام
 کدوئل، پنهجي جوان ساٿين، ٽهلام کوهچند، هرچندرام
 وشنداس، ۽ ٻين سان لکري لروار ٿيو. ڪاليج ۾
 ڪڙي ڪرڻ ۾ ويهن لهن جو زور لڳايو وارو،
 ڪاليج ۾ ٿيو، هندن، پارسين، يورويڊن ۽ ڪن ٿورن
 مسلمانن چنڊو ڏاڍو. الهی، وقت، مسٽر حسيني، ڪاليج
 لاءِ ٿيو ۾ ڏيڻ جي مخالفت ڪئي. انجو اثر هي ٿيو، هو
 سنڌ جي گهڻائي واري جاتيءَ جو پورو ساٿ ملي سگهيو.
 مسٽر حسينيءَ سنڌ مدرسي حاري ڪرڻ جي وقت پيش
 ڪئي ۽ دوامند مسلمانن کان پئسن ڪٺي ڪرڻ جو ڪم
 هٿ ۾ کنيو. سنڌ مدرسي حاري ڪرڻ لاءِ، هي دل
 هن پئس ڪيا، سي اڪل صحيح ۽ واجبي هئا. سنڌ
 جا مسلمان، تعليمي ڏس ۾، گهڻو پئسي پيل هئا. انهن لاءِ
 اعڙي تعليمي مرڪز جاري ڪرڻ جي مضمت ضرورت هئي.
 الهی ڏس ۾، حا حاڪور ۽ سرجوشي مسٽر حسيني
 ڏيکاري، ٽيهن لاءِ سنڌي مسلمانن کي سندس احسانمند
 رهنمائي، سندس ڪوششن سان، سنڌ جي مسلمانن ۾
 تعليم جو ڦهلاءُ ٿيو ۽ سنڌ کي فائدو رسيو.

سنڌ مدرسو سيپٽمبر ۱۸۸۵ع ۾ ٺهڻ ٿيو. مدرسي
 جي پهرين بورڊ جا ميمبر هئا: خان بهادر حسيني
 پي. ايشدي (پريزيڊنٽ)، خان بهادر نعيم الدين
 (وائيس پريزيڊنٽ)، سردار محمد محبوب شيخ محمد اسماعيل،
 خان بهادر عداد خان، خان بهادر ولي محمد حسيني،

ٿي ويون هيون. انهن ٻارن، سڌارن ۽ واڌارن جي واٽ ۾ گهرون
 ٽپڻ لڳيون. حڪومت انهن ڳالهين کي جلد سمجهي ويئي.
 حڪومت ٻارن کوششون جاري ٿي ويون، جن جو نتيجو
 اهو ٿيو، جو ملڪ ۾ ڄاڻي پيڌ ڀاڙ وڌڻ لڳو. ڄاڻوار بنياد تي
 ڪي جماعتون ٻڙيا ٿيڻ لڳيون. سڀاويڪ، قريش جي راهه ۾ ڪجهه
 قدر اٽڪون پوڻ لڳيون. ڪلڪتي ۾ مھمدن انسوسٽيشن
 هسٽي ۽ ٻي آئي. الهي جماعت ٻارن ڄڻاڻي جو سر آلاپڻ
 ۾ آيو. مھمدن انسوسٽيشن جو اثر سنڌ تي به ٿيو.
 عملدارن جي پستي به الهي لاءِ جوابدار هئي. سنه ۱۸۸۴ع
 ۾، مسٽر حسيني وڪيل جي ڪوشش سان، سنڌ ۾
 مھمدن انسوسٽيشن جي شاخ ٻڙيا ٿي.
 مسٽر حسيني وڪيل، جنهن کي پوءِ خان بهادريءَ جو
 خطاب ملو ۽ الهي بعد حسيني ايفنڊي جي نالي سان
 هاڪارو ٿيو، سو، اوائل ۾، سنڌ سڀا جو ميمبر هو.
 سندس ڪلڪتي ۾ وڃڻ ٿيو هو. جنهن بعد،
 مھمدن انسوسٽيشن جي شاخ ڪراچيءَ ۾ ٻڙيا ڪئي ويئي.
 انهي بعد، انهن ڪافي چڱي نه سنڌ جي ملڪي ميدان ۾
 ڄاڻي پيڌ ۽ ڄڻاڻي جو ٻڙ ٻچ چٽيو.

سنه ۸۴ - ۱۸۸۵ع ۾، سنڌ ۾ ڪاليجي تعليم جي انتظام
 ڪرڻ لاءِ، ڪراچي شهر ۾ پهرين ڪاليج ٻڙيا ڪرڻ لاءِ
 ڪوششون شروع ٿيون. انهن ڪوشش جو روح ديوان
 ديوارام گدوئل شهاڙي هو. سندس امنگن ۽ ڪوشش
 ديوان ديوارام جهڙيل تي اثر ڪيو ۽ هن صاحب، انهي ڏين
 ۾ رهنمائي ڪئي. ڪاليج فنانس ڪرڻ ۾، ديوان

سپجرام گنگاڌ رجیٹلی

مہراج ڈیپچند ٹی. اوجیا

چانقر قدو

علامہ حسین خٹک

مہراج ریواجند رتنچند

مہراج سکرامداس اوجیا

ٿي ويئون هيون. الهن پاران، سڌارن ۽ واڌارن جي واٽ ۾ گهرون
 ٿيڻ لڳيون. حڪومت الهن ڳالهين کي جلد سمجهي ويئي.
 حڪومت پاران ڪوششون جاري ٿي ويون، جن جو نتيجو
 اهو ٿيو، جو ملڪ ۾ نجاتي ڀيٽ ڀاڙ وڌڻ لڳو. جائيداد تي
 ڪي جماعتون ٻڙيا ٿيڻ لڳيون. سپاويڪ، قومپرست جي راه ۾ ڪجهه
 قدر اٽڪون پوڻ لڳيون. ڪلڪتي ۾ مھمدن انسوسٽيشن
 هستيءَ ۾ آئي. الهي جماعت پاران جدائي جو سر آلاپڻ
 ۾ آيو. مھمدن انسوسٽيشن جو اثر سند تي به ٿيو.
 عملدارن جي پستي به الهي لاءِ جوابدار هئي. سن ۱۸۸۴ع
 ۾، مسٽر حسنعلي وڪيل جي ڪوشش سان، سند ۾
 مھمدن انسوسٽيشن جي شاخ ٻڙيا ٿي.

مسٽر حسنعلي وڪيل، جنهن کي پوءِ خان بهادريءَ جو
 خطاب ملو ۽ الهي بعد حسنعلي ايفنڊي جي نالي سان
 هڪ ڪارو ٿيو، سو، اوائل ۾، سند سپا جو ميمبر هو.
 سندس ڪلڪتي ۾ وڃڻ ٿيو هو. جنهن بعد،
 مھمدن انسوسٽيشن جي شاخ ڪراچيءَ ۾ ٻڙيا ڪئي ويئي.
 الهي بعد، انهن کڻي ڇڏي ته سند جي ملڪي ميدان ۾
 جائي ڀيٽ ۽ جدائي جو ٻڙ ٻج ڇڏيو.

سن ۸۴ - ۱۸۸۵ع ۾، سند ۾ ڪاليجي تعليم جي انتظام
 ڪرڻ لاءِ، ڪراچي شهر ۾ پهرين ڪاليج ٻڙيا ڪرڻ لاءِ
 ڪوششون شروع ٿيون. الهن ڪوشش جو روح ديوان
 ديوارم گدومل شهاڙي هو. سندس امڱن ۽ ڪوشش
 ديوان ديوارم جهنمل تي اثر ڪيو ۽ هن صاحب، انهي ڏس
 ۾ رهنمائي ڪئي. ڪاليج فنڊ ڪڍڻ ۾، ديوان

سہجرام گنگاڈرجیٹلی

مہراج ڈیپچند ٹی۔ اوجھا

چانر لدو

غلام حسین خالقڈانا

مہراج ریواچند رتنچند

مہراج سکرامداس اوجھا

بولچند ڈيارام

واڌو مل اڌارام

غلام حسين هدايت الله

حاجي عبدالله هارون

مير ايوب خان

غلام حسين قاسم

ڏاڍو دست و همروي ۽ رهنمائي ڪئي. ديوان ڪوڙومل
چندمل، ديوان ٺهراڻي ڪيهچند ۽ سيم ڪرچند راءِ وشداس،
وڪس ۽ وڪس، انيسارن ۾ پنهنجا ايڪ لکندا هئا ۽
ضروري مدد ڪندا هئا.

سند سياست، هندون احوال، ديوان ڏاڍاڻي ڪوڙومل
شهائي جي انگريزي ۾ لکيل ساڌو هئڻ لاءِ جي ڇوڻ ڇرايو
واري ڪتاب مان ميسر ٿي سگهيو:

”سنه ۱۸۸۷ع ۾، امبي جي گورنر ڪي، سند سياست ديوان
ماليتر ڏاڍو وڏو هو. مالتر ۾، سند سياست جي ڪاميٽيءَ
جا ميمبر هي جاڻاڻا ويا هئا: اڏاڻي مولچند، جسيءَ جي
ڏاڍي، ٽنچند آماراڻي، شريف صالح مڌم، اي. ڪوڪي
ايداجي ڏاڍا، ايم. ايم. مڌم، لاگيدراڻي گستا
سجڻاڻي گستاڻي ۽ دولترام چينمل (سيڪريٽري).“

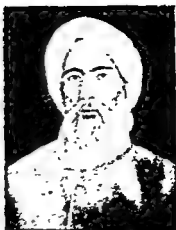
ديوان ڏاڍاڻي چينمل جو مڌم، سنه ۱۸۸۷ع جي آگسٽ
مھيني ۾ ٿيو. سندس چالاڪي بعد، سند سياست جون رٿون،
سندس دوست ۽ ساٿيءَ، ديوان اڏاڻي مولچند جي هٿن ۾
آيون. هي ٻئي، اهي صاحب هئا، جي سند سياست جا عيوضي
بڻجي، الدين ٽنچند ڪالگواس جي ٻهراڻي ميسر شراڪ ٿيا
هئا. هي صاحب، سند ديوان، امبي ٿيڻ لڳا ڪائونسل ٿي
ٻڌ ميمبر مڌم ٿيا هئا. هي سڄو سند جي ٻلاڪ جيوت جي
اوائلي دور ۾، خاصي رهنمائي ڪندا رهيا.

هندستان جي جدا جدا ٻارتن ۾، سڄاڻيءَ جون ٻهرون
ي چڪيون هيون ۽ هر هڪ ملڪي سياستون ٻڌ ٻڌا

عيسائي ڏانهن جا عيوضي شامل هئا. ”سند سيا“ ڇڻڻ جي هڪ ملڪي سنسٽا هئي، جنهن دواران سند ۽ سنڌين جي اهڃڻ، ڏکڻ ۽ سسورن جي حل ڪرڻ جو ڪوششون ورتيون وينديون هيون. سند جي خاص مسئلن جو اڀياس ڪري، مضمون تيار ڪري، سند سيا جي مهڙن ۾ پڙهيا ويندا هئا ۽ مسئلن تي چڱو چوڪو بحث ٿيندو هو. وقت ۽ وقت، حڪومت جي عيوضن ڏانهن درخواستون ۽ عريضا موڪليا ويندا هئا. حڪومت جي انتظام ۾، جي اوائليون ۽ خاميون محسوس ٿينديون هيون، تن جي تدارڪ ڪرڻ لاءِ، اختياري وارن جو ڌيان ڇڪائڻ ۾ ايندو هو. حڪومت جي وڏن ۽ مڪمل عملدارن کي ”سند سيا“ پاران مائپٽر پٽ ڏيڻ ايندا هئا. سند سيا جا روح هئا: ديوان ڏيارام جهڻل ۽ ديوان ڏيارام گدومل شهاڻي. ديوان ڏيارام جهڻل برک پبلڪ اڳواڻ هو ۽ ديوان ڏيارام گدومل سرڪاري نوڪريءَ ۾ هو. الهي زماني ۾، سرڪاري نوڪرين ۾ هڻڻ ڪري، پبلڪ ڪمن ۾ دلچسپي وٺڻ کان بندش نه پيل هئي. تنهن هوندي به، سند سيا جا وڏا ۽ مڪمل ڪم ڪندي، ديوان ڏيارام گدومل پاڻ کي پنهنجا رکندو هو. سند سيا پاران، ”سند ٽائيمس“ ۽ ”سند سڌار“ اخبارون هلنديون هيون. انهن اخبارن جو پهريون ايڊيٽر ديوان هيرانند شوقه رام آڏواڻي (ساتو هيرانند) هو. ڪجهه عرصي بعد، مسٽر ناگهند رانات پٽيا، بهنگال جو امير انگريزي ليکڪ ۽ مصنف، پڻ اچي اٽس شامل ٿيو. الهي ڏس ۾ به، ديوان ڏيارام گدومل

ٲاگيند رٲاٲ گپٲا

ٲيارام گءومل شپاٲي

ڪوڙومل چنءنمل ڪلٲاٲي

پروفيسر بي. جي. ٲاءشاع

ٲيلرام ڪيمچنء

خير ٲنه شوقيرام آءواني

اٿس، انهن سنڌي اوجوانن تي ٿيڻ لڳو، جي ڪا به شيءِ
 تعليم خاطر سمجهي ۾ گهاري ڏيڻا هئا. انهي زماني ۾، جي
 سنڌي شاگرد سمجهي ۾ رهندا هئا، تن مان مڪر هي هئا:
 چوهرڙ مل ڪندمل پنجابي، آمل ٽيڪمڊاس پوجاڻي،
 مرزا صادق علي فریدون ٻنگ، مرزا قليچ بيگ، ٽيڪمڊ
 اوڌوڊاس واسواڻي، ديارام گدومل شهاڻي، هرچند راءِ
 وشنداس، ٽيهارام ڪيمڊند وڙاڻي، هيرانند ڪيمڊند
 آڏواڻي، مٿراڊاس جواهري، همڻسنگ گچسنگ آڏواڻي،
 پريتمڊاس پُرسومل چنداڻي ۽ ٿاراچند جهرامڊاس واڏواڻي.
 سماج شهوا جي لحاظ کان، سنڌ ڏيس ٿي، اينگال
 جو به چڱو اثر پيو. اينگال ۾، راجا رام موهن راءِ جي
 رهنمائيءَ هيٺ، برهمو سماج هلايل جو بنياد پيو هو.
 برهمو سماج هلايل زبردست زور ورتو. شري ڪيشن چندرسين
 برهمو سماج هلايل جو مڪر ٻائي هو. برهمو سماج
 هلايل، سماجڪ ۽ ذريعي سڌارن جي راءِ ۾، هڪ وڏي
 هلايل ثابت ٿي، جنهن جو مڪر اٿس اهو به ٿيو، جو
 ڪيترا سارا اينگالي هندو، اکيون پوني ڪرستان مذهب
 اختيار ڪرڻ پدران، پنهنجي ذم ۾ رهي، پنهنجي سماج ۽
 ذم جي اوجوانن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا.
 شري ڪيشن چندرسين جا وياڪياڻ، ڪهڙن اوجوانن جي
 رهنمائي ڪرڻ لڳا ۽ سندن جهوت ۾ ٿوري آڻڻ جا
 سبب بڻيا. پهرين سنڌي اوجوان، جو برهمو سماج
 جي زوردار اثر هيٺ آيو ۽ جنهن جي ڪوشش سان به،
 سنڌ ۾ سڌارن ۽ واڌارن جا خيال زور پوڻ لڳا ۽

پیدا ئي چڪي هئي. بلڪ حيوت ۽ سماج شهوا جا
انگ منجهن زور ڏيئي چڪا هئا. سڃاڻي سبب،
سماج سڌاري جون لهرون نڙيءَ سان اڀرڻ لڳيون.
بلڪ جيوت جي ڏس ۾ اهي ڪوششون هرڪو پراڻو
ٺاهين ئي محدود رهيون. اهڙيءَ ريت، ڪيترن پراڻن ۾
عملي ڏس ۾ ڪم ڪندڙ سنڌائون عتيءَ ۾ اچي رهيون.
سنڌستان جي ڪيترن حصن جي ريت ۾، اهي ڏس ۾
سنڌ ملڪ ڳهڙو ٻنهي ٻيل هو. تنهنڪري، هي سنڌي
شاگرد، ڪاليجي تعليم خاطر بمبئي ۾ وڃي رهيا هئا،
سي ٻهئيءَ جي پارسِي ۽ مرعئا قومن جي لڙائيءَ ۽
واڌاري کي ڏسي، پنهنجي سنڌي قوم جي ٻنهي ٻيل
حالت کي چٽيءَ ريت محسوس ڪرڻ لڳا. سندن دلين
۾ امنگ ۽ خدا پيدا ٿيڻ لڳا، نه وطن وري، پنهنجي
قوم ۾ ٿيون روح ضرور ٿوڪو.

بمبئي پراڻو ۾، هندو سماج ۾ سڌارن آڻڻ جون زوردار
ڪوششون ٿيڻ لڳيون هيون. انهن ڪوششن جو عام لوڪن
ئي پسنديءَ جهڙو اثر ٿيڻ لڳو هو. سماج، واڌاري جي
رات ۾، وڪ وڌائڻ لڳو هو. انهن ڇاڇرن جا مکيه اڳواڻ،
لنگ، رانادي ۽ پندارڪر جهڙيون هستيون هيون.
مسٽر پترامتي ملهاري نه ٿا ڪندو پنهنجي سڌارڪ ۽ بلڪ
اڳواڻ هو. سندس بلڪ حيوت جا ڪم اعليٰ درجي
جا هئا. ٻولي ۾، ٻولائي سرويڪ سنڌا پاران به عام
لوڪن جي انهيءَ ۽ پيموديءَ لاءِ ٺاهوڪو ڪم ٿي ٿيو.
انهن اعليٰ درجي جي هستن ۽ سندن ليڪ ڪوششن جو

هاءِ اسڪول، سنڌ ۱۸۵۶ع ۾ هسٽيءَ ۾ آيا. الهی بعد عام لوڪن ۾ انگريزي تعليم جو ڦهلاءَ ٿيڻ لڳو. انهن چوڻ کان رهي نه سگهيو ته انگريزي تعليم سان اوجوانن جي ارب ۽ منور ٿي ۽ ۾ ڦيرو اچڻ لڳو.

سنڌ ۾، هاءِ اسڪول نه پر پڻا ٿيا هئا، پر شاگردن کي، مئٽرڪ امتحان ڏيڻ لاءِ، ڪهي بمبئي ۾ وڃڻو پوندو هو. الهی زماني ۾، بمبئي وڃڻ به ڪا سولي ڳالهه نه هئي. سنڌين لاءِ، بمبئي هڪ ولايت وانگر هئي. نتيجو اهو ٿيندو هو، جو ڪيترا سارا شاگرد، مئٽرڪ تائين اڙهي، وڃي اوڪرين ۾ لڳندا هئا. سنڌ ۱۸۷۸ع ۾، ڪراچي شهر، مئٽرڪ امتحان لاءِ، پهريون دفعو مرڪز بڻيو، جنهن بعد، مئٽرڪ امتحان لاءِ بمبئي ۽ ڪهي وڃڻ جي دقت دور ٿي. پر، ڪاليجي تعليم لاءِ، سنڌي شاگردن کي، بمبئي ۾ وڃي رهڻ ۽ تعليم پرائڻ کان سواءِ ٻيو چاڙهو ڪونه هو. اهو هر ڪو شاگرد ڪري ٿي سگهيو. فقط، ڪي هوند ۽ هلندي ۽ وارا ڪاليجي تعليم پرائي ٿي سگهيا. اهڙي سبب هو، جو سنڌ ۱۸۸۷ع تائين، جنهن ڪراچي شهر ۾ پهريون ڪاليج ”سنڌ آرٽس ڪاليج“ نالي سان پڻا ٿيو، تنهن تائين فقط ۱۵-۱۶ سنڌي شاگرد گريجوئيٽ ٿي سگهيا هئا.

سنڌ جي اُڀت ۾، هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ انگريزي حڪومت ڪهڙو اڳ، قائم ٿي چڪي هئي. انهن حصن ۾، انگريزي تعليم جو پڻ ڪافي ڦهلاءَ ٿي چڪو هو، جنهنڪري، انهن حصن جي پڙهڻ طبيعتي ۾ چڱي سڃاڻي

آڙادو ۾ نه هو. لوڪن کي، اعا ۾ بوجھ، ڪاڊ ڪئي،
 نه سماج شھوا ۽ پبلڪ جیوٽ چالبندیون آهن! اھڙا
 ڪار، انگریزن جي اوائلي دور ٽائمن ۾، هلندی آئي.
 ۽ انهن پنھنجي نه سنہ ۱۸۸۰ع ٽائمن، سنڌ ۾، پبلڪ
 جیوٽ جي شروعات ڪاڊ ٿي سگھي ھئي.

سنڌ ملڪ ٿي، انگریزن جي حڪومت سنہ ۱۸۴۳ع ۾ شروع
 ٿي. اھو سال، حيدرآباد شھر، سندن حڪومت جي
 گاديءَ جو هنڌ ٿي رھيو. ٽي سال کان، ڪراچي شھر کي
 سنڌ جو نصب گاهه بڻايائون. انگریزي حڪومت جي دور
 سان، انگریزي تعليم ڦھلائڻ جو نه ڪم شروع ٿيو.
 سنہ ۱۸۴۶ع ۾، ڪراچي شھر ۾، چرچ مشن سوسائٽيءَ پاران
 انگریزي سکول اڀريا ٿيو. چرچ مشن سوسائٽيءَ جي
 پادري ۾ جو مکيه ڪم هو پنھنجي مذھب جو ڀرچار ڪرڻ ۽
 ۽ ڪرسٽ جي متن کي ڦھلائڻ. انهي حقيقت کان ۾ انڪار
 ڪري نه سگھبو، نه پنھنجو مکيه ڪم ڪندي ۾، چرچ مشن
 سوسائٽيءَ جي پادري عام لوڪن جي ڀلي ۽ پھريءَ جي
 ڏس ۾ چڱيون ڪوششون ورتيون. سندن شھوا ۽ قربانيءَ
 جي ڪارنامن جو اڻ لکيو اثر، ٻين تي ۾ ڀرڻ لڳو. اھڙي
 ريت، عام لوڪن ۾ بوجھ، ڀرڻ لڳي، نه انساني حقوق جو
 اھو به ھڪ حصو آھي، نه ٻين جو نه خيال ڪجي ۽ انهن
 خاطر ڀڻ ڪوشش وٺجي.

اھڙيءَ ريت، سماج شھوا ۽ پبلڪ جیوٽ جي سمجھ،
 وڌڻ لڳي. اھڙيءَ حالتون ابتدائي منزل تي آھيون.
 حڪومت پاران، ڪراچي ۽ حيدرآباد شھرن ۾،

سند جي پبلڪ جيوت

هءاء اسڪول، سنه ۱۸۵۶ع ۾ هسٽيءَ ۾ آيا. بعد ۾ عام لوڪن ۾ انگريزي تعليم جو ڦهلاءُ ٿيڻ لڳو. انهن چوڻ کان رهي نه سگهيو ته انگريزي تعليم سان لوڪ جي اوج ۽ منور ٿي ۽ ڦيرو اچڻ لڳو.

سند ۾ هاءِ سڪول نه پر پڻا ٿيا هئا، پر شاگردن کي مئٽرڪ امتحان ڏيڻ لاءِ ڪهي بمبئي ۽ وڃڻو پوندو هو. انهي زماني ۾ بمبئي وڃڻ به ڪا سولي ڳالهه نه هئي. سنڌين لاءِ بمبئي هڪ ولايت وانگر هئي. اتيچو اهو وڃي لوڪرين ۾ لڳندا هئا. سنه ۱۸۷۸ع ۾ ڪراچي شهر ۾ مئٽرڪ امتحان لاءِ ٻهريون دفعو مرڪز بڻيو، جنهن بعد مئٽرڪ امتحان لاءِ بمبئي ۽ ڪراچي دقت دور ٿي. پر ڪاليجي تعليم لاءِ سنڌي شاگردن کي بمبئي ۾ وڃي رهڻ ۽ تعليم پرائڻ کان سواءِ ٻيو چاڙهو ڪونه هو. اهو هر ڪو شاگرد ڪري نٿي سگهيو. فقط ڪي هوند ۽ هلنديءَ وارا ڪاليجي تعليم پرائي ٿي سگهيا. اهڙي سبب هو، جو سنه ۱۸۸۷ع تائين جڏهن ڪراچي شهر ۾ ٻهريون ڪاليج ”سند آرٽس ڪاليج“ ٺاهي سان اڀريو، ته تائين فقط ۱۵-۱۶ سنڌي شاگرد وڃي پڙهڻ لڳا. سنڌ جي اوج ۽ هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ انگريزي حڪومت گهڻو اڳ ۾ قائم ٿي چڪي هئي. انهن حصن ۾ انگريزي تعليم جو پٺ ڪافي ڦهلاءُ ٿي چڪو هو. انهن حصن جي پڙهيل طبقي ۾ چڱي سجاڳي

سند جي اوج ۽ هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ انگريزي حڪومت گهڻو اڳ ۾ قائم ٿي چڪي هئي. انهن حصن ۾ انگريزي تعليم جو پٺ ڪافي ڦهلاءُ ٿي چڪو هو. انهن حصن جي پڙهيل طبقي ۾ چڱي سجاڳي

آزادو ۽ نه هون. لوڪن کي، اها به اوجھه ڪانه هئي،
 نه سماج شهوا ۽ ٻياڪ جهڙوڪ جا لڳندڙن آهن! اها
 ڪار، انگريزن جي اوائلي دور ٽائين ۽ هلندي آئي،
 ۽ ائين پنڄي نه. سنه ۱۸۸۰ع ٽائين، سنڌ ۾، ٻياڪ
 جهڙوڪ جي شروعات ڪانه ٿي سگهي هئي.

سنڌ ملڪ ٿي، انگريزن جي حڪومت سنه ۱۸۴۳ع ۾ شروع
 ٿي. اهو سال، حيدرآباد شهر، سندن حڪومت جي
 گاديءَ جو هنڌ ٿي رهيو. ٻئي سال کان، ڪراچي شهر کي
 سنڌ جو تخت گاهه بڻايائون. انگريزي حڪومت جي دور
 سان، انگريزي تعليم ٽهائجڻ جو به ڪم شروع ٿيو.
 سنه ۱۸۴۶ع ۾، ڪراچي شهر ۾، چرچ مشن سوسائٽيءَ پاران
 انگريزي سکول اڀريا ٿيو. چرچ مشن سوسائٽيءَ جي
 پادريان جو مکيه ڪم هو پنهنجي مذهب جو اڀار ڪرڻ ۽
 ۽ ڪرسمس جي متن کي ٽهلائڻ. انهي حقيقت کان، انڪار
 ڪري نه سگهيو، ته پنهنجو مکيه ڪم ڪندي به، چرچ مشن
 سوسائٽيءَ جي پادرين عام لوڪن جي ڀلي ۽ اهڙيءَ جي
 ڏس ۾ چڱيون ڪوششون ورتيون. سندن شيوا ۽ قربانيءَ
 جي ڪارنامن جو اڻ لکڻ اٿس، ٻين تي به، ٻوڙ لڳو. اهڙي
 ريت، عام لوڪن ۾ اوجھه ٻوڙ لڳي، ته السالي جهڙوڪ جو
 اهو به هڪ حصو آهي، نه ٻين جو به خيال ڪجي ۽ انهن
 خاطر ٻڻ ڪوششون ورتي.

اهڙيءَ ريت، سماج شهوا ۽ ٻياڪ جهڙوڪ جي سمجهه
 وڌڻ لڳي. اڄ، حالتون ابتدائي منزل تي پهتيون.
 حڪومت پاران، ڪراچي ۽ حيدرآباد شهرن ۾،

سنت جي پبلڪ جيوت ۾ درجو

پبلڪ جيوت ۽ سماج شيوا جي لحاظ کان، سنڌ ملڪ گهڻو پئتي پهل هو. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن واري زماني ۾، ملڪ جو بلڪل وڏو حصو آدم مسلمان جو هو. مسلمانن ۾ ۱۰ طبقا هئا. هڪڙو هو سيدن، پيرن، ميرن ۽ وڏيرن جو، جي سڌائين پنهنجي رنگ ۾ رڻا پيا هولدا هئا. باقي طبقي ۾ مسلم آدم جو وڏو حصو اچي ٿي ويو، جي هئا غريب ۽ مسڪين هاري، پورهيت ۽ مزدور. اهي طبقي ۾ گهڻا الڳ اگهاڙا، اي اجهي ۽ ٻي وسهلا انسان هئا، جن جي رهڻي انساني درجي کان گهڻي گهٽ هئي. هي اڌر ۽ ٽڌر انسان، ميرن، پيرن ۽ وڏيرن جي ڏوريءَ ۾ ايتري قدر ٻڌل هئا، جو سندن حالت تي رحم کائڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چاڙهو نه هو. ملڪ جي هندو آدم مان، ڪي ٿورا ذميدار، ڪجهه حصو سرڪاري نوڪريءَ ۾ لڳل، ڪيترا سارا واپاري ۽ گهڻا ننڍا ننڍا دوڪاندار هئا. ملڪ جا اهي جدا جدا فرد پنهنجيءَ ۾ ئي پورا هولدا هئا. هر ڪو پنهنجي دائري ۾ رڌل رهندو هو ۽ پنهنجي سور پيو ٽائيندو هو. سپاويڪ، سوار ٽپي خود غرضيءَ جا الڳ منجهن زور هئا. گهڻي ۾ گهڻو، خاندان جي پاتهن طرف ڪنهن جو ڌيان وڃي سگهندو هو. پنڳت جي بهتريءَ ۽ سماج جي پلائيءَ جو خيال ڪنهن کي

ڪي ريتي، انهي ڪميشن جي برخلاف ٻڌندو روت داخل ڪندي، سبڪ ڇڏندو ره ٻڌندا ڀاڱا ڏاڻا. هيءَ حو-
ٽرڪس ۾ اوهان جي رهڻ لاءِ اسان اکر ڪڙو
ڪيو آهي، تنهن ۾ لاڻو اسان وٽو آهي ”ڇڏندو ره ڪريو.“
اڃا آهي اسان تي دٻاءُ هٿا سبڪ ڇڏندو ره جي ٻوٽو سهڻيءَ لاءِ.

سنت جي ٻڌاءَ جيوت ۾ درجو

ٻڌاءَ جيوت ۽ سماج شيوا جي لحاظ کان، سنت ملڪ
گهڻو پئجي پيل هو. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن واري زماني ۾، ملڪ
جو بلڪل وڏو حصو آدم مسلمانن جو هو. مسلمانن ۾
۾ طبقا هئا. هڪڙو هو سيدن، پيرن، ميرن ۽ وڏيرن
جو، جي سدائين پنهنجي رنگ ۾ رتا پيا هوندا هئا. ٻئي
طبقن ۾ مسلم آدم جو وڏو حصو اچي ٿي ويو، جي هئا غريب
۽ مسڪين هاري، پورهيت ۽ مزدور. الهي طبقن ۾ گهڻا
انگ اگهاڙا، اي اجهي ۽ ٻي وسيلن سان هئا، جن جي
دهلي الساي درجي کان گهڻي گهٽ هئي. هي اڌر ۽
۽ ٽڌر انسان، مڙن، پيرن ۽ وڏيرن جي ڏوري ۽
ايتري قدر ٻڌل هئا، جو سندن حالت ٽي رحم کانئس کان
سواءِ ٻيو ڪو ڇاڙهو نه هو. ملڪ جي هندو آدم مان،
ڪي ٿورا زميندار، ڪجهه حصو سرڪاري نوڪري ۾
لڳل، ڪيترا سارا واپاري ۽ گهڻا ننڍا ننڍا دوڪاندار هئا.
ملڪ جا اهي جدا جدا فرد پنهنجي ۽ ٻئي پورا
هوندا هئا. هر ڪو پنهنجي دائري ۾ رٿل رهندو هو
۽ پنهنجي سور ٻيو ٿاڻيندو هو. سپاويڪ، سوار ٿيڻي
خود غرضي ۽ ڇا انگ منجهن زور هئا. گهڻي ۾ گهڻو،
عائدان جي پائين طرف ڪنهن جو ڌيان وڃي سگهندو هو.
مگت جي ايتري ۽ سماج جي پلائي ۽ جو خيال ڪنهن کي

ڪي ريتي، الهي ڪميشن جي ترخلاف پنهنجو ووت داخل
ڪندي، سڀت هرچند راه پنهنجا پراڻ ڏاا. هيءُ جو
ٽرڪ-ڙ ۾ اوهان جي رهڻ لاءِ، اسان اکر ڪڙو
ڪيو آهي، تنهن جو نالو اسان رکيو آهي ”هرچند راه نگر.“
اها آهي اسانجي نڪ پتا سڀت هرچند راه جي پوتر سهڻيءَ لاءِ.“

قابل چيئرمين صاحب، پنهنجي تقرير ۾، سنڌ پراڻت جي مکيه مسئلن جو، اهڙي قابليت ۽ صفائيءَ سان ذڪر ڪيو، جو باهريان آيل ٻيلهيگيٽرس، سنڌ جي مسئلن کي لهائين ٿا ۽ غور سان ٻڌو ۽ چڱي دلچسپي پڻ ڏيکاري. اهڙيءَ ريت، مسٽر هرچندراءِ، سنڌ جي مکيه مسئلن طرف، سڄي ديس جي مکيه اڳواڻن ۽ اخبارن جو ڌيان ڪاميابيءَ سان ڇڪائي سگهيو.

*

*

*

سنه ۱۹۳۱ع ۾، ڪراچيءَ ۾، ٻيو دفعو، انڊين نئشنل ڪانگريس جو سالانو جلسو ٿيو. اهو ۴۵ ڪانگريس سيمينار هو. ڪراچي شهر ۾، جو ڪانگريس ڪئمپ اڏيو ويو هو، سو سنڌ جي اهڙا، سٺا هرچندراءِ جي عزت ۽ شان ۾، ”هرچندراءِ اڪيڊمي“ جي نالي سان سڏيو ويو.

سيمينار جي مرحلن ڪاميابيءَ جو چيئرمين ڊاڪٽر چونڊرام گدواڻي هو. هن صاحب، پنهنجي تقرير ۾، سٺا هرچندراءِ نسبت ۾، هن ريت ذڪر ڪيو:

”سنڌ کي، ڪانگريس سيمينار ڪوٺائڻ جو بهربائين سوياءُ پراڻت ٿيو، تنهن کي اڄ پورا ۱۸ ورهيه گذري چڪا آهن. سٺا هرچندراءِ سنڌ جي گذريل ڪانگريس جي سواگت ڪاروائي سميت ۽ جو سياڻپي ۽ مکيه جوڙجڪ ڪندڙ هو. اسان لاءِ اها فخر جي ڳالهه، آهي ته اڄ جي لڙائيءَ جو بهربائين شهيد سٺا هرچندراءِ ٿيو. لڙائي شروع ٿي، جڏهن قوم سائمن ڪميشن کي بهشڪار ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ڊاڪٽرن جي رائي

سميلن سوياڙو نه ٿيندو. پر، آزمودِي ڏيکارڻ لاءِ ڪراچي ڪالگريس سميلن لاءِ ڪامياب ٿيو. ڪالگريس سميلن ۾ اڳرائي پيش ٿيڻ وقت، جن سنڌي سڄڻن، نگرانن جي پڙهائيءَ ۾ قرار ڏنو ڪهون ۽ ٻيڙي ورائي سي هي هئا. هورالند ڪيمنگ، ٺاڪرداس ڪوهچند، لالچند اڙاءِ، مسٽر اڙوب خان، عبدالرحمان، نرسا سترو، مٿراداس رامچند، گوبالڌاس جهٽمل، حافظ ۽ ڪلهوڙو ڪلهوڙا.

سيڪ هرجندراڙ، مرزا ڪاميٽيءَ جي چيئرمين جي حيثيت ۾، ڪالگريس سميلن ۾ ڪا ٺاهه ڪئي نٿي. مسٽر واجا، جنرل سيڪريٽري، الدين بخش ڪالگريس، ڪالگريس رپورٽ ۾، سيڪ هرجندراڙ جي نگران سميت، هي محال ظاهر ڪيا:

”آجيان ڪاميٽيءَ جو چيئرمين، آرٿرل مسٽر هرجندراڙ وڻنداس، هڪ جهوار ۽ آزمودگار ڪالگريسي اڳواڻ هو. موقعي تي، چيئرمين صاحب هڪ سهڻي ۽ وڏاڏاڻي نگران ڪئي. اڃا نگران ٺاهه ڪئي ڏيک ۾ ۽ چندن لشطن ۾ ٺاهه ڪيل هئي. چيئرمين صاحب اوائل ۾، آيلن مهمالن جي لاءِ ڪم ۽ ٻيڙي سان آجيان ڪئي، جنهن بعد، سنڌ ماڻه ٿي. روشني وجهي، ڪراچي شهر جي ليزيءَ سان اسرڻ ۽ وڌڻ جو ذڪر ڪيو. نگران جو سلسلو جاري رکندي، مسٽر هرجندراڙ، داس جي ٽن چئن مک مسئلن طرف سميلن جو ڌيان ڇڪايو. انهن مسئلن جو حل، داس جي ٻيڙيءَ ۽ واڌاري لاءِ بلڪل ضروري هو.“

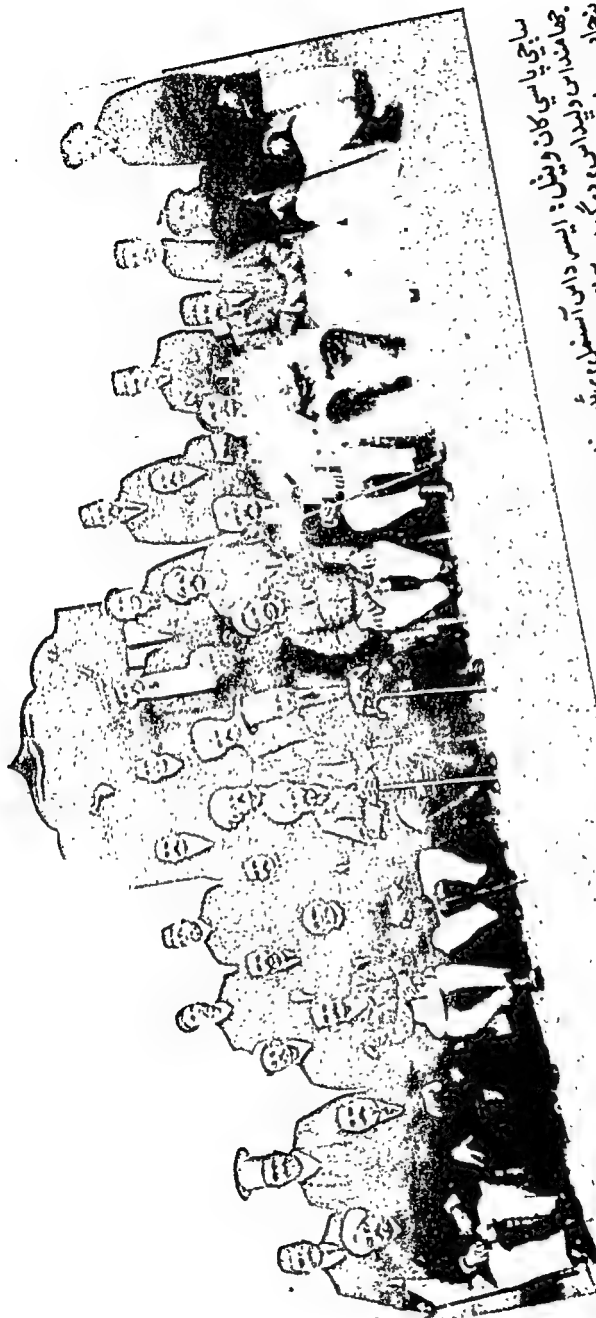
مسٽر آر. ايم. سياني چولڊيو ويو. جنهن بعد ڪراچي ڪانگريس جو پريزيڊنٽ اواب سيد محمد ٿيو.

اواب سيد محمد، مئسنور جي هاڪاري حاڪم، ٽيپو سلطان جي ڀاڻي مان هو. هو صاحب وڏو وطن پرست ۽ آزاد خيال انسان هو. سن ۱۸۸۷ع ۾، مدراس ڪانگريس سميلن وقت، اواب سيد محمد ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيو. انهي زماني ۾، هندستان جا مسلمان، راجنهي ۽ سياسي ڳالهين ۾ خير ڪا دلچسپي وٺندا هئا. اهڙي زماني ۾، اواب صاحب جو ڪانگريسي مرڪزن ۽ قومي اصولن تي ڪم ڪرڻ، هڪ وڏو جرئت ڀريو قدم هو. سن ۱۹۰۳ع ۾، مدراس ڪانگريس سميلن جي مرحبا ڪاميٽيءَ جو چيئرمين اواب سيد محمد هو. اواب صاحب اڀيريل ليجسليٽو ڪائونسل (دهلي) جو ميمبر هو.

ڪراچي ڪانگريس سميلن ۾، جي مڪي، اڳواڻ اچي شريڪ ٿيا هئا، سي هي هئا: ڊي. اي. وڇا، پوپندر نات باسو، ڊي. اي. ڪاري، گوڪلداس ڪي. پارٻڪ، پنڪٽ نات سهن، ٽي. سي. شيشاڪري آڙ، اين. ايم. سمريت، آر. اين. مڌواڪر، پنڊت بشن نارائڻ ڌار، محمد علي جنها، آغا خان، لالا اچيتراءِ، گنگا پرساد ورما، لالو ڀائي ساملداس ۽ ٻيا.

فيروز شاهه، ميهتا، سريندر نات پٽرجي، گوکلي ۽ پنڊت مدن موهن مالوي، صحت سبب ڪراچي ڪانگريس سميلن ۾ شريڪ نه ٿي سگهيا. اهڙن مدبرن جي شريڪ نه ٿيڻ ڪري، اوائل ۾ ائين ٿي سمجهيو ويو ته ڪانگريس

ساجي پاسي کان وٺيل: ايسر دامن آسمنل، رئيس غلام محمد ميرگري، ڏيپچند ادجها، ڪلوم ٻهول، غلام علي چاڪلا، سينٽ هرنڊ مرزا، هيئرلنڊ ڪيسنگ،
 جها منڊاس وٺيداس، درگداس اڏواڻي، لوڪامل چيلرام، ڏيپچند اڏواڻي، ايسر سنگ، هرنڊ سينگل، لالا موٽيلال، ميرنواچند وٽچيند، ڪوٽو مل ليڪراج، هاسا مراد وٽچنداس ٺارال،
 ڏيپچند، هاسمول چيلرام، گوند رادر لالچند،
 ڪوٽوالداس جهمٽمل اڏواڻي، ايسر سنگ، هرنڊ سينگل، لالا موٽيلال، ميرنواچند وٽچيند، ڪوٽو مل ليڪراج، هاسا مراد وٽچنداس ٺارال،
 هيئرلنڊ ڪيسنگ، غلام حسين قاسمي، ٻينهن مل.

سيت هر چند راء وشداس (جهت من) راء نهادر
هرالند کجمنگ ۽ مسٽر غلام علي چاڳلا (جنرل سيڪريٽري)
اوڪامل چيلارام، ڪلومل پهلومل، همامنداس ولسداس
۽ درگداس بي. آڏواڻي (سيڪريٽري) ۽ ڏيپچند ٽي.
اوچها ۽ شهوارام ڏولمل (خزاني) لالا موٽيسلال
(ڪيٽان والٽهر دل).

ڪراچي ڪالگريس سوهلن جو پريزيڊنٽ، آرپيل نواب
سيد محمد ڪراءِ چولڊيو ويو. دستور هو ته جڏهن پرائم
۾ سوهلن ٿئي، تڏهن ڪي پريزيڊنٽ جو نالو پيش ڪرڻو
پوندو هو، پوءِ جدا جدا پرائتن ڪي پڇوڇا رانا ڏيڻا
هئا. سنڌ ۾ مسلمانن جي ڪيڙائي هئي ۽ ڪيڙائي واري
چاليءَ ۾ وڌيڪ دلچسپي پيدا ڪرڻ لاءِ عمدو وسيلو هو
ته سنڌ ۾ ٿيندڙ ڪالگريس سوهلن جو پريزيڊنٽ هڪ
مسلم ٿئي. سو، دوراندوشيءَ کان ڪم وٺي، سنڌ جي
اڳواڻن نواب سيد محمد جو نالو ڏنو. اها سڀ پرائم
سنڌ جي رڪ سان شامل راءِ ٿيا. اهو لکڻ به بي جاءِ
نه ٿيندو ته سنه ۱۹۰۷ع ۾، سورج ڪالگريس ڪئمپ ۾،
سنڌي اڳواڻن جڏهن ايندڙ سال لاءِ سوهلن جي ڪوٽ
ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، تڏهن به، پريزيڊنٽيءَ لاءِ
نواب سيد محمد جو نالو وڻيو هئائون.

نواب سيد محمد، ٽيون مسلم اڳواڻ هو، جو ڪالگريس
پريزيڊنٽ چولڊيو ويو. هن کان اڳ، سنه ۱۸۸۷ع ۾،
مدراس ڪالگريس جو پريزيڊنٽ، مسٽر پندراڻدين طبعجي
ٿيو ۽ سنه ۱۸۹۶ع ۾، ڪلڪتي ڪالگريس جو پريزيڊنٽ،

مانائي اچي ويئي هئي . پر ، وڏي خوشيءَ جي ڳالهه آهي ، جو اها مانائي ڪراچيءَ ۾ صفا عدم بهدا هئي . ڏٺو ويو ته ڪراچيءَ ۾ ڪالگراس سمن کي ڪامياب بنائڻ ۾، ڪابه ڪم ڪر ڪانه چڏي ويئي هئي . جهڙوڪ ڪاروباريان لاءِ اهو ڪم ٿيون هون ، ته انهن ڊنگ ۾ سمن جو بندوبست ۽ انتظام ئي گذريو ، تنهن کي ڏسي انهن ضرور چئبو ، ته اهيڪارن ياريان ڊيپارٽمنٽ جي سمن سھنج ۽ سهوليت لاءِ انتظام اڃايت ساراهه جوڳو هو . ڪاروبار جي روح نه قابليت سان ڪيل هئي . هر ڪم پنهنجي مرض ادائيءَ ۾ لڳل هو ۽ ڇوڪر ڪم بالڪل چڱيءَ طرح ۽ اڪمشتيءَ سان ئي گذريو . ڪابه دست اندازي ڪانه ئي ٿي . ڪم ڪندڙن ۾ گڏيل حوابداريءَ جو انگ جهڙوڪ هو . هر ڪنهن چوڻيءَ ڪامٽيءَ جا ڪم ۽ حوابداريون مٿس ٿيل هيون . سمن جو سمورو ڪاروبار، بنان ڪنهن انگ جي ، بالڪل لڳل طرح ۽ ساراهه جوڳي ڊنگ ۾ ئي گذريو .

”والتر دل صا شواذاري ، واپار ۽ ڏنڌي واري طمئي مان ٺيل هئا . انهن پنهنجي مرض ادائيءَ ۾، ڪابه ڪم ڪانه چڏي . وڏيءَ دل ۽ صحت مذهب سان ، آيلن جي خدمت ڪيائون . جهاز ۽ ريلوي رستي ، جي ڊيپارٽمنٽ پاران آيا هئا ، تن جي خاطر داري ڪيائون . سمورو انتظام ڪروڙ ۽ سمن بعد ساڳئي مذهب ۽ خاطر داريءَ سان ڪن روانو ڪروڙ ۽ انهي ڏس ۾ ، انهن شوب بان پتوڙيو . سندن ياريان ، ڪالگراس پراز ڊپارٽ

جي آجـمان نهايت شالائي ۽ شالدار ڏيک ۾ ٿي .
 پوزيڊلٽ جي سرگس ۾ اهڙي چستي ۽ ڦرڻي سان
 بهرو ورتائون ، جو سرگس جو نظارو نهايت شالدار ٿي
 لڳو . ڪراچي اواسي ، هزارن جي تعداد ۾ ، سرگس ڏسڻ
 لاء اڪري اڀار ٿيا ۽ سرگس واري سڄي رستي تي
 ماڻهن جي ٻهر لڳي پئي هئي . اهڙو نظارو هو ، جو
 ڪراچي اواسي الهي واقعي کي فخر سان باد ڪندا
 ايندا . الهي پيڪيڊار ڏيکاء جو عام لوڪن تي وڏو
 اثر ٿيو . هو سمجهڻ لڳا ، ته ڪانگريس ئي ديس جي
 جهڙي جاڳندي جماعت آهي ، جا سندن اهمجن ۽ امنگن
 لاء آواز ڪڙو ڪري ٿي سگهي .

”سند لاء اها وڏي شرف جي ڳالهه هئي ، جو
 سند مان پنجن سون کان به وڌيڪ ڊيمڪريٽ ٿي آيا هئا .
 گذريل ڪانگريس جلسن ۾ ، ٻين پراستن ۾ ٿيل ڊيمڪريٽن جي
 پيٽ ۾ ، اهو تعداد نهايت همٿائيندڙ هو . ڪراچي
 ڪانگريس سميٽي ، نه فقط هاڪارو ۽ يادگار جلسو ٿيو ،
 بلڪ ، هر حالت ۾ هڪ ڪامياب سميٽي ٿي گذريو .
 هن سميٽي ۾ ، سڌاري ۽ واڌاري جي واٽ ۾ ، جي قدم
 کنيا ويا ۽ پروگرام وڌيا ويا ، سي آئنده لاء ڪانگريس
 اڳواڻن جي سهڻي ۽ ٺاهوڪي رهڙي ڪندا رهندا .“

*

*

*

ڪراچي ڪانگريس سميٽي جي آجمان ڪاميٽي ۽ جا
 ڪل ۲۰۱ ميمبر ٿيا هئا . مرحبا ڪاميٽي جا عهديدار
 هيٺيان هئا :

مالائي اچي ويٺي هئي . پر، وڏي خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جو اها مالائي ڪراچيءَ ۾ صفا عدم بهدا هئي . ڏاڍو پورو ڪراچيءَ ۾ ڪالگريس سمن کي ڪامياب بنائڻ ۾، ڪا به ڪسر ڪانه ڇڏي ويٺي هئي . جيتوڻيڪ، ڪاروباري لاءِ اهو ڪم يقين هو، ته به، جنهن ڊنگ ۾ سمن جو بندوبست ۽ انتظام ٿي گذريو، تنهن کي ڏسي انهن ضرور چئبو، ته ائين ڪاروباري ڊيلنگهين جي سڪس سهنج ۽ سهوليت لاءِ انتظام نهايت ساراهه جوڳو هو . ڪاروبار جي روح به قابليت سان ڪهل هئي . هو ڪو پنهنجي فرض ادائيءَ ۾ لڳل هو ۽ ڇڏو ڪم بلڪل چڱيءَ طرح ۽ ڀڪمشتيءَ سان ٿي گذريو . ڪا به دست اندازي ڪانه ٿي ٿي . ڪم ڪندڙن ۾ گڏيل حوابداريءَ جو انگ جهڙو هو . هر ڪنهن چوڻيءَ ڪاميتيءَ جا ڪم ۽ حوابداريون مٿو ٿل هيون . سمن جو سمورو ڪاروبار، بدن ڪنهن اٽڪ جي، بلڪل اهڪ طرح ۽ ساراهه جوڳي ڊنگ ۾ ٿي گذريو .

”والتيبر دل صا شواذاري، واپار ۽ ڌنڌي واري طئي مان ٺهيل هئا . انهن، پنهنجي فرض ادائيءَ ۾، ڪا به ڪسر ڪانه ڇڏي . وڏيءَ دل ۽ سخت مصمت سان، آئين جي خدمت ڪيائون . جهاز ۽ ريلوي رستي، جي ڊيلنگهين باغران آيا هئا، تن جي خاطرداري ڪيائون . سمورو انتظام ڪرڻ ۽ سميلن بعد، ساڳئي مصمت ۽ خاطرداريءَ سان کين روانو ڪرڻ ۽ انهي ڏس ۾، انهن هرب پاڻ بتورڻو . منهنجي ڀارن، ڪالگريس پراڻا بدلت

ڪراچي ڪانگريس سميلن ۾، هندستان جي جدا جدا ڀاڱن مان آيل ٻه ڊيپٽي گيٽن جو ڪل تعداد شمار ۱۲۵ هو، پر اهي ڪوٽ جي پورائي، بلڪل چڱي طرح، سنڌين پوري ڪري ڇڏي. سنڌ مان، پنجن سون کان به وڌيڪ ٻه ڊيپٽي گيٽ بڻيا هئا.

انڊين نئشنل ڪانگريس جي ۲۸ سميلن جي رپورٽ جي مهاڳ ۾، ڪانگريس جي جنرل سيڪريٽري، مسٽر ڊاڪٽر ايڊلجي وڃا، ڪراچي ڪانگريس سميلن اسيمبلي، پنهنجا رايو هن ريت ظاهر ڪيا. چي: ”انهن چوٽا کان رهي نه سگهيو، ته جنهن اميد ۽ اساهه سان، ڪراچي ڪانگريس سميلن جو انتظام ٿيل هو، سو نهايت ساراهه جوڳو هو. مکيه ڪاروباري، جي سميلن جي بندوبست ۽ انتظام ڪرڻ ۾ جنمي ويا هئا، تن لاءِ اهو ڪم صفا انهن ڳالهه هئي. انهن مان فقط ڪن کي اها چاڻ هئي، ته انهن هنڌ، ڪانگريس سميلن جو انتظام ڪهڙي ريت ٿيندو هو. سٺن وسيلن ۽ هڏ ڏوڪي ڪاروبارين ڪراچي سميلن کي نهايت ڪامياب بڻايو.

”ارمان سان ظاهر ڪرڻو ٿو پوي، ته ڏٺو ويو آهي ته ويجهڙائيءَ ۾ ڪانگريس سميلن جا جلسا، اهڙا نه ٿي سگهيا آهن، جهڙا ٿيڻ گهربا هئا. چڻ ته اهي قومي اميد ۽ جدا ٿڌا ٿي رهيا هئا. ديس جي جدا جدا ڀاڱن کان ايندڙ ٻه ڊيپٽي گيٽن جو تعداد نه گهٽجي ويو هو، پر جن برائين ۾ ڪانگريس سميلن ٿي رهيا هئا، اتي جي ٻه ڊيپٽي گيٽن جو تعداد به گهٽي قدر گهٽجي رهيو هو. ملڪ ۾، گهڻي قدر

کان سواء، ڊيلنگتن ۽ وڙيٽون هي ٽڪيٽن مان ۱۱ هزار روپيا وصول ٿيا.

”سند جي مسلمانن جو سرڪردو، رئيس غلام محمد ٻارڙي، اڳيئي سبڪ هرچندراءِ جو ساٿي بڻجي، ڪم ڪار ۾ رڌل هو. سبڪ هرچندراءِ جي اثر سبب ڪراچي شهر جا مڪرم مسلم اڳواڻ، مسٽر غلام علي ڇاڳلا، مسٽر غلام حسين قاسم ۽ مهر ايوب خان به اچي شامل ٿيا ۽ سبڪ هرچندراءِ جا هڪ مضبوط ڪهاڻون. مسٽر غلام علي ڇاڳلا، مرحوما ڪاميٽي جي بن حنزل به ڪريٽيون مان هڪ بڻجي، وڏي جوابداري پدهتي سر تي هموار ڪري، سهيان جي ڪم کي وڏي هٿي ڏني.“

”ڏسو ته سند جي مسلم دوستن، نه فقط ڪراچي ڪالگريس سهيان جي ڪارروائيءَ ۾ اڀرو ورتو، بلڪ، سمن جي اعظام ۽ بددوست ڪرڻ ۾ به چڱو حصو ڏنائون. سندن سامهه ۽ ڇوڪار ثابت ڪيو، ته هندستان جي امن، حصن ۾ وسندڙ مسلمانن جي بست ۾، سند جي مسلم حالي بڻجي نه پيل هئي ۽ سندن سامهه قومي ڪوششن سان هو. ڪراچي ڪالگريس ۾، سند جا مسلمان، چڱي تعداد ۾، ڊيلنگتن ۽ وڙيٽس ٿي آيا. هملتانين، هڪي به ڪالگريس جا سمن ٿيا هئا، ان ۾، ايتري تعداد ۾، مسلمان شريڪ نه ٿيا هئا. ڪالگريس جي تاريخ ۾ اهو ٽيون ورق ورتو، جڏهن جو شرف سند کي حاصل ٿيو ۽ جڏهن جو حص سبڪ هرچندراءِ جهڙي فرد لغز ڳواڻ اهو.“

انڊين نيشنل ڪانگريس سان ناتو

راهه ۾ باڪل وڌي اٿڪ ثابت ٿي. سنڌ جا
ڪانگريس طرف ڇڪجڻ ۽ ڪانگريس سهيلن ۾ شريڪ
انهي ڳالهه کي ڏسڻ لاءِ ”سنڌ گزيٽ“ هر دم تيار آهي.
مسٽر غلام محمد پڙ ڳڙي، ڪانگريسي ٻيلهگيت بڻجي،
مان گهي باڪهپور وڃي ۽ سنڌ ۾ ڪانگريس سمجھ
لاءِ ڪوٽ واري ٺهراءَ جي پٺيڙائي ڪري، انهن واقعن
”سنڌ گزيٽ“ کي اهڙي پريشاني ۾ وجهي ڇڏيو، جو
ايتري قدر وهلور وڃي لڪڻ لڳي، ته اهي حقيقتون،
دنيا جي ٽن کنڊن، ايشيا، يورپ ۽ آفريڪا کي اوڏي ۾
وجهڻ لاءِ ڪافي آهن. ”سنڌ گزيٽ“ پاران سڄو سال
پروڳندا ٺهندو رهيو ۽ اهائي ڪوشش جاري رهي ته سنڌ
جا مسلمان، انڊين نيشنل ڪانگريس کان ٻاهر ۽ ڏور رهن.
”مالي مسئلو“ ڪو رواجي نه هو. ڪراچي جي
پارسي قوم کان، الهی ڏس ۾، ڪا اميد رکڻ اجائي ڳالهه
هئي، جو جو منجهن قوميت جو انگ ڪو نه هو. ٻيو، سڄي
ديس کي، هڪ لاکه مالي حالت مان لنگهڻو پيو هو، جنهن جو
اثر، سنڌين تي پڻ ٿيو هو. پر قدرت سيٺ هر چند راءِ
کي نه وساريو. ڪراچي شهر جي اصلوڪي پاڻي،
اولڊ ٽائون ۾، سيٺ ايسر داس آسنمل سنڌي پنجاهي،
هڪ وڏو شاهوڪار واپاري هو. سيٺ هر چند راءِ جي
اثر هيٺ اچي، هن صاحب، ڪراچي ڪانگريس لاءِ
ٽي هزار روپيا ڏيئي، فنڊ جي شروعات ڪئي. الهی شروعاتي
بڊار قدم، حالتن ۾ وڌي سهوليت پيدا ڪئي. سنڌ
۲۰ هزارن روپين کان ڪجهه وڌيڪ رقم ڪٿي ٿي. الهی

٢٨ سميلن ڪراچي ۾ ٿيندو.

اعڙي ۽ ريسٽ، الدين نيشنل ڪاليجس جي هسٽي ۾ کان
٢٨ سالن بعد، سنڌ-۾، ٻهرايون دفعو، ڪاليجس سميلن ٿيو.
مسٽر هاسارام وشنداس نارائڻي، وڪيل، ڪراچي، ملڪي
۽ قومي ڳالهين ۾ بلڪل چڱي دلچسپي وٺندڙ هو ۽ ڪاليجس
جلسن ۾ شريڪ ٿيندو هو. هن صاحب، ڪراچي ڪاليجس
سهيان ۽ الهی موقعي تي ٿيل ٻين ڪاليجس جا احوال،
اهميت دلچسپ ۽ شاندار ڊيڪ پر امان ڪري، ۽ ساڳئي
وقت، سنڌ جي گذريل ٣٠ سالن جي ٻاڪ جهوپ تي
روشني وجهي، نه ٺاهوڪا ايڪم، ڪلڪتي جي دور ۽
هاڪاري ماهوار، ”مادون روڊو“ ۾ لکيا هئا. انهن ٻن
جي آڌار تي، هي احوال ڏجي ٿو:

”هاڪهه ٻه ڪاليجس ۾، سٺ هرچند راه جي ڪوٺ،
تي فيصلو ٿيو ته ٢٨ ڪاليجس سميلن ڪراچي ۾ ٿيندو.
سميلن جي سهوري انتظام ۽ بندوبست ڪرڻ ۾، جي عملي
مشڪلاتون هيون، تن کي ڌيان ۽ ويچار ۾ آڻي، انهن
چوڻ کان رهي ٿو سگهجي، ته ڪراچي ڪاليجس سميلن،
سٺ هرچند راه جي جهوپ جو هڪ وڏو، مکيه ۽ شاندار
ڪار ٺاهو هو. الهی وقت ۾، اهو سميلن سٺ هرچند راه جي
ڪري ئي ٿي سگهيو. ته ته، سميلن ڪولائٽ جو فعال اڳوڻو
وانگر هڪ خواب ٿي رهندو آهي ها. سميلن لاءِ
ٽياريون ڪرڻ جي شروعات ٿي، ته ڪجهه ڏينهن ساريون
اڳ ڏٺيون ۽ اڳ ٻڌيون مشڪلاتون اڪري اڏياريون ٿيون.“
”ڪراچي ۽ جي ڪورن جي اخبار ”سنڌ گزيٽ“ الهی

۽ ملڪي معاملن ۾ چاهه ڪو نه هو. سنڌ ۾، ڪي اهڙا شاهوڪار ۽ پوڄي وارا وڪيل ڪو نه هئا، جهڙا اهوئي ۽ انهن شهرن ۾ هئا. انهن حالتن سبب، سنڌي اڳواڻن کي، ڪانگريس سميلن لاءِ ڪوٽ ڪرڻ چڻي همت ڪانه ٿيندي هئي.

ديوان ٽهڙام ڪهچند جي زوردار چاههنا هوندي هئي، ته سنڌ ۾، الدين نيشنل ڪانگريس جو ساليانو سميٽن ڪوٺايو وڃي. پر مالي مجبورين سبب، عملي ڏس ۾، ڪو قدم ڪڍي نه سگهيو. اها حالت ۱۹۰۷ع تائين هلي. ۱۹۰۷ع ۾، سورت ڪانگريس جي ڪاروبار شروع ٿيڻ کان اڳ، سنڌ جا عروضي ڪانگريس ڪئمپ ۾ ڪنا ٿيا ۽ فيصا ڪمائون. ته ايندڙ سميٽن ڪراچي ۾ ٿيڻ لاءِ ڪوٽ ڏجي. پر، سورت ڪانگريس ۾ وڏو گوڙ شور ٿي پيو ۽ ڪي واقعا پڻ ٿيا، جن سبب، سنڌ جي اڳواڻن کي، ايندڙ سال لاءِ سميٽن جي ڪوٽ ڪرڻ جي همت نه ٿي. جنهن بعد، سنڌ ۱۹۱۱ع ۾، سميٽن سڏائڻ لاءِ تيار ٿي ويا ۽ لنڊن ۾ ڏنائون. پر بهار پاران جي ڪوٽ، گذريل ٻن سالن کان ٿيندي رهي هئي، تنهن ڪري سنڌين کي بهار جي فائدي ۾ هٿ ڪڍڻو پيو. سنڌ ۱۹۱۲ع ۾، بالڪيپور ڪانگريس ۾، سنڌ پاران ڪوٽ ڪرڻ جو ٺهراءُ سهڻ هرحندراء پيش ڪيو ۽ مسٽر غلام محمد ڀرڳڙي ۽ انهي ٺهراء جي پٺڀرائي ڪئي. مسٽر ڀرڳڙي، سنڌ پاران ڊپليگيٽ ٿي، ڪانگريس ميٽر ۾ شريڪ ٿيو هو. سندن ٺهراءُ بحال ٿيو ۽ فيصا ٿيو ته الدين نيشنل ڪانگريس جو

هیرالند کیمسک کي لاکید کیل هئي، نه سنڌ جهڙي
پنهي ٻيل ٻرالت ۾، الدين تشمل ڪالگريس جو ڪاروبار
انهن ۽ اعظام سان هلائي، نئون روح ڦوڪڻ جي ڪوشش
وٺي. انهن جوڳ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو، نه هو دشواس انهن
ارچوانن ۾ ڌوڏو ويو هو، تنهن ڇا هي جوان بيمسڪ لائق هئا.
سيت هر چندراء، سنڌ جهڙي پوئتي ٻيل ٻرالت ۾، الدين
تشمل ڪالگريس جو جهڙو، لاڳيتو ۳۰ سال، اوچو
رکندو. آيو.

اها حقيقت هئي، نه ۱۹ صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين،
سنڌ ۾، پبلڪ جهڙو ڪنهن وڏي ۽ منزل تي نه رهي
هئي. ساڳئي وقت، اها به حقيقت هئي، نه سنه ۱۸۸۵ع ۾،
الدين تشمل ڪالگريس جي ٻهين مهڙي، جڏهن سڄي هندستان
مان ڪل ۷۲ ٻه لکيهت آيل هئا، نه انهن مان نه عرصي
سنڌ جا ٻه هئا. انهيءَ بعد به، ڪالگريس جي هر سالاني
سهيالن ۾، سنڌ جا عرصي شريڪ ٿيندا ايندا هئا. پر،
سنڌ ۾، الدين تشمل ڪالگريس جو سهيالن نه ٿي
سگهيو هو. انهيءَ لاءِ وڏي رڪاوٽ ۽ اٽڪ هئي سنڌ جي
مالي حالت. سنڌ هڪ ننڍو ملڪ هو، جنهن جي
آمد شماري، بهنگال جي هڪ صوبي بمبئسنگ کان نه
گهٽ هئي. سنڌ ۾، ڪي ڪروڙ ٻئي ساهوڪار ۽ وڏا
زميندار نه رهندا هئا، جهڙا هندستان جي ٻين ڀاڱن
۾ هئا. ملڪ جو ۸۰ سيڪڙو آدمي مسلم هو، جن جي
ڪالگريس سان دلچسپي ڪانه هئي. ڪي ڳڻ ڳڻيا
هندو شاهوڪار ۽ زميندار هئا، تن جو به پبلڪ ڳالهه

د يادگيت اچي شامل ٿيا هئا، جن مان، سنڌ جي
 ”سنڌ سڀا“ جا ٻه عيوضي، ديوان ڏيارام جهڻمل ۽ ديوان
 اڏارام مولچند پٽ هئا. قومي فھر جي اثر ۽ ديس
 جي ستاري لاءِ ڪوششن ۾ دلچسپيءَ سبب، الهــي
 ڪانگريس کي ڏسڻ لاءِ، سيٺ وشنو داس بهالچند به،
 سنڌ مان گھڻي ڀڃڻي ۾ ويو هو. جنهن بعد، الدين
 نيشنل ڪانگريس جي ٻن ميمبرن ۾، ڪلڪتي ۽ مدراس
 ڏانهن پٽ ويو هو.

ڪانگريس جو چوٿون سھيل، سنه ۱۸۸۸ع ۾،
 اله آباد ۾ ٿيو. اله سھيل ۾، سيٺ هرچند راءِ شريڪ
 ٿيو. سھيل ۾ ٻھريون دفعو شريڪ ٿي، هڪ رٿ تي تقرير به
 ڪيائين. الهــي وقت، سندس عمر ۲۶ سال هئي.
 الهــي سال کان وٺي، سنه ۱۹۱۸ع تائين، سال به سال،
 ڪانگريس ميمبرن ۾ شريڪ ٿيندو هو ۽ چڱو ٻڌو وٺندو
 هو. انهن ۳۰ سالن جي عرصي ۾، الدين نيشنل
 ڪانگريس ۾، هرچند راءِ سنڌ پاران ايتا ٿي رهيو. انهن ڪٿي
 چڱي نه ڪانگريس لاءِ سنڌ، ۽ سنڌ لاءِ ڪانگريس،
 سيٺ هرچند راءِ ٿي هو.

سنڌ ۾ الدين نيشنل ڪانگريس جي ڪاروبار کي پھتي
 يارڻ لاءِ، سنه ۱۸۸۸ع ۾، مسٽر اٽلن اوڪٽوين هوم
 مسٽر هرچند راءِ کي ڪي خط لکيا هئا. انهن مان ٻه خط،
 ديوان ڏيارام گدومل شهاڻي جي انگريزي ۾ لکيل
 ڪتاب، ساڌو هيرانند جي جيون چريتر ۾ ڇپيل آهن.
 ان خطن ۾، مسٽر هرچند راءِ، ديوان ٺهاريام کي هچند ۽ مسٽر

مسٽر هيوم، ۱۸۸۳ع ۾ سول سروس ۾ ٽن ڏينهن کان
بعد ارادو ڪيو ته هندوستان جي پنهنجي مالي، آرٽڪل
۽ راجنيتي حالتن ۾ سڌارو ۽ واڌارو آڻڻ لاءِ پنهنجو وقت
صرف ڪڍي. هيٺائين هو، ملڪ ۾ سڌاري جي ڏس ۾
ٽيندڙ ڪوششن ۽ واقعن کي، سائنسي ڏانڊن ۽
ڪمريداري سان ڄاڻيندو رهيو هو. پر هاڻ، عملي ۾ اچي،
ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو. مسٽر هيوم، خدا خدا
پارتن جي سنسٽائن ۽ اڳواڻن سان لکڙهه جاري ڪري،
ساڻن گهاٽي ۽ لهه وڇڙ ۾ اچي ويو.

الهي جمال هٽي هنڌ ڪيو، ته سڄي دنيا لاءِ،
هڪ سنسٽا هسٽي ۽ پر آڻجي. الهي جمال کي عملي
روپ ڏيڻ لاءِ فيصلو ٿيو ته سنه ۱۸۸۵ع جي لائال واري
هفتي ۾، ٻولي ۾ هڪ ڪانفرنس سڏائجي. الهي زماني
۾، ٻولي شهر ملڪي هائيل جو هڪ وڏو مرڪز هو.
ڪانفرنس لاءِ تيار يون ٽيڙ لکيون، ته اڄوتو، ٻولي ۾
ڪارا جي مرص مڃڻ ڪڍيو. سلامتيءَ جي اها ڳالھ،
ڪانفرنس ۾ ٻولي مان بدلائي، سمجهي ۾ ڪيو ويو.
اها ڪانفرنس، سمجهي ٻولي ڏانهن اڻسوڻهن جي سهاري
هٿ ٿي، جنهن جا آروڙي سهڪاري، مسٽر فروزشاهه
مجهما، مسٽر ڪسي، ٽي. لنگ ۽ مسٽر ٻنشا ايندڙي
واچا هئا. الهي ڪانفرنس ۾ ٽي، الهي دائمي سنسٽا
کي ”الدين ٽيمبل ڪانفرنس“ نالو ڏنو ويو. اهڙيءَ
دفعي الدين ٽيمبل ڪانفرنس هسٽيءَ ۾ آئي.

الهي ڪانفرنس ۾، سڄي هندستان مان، ۷۲

انڊين نيشنل ڪانگريس سان ڦاٽو

انڊين نيشنل ڪانگريس، سنه ۱۸۸۵ع ۾، هسٽيءَ ۾ آئي. انهي هندستاني قومي سنڌا جو بنياد وجهندڙ، هڪ انگريز، مسٽر اٽلن اوڪٽويون هيوم هو. مسٽر هيوم، ارٽس پارليامينٽ جي هڪ ٺاهور ميمبر، مسٽر جوزف هيوم جو پٽ هو ۽ انڊين سول سروس ۾ ڪهڙو هو. سروس ۾، ترقي ڪندي ۽ وڏا جوابدار عهدا سنڀاليوندي. گورنمينٽ آف انڊيا جي هيوم سيڪريٽريءَ جي عهدي تان، سنه ۱۸۸۳ع ۾ رٽائر ڪيائين. سنه ۱۸۷۶ع کان ۱۸۸۰ع تائين، لارڊ لٽن هندستان جو وائسراءِ هو. سندس حڪومت جي پاليسيءَ، سڄي ديس ۾، لاراضي ۾ ٽهلايو هو. ملڪ جي ازم طبعي ۾، انهي پاليسيءَ خلاف آواز اٿڻ لڳو هو. ملڪ ۾ هر طرف کان اها گهر ٿيڻ لڳي هئي ته سڄي ديس ٻارن زوردار ۽ هڪو آواز ڪڙو ڪرڻ لاءِ، ڪانفرنس وانگر، هڪ سنڌا هسٽيءَ ۾ اچڻ گهرجي. هيلٽائين، هندستان جي جدا جدا علائقن ۾ سنڌائون اڀريا ٿي چڪيون هيون، جي پنهنجي محدود دائري ۾ ڪم ڪنديون هيون. انهن جدا جدا سنڌائن سان، انهيءَ ديس ۾، لکڙهه شروع ٿي هئي. مطلب ته سڄي ديس لاءِ، هڪ پڪي ۽ دائمي انتظار سان، هڪ سنڌا اڀرڻ جو خيال زور ڀرڻ لڳو هو.

ملاقات ڪئي. شيف هرچند راءِ کين صبر سان ٻڌو ۽
ڪانگريس قسم لائي ڏسڻ لاءِ گهر ڪئي.

”قسم نامو پڙهيائين. پڙهي پورو ڪري، پنهنجو چشمو
ٽپل تي رکي، مهجرون طرف منهن ڪري چيو، ”هاڻ
مان پنهنجو جواب ڏيان؟ منهنجي صاف لفظن ۾ ڏيو
آهي. اهو قسم لامو صحيح ڪرڻ سان، مان، پاڻي
ٻڌڻ ۽ جڪڙڻ نٿو چاهيان. انهن ڪرڻ سان، اسيمبليءَ
مهجور جي حيثيت ۾، مولڪي پنهنجو رويو ڪڍڻو
پوندو. ڪانگريس جي چوڻ موجب، مولڪي اندر اچڻو
۽ ٻاهر وڃڻو پوندو. هڪ پتليءَ وانگر، ڏوريءَ جي
ٻاهرين ڇڪ تي اچڻو پوندو. اهڙيءَ ريت هات هلاڻ،
هڪ چولڊيل مهجور جي شان ۽ سومان ٻڌاندر نه آهي.
اهو اڻو پنهنجو جواب. هاڻ، اوهان کي ڄڻ وڻي، ٽن
قدم ڪڍو. مان سمجهان ٿو ته الهي قسم لائي صحيح ڪرڻ
کان سواءِ، مان هڪ سٺو ڪانگريس ٿي رهڻي سگهندس،
جهڙو اڄ ڏينهن تائين ٿيندو رهيو آهيان.“

”شيف هرچند راءِ، اوهان هن ڪوري ڇڪ تي
صحيح ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيو؟“ مون پڇيو مائس.
”ها، انهن آهي. اوهان ڪيئن ٿا سمجهو؟“ هن ورائيو.
”مون الهي دم چئي ڏنو، ”اصولن جي لحاظ کان، جو
رخ اوهان ورتو آهي، تنهن سبب، منهنجي اندر ۾،
اوهان لاءِ عزت گهڻي قدر وڌي آهي. اوهان جي يمت ۾
گهٽ حيثيت وارو انسان، جيڪو قسم لاءِ صحيح ڪري،

ڪاميٽيءَ جو ٻڌ ميمبر هو.

”راوند“ پنهنجي ”شات ۽ شبل“ ۾، الھي شخصي آزمودِي جو ذڪر ڪندي، عيوض لکيو:

”سيڪ ۽رچندراءَ ھي سرگواس ٿوڻ بعد، وقت ۾ وقت، مان الھي واقعي کي ياد ڪندو رھان ٿو. حقيقت ۾، الھي واقعي بعد، منهنجي اندر ۾، سيڪ ۽رچندراءَ لاءِ اڪل گھڻي قدر عزت وڏي چڪي هئي. اولھاري ھي موسر هئي. اسين، هڪ ڏينھن لاءِ، حيدرآباد ۾ آيل هئا-ون. ڪالگريس ڪاميٽيءَ جو مڙ سڏايل هو ته ايندڙ اسيمبلي حوالو لاءِ، ڪالگريس پاران اھڙو وار مقرر ڪرڻ جو فيصلو ڪجي. اڃا چوند، ڪن مھنن بعد ٺيڻي هئي. ڪالگريس ڪاميٽيءَ ھي هر هڪ ميمبر کي پوريءَ ريف حاط هئي ته سيڪ ۽رچندراءَ ھي حقن مان اڃا سموري ڪسڻ، هڪ مشڪل ۽ ڏکيو ڪم هو، ڇاڪاڻ ته سيڪ ۽رچندراءَ شخصي طرح ۾، سنڌين ھي ڏاڍن ۾ هڪ اهايم عزاز ھاء عيت ڪري چڪو هو.

”ڪالگريس ڪاميٽيءَ ھي مڙ ۾ هڪ ميمبر رت ڏئي ته سيڪ ۽رچندراءَ کي ڪالگريس طرف چڪي آڻڻ گھرجي. ڪالگريس ٽنسر لاءِ صحيح ڪرڻ سان، ان پڇو، بنان مخالفت ھي چوند ھي ويندو ۽ عزازين رڻا بچائي سگھندو. جولدن ٺيڻ سبب، اھي خرچ ڪرڻا ٻولندس. سو فيصلو ٿيو ته هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي وڃي، ها سيڪ ۽رچندراءَ کي، الھي ڏس ۾، روبرو ڏسي. سيڪ ۽رچندراءَ حيدرآباد ۾ هو. مسٽر سنداس وڪيل ھي آفيس ۾، ڪاميٽيءَ ساڻس

اصولن صدقي

سيت هر چند راء جي زندگيءَ جي گامهايءَ جو راز هو،
 ته هو صاحب پنهنجي لاءِ قائم ڪيل اصولن جي پوئاري
 ڪرڻ ۾، هرگز پنهنجي نه ڀولندو هو. دنيا ڪارڻ دين
 گدوائڻ لاءِ اصل تيار نه هوندو هو. اصولن جي آزمائش ۽
 پرک، ڪنهن سميءَ ۽ مشڪل واپي تي ٿيندي آهي.
 جي صاحب پنهنجي اصولن سان پڪا ۽ پختا هوندا آهن،
 سي ته آزمائش واري آڱ مان، سون والگر، اڳ کان به
 اجرا ۽ پاڪ ٿي اڪرندا آهن ۽ باقي سڪڙا ۽ سڌريا، ته
 عام لوڪن والگر، لهوارو وهڻ تي لڳندا آهن.

سيت هر چند راءِ لسٽ، انهي ڏس ۾، هڪ سهڻو
 مثال آهي. مسٽر ڪي. پٽيا، سنڌ جي مکيه انگريزي اخبار
 سنڌ آئزور جو گچ سال ايڊيٽر هو. هو صاحب
 پنهنجي تخلص ”ونود“ سان، ”شات ۽ شيل“ جي سري
 سان، وقت به وقت، ڪالم لکندو هو. انهن ڪالمن ۾،
 سنڌ آئزور جي ۳ مارچ ۱۹۲۸ع واري پرچي ۾، الهي مثال
 جو ذڪر ڪيو هو. حقيقت اها هئي جو ليجسليٽو
 اسيمبليءَ جون چونڊون ٿيڻيون هيون. اهو ۱۹۲۶ع جو واقعو
 هو. سيت هر چند راءِ، پنهنجي دستور موجب، آزاد
 اڪيٽ ٿي، ليجسليٽو اسيمبلي چونڊن ۾، اميدوار نٿو هو.
 ڪانگريس پارٽيءَ، چونڊن ۾، پارٽيءَ پاران اميدوار ٻيهارڻ
 جو خيال ڪيو هو. مسٽر پٽيا، سنڌ ڪانگريس

سرگواسي صاحب، پنهنجي لسٽ، اهڙي قسم جي ڪا ھام
 نه ھڻندو ھو. پر، مان سمجھان ٿو ۽ مون کي ڀڳ آھي. ته
 اوهان به محسوس ٿا ڪريو، ته سڀڪ ھر چندراءِ جي
 ڄاڻاڻي سٺ، ڪراچي شهر، سنڌ پراڻي ۽ ھندستان
 ۽ ايس جي ٻيلڪي جنم ۾ وڏو ڪال بڻجي ويو آھي. ۽ اسان
 دوستن جي دامن ۾ اڃا ڪال پيدا ٿي چڪو آھي.
 ھي اڃا ڪال آھن، جي سولائيءَ سان پر جي ٿا سگھجن.

ڪڏهن به نه وساريو ته هر سوال جي ۾ پاسا ٿيندا آهن
 پنهنجي قدر وادائي ۽ سڌ اٿر نه سڀني هر چيڙن واه
 ڪنهن به شخص تي، اهي ۽ راءِ ظاهر ڪرڻ سبب، ڇڏيندا نه ٿيندا.
 ”ڏک واپس ٿورن سالن کان، نه ٿي ۽ سندن بهاري ۽ سڌ
 ۾، جهانوار ڪم ڪندا ۽ ڇڏيندا آهن اڳسڻا، ٿين،
 هن اڪڙل ۽ سڀا ٻي سڀا واري انسان کي سڀني
 واپس وٺي ورتو. انهي ڏس ۾، اسان جو، پاڻ ۾، وقت نه
 وقت ڏکين ٿيندو هو ۽ سڀا ان ٻي ڏي وڃي ٿي
 هئي. انهي ڇڏيندا ۽ فساد، ٻي اڪثر ڪري، سڀني
 شڪ، سڀني ۽ سندن سبب ٿيندا هئا، سڀ، سندن ڇڏي
 ڪوشش ملڻ ٿي ۽ وڌندڙ سڀا واري انسان جي سمجهه ۾ اڳي
 نه سگهندا هئا. انهن واهن کي هو ڏکي ڪار ٿيندو هو. ۽
 پنهنجو سڄو اثر صليح سان ٻي واه ۾ صرف ڪندو هو.
 ”ٻي سڄي، پاڻ کي، سڀني هر چيڙن ۽ ڏس
 سڏائين ٿا، ان کان مان اهائي اهو ٿو ڏک، نه هو سڀني
 انهي ڏس ۾، سر ڏوڏي صليح جو شاندار مثال پنهنجي
 اڳيان رکندا ايندا. سندن ڏس ۾، بهاري ڪرڻ سان،
 سڀني هر چيڙن ۽ اهڙو ڏک ٿي سگهندو، جهڙو
 کان وڌيڪ ٿي ۽ سر ڏوڏي کي وڌيڪ وڌندڙ، اهو ڪو
 ڏک ٿي ٿو سگهي.“

”اسانجو جهوڙو ڏس، اسان کان ههڙو، ٿو ڪلائي وڃي.
 اسان، سندن اهڙي واقف صورت کي، ڪورن، اسان
 ڄاڻن ۽ هڙن ۾ جسماني روپ ۾ هئا ڏس، نه سگهنداسون.
 اهو ٻي اوار آهي، نه ڪو به انسان ان سر ٿو نه آهي.“

ٺهراءَ جي پٺڀرائيءَ ۾، سنڌ جي چئني عيوضن تقريرون ڪيون ۽ سنڌ جي ضروري گهرج طرف، اسيمبليءَ جو ڌيان ڇڪايو. ٺهراءَ بحال ٿيو. انهي بهت جو واسطيدار حلقن تي اثر ٿيو. انهي بعد ان لاڳيتون ڪوششون جاري رهيون. ايٽ، سنڌ ۱۹۲۳ع ۾، بمبئي ڪائونسل ۾، سکر، براج وارو ٺهراءَ بحال ٿيو. جنهن بعد سکر براج هسٽي ۾ اچي سگهي ۽ سنڌ جي صورت ۽ نقشو بچي وڃي سگهيا. سيم ھرچند راءِ جي ڏيهانت وقت، ڪراچي اوسين پاران، هڪ عام ميٽنگ، خالڏنا هال ۾ ڪوٺايو ويو هو، جنهن جو سڀاڻي، سنڌ جو ڪمشنر صاحب، مسٽر ڊايلو، ايف. هبسن هو.

مسٽر هبسن، پنهنجي تقرير ۾، سيم ھرچند راءِ جي اسيمبليءَ ۾ ڪيل ڪمن تي روشني وجهندي، هيٺيان ويچار ظاهر ڪيا:

”سيم ھرچند راءِ، سنڌ پاران، انڊين ليچسليٽو اسيمبليءَ جي ۸ سال ميمبر ٿي رهيو. انهي عرصي ۾، اسيمبليءَ ڪهڙا ڪم ڪيائين ۽ ڪهڙي درجي تي رسو هو، بهنجو ڪجهه ذڪر ٿو ڪريان. مان سمجهان ٿو ته اڄ تائين جي بهت ۾، انهي ڏس ۾، مون ڪهڙو ڪم ڏنو آهي. ان اسيمبليءَ ۾ ڪجهه وقت، ۽ ٻئي اسيمبليءَ ۾ سڄو وقت، اسين پاڻ ۾ ساٿي هئاسون. ٻئي اسيمبليءَ جي لاءِ ۽ سلا وارن مهڙن ۾، اڪثر ڪري، اسين هڪ ٻئي ڪهڙو ٿو وڃڻ ۾ ايندا هئاسون.“

”مان، تازو، ٽن اسيمبليءَ جي ميٽنگ مان مونڱو آهيان.

سيمڪ ڇرچندراءِ، سنڌ کي وساري نه ويٺو هئو.
 سنڌ جي ايتريءَ ۽ واڌاري لاءِ ڪوششون، ڪڏهن امتحان
 جي لٽراچن دواوان، ڪڏهن سوالن ۽ سلومستري سوالن ٻيڻ
 سان ۽ ڪڏهن ايءَ طرح، هميشه، جاري رکيائين. اسماعلي
 اندر ۽ اسماعلي کان ٻاهر به، سنڌ لاءِ پتوڙيندو رهيو.
 سکر پراجيڪٽ تي عملي روپ ڏيارڻ لاءِ، جي اوائلي
 ڪوششون ورتيون ويون، تن به سيمڪ ڇرچندراءِ به.
 ۱۹۴۰ء. اراڪيشن ۽ لٽراچن دواوان سرڪارن جا نالا
 هڪ بهيئي سرڪار هو، اڪثر ڪري، سنڌ ڏانهن اي پراوڇي
 جو روح هوندو هو. بهيئي سرڪار، لي منڊلنگن جو سب
 ڏيئي، سکر پراجيڪٽ جو ڪم رٽ ۽ ڪم ڪيو هئو. سيمڪ
 ڇرچندراءِ ۽ اسماعلي، لي سنڌ جي عموومن، مستر
 اي. ايل. اراڪس، کان بچاءُ وٺي محمد حسيني ۽ ڊاڪٽر
 شهابي، ٻار ۽ ٻئي، اٺي ڏس به سوچ ۽ واٽار ڪيو نه
 ڪيڙي ۽ ريس، اسماعلي ۽ دواوان، بهيئي سرڪار تي زور آڻي،
 سندس رخ به ٽورو آڻي.

مستر اراڪس جي مدد سان، سنڌ جا عموومن، اي
 وريسر جو سوڪار شف ڪري سگهيا. اهو صلاح سمي
 نه اسماعلي ۽ به ايتري ڊنگ هو ٿهراءِ پيش ڪئي، ۱۹۴۰ء تي
 قانوني حڪومت نه اٿي سگهي ۽ وڪاوت نه ٿي. اٽو، انداءِ
 ۲۳ سيپٽمبر ۱۹۴۱ع تي اسماعلي ۽ به پيش ٿيو. ٿهراءِ جي هوءَ
 ”هيءَ اسماعلي، گورنر جنرل ان ڪائونسل کي سنڌ تي
 ڪري نه سکر پراجيڪٽ لاءِ عيوض موڙي ۽ جي ضرورت آهي،
 سا سان ڪڏهن وڌيڪ دير جي ڪڙي ڪئي وڃي.“ اٽي

هند ليچسليٽو اسيمبليءَ ۾

دئس جي حالتن ۾ وڏو ڦهرو اچڻ لڳو. وانسرا
پنهنجون غير دستوري اختيارون، جي کيس غير رواجي
حالتن هيٺ لاڳاريءَ عمل ۾ آڻڻ جون هيون، هان
نپ ٽپ تي ڪتب آڻڻ لڳو. ملڪ ۾ زبردست جوش
ي لهر ڦهلائي ويئي. اسيمبليءَ ۾ لوڪر شاهي ۽
غير عملداري ميمبرن وچ ۾ ڪشمڪشا پيدا ٿي ويئي.
انهي ڪشمڪشا ۽ ڪاڏي گس ۾، سيٺ هرچندراءَ
تڪڙين جوڳو حصو ورتو.

سيٺ هرچندراءَ، بچيت جي بحثن وقت، نهايت
وزلدار تقريرون ڪندو هو. سندس علمي چاڻ جو
دائرو وسيع ۽ ڪشادو هو، ڇاڪاڻ جو ڪتابن پڙهڻ
جو نهايت شوقين هو. تقريرون، نهايت اولهه اڀياس ڪري،
اڳواٽ لکي تيار ڪندو هو. نتيجو اهو ٿيندو هو، جو
سندس تقريرن ۾ لطف ۽ ڪشش هوندي هئي، جنهنڪري نهايت
غور ۽ ڌيان سان ٻڌايون هيون. اهي، هڪ اعليٰ درجي
جي وطن دوست اڳواڻ جي سالم دل ۽ سالم دماغ ۽
جسماني ڪردارون هيون. بچيت تقريرون کان سواءِ
انسراءَ جي سرٽيفڪيشن اختيارين خلاف، پنجاب
ڪر شاهي جي ظلم ۽ دٻاءَ جي علت خلاف، مهاڻا گاندڙي
۽ اڳواڻن جي آزاديءَ لاءِ گهر ڪرڻ، مسٽر هارلمن جي
مٿان ۾ واپس موٽڻ لاءِ، ديواني ۽ نوچداري قانون ۾
ڪرڻ جي ان، ڪجهه ئي اڪسانهه ڏيوي رد ڪرڻ
موقعن تي، اسيمبليءَ ۾ سندس ڪل تقريرون،
ون ۽ لائبريون هيون.

هي اٿن اڳرائن ۽ مدرسن مان هڪ هو، جنهن تي هندوآسي، عام طرح، ۽ هندوآسي، خاص طرح، لاز ۽ فخر وٺي سگهن ٿا.

اون سڌارن طاهر ڪرڻ وقت، برٽش حڪومت پاران اعلان ٿيو هو ته اٿن سڌارن جي عمل ۾ اڇڻ هي آزمودڻي هي آڌار ٿي، ڏهن سالن بعد، وڌيڪ قدم کنيا ويندا. هندستان ۾، سوراڄ حاصل ڪرڻ لاءِ ٻڪارون ٿي رهندون هيون، سو هي شرط ٻڌي، ملڪ ڪهڙن مات ۾ رهي؟ سوراڄ لاءِ زوردار آواز ٿيڻ لڳو. اسمبليءَ ۾، نوهي ڌرين پاران، اعتراض طاهر ڪري، ڳڻو ڪئي وئي ته اسمبليءَ ۽ ڪائونسلن کي وڌيڪ اختيارون ملڻ کپن. اهڙو ٿورا ۽ حال ڪرايو ويو. اٿي ڪوشش ۾، سيم ڪرچندراڻي پاڻ ڄڻو هڪجهڙو.

سن ۱۹۲۳ع ۾، برٽش راجهه ۽ راجا حالت پيدا ٿي، هو وزيراعظم، مسٽر مالتوگو کي استعفا ڏيئي، ۽ برٽش حڪومت جو واهڻو مودار ڌر جي هٿن ۾ آيو. قصو ٿي اٿت ٻلي ٿي ويو. مودار ڌر جو هندستان طرف رخ ٿاهڻ لڳو. سڌيءَ جو هو. هي اهيڏون ۽ آسرا پيدا ٿيا هئا، تن تي پاڻي ڦري ويو. مودار ڌر، انڊين نيشنل اسيمبليءَ ۾ حال ٿيل ٿيڻ کي ٺهڻ جي لڳاءُ سان ڏسي، وڌيڪ ڇڏيا. صاف صاف لفظن ۾ اعلان ڪيائون ته ڏهن سالن کان اڳ، سڌارن جي واٽ ۾، ڪا به وڪ نه وڌائي ويندي. اٿي پڌرائيءَ بعد،

خيال ۾، اهڙي جوکي جو ٻي ڪو بهي. جيڪڏهن
 اهڙو جوکو ٿيو، ته اهو فقط ٿوري وقت لاءِ ٿيندو ۽ اهڙو
 جوکو هموار ڪرڻ گهرجي. حڪومت جي تبديلين وقت،
 اهڙي قسم جون شڪستون هميشه سڃاڻيون ٿيون آهن.“
 سيٽ هرچندراع، هندو مسلم ايڪتا جو حامي هو.
 ڇي: ”سوراج، جلد ۾ جلد، حاصل ٿئي، تنهن لاءِ مڪرم
 ۾ مڪرم ضرورت آهي ته ديس جي ٻن مڪرم جائين، هندن
 ۽ مسلمانن ۾ اڪو ۽ ٻئي اچي. هندو مسلم اتحاد کان
 سواءِ، سوراج رڳو طلسم آهي. جائين جي نظارن دور ڪرڻ،
 فرقن جا ٻيڏ مٽائڻ ۽ سڀني جائين کي هڪ ٻئي جي
 بلڪل ويجهو آڻڻ جي ڪوششون نس قائم رهڻ گهرجن.
 ڪائونسلن ۾ به، الهي ديس ۾ وڪ وڌائڻ گهرجي.
 ڪهڙي به دڪ جي ڳالهه آهي، جو ڪائونسلن ۾، جدا
 جدا جائين جا مهمر پاڻ ۾ ٽڪر لڌا ٿا رهن. الهي لفاق
 مان، ملڪ کي جهڙو ٻئي رسبو آهي. مهندجو ويچار آهي
 ته ڪائونسلن جي غير عملداري مهجرن کي، وقت به وقت،
 خانگي ميٽرن دوران پاڻ ۾ گڏجي، ملڪي مسئلن
 ۽ ڪائونسلن ۾ ايندڙ سوالن تي بحث مباحثو ڪري، پاڻ ۾
 ٻهي، هڪ ڳالهه، ئي اچڻ گهرجي، الهي بعد، ڪائونسلن
 الهي فيصلي پٽالدر عمل ڪرڻ گهرجي. اهڙي ڍانگ ۾
 ڪم ڪرڻ سان ئي، ديس ۽ قوم جو پلو ٿيندو.“
 هي هئا سنڌ جي نيتا جا راجنيتي ۽ سياسي ويچار،
 خيال ۽ عقيدا. اهي، ڇٽيءَ ريت ثابت ٿا ڪن ته الهي
 زماني جي راجنيتي ۽ پٽالدر، سيٽ هرچندراع، هندستان

مثال ڏيکاري، له رڳو، مسټر وينليائي پټيل لاء ووت کيو،
 ډاک، کيس کامياب ڪرائڻ لاء هر ڪا ڪوشش ورتي.
 قومي شڪستين ۽ اوکړ شاغي ۽ وچر زور دست چٽا پيٽي ڏلي
 ۽ ٻولڻ پر، مسټر وينليائي پټيل ٻين ورتن کان کٽيو.

ميسٽر هرچند راء جو راجنيتي شيدو هو ته ”هندستان
 کي، جلد م حاد، سوراڄ ملڻ کي ڏيئي ٻينگن ڇڏڻي
 درجي واري، ڪلي عواندار حڪومت، هندستان پر قائم
 ٿيڻ گهرجي. هندواسين کي، دليا هي سڌريل قوم سان،
 رابريءَ جا حق حاصل ٿيڻ گهرجن. ماڻه هي ڪاروبار
 م، سيني کالن تي، ويڏي ڏيئي کائي کائين، سڀني
 عهدن تي هندواسي مٿو ڪو وڃن.“

سندس زوردار راء شئي نه ”ليٽسليٽو ڪائونسلون کڻي
 انهي منزل ۽ اوج تي رسڻ جو سڄي ڀڄي ڏور حڪومت
 حاصل ڪن، پر حستائين، ڪاروباري کالن جي عهدن
 تي، ڌاريا ۽ غير هندستاني مٿو ٿيندا رهندا ۽ هوڙ ڇڪ
 جي سري ست ڪسي غير هندستائين جو نه وضو رهندو،
 ٿيستنهن سڄو سوراڄ حاصل نه ٿيندو.“

۽ سندس چوڻ ڏوندو هو ته ”عهدن تي هندواسي
 مٿو ڪرڻ سان، ڏيس وڏي خرچ هي چٽيءَ کان ٻڌي
 بوندو. ڌاراج ها پکيٽار ڳاڻي پڳا آهن. ڪڪ نه انهن
 عهدن تي خرچ ڪيٽ ايندو ۽ بهو سب رڳو بنههتي ماڻه
 پر ٿي رهندي، جهنگوري ڏيس جي دولت نه وڌائي.
 انهن چوڻ م ٿو اچي، ته عهدن تي هندستائين کي مٿو
 ڪرڻ سان، ڪاروبار هي چٽيءَ کي چوڪو رهندو. منهنجي

الشانتي همت خلاف آواز کڙو ڪيو ويو. هندستان ڪار
ٻاهر رهندڙ هندستانين لاءِ، اڻڻس سلطنت الڌر، هڪ
جهڙائيءَ جا حق حاصل ڪرڻ لاءِ، زوردار هاجل هلائي
وئي. سيٽ هرچندراءِ به، انهي ڏس ۾، زوردار حصو
ورتو ۽ پنهنجي غير تمديءَ جو اظهار ڪيو.

*

*

*

اها حقيقت آهي ته سيٽ هرچندراءِ، چواڻن ۾،
هميشه، آزاد ٽڪيٽ تي پنهنجو هو، اسيمبليءَ ۾ به،
سنه ۱۹۲۵ع تائين، ”انڊپينڊنٽ“ پارٽيءَ جو ميمبر ٿي
رهيو ۽ ۱۹۲۶ع جي فيبروريءَ کان ”نشنلسٽ“ پارٽيءَ
۾ شريڪ ٿيو. سنه ۱۹۲۳ع ۽ ۱۹۲۶ع وارين چواڻن ۾،
ڪانگريس سوراج پارٽيءَ پاران سندس مخالفت ڪئي
وئي هئي. سيٽ هرچندراءِ ۾ اها خوابي هوندي هئي ته
اهي ڳالهون، سندس آزاد ۽ خود مختياري ڏاڳ ۾ قدم
ڪٽڻ لاءِ، اٽڪ نه ٿينديون هيون. ۲۲ آگسٽ ۱۹۲۵ع تي،
ليجسليٽو اسيمبليءَ جي پريزيڊنٽيءَ لاءِ چواڻي ٿي. چواڻي
۾، ڪانگريس سوراج پارٽيءَ، مسٽر ويٿليائي پٽيل کي
اميدوار بهارايو هو. اوڪر شاهيءَ جي زوردار ڪوشش
هئي ته سوراج پارٽيءَ جو اميدوار ڪامياب نه ٿئي.
مخالفت ۾، اوڪر شاهيءَ پنهنجي ويهن ويهن جو زور
لڳايو. زبردست ڪشمڪشا ۽ چڪري هلي. حالتون
انهي حد تي پهتيون جو ڪيترا سارا چواڻيل ميمبر لڏڻ
لڳا ۽ ٻن من هٽڻ لڳا. ڪي ته ووت ڪرڻ کان ڪڍڻ
ڪري ويا. سيٽ هرچندراءِ، پنهنجي قوميت جو شاندار

سي ڪل ۱۷ ميمبر هئا، جن مان سيمڪ هرچند راءِ هڪ هو، حالتون اهي نه هونون. ڪشمڪشا وڌندي رهي. حڪومت پنهنجي هوڏي هٽ ۽ ضد تي قائم ۽ ميمبر پنهنجي مراد ۽ مقصد تي متڪرم. حڪومت جي ادر شاهي سدڻ کي چئلينج ڪرڻ ۽ اهي خلاف پنهنجو زبردست ناراضو ۽ اعتراض ظاهر ڪرڻ لاءِ اهي ميمبر، لبرليٽو اسيمبليءَ جي ميمبريءَ تان استيفاءِ ڏيڻ ۾ نه گهٽا. سيمڪ هرچند راءِ انهن مان هڪ هو. سندن جي هندن، پنهنجي انتها ۾ پورن وڏواس هو اظهار ڪري ۽ سرڪاري قدم خلاف پنهنجو اعتراض ظاهر ڪري، سيمڪ هرچند راءِ کي اسيمبليءَ جي بگراءَ چوڏي موڪليو.

* * *

آفريڪا ڪڍ عي خدا جدا پاڻن تي، يورويي قومون پنهنجو قبضو ڇڏيو هو. اهي ڪند جي ڪيترن حصن ۾ هندستاني نه وسندا هئا. گورن جي، آفريڪا ڪند عي اصلوڪن رهاڪن ۽ هندستاني رهواسين سان، هٿ ۽ روش نهايت اڻ سهائيداريون هونديون هيون. ساڻن وڏا لاهي ۽ ظلم ڪندا هئا. اهي زماني ۾، اڀرندي آفريڪا جي انگريزي پينڪ ڪمپني ۾، گورا، هندستانين سان ناشائستون ۽ اڻ سهائيداريون هلتن هليا. هندستان جو ارادر ۽ ايمان ڪرڻ لڳا. انهن واقعن تي، هندستان ۾ سخت حرص ٿيلو. سومان ۽ غيرت جا جذبا ارزش ۾ آيا. زبردستيءَ جي داغ متاثر لاءِ لهر اُڀري آئي. اسيمبليءَ ۾، ڪمپني جي انگريزن ۾ رهندڙ اڻ ستائيندي ۽

هند ليڄسليٽو اسيمبليءَ ۾

پر جا ئي وڌو ظالم هو. ڪهڙو غيرتمند هندستاني اها ڳالهه برداشت ڪري ٿي سگهيو؟ الهی قدم خلاف، اسيمبليءَ ۾ سخت ناراضگي ۽ جوش ڦهلائي ويا. سرڪار خلاف هڃل مڇي ويئي. جن صاحبن، الهی هڃل ۾ نڪو ۽ تيز بهر ورتو، تن مان سڀيت هرچندراءِ هڪ هو. بھت بعد ووت ورتا ويا. سرڪار جي هٿ تي ۽ اسيمبليءَ جي گھڙائيءَ اها رت نڪرائي ٿڌي ڇڏي. حڪومت ۽ پنهنجي هوڏ تي قائم هئي. وائسراءِ، پنهنجي غير رواجي اختياري هلائي، الهی ٽوڪاريل ۽ ٿڌيل رت کي سرٺفاءَ ڪري، اها ظالم ۽ ستم جي چٽي ملڪ تي مڙهي ڏيکاري. اسيمبليءَ جي سومان پسند ۽ غيرتمند ميمبرن کي، وائسراءِ جي نادرشاهي قدم، سخت دلچ ۽ ارمان رسايو. الهی قدم خلاف، پنهنجو زوردار اعتراض ظاهر ڪرڻ لاءِ، هو تيار ٿي ويا.

ليڄسليٽو اسيمبليءَ کي، سرڪار جي گهريل گرائنڊن ۽ اعتراض ڏيئي هئي. گرائنڊن پيش ٿيڻ وقت، پنهنجو زور ۽ اندروني بلند ڪيو ويو. ”پئسن کان اڳ اهنج دور آهي“ اول اهنج لاهيو، نه پوءِ اسين گرائنڊن بحال ڪريون. مل چٽيءَ ريت ۽ صاف صاف لفظن ۾ ظاهر ڪيو ويو. ٻا روش ۽ هلٽ، وائسراءِ جي غير رواجي ۽ غير دستوري ۾ لوڻ تي ٽيڪس مڙهڻ سبب، اختيار ڪئي ويئي آهي. ليءَ ۾، جن ميمبرن، اهڙي قسم جو جريٽ ڀريو قدم کڻي، شاهيءَ جو دم گھٽيو ۽ گهريل گرائنڊن خلاف ووت ڪيو.

۽ ليعا ڪري سمجهندا هئا.

سيٽ هر چندراءَ جي راجپوتي لپتي، ڪا هميشه گرم
 رخ واري نه هئي، ۽ ساڳئي وقت ائين به نه چٽو نه هو،
 ڪو هميشه، ارم ڀلڪ وٺندڙ هو. هر سوال ۽ هر مسئلي
 کي، پنهنجي آزاد ۽ خودمختيار ڀلڪ ۾ حل ڪرڻ،
 سندس سڀاءَ ۽ طبيعت جو جزو هوندو هو، نه هڪڙي،
 اسيمبليءَ جي ڪاروبار ۾، آزادگيءَ ۽ خودمختياريءَ کان
 ڪم وٺندو هو. سندس وقت، هميشه ۽ هر وقت،
 دٻس ۽ قوم جي فائدي جي ڏس ۾ ويندو هو. ڄڻ
 دٻس ۽ قوم جي ڀلڪ، ناموس ۽ شان جو سوال اٿندو
 هو، آه، حڪومت کي نه ڏسڻ، ۽ سرڪاري رٿن
 کي، ڪنهن نه رک رکائيءَ کان سواءِ، نوڪاري ڦٽو
 ڪرڻ ۾، ڪڏهن به پئجي نه ٿو. پارليامينٽري
 اصولن ۾ زوردار عقيدو ڌاريندو هو، جنهن موجب
 مخالفت ڌر، حڪومت جي ڪاروبار ۾ وڏو ڀاڱو ادا
 ڪري ٿي سگهي. نه هڪڙي، حڪومت جي ان سوانحيدن
 قدم خلاف، پوريءَ ريت مخالفت ڪرڻ، بلڪل ضروري،
 لازمي، حتمي ۽ راجي سمجهي، ڪڏهن به پئجي نه
 ٿو.

انهي ڏس ۾، هيٺيان مثال، سندس عقيدن جي
 پوري ساک ٿا ڏين:

هند سرڪار، حمايي لاءِ بلڪل ضروري ڳوڙج واريءَ
 جنس، لڙڻ تي وڌيڪ ٽئڪس ٿي مڙهي. اهو اڻاڻيس
 ئي ڏرديءَ جو قدم هو ۽ هندستان جي غريب ۽ مفلس

خود مختياري ۽ آزاديءَ قائم رکڻ لاءِ، چونڊن ۾، ڪنهن به پارٽيءَ پاران نه بيهندو هوندو. سيٽ هر چنڊراءِ، هر چونڊ ۾ ڪامياب ٿيو. اهي ڪاميابيون، سندس اهاقت ۽ قابليت ۽ هر دلچسپيءَ جون پوريءَ ريت ساکون ٿيون پرين. ۱۹۲۰ع واريءَ اسيمبلي جي پهرين چونڊ وقت، سندس مخالفت ۾، مسٽر لانچند هاسي، ايل نامينيشن پيپر پريو هو، پسر سندس ايمپيشن پيپر رد ٿيو. ۽ سيٽ هر چنڊراءِ پاران مخالفت جي چونڊ جي ويو.

سنم ۱۹۲۳ع ۾، سندس سامهون، مسٽر پريڊاس نولاٽي، لاڙڪاڻي جو وڪيل، ڪانگريس سوراج پارٽيءَ جي ٽڪيٽ تي، اميدوار بڻيو. چونڊن ۾، سيٽ هر چنڊراءِ وڏي گهٽائيءَ سان کٽيو.

سنم ۱۹۲۶ع ۾، سندس مخالفت ۾، ڪانگريس سوراج پارٽيءَ پاران، مسٽر ٽيڪمداس واڌومل، پريست، ڪراچي، اميدوار بڻهاريو ويو. چونڊن ۾ ڪل ست هزار ووٽ داخل ٿيا. سيٽ هر چنڊراءِ اٽڪل ٻن هزار ووٽن تان کٽيو ۽ هر هڪ ضلعي مان، ووٽن جي گهٽائي حاصل ٿيس. هر چونڊ ۾، آزاد ٽڪيٽ تي بيهي، سوراج پارٽيءَ پاران اميدوار ٿي اميدوارن کان بالڪل وڏي گهٽائيءَ سان ڪاميابي حاصل ڪرڻ — اهي حقيقتون ثابت ٿيون ڪن. سيٽ هر چنڊراءِ عام لوڪن ۾ ڪهڙي قدر پيارو هو. اهو پيار ۽ صدق، سيٽ هر چنڊراءِ جي پياڪ ۽ پرڄا جي بهتريءَ ۽ واڌاري لاءِ ڪيل خدمتن ۽ شيوائن جي فدرشداسي هئي. سندس واسي، کيس، پنهنجو رهبر، رهڻيا

مٽر نخل ابراهيم رحمۃ اللہ، مٽر ابن . سي . ڪيلڪر،
 مٽر محمد علي جناح، مٽر حاجي عبداللہ ڄارون،
 مٽر پير شولم داس ناڪر داس، مٽر نلسي چندر گوسوامي،
 مٽر ڪي . سي . لوگي، مٽر ايس . سي . مٽرا، ڊاڪٽر
 اي . سچاوردئي، مٽر اي . ايج . غزنوي، پندس غردہ نائڪ
 ڪنزور، مٽر کيشام داس نرالا، مٽر ٽي . اي . شير واطي،
 مٽر محمد اسماعيل خان، مٽر تدوي، لالا لڀتسرا،
 ميان محمد شاه نواز، راجا غنڀير علي خان، سردار
 ڪرنل سنگ ڊاڪٽر بي . ايس . موٽي، پندس ناڪر داس،
 مولوي محمد شفي، ڊاڪٽر عرب سنگ گورو، مٽر دوارڪا
 پرماد مرزا، راء صاحب غرناس شاردا ۽ ٻيا .

مانٽيگو - چيمسٽروٽ سڌارن بعد، سنڌ جي هندن کي،
 ٻٽراون دعو، مرڪزي ڪائونسل جي لڄاپٽو اسيمبليءَ
 تي، عڪس عيوضي چولڊي موڪلائڻ جو حق ملو .
 ۱۹۲۰ع واريءَ ٻٽراڻ چولڊ ۾، سنڌ جي هندن، پنهنجي
 ليٽا، سينڪ هرچند راءِ وشنداس کي چولڊي موڪليو .
 سينڪ هرچند راءِ، لڄاپٽو اسيمبليءَ تي، زندگيءَ
 جي آخر ۾ دم لائين مهجور ٿي رهيو . سندس ڏاڍايت
 ۱۶ فيبروري ۱۹۲۸ع ٿيو . سينڪ صاحب، چولڊن ۾، هميشه
 آزاد اُڪم تي بيٺو رهيو . سندس عئيدو غور
 سنڌ ملڪ، هندستان جي ائين حصن مان غور، جي
 بستي ٻيل هئا، سنڌ ۽ سنڌ واسين جي حالت
 اور هئي، لڳ ڀڳ سڄي ملڪن کي، آزاد ۽ خود مختيار
 ڏاک ۾ ٿي حل ڪري سگهيو . انهيءَ ڪري، پنهنجي

مستور وئي محمد حسين علي
مستور صاحب سنگ چندا سنگ شاد علي جا گوردارس ۽ زميندارس
نڪ مان

۽ ڪاؤنسل آف ستيت تي مستور غلام محمد خان
ڇوڻڙو ويو.

سن ۱۹۲۰ع بعد ڇوڻڙو ۱۹۲۲ع ۾ ٿيڻ ۽ چئوڻ
ڪن بوءِ وري ۱۹۲۶ع ۾ ٿيڻ ۽ ۱۹۲۸ع واري ڇوڻڙو ۾
جي صاحب ليکچسليو اسماعيليءَ ۽ ڇوڻڙو جي وٽس سي
هي شڪار

سيٽ خرچندراءِ وڻنداس ٿاڻ محمدن ڇوڻڙو نڪ مان
سيٽ حاجي عبدالڪر خان محمدن ڇوڻڙو نڪ مان
وڻڻو محمد پناه غلام ڌڻو خان ڏکڻ " " " "

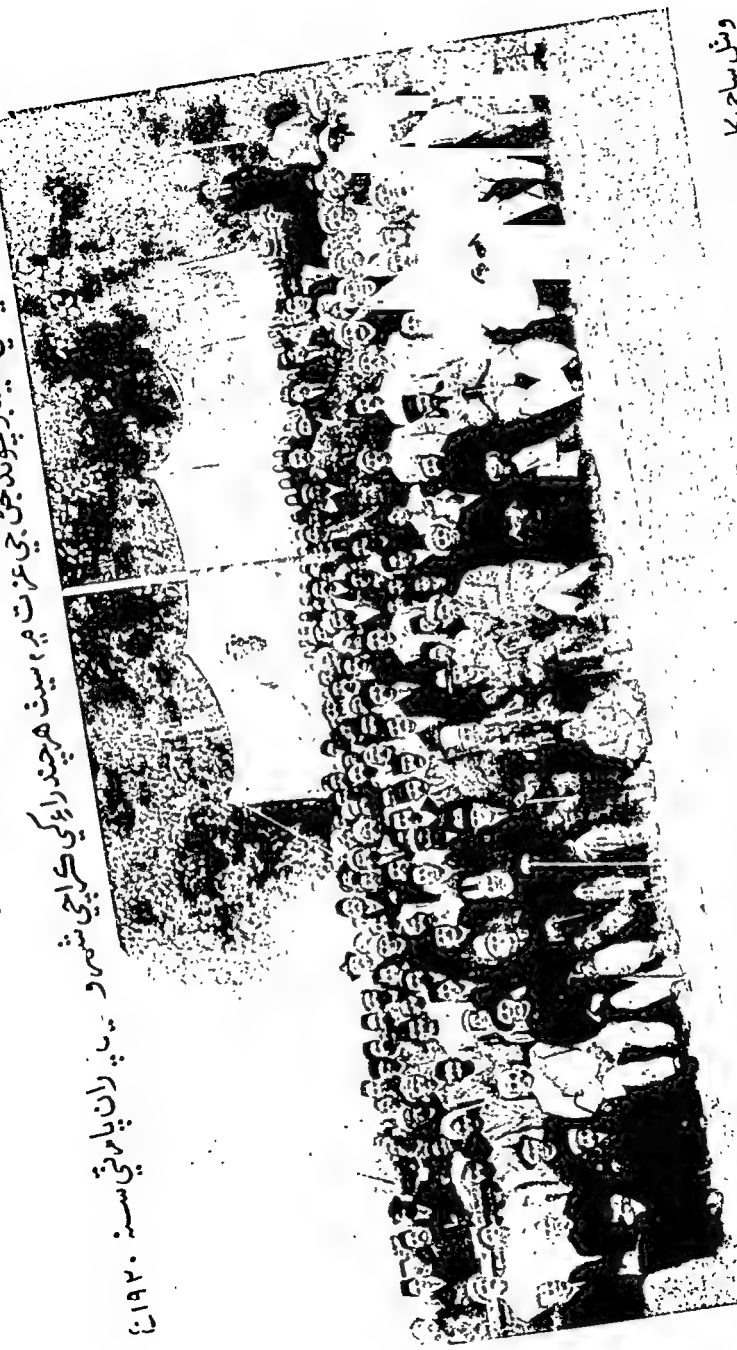
وڻڻو واحد بخش الاهي بخش ڀٽو جا گوردارس ۽ زميندارس
نڪ مان
۽ ڪاؤنسل آف ستيت تي، مستور علي بخش محمد حسين
ڇوڻڙو ويو.

سن ۱۹۲۲ع ۾، ٽنڊي ليکچسليو اسماعيليءَ ۽ ڇوڻڙو
شھيدستان مان، جي مکيه ۽ مشهور ميمبر ڇوڻڙو جي آڏاڻ
سي هي شڪار

بنياد سندن هوش مافون ۽ ٻيڊت مونيال ٿيڻ، مستور
سرينوا ما آڻنگو، مستور ٽي، ٻرڪ شير، مستور وي، وي، ڇوڻڙو،
مستور سڌمڪر چيتي، مستور اي، رنگ سولهي آڻنگو، مستور جي،
سروور ٿر زاء، مستور اير، آ، جڳو، مستور چمنڊاس ميهڙا،
سيٽ خرچندراءِ وڻنداس، مستور وڻڻياڻي ٻٽيل،

انڊين ليڄسليٽو اسٽيمپي ۱۹۲۷

وٺيل ساڄي کان: جھامنداس وليداس، شيوارام ديوبل، چيلارام دولومل، دوست محمد توکي، دوست محمد گ...
 سينت هرچند راءِ، نامعلوم، المومل تنڪنداس، نسرواني ميهشام، اسد...
 ۽ واڏومل اڌارام.

دکن جوت

۱۰۰ مان هڪ سو ميمبر سڏي ۽ رات چوڏهين اڃڻا هئا
۽ باقي ۳۰ ميمبر ٺاڦڻا هئا. ٺاڦڻا ميمبرن مان ۲۶ - رڪاري
عملدار ميمبر اڃڻا هئا. اسيمبليءَ جي ميمبرن جو مدو
ٽي سال رهيو.

ڪائونسل آف سنڌ ڪل ۶۰ ميمبرن جي سڀا ٺهي
هئي، جن مان ۳۳ ميمبر چوڏهين اڃڻا هئا ۽ ۲۷ ميمبر
گورنر جنرل پاران ٺاڦڻا هئا. چوڏهن وسائي ۳۳ ميمبر،
خاص لاهور وارن وڏن لکڻ مان، سڏي ۽ رات چوڏهين
اڃڻا هئا. ڪائونسل آف سنڌ جي ميمبرن جو مدو
ٻه سال هو.

سنه ۱۹۱۹ع جي سڌارن بعد، سنڌ مان ۱۰ هزارن دعوو،
انسان آئسٽيو اسيمبليءَ تي چار عيوضي ۽ ڪائونسل
آف سنڌ تي هڪ عيوضي چوڏهين وڃڻ اڳا.
آئسٽيو اسيمبليءَ تي، جن لکڻ مان عيوضي چوڏهين
هئا، سي هئا: ۱. سنڌ ۾ مڇين وڌڻ مان هڪ
عوضي ۲. سنڌ ۾ مڇين وڌڻ مان ۲ عوضي (۳) سنڌ
۾ مڇين وڌڻ مان ۲ عوضي (۳) سنڌ ۾ مڇين وڌڻ مان
۲ عوضي. ڪائونسل آف سنڌ تي هڪ ئي عيوضي،
سنڌ ۾ مڇين وڌڻ مان ۲ عوضي هئي.

سنه ۱۹۲۰ع ۾، ۱۰۰ مان هڪ سو ميمبر سڏي ۽ رات چوڏهين اڃڻا هئا
۽ باقي ۳۰ ميمبر ٺاڦڻا هئا. ٺاڦڻا ميمبرن مان ۲۶ - رڪاري
عملدار ميمبر اڃڻا هئا. اسيمبليءَ جي ميمبرن جو مدو
ٽي سال رهيو.

۱۰۰ مان هڪ سو ميمبر سڏي ۽ رات چوڏهين اڃڻا هئا
۽ باقي ۳۰ ميمبر ٺاڦڻا هئا. ٺاڦڻا ميمبرن مان ۲۶ - رڪاري
عملدار ميمبر اڃڻا هئا. اسيمبليءَ جي ميمبرن جو مدو
ٽي سال رهيو.

سنہ ۱۸۹۲ع ۾، امپيريل ڪائونسل جي ج-وڙ ڇڪ ۽ اختيارين ۾ واڌارا ڪيا ويا. ٽاڪيل ميمبرن جو تعداد ۱۲ مان وڌائي ۱۶ ڪيو ويو. ميمبر ٽاڪيل جو سرشتو قائم رهيو، پر ڪي ميمبر ڪن سسٽائن ۽ ائسوسيئيشن جي سفارشن تي ٽاڪيل وڌيا هئا، جنهنڪري، ڪنهن حد تائين، عوضيهي جي اصول شروع ٿيو هو. انهن ۱۶ ميمبرن مان، ۶ سرڪاري عملدار هوندا هئا ۽ باقي ۱۰ غير سرڪاري ميمبر. امپيريل ليڄسليٽو ڪائونسل کي، هارٽ، مالي ايجيٽ تي اهڪ ڪرڻ ۽ بئڪ جي پلي ۽ بهتريءَ جي مسئلن تي سوال جواب ڪرڻ جون اختيارون حاصل ٿيون.

۱۹۰۹ع جي مئجسٽريٽ مارلي سڌارن سان، امپيريل ليڄسليٽو ڪائونسل لاءِ وڌيڪ سڌارا عمل ۾ آيا. ڪائونسل تي گورنر جنرل جي ايگزيڪيوٽو ڪاميٽيءَ کان سواءِ ۶۰ وڌيڪ ميمبر وڌيا ويا. انهن مان ۳۵ ميمبر گورنر جنرل پاران ٽاڪيل هئا ۽ باقي ۲۵ ميمبر ڪن مقرر ٿيل لڪن مان چونڊجي اچڻا هئا. ڪائونسل تي ميمبريءَ جو مدو ٽي سال هو.

۱۹۱۹ع ۾، مائٽيگو-چيمسفورڊ سڌارا عمل ۾ آيا. انهن سڌارن جي عمل ۾ اچڻ سان، گورنمينٽ آف انڊيا جي ڪاروبار ۽ ايگزيڪيوٽو مشينريءَ تي ڪو اثر نه ٿيو، باقي سو ليڄسليٽو ڳالهين ۽ ڪمن ۾ ٽي-ٽي قانون ٿيون. امپيريل ليڄسليٽو ڪائونسل پاران، ٻه سمانون هستيءَ ۾ آيون: ليڄسليٽو اسيمبلي ۽ ڪائونسل آف سٽيٽ. ليڄسليٽو اسيمبليءَ تي ڪل ۱۴۰ ميمبر وڌيا ويا،

حدود لغت-ایمنو-ایمنی: م

سنة ۱۸۵۸ع کان، سندھستان مي حکومت جو واڌو،
 ايتت انڊيا حڪومت کان اڏائي، برٽش سرڪار مي
 هئڻ ۽ آڻڻ ۽ نيوٽن جنرل ۽ سندس ايڪزڪيوٽو،
 حڪومت، مرڪزي حڪومت جو حڪوم وارا هئا لڳا.
 نيوٽن جنرل کي واپس موٽڻ ڏنو ويو.

سنہ ۱۹۶۱ع عیسٰی الدین کاناہل انکھت ۴۴
والسراہ کی اہمیاہون ملوون لہ انکار ککوونو کاناہل لی
کھی ولہیک مومو نانی، لہتلیتو کاناہل کھی، ۴ آلی
اہی کاناہل کی، امبہرل لہتلیتو کاناہل نالو ڈالوونو
امبہرل لہتلیتو کاناہل شہ قاعدہ ۴ نالو لہتلیتو لہتلیتو
مہک آہ، حذہس کھی قاعدہ ۴ نالو لہتلیتو لہتلیتو
کھی لہتلیتو کاناہل عا مہر سڈا ہا ولہتلیتو
کھی ۴ مومو ۴ کھی سڈہ ۴ ہا ۴ سڈہ ۴ وراہون ۴ لہتلیتو
مومو ۴ امبہرل کاناہل عا مہر سڈہ ۴ کھی لہتلیتو
سڈہ ۴ مومو ۴ کھی سڈہ ۴ ہا ۴ سڈہ ۴ وراہون ۴ لہتلیتو

[illegible]

نهن ڪري ٻئي ڏينهن ئي رڳو ويئي. انهيءَ بعد، ڪميشن شاهدين وٺڻ ۽ ڀڄا جو ڪم ختم ڪيو.

ڪميشن جي رپورٽ ظاهر ٿيڻ بعد، عملدارن کي حڪم مليا ته اهي ظلمي رواج بند ٿيڻ گهرجن. انهن قدامت وڌو اثر پيدا ڪيو. حالتن ۾ فرق پوڻ لڳو. ”رسانئي، لائي ۽ چير“ جا رواج صفا بند نه ٿيا، پر ڪجهه قدر گهٽ ضرور ٿيا. انهي حالت لاءِ به جوابدار ڳالهائون هيون: بي جوابدار سرڪاري سرشتو ۽ عام ماڻهن جي غلام منور ٿي ۽ ذهنيٽ.

اهڙيءَ ريت، سڀڪ هر چند راءِ بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل تي، ساندو ڏهه سال رهي، ٻاس ۽ قوم جي نقصين جوڳي خدمت ڪئي. سنڌ ۾ سڌاري ۽ واڌاري لاءِ جو ٿيون ورق ورڻ لڳو هو، نهن ۾ سڀڪ هر چند راءِ جو وڏو هٿ هو.

سیت هر چند راء، الہی دس ہر، مسٹر ہرور د،
چہتر من سان، خالکی ہر ہرور۔ الہی بعد، چہتر من جی رخ
ہر قیرو آہو۔

حیدر آباد ہر، پنجمن ڈیہن واری مڑ ہر، مسٹر چہترآ
ہر مسٹر وسعہرام جون تمام سنیون شاہد یون ہلہون۔ الہی
بعد، کن زمیندارن ہر لہامس مزیدار شاہد یون ڈاہون۔
حیدر آباد ہر، پچاڑی ہر ڈیہن، آریل الہندی شاہ ہر
مسٹر خوشہال داس جی شاہدین ہر وڈا ذات قاتا۔ شاہ
صاحب، ہسان کھن رک رکالہی ہر لہی چہی ہر،
رسائی ہر لکری ہر رسم جا بول پڈرا کری، عملداری
ظلم ہر ستم جو لنگر جت طاہر کہو۔ مسٹر خوشہال داس
سامتالی ہر، پی۔ ڈی۔ ڈی۔ اہیٹس جی شاہدی ہر
پنہنہا رنگ ڈیکارہا۔ ہن، ایکریکھو آو الہنٹرن جی
کارلامن جو وکا پڈرا کری، مال ڈیہی، ثابت کہو
ہر کہہتری حد نائون رشونڈوری جی بازار گور ہٹی ہر
الہی مرض کان وڈا الہیٹس ہر چٹل ہر عہا۔

کمبسن ہا ہرور، موٹی، کراچی ہر آہا۔ پھران ڈیہن
واری ہنک ہر، کاکٹر، اسٹیت کمسٹر ہر دی، اس۔
پی۔ ہون شاہد یون ہلہون، ہٹی ڈیہن ٹی، مسٹر
ہیسکھٹ، رستار پولداس، لی بخش ہر جمعہراء
مختیار کار کان پچا ٹی۔ ٹپن ڈیہن، وٹس علام محمد
پرکڑی ہر جی شاہدی شروع ٹی۔ الہی ہر، چہتر من ہر
پرکڑی صاحب جی وجر، کسمکشا ہلی۔ وٹس پرکڑی ہر
جی شاہدی، الہی ڈیہن ٹی ہلی پوری ہر ٹی سکھی،

۲۲ کان ۲۵ اپريل تائين شاهد يون هليون. لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر، مسٽر بالوس، پٺ، خود مختيار ڊاڪٽر، رسائيءَ خلاف رايو ڏنا. پري، ڊي. ايس. بي. ۽ بي. ڊ. بلو. ڊي. صفا اڪار ڪري وينا. لاڙڪاڻي جي رسائيءَ خلاف وڌيڪ زوردار ٻيون شاهد يون ملڻ لڳيون. واڌومل مختيارڪار پنهنجي آزاد خياليءَ کان اڳيئي هاڪارو هو. سندس شاهديءَ رنگ رچائي ڇڏيا. هن سائينءَ جي سنوارئي، رسائي ۽ فنڊ جا حساب ڪتاب ۽ انگ اکر پيش ڪري، سڀ ٻول پڌرا ڪري ڇڏيا. هن مختيارڪارن ۽ پيڊارن ۽ اچي، حقيقت جا راز ظاهر ڪري، پنهنجي چاڻيءَ کان بوجو هاکو ڪيو. مطلب ته، لاڙڪاڻي جي سکر کان به وڌيڪ وڌندار ۽ زوردار شاهد يون ملهون.

لاڙڪاڻي کان پوءِ، ڪميشن جا ميٽر حيدرآباد ۾ ٿيا. ڪميشن جي اينڪا ايم. ٽي شروع ٿي ۽ ۶ تائين هلي. حيدرآباد ۾، هڪ پوليس سب انسپيڪٽر، چالڊومل، بلڪل سٺي شاهدي ڏني. هن، پوليس ظمن جي زبردست اوگهڙ ڪئي. الهيءَ کان، ڪميشن جي چيئرمين، چالڊومل کي چيئرمين جي ڏينهن جي همت سبب، ٻيلاڪ ۾ جوش ۽ لاراضپو جاڳيو. ٻئي ڏينهن جي ڪاروبار ۾، ڊ. پيوٽي ڪليڪٽر، مسٽر جگت سنگ جي شاهديءَ وقت، چيئرمين جو رخ ۽ روش، پٺ، اڻ سهاڻيندا هئا. الهيءَ کان، عام لوڪن ۽ ٻيلاڪ ۾، زبردست جوش جي لهر ٽهائجي ويئي.

پروگرام وٺيو ويو ۽ شاعرن کان ڪهڙي ڊنگ جا سوال پڇيا وڃن، تن جو فيصلو ڪيو ويو.

ڪميشن مٿر ٿيڻ کان پوءِ، رئيس غلام محمد ڀرڙي ۽ زبردست محتسب ورتي نه پورعيا ٿاڻ پون. انهي ڏس ۾، مٿر جبرامداس دولترام، ٿاڻوڪو آسام جو گورنر، سندس ساڄو هٿ ٿي رهيو. انهي سڃڻ، گڏجي، محتسب محتسب ۽ حثاڪشيءَ کان ڪم وٺي، رسائيءَ جي لکري مرض خلاف، زوردار شاعريون هٿ ڪرڻ ۽ ڪميشن اڳيان ڏيکارڻ ۾ پاڻ پورو ۽ ٿيڻي ندر ڪاميابي حاصل ڪئي.

رسائي ڪميشن، سکر، لاڙڪاڻي، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ پنهنجا ميڙ ڪيا ۽ شاعريون ورتيون.

سکر ۾، ۱۵ اپريل ڪميشن جو ڪاروبار شروع ٿيو ۽ ڇهه ڏينهن شاعريون مليون. اهي ميڙ، دسترڪت جي ڪورٽ ۾ هلندا هئا. عام لوڪن ۾، انهي ڏس ۾، ڏاڍو ڄاڻ ڏيکاريو ۽ عهدي تي تعداد ۾، ڪورٽ ۾ اچي ڪنا ٿيندا هئا.

شاعرين جي دور ۾، سکر جي ڪليڪٽر، مٿر وائيلڊ، ڪليءَ ريم، رسائيءَ ۽ لائيءَ جي مرض خلاف پنهنجا رابا ڏنا. هڪ آباد جو ڏيهوئي ڪميشن رسائيءَ سميت صفا اڪار ڪري ويو. روڙيءَ جو ڏيهوئي ڪليڪٽر، مٿر رسائيءَ، عام ڪليءَ ريم، رسائيءَ خلاف شاعري ڏني. ڪيترن زميندارن ۽ آفيسرن ۾ اچي، انهي مرض خلاف شاعريون ڏنيون.

سکر بعد، لاڙڪاڻي ۾، ڪميشن جو ڪاروبار هليو.

۲۲ کان ۲۵ اپريل تائين شاهد يون هليون. لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر، مسٽر بالوس، پٺ، خود مختيار ڍانگ ۾، رسائيءَ خلاف رايو ڏنا. پر، ڊي. ايس. بي. ۴ بي. ڊ. بلهه ڊي. صفا اڪار ڪري ويٺا. لاڙڪاڻي ۾، رسائيءَ خلاف، وڌيڪ زوردار ٻيون شاهد يون هلي لڳيون. واڌومل مختيار ڪار پنهنجي آزاد خياليءَ کان اڳيئي هاڪارو هو. سندس شاهديءَ رنگ رچائي ڇڏيا. هن سائينءَ جي سنوارئي، رسائي نمند جا حساب ڪتاب ۽ انگ اکر پيش ڪري، سڀ ڀول پٽرا ڪري ڇڏيا. ٻين مختيار ڪارن ۽ نميندارن به اچي، حقيقت جا راز ظاهر ڪري، پنهنجي چائيءَ کان بوجو هلڪو ڪيو. مطلب ته، لاڙڪاڻي ۾، سکر کان به وڌيڪ وزندار ۽ زوردار شاهد يون مليون.

لاڙڪاڻي کان پوءِ، ڪميشن جا ميٽر حيدرآباد ۾ ٿيا. ڪميشن جي ايندڙ ۱ مئي تي شروع ٿي ۽ ۶ تائين هلي. حيدرآباد ۾، هڪ پوليس سب انسپيڪٽر، چالڊومل، اڪل سٺي شاهدي ڏني. هن، پوليس ظلمن جي زبردست اوڳهڙ ڪئي. الهيءَ کان، ڪميشن جي چيئرمين، چالڊومل کي چيئرمين جي الهه هلي سبب، ٻياڪ ۾ جوش ۽ اراضيو ڄاڻيو. ٻئي ڏينهن جي ڪاروبار ۾، ڊپيوٽي ڪليڪٽر، مسٽر جگت سنگ جي شاهديءَ وقت، چيئرمين جو رخ ۽ روش، پٺ، اڻ سهاڻيندا هئا. الهيءَ کان، عام لوڪن ۽ ٻياڪ ۾، زبردست جوش جي لهر ٽهائجي ويئي.

پروگرام وٺيو ويو ۽ شاهين کان ڪهڙي ڍنگ جا سوال پڇيا وڃن، تن جو فيصلو ڪيو ويو.

ڪميشن مقرر ٿيڻ کان پوءِ، رئيس غلام محمد ارڙڙي ۽ زبردست محنت ورتي ته پورهيا ثابت پون. انهي ڏس ۾، مسٽر جبرامداس دولترام، هائوڪو آسام جو گورنر، سندس ساڄو هٿ ٿي رهيو. ننڍي سڙڻ، گڏجي، سمنجھ محنت ۽ حثاڪشيءَ کان ڪم وٺي، رسائيءَ جي اڳري مرض خلاف، دوردار شاهديون هٿ ڪرڻ ۽ ڪميشن اڳيان ڏيارڻ ۾ پاڻ پورو ٿيو ۽ گهڻي قدر ڪاميابي حاصل ڪئي.

رسائي ڪميشن، سکر، لاڙڪاڻي، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ پنهنجا ميڙ ڪيا ۽ شاهديون ورتيون.

سکر ۾، ۱۵ اپريل ڪميشن جو ڪاروبار شروع ٿيو ۽ ڇهه ڏينهن شاهديون مليون. اهي ميڙ، دسترڪت حج جي ڪورٽ ۾ هلندا هئا. عام لوڪن نه، انهي ڏس ۾، ڏاڍو جاه ڏيکاريو ۽ جهڙپهي تعداد ۾، ڪورٽ ۾ اچي ڪنا ٿندا هئا.

شاهدين جي دور ۾، سکر جي ڪلهڪٽر، مسٽر وائيلنڊ، کليءَ ريم، رسائيءَ ۽ لائي جي مرض خلاف پنهنجا رايو ڏنا. ڪمب آباد جو ڊپٽي ڪمشنر رسائيءَ سميت صفا انڪار ڪري ويٺو. روڙيءَ جو ڊپٽي ڪمشنر ڪلهڪٽر، مسٽر عسائيءَ، تمام کليءَ ريم، رسائيءَ خلاف شاهدي ڏني. ڪيترن زميندارن ۽ آفيسرن نه اچي، انهي مرض خلاف شاهديون ڏنيون.

سکر بعد، لاڙڪاڻي ۾، ڪميشن جو ڪاروبار هليو.

۲۲ کان ۲۵ اپريل تائين شاهد يون هليون. لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر، مسٽر بالوس، پٺ، خود مختيار ڊاڪٽر، رسائيءَ خلاف رايو ڏنا. پر، ڊي. ايس. پي. ۽ ڊي. ڊ. بلو. ڊي. صفا اڪار ڪري وينا. لاڙڪاڻي جي رسائيءَ خلاف، وڌيڪ زوردار ٻيون شاهد يون ملڻ لڳيون. وڌوڪل مختيارڪار پنهنجي آزاد خياليءَ کان اڳيئي هاڪارو هو. سندس شاهديءَ رنگ رچائي ڇڏيا. هن ساڻهن جي سنوارئي، رسائي نمونو جا حساب ڪتاب ۽ انگ اکر پيش ڪري، سڀ ڀول پندرا ڪري ڇڏيا. انهن مختيارڪارن ۽ پيڊارن ۾ اچي، حقيقت جا راز ظاهر ڪري، پنهنجي چاڻيءَ تان بوجو هٽو ڪيو. مطلب ۽ لاڙڪاڻي جي سکر کان ۾ وڌيڪ وڌندار ۽ زوردار شاهد يون ملهون.

لاڙڪاڻي کان پوءِ، ڪميشن جا ميمبر حيدرآباد ۾ ٿيا. ڪميشن جي اينڪا ۱ مئي تي شروع ٿي ۽ ۶ تائين هلي. حيدرآباد ۾، هڪ پوليس سب انسپيڪٽر، چانڊومل، ٻاڪل سٺي شاهدي ڏني. هن، پوليس ظلمن جي زبردست اوگهڙ ڪئي. الهيءَ تان، ڪميشن جي چيئرمين، چانڊومل کي چيئرمين ۾ ڇڏي، هيٺ سبب، ٻيلاڪ ۾ جوش ۽ اراضيو جاڳو. ٻئي ڏينهن جي ڪاروبار ۾، ڊيپيوٽي ڪليڪٽر، مسٽر جڳت سنگ جي شاهديءَ وقت، چيئرمين جو رخ ۽ روش، پٺ ۾ سهاڻيندا هئا. الهيءَ تان، عام لوڪن ۽ ٻيلاڪ ۾ زبردست جوش جي لهر ٿلهجي ويئي.

پروگرام وٺيو ويو ۽ شاهين کان ڪهڙي ڊنگ جا سوال
پڇيا وڃن، تن جو فيصلو ڪيو ويو.

ڪميشن مٿرو ٿيڻ کان پوءِ، رئيس غلام محمد ڀرڙي ۽
زبردست مهنس ورتي نه پورهيا ثابت پون. انهي ڏس ۾،
مسٽر جيراڊاس دولترام، هائوڪو آسام جو گورنر، سمنس
ساڄو هڪ ئي رهنمون ٻڌهي سڄڻ، گڏجي، سخت مهنس ۽
حشاڪسيءَ کان ڪم وٺي، رسائيءَ جي اگري مرض خلاف،
ڏوردار شاهديون هڪ ڪرڻ ۽ ڪميشن اڳيان ڏيکارڻ ۾ پاڻ
پتڙڙو ۽ گهڻي قدر ڪاميابي حاصل ڪئي.

رسائي ڪميشن، سکر، لاڙڪاڻي، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ
۾ پنهنجا ميڙ ڪيا ۽ شاهديون ورتيون.

سکر ۾، ۱۵ اپريل ڪميشن جو ڪاروبار شروع ٿيو ۽ ڇهن
ڏينهن شاهديون مليون. اهي ميڙ، دسترڪت جي
ڪورٽ ۾ هلندا هئا. عام لوڪن نه، انهي ڏس
۾، ڏاڍو چاهه ڏيکاريو ۽ جهڙپي تعداد ۾، ڪورٽ ۾
اچي ڪٺا ٿيندا هئا.

شاهدين جي دور ۾، سکر جي ڪلهڪٽر، مسٽر
وائٽيلڊ، کليءَ ريس، رسائيءَ ۽ لابي جي مرض خلاف
پنهنجا رايو ڏنا. هڪ آهڙو ڏينهن وٺي ڪميشن رسائيءَ
سميت سڌا الڪار ڪري ويٺو. روهڙيءَ جو ڏينهن وٺي
ڪلهڪٽر، مسٽر عيسائيءَ، تمام کليءَ ريس، رسائيءَ خلاف
شاهدي ڏني. ڪيترن زميندارن ۽ آفيسرن نه اچي،
انهي مرض خلاف شاهديون ڏنيون.

سکر بعد، لاڙڪاڻي ۾، ڪميشن جو ڪاروبار هليو.

۲۲ کان ۲۵ اپريل تائين شاهديون هليون. لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر، مسٽر بالوس، پٽ، خود اختيار ڊاڪٽر، رسائيءَ خلاف رايو ڏنا. پر، ڊي. ايس. بي. ۽ بي. ڊ. بلو. ڊي. صفا اڪار ڪري ويٺا. لاڙڪاڻي جي رسائيءَ خلاف، وڌيڪ زوردار ٻيون شاهديون ملڻ لڳيون. وڌوڪل مختيارڪار پنهنجي آزاد خياليءَ کان اڳيئي هاڪارو هو. سندس شاهديءَ رنگ رچائي ڇڏيا. هن سائينءَ جي سنوارئي، رسائي فنڊ جا حساب ڪتاب ۽ انگ اکر پيش ڪري، سڀ ڀول پٽرا ڪري ڇڏيا. ٻين مختيارڪارن ۽ نپيدارن به اچي، حقيقت جا راز ظاهر ڪري، پنهنجي ڄاڻيءَ کان بوجو هٽو ڪيو. مطلب ته، لاڙڪاڻي جي سکر کان به وڌيڪ وڌندار ۽ زوردار شاهديون مليون.

لاڙڪاڻي کان پوءِ، ڪميشن جا ميمبر حيدرآباد ۾ ٿيا. ڪميشن جي بينڪ ۱ مئي تي شروع ٿي ۽ ۶ تائين هلي. حيدرآباد ۾، هڪ پوليس سب انسپيڪٽر، چانڊومل، بلڪل سٺي شاهدي ڏني. هن، پوليس ظلمن جي زبردست اوگهڙ ڪئي. الهيءَ کان، ڪميشن جي چيئرمين، چانڊومل کي چيئرمين جي الهي هلت سبب، پبلڪ ۾ جوش ۽ آراڻيو جاڳيو. ٻئي ڏينهن جي ڪاروبار ۾، ڊپيوٽي ڪليڪٽر، مسٽر جڳت سنگ جي شاهديءَ وقت، چيئرمين جو رخ ۽ روش، پٺي اڻ سھائيندا هئا. الهيءَ کان، عام لوڪن ۽ پبلڪ ۾ زبردست جوش جي لهر ٽهائجي ويئي.

پروگرام وٺيو ويو ۽ شاهدن کان ڪهڙي ڊنگ جا سوال
بيجا وڃن، تن جو فيصلو ڪيو ويو.

ڪميشن مٿو ٿيڻ کان پوءِ، رئيس غلام محمد اڀرڙي ۽
زبردست محنت وٺي نه پورهيا ٿاڻ پون. اهي ڏس ۾،
مسٽر جبرامداس دولترام، هائوڪو آسام جو گورنر، سندس
ساڄو هٿ ٿي رهيو. انهي سڃڻ، گڏجي، سخت محنت ۽
حشاکشيءَ کان ڪم وٺي، رسائيءَ جي لکري مرض خلاف،
زوردار شاهد پون هڪ ڪروڙ ۽ ڪميشن اڳيان ڏيکارڻ ۾ باق
پڙهيو ۽ گهڻي قدر ڪاميابي حاصل ڪئي.

رسائي ڪميشن، سکر، لاڙڪاڻي، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ
۾ پنهنجا مڙ ڪيا ۽ شاهد پون وٺيرون.

سکر ۾، ۱۵ اپريل ڪميشن جو ڪاروبار شروع ٿيو ۽ ڇهه
ڏينهن شاهد پون هليون. اهي مڙ، دسترڪت جيپ جي
ڪورٽ ۾ هلندا هئا. عام لوڪن نه اهي ڏس
۾، ڏاڍو چاهه ڏيکاريو ۽ ههڙي تعداد ۾، ڪورٽ ۾
اچي ڪٺا ٿيندا هئا.

شاهدين جي دور ۾، سکر جي ڪلهڪٽر، مسٽر
وائٽيلڊ، کليءَ ريمٽ، رسائيءَ ۽ لائي جي مرض خلاف
پنهنجا رايو ڏنا. هڪ آباد جو ڏيهوئي ڪمشنر رسائيءَ
سبع صفا اڪار ڪري ويٺو. وهڙيءَ جو ڏيهوئي
ڪلهڪٽر، مسٽر عيسائيءَ، تمام کليءَ ريمٽ، رسائيءَ خلاف
شاهدي ڏني. ڪيترن زميندارن ۽ آفيسرن نه اچي،
اهي مرض خلاف شاهد پون ڏنيون.

سکر بعد، لاڙڪاڻي ۾، ڪميشن جو ڪاروبار هليو.

انهيءَ لکريءَ رسم سبب، بي ايمالي زور ٻولدي هئي. وڏن آفيسرن جو مثال ڏسي، هيٺيان لنڊا به ڪڙجي ٻولدا هئا. سندس ذات هري ويندي هئي ۽ ڦرلٽ تي ڪمر ڪشيپندا رهندا هئا.

رسائيءَ سبب، آفيسن جو انتظام صفا ڇٽ ٿي ويندو هو. ڪامورا، سدائين، آفيسرن جي رسائيءَ ۾ رڌل رهندا ۽ کين ٻيو ڪم آجهندو ڪونه هو. سندن دل ڏکيءَ ۾ هوندي هئي. اولڏا ۽ ابڙا ڪم ڪندا هئا، پڙ کين ٻپ ڏرو به نه ٿيندو هو. سندن ڪارنامن تي ڪڪ پڻ پئجي ويندا هئا. ڪيترن نڪمن ۽ لالائڪ ڪاهورن کي، زبردست رسائيءَ ڪرڻ سبب، وڏا فائدا ٿي ويندا هئا. گڏهن کي گج پئجي ويندا هئا ۽ لائق ۽ هڏڙو کي ڪاهورن کي لتهڻ هيٺ لتاڙيو ويندو هو.

سيٽ هرچندراءَ ۽ سندس ساٿي رئيس غلام محمد پڙ ڳڙهي، الهی لکري رسائي رسم خلاف، ڪائونسل ۾، زبردست آواز ڪڙو ڪيو، آفيسرن ۽ ڪاهورن جي حد درجي جي ظلمن جي اوگهڙ ڪئي. ڪائونسل پاران رسائي ڪميشن مقرر ٿي. سيٽ هرچندراءَ الهی ڪميشن جو ميمبر مقرر ٿيو. ڪميشن جو چيئرمين جسٽس هيروزاب هو.

سيٽ هرچندراءَ جي دائريءَ ۾ لکيل چئڪن مان، رسائي ڪميشن نسبت هيٺين خبر چار پئجي ٿي سگهي: رسائي ڪميشن، پنهنجو ڪم، ۳ اپريل ۱۹۱۸ع تي شروع ڪيو. بهريان ٿي ڏينهن، ڪميشن جا ميٽنگ ڪراچيءَ جي ڪچهري بلڊنگ ۾ ٿيا، جن ۾ ڪاروبار جو

سینٺ هر چند اراء و شنڊ اس ۽ مڙيس غلام محمد خان پسر گهڙي
يورپ جي دوري تي

انهيءَ انگريءَ رسم سبب، بي ايمالي زور ٻولدي هئي. وڏن آفيسرن جو مثال ڏسي، هيٺيان لنڊا به ڪڙجي پوندا هئا. سندس ذات هري ويندي هئي ۽ ڦرلٽ تي ڪم ڪشيپدا رهندا هئا.

رسائيءَ سبب، آفيسن جو انتظام صفا چٽ ٿي ويندو هو. ڪامورا، سدائين، آفيسرن جي رسائيءَ ۾ رٿل رهندا ۽ کين ٻيو ڪم آجهندو ڪونه هو. سندن دل ڏکيءَ ۾ هوندي هئي. اولڏا ۽ ابتاءُ ڪم ڪندا هئا، پر کين ٻپ ڏرو به نه ٿيندو هو. سندن ڪارنامن تي ڪڪ پڻ پئجي ويندا هئا. ڪيترن اکين ۽ لالائقي ڪامورن کي، زبردست رسائيءَ ڪرڻ سبب، وڏا فائدا ٿي ويندا هئا. گڏهن کي گج پئجي ويندا هئا ۽ لائق ۽ هڏڙو کي ڪامورن کي لهن هيٺ لتاڙيو ويندو هو.

سيٽ هرچند راءِ ۽ سندس ساٿي رئيس غلام محمد ڀرڳڙيءَ، الهی انگري رسائي رسم خلاف، ڪائونسل ۾، زبردست آواز ڪڙو ڪيو، آفيسرن ۽ ڪامورن جي حد درجي جي ظلمن جي اوگهڙ ڪئي. ڪائونسل پاران رسائي ڪميشن مقرر ٿي. سيٽ هرچند راءِ الهی ڪميشن جو ميمبر مقرر ٿيو. ڪميشن جو چيئرمين جسٽس هيورڊ هو.

سيٽ هرچند راءِ جي دائريءَ ۾ اڪيل چئڪن مان، رسائي ڪميشن نسبت هيٺين خبر چار پئجي ٿي سگهي: رسائي ڪميشن، پنهنجو ڪم ۳ اپريل ۱۹۱۸ع تي شروع ڪيو. بهريان ٿي ڏينهن، ڪميشن جا ميٽڙ، ڪراچيءَ جي ڪجهه ٻلي لک ۾ ٿيا، جن ۾ ڪاروبار جو

سینٹ هرچند مراء و شنداس ۽ رئیس غلام محمد خان پسر گهري
يورپ جي دوري تي

بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر

ماڳ، اتلو، اهي گشت، غريب ۽ مسڪين لاءِ وڏي مصيبت ۽ گشت جا ڪارڻ بڻبا هئا. آفيسر گشت تي اڪرندا، ته پٽيوالا، رسوا ۽ بئار اڳيئي منزل گاهه تي ويندا. اهڪر شروع ٿيندي. ڏاڙهيءَ کان وٺي ڳوٺاڻن کان نيمو هٽائيندا. پوءِ بئار حڪم ڪندو ته صاحب لاءِ هي هي شهون گهرجن. دابا، پيشا، ڪير، مڪي، گاهه ۽ ڪاٺيون وغيره سڀ شهون اچي گڏ ٿينديون. مختيار، ههڊمنشي، پيدار يا پيو، جهڪو، خدمت ۾ هوندو، تنهن کي همت نه ٿيندي جو پاڻ ٻاهر ڪڍي سگهي. بيوگر ۾ ڪا اوڻائي ۽ گهٽتائي ٿي ته پٽيوالا ۽ بئار منهن منهن تي چاڙهي ويندا. اڪو نيمو ڪوڙائيندا ۽ نڪو ڪا چالو، وغيره تيار ڪندا. کائو ته کائي جي ماڳ رهيو. صاحب بهادر ايندو. ڪجهه به تيار ٿيل نه ڏسي، سبب پڇندو. هو وٺي دالھون ڪندا ۽ ڪامورن جي شڪايت ڪندا ۽ ڪي جو ڪي چئي ڏيندا. بس، صاحب ٺپي ٺپي. باهه ٿي ويندو. ڪامورن تي ڳارين ۽ لعنتن جو ٿهڪو پوڻ شروع ٿي ويندو. ڪامورا آفيسر تي نظر ۾ ڪري ٻولندا. مطلب ته پوري رسائي نه ٿيڻ ڪري، ڪامورن لاءِ مصيبت جي شروعات ٿيندي ۽ سخت نقصان هيٺ اچڻو ٻوڏو هو. تنهنڪري، اڪثر ڪري، ائين ٿيندو هو ته صاحب پٽيوالا ۽ بئار اچي پهتا ته بيوگر ۽ ڦر جي بازار گرم ٿيندي. ڪامورا، هتان هتان، هٿ هٿي، سڀ ميسر ڪري ڏيندا. نه فقط ايترو، بلڪ سندن

مصيبتن کي حل ڪرڻ ۾، گهڻي قدر ڪامياب ٿبو.
 سنڌ ۾، پوليس جا ظلم ۽ حد درجي جا ٽهندا هئا.
 ڪنهن کي مڃال نٿي هو پوليس خلاف اڳ ڪڍي سگهي!
 سسڪ هر چند راءِ، بي ڊپٽي ۽ سان، پوليس جي ڪارنامن ۽
 ۽ ستمن جي اوکھڙ ڪندو هو ۽ ظلمن جي دور ڪرڻ لاءِ آواز
 اٿاريندو هو. پر، ساڳئي وقت، جڏهن پوليس جي
 بهادري ۽ سچائيءَ جا واقعا ڏسندو هو، ته سندن سارا
 ڪرڻ ۾ ڀرتي نه ٿيندا هئا.

مٿيارين ۾، ٻولس ٻاران بندو وڃاڙي ڪئي وئي.
ڪاٺولسل ۾، سيڪ هرچند راءِ، زور آندو ته الهيءَ لاءِ
جارج ڪاميٽي مقرر ڪئي وڃي. جارج ڪميٽن مقرر ٿي.
ڪميٽن جا ميمبر مسٽر اي. ويمنڊي، هڊنشل ڪمشنر (هيٽرمن)،
سيڪ هرچند راءِ، وشنداس، مسٽر غلام حسين قاسم مقرر ٿيا.
سيڪ هرچند راءِ، ڪميٽن جي ڪاروبار ۾، نهايت
آراد خياليءَ ۽ انصاف وارو رخ اختيار ڪيو ۽ راءِ ڏنو.
ڪميٽن نه، نڌان ڪنهن رڪ وڪاءِ، لحاظ ۽ مروت جي،
حالين لاءِ حوايدارن کي، سزا ملڻ لاءِ گهر ڪئي. ڪميٽن
جا اهڙا سرڪار منظور ڪيا ۽ رپورٽ پڌاري، حوايدارن خلاف
حوڳا قدم کنيا ويا.

”رسانې، لاږو ۽ چور“ سښ جا اهايت لگرا ۽ كهنا
مرض آهن. اهي مرض ايمان ڪان هلندا اچن ٿا. آلمسرن
۽ عملدارن جو، ملڪ ۾، ڪست لي لڪرڻ جو مڪرم مقصد
اهو هو ته عام لوڪن جو فائدو ٿئي ۽ ساطن سهنج ٿين.
آزموڊي مان ڏٺو ويو ته فائدا ۽ سهنج نه اچي

رهڻ ڪري، سدائين پئتي پيل ۽ تنگ دل ٿيندا آهن. ۽ سندن ڪار ڪوهه ۾ رهندڙ ڏيڏرن جهڙي ٿيندي آهي. ملڪ جو واڌارو، واپار جي ترقي ۽ عام لوڪن ۾ سجاڳي ۽ بيداري ٿڌهين وڌي سگهن ٿيون، جڏهن، ملڪ ۾، آمدرفت جا وسيلو، سٺا، سهڻا ۽ سلامتيءَ ڀريا آهن. سٺن وسيلن هئڻ سبب، ماڻهن کي پنهنجي دائري کان ٻاهر نڪرڻ جي دل ٿئي ٿي ۽ موقعا ملن ٿا ۽ ٻين سان لهه وچڙهه ۾ اچڻ سان، سندن تنگدلي ۾ ڪري اڏامي وڃي ٿي ۽ هو سجاڳ ۽ بيدار ٿين ٿا. سڀ هرجندراءِ زوردار ڪوشش ورتي ته سندن جي آمدرفت جي وسيلن ۾ گهربل سڌارا اچن. انهي ڏس ۾، ”سنڌ روڊس“ ٺهرائ پيش ڪري، زوردار آواز ڪڍو ڪيائين. سندس محنتن هڻي هنڌ ڪهو. سنڌ ۾، نوان رستا هستيءَ ۾ اچڻ لڳا. ڪيترن ريلواين جي سروي جو ڪم شروع ٿي ويو ۽ ڪي ريلوي لائينون جلد هستي ۾ آيون.

ڪائونسل جي ميمبرن کي، سوالن ۽ سڀاهين تي سوال پڇڻ جو به، اختيار ملو هو. سوال پڇڻ ۽ جوابن جي وقت ۾ وري سڀاهين تي سوال پڇڻ، هڪ فن آهي. انهي لاءِ قابليت گهرجي. سوال ٺاهڻ ۾ وڏي دلچسپي ۽ اونهي اڀياس جي ضرورت آهي. سڀ هرجندراءِ، انهي ڏس ۾ به، باق چڱو موڪلو. اهڙي ڀنگ ۾ سوال پڇندو هو، جو ملڪ ۽ ماڻهن جا، اهڃا، ڏک ۽ سوز پاڻمرادو ظاهر ٿي پوندا هئا ۽ نتيجو اهو ٿيندو هو جو حڪومت کي مجبور ٿي، انهن اهڃن ۽ ڏک جو تدارت ڪرڻو پوندو هو. اهڙيءَ ريت، سنڌ ۽ سنڌين جي، اهڃن، مشڪلاتن

[illegible]

کے رشتہ لیو۔
سندھ میں رہتے ہوئے عالمہ تمام ہفتی بیل غنی۔
میں بھی رہے ہوئے تعلیمات عالمہ ان پورا اے لکھا ہوا
تقریباً ۲۰۰۰ کے عالمہ میں بھی تعلیمات عالمہ ان پورا اے لکھا ہوا

بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر

ٽ ڪنٽرول بل، ميونسپل ۽ ڊسٽرڪٽ بورڊ ڪائونسل بل ۽ هيٽر شپ بل.

ٽ سوال تي تقرير ڪرڻي هوندي هئس، ته الهی ۽ اس ڪري، اڳواٽ تقرير تيار ڪندو هو. ايها اس ڪر ڪنهن کان ضروري صلاح ۽ خبر چار حاصل ڪر

ن عار نه ڪندو هو. الهی محنت جو نتيجهو اهو ٿيند هو ته سندس تقريرون، اڻڀڄڻ، سڀني جو ڌيان ڇڪائينديون هيون. سندس تقريرون به، خيالن جي پختائي، ويچارن جي گنجپور ۽ دليلن و وزن پيا بکندا هئا. ڪائونسل به، جن مڪمل سوالن ۽ ٺهراءن جي بحث ۾،

سيٽ هر چند راءِ بهرو ورتو، تن مان ڪي هيٺيان آهن: پرائيمري اردو ايڊيوڪيشن رٽروليوشن، چيئر مين وچسٽرپيشن بل، ڊپارٽمنٽ ڪلاس بل، ايڊيوڪيشن بل، ڪراچي بورڊ ٽرسٽ بل، اهمي ڊسٽرڪٽ ٽرسٽ بل، اريگيشن بل، ڊسٽرڪٽ ٽرسٽ بل، اهمي ڊسٽرڪٽ ٽرسٽ لائينس بل، اهمي ميونسپل بل، سنڌ ڪوسٽ ايڊيوڪيشن بل، پوليس ايڪسپنڊنس اڪواري رٽروليوشن، آڱاري بل، ميڊيڪل رجسٽريشن بل، ڪاٽن ڪنٽرول بل، بيلڊنگس ڪراچي رٽروليوشن، وليج پمپچاٽ بل، اهمي ڊپارٽمينٽ بل، وغيره.

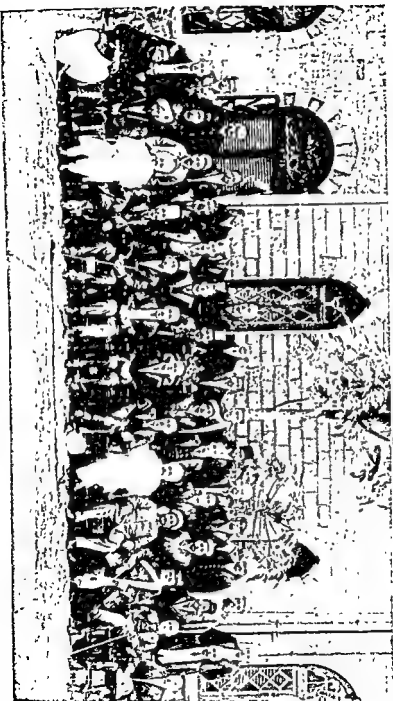
سيٽ هر چند راءِ ڪي سنڌ جو ڏاڍو اولو هوندو هو. ٽ جي بهتري ۽ واڌاري لاءِ سندس ڪوششون جاري رهنديون هيون. سيٽ هر چند راءِ ۽ رئيس غلام محمد

[illegible][illegible]

بيلوي، سردار دلجو رائسنگجي، سر ديشا ماڪجي،
 مسٽر سي. ايڇ. سيتلوان، مسٽر ايس. ايساڻي، مسٽر
 مالٽيگر ويب، جمسٽي جيڄا ڀائي، مسٽر بي.
 ايس. ڪامت، مسٽر اين. ڊي. ڪالڊاولا، مسٽر جي.
 ايڇ. ڪوٽاري، مسٽر لالو ڀائي ساملداس ميهٽا، راء صاحب
 وي. ايس. لائڪ، راء بهادر آر. ايم. ليلاڪشا، راء بهادر
 جي. ڪي. سالي، مسٽر فيروز سي. سهڻا، مسٽر پرشوتلداس
 ٺاڪرداس، خان بهادر بهر بخش ميان محمد، سردار صاحب
 پٿورتن، مسٽر عبدالڪريم آڊمجي بهر ڀائي، مولوي
 رفيع الدين احمد، مسٽر صالح ڀائي ڪريمجي اروداوالا،
 مسٽر ايف. ايم. چينڊا، راء بهادر سي. اي. روڍا،
 راء بهادر ٽيڪچند اوڻوڻداس ۽ راء صاحب هريلال ڏيساڻي.
 سهڻ هرجند راء، هر سال، مالي اجيٽ جي اجازت
 به وٺندو هو ۽ زوردار ٿڌارون ڪندو هو. هر موقعي
 تي، ڪارگر رٿون، تجويزون، درستيون ۽ ٽهر ٽارون بهش
 ڪرڻ، سندس مکيه ڪم هوندو هو. سندس راءِ ۽
 وڃڻن کي عزت جي نگاه سان ڏٺو ويندو هو ۽ ڪن
 جوڳو ڌيان ڏنو ويندو هو. سهڻ هرجند راء، مالي انگن
 اکرن ۽ مسئلن ۾ زوردار دلچسپي وٺندڙ هو، سو سم
 ۱۹۱۶ع ۾، ڪائونسل جي مالي ڪاميٽيءَ تي چونڊيو ويو.
 اهڙي مکيه ڪاميٽيءَ تي ميمبر چونڊجڻ جي عقيدت،
 سندس قابليت ۽ لياقت جي ساک ٿي پري.

ليجسليٽو ڪائونسل جي مالي اجيٽ جي موقعن تي،
 سهڻ هرجند راء، اوائل کان، الهي ڳالهه تي زور ڏنو ته

بھیبی لیجسلیٹو کاؤنسل ۱۹۱۳

مجموعي ليڪچسليٽو ڪائونسل جي ميمبرس چونڊ جي عزت ۾ سينيٽ هر چند راءِ کي ڪراچي

مجلس پبلڪ پريس، ۱۹۱۰

چولہہ ۾، سنڌ مان، اڳوڻا ساڳيا عموضي جڙيل جي ويا.
 اٺن کان سواءِ، هن دفعي، سنڌ مان، ۱۰ سڃڻ، گورنر
 پاران ٺاهيا پڻ ويا. آهي هئا: خان بهادر پير بخش
 (سکر) ۽ ٽيڪچند اوڌوداس، وکیل (ڪراچي).

ممڻي لاهسليٽو ڪائونسل ۾، غير سرڪاري ميمبرن
 هي هڪ پارٽي هئي ۽ بر آئي. سبڪ هرچند راءِ الهي پارٽي ۽
 هي اڳوڻن مان هڪ هو ۽ ڪيترا دفعا، پارٽي ۽ هي مڙن جي
 صدارت ۾ ڪئي. سر فيروز شاهه مهينا پارٽي ۽ هر لاهور هو ۽
 سبڪ هرچند راءِ سندس ساڄو هٿ. رئيس غلام محمد ڀرڙي،
 سبڪ هرچند راءِ جو پريتر ۽ ساٿي هو. باقي چٽا، اڪثر گڏ رهندا
 هئا ۽ ملڪي مسئلن کي گڏجي ۽ يڪمشتي سان مڏهن
 ڏيندا هئا.

سبڪ هرچند راءِ، لاهسليٽو ڪائونسل تي، سنہ ۱۹۱۱ع
 کان ۱۹۲۰ع تائين ميمبر ٿي رهيو. اٺن ڏهن سالن جي
 عرصي ۾، ممڻي ڪائونسل تي، جي ميمبر ٿي رهيا هئا،
 تن مان ڪي مک ۽ مشهور هي هئا:

سر فيروز شاهه مهتا، مٽر هرچند راءِ وشداس،
 مٽر ويلپائي پٽيل، مٽر غلام محمد ڀرڙي، مٽر ڀرپا
 شڪر پٽي، سر ابراهيم رحمت الله، مٽر چڊيال وي،
 مهتا، سردار سيد علي ال ادروس، مٽر شرينداس
 ڪريو سوامي مداني، مٽر هي. ڪي ۽ پارٽي، سبڪ
 الهندو شاهه، مٽر آر. بي. ابراهيمي، مٽر من موهنداس
 رامڻي، مٽر شريف ديوجي ڪالهي، شيخ غلام حسين
 عدايت الله، سر جنسو پائي ماڏو لال، مٽر ڏي. وي.

بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر

چواندين ۽ سينيٽ هرچند راءِ جي سامهون، مسئلن لاءِ ڪند هاسوئل وڪيل (ڪراچي)، اميدوار ٿيندو. هرچند راءِ کي ۳۰ ووٽ ملڻ ۽ لاءِ ڪند کي ۹. اهڙيءَ ريت، سينيٽ هرچند راءِ، سنڌ جي مهواسپالٽي ٽڪ مان، امبئي. ليجسليٽو ڪائونسل تي چواندي آيو. سينيٽ هرچند راءِ، ڪاليجي تعليم لاءِ، ست سال امبئي شهر ۾ رهيو هو، ٿيندڪري، ڪائونسل جي ڪن ميمبرن کي، الهه زماني کان سڃاڻندو هو. ۱۸۸۸ع کان، اديبن ائسبل ڪالگريس جي ميٽرن ۾ چڱو ٻيرو وٺندو ٻئي آيو، سو ڪيترن سارن اڳواڻن سان سڃاڻپ ۽ واقفيت ٿي ويئي هئس. ڪائونسل جي ڪيترن ميمبرن سان دوستاڻا لاا قائم هئس. سو ڏسو ته ڪائونسل ۾ ٻيندن ڏوستن ۽ ساٿين سان اچي گڏ ٿيو. پوءِ ته ملڪ جي اهڙيءَ ڀلي جي مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ لڳي ويو. سندس ڪوششون ۽ ڪارناما ساراه جوڳا هئا. سنڌ لاءِ، سندس ڪاٺول ڪر ڪندو هو.

ڪائول جون، ٻيو دفعو چواندون، نومبر ۱۹۱۲ع ۾ ۽ الهه چواندي ۾ سينيٽ هرچند راءِ پٺيان مخالفت جي ڪري ويو. الهه چواندين ۾، سنڌ جي ٻي سٽرڪٽ ۾ اور ٽڪ مان، غلام حسين هدايت الله چواندي وڏو ٿيئي اڳوڻا ساڳيا عرصي چواندي آيا. ۱۹۱۶ع واري چواندي ۾، سينيٽ هرچند راءِ جي ديوان پوڄسنگ ڪئي. سينيٽ هرچند راءِ کي ۲ ووٽ ملڻ. الهه

انڊو وڪيٽ جڊل) ۽ ٻيا ۴۴ ميمبر هئا. انهن ۴۴ ميمبرن مان، ۲۳ ميمبر گورنر پاران ٽاڦڇڻا هئا. ٽاڦڇل ميمبرن ۾، آفيسرن ۽ عملدارن جو تعداد ۱۴ ميمبرن کان وڌيڪ نه ٿيو هو ۽ باقي ميمبر ٻجڪ مان ٽاڦڇڻا هئا. باقي رهيل ۲۱ ميمبر، چولڊن وسيلي، چولڊن جي اڇڻا هئا.

۲۱ ميمبر، چولڊن وسيلي، هن ريت اڇڻا هئا: ۸ ڇڻا مونسالٽين ۽ لوڪل بورڊن جي گورنر مان، ۴ ڇڻا محمدن اليڪٽورينس مان، ۳ ڇڻا زميندار گروپ مان، ۽ ٻهئي بورڊرستي، ٻهئي مونسپل ڪارپوريشن، ٻهئي ڄڻم ر آف ڪامرس، مل ايلرس انسوسٽيشن، ڪراچي ڄڻم ر آف ڪامرس، الڊين ڪمرشل ڪمپوليٽي— انهن سسٽائن مان ۷۷ هڪ عيوضي چولڊن جي اڇڻو هو. ۱۹۱۰ع تان، سنڌ مان، ٻهئي ڪائونسل ٿي، چار عيوضي چولڊن جي وچڻ لڳا. ۷۷ سنڌ جي مونسالٽين پاران ٻه، سنڌ جي لوڪل بورڊن پاران ٽي، سنڌ جي زميندارن ۽ جاگيردارن پاران ۱ ۽ چوٿون، ڪراچي ڄڻم ر آف ڪامرس (گورنر جي سسٽا) پاران.

پهرين چولڊ ۱۹۰۹ع جي پڇاڙيءَ ٺاري ٿي ۽ ڪائونسل جو مهڙ ۴ جنوري ۱۹۱۰ع تي شروع ٿيو. سنڌ مان هيٺيان عيوضي چولڊ ٿيا ويا:

مونسالٽي لڪ مان: سٺ ٽو چنڊراءِ وشنداس
هاگيردار ۽ زميندار لڪ مان: رٽيس علام محمد ٻارڙي
ٻيٽرڪٽ لوڪل بورڊ لڪ مان: سيد الهمدو شاهه
ڪراچي ڄڻم ر آف ڪامرس مان: مسٽر مائٽيگو ويب

سماج شيوا

15

ڪچا ۽ سڪل نلاءُ هوندا هئا، تن کي پرتي ڪرائي
 ڪن شالدار پارڪن ۽ ريڪرييشن گرائونڊن جي صورت ۾
 آندا ويا. ٻيا به وڌيڪ پارڪ هستي ۾ آندا ويا. شهر جي
 باغيچن ۽ پارڪن کي سڌارڻ ۽ وڌائڻ لاءِ، مهولسپالٽي پاران
 هڪ خاص ڪائونسل ٺاهي وئي جو باغات جي هنر مان واقف
 ۽ قابل عملدار هيٺ ڪم ڪرڻ لڳو. نتيجو اهو ٿيو جو
 مهاڻا گانڌي باغ، بولس گارڊن ۽ پارڪ، ڏينھون ڏينھن،
 سڌوڻ لڳا ۽ سهڻي صورت اختيار ڪرڻ لڳا. سڀاويڪ،
 عام لوڪن جو ڌيان، انهن طرف وڌڻ لڳو ۽ هو، فرصت
 جي وقت ۾، وندر ۽ هوا خوريءَ لاءِ، چڪهي، اُٺي
 وڃڻ لڳا.

ڏسبو ته سماج شيوا جي، جدا جدا ڏسن ۾، سين
 صاحب وڏي دلچسپي ورتي. ڪيتريون سندسڻون،
 سندس رهنمائيءَ سان ٻريا ٿيون. سندس دلچسپي، ڪا
 راجي ۽ جهڙي نهڙي نه ٿيندي هئي. سين هر چنڊراءِ
 ڏو حقيقت پرست هوندو هو ۽ جنهن به ڪاريءَ ۾ هڪ
 جهندو هو نه، انکي نوڙ تائين لڳائيندو هو. سندس
 اڄڪ شيوا جا ڪارناما، انهي حقيقت جي پوريءَ ريت،
 ٿا ڏين.

جڳي ۽ طرح علاج ٿي سگهي ۽ عام لوڪن سان سهنج ٿئي .
 شهر واسين جي صحت جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ،
 اهو به ضروري هو ته ڪي اعززون سسٽائون ۽
 عتيءَ ۾ اچن ، عتيءَ ڪم ڪار کان فارغ ٿيڻ بعد ،
 وندر ۽ ڪلٽي هوا ۾ اچي ، ماڻهو وقت گذارين . انهي
 خيال هڻي هند ڪيو ۽ ڪراچي شهر ۾ ، شهر جي سڀني
 ڏانن لاءِ ، هڪ سسٽا ٻڌائي ٿي ، جنهن جو نالو ڪراچي
 ڪلب رکيو ويو . سٺ ڪراچي ڪلب ٻڌائي
 ڪندڙن مان هڪ هو . ڪراچي ڪلب ، شهر جي
 پڙهيل ۽ علمي واري طبقي لاءِ ، سڻي وندر ٺاهي ٿي .
 سٺ ڪراچي ڪلب ، هميشه ڪلب ۾ ويندو هو .
 ڪلب جو ، به دٻاءُ ، پرزیدلت ۽ ڪلب ۾ ،
 پنهنجي عتي واري ڪتب ۽ ڪلم سان خاصيت کي
 ڏاڍو وڌائيندو هو . سندس غير حاضريءَ ۾ ، مهمور ، پاڻي
 اٻاڻڪو پائيندا هئا . سندس چوردار ڇوڙا ۽ وڌائيندڙ
 ٻالهيون مسئلن جا مور ٺاهي پائيندا هئا .

سٺ ڪراچي ڪلب جي ، سنڌي جمڙائي جي
 بنياد وڌائيندڙن مان هڪ هو ۽ ڪي سال پرزیدلت نه
 هو . هندو جمڙائي ٻڌائي ڪرڻ ۾ ، سٺ ڪراچي ڪلب
 دلچسپي ورتي ۽ وقت به وقت ، جمڙائي جي جڳي مدد
 ڪندو رهيو . جمڙائي انوسٽمن جو پرزیدلت ۽
 چواندو ويو هو .

عام لوڪن جي وندر ۽ ڪلٽي هوا ۾ فرصت جو وقت
 گذارڻ لاءِ ، سيلهه سوچيائين . رام ڀڳت ۽ رتن ڪلاڻ

ڪچا ۽ سڪل تلاءُ هوندا هئا، تن کي پُر ٿي ڪرائي،
 ڪن شالدار پارڪن ۽ رڪرييشن گرائونڊن جي صورت ۾
 آندا ويا. ٻيا به وڌيڪ پارڪ هستي ۾ آندا ويا. شهر جي
 باغيچن ۽ پارڪن کي سڌارڻ ۽ وڌائڻ لاءِ مهولسپالٽي پاران
 هڪ خاص ڪائوٽر يا ڪيو ويو جو باغيات جي هنر مان واقف
 ۽ قابل عملدار هيٺ ڪم ڪرڻ لڳو. اتيچو اهو ٿيو جو
 مهاڻا گاندي باغ، بولس گارڊن ۽ پارڪ، ڏينھون ڏينھن،
 سڌوڻ لڳا ۽ سهڻي صورت اختيار ڪرڻ لڳا. سڀاويڪ،
 عام لوڪن جو ڌيان، انهن طرف وڌڻ لڳو ۽ هو، فرصت
 جي وقت ۾، وڌيڪ ۽ هوا خوريءَ لاءِ چڪجي، اُتي
 وڃڻ لڳا.

ڏسبو ته سماج شيوا جي، جدا جدا ڏسن ۾، سينت
 صاحب وڏي دلچسپي ورتي. ڪيتريون سنسٽائون،
 سندس رهنمائيءَ سان پُر ٿيون. سندس دلچسپي، ڪا
 رواجي ۽ جهڙي نهڙي نه ٿيندي هئي. سينت هرچند راءِ
 وڏو حقيقت پرست هوندو هو ۽ جنهن به ڪاري ۾ هڪ
 وجهندو هو ته انکي نوڙ تائين ابھائيندو هو. سندس
 سماجڪ شيوا جا ڪارناما، انهي حقيقت جي پوريءَ ريت،
 ثابتي ٿا ڏين.

جڳي ۽ طرح علاج ٿي سگهي ۽ عام لوڪن سان سهنج ٿئي .
 شهر واسين جي صحيفي جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ،
 اهو به ضروري هوندو ته ڪي اهم ڙيون سندسٿانون پڻ
 هجي ۽ ٻر اچن ، هتي ، ڪم ڪار کان فارغ ٿيڻ بعد ،
 واپس ۽ ڪلئي هوا ٻر اچي ، ماڻهو وقت گذارين . انهي
 خيال هتي هند ڪو ۽ ڪراچي شهر ٻر ، شهر جي سڀني
 ڏانن لاءِ ، هڪ سندسٿا ٻر ٿي ، جنهن جو نالو ڪراچي
 ڪلب رکيو ويو . سٺ هرچندراءِ ، ڪراچي ڪلب ٻر ٿي
 ڪندڙن مان هڪ هو . ڪراچي ڪلب ، شهر جي
 پڙهيل ۽ علمي واري طبقي لاءِ ، سهڻي واپس ٿاين ٿي .
 سٺ هرچندراءِ به ، هميشه ، ڪلب ٻر ويندو هو .
 ڪلب جو ، نه دعاءِ ، پر ترديدت پڻ ٿيو . ڪلب ٻر ،
 پنهنجي عجب و غريب گشتن ۽ ڪلمڪ سماء سان حاضرين کي
 ڏاڍو واپس ٿيندو هو . سندس غير حاضريءَ ٻر ، مهمور ، ٻاڻڪي
 اٻاڻڪو پائيندا هئا . سندس چوردار چرچا ۽ واپس ٿيندڙ
 ڳالهيون مڃل جا مور ٿاين ٿيندا هئا .

سٺ هرچندراءِ ، ڪراچيءَ جي ، سنڌي جهڙائي جي
 آباد وچهندڙن مان هڪ هو ۽ ڪي سال پڙيدلت نه
 هو . هندو جهڙائي ٻر ٿي ڪوڙ ٻر ، سٺ هرچندراءِ جڳي
 دلچسپي ورتي ۽ وقت نه وقت ، جهڙائي جي جڳي مدد
 ڪندو رهيو . جهڙائي اٽوڪسڪن جو پڙيدلت پڻ
 چوندو ويو هو .

عام لوڪن جي واپس ۽ ڪلئي هوا ٻر فرصت جو وقت
 گذارڻ لاءِ ، وسلا نه سوچيائين . رام ڀاڱ ۽ دکن لاءِ ،

ڪچا ۽ سڪل تلاءُ هوندا هئا، تن کي پُر ٿي ڪرائي،
 ڪن شالدار پارڪن ۽ رڪرييشن گرائونڊن جي صورت ۾
 آندا ويا. پيا به وڌيڪ پارڪ هستي ۾ آندا ويا. شهر جي
 باغيچن ۽ پارڪن کي سڌارڻ ۽ وڌائڻ لاءِ، ميونسپالٽي پاران
 هڪ خاص ڪائو پريا ڪيو ويو جو باغاست جي هنر مان واقف
 ۽ قابل عملدار هيٺ ڪم ڪرڻ لڳو. نتيجو اهو ٿيو جو
 مهاڻا گانڌي باغ، بولس گارڊن ۽ پارڪ، ڏينھون ڏينھن،
 سڌرڻ لڳا ۽ سهڻي صورت اختيار ڪرڻ لڳا. سڀاويڪ،
 عام لوڪن جو ڌيان، انهن طرف وڌڻ لڳو ۽ هو، فرصت
 جي وقت ۾، وندر ۽ هوا خوريءَ لاءِ، چڪجي، اُٺي
 وڃڻ لڳا.

ڏسبو ته سماج شيوا جي، جدا جدا ڏسن ۾، سينٽ
 صاحب وڏي دلچسپي ورتي. ڪيٿريون سنسٽائون،
 سندس رهنمائيءَ سان پريا ٿيون. سندس دلچسپي، ڪا
 رواجي ۽ جهڙي نهڙي نه ٿيندي هئي. سينٽ هرچند راءِ
 وڏو حقيقت پرست هوندو هو ۽ جنهن به ڪاريءَ ۾ هڪ
 وجهندو هو ته اڪي نوڙ تائين لڳائيندو هو. سندس
 سماجڪ شيوا جا ڪارناما، انهي حقيقت جي پوريءَ ريت،
 ثابتي ٿا ڏين.

ڇڱيءَ طرح علاج ٿي سگهي ۽ عام لوڪن سان سهنج ٿئي .
 شهر واسين جي صحت جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ ،
 اهو به ضروري هو ته ڪي اهڙيون سندسٿانون ٻڌ
 هستيءَ ۾ اچن ، عتي ، ڪم ڪار کان فارغ ٿيڻ بعد ،
 وندر ۽ ڪڙي هوا ۾ اچي ، ماڻهو وقت گذارين ، انهي
 مهال هڻي هند ڪهو ۽ ڪراچي شهر ۾ ، شهر جي سڀني
 ڏانهن لاءِ ، ڪڪر سسٽا ٻڌا ٿي ، جنهن جو نالو ڪراچي
 ڪلب رکيو ويو . سبڪ هرچندراڻي ، ڪراچي ڪلب ٻڌا
 ڪندڙن مان هڪ هو . ڪراچي ڪلب ، شهر جي
 پڙهيل ۽ علمي واري طبقي لاءِ ، سهڻي وندر ٺاهي ٿي .
 سبڪ هرچندراڻي ، عملي ، ڪلب ۾ ويندو هو .
 ڪلب جو ، ٻه دفعا ، ٻارڙيدلت ٻڌ ٿيو . ڪلب ۾ ،
 پنهنجي عصب و غريب کڻڻ ۽ کلمڪ سماءُ سان حاضرين کي
 ڏاڍو وندرائيندو هو . سندس غيرحاضريءَ ۾ ، مهمور ، پاڻ کي
 آباڻڪو پائيندا هئا . سندس جهوڊار چرچا ۽ وندرائيندڙ
 ڳالهون مڃڻ جا مور ٺاهي ٿيندا هئا .

سبڪ هرچندراڻي ، ڪراچيءَ جي ، سنڌي جمخاني جي
 اسان وڃهندڙن مان هڪ هو ۽ ڪي سال ٻارڙيدلت ۾
 هو . هندو جمخاني ٻڌا ڪرڻ ۾ ، سبڪ هرچندراڻي ڇڱي
 دلچسپي ورتي ۽ وقت نه هٽايو ، جمخاني جي ڇڱي مدد
 ڪندو رهيو . جمخاني السوشين جو ٻارڙيدلت ٻڌ
 ڇوڏيو ويو هو .

عام لوڪن جي وندر ۽ ڪڙي هوا ۾ رخصت جو وقت
 گذارڻ لاءِ ، وسلا نه سوچيائين . رام راڻ ۽ رڻ لاءِ ،

وسيلن جو پرچار ڪيو ويو.

شهر ۾، صحت سڌاري لاءِ، جيڪي ٻه سنڌستانون هيون، ان کي بهتر ۽ وڌيڪ ڪارگر ڪرڻ لاءِ، سين هرجندراءِ جو، هميشه، هڏ ڪر ڪندو هو. انهن کي، هر ڏس ۾، مدد ۽ واعز ڪرڻ، پنهنجو فرض ڪري سمجهندو هو.

ڪوچا اسمائيلها ڪائونسل، وٽس گهر ٺهرائڻ جو فيصلو ڪيو. سين هرجندراءِ کين، ۳۳۲۷ وال زمين مفت ڏياري. لاهي ٻنرن اسپتال ۽ لوئس لائسنس اسپتالون کي مالي مدد ڪرڻ ۾ پنتي نه پوندو هو. سين هرجندراءِ، انهن سنڌستانن جي ڪاميٽين تي، ڪيترا سال، مهجور ٿي رهيو. ادارو پوئو ويلفيئر ائسوسيئيشن جي ڪمن ۾ زبردست دلچسپي وٺندو هو. هڪ سال، ائسوسيئيشن جو پرزبانت هو، ۽ اوائل کان آخر تائين، ڪاميٽيءَ جو چيئرمين ٿي رهيو.

ڪراچي هيلٿ ائسوسيئيشن، ڏان جي صحت لاءِ، گهڻي قدر، پتوڙيندي هئي. وٽس گهرن ۽ ڏان جي سڪيا ۽ ترتيب لاءِ، زوردار ڪوشش وٺندي هئي. ائسوسيئيشن، غريب ۽ وچولي درجي جي لوڪن لاءِ، وڏو سهارو ثابت ٿي. انهي ائسوسيئيشن کي پراڻو ڪرڻ ۾، سين هرجندراءِ جو وڏو هڪ هو. سين صاحب، ائسوسيئيشن جو، ڪيترا سال، پرزبانت ٿي رهيو.

گورڊنڊاس اڪين جي اسپتال کي، مونسپالٽيءَ مان، چڱي چوڪي مدد ڏيارائين، جو اڪين جي بيمارين جو،

دوست به هئا. پر عام لوڪن جي صحت، پلي ۽ بهتريءَ
اڳيان، خالڪي لڳ لاڳاپا ۽ دوستيءَ جا نالا، ڌرو به،
وڪاوت نه ثابت ٿيا. اٽڪل مهينو کن، اهي ولدن گهر
بند رهيا.

شهر ۾، ملاوت ڪرڻ جو مرض وڌڻ لڳو هو. لڄ ۽
خالص شين مان ۾ وڪاوت پوڻ لڳي. کاڌ پيڻ گهٽ
ڪيو ۽ کاڌي جون شين، جهجهي انداز ۾، بازار ۾ اچڻ
لڳيون. اهي سماجڪ خرابيءَ کي گهٽائڻ ۽ روڪڻ لاءِ
ضروري هو ته ڪارگر قدم کنيا وڃن. سيمڪ هرچند راءِ،
انهي ڏس ۾، ڪوشش وٺي، ميونسپالٽيءَ کي خاص
اختيارون ڏياريون. نبال لاءِ هڪ لٽريٽري
ٻڌا ڪرائي. انهن قدمن حالتن ۾ سڌارو آندو.
ڪراچي شهر مان، موسمي ٽپن (ملهريا) کي، دائمي
رست، ٽڙي ڪڍڻ لاءِ، عملي قدم کنيا آهن. مڇڙن کي
ناس ڪرڻ لاءِ هڪ خاص عملو مقرر ٿيو. انهن قدمن
سان، موسمي ٽپن کي، گهڻي قدر، بندھو آيو. ساڳئي
وقت، اهو به، پورو انتظام ڪيائين ته ڪوئٽن گورڊن،
سستي اڳهن ٿي، عام لوڪن کي ملندڙون رهن.

سن ۱۹۱۷ع ۾، سيمڪ هرچند راءِ جي ڪوششن سان،
”سٽيٽري ڪائونسل“ ڪوٺائي ويئي. ڪائونسل ۾،
شهر جي صفائي جو دعوو وڌائڻ ۽ عام لوڪن جي صحت
۾ سڌارو ڪرڻ لاءِ مسئلا حل ڪيا ويا. پٽسرا جهاني
ورهايا ويا. سٽيٽن ۽ نمائندگي، موسمي ٽپن، سلو،
ونسا، پليگ ۽ ٻين بيمارين کان بچڻ لاءِ، اپائن ۽

هندو است ڪيائين .

سنہ ۱۸۹۹ع برابر سنبت ۱۹۵۶ ۾، ڪڇ ۽ ٿر ۽ زبردست ڏڪار پيو . اهو ڏڪار ”چنڊيو ڏڪار“ نالي سان هڪارو آهي . الهی مهاڪال ويل، سيٺ هرچند راءِ، سنڌ جي شهرن ۽ ڳوٺن مان، پئسا ۽ ڪپڙا لٽا جمع ڪرائي، غريب، مسڪين ۽ ڏکيل ڀائرن کي ڏياريا ۽ سندن جوڳي شهوا ڪٽي .

مهاڀاري جنگ جي زماني ۾، ڪراچي شهر ۾، الفلوائڙا جي بيماريءَ منهن ڪڍيو . سيٺ هرچند راءِ الهی وقت، ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو . مرض کي منهن ڏيڻ لاءِ، ميونسپالٽيءَ پاران، چـمـرا قدم کنهائين . گهمندڙ اسپتالون هستيءَ ۾ آندائين، جن دواران، غريبن ۽ مسڪينن جو، گهر وٺي، علاج ڪرڻ ۾ آيو .

افلوائڙا جي زور کي گهٽائڻ لاءِ ضروري هو ته ماڻهن کي، هڪ هنڌ ڳاهت ٿيڻ کان روڪجي . الهی لاءِ ضروري سمجهيو ويو ته لاڻڪن ۽ سٽيمائين ۾، ماڻهن کي گڏجڻ ۽ ڳاهت ٿيڻ کان روڪجي . سنڌ جي ڪمشنر صاحب، ميونسپالٽيءَ جي پريزيڊنٽ کي اختيار ڏئي ته بيماريءَ کي روڪڻ لاءِ جوڳا قدم کنيا وڃن . سيٺ هرچند راءِ، لاڻڪ ۽ سٽيمائون، ڪجهه وقت لاءِ بند رکڻ جو اعلان ڪيو . سيٺ صاحب جا، لاڻڪن ۽ سٽيمائين جي مالڪن سان، سنا لڏا هئا ۽ ڪي سندس

آزموڊي جو ذڪر ڪيو. چي: ”پورين بلوگ جي وقت، مڊيٽي گڏو ڄا نه ٿا ٿي، الڳي مرض ۾ بک ٿي چڪا هئا. مان نه اچي، بلوگ ۾ ڇپيس. مون کي، سوٽ وڌندڙاس جي اسپتال ۾ ڪڍائي آيا. سوٽ خرچندڙاء، نت نيم مان، اسپتال ۾ ايندو هو ۽ بيمارن کي ڏسندو هو. هو مڊيٽي ڪري ۾ آيو. مڊيٽي ڪت وٽ اچي، سڀاڻي ۽ دل وٺندڙ ڏاڳ ۾ مڊيٽي دل ورتائون. سندس من ۽ پور پوريل ٻولن ۾ ايترو اثر هو، جو مڊيٽي دل ٿان نااموڊي ۽ لراسائي دور ٿيڻ لڳيون ۽ مان پيتر ٿيندو ويس. الڳي زماني ۾، مان، ميونسپالٽيءَ ۾، هڪ رواجي ڪلارڪ هوس ۽ سيٽ خرچندڙاء، ڪراچيءَ شهر جو نامور وڪيل ۽ ميونسپل ڪائونسلر هو.“

بلوگ جي زماني ۾، سرڪار ٻارن، شهر ۾ ملڪري پورو پيياريل هو. ماڻهن ۾ اڳيئي وڏو شراس ٿيل هو، ويسر ملڪري پيوري سندن مٿيون منجڻائي ڇڏيون. سيٽ خرچندڙاء، شيرواسين مان هڪ والٽير جماعت ٻڌا ڪئي ۽ پاڻ انهن جو ڪيٽان ٿيو. ان جماعت ٻارن، عام لوڪن کي دلداري ۽ آنت ڏيئي، سندن حوصلو وڌائيندو رهيو. سر جو سانگو نه ڪري، بنان ڪنهن ڊپ ڏاڙ جي، ماڻهن جي گهرون ۾ وڃي، بيمارن کي اسپتال ۾ موڪليندو هو. ۽ گهرون مان مري ويلن کي ڪڍائي، سانڀ ۾ موڪليندو هو، جتي سندن آخري ڪرڻا ڪرم ٿيندو هو. ماڻهن جي مال ۽ ملڪيت جو به خاطر خواه

سماج شيوا

سماج شيوا جو انگ، چڻ، سيٽ هرچند راءِ کي
پيءُ وٽان ورتي پر ملهو هو. سيٽ وشداس، انهيءَ
ڏس ۾، عد ڪري چڪو هو. سيٽ هرچند راءِ ۾،
سندس جتي ۾ پير پائي، سماج شيوا ۽ خدمت ۾ پاڻ
چڱو موڪلو.

سنه ۱۸۹۷ع ۾، ڪراچيءَ ۾ بهرڻن پليگ جي زماني
۾، سيٽ وشداس پليگ اسپتال ۾ ڀا ڪئي ۽ اسپتال
جو ڏيک رڳو ۽ سار سنڀال، سيٽ ڪيشوداس (سيٽ
وشداس جو ڀائٽو) ۽ سيٽ هرچند راءِ لهندا هئا.
انهي وقت ۾، ساهه جي ڏپ کان، ڪوبه، بيماريءَ
۾ ورڻل عزت جي ڀرسان وڃڻ جي نه ڪندو هو. پر،
سيٽ هرچند راءِ، ٻڌڻ ڪنهن ڏپ ڏاءِ جي، اسپتال ۾،
بيمارن جي ويجهو وڃي، سندن حالت کان واقف ٿيندو
هو ۽ سندن دل وٺندو هو. سندس همدرديءَ پري
هلت ۽ مٺا ٻول، بيمارن جي دل تي وڏو اثر ڪندا
هئا. انهي ڏس ۾، مه-راج رڳوچند رڳوچند جو شخصي
آزمودو، هڪ سهڻو مثال آهي.

مه-راج رڳوچند رڳوچند، ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي
اڳئين چيف آفيسر، سيٽ هرچند راءِ جي هڪ ورسيءَ
جي موقعي تي، پنهنجي تقرير ۾، هڪ شخصي

۽ ڀڳوت وٽ ڏاڏا ڏاڏا. سڀ صاحب انوسڻ
هو لائيش ڏيکيو هو.

مطلب ته وڌيا ۽ تعليم جي واڌاري جي ڏس ۾،
سڀ سرچندراءِ عڪو حاضر ٿيو هو. ڇاڪاڻ ته اهو
عئيدو عوس ته ڏس ۽ قوم جي ترقيءَ جو وڏو مدار
تعليم ۽ وڌيا جي واڌاري ۾ آهي. پڄڻن عئيدن تي
عمل ڪرڻ ۽ آدرشن کي عملي جامو پهرائڻ - اهي ئي نزر
ها مڪيه گڏ آهن.

سنه ۱۸۸۵ع ۾، ديوان ديارام گدومل جي اٽڪ ڪوششن ۽ مڪنتن سان، ڪراچي شهر ۾، سنڌ ڪاليج هسٽيءَ ۾ آيو. سيٽ هرچند راءِ پنهنجي ”هيسري“ ديوان ديارام گدومل سان، ڪاليج لاءِ رقم ڪٺي ڪرڻ ۾، سندس ساڄو هٿ ٿي بيٺو. سيٽ هرچند راءِ، ڪيترا سال، سنڌ ڪاليج بورڊ جي اسٽنڊنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر ٿي رهيو.

تعليمي ڏس ۾، سندس دلچسپي حد درجي جي هئي. بنارس هندو يونيورسٽيءَ کي اوج تي رسائڻ لاءِ، پندت مدن موهن مالويہ پاران ڪوششون جاري ٿيون هيون ۽ سڄي هندستان مان فنڊ ڪٺو ڪيو ويو هو. انهي ڏس ۾، سنڌ ڊس پڻ چڱو موڪيو ۽ خاصي رقم فنڊ ۾ ڏني. اهو سيٽ هرچند راءِ، جي زوردار ڪوششن جو نتيجو هو. سيٽ هرچند راءِ هندو يونيورسٽي ائسوسيئيشن جي وائيس پريزيڊنٽن مان هڪ هو.

لائبرريون ۽ ريڊنگ روم، تعليم جي ٿلهاءِ ۽ واڌاري ۾، چڱو حصو ٿيون ٿين. سيٽ هرچند راءِ جي، انهي ڏس ۾، خاص دلچسپي هوندي هئي. ڪتابن پڙهڻ جو زبردست شوقين هو، سو انهيءَ راهه ۾ ڪٿن پئسي پوندو؟ شهر ۾، لائبرري ۽ ريڊنگ روم هلچل کي همٿائڻ ضروري سمجهندو هو. غلام حسين خالڙا لائبرري ۽ ريڊنگ روم جو، پڇاڙيءَ تائين ميمبر هو ۽ ڳچ سال، لائبرري ڪاميٽيءَ جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو. اولڊ ٽائون ۾، هندو ٽائون پيپلس ائسوسيئيشن پاران، ليڪچر هال، لائبرري

لعلمهي ٺس ۾ ساليانو خرچ، عرسال وڌندو رهيو. سن ۱۹۱۱ع ۾، -اليانو خرچ ۵۰۷-۹۲۱۱۷ رپيا عو ۽ اهو وڌي، سن ۱۹۲۱ع ۾، ۱۳۰۰-۲۱۷۴۴۴ رپيا هو. شاگردن جو تعداد ۱۶ وڌندو رهيو. اهو عدد ۲۴۱۰ مان وڌي ۴۳۱۲ هو. اعڙي ۽ راس، ڪراچي ميونسپالٽيءَ پاران، ٻارن جي لعلمهي ٺس ۾، ڪارائتا ۽ ڪارگر اپاءَ ورتا ويا.

شهر ۾، ٻيون نه ڪيتريون سنڌائون هيون، جي ٻنهن جي اڻ، لعلمهي ٺس ۾ ڪوششون وٺي، قوم ۽ ٺاس جي بهتري ۽ واڌاريءَ جي راهه ۾، پنهنجو حصو ڏيئي رهيون هيون. سينڪ سرچندراءَ، الهن لعلمهي سنڌائون کي همٿائڻ ۽ حق ڏيڻ، واجب سمجهيو. انهيءَ ٺس ۾، نهايت آزاد، بحاليءَ کان ڪم ورتائين. اهي لعلمهي سنڌائون، شهر جي جدا جدا ڄالن ۾ ڪم ڪري رهيون هيون ۽ سڀني ڄالن جي ٺريءَ ۾ ئي، سڄي شهر جو واڌارو ۽ سڌارو سمائل هو. الهن سنڌائون کي، ڪراچي ميونسپالٽيءَ طرفان، وڏا ۽ شاهي بلاڪ مشف ڏياريا. سنڌ مدرسي کي اٽڪل ۶ هزار وال ۽ ڪوٽ اسماعيل ڪائونسل کي ۳ هزار وال زمين مليا. سنڌائون ٺور منڊل ڪميا سالا، ٺوسا ڪلياڻ پالسا، ڇرچ ڏالا مشن، لوهاڻا وڌيا اٽڪ منڊل، لوهاڻا اڏي سڙيا ۽ ٽڪن ڪل اسٽيمونٽ وغيره کي نه زمينون ڏياريا. زمين ملڻ سبب، الهن سنڌائون ۾، ڇو نه لڳن ڪان آئي. اهي سنڌائون، وڏيڪ همف ۽ حوصلي سان، لعلمهي ٺس ۾ پتوڙيندا رهيون، جڏهن مان، اوس، قوم جو ڏاڏو ٺهڻو هو.

تعليمي ڏس ۾

ڪنڊيائين. ڪراچي ميونسپالٽي ۽ ۾ هيٺيون شهر ڪرايائين:

”ڪمشنر ان سنڌ کي سنڌ ٿي ڏجي ته ڪر
ميونسپالٽي انهي راءِ جي آهي ته پرائمري تعليم
وڌائڻ بلڪل ضروري آهي. ڪراچي ميونسپالٽي
اٽريل مسٽر گوکلي جي ڊرافٽ ڪيل ”لاڙ
ابڊيوڪيشن پل“ جي اصولن کي قبول ٿي ڪري
سفارش ٿي ڪري، ته اهو بل پاس ڪري، قاعد
جي صورت ۾ آندو وڃي.“

ڪجهه عرصي بعد، جڏهن پرائمري تعليم لاءِ ۱۹۱۸
وارو بمبئي ائڪٽ پهريون ڀال ٿيو، تڏهن ميونسپالٽي
طرفان سڪول بورڊ کي هدايت ڪئي وئي، ته هيٺيون
ڏس ۾ اوائلي قدم کنيا وڃن. (۱) ۶ ۽ ۱۱ سالن جي عمر
وچ ۾ ٻارن جا الڳ الڳ گڏ ڪرڻ. (۲) لازمي پرائمري
تعليم لاءِ خرچ جا تخميلا تيار ڪرڻ. (۳) انهي ڏس ۾
گهريل سڪولي جاين ۽ ماسترن جا الڳ الڳ تيار ڪرڻ.
(۴) انهي بجواز کي عملي جامي پهرائڻ لاءِ سرڪار کان
ڪيترائي رقم جي گرانٽ لاءِ گهر ڪجي، سا تيار ڪرڻ.

جڏهن ۶ ۽ ۱۱ ورهين جي عمر وچ ۾ ٻارن جا
الڳ الڳ ڪنا ڪيا ويا ته ڀتو پئجي سگهيو ته انهن عمر
وارن ڇوڪرن جو ۶۳ سيڪڙو ۽ ڇوڪرين جو ۳۰ سيڪڙو
اڳيئي سڪولن ۾ ويندڙ ۽ تعليم وٺندڙ هو.
سٺ هرچند راءِ جي، ڏهن سالن جي پراڻي لٽي
واري امامگاري ۾، ڪراچي ميونسپالٽي جو،

وطن وري، سنڌي قوم ۾ به تعليم ۽ وديا لاءِ گهربل شوق ۽ اڀا ڪرڻ لاءِ هرڪا ڪوشش وٺي، هو قوم جي آئيني ۽ واڌارو ٿي سگهي.

سنه ۱۸۸۶ع کان ڪراچيءَ ۾، وڪالت شروع ڪيائين. اهي زماني ۾، ڪراچي شهر جي اصلوڪي ڀائي، اولڏاڻون ۾، راءِ ٽري شالاڻون هلندڙون هيون. اهي شالاڻون، اولڏاڻون جي جدا جدا نالن پاران جاري لڳل هيون. سڀڪ هرجندراءِ، ايتري قدر دلچسپي ڏيکاري، جو راءِ شالاڻ ۾ وڃي پاڻ هڻندو هو. تعليمي سسٽم کي عملي ۽ هٿي ڏئي، پيچيدگي فرض ڪري سونهندو هو. تعليمي ڏس ۾، وڏي پئماني تي، عملي ڪم ڪرڻ جا موقعا، سڀڪ هرجندراءِ کي ڏهين ملهايا، جڏهن ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو پرنسپل ٿيو. سڀڪ هرجندراءِ جي رهڻائيءَ هيٺ، سنه ۱۹۱۱ع ۾، ڪراچي ميونسپالٽيءَ، لازمي پرائمري تعليم جي سوال کي، ٺاهڻ ڪنهن لاءِ سان هڪ ۾ ڪيو. ڪراچي ميونسپالٽي، هندستان جي انهن گورنن ميونسپالٽين مان هڪ هئي، جن لازمي پرائمري تعليم ۾ ڏاڍو دلچسپي وٺي هئي. اهيءَ لاءِ، سڀڪ هرجندراءِ جس ٺهڻو.

”اچي ڪائونسل ۾، مسٽر گوکلي پاران، ”لازمي پرائمري اڊيوڪيشن ايل“ بيش ٿيو هو. ڪائونسل ۾، جن صاحبن، اهي ايل جي ڏاڍو پئسائي ڪئي، تن مان، سڀڪ هرجندراءِ هڪ هو. سڀڪ هرجندراءِ ايل کي عملي جامي ۾ رائج ۾ پئي نه ٿيو ۽ انڪدم قدم

تعليمي ڏس ۾

هر چنڊراءَ، سينٽ وشنڊاس جهڙي اعليٰ شخصيت جي
 اثر، پرداخت ۽ رهنمائيءَ هيٺ آسريو ۽ وڌايو هر
 سينٽ وشنڊاس وڌيا ۽ ساهت جو شائق هو. سپاويڪ،
 اهي گڻ، ساڻي سڀي، هر چنڊراءَ تي پنهنجو اثر ڄمايو اڳا.
 هر چنڊراءَ کاليجي تعليم پرائي هئي. کاليجي تعليم
 لاءِ ست سال بمبئي شهر ۾ گهارڻو پيو هوس.
 بمبئيءَ جي زندگيءَ جو ستن سالن جو آزمودو، ڪا رواجي
 ڳالهه نه هئي. اهي آزمودي پنهنجو اثر ضرور ڄمايو.
 هر چنڊراءَ، اوچ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ
 کان گهڻي، بمبئيءَ آيو هو، سو تعليم جي فائدين
 کان چڻيءَ ريت واقف هو. ويتر، بمبئيءَ جي شهر ۾
 عملي آزمودو مليس ته جن قومن ۾ تعليم جو واڌارو هو،
 سي ئي ترقيءَ جي راهه ۾ وڌائي رهندن هون.
 اهي حالتون، هر ڪنهن سمجهدار اوجوان جي دل تي،
 پنهنجو اثر ڄمائين ها، ويتر، هر چنڊراءَ اهو اوجوان هو،
 جنهن کي قدرت سنڌ ڏيس جي رهبريءَ ۽ رهنمائي لاءِ
 چونڊيو هو. تنهن تي، انهن حالتن جو ڪيتري قدر اثر
 ٿيو هوندو، سو هر ڪو سمجهدار سمجهي سگهي ٿو.
 بمبئيءَ جي مهاراشترا ۽ پارسي ڄاتن کي ترقي ۽ واڌارو
 ڪندو ڏسي، اهڙي سنڌي اوجوان جي دل ۾ اهي ئي
 اميد اڀريا هوندا، ته پنهنجي تعليم جو ڪم پورو ڪري،

مسٽرن خاطر، ڪيترن سارن وائيون اوجاڳا ڪڍڻا ٿيا هئا ۽ سخت محنت کان ڪم وٺڻو پيو هو. اها ڪا ڦلن چاڻين راهه نه، بلڪ ڪنڊن ڀريل وانگي هئي، جڏهن تان مون کي هٿو پيو هو. پڏهڻجي فرض ادا ٿي ۽ مون وسان نه گهٽايو آهي. وس پڏهڻجي آهي، مسٽرن کي مڏهن ڏاڍو اٿم ۽ حل ڪرڻ ۾ ڪم نه ڇڏي اٿم.

”مان، اها راءِ ظاهر ڪري سگهان ٿو ته ڪراچي ميونسپالٽي ايمپي علائقي جي مڪم ميونسپالٽين مان هڪ آهي، ۽ ڪن ڳالهين ۾، ايمپي ميونسپالٽي کان نه اهڙو آهي. اهو مڏهڻو واپس شخصي ڄاڻ ئي ٻڌل آهي. مان ايمپي ڪارپوريشن جي مهڙن ۾ حاضر رهيو آهيان ۽ ٻين ميونسپالٽين جي حالتن کان واقف آهيان.“

”الدين ليڪسليٽر اسيمبليءَ جي ڪمن سبب، مون کي هر سال، پڏهڻ، جهڙو، مڏهڻ، ڪراچيءَ کان ٻاهر رهڻو پوندو. ٺهڻڪري صلاح ڀري ۽ سهڻي ڳالهه آهي ته مان ڪراچي ميونسپالٽيءَ تان رٽائر ڪريان.“

اهڙيءَ ريت، سبڪ هرچند راءِ، ڪراچي ميونسپالٽيءَ سان ۳۳ سالن جو ٺاهو ٺاهيو.

ڪراچي ميونسپالٽيءَ مان ناٽو ۵۵۱

اٿس. ڪراچي شهر ۽ شهر واسين تي، سندس وڏو احسان ٿيل آهي.

”افسوس آهي جو سيٽ صاحب، ميونسپالٽيءَ تان، رٽائر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي. الهيءَ ڪري، ميونسپالٽيءَ ۽ شهر کي وڏو نقصان رسندو. مان سمجهان ٿو ته منهنجي هن لفظ لنگاه سان، هر ڪو ميمبر شامل راءِ آهي.“

”پڇاڙيءَ ۾، ٿڌيءَ در اهائي دعا آهي ته سيٽ هر چند راءِ، سٺي صحت، آسودگي ۽ وڏي اور جا ماڻي. اسان کي يقين آهي ته سيٽ صاحب، پنهنجي لائين ڪيتر ۾ به، نهايت ڪارائتو ثابت ٿيندو.“

نهرءَ جي پٺيڙائي ڪندي، مسٽر واڌومل اڏارام، مسٽر ڪدومل ليڪراج، مسٽر جمشيد لسرواڳي، مسٽر غلام علي ڇاٽلا، مسٽر يوسف علي علوي، مسٽر ايوب خان، مسٽر ڏيهچند اوجها ۽ مسٽر اي (ميونسپالٽيءَ جي چيف آفيسر ۽ چيف انجنيئر)، پنهنجين نظريون ۾، سيٽ هر چند راءِ جي ڪارنامن کي دهرايو ۽ ساراهه جا ڍڪ ڀريا.

سيٽ هر چند راءِ، پنهنجي جوابي نظريي ۾، ڪائونسلرن جا ٿورا مڃيا. جي: ”اوهان صاحب، منهنجي ڪيل ڪارنامن کي دهرائي، ساراهه ڪري، مون کي عزت بخشي آهي. اهي سڀ ڪم، عمل ۾ ٿڌهين اچي سگهيا آهن، جڏهين، هر وقت ۽ هر موقعي تي، اوهان صاحبن جو، مون کي سهڪار ملي سگهيو هو. اوهان جي ساٿ سان ئي، مان پنهنجا فرض بجا آڻي سگهيو آهيان.“

”اها حقيقت آهي ته ميونسپالٽيءَ جي اهم ۽ مکيه

”ڪراچي مونسالٽيءَ کي، جيڪڏهن، سبڪ ھرجندراءِ
 جهڙي قابليت، خود قربانيءَ جي انگ، ھيڏ ڏوڪي ۽
 معذرتي سيا، ۽ شالدار خونهن ۽ ڪن جي اڌ ھٿ ۽ لباقت
 دار ٿيون ٻوڙ ٻڌت ملي سگھون، تہ اھا، مونسالٽيءَ لاءِ
 خوش نصیبيءَ جي ڳالھ، ٿيندي.“

* * * *

ڪراچي مونسپل ڪائونسل جو، ۲۰ اپريل ۱۹۲۱ع وارو
 ميٽنگ، سبڪ ھرجندراءِ لاءِ آخرين ميٽنگ ھو، جو جو، مونسالٽيءَ
 کان ڊاٽر ڪوٽ جو فيصلو ڪري چڪو ھو.
 ميٽنگ ۾، سبڪ ھرجندراءِ جي ڪيل شروعاتي ۽ خدمتي جو،
 سھڻي ڊنگ ۾ ڏڪر ڪيو ويو ۽ ٺھراءِ پتال ڪري، رورسٽ
 قدو شادي ڪئي ويئي.

مسٽر ڪليمن ٺھراءِ پيش ڪندي، ٿرار ۾ جو، ”اڄوڪو
 ميٽنگ سبڪ ھرجندراءِ جي ٻوڙ ٻڌڻيءَ جو آخرين موقعو آھي.
 سبڪ ھرجندراءِ پنھنجي لائالي خدمت جي ڪارنامن سان،
 اسان لاءِ، ڪا اھميت سھڻو ۽ شالدار مثال چڱي رھو
 آھي. سن ۱۸۸۷ع کان، ڪراچي مونسالٽيءَ جي
 خدمت ڪندو آيو آھي. خاص ڪري، گذريل ڏھن
 کان، ٻوڙ ٻڌڻيءَ جو عھدو، اھميت ڪاميابيءَ ۽ قابليت
 سان ڏيکاريو آھي.“

”سبڪ صاحب، پنھنجي لباقت ۽ قابليت سان، شھر
 جي ھوڳي خدمت ڪئي آھي. پنھنجي حياتيءَ جو
 قيمتي عرصو، مونسالٽيءَ جي ڪمن ۾ ئي صرف ڪيو

سخت محنت واري پرڙيدڻ ٿيڻ جي عهدي تان، اهڙي وقت رٽائر ڪري رهيو آهي، جنهن ويل سندس الهي عهدي تي رهڻ جي ضرورت وڌيڪ آهي. هن سال کان، ميونسپل ڪائونسل جي ميمبرن جو عدد وڌايو ويو آهي ۽ ڪيترا سارا اوان ۽ لاوائفڪار ميمبر، ڪائونسل تي اچي رهيا آهن، جن کي ميونسپل ڪاروبار جو ذرو به آزمودو ڪونهي. الهيءَ حالت ۾، اهڙي رهبر جي ضرورت اٿل وڌيڪ آهي.

”آزمودي ثابت ڪيو آهي ته سٺ هرجندراءِ بلڪل لائق، قابل ۽ ڪارائتو پرڙيدڻ ٿي رهيو آهي. گذريل ڏهن سالن جي عرصي ۾، سٺ صاحب، ميونسپل ڪاروبار کي ايتري قدر پنهنجو قيمتي وقت ڏنو، جو الجوائن، سندس وڪالت جي ڪرت ٿي ٿيو، پر هن صاحب ذرا به پرواهه نه ڪئي. ميونسپل ڪاروبار جو چرڇو لهايت سڃاڻي ۽ ايمانداريءَ سان هلائي، سٺ هرجندراءِ آئنده نسل لاءِ هڪ شالدار مثال قائم ڪيو آهي.“

”ڪائونسل جي ميڙن جا ڪاروبار، شالدار ڀلڪ ۽ بي ويائيءَ سان هلائيندو هو. ڪائونسل جي، بلڪل صحيح ڀلڪ ۾ رهنمائي ڪندو هو. ڪڏهن اهڙا موقعا ٻڌ بڻجندا هئا، جو ڪائونسل جي جدا جدا پارٽين ۾، متحيد ۽ اختلاف ٿي پوندا هئا. سٺ صاحب، پنهنجي حقيقي اختياريءَ تي اٽڪي بيهي نه رهي، پنهنجي مٺي ۽ وڻندڙ سپاه وسيلي، انهن ڌرين وچ ۾، ٺاهه آڻڻ جي هر ڪا ڪوشش وٺندو هو ۽ اڪثر ڪري ڪامياب ٿيندو هو.“

عڪ سنڀڻو، لاهوڪو ۽ مادون شهر ٻنهي ٻيو. مڪه
 ٻڌو، جنهن ضروري ڏيان لڳو، سا اها آهي، نه اهي
 سڀ عملي سڌارا ۽ واڌارا، اها سڀ صرفي ۽ ڪشائتي
 نڪ ۾ ڪها ويا. سن ۲۰-۱۹۲۱ع ۾، انهن سڌارن
 ٿي، ميونسپلٽي ۶-۲-۲۰۸۶۸۰ ۾، خرچ ڪيا. اها
 رقم، انهن ڏهن سالن جي عرصي ۾، وڏي ۾ وڏي
 عئي، جا اهي سال ۾ خرچ ڪئي ويئي. باقي ٻين
 سالن ۾، ڪنهن به سال، اهي رقم جي اڌ جيتري
 رقم کان وڌيڪ خرچ ڪرڻ ۾ نه آيو هو. انهن
 ڪري، اهي چوڻ ۾ پڻ وڌاءُ نه ٿيندو، نه سبڪ هرچندراءِ
 جي اها ڪاري ۽ واري ڏهن سالن جي عرصي ۾، جنهن ٿوري
 خرچ سان، شهر جو شاندار سڌارو ۽ واڌارو ٿي سگهيو،
 اهڙا مثال، هندستان ۾ نه هجن، بلڪه دنيا ۾ به، ڪي
 وڌا ۽ ڇڏا ملندا.

سن ۱۹۲۱ع ۾، سبڪ هرچندراءِ، الدين لڳل
 اسمبليءَ (دعالي) ٿي، سنڌ جي غير مسلم لک مان چوٽيو
 ويو. اسمبليءَ جي ڪاروبار سبب، ڪيس، گهڻو وقت
 دعاليءَ ۾ رهن ٿي. انهيءَ ڪري، ڪراچي ميونسپلٽيءَ
 لاءِ، بالمراد ورتائو ڪيائين. سندس وٽان ڪرڻ وقت،
 ڪراچيءَ جي ٻيالي گزيت اخبار، سبڪ هرچندراءِ جي
 ڪراچي شهر لاءِ ڪيل شيوو ۽ خدمتن جو قدر ڪندي،
 هنين به لکيو:

”اهايت ارمان سان لکڻو ٿو پوي، نه سبڪ هرچندراءِ
 وڌنداس، ڪراچي ميونسپلٽيءَ جي وڏي جوابداريءَ ۽

جاء جڙي راس ٿي، ته ۷ جنوري ۱۹۳۲ع تي، ميونسپل آفيس کولڻ جو مهورت ٿيو. مهورت جي رسم، انهي وقت جي ميونسپالٽيءَ جي پريزيڊنٽ، مسٽر جمشيد لسرواجيءَ ادا ڪئي. مسٽر جمشيد پنهنجي تقرير ۾ چيو، ”ميونسپالٽيءَ لاءِ، پنهنجي عمدي جاءِ جوڙائڻ جو خيال، اسان جي اعليٰ دماغ ۽ محب وطن سينٽ هرچند راءِ ڪيو. جاءِ جي شالدار پلٽڻ نهرائڻ لاءِ، دنيا جي مکيه انجنيئر سان اڳڀڙهه ڪئي ويئي ۽ تمام سٺي پلٽڻ لاءِ انعام آڻي ويئي هئي. اهڙيءَ ريت، آيلن پلٽڻ مان هڪ پسند ڪري، اڏاوت جو ڪم چالو ڪيو ويو. جاءِ جو بنياد، سينٽ هرچند راءِ جي ڏينهن ۾ وڌو ويو، پر مهاڀاري جنگ جي لڳڻ ڪري، مهاڳائيءَ سبب، اڏاوت جو ڪم روڪيو ويو.“

سنم ۱۹۱۱ع ۾، ڪراچي شهر جي آدمشماري ۱۵۱۹۰۴ هئي، ۽ ڏهن سالن ۾، وڌي ٿي ۲۱۶۸۸۳. شهر جي وڌندڙ آدم لاءِ، اهو پڻ ضروري هو، ته سندن گهرج آهر وڌيڪ پاڻيءَ جو انتظام ڪيو وڃي. ساڳئي وقت، اهو به ضروري هو، ته گندي پاڻيءَ جي ليڪال لاءِ، گهرن جي سرشتي ۾ سڌارا ۽ واڌارا آندا وڃن. انهي مسئلن طرف چڱيءَ ريت ڌيان ڏنو ويو ۽ حل ڪيا ويا.

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جا رڪارڊ، اها ثابتي ڏيندا رهندا، ته سينٽ هرچند راءِ جي پريزيڊنٽي واري ايامڪاريءَ جي ڏهن سالن ۾، شهر جي سڌاري ۽ واڌاري جي رٿن ۽ تجويزن کي عمل ۾ آڻڻ سبب، ڪراچي،

صفا اور هئي. ڦٽ پات جو نه نالو ڪو نه هو، پر بهي پاس کان ڪڏون ۽ ڪو به لڳا ٻيا هوندا هئا. انهيءَ گهٽيءَ کي شالدار حالت ۾، سٺ هرچند راءِ جي ڏينهن ۾ آندو ويو. ڪلشن روڊ، لاريس روڊ ۽ ٻيا ڪيترا رستا ڪشادا ڪيا ويا. منگهه ۾ روڊ لئون اهڙو ويو، ٻيا به لوان رستا هستي ۾ آندا ويا. اهڙيءَ رست ۾ رستن جي لڪاٽ کان شهر جي سولهن سوائِي ٿي.

سٺ هرچند راءِ جي اڻاڪاري ۾، ڪراچي ميونسپالٽيءَ پاران، شهر جون مکيه مارڪيٽون، شالدار پبلڪ هائون، ڌرمشالاون، مسافرخانا، ڪريڪيشن گرائونڊ، لوان رست، پلون، ڪلشن واري شالدار ٻرند، ليدِي لائڊ پيپر وغيره لهيا. مکيه هائون هي آهن: ٺهراڻ ڪيمپنڊ ڌرمشالا، لهاري اسپتال، ڪياماڙي پکي ڪالوني، لادر شاه ابدلحي اسپتال، آڪٽراءِ ڊاؤنيءَ جون سڀ آفيسون، لهاريءَ ۾ ٺڪن عظيم حبي آفيس، سي ڊاؤز آفيس، ڌوبي گھاٽ مارڪيٽ، جافر نندو اسپتال، مڇي مياڻيءَ ۾ هائون لاءِ ڀڪ، ايمپرس مارڪيٽ اندر مڇن جا اسٽال ۽ وغيره.

ميونسپالٽيءَ جي بندر روڊ واري نئين آفيس لهرائڻ جي شروعات، ٻڌ، سٺ هرچند راءِ ڪئي. سندس ڏينهن ۾، بلڊسڪ اڏائڻ جو ڪم شروع ٿيو. پاڻ وڏو ويو ۽ پلسٽ ٽائين ڪم نه هليو. پر مڃاڻاري جنگ لڳڻ سبب مال ۽ مزدوريءَ جا اگهه چوٽ چڙهي ويا هئا، تنهن ڪري، عمارت اڏائڻ جو ڪم مهل ٿي ويو. جڏهن

ڪڇي . ڪراچي شهر کي وڌيڪ شونڀيڪ ۽ اڙاڪتدار
بدائٺ لاءِ ضروري هو، ته دنيا جي مکيه ۽ وڏن شهرن
لاءِ سڌاري جي ڏس ۾ جي رٿون ۽ تجويزون تيار هجن،
تن جو اڀياس ڪڇي ۽ ممڪن ٿي سگهي ته روبرو وڃي،
انهن جي عملي قدم کي اکين سان ڏسي، شخصي آزمودو
حاصل ڪجي. انهي خيال کان، سيٽ هرچندراءِ، يورپ
جي سٽر ٽي اڪٽو ۽ مکيه شهر گهميو. انهن شهرن جي
ميونسپالٽين جي ڪاروبار جو اڀياس ڪيائين. هندستان
جي مکيه شهرن، ڪلڪتي ۽ بمبئي ۾ پڻ، انهي خاص مراد
خاطر ويو. اهو سڀ ڪري، ڪراچي شهر جي مکيه،
ضروري ۽ عملي سڌارن جو خيال پنهنجي اڳيان رکي، عملي
ڪمن ڪرڻ کي جنمي ويو.

هيل تائين، ڪراچيءَ جا رستا مٽيءَ جا هوندا هئا ۽ دوڙ
جو وڏو آزار هوندو هو. رستن تي ڪڪري ۽ ڏامر
ڪتب آڻڻ جو پرڳڻو سيٽ هرچندراءِ عمل ۾ آندو. رستا
پکا ٿيا، ۽ ڏامر دور ٿيو ۽ شهر جي سونهن وڌي .
مکيه رستن جي ٻنهي پاسن کان فوت پاٽ ٺهرائڻ جو
راج ۾، سيٽ هرچندراءِ هسٽيءَ ۾ آندو. بندر روڊ،
مڪلاڊ روڊ ۽ ٻين ڪن رستن تي، فوت پاٽ ٺهرائڻ جي
شروعات ٿي . رستن تي ڪڪري ۽ ڏامر ڪتب آڻڻ ۽
ٻنهي پاسن کان فوت پاٽ ٺهرڻ سان، شهر جي مکيه رستن
جي رونق ٿي ڦري پئي .

ايلفيسٽن اسٽريٽ، جا ٻيهڪ ۽ اڙاڪ جي لحاظ کان
برڪ ٿي ليڪڻ ۾ اچي، تنهن جي، انهي زماني ۾، حالت

رهائڻا جو اصول قبول ڪيو ۽ اها زمين ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ منظور ڪئي. اهڙيءَ ريت، بندر روڊ اڪسٽينشن واري زمين، جنهن کي جمشيد ڪوارٽر سڏجي ٿو ۽ آرٿري ميدان وارا پلاٽ، ڪل ۱۰۲ ايڪڙ ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي هٿن ۾ آيا. فوجي اهماري وارن، ملڪي لاءِ، ڊرگ روڊ واري زمين پسند ڪئي ۽ اُتي سمورو انتظام ڪيائون.

بندر روڊ اڪسٽينشن واري زمين کي، سولائيءَ ۽ سهنجائيءَ سان، وسائل لاءِ رٿيو ويو ته زمين جي ورهاست رجسٽرڊ ڪوآپريٽو هائوسنگ سوسائٽين وسيلي ڪئي وڃي. سوسائٽين کي ڪهڙن سهوليت وارن شرطن تي زمين ڏني وڃي، اُهي قاعدا ۽ قانون تيار ڪيا ويا. سو ڏسو ته شالدار جمشيد ڪوارٽر جي عتيءَ جو بنياد، سبڪ خرچندراءَ جي لڳاتار ڪوششن ۽ محنتن سان پيو.

دار باغ، رٽن لاءِ ۽ راجپور لائين وارا ولدراڳا جا ميدان، جي هن وقت شهر جو سينگار ۽ شهر جا فخر ٿا سمجهيا وڃن، سي اوائل ۾، ڪچا ۽ سڪل لاءِ هولدا هئا. انهن جي ڀر تي ڪئي ويئي ۽ کين شالدار ولدراڳا ۽ ٻيلڪ ٻارڪن جي صورت ۾ آندو ويو.

شهر جا رستا لڳ ڀڳ حالت ۾ نه هئا. شهر جي پهريون لاءِ ضروري هونءَ رستن جي حالتن ۾ زبردست سڌارو آڻي. سبڪ خرچندراءَ جو اهو اصول هوندو هو ته ڪوبه ڪم ڪجي، نه چڱيءَ طرح ڪهي ۽ لوڙ لائين

ڪراچي ميونسپالٽيءَ سان ناتو

۵۴۵

ڪڇي . ڪراچي شهر کي وڌيڪ شريفيڪ ۽ ٽراڪٽدار
بدائٺ لاءِ ضروري هو، ته دنيا جي مکيه ۽ وڏن شهرن
لاءِ سڌاري جي ڏس ۾، جي رٿون ۽ تجويزون تيار هجن،
تن جو اڀياس ڪڇي ۽ ممڪن ٿي سگهي ته روليرو وڃي،
لهن جي عملي قدامت کي اکين سان ڏسي، شخصي آزمودو
حاصل ڪڇي. الاهي خيال کان، سيمٽ هرچندراءِ يورپ
جي سٽر ٿي اڪتو ۽ مکيه شهر گهميو. انهن شهرن جي
مونسپالٽين جي ڪاروبار جو اڀياس ڪيائين. هندستان
جي مکيه شهرن، ڪلڪتي ۽ بمبئي ۾ پڻ، الاهي خاص مراد
خاطر ويو. اهو سڀ ڪري، ڪراچي شهر جي مکيه،
ضروري ۽ عملي سڌارن جو خيال پنهنجي اڳيان رکي، عملي
ڪمن ڪرڻ کي جنمي ويو.

هيل تائين، ڪراچيءَ جا رستا مٽيءَ جا هوندا هئا ۽ دوڙ
جو وڏو آزار هوندو هو. رستن تي ڪڪري ۽ ڏامر
ڪتب آڻڻ جو سرشتو سيمٽ هرچندراءِ عمل ۾ آندو. رستا
پکا ٿيا، مٽيءَ جو آزار دور ٿيو ۽ شهر جي سونهن وڌي .
مکيه رستن جي ٻنهي پاسن کان فوت پات ٺهرائڻ جو
رواج به، سيمٽ هرچندراءِ هستيءَ ۾ آندو. بندر روڊ،
مڪلاڊ روڊ ۽ ٻين ڪن رستن تي، فوت پات ٺهرائڻ جي
شروعات ٿي . رستن تي ڪڪري ۽ ڏامر ڪتب آڻڻ ۽
ٻنهي پاسن کان فوت پات ٺهڻ سان، شهر جي مکيه رستن
جي رونق ٿي ڦري پئي.

ايلفنسٽن اسٽريٽ، جا ٻيهڪ ۽ ٽراڪٽ جي لحاظ کان
برڪ ٿي ليڪچر ۾ اچي، انهن جي، الاهي زماني ۾، حالت

رهائڻ جو اصول قبول ڪيو ۽ اها زمين ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ منظور ڪئي. اهڙيءَ ريت، بندر روڊ اڪسٽيشن واري زمين، جنهن کي جمشيد ڪوارٽر سڏجي ٿو ۽ آرٿري ميدان وارا پلاٽ، ڪل ۱۰۲ اڪڙ ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي هٿن ۾ آيا. فوجي اختيارن واري، ملٽري لاءِ، ڊرگ روڊ واري زمين پسند ڪئي ۽ اُتي سمورو انتظام ڪيائون.

بندر روڊ اڪسٽيشن واري زمين کي، سولائيءَ ۽ سهنجائيءَ سان، وسائڻ لاءِ رٿو ويو ته زمين جي ورهاست رجسٽرڊ ڪوارٽر هائوسنگ سوسائٽين وسائي ڪئي وڃي. سوسائٽين کي ڪهڙن سهوليتن وارن شرطن تي زمين ڏني وڃي، اهي قاعدا ۽ قانون تيار ڪيا ويا. سو ڏسو ته شالدار جمشيد ڪوارٽر جي عسٽيءَ جو بنياد، سٺ هرجندراءَ جي لڳاتار ڪوششن ۽ محنتن سان پيو.

رام باغ، رٽن ٿلاءَ ۽ راجپور لائين وارا وندرگاه ها ميدان، جي هن وقت شهر جو سببگار ۽ شهر جا ڦٽڻ ٿا سمجهيا وڃن، سي اوائل ۾، ڪچا ۽ سڪل ٿلاءَ هوندا هئا. انهن جي ڀر تي ڪئي ويئي ۽ کين شالدار وندرگاه ۽ ڀلاڪ ٻارڪن جي صورت ۾ آندو ويو.

شهر جا رستا لڪه حالڪ ۾ نه هئا. شهر جي پهريون لاءِ ضروري هونءَ رستن جي حالتن ۾ زبردست سڌارو آڻجي. سٺ هرجندراءَ جو اهو اصول هوندو هو ته ڪو به ڪم ڪهي، نه چڱيءَ طرح ڪجي ۽ ٿورڙ نائين

ڪراچي ميونسپالٽيءَ سان ناتو

ڪڇي. ڪراچي شهر کي وڌيڪ شوبهه ۽ ٽراڪٽ
بدانٽ لاءِ ضروري هو، ته دلپا جي مکيه ۽ وڏن شهر
لاءِ سڌاري جي ڏس ۾، جي رٿون ۽ تجويزون تيار هجن
تن جو اڀياس ڪڇي ۽ ممڪن ٿي سگهي ته روبرو وڃي
الهن جي عملي قدم کي اکين سان ڏسي، شخصي آزمودو
حاصل ڪجي. الاهي خيال کان، سيٽ هر چندراءِ يورپ
جي سٽر تي اڪتو ۽ مکيه شهر گهميو. الهن شهرن جي
مونسپالٽين جي ڪاروبار جو اڀياس ڪيائين. هندستان
جي مکيه شهرن، ڪلڪتي ۽ بمبئي ۾ پڻ، الاهي خاص مراد
خاطر ويو. اهو سڀ ڪري، ڪراچي شهر جي مکيه
ضروري ۽ عملي سڌارن جو خيال پنهنجي اڳيان رکي، عملي
ڪمن ڪرڻ کي جنمي ويو.

هيل تائين، ڪراچيءَ جا رستا مٽيءَ جا هوندا هئا ۽ دوڙ
جو وڏو آزار هوندو هو. رستن تي ڪري ۽ ڏامر
ڪتب آڻڻ جو سرشتو سيٽ هر چندراءِ عمل ۾ آندو. رستا
پڪا ٿيا، مٽيءَ جو آزار دور ٿيو ۽ شهر جي سونهن وڌي.
مڪيه رستن جي ٻنهي پاسن کان فوت پاٽ ٺهرائڻ جو
واج به، سيٽ هر چندراءِ هستيءَ ۾ آندو. بندر روڊ،
ڪلاڊ روڊ ۽ ٻين ڪن رستن تي، فوت پاٽ ٺهرائڻ جي
وعات ٿي. رستن تي ڪري ۽ ڏامر ڪتب آڻڻ ۽
ي پاسن کان فوت پاٽ ٺهرڻ سان، شهر جي مکيه رستن
روٽن تي ڦري پئي.

ايلفنسٽن اسٽريٽ، جا ٻيوڪ ۽ ٽراڪٽ جي لحاظ کان
ٿي ليڪڻ ۾ اچي، تنهن جي، الاهي زماني ۾، حالت

رهائڻ جو اصول قبول ڪيو ۽ اها زمين ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ منظور ڪئي. اعڙيءَ ريت، بندر روڊ اڪسٽيشن واري زمين، جنهن کي جمشيد ڪوارٽر سڏجي ٿو ۽ آرٿري ميدان وارا پلاٽ، ڪل ۱۰۲ ايڪڙ ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي هٿس ۾ آيا. فوجي اڪٽياري وارن، ملٽري ۽ لاء، ڊرگ روڊ واري زمين پسند ڪئي ۽ اُتي سمورو انتظام ڪيائون.

بندر روڊ اڪسٽيشن واري زمين کي، سولائيءَ ۽ سهولتائيءَ سان، وسائل لاءِ وڻندڙ ۽ زمين جي ورهاست وڃيٽرڊ ڪوارٽر ۽ هائوسنگ سوسائٽين وسيلي ڪئي وڃي. سوسائٽين کي ڪيڙن سهولت وارن شرطن تي زمين ڏني وڃي، اهي قاعدا ۽ قانون تيار ڪيا ويا. سو ڏسو ته شالدار جمشيد ڪوارٽر جي هٿيءَ جو بنياد، سينٽ هرچندراءَ جي لڳاتار ڪوششن ۽ محنتن سان پيو.

رام باغ، رٽن لاءِ ۽ راجپور لائين وارا وڏا گاه جا ميدان، جي هن وقت شهر جو سينگار ۽ شهر جا ڦٽڻا سمجهيا وڃن، سي اوائل ۾، ڪچا ۽ سڪل لاءِ هولدا هئا. انهن جي پرتي ڪئي وئي ۽ کين شالدار وڏا گاه ۽ بملڪ پارڪن جي صورت ۾ آڏو ويو.

شهر جا رستا ٺڪڻ حالت ۾ نه هئا. شهر جي پهچڻ لاءِ ضروري هونءَ رستن جي حالتن ۾ زبردست سڌارو آڻجي. سينٽ هرچندراءَ جو اهو اصول هوندو هو ته ڪوبه ڪم ڪٿي، نه چڱيءَ طرح ڪجي ۽ ٿورڙ تائين

ڪراچي ميونسپالٽيءَ سان ناتو

ڪڇي . ڪراچي شهر کي وڌيڪ شوپينگ ۽ ٽراڪٽڊ
بائڻ لاءِ ضروري هو، ته دلپا جي مڪي ۽ وڏن شهرن
لڳ سڌاري جي ڏس ۾، جي رٿون ۽ تجويزون تيار هجن،
تن جو اڀياس ڪجي ۽ ممڪن ٿي سگهي ته روبرو وڃي،
انهن جي عملي قدم کي اکين سان ڏسي، شخصي آزمودو
حاصل ڪجي. الهی خیال کان، سیت هر چندراءِ یورپ
جي سٽر ٿي اڪتو ۽ مڪي شهر گهميو. انهن شهرن جي
ميواسپالٽين جي ڪاروبار جو اڀياس ڪيائين. هندستان
جي مڪي شهرن، ڪلڪتي ۽ بمبئي ۾ پڻ، الهی خاص مراد
خاطر ويو. اهو سڀ ڪري، ڪراچي شهر جي مڪي،
ضروري ۽ عملي سڌارن جو خیال پنهنجي اڳيان رکي، عملي
ڪمن ڪرڻ کي جنمي ويو.

هيل ٽائين، ڪراچيءَ جا رستا مٽيءَ جا هوندا هئا ۽ دوڙ
جو وڏو آزار هوندو هو. رستن تي ڪڪري ۽ ڏامر
ڪتب آڻڻ جو سرشتو سیت هر چندراءِ عمل ۾ آندو. رستا
بکا ٿيا، مٽيءَ جو آزار دور ٿيو ۽ شهر جي سونهن وڌي .
مڪي رستن جي ٻنهي پاسن کان فوت پاٽ ٺهرائڻ جو
واج ۾، سیت هر چندراءِ هستيءَ ۾ آندو. بندر روڊ،
ڪلاڊ روڊ ۽ ٻين ڪن رستن تي، فوت پاٽ ٺهرائڻ جي
وعات ٿي. رستن تي ڪڪري ۽ ڏامر ڪتب آڻڻ ۽
پاسن کان فوت پاٽ ٺهڻ سان، شهر جي مڪي رستن
رولق ٿي ڦري پيئي .

ملفيسٽن اسٽريٽ، جا ٻيهڪ ۽ ٽراڪٽ جي لحاظ کان
ٿي ليڪڻ ۾ اچي، تنهن جي، الهی زماني ۾، حالت

رهائڻ جو اصول قبول ڪيو ۽ اها زمين ڪراچي
مرسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ منظور ڪئي. اهڙيءَ ريت،
بندر روڊ اڪسٽيشن واري زمين، جنهن کي جمشيد
ڪوارٽر سڏجي ٿو ۽ آرٿري ميدان وارا پلاٽ، ڪل ۱۰۲
ايڪڙ ڪراچي مرسپالٽيءَ جي هٿن ۾ آيا.
لوچي اختياري وارن، ملٽريءَ لاءِ، ڊرگ روڊ واري
زمين پسند ڪئي ۽ اُتي سمورو انتظام ڪيائون.

بندر روڊ اڪسٽيشن واري زمين کي، سولائيءَ ۽
سهولتائيءَ سان، وسائڻ لاءِ رٿو ويو ته زمين جي ورهاست
رحٽرڊ ڪوارٽر هائوسنگ سوسائٽين وسولي ڪئي
وڃي. سوسائٽين کي ڪيڙن سهولت وارن شرطن تي
زمين ڏني وڃي، اهي قاعدا ۽ قانون تيار ڪيا ويا.
سو ڏسو ته شاندار جمشيد ڪوارٽر جي هٿيءَ جو
بنياد، سبڪ هرچند راه جي لڳاتار ڪوششن ۽ محنتن
سان ٿيو.

رام ناغ، رٽن لاءِ ۽ راجپور لائين وارا وندرگاه جا
ميدان، جي هن وقت شهر جو سينگار ۽ شهر جا ڦٽڻا
سمجهيا وڃن، سي اوائل ۾، ڪيترا ۽ سڪل لاءِ هولدا
هئا. انهن جي ڀرتي ڪئي ويئي ۽ ڪن شاندار وندرگاه
۽ پبلڪ پارڪن جي صورت ۾ آندو ويو.

شهر جا رستا لڪه خالص ۾ نه هئا. شهر جي ايهوديءَ
لاءِ ضروري هون رستن جي حالتن ۾ ڀر ڏيڻ سڌارو
آڻجي. سبڪ هرچند راه جو اهو اصول هوندو هو ته
ڪو به ڪم ڪهي، نه چڱيءَ طرح ڪجي ۽ ٿورڙ تائين

ڪراچي ميونسپالٽيءَ سان ناتو

۵۴۵

ڪڇي . ڪراچي شهر کي وڌيڪ شوبيڪ ۽ ٽراڪٽدار
بڻائڻ لاءِ ضروري هو، ته دنيا جي مکيه ۽ وڏن شهرن
لاءِ سڌاري جي ڏس ۾، جي رٿون ۽ تجويزون تيار هجن،
تن جو اڀياس ڪڇي ۽ ممڪن ٿي سگهي ته روبرو وڃي،
انهن جي عملي قدم کي اکين سان ڏسي، شخصي آزمودو
حاصل ڪجي. انهي خيال کان، سيٽ هرچندراءِ يورپ
جي سٽر ٽي اڪٽو ۽ مکيه شهر گهميو. انهن شهرن جي
مونسپالٽين جي ڪاروبار جو اڀياس ڪيائين. هندستان
جي مکيه شهرن، ڪلڪتي ۽ بمبئي ۾ پڻ، انهي خاص مراد
خاطر ويو. اهو سڀ ڪري، ڪراچي شهر جي مکيه،
ضروري ۽ عملي سڌارن جو خيال پنهنجي اڳيان رکي، عملي
ڪمن ڪرڻ کي جنمي ويو.

هيل ٽائين، ڪراچيءَ جا رستا مٽيءَ جا هوندا هئا ۽ دورڙ
جو وڏو آزار هوندو هو. رستن تي ڪڪري ۽ ڏامر
ڪتب آڻڻ جو سرشتو سيٽ هرچندراءِ عمل ۾ آندو. رستا
پکا ٿيا، مٽيءَ جو آزار دور ٿيو ۽ شهر جي سونهن وڌي .
مکيه رستن جي ٻنهي پاسن کان فوت پاٽ ٺهرائڻ جو
راج به، سيٽ هرچندراءِ هسٽيءَ ۾ آندو. بندر روڊ،
شڪار روڊ ۽ ٻين ڪن رستن تي، فوت پاٽ ٺهرائڻ جي
بروعات ٿي . رستن تي ڪڪري ۽ ڏامر ڪتب آڻڻ ۽
ٻنهي پاسن کان فوت پاٽ ٺهرائڻ سان، شهر جي مکيه رستن
ي دولت ٿي ڦري پئي .

ايلفنسٽن اسٽريٽ، جا ٻهڪ ۽ ٽراڪٽ جي لحاظ کان
ڪم ٿي ليڪچر ۾ اچي، تنهن جي، انهي زماني ۾، حالت

رهائڻا جو اصول قبول ڪيو ۽ اها زمين ڪراچي مونسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ منظور ڪئي. اهڙيءَ ريت، بندر روڊ اڪسٽيشن واري زمين، جنهن کي هميشه ڪوارٽر سڏي ٿو ۽ آرٿري ميدان وارا پلاٽ، ڪل ۱۰۲ اڪڙ ڪراچي مونسپالٽيءَ جي هٿن ۾ آيا. فوجي اختيارن وارن، ملٽري لاءِ، ٻرڻ روڊ واري زمين پسند ڪئي ۽ اُتي سمورو انتظام ڪيائون.

بندر روڊ اڪسٽيشن واري زمين کي، سولائيءَ ۽ سهولت جي سان، وسائل لاءِ رٿو وڌو ته زمين جي ورهاست رجسٽر ڪرايڊٽو هائوسنگ سوسائٽين وسيلي ڪئي وڃي. سوسائٽين کي ڪيڙن سهولت وارن شرطن تي (من ٿي وڃي، اهي قاعدا ۽ قانون تيار ڪيا ويا. سو ٿيو ته شالدار هميشه ڪوارٽر جي هٿيءَ هو بڻيا، سٺ هوجندراءَ جي ليکڪار ڪوششن ۽ محنتن سان ٿيو.

رام باغ، رٿن لاءِ ۽ راجپور لائين وارا وڏو گاهه جا ميدان، جي هن وقت شهر جو سينگار ۽ شهر جا فخر ٿا سمجهيا وڃن، سي اوائل ۾، ڪچا ۽ سڪل لاءِ هوندا هئا. ائين جي ڀر ٿي ڪئي ويئي ۽ ڪن شالدار وڏو گاهه ۽ بلڪ پارڪن جي صورت ۾ آڏو وڌو.

شهر جا رجسٽر لڪهه حالت ۾ نه هئا. شهر جي بهبوديءَ ته ضروري طور رستن جي حالتن ۾ زبردست سڌارو آڻي. سٺ هوجندراءَ جو اهو اصول هوندو هو ته ڪو نه ڪري، نه چڱيءَ طرح ڪجي ۽ ٿورڙ تائين

ڪراچي ميونسپالٽيءَ مان ناٽو ۵۴۳

ٺهاري نديءَ جي ٻيٽ واري ٻُڙي ڪيل زمين ميسر ٽيٽ سان، هڪ نئون ڪوارٽر هسٽيءَ ۾ آيو. عام جو آواز ٿيو ته الهی ڪوارٽر کي سميت هرچندراءَ جي نالي سان سڏيو وڃي. پر، سميت صاحب صفا ٺاهري واري ۰ ڇي:

”جهستائين ميونسپالٽيءَ جون واڳون هٿن ۾ آهن، تهستائين اهڙي قسم جو فائدو وٺڻ لاءِ هرگز تيار نه آهيان.“ اهڙي ئيڪ اصول تي عمل ڪندي، عام جي آواز کي قبول نه ڪيائين. الهی آواز جي جواب ۾ چيائين، ”هي ڪوارٽر، چيف الجير، مسٽر لي جي رٿاءَ سميت جوڙيو آهي، تنهن ڪري ان جي نالي سان سڏيو وڃي.“ اهو ڪوارٽر ”لي ڪوارٽر“ نالي سان مشهور آهي. اهو ننڍو واقعو ڏيکاري ٿو ته سميت هرچندراءَ، ڪهڙي قدر، پنهنجن اصولن کي وزن ڏيندو هو.

ڪراچي شهر جو آدم، ڏينهنون ڏينهن، وڌڻ لڳو. وڌندڙ بستيءَ لاءِ وڌيڪ زمين ميسر ڪورٽ ۽ ساڳئي وقت، شهر کي وڌيڪ ڪشادو ۽ صحت بخش بدائو لاءِ، اهو ضروري سمجهيو ويو ته اهي زمين جا ميدان، جي شهر جي ويجهو ۽ لاڳيتو هئا ۽ جنگي کالي ۽ ملٽري جي حوالي ۾ هئا، تن کي ميونسپالٽيءَ جي حدن ۾ آڻڻ لاءِ هر ڪا ڪوشش ورتي وڃي. الهی ڏس ۾، سميت هرچندراءَ زوردار ڪوشش ورتي ۽ خوب پتوڙيو. سندس مڪتن هٿي هنڌ ڪيو. هند سرڪار، ملٽريءَ کي، شهر جي ويجهو ميدانن مان هٽائي، ٻئي هند

وڃي. الاهيءَ لاءِ ڪارڊن ڪوارٽر جي اوائلي سروي جو ڪم، هڪ ۾ ڪنڊ ڇروري هو. الاهي ڪم لاءِ ۹ هزارن جي رقم منظور ڪئي وئي.

الهي زمالي ۾، لياري لڏي شهر جي وچ مان وهندي هئي. برساتن جي مند ۾، لپاري تمام ٿڪ سان وهندي هئي ۽ پاڻ سان ڄام پاڻي آڻيندي هئي. شهر جي وچ مان وهڻ سبب، لپاري نئن، شهر واسين لاءِ سڪم، مصيبت ۽ وڏي آزار جو سبب بڻجندي هئي. اوڏ ۽ جان جي خطري جو وڏو ڪارڻ ٿيندي هئي. پاڻيءَ جي لهي وڃڻ بعد، وري مڇرون جو آزار شروع ٿيندو هو ۽ ٺهاري مڇون ڪڍندي هئي. الاهي هميشه جي مصيبت ۽ سڪم آزار کي، دائمي طرح دور ڪرڻ لاءِ، سٺ هرجندرام، الجيرن سان صلاح ڪري، هڪ ڪارڪر تهر ٺهاري ڪرائي.

لپاري لڏي ڪي، گانڌي باغ جي ويجهو، ڏوي گهاٽ وٽ، بند ڏنو ويو ۽ پاڻيءَ جي وهڪري کي ٽهرايو ويو. الاهي قدم سبب، لپاري لڏي شهر کان گهڻو پري وهڻ لڳي. شهر جي وچ وارو اڳيون لڏي جو بهت ٻڙي ڪرايو ويو. اهڙيءَ ريت، شهر جي ويجهو ۽ لاڳيتو قبلي زمين ميسر ڪئي وئي. الاهي زمين کي نه ڪال ڪرڻ سان، مونسبائيءَ کي، الاهي ڏس ۾ خرچ ڪيل رقم کان، وڌيڪ ايت پڌرائي ۽ ساڳئي وقت، شهر مان سوڙهه به گهٽي، ۽ هڪ دائمي مصيبت ۽ جان ۽ مال جو خطرو، هميشه لاءِ دور ٿي ويا.

ڪراچي ميونسپالٽيءَ سان ناتو ۵۴۱

مهاڀاري جنگ جو زمانو هو. شين جا اگهه ڇڙ هي ويا هئا. مهولسپل عملي کي مهالگائي الائواس پٺ ڏاڍو ويو. الهن عملي قدم سبب مهولسپل آفيسرن، ڪلارڪن ۽ زبردستن جي دلين تي وڏو اثر ٿيو. الهن ۾ خوشيءَ جي لهر ٿهائجي ويئي. ۽ هو پنهنجن ڪمن ۾ وڌيڪ چاهه ۽ دلچسپي وٺڻ لڳا. نتيجو اهو ٿيو جو ميونسپالٽيءَ جي ڪاروبار جو چرخو سٺي ڍلڪ ۾ هلڻ لڳو.

هاڻ، سبب هر چند راءِ پنهنجو ڌيان شهر جي ستاري ۽ واڌاري لاءِ رٿن ۽ تجويزن طرف ڏيڻ لڳو. شهر ۽ شهر واسين جي بهتري لاءِ ضروري هو ته ڳتيل ڪوارٽرن جي سوڙهه ۽ ڳاھڻپڻي کي دور ڪري، الهن کي ڪشادو ۽ هوا دار بنايو وڃي. سندس ايام ڪاريءَ ۾ اولڊ ٽائون، مڇي مياڻي ۽ رنچور لائين ڪوارٽرن تي، الهي ڏس ۾ قدم کنيو ويو. سوڙهين، ڳتيل، ڏلڪين گهٽين کي وڌيڪ ڪشادو ۽ سٺو ڪرڻ لاءِ جاين جي مالڪن کان گهريل زمين جا ٽڪرا، ميونسپالٽيءَ طرفان، خريد ڪيا ويا. الهي سلسلي ۾ مهولسپل پاران ۸-۱۱۵۹-۹۳۱۱۵۹ رپيا خرچ ڪيا ويا. الهي قدم سبب هن ٽنهي ڪوارٽرن جي ٺهڪ، راک ۽ ڍلڪ گهٽي وڌيڪي ويا. ويڪرين ۽ ڪشادين گهٽين سبب، وارٽر وڌيڪ روشندار ۽ هوا دار بڻجي پيا. الهن ڪوارٽرن ۾ رهواسين جي صحت تي چڱو اثر ٿيڻ لڳو.

شهر جي حدن کي وڌائڻ جي لحاظ کان، ميونسپالٽيءَ ۾ رٿيو ويو ته ڪارڊن ڪوارٽر کي شهر سان ملايو

ٺان رٺار ڪهائين، ٺڏهين ڪراچي شهر جي صورت صفا
بدلائي ڇڏي ڪان پوءِ به، ميونسپالٽيءَ وقت بڻايا جي رقم
۱-۳۴۱۳۵۸۹-۱۰۰ وٺي هئي ۽ ميونسپالٽيءَ کي فرض ۾
واڌ ۱۳۰۱۰۰ ڀڄي ٿي. ساڳئي وقت، ميونسپالٽيءَ
جي رٺارون بند ۾ ٿي لڪ روپيا وڌايا ويا.

مالي حالت کي سڌارڻ سان گڏ، اها ڪوشش ورتائين
تہ ميونسپالٽيءَ جي ڪاروبار ۾ سڌارو اچي ۽ ڪم بهتر
ٿيڻ لڳ ۾ ٿئي. انهيءَ لاءِ ضروري سمجهائين، تہ ميونسپل
عملي ۾ سرعائي پيدا ڪجي، جو هر خوشيءَ سان ۽
تعمادو، بلڪه هي ڪمن ۾ وڌيڪ دلچسپي ۽ چاهه وٺن.
سندن دل واپس جو رهيلو ڪهائين. هونئن به، سندن
هرچندو، ميونسپل عملي سان، بهرباليءَ ۽ همدرديءَ جي
منت هئندو هو ۽ سندن حئي ۽ واجهي گهرجن جي پرتواري
ڪري ۾ دلچسپي وٺندو هو.

ميونسپل عملي جي بگهارن ۾ واڌ ڪئي وئي. سندن
حرڪيءَ جا ٽنڊا ۽ ٽالون ٺاهيا ويا. اهو قدر، عملي جي
آندءَ جي پٿريءَ ۽ واڌاري لاءِ هو. اهڙيءَ ريت، عملي
سان دل پيا ويا. وڌندڙ ۽ ٺوري ڪندڙ شهر جي
ميونسپالٽيءَ جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ ضروري هو، تہ قابل
۽ مڃتي آفيسر مقرر ڪيا وڃن. اهڙا آفيسر، ٺڏهين
مير ٿي سگهندا، جڏهن سندن عهدو، اباقت ۽ قابليت
پورو ٿي. ميونسپالٽيءَ جي ڪاروبار جو مدار ڇهه
مير ٿي ٿو. چيف آفيسر جو ماهوار پگهار وڌائي ۱۴۰۰
۽ ڪيو وٺو ۽ عيالت آفيسر جو ۵۰۰ ڀڄي.

ٺاٺل ميهجڙ: ايڇ. سي. ميرلس، جهانگير ڪوٽاري،
 علي ڏاڏا علي محمد، مير ادب خان، ڪيٽن هيمپسن،
 ڊاڪٽر ايس. هي. حاجي، هيسڪٽ، هي. ايڇ. مارٽن،
 ايڇ. اسپارڪ، شوارمر ڏيولسل، ايڇ. ڊي. فئريل،
 هي. سٽرپ.

سيمه هرچند راءِ، جتي، ويس متسرس ٿي ڪيو، ته
 ميولسبالتيءَ جهڙي بلڪه سنڌا هي ڪاميابيءَ جو اوج،
 سنڌا هي مالي حالت ٿي مدار آڙوڪي. ميولسبالتيءَ جي
 مالي حالت اهڙي نه هئي، جو سندس دل گهريا سڌارا
 عمل ۾ اچي سگهن. انهيءَ ڪري، سڀني ڳالهين کان اڳ،
 ميولسبالتيءَ جي مالي حالت کي سڌارڻ ۽ بهتر ڪرڻ ۾
 سندس ڌيان لڳو. اعائي ڪوشش ٿي ڪهائين ته عالمي
 اُپٽ جا وسيلو پڪا ۽ پختا ڪجن.

هملعائين، ميولسبيل پاران، آڪٽراءِ ڊيولٽي وٺڻ ۾ ايندي
 هئي. اڄ ۽ ٻيون حسون، هي سندس جي جدا جدا
 ڀاڱن کان ميولسبالتيءَ هي حد اندر اينديون هيون، تن
 ٿي آڪٽراءِ ڊيولٽي وٺندا هئا. الهسن حسن مان، جو
 مال وٺائڻ ڏانهن روانو ٿي ويندو هو، تنهن ٿي ورتل
 آڪٽراءِ ڊيولٽي، ميولسبالتيءَ کي مڃرائي واپس ڏيڻي
 بولندي هئي. انهي سوشي ۾ گهڻا ستم هئا. اوائل ۾،
 آڪٽراءِ ڊيولٽيءَ سبب رقمون ملنديون هيون، پر سال
 هي پڇاڙيءَ تائين، انهيءَ ڳالهه جو ڀروو پتو نه پئجي
 سگهندو هو، ته انهي سري هيٺ، ميولسبالتيءَ هي
 صافي اُپٽ ڪيتري ٿي؟ سڌائين مولچهارو رهندو ٿي

ڪراچي ميونسپالٽيءَ مان ناٿو ۵۳۹

آيو. تنهن کان سواءِ، الهي سرشتي سبب، ميونسپالٽيءَ کي گهروبي لڳڻ جو هر ڪو امڪان رهندو هو.

الهيءَ منجهيل مسئلي کي هميشه لاءِ حل ڪرڻ ۽ اُپت جو وسيلو ڀڪو ڪرڻ لاءِ، سينڪ هرچند راءِ هڪ ڀيٽو قدم کڻيو. آڪٽراءِ ڊيوٽيءَ دوران ٽرمينل ٽئڪس مقرر ڪئي ويئي. ٽرمينل ٽئڪس جو اگهه، آڪٽراءِ ڊيوٽيءَ جي ڀيٽ ۾، گهڻو گهٽ رڪنرو ويو. اناج ۽ ٻي جنس، ڪراچيءَ جي ميونسپل حدن ۾ آئي، ته ٽرمينل ٽئڪس ورتي وڃي. رقم مچرائي واپس ڏيڻ جو سرشتو صفا بند ڪيو ويو. ٽرمينل ٽئڪس ميونسپالٽيءَ جو هڪ خاصو ۽ ڀڪو وسيلو ٿي پيو. ڪابه مشڪلات ۽ مونجهارو نه رهيو. ڇاڪاڻ ته ٽئڪس جو اگهه گهڻو گهٽ هو، تنهن ڪري واپاري الهي رقم ڏيڻ ۾ ارها نه ٿيندا هئا. الهي سڌاري، ميونسپل اُپت تي وڏو اثر ڪيو.

اهڙيءَ ريت، وقت به وقت، ميونسپل جي اُپت جي وسيلن کي وڌيڪ سڌارڻ ۽ وڌائڻ لاءِ، ڪوششون وٺڻ ۾ آيون. ميونسپالٽيءَ جي مالي حالت گهڻسي قدر سڌري پيئي. سينڪ هرچند راءِ جي، الهي ڏس ۾، ڪوششن ۽ محنتن جو لڏو پندو، هيئنهن السڪن اڪرن مان، چئسيءَ ريت معلوم ٿي سگهندو. سنه ۱۹۱۱ع ۾، جڏهن، ميونسپالٽيءَ جي پراڙيد لڙپٽي جون واڳون هٿن ۾ کنيون هئائين، تڏهن ميونسپالٽيءَ وٽ بقايا ۷-۱۰-۲۲۱۹۱۵۹ رپيا هئا ۽ ميونسپالٽيءَ تي قرض هو ۱۰۸۹۰۰۰ رپيا. ڏهن سالن جي عرصي بعد، جڏهن سنه ۱۹۲۱ع ۾، ڪراچي ميونسپالٽيءَ

ٺاٺل مڃوڙ: ايڇ. سي. مهولس، جهالنگر ڪولاري
علي ڏاا علي مڃوڙ، مير ايوب خان، ڪڙهن هڃمنس.
ڊاڪٽر ايس. جي. حاجي، همڪمڪ، جي. ايڇ. مارستن،
ايڇ. اسٻارڪ، شيراز ڏيولمل، ايڇ. ڊي. فٽرل؛
جي. سٽرپ.

سڀه هوجندراء، چٽيءَ ريت مڃوس ٿي ڪيو، نه
مهولسپالتيءَ جهڙي پبلڪ سنسٽا جي ڪاميابيءَ جو اوج،
سنسٽا جي مالي حالت ٿي مدار ٿو رکي. مهولسپالتيءَ جي
مالي حالت اهڙي نه هئي، جو سندس دل گهروا سڏاوا
عمل ۾ اچي سگهن. انهيءَ ڪري، سڀي ڳالهين کان انهي
مهولسپالتيءَ جي مالي حالت کي سڏارڻ؛ اهڙو ڪرڻ ۾
سندس ڏيان لڳو. انهيءَ ڪوشش ٿي ڪهائين نه عالمي
اُپس جا وسلا پڪا ۽ بشتا ڪجن.

هملعائن، مهولسپل پاران، آڪٽراء ڊيوٽي وٺڻ ۾ ايندي
هئي. اڃا ۽ ٻيون جنون، هي سنڌ جي جدا جدا
ڀاڱن کان مهولسپالتيءَ جي حد اندر اينديون هيون، تن
لي آڪٽراء ڊيوٽي وٺندا هئا. انهن جنسن مان، جو
مال ولالت ڏانهن روانو ٿي ويندو هو، تنهن ٿي وڌل
آڪٽراء ڊيوٽي، مهولسپالتيءَ کي مڃرائي واپس ڏيئي
بولدي هئي. انهي سرشتي ۾ گهڻا سٺ هئا. اوائل ۾،
آڪٽراء ڊيوٽيءَ سبب رقمون ملنديون هيون، پر سال
جي پڇاڙيءَ تائين، انهيءَ ڳالھ جو ڀورو پتو نه پئجي
سگهندو هو، نه انهيءَ سري هيٺ، مهولسپالتيءَ جي
صافي اُپس ڪيتري ٿي؟ سڏائين مولجهارو رهندو ٿي

سان، ڪراچي هڪ ڳوٺ جي صورت مان بدلاجي، هڪ ماڊرن ۽ ٺاهه-وڪو شهر-ر بڻجي سگهيو. ڏهن سالن جي-پر پڙيد لٽپڻي جي عرصي ۾، شهر جي بهوديءَ، سڌاري ۽ واڌاري لاءِ، ايتري قدر پاڻ پتوڙيائين، جو سندس لاڏاڻي مثال، ڪراچي شهر جي تاريخ ۾، شالدار جاءِ والارهندو.

پر پڙيد لٽ ٿيڻ کان اڳ، ڏهن سالن جي صلاحڪار وڪيل ٿي رهڻ جي آزمودي، سندس سهڻي رهنمائي ڪئي. ميونسپالٽيءَ جي لنڊي وڏي ڳالهه ۽ حالت کان واقف هو. ميونسپالٽيءَ جون مشڪلاتون ۽ گهرجون سندس ڌيان تي هيون. تنهنڪري، پر پڙيد لٽپڻي واري عرصي ۾، مهولسپل مسئلن کي اڪل سولائيءَ سان سمجهي، ميونسپالٽيءَ جي صحيح ڀاڱي ۾ رهنمائي ٿي ڪيائين. سندس رهبريءَ هيٺ، ميونسپل ميٽرن جو، ڪاروبار شالدار ڀاڱي ۾ هلندو هو.

آڪٽوبر ۱۹۱۰ع ۾، ڪراچي ميونسپالٽيءَ تي، هيٺيان ميونسپل ڪائونسلر هئا.

چوالبيل ميمبر: گدومل لهرڪراج، نهر ٿڌاس چالبومل، گدامل قنچند، چوٿيرمل نير ٿڌاس، ڪلومل بهاول، ڪوورجي ڪهجي، هرچند راه وشداس، ڏيپچند ٺي. اوجهي، رحيم بصر، يوسف علي، يوسف علي ڀائي، مولچند ڪوٽومل، غلام حسين قاسم، ناصر لطف علي، عبدالرحيم صالح، محمد، بهستجي ڪوٽوال، هوشنگ ابن. اي. ڊ. شا، لالچند هاسومل، واڌومل اڌارام، لوڪاهل چيلارام، اي. ريمند، ٺي. جي. ايلفنسٽن ۽ ايڇ. جي. ماهن.

هو، جنهن کسي چولڊن ۾ شڪست نصيب ٿي. مسٽر حسن علي ايمڊي، کسي سرڪار پاران ٽائيل مههه ۾ ٿي اچڻ ويو.

چونڊن بعد، ميونسپالٽي جي ڪمن ۾، ديوان ٺهرايم، سينڪ عورچندراءَ ۽ مسٽر لاکهيندر گهٽا زاروسٽ ڊائريسي ۽ هڏمار محنت وٺڻ لڳا. اوائل ۾، اڳلـي ڌر حا ميمبر کين ساٿ ڏيڻ لاءِ تيار نه هئا، پر سندن امڪان ٿي ۽ لسوارٽي ٽيڪ ڪٽي هڏ ڪيو. آهستي آهستي ڪهترن سارا ميمبر، سندن خيالن، وڃڻ وارن ۽ انجنيئر طرف مائل ٿيڻ لڳا ۽ ساٿ ڏيڻ لڳا. اهڙيءَ ريت، ڪراچي ميونسپالٽي جي ڌنڌي ۾، نئون ورق ورڻ لڳو.

انهيءَ بعد، ميونسپل چولڊن ۾، ٽنهي پاران جي سڀ کان پهرين رهي، مارچ ۱۸۹۶ع کان، پاران جي لپڙ، ديوان ٺهرايم ڪمچند کسي ڪورنر مهنت ڪراچي ميونسپالٽي ۾، پاران پبلڪ مقرر ڪيو. ديوان ٺهرايم، ۹ سال سالي، پاران پبلڪ ٿي رهيو. ميونسپالٽي جي ڪم ڪار واري وڏو ورق پڻجي ويو. ديوان ٺهرايم جو ديهانت، ۱۹۰۵ع ۾ ٿيو.

سينڪ عورچندراءَ، ۱۹۱۱ع ۾، پاران پبلڪ چولڊن ۾ ويو. ڏسبو ته سينڪ صاحب، پهرين ڌنڌي ۾ شالدار عرصي سڀا سارا ۳ سال، ڪراچي شهر جي شيرا ۽ ڪلڪٽ ۾ صرف ڪم ڪيو. ڌنڌي ۾، وڏي مالو وڌاءُ نه ٿيندو، نه سينڪ عورچندراءَ جي لڳالڳ ڪوششن ۽ هڏمار محنتن

ڪليل هو. پولنگ آفيسر اڳيان ووٽر کي اچي چوڻو ٻڌو هو، ته سندس ووٽ فلاحِي اميدوار لاءِ آهي. اُتي، اميدوارن جا عھوضي بہ ويٺل ھولدا هئا. ووٽرن تي وڏا زور ۽ دٻاءُ ٻڌا هئا. ڪيترن ووٽرن کي زبردست اخلاقي ھمت کان ڪم وٺڻو ٻڌو هو.

۱۸۸۷ع. واري چولڊ ۾، انهي آدرشي سنگت، چولڊن ۾ اھڙو وڻڻ جو فھڙو ڪيو. ديوان ٺھرام ڪيمڇند جي اڳواڻيءَ ھيٺ، ھڪ پارٽي ٻڌا ڪئي ويئي. انهيءَ پارٽيءَ جو روح، ديوان ٺھرام، سھت ھرچند راءِ ۽ مسٽر لاگيندر گپتا جي ٽمورٽي هئي. ٽن پارٽيءَ جا ميمبر، عام لوڪن جي پلي ۽ بهتريءَ لاءِ ڪم ڪندا رھيا هئا. ٽيھڪري، عام ۾، سندن لاءِ عزت ۽ ڀرپور پيدا ٿي چڪا هئا. پر ڪليل چولڊن ۽ ووٽرن تي زبردست زور ۽ دٻاءُ جون حالتون، عملي مشڪلاتون هيون، جن سبب ووٽرن کي آزاد-دليءَ سان ووٽ ڪرڻ ڏکيو ٿي پيو.

پارٽيءَ پاران، شھر جي جدا جدا ڀاڱن ۽ وارڊن ۾، ٽيمپورن ۽ وياڪياڻ ڪرڻ شروع ڪيا ويا. پرچار ٿي زور ڏنو ويو ته، ٻرجا ۾ سجاڳي اچي. ايترو سڀ ڪندي بہ، چولڊن ۾، پارٽيءَ مان فقط ٽمورٽيءَ جا ٽي ميمبر چولڊ جي سگھيا. پارٽيءَ جي ٻن ميمبرن کي، اڳلي ڌر جي زور ۽ ڏاڍاين اڳيان، ھار کائڻي پيئي. پارٽيءَ لاءِ، ھڪ وڏي سوپ اھا هئي، ته مسٽر لاگيندر گپتا جي سامھون مسٽر حسن علي انهندي اينٽل

روپ ڏيڻ لاءِ ڪوشش شروع ڪيائون . اهڙيءَ ريت ، سنڌ ۽ خاص ڪري ڪراچي شهر ۾ ، يادگ جهوپ هڻي شروع ٿي .

ڪراچي ۾ ، انساني شوا ڌارين جي هڪ ٻاري پراڻي ٿي . انهن جي جهوپ جو مقصد ٿيو : شوا ۽ ڦرالي . انهي سنگت ٿي ، اڄ به ، سنڌ واسي لازمي ڪري سگهن ٿا . اهي صاحب ، سنڌ جا دفتر هئا . اهي هئا : ديوان ڏيارام جهلمل ، ديوان ڏيارام گدومل ، پرويسر برحور جي پادشاهه ، ساڌو اولاءِ ، ساڌو هيرانند ، مسٽر ڪوڙومل چندمل ڪلنالي ، مسٽر ناگندر گبٽا ، مسٽر غلام حسين جاڳلا ، ڊاڪٽر مرزا ، مسٽر جعفر ندو ، مسٽر يوسف علي علوي ، ديوان آهارام ڪمڇند ۽ سڀڪ هرچندراءِ رشيداس .

انهي ٽاريءَ ۾ عام لوڪن ۾ ، سڃاڻپي ۽ بهداري ٻڌا ڪرڻ ۾ ، ڪافي محنت ورتي . اخبارن ۽ لکچرن دوزانن ، انهي ڏس ۾ ، پاڻ پروڙيائون . ڪراچي شهر کي سڌارڻ ۽ وڌائڻ لاءِ ضروري سمجهيائون ، ته ڪراچي ۾ مونسبالت ۾ ڳهڙي ، پنهنجن سٺن کي عملي جامو پهرائي . شهر جي آلتِيءَ ۽ بهچريءَ لاءِ نه ضروري هو ، ته مونسبالت ۾ ڳهڙن ۽ تازو ريت اتي ، هو ميمبرن جي اڳوڻي مدد ٿي ۽ بر فرق پوي ۽ شهر جو به ڀلو ٿئي .

۱۸۸۵ع کان ، ڪراچي مونسبالت ۾ ٽي چوٽي ۽ ناٿل ميمبر اچڻ لڳا . جولدن ۾ زبردست ڪشمڪا ٿيڻ لڳي . جن جي هٿن ۾ مونسبالت ۾ جون واپرن هون ، ان جي عملدارن وٽ چڱي هلندي هئي . ورنن جو طر پٿو

ڪراچي ميونسپالٽيءَ سان ناتو ۵۳۳

۽ سرڪار پاران ٽائيل ميمبرن ۽ ڪراچي ڪيس چوندو. سينيٽ هر چند راءِ پنهنجي شيوا جي ڪارنامن، هوشيارِي ۽ قابليت سبب عام لوڪن ۾ بهارو ٿي چڪو هو.

سن ۱۸۸۰ع ٽائين ڪراچي ۽ سنڌ ۾ پبلڪ جهوت ڇا ٿيندي آهي، تنهن جي ڪا به ڄاڻ نه هئي. وڏا ماڻهو اهي ڳڻپا ويندا هئا، جن جي عملدارن ۽ آفيسرن وٽ ڪجهه هلندي هئي. اهي وڏا ماڻهو، پنهنجا سوارٽ پٺا پورا ڪندا هئا ۽ هر وقت، آفيسرن جو راضيو هٿ ڪرڻ لاءِ آنا هوندا هئا.

سن ۱۸۴۶ع کان ۱۸۸۴ع ٽائين ڪراچي ميونسپالٽيءَ تي، آفيسرن ۽ عملدارن جو زور هلندو هو. ميونسپالٽيءَ تي اهڙا ميمبر ٽائيجي ايندا هئا، جن تي عملدارن جو راضيو هوندو هو. اهڙا ميمبر، هميشه آفيسرن جي اشارن تي عمل ڪندا هئا. پبلڪ جيوت جي بوجھ، نه هئڻ سبب، شهر جي سڌاري ۽ واڌاري جو ڪنهن اوتو خيئر ڪو هوندو هو. هو، سدائين، عملدارن جي رضامندي ۽ راضي هٿ ڪرڻ ۾ مشغول رهندا هئا.

سن ۱۸۸۰ع بعد، ڪي سنڌي اوجوان، ڪاليجي تعليم خاطر، بمبئي وڃي رهيا هئا. بمبئي جي پبلڪ جهون جو مٿن ڏاڍو اثر ٿيو هو. بمبئيءَ جي پارسي ۽ مرهٽا جالن جي سجاڳيءَ ۽ بهبوديءَ کي ڏسي، هو پنهنجي سنڌ جي بهتريءَ لاءِ سڀنا لهڻ لڳا. ڪاليجن جي پروفيسرن جو به مٿن اواز اثر ٿيو. اهي اوجوان، جڏهن تعليم پوري ڪري وطن وريا، ته ماڻه ۾ رهيا. پنهنجن سڀن کي حقوقي

ڪراچي ميونسپالٽي سان ٺاٺو

سمت هرچندراء، ۲۶ ورهين جي ڄمار ۾، ۱۸۸۸ع ۾، ڪراچي ميونسپالٽي ۾ ٽي چولڊ جي آيو. سندس ميونسپالٽي سان لاٺو ۳۳ سال هليو. ۱۸۸۸ع کان ۱۸۹۸ع تائين، ميمبر ٿي رهيو. مارچ ۱۸۹۶ع کان، سندس ٻارٽي ۾ جو اڳوان، داوان ٺهرايو ڪمچند ميونسپالٽي ۾ جو پرايزيڊنٽ مقرر ٿيو. شهر ۽ ميونسپالٽي جي اهتري ۽ واڌاري جي ڪمال کان، سميت هرچندراء ميمبري ڇڏي، ميونسپالٽي ۾ جو صلاحڪار وڪيل مقرر ٿيو.

صلاحڪار وڪيل جي حيثيت ۾، سميت هرچندراء، ۱۱ سال ميونسپالٽي جي خاصي خدمت ڪئي. اهو آزمودو، هن لاءِ نهايت ڪارائتو ثابت ٿيو. داوان ٺهرايو ڪمچند، ۴۲ ورهين جي ڄمار ۾، نٽي ۾، ۱۹۰۵ع ۾ جالاٺو ڪيو. ٻارٽي ۾ جو پرايزيڊنٽ سميت هرچندراء جي ڪلھن ٿي پيو. سن ۱۹۱۰ع ۾، سميت هرچندراء، وري ميمبر ٿي چولڊ جي آيو.

آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان، ميونسپالٽي ۾ پنھنجو پرايزيڊنٽ پاڻ ٿي چولڊ يو، لفظ آخري اھالي ڪورلمينٽ کان وٺي هئي. سميت هرچندراء، ۱۹۱۱ع ۾، ڪراچي ميونسپالٽي ۾ جو پرايزيڊنٽ چولڊ يو ويو. اها چولڊ ڪراء ٿي. چولڊ يل

ڪراچي ميونسپالٽي جي مختصر تاريخ ۵۳۱

چونڊ ٿي رهي ۽ ههٺيان صاحب هڪ ٻئي جي پٺيان ،
ميئر چونڊيا ويا .

جمشيد لسروالجي ، ٽيڪمداس واٽومل ، قاضي خدا بخش ،
آرديشر ايڇ . ماما ، درگداس بي . آڏواڻي ، هائراي . علوي ،
آر . ڪي . ستوا ، لالجي مهرورترا ، محمد هاشم گذر ،
سهراب ڪي . ايڇ . ڪاٺرڪ ، شيواٽ مواراج ، يوسف
هارون ، مشويل مسڪيٽيا ، وشرامداس ڏيولداس ، محمد احسن
فتح محمد ۽ جي . الانا .

سن ۱۹۴۸ع ۾ ، ڪارپوريشن سمهڻي وئي ۽ حڪومت
پاران ، ٽاڪيل ڪميون جو انڊوانيزي بورڊ مقرر ڪيو ويو .

- سڌ ۱۸۵۲ع : ڪراچي ميونسپل ڪميشن مقرر ٿي .
- سڌ ۱۸۷۹ع : سنڌ سان ۽ بمبئي ڊسٽرڪٽ ميونسپل اڪٽ لڳايو ويو .
- سڌ ۱۹۰۱ع : سنڌ سان ۽ بمبئي ڊسٽرڪٽ ميونسپل اڪٽ ٽيون لڳايو ويو .
- سڌ ۱۹۱۰ع : پريزيڊنٽ چولڊڙ جو حق ملو .
- سڌ ۱۹۲۱ع : چولڊڙن ۾ ۱۵-رو ونڊڙڻ جو دائرو وڌايو ويو ۽ ميونسپالٽي جي چوڙھڪ جا قانون سڌاريا ۽ وڌايا ويا .
- سڌ ۱۹۳۳ع : ڪراچي شهر جي ميونسپل گورنمينٽ لاءِ خاص اڪٽ لڳايو ويو، جنهن ڪري ڪراچي ميونسپالٽي جو درجو وڌائي، ڪارپوريشن ڪيو ويو .
- ڪراچي ڪارپوريشن ٽرسٽ سان، پريزيڊنٽ پدران مئجسٽر چولڊڙ ۾ آيو . مئجسٽر کي شرف وڌو ملو، پر پريزيڊنٽ جي ڀيٽ ۾، سندس اختيار يون گهٽڪي واهون .
- مئجسٽر جو عهدو عزت ۽ شان وارو ٿي پيو، پر اختيار يون گهٽ رهيو، سو ڪارپوريشن ۾ فيصلو ٿيو ته مئجسٽر جي چولڊ ۾ هر سال ڪافي وڃي ۽ جدا جدا جالن مان مئجسٽر چولڊ وڃي . هڪ سال هندن مان، ٻئي سال مسلمانن مان، ۽ ٽئين سال باقي ٿوري وارين جالن مان . ۱۹۳۳ع کان ۱۹۴۷ع تائين، اهي ٽي، پوريءَ ريت عمل ٿيو ۽ جدا جدا حالتن مان مئجسٽر چولڊ جي آيا .
- اوم ۱۹۳۳ع کان ۱۹۴۷ع تائين، سال بسال، مئجسٽر جي

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي مختصر تاريخ ۵۲۹

مقرر ٿيا :

مسٽر جيمس گرانٽ جنوري ۱۸۸۵ع کان نومبر ۱۸۸۶ع تائين
 .. اليگزينڊر ڪيڪ هيج نومبر ۱۸۸۶ع کان ۱۸۸۹ع تائين
 .. اڌارام مولچند جنوري ۱۸۹۱ع کان ڊسمبر ۱۸۹۱ع تائين
 .. جيمس ڪيوري ڊسمبر ۱۸۹۱ع کان مئي ۱۸۹۵ع تائين
 .. جي پاسمن مئي ۱۸۹۵ع کان مارچ ۱۸۹۶ع تائين
 .. ٺهراڻي ڪيڪچند مارچ ۱۸۹۶ع کان آڪٽوبر ۱۹۰۵ع تائين
 .. ٽي. ايل. ايف بيومانت آڪٽوبر ۱۹۰۵ع کان مارچ ۱۹۱۰ع تائين
 سر چارلس ٽيولس مارچ ۱۹۱۰ع کان سيپٽمبر ۱۹۱۰ع تائين
 آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان ميونسپالٽيءَ کي، ميمبرن مان
 پنهنجو پريزيڊنٽ چونڊڻ جو حق مليو، پر چونڊ جي
 بحالي گورنمينٽ کان وٺي هئي. اهو سرشتو ۱۹۲۱ع
 تائين هليو. الھي عرصي ۾ هيٺيان پريزيڊنٽ چونڊيا ويا.
 سر چارلس ٽيولس آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان آڪٽوبر ۱۹۱۱ع تائين
 سيٺ هرچندراءِ وشنداس آڪٽوبر ۱۹۱۱ع کان اپريل ۱۹۲۱ع تائين
 سنہ ۱۹۲۱ع کان، پريزيڊنٽ جي چونڊ بعد، گورنمينٽ
 جي بحالي وٺڻ جو ضرور نه رهيو. مئي ۱۹۲۱ع کان
 آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تائين هيٺيان پريزيڊنٽ چونڊيا ويا.
 مسٽر غلام علي جي. ڇاڳلا مئي ۱۹۲۱ع کان اپريل ۱۹۲۲ع تائين
 .. جمشيد لسروالجي اپريل ۱۹۲۲ع کان آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تائين
 ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي جوڙجڪي تاريخ ۾،
 هيٺيان سال مشهور جاءِ والارين ٿا. سندن مشهوري
 هيٺين آهي :
 سنہ ۱۸۴۶ع : اورب آف ڪنزولسي هسٽيءَ ۾ آيو.

ڪميشن لسي، پوليس ڪمٽين، ڪمٽيون اي. سي. مارستن؛ پوليس ليشنمنٽ، ليشنمنٽ اي. بي. آر. لسي اڪس آفيسر ميمبر مٿر ليا. لنون کان سواءِ، مٿسٽريٽ، ڪيترن ڊيلو. ايڇ. پريدي؛ سندس ڊيلوئي، ڪراچي ۾ حاضر هئڻ جي حالت ۾، پڻ ڪميشن جا ميمبر ٿي وهندا.

اوهي ۽ ٻيا ڪميشن ٿي ٻيا ڊيلو ميمبر مٿر ٿيندا رهيا ۽ ڪميشن جو تعداد وڌندو رهيو.

سن ۱۸۵۹ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر صاحب کي وڌيڪ اختيارن وارا ڪم سوليا ويا، جنهن ڪري، ڪراچي ميونسپل ڪميشن جي ٻيڙي ڊيلوئي ۽ ڊيلوئي، ڪراچي جي ڪليڪٽر جي حوالي ٿيو. سن ۱۸۵۹ع ۾، سربارٽل ڊيلو ڪراچي ميونسپل ڪميشن لاءِ استيفاءِ ڏني. ڪمشنر بعد، ڪراچي جي ڪليڪٽرن مان، حوصاحب ميونسپل ڪميشن جو اڪس آفيسر ٻيڙي ڊيلوئي، سو هو ليشنمنٽ اي. ايف. بيلاسس؛ ۽ ٻيڙي ڊيلوئي جو ڪليڪٽر، جو ڪميشن جو ٻيڙي ڊيلوئي رهيو، سو هو ڪرول سي. ايف. ٻولٽن، جنهن جي نالي پٺيان شهر جي ٻولٽن مارڪيٽ سڏجي ٿي. ڊسمبر ۱۸۸۴ع لائن، ڪراچي جي ڪليڪٽر، ڪراچي ميونسپلٽي جو اڪس آفيسر ٻيڙي ڊيلوئي رهيو.

جنوري ۱۸۸۵ع کان سيپٽمبر ۱۹۱۰ع تائين، ڪراچي ميونسپلٽي ٿي ٻيڙي ڊيلوئي حڪومت پاران ٺاهيا ويندا هئا. اهي عرصي ۾، هيٺيان صاحب، ٻيڙي ڊيلوئي

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي مختصر تاريخ ۵۲۹

مقرر ٿيا :

- مسٽر جيمس گرانٽ جنوري ۱۸۸۵ع کان نومبر ۱۸۸۶ع تائين
" اليگزينڊر مئڪ هيج نومبر ۱۸۸۶ع کان ۱۸۸۹ع تائين
" آڌارام موچند جنوري ۱۸۹۱ع کان ۱۸۹۱ع تائين
" جيمس ڪيوري ڊسمبر ۱۸۹۱ع کان مئي ۱۸۹۵ع تائين
" جي پاسمن مئي ۱۸۹۵ع کان مارچ ۱۸۹۶ع تائين
" ٺهراوم ڪيمچند مارچ ۱۸۹۶ع کان آڪٽوبر ۱۹۰۵ع تائين
" ٽي. ايل. ايف بيومانت آڪٽوبر ۱۹۰۵ع کان مارچ ۱۹۱۰ع تائين
سر چارلس ميولس مارچ ۱۹۱۰ع کان سيپٽمبر ۱۹۱۰ع تائين
آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان ميونسپالٽيءَ کي، ميمبرن مان
ٻانهنجو پريزيڊنٽ چونڊجڻ جو حق مليو، پر چونڊ جي
بڪالي گورنمينٽ کان وٺي هئي. اهو سرشتو ۱۹۲۱ع
تائين هليو. الاهي عرصي ۾ هيٺيان پريزيڊنٽ چونڊيا ويا.
سر چارلس ميولس آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان آڪٽوبر ۱۹۱۱ع تائين
سيڪ هرچند راءِ وشداس آڪٽوبر ۱۹۱۱ع کان اپريل ۱۹۲۱ع تائين
سنه ۱۹۲۱ع کان، پريزيڊنٽ جي چونڊ بعد، گورنمينٽ
جي بڪالي وٺڻ جو ضرور نه رهيو. مئي ۱۹۲۱ع کان
آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تائين هيٺيان پريزيڊنٽ چونڊيا ويا.
مسٽر غلام علي جي. چاڱلا مئي ۱۹۲۱ع کان اپريل ۱۹۲۲ع تائين
" جمشيد اسروالجي اپريل ۱۹۲۲ع کان آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تائين
ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي جوڙجڪي تاريخ ۾،
هيٺيان سال مشهور جاءِ والارين ٿا. سندن مشهوري
هيٺين آهي :
- سنه ۱۸۴۶ع : ورڊ آف ڪنزولسي هسٽيءَ ۾ آيو.

ڪميشن ٿي، پوليس ڪيٽان، ڪيٽيون اي. سي. مارستن ۽ پوليس ليٿينٽ، ليٿينٽ اي. بي. آرٽر ايڪس آفيسر ميمبر مقرر ٿيا. تنهن کان سواءِ، مئجسٽريٽ ڪيٽن ڊبليو. ايڇ. پردي ۽ سندس ڊپوٽي، ڪراچي ۾ حاضر هئڻ جي حالت ۾، ٻن ڪميشن جا ميمبر ٿي رهيا.

انهيءَ بعد، ڪميشن ٿي ٻيا ٻه ميمبر مقرر ٿيا ۽ ڪميشن جو تعداد وڌندو رهيو.

سن ۱۸۵۹ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر صاحب کي وڌيڪ اختيارن وارا ڪم سونپيا ويا، جنهن ڪري، ڪراچي ميونسپل ڪميشن جي پريزيڊنٽيءَ جو عهدو، ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر جي حوالي ٿيو. سن ۱۸۵۹ع ۾، سر ٻارٽل ڊريئر ڪراچي ميونسپل ڪميشن لاءِ استعيفا ڏئي، ڪمشنر بعد، ڪراچيءَ جي ڪليڪٽرن مان، جو صاحب ميونسپل ڪميشن جو ايڪس آفيسر پريزيڊنٽ ٿيو، سو هو ليٿينٽ اي. ايف. بيلاسبس ۽ بچاڙيءَ جو ڪليڪٽر، جو ڪميشن جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو، سو هو ڪرل سي. ايف. ٻولٽن، جنهن جي نالي پٺيان شور جي ٻولٽن مارڪٽ سڏجي ٿي. ڊسمبر ۱۸۸۴ع تائين، ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر، ڪراچي ميونسپالٽيءَ جو ايڪس آفيسر پريزيڊنٽ ٿي رهيو.

جنوري ۱۸۸۵ع کان سيپٽمبر ۱۹۱۰ع تائين، ڪراچي ميونسپالٽيءَ ٿي پريزيڊنٽ حڪومت پاران ٺاهيا ويندا هئا. انهي عرصي ۾، هينٽن صاحب، پريزيڊنٽ

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي مختصر تاريخ ۵۲۹

مقرر ٿيا :

مسٽر جيمس گرانٽ جنوري ۱۸۸۵ع کان نومبر ۱۸۸۶ع تائين
” اليگزينڊر مئڪ هيج ” نومبر ۱۸۸۶ع کان ۱۸۸۹ع تائين
” آڌارام موچند ” جنوري ۱۸۹۱ع کان ڊسمبر ۱۸۹۱ع تائين
” جيمس ڪيوري ” ڊسمبر ۱۸۹۱ع کان مئي ۱۸۹۵ع تائين
” جي پاسمن ” مئي ۱۸۹۵ع کان مارچ ۱۸۹۶ع تائين
” ٺهراڻو ڪيمچند ” مارچ ۱۸۹۶ع کان آڪٽوبر ۱۹۰۵ع تائين
” ٽي. ايل. ايف بيومانت آڪٽوبر ۱۹۰۵ع کان مارچ ۱۹۱۰ع تائين
سر چارلس هولس ” مارچ ۱۹۱۰ع کان سيپٽمبر ۱۹۱۰ع تائين
آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان ميونسپالٽيءَ کي، ميمبرن مان
بمهندجو پريزيڊنٽ چونڊجڻ جو حق مليو، پر چونڊ جي
بڪالي گورنمينٽ کان وٺي هئي. اهو سرشتو ۱۹۲۱ع
تائين هليو. انهي عرصي ۾ هيٺيان پريزيڊنٽ چونڊيا ويا.
سر چارلس هولس آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان آڪٽوبر ۱۹۱۱ع تائين
سينٽ هرچند راءِ وشنداس آڪٽوبر ۱۹۱۱ع کان اپريل ۱۹۲۱ع تائين
سنه ۱۹۲۱ع کان، پريزيڊنٽ جي چونڊ بعد، گورنمينٽ
جي بڪالي وٺڻ جو ضرور نه رهيو. مئي ۱۹۲۱ع کان
آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تائين هيٺيان پريزيڊنٽ چونڊيا ويا.
مسٽر غلام علي جي. ڇاڳلا ” مئي ۱۹۲۱ع کان اپريل ۱۹۲۲ع تائين
” جمشيد لسرواجي ” اپريل ۱۹۲۲ع کان آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تائين
ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي جوڙجڪي تاريخ ۾،
هيٺيان سال مشهور جاءِ والارين ٿا. سندن مشهوري
هيٺين آهي :

سنه ۱۸۴۶ع : بورڊ آف ڪنزولسي هسٽيءَ ۾ آيو.

ڪميشن ٿي، پوليس ڪجهڙن ڪميشنن آي. سي. مارستن ۽ پوليس لائينسٽ، لائينسٽ آي. سي. آرٽسز اڪس آفيسر ميمبر مٿي ٿيا. ٽنهن کان سواءِ، مئجسٽريٽ، ڪميشن ٺهڻ ۽ ٻيو. ايڇ. پريدي ۽ سندس ٻه ٻيوئي، ڪراچي ۾ حاضر هئڻ جي حالت ۾، پڻ ڪميشن جا ميمبر ٿي رهيا هئا.

انهيءَ بعد، ڪميشن ٿي ٻيا ٻه ميمبر مٿي لهندا رهيا ۽ ڪميشن جو تعداد وڌندو رهيو.

سن ۱۸۵۹ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر صاحب کي وڌيڪ اختيارن وارا ڪم سونپيا ويا، جنهن ڪري، ڪراچي ميونسپل ڪميشن جي پريدي ٿي ۽ جوهڙو، ڪراچي ۽ هي ڪليڪٽر جي حوالي ٿيو. سن ۱۸۵۹ع ۾، سر پارٽل فرينڪل ڪراچي ميونسپل ڪميشن ٺاهڻ لاءِ ڏني. ڪمشنر بعد، ڪراچي ۽ هي ڪليڪٽرن مان، حواسب ميونسپل ڪميشن جو ايڪس آفيسر پريدي ٿيو، سو هو لائينسٽ آي. سي. ايف. پلاسس، ۽ پڇاڙي ۽ ڪليڪٽر، جو ڪمشن جو پريدي ٿي رهيو، سو هو ڪرول سي. ايف. اولٽن، جنهن جي نالي پٺيان شور جي اولٽن مارڪٽ سڏجي ٿي. ٻي سمر ۱۸۸۴ع تائين، ڪراچي ۽ ڪليڪٽر، ڪراچي ميونسپالٽي جو ايڪس آفيسر پريدي ٿي رهيو.

جنوري ۱۸۸۵ع کان ستمبر ۱۹۱۰ع تائين، ڪراچي ميونسپالٽي ٿي پريدي ٿي حڪومت پاران ٺاهيا ويا هئا. انهي عرصي ۾، هيٺيان صاحب، پريدي ٿي

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي مختصر تاريخ ۵۲۹

مقرر ٿيا :

مسٽر جيمس گرانٽ جنوري ۱۸۸۵ع کان نومبر ۱۸۸۶ع تائين

” اليگزينڊر هڪ هج نومبر ۱۸۸۶ع کان ۱۸۸۹ع تائين

” اڌارام مولچند جنوري ۱۸۹۱ع کان ڊسمبر ۱۸۹۱ع تائين

” جيمس ڪيوري ڊسمبر ۱۸۹۱ع کان مئي ۱۸۹۵ع تائين

” جي پاسمن مئي ۱۸۹۵ع کان مارچ ۱۸۹۶ع تائين

” ٺهراڻي ڪيمچند مارچ ۱۸۹۶ع کان آڪٽوبر ۱۹۰۵ع تائين

” ٽي. ايل. ايف بيومانت آڪٽوبر ۱۹۰۵ع کان مارچ ۱۹۱۰ع تائين

سر چارلس ميلس مارچ ۱۹۱۰ع کان سепٽمبر ۱۹۱۰ع تائين

آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان ميونسپالٽيءَ کي، ميمبرن مان

ٺاهڻ جو پريزيدنٽ چونڊڻ جو حق مليو، پر چونڊ جي

بڪالي گورنمينٽ کان وٺي هئي. اهو سرشتو ۱۹۲۱ع

تائين هليو. الھي عرصي ۾ هيٺيان پريزيدنٽ چونڊيا ويا.

سر چارلس ميلس آڪٽوبر ۱۹۱۰ع کان آڪٽوبر ۱۹۱۱ع تائين

سينڪ هرچند راءِ وشنڊاس آڪٽوبر ۱۹۱۱ع کان اپريل ۱۹۲۱ع تائين

سنه ۱۹۲۱ع کان، پريزيدنٽ جي چونڊ بعد، گورنمينٽ

جي بڪالي وٺڻ جو ضرور نه رهيو. مئي ۱۹۲۱ع کان

آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تائين هيٺيان پريزيدنٽ چونڊيا ويا.

مسٽر غلام علي جي. چاڱلا مئي ۱۹۲۱ع کان اپريل ۱۹۲۲ع تائين

” جمشيد لسروالجي اپريل ۱۹۲۲ع کان آڪٽوبر ۱۹۳۳ع تائين

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي جوڙجڪي تاريخ ۾،

هيٺيان سال مشهور جاءِ والارين ٿا. سندن مشهوري

هيٺين آهي :

سنه ۱۸۴۶ع : بورڊ آف ڪنزولسي هستيءَ ۾ آيو.

ڪميشن ٿي، پوليس ڪيٽان، ڪميشن اي. سي. مارستن؛ پوليس لپٽنٽ، لپٽنٽ اي. بي. آرٽر ايڪس آفيسر ميمبر مٿر وٽ. لڏهن کان سواءِ، مئجسٽريٽ، ڪيٽن ڊبلو. ايج. پريڊي؛ سندس ڊپوٽي، ڪراچي ۾ حاضر هئڻ جي حالت ۾، ٻن ڪميشن عا ميمبر ٿي رهيا.

انهيءَ بعد، ڪميشن ٿي ٻيا ٻه ميمبر مٿر لڏيا رهيا؛ ڪميشن جو تعداد وڌندو رهيو.

سن ۱۸۵۹ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر صاحب کي وڌيڪ اختيارن وارا ڪم سونپيا ويا، جنهن ڪري، ڪراچي ميونسپل ڪميشن جي ٻارز بدلتيءَ جو عهدو، ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر جي حوالي ٿيو. سو جولاءِ ۱۸۵۹ع ۾، سو ٻارٽل ڊوٽر ڪراچي ميونسپل ڪميشن مان استيفا ڏئي، ڪمشنر بعد، ڪراچيءَ جي ڪليڪٽرن مان، جو صاحب ميونسپل ڪميشن جو ايڪس آفيسر ٻارز بدلت ٿيو، سو هو لپٽنٽ اي. ايف. ايلائيس؛؛ پڇاڙيءَ جو ڪليڪٽر، جو ڪميشن جو ٻارز بدلت ٿي رهيو، سو هو ڪرنل سي. ايف. ٻولٽن، جنهن جي نالي پٺيان شهر جي ٻولٽن مارڪيٽ سڏجي ٿي. ڊسمبر ۱۸۸۴ع تائين، ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر، ڪراچي ميونسپلٽيءَ جو ايڪس آفيسر ٻارز بدلت ٿي رهيو.

جنوري ۱۸۸۵ع کان سيپٽمبر ۱۹۱۰ع تائين، ڪراچي ميونسپلٽيءَ ٿي ٻارز بدلت حڪومت پاران ٺاڻيا وڃيا هئا. انهي عرصي ۾، هيٺيان صاحب، ٻارز بدلت

ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي مختصر تاريخ ۵۲۷

ريلا ڪيو پٺيون وهنديون هيون ۽ بد احوال جو دور دائمي رهندو هو.

انگريزي آفيسرن جي رهڻ لاءِ جايون، سندن آفيسون، ۽ لشڪر جي چاؤڻي صدر يا ڪئمپ ايراضي ۾ هيون. شهر ۽ صدر ايراضي ۾ ڪافي مفاصلو هو.

سن ۱۸۴۶ع ۾، ڪاليرا جي مرض منهن ڪڍيو. جهوڙي شهر ۽ ڪئمپ ۾ وڏل مڇي ويو. گهڻائي انسان، الهي انگريزي مرض جو اڪ ٿيا. مرض کي منهن ڏيڻ لاءِ، سر چارلس ليپيئر هڪ اورب آف ڪنزولسي مقرر ڪيو، جنهن جا مهمبر سول ۽ ملٽري آفيسر هئا. اورب جي ڪوششن سان ڪاليرا جو زور گهٽيو ۽ شهر جي صفائي ۽ ڪجهه سڌارو آيو. پئسي جي تنگي سبب، هي اورب ۱۸۵۱ع ۾ سمجھجي ويو.

اورب جي ڪاروبار بعد، شهر واسين ۾ اوجھ پھڻي نه گذريل ڪوششن سان، شهر جي حالتن ۾ سڌارو ۽ واڌارو آڻي سگھجي ٿو. الهي آزمودي بعد، الهي ڏس ۾، ٽئڪسن جي ڍلنگ ۾، هو ڪجهه ڏيڻ لاءِ تيار ٿيا.

سن ۱۸۵۲ع ۾، ڪراچي ميونسپل ڪميشن هسٽيءَ ۾ آئي ۽ ائين چڱجي نه ڪراچي ميونسپالٽيءَ جي شروعات ٿي. ڪميشن جو ايڪس آفيسر پرنسپل ٽ، سنڌ جو ڪمشنر صاحب، سر هينري بارٽل ايڊورڊ فريئر ٿيو ۽ ٻيا مهمبر هي هئا: مسٽر ڊي. مئڪ لور، شيخ غلام حسين، قاضي نور محمد، سيٺ لائونڊل پوڄواڻي، سيٺ سنجيڻا ميمڻ، سيٺ ڪيمچند وشنڊاس ۽ مڪي مگھنمل.

ڪراچي ديونسيالٽي جي مختصر تاريخ

سنہ ۱۸۴۳ع ۾، سنڌ ڏيڻ لڳي، ڏاڍين معرعي حڪومت، الڪراڙن جو راج شروع ٿيو. الڪراڙن ٻارڻ، سرچارلس ليبلر، ٽالپرن کي هٽائي واري جنگ ۾ شڪست ڏيئي، سنڌ کي الڪراڙن جي حڪومت هٿ آندو. سرچارلس ليبلر، سنڌ جو ٻيڙيون ڳوڙاڻو ٿيو.

الهي واقعي کان چار سال اڳ، الڪراڙن منهورڙي واري قلعي تي قبضو ڪري، ۷ نومبر ۱۸۳۹ع ۾، ڪراچي شهر ٻڌندي هڪ عيت ڪيو هو. ڪراچي شهر، الڪراڙن ٻارڻ، هڪ ملٽري ڪئمپ تي رهيو.

ڪراچي شهر جا رهواسي جهولي شهر ۾ رهندا هئا. الهی پاڻي کي اولڏ ٿاڻون ڇڏي ٿو. جهونو شهر نهايت ڳٽيل ۽ گندي حالت ۾ رهندو هو. ماڻهو، جو ڪن ڪچرو گهر ۾ رکي نه پسند ڪندا هئا، سو بهاري گهر جي اهران اڇلائيندا هئا. پنکي ڪوڻ هوندا هئا، شور جا ڪنا، گڏ. ۽ ٻڪي پنکين جو ڪم ڪندا هئا. جيترو هو ڪڍي ۽ کائي سگهندا هئا، اوترو گند جي گدامن مان گهٽيو هو. ڪندي پاڻي جي ڪمين مان جيترو پاڻي سڄي گرمائش سبب ٻاڳ جي صورت اختيار ڪري، گهٽجي سگهندو هو، سو گهٽو هو. پاڻي گندي پاڻي جون ڪمرون ٻار هوئي

هينمان ويچار ظاهر ڪيائين :

”مان، سيٽ هرچندراء سان، الاهي زمالي ۾ لهه وڇڙهه، ۾ آيس، جڏهين مان هڪ اوجوان ۽ اڻ آزمودگار مئجسٽريٽ هوس ۽ سيٽ صاحب وڪالت ۾ لاء ڪڍڻ شروع ڪيو هو.“

”الاهي زمالي ۽ اڄ جي وچ ۾، وڏو عرصو گذري چڪو آهي، ته به مولڪي چٽيءَ ريت ياد آهي، ته سيٽ هرچندراء جڏهين منهنجي ڪورٽ ۾ ايندو هو، تڏهين مولڪي ڏاڍي مدد ملندي هئي. مولڪي اها ڄاڻ هئي، ته هو ڪورٽ کي، ڪمن ۾ مدد ڪرڻ لاء اچي ٿو ۽ نه ڪا اٽڪ وجهڻ لاء.“

”سيٽ هرچندراء، هميشه، هينين ٽن سولهري قاعدن تي عمل ڪندو هو. اهي هئا: پنهنجي ڳالهه جو سلسلو نه ڇڏڻ؛ ڪورٽ جو وقت اجايو نه وڃائڻ؛ ڇڻ کي اصل ۾ ڇهڙڻ.“

”زندگيءَ جي پوئين عرصي ۾، سيٽ صاحب، پنهنجو گهڻو وقت، شهر ۽ ديس جي ڳالهين ۾ صرف ڪندو رهيو، ته به مولڪي ڏرو به عجب لڏو لڳي، ته سيٽ هرچندراء، وڪالت ۾ اهڙو درجو حاصل ڪيو، جو ٻيو ڪوبه سندس اراڙي ڪري نه سگهيو.“

۱۷ ڪلارڪ، محنت ۽ آدم سان، وڪالت حڪومتان پاس ڪري وڪيل بڻجي پيا. الھي زماني ۾، اھڙيءَ ريت ۾ وڪالت حڪومتان پاس ڪري سگھيو هو. الھن ۱۷ جتن مان، ڪن چڱو ٺاڻو ڪڍيو. الھن مان ۾ ڀرڻ ايسر سنگ هزار سنگ، مسٽر قيمتراءِ ڀوجراج، مسٽر ڪوڏومل ليڪراج ۽ مسٽر آسودومل راجند وڪيل بڻجي، اچي سين هر چندراءِ ڪمپنيءَ ۾ ڀائوار ٿيا.

سٺ هر چندراءِ جي ڏيھالت بعد، الھن وڪيلن مان هڪ، مسٽر قيمتراءِ ڀوجراج، ڪراچي ٻار اسوسيشن جو ڀراز ٻڌت ۾ ڇوڏيو ويو.

سٺ هر چندراءِ، ٻڌلڪ جهوص ۾، ڳھڙ وقت صرف ڪندو هو، انھن ھولدي ۾، ڀڄاڙيءَ ٽائين وڪالت ڪندو رهيو. ڏواڻي توڙي نوحداري ڪيس، لھاس قابلت ۽ ڪاهياڻيءَ سان هلائيندو هو.

وڪالت ۾ ڪهڙو درجو ماڻي سگھيو، ان جو ٺھڻو، ھنن احوال مان چٽيءَ ريت معلوم ڪري سگھبو.

سٺ هر چندراءِ جي ڏکڻاڪ ڏيھالت سٺ ڪراچي لاسين ٻارڻ، شوڪ ظاھر ڪرڻ لاءِ، خالقڏنا ھال ۾، ٻڌلڪ مڙ ڪوٺايو ويو هو. مڙ ۾، سيني ڏانھن ۽ سيني ڏانھن جا عروضي اچي شريڪ ٿيا هئا. ھال سڄو سارو سٽي ويو هو. مڙ جي صدارت، سنڌ جي ڪمشنر صاحب، مسٽر ٻڌو. ايف. هڊسن ڪئي.

مسٽر هڊسن، موقعي تي، هڪ شاندار تقرير ڪئي. پنھنجي تقرير ۾، سٺ هر چندراءِ جي وڪالت سٺ

سان، ویو ڏينھون ڏينھن ترقي ڪندو ۽ لالو ڪڍندو.
توريئي عرصي ۾، سندس لالو ڪراچي شهر جي مکيه ۽
بزرگ وڪيلن ۾ ڳڻجڻ ۾ آيو. هرچند راءِ ڪمپنيءَ جو
لالو ڪراچي ۽ سنڌ ۾ رجي ويو. شهر جو ته ٺهيو، پر ٻاهران
سنڌ مان به، گهڻو ڪم وٺس اچڻ لڳو.

سپٽ هرچند راءِ جو سپاءِ رڳو ملڻو، ڪل مکيه ۽ هر دلعزیز
هو. شهر جا سڀ وڪيل، کيس پيار ۽ عزت جي نظر سان
ڏسندا هئا ۽ سندس هوشهاريءَ، قابليت ۽ سچائيءَ جو
احساس ڪندا هئا. اهڙي سبب هو، جو سپٽ هرچند راءِ
ڪراچي بار ائسووسيئيشن جو آئري سيڪريٽري چونڊيو
ويو. ڪراچي بار ائسووسيئيشن ۱۰ مئي ۱۸۹۰ع ۾ اڀرائي ۽
سپٽ هرچند راءِ ائسووسيئيشن جو پهريون سيڪريٽري
چونڊيو ويو. سپٽ صاحب، اهو عهدو، لاڳيتو ۳۸ سال
۽ زندگيءَ جي آخرين ڏينهن تائين ماڻيو. اها غير رواجي
حقيقت، چٽيءَ ريت ثابت ٿي ڪري، ته سپٽ هرچند راءِ
کي، ڪراچي شهر جا وڪيل اهايت عزت ۽ شان جي نظر
سان ڏسندا هئا.

سپٽ هرچند راءِ جي درد مند دل ۽ شالدار طبيعت
جا اٽڪ مثال ٿي سگهن ٿا. سندس وڪالت جو دور،
۽ اهڙن مثالن کان خالي نه آهي. درد مند دل سبب،
و پنهنجي زبردستن ۽ ڪلارڪن ۾ دلچسپي وٺندو هو،
شالدار طبيعت سبب، هميشه، کين همٿائيندو رهندو
هو. سندس همٿ افزائي، مٿن وڏو اثر ڪندي هئي.
هن ڳالهين جو نتيجو اهو ٿيو، جو هرچند راءِ ڪمپنيءَ مان

وڪالت

سن ۱۸۸۶ع ۾، سمڪ هرچندراء وڪالت جو ٿاڌو شروع ڪيو ۽ پنهنجي آفيس، ڊيسوهال جي ويجھو، ايندروڊ لي ڪڍي.

الهي (مائي ۾) ڪراچي شهر ۾، هي قابل ۽ ارڪ وڪيل سمجهيا ويندا هئا، سي هئا: ڊوان ڏيارام هيلمل، ڊوان ٽيڪچند اوڌوداس، مسٽر حسيني ايشدي، مسٽر بوجهن ليگت ۽ مسٽر ڪالستل. انهن صاحبن پنهنجي قابليت ۽ هوشباريءَ سبب جڳو ٺاو ڪڍيو هو. لوهان هرچندراء کي، مٿين جائنابل وڪيلن سان سڀني ساعظو هو ۽ پاڻ ڄمانظر هو. اها ڪا روايتي ۽ سولي ڳالهه نه هئي. الهيءَ لاءِ، سخت محنت ۽ عثاڪشيءَ جي ضرورت هئي. سمڪ هرچندراء قابل، تيز فهم ۽ آزاد خيال لوهان هو. انهن ڳڻن سان گڏ، ڳالچائڻ ۽ ٺٽار ڪرڻ جو ڊلگ ۽ فهم بلڪل جڳو ايندو هوس. حاضر جواب نه هڪڙو هوس. انهن سڀني لياقتن هي ڪري، وڪالت ۾ ڪا به مشڪلات ڪانه ٿيس. اصلن ها ڪم، امالت جا ڪا به سمجهي، زبردست دلچسپي وٺي پورا ڪرڻ لڳو.

سچ جو سائي ۽ اخلاقي همت جو صاعب هو، الهيءَ ڪري هر بدار نه زبردست هو. انهن ڳڻن جي سان

۽ شڪار پور جي ڪورٽ ۾ سرشتيدار بڻيو. الهن ڏينهن ۾،
 سرڪاري لوڪرين جو وڏو مان هو. سنڌي گروڻجو ٺهڻ ڳوٺ
 ڳڻيا هئا ۽ هيٺائين بي. اي، ايل ايل. بي. فقط ۾ ڄڻا.
 اهڙن پڙهيل ۽ قابل نوجوانن لاءِ، سرڪاري لوڪريءَ
 ۾، ترقي ۽ واڌارو ڪرڻ جي وڏي اميد هئي. سو،
 هر چندراءِ کي، سرڪاري لوڪري ڪرڻ ۾، عار نه ٿيو.
 سيٽ وشداس کي اها ڳالهه نه آئي! ڇو، سو
 هن وقت چڱي اٿو سگهجي. پلا، هڪ وڏو سيٽ،
 زبردست واپاري، ٺيڪيدار ۽ زميندار، جنهن جو حڪومت
 جي مکيه آفيسرن سان اڻڻ وهڻ ٿئي، سو ڪئن پسند
 ڪندو ته سندس بي. اي، ايل ايل. بي. پاس ڪيل
 پٽ، وڃي لوڪريءَ ۾ لڳي ۽ سو به سرڪاري لوڪريءَ
 ۾. ٽنهن کان سواءِ، قدردست کي، هر چندراءِ لاءِ گهڻو
 بهو ڪجهه رٿيل هو. سرڪاري لوڪريءَ ۾ رهڻ سان،
 سڀني ڳالهين کي پنجهو اچي وڃي ها، جا ڳالهه، قدردست
 کي به هر دم منظور نه هئي. سيٽ وشداس کان رهيو
 نه ٿيو. سو ڪهي شڪار پور ويو، ۽ پٽ تي، سرڪاري
 لوڪري ڇڏڻ لاءِ زور رکيائين. پتا جو صفا اڻ وڻندڙ
 رخ ڏسي، هر چندراءِ لوڪريءَ تان استيفا ڏيئي، موٽي
 ڪراچيءَ ۾ آيو. ڪراچيءَ ۾ وڪالت ڪرڻ جو فيصلو
 ڪيائين.

۱۲ مئتر همس سنگ گجسنگ آڏواڻي سنه ۱۸۸۶ع

۱۳ " دلپتراء روجهرام لاڙواڻي " ۱۸۸۶ع

مٿين صاحبن مان، ديوان ديارام گدومل سنه ۱۸۸۳ع

۱، سبڪ هرچندراء وشنداس سنه ۱۸۸۵ع ۲، ايل ايل. بي

ڀٽارام کيمچند وڙواڻي ۳ سنه ۱۸۸۶ع ۴، ايل ايل. بي

۵، امتحان پاس ڪيا.

مٿين گروڙوئيٽن کان سواءِ، شيتيان به صاحب، انجنيئرنگ

۱، گروڙوئيٽ ٿيا ۲، ايل. سي. اي ڊگري حاصل ڪيا آهن؛

۱ مئتر پرامنداس برسومل چينڊاڻي (پوسٽ ڪلاس) سنه ۱۸۷۵ع

۲ " کياسنگ رامسنگ لاڙواڻي " ۱۸۸۱ع

ڊاڪٽر ناراجند هيرامنداس واڏواڻي، سنه ۱۸۸۶ع ۳،

ايل. ايم. ايس. ڊگري حاصل ڪري، پٿريون سنڌي

ڊاڪٽر ٿيو.

سبڪ هرچندراء، سنه ۱۸۸۵ع ۴، ايل ايل. بي. هو

امتحان پاس ڪري، وطن وريو. هن کان اڳ ۲، پٿريون

سنڌي بي. اي. ايل ايل. بي. پاس ڪيل، ديوان ديارام

گدومل شياڻي هو. هن صاحب، پڙهڻي علميت ۽ قانلٽ

سب، چڱي قدر، لالو ڪڍيو هو. سبڪ هرچندراء،

ديوان ديارام گدومل شياڻي ۲، پڙهڻي ڊاڪٽري ۳،

" ماءِ شهر" سنڌي ڏکڻ ڪو آهي. سڄي ٻچ، ديوان

ديارام گدومل هو هرچندراء ٽي وڏو اتر ٿيو.

پهڻي مان موٽي، سنڌ ۾ اچي، ديوان ديارام جي

صلاح وٺي، سبڪ هرچندراء سرڪاري نوڪري ۲، گهڙيو

ڪاليجي تعليم پرائي، وڏيون ڊگريون حاصل ڪرڻ لڳا. بمبئي يونيورسٽي، سنه ۱۸۵۷ع ۾ هسٽري ۽ آني، ۽ ڪراچي ۾، سنڌ ڪاليج، سنه ۱۸۸۷ع ۾ پڙها ٿيو. انهن ۳۰ سالن جي عرصي ۾، فقط ۱۵-۱۶ سنڌي شاگرد، گرنجونيٽ ٿي سگهيا. هي سڀ، بمبئي جي ايلفنسٽن ڪاليج مان پاس ٿيا. سوڏسيو، ٽن سالن ۾، سراسري هڪ گرنجونيٽ ٿي سگهيو. اهو سڀ، سنڌ ۾، ڪاليجي تعليم لاءِ سهوليت ۽ اعزاز ۾ هٿ سبب ٿيو.

انهن ٽيهن سالن جي اوڻائي عرصي ۾، جي صاحب، بمبئي جي ايلفنسٽن ڪاليج مان گرنجونيٽ ٿيا، تن جا نالا، ڪهڙي سال ۾ اِي. اي ٿيا ۽ وڌيڪ خبر چار، هيٺين ريت آهي:

- ۱ مسٽر چوهارمل ڪندمل پنڃاڻي (فرست ڊويزن ۾) سنه ۱۸۶۵ع
- ۲ " آمل ٽيڪمداس پوجواڻي (سيڪنڊ ڊويزن) " ۱۸۶۷ع
- ۳ " مرزا صادق علي فریدون بهگ " ۱۸۷۲ع
- ۴ " ٽيڪچند اوتو داس واسواڻي " ۱۸۷۵ع
- ۵ " ديارام گدومل شهاڻي (سيڪنڊ ڪلاس ۽ ايلس اسڪالرشپ) " ۱۸۷۸ع
- ۶ " هرچند راء وشداس پارواڻي (سيڪنڊ ڪلاس) " ۱۸۸۲ع
- ۷ " وزيرمل آلمچند لاواڻي " ۱۸۸۴ع
- ۸ " ٺهراڻ ڪيمچند وزيرواڻي (سيڪنڊ ڪلاس) " ۱۸۸۴ع
- ۹ " بولچند ڪوڏومل جگتياڻي " ۱۸۸۴ع
- ۱۰ " هيرانند ڪيهسنگ آڏواڻي (سيڪنڊ ڪلاس) " ۱۸۸۶ع
- ۱۱ " مٿراداس جواهري (سيڪنڊ ڪلاس) " ۱۸۸۶ع

مئٽرڪ امتحان پاس ڪرڻ بعد، هرچندراءِ کي، ڪاليجي وڌيا لاءِ، بمبئي ۾ وڃي رهڻو پيو. سيٽ وشداس جا، بمبئيءَ سان، ڏنڊي جا لاڳاپا هئا، تنهنڪري، هرچندراءِ لاءِ سمورو انتظام خاطر خواهه ڏنگ ۾ ئي سگهيو. هرچندراءِ، بمبئيءَ جي ايلٽسٽن ڪاليج ۾ داخل ٿيو ۽ سن ۱۸۸۲ع ۾، سيڪنڊ ڪلاس ۾، بي. اي. جو امتحان پاس ڪيائين. گرنٽوئسٽ ٿيڻ بعد، وڪالت لاءِ تيارِي ڪرڻ لڳو ۽ سن ۱۸۸۵ع ۾ ايل ايل. بي. ڊگري حاصل ڪيائين.

سنڌي شاگردن کي، ڪاليجي تعليم لاءِ، لازمي، بمبئي وڃي رهڻو پوندو هو. انهي زماني ۾، اڃا ڪا رواجي ڳالھ نه هئي. تنهنڪري، ڪي ڳڻا ڳڻيا سنڌي شاگرد ڪاليجي تعليم برائڻ جو ارادو ڪري سگهندا هئا. ڊاوان ڊيارام گدومل، انهن صاحبن مان هو، جو ڪاليجي تعليم جي مسئلن کي، چٽيءَ ريت سمجهي ئي سگهيو. هن صاحب جي مٿس، جٿاڪشيءَ ۽ ڇاڪوڙ سان، سن ۱۸۸۷ع ۾، ڪراچيءَ ۾، پوراڻن ڪاليج اربا ئي سگهيو. اوائل ۾، هي ڪاليج ”سنڌ آرٽس ڪاليج“ نالي سان سڏجڻ آيو ۽ پوءِ، ”ڊيارام چلمل سنڌ ڪاليج“ سان مشهور ٿيو. سنڌ ڪاليج اربا ٿيڻ سان، سنڌي شاگردن سان وڏو وڙ ٿيو. هن کان اڳ، ڪاليجي تعليم برائڻ هڪ مشڪل مسئلو هو، - و هارڻ، ڳهڙي قدر، سولو ۽ سهڻو ڪم ٿي پيو. ڪاليجي شاگردن جو تعداد وڌڻ لڳو ۽ سنڌي شاگرد، جهڙهي تعداد ۾،

منزلون هئي، احمد آباد پهچڻو پوڻڊو هو، جتان وري ريل گاڏيءَ جي مسافري شروع ٿي ٿي. اهڙيءَ ريت، وڏو شاهي چڪر ۽ اڻانگو سفر ڪرڻو ٿي پيو. ديوان ديارام گدومل جي جهون چريتر مان معلوم ٿو ٿئي، ته هو صاحب، سنه ۱۸۷۴ع ۾، مئٽرڪ امتحان ڏيڻ لاءِ، خشڪيءَ رستي ويو هو ۽ اچي پهچڻ ۾ چار مهينا لڳا هئا.

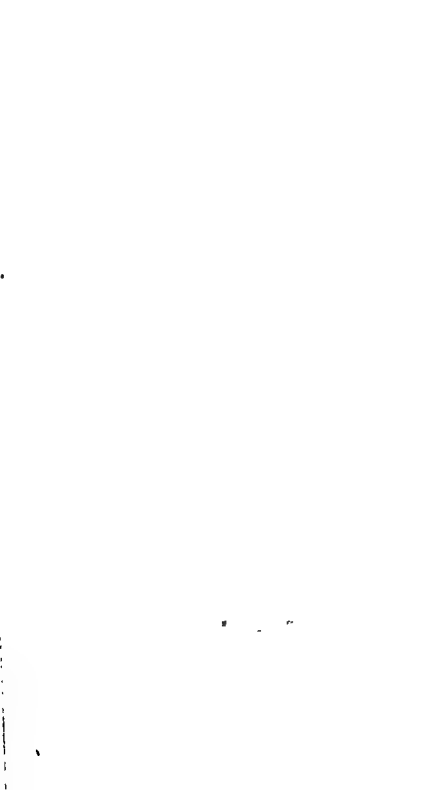
اهوئي سبب هو، جو ڪيترا شاگرد، پنجن، جهون يا ستون درجو پڙهي، مئٽرڪ پاس ڪرڻ جي آس ٺرڪ ڪري، پڙهڻ ڇڏي، وڃي اوڪرين کي لڳندا هئا. اوڪريون ملنديون هيون، تنهن ڪري وڌيڪ پڙهڻ جي چاهندا، ڪن خاص ٿورن کي ٺهندي هئي. سو، جڏهين سنه ۱۸۷۸ع ۾، ڪراچي شهر، مئٽرڪ امتحان لاءِ مرڪز بڻيو، تڏهين سنڌي شاگردن لاءِ وڏو سهنج ٿي پيو. اچي ڪهي وڃڻ جا ڪشالا صفا دور ٿي ويا. ڪين، مئٽرڪ امتحان پاس ڪرڻ لاءِ، وڏي هٿي ۽ پشتي ملي. مئٽرڪ امتحان ۾، سنڌي شاگردن جو عدد، ڏينهن ڏينهن وڌڻ لڳو.

سنه ۱۸۷۸ع تائين، ڪراچي شهر، مئٽرڪ امتحان لاءِ مرڪز به نه هو، تنهن مان، پتو پئجي سگهي ٿو ته تعليم جي ڏس ۾، شهر جي حالت، ڪهڙيءَ منزل تي هوندي! شهر ۾، به هاءِ سڪول هلندڙ هئا. پهريون چرچ مشن هاءِ سڪول، سنه ۱۸۴۹ع ۾، ۽ ٻيو، اين. جي. گورنمينٽ هاءِ سڪول، سنه ۱۸۵۶ع ۾، ٻڌا هئا.

ڪڪ لندو جهاز اڄ وڃ ڪڪندو هو، جڏهن به، ٿورا مسافر
 بڻ ڇاڙهندا هئا. پهرين سنڌي شاگرد، جن کي سندن
 ماسترن همٿائي، امڙي ۾ مٿر ڪٻوليشن امتحان ڏيڻ لاءِ
 موڪليو، سي هئا: - ديوان لولراءِ شوقهراءِ، ديوان ڏيارام
 جهنمل، ديوان ڪوٽرومل چندلمل ڪلماڻي ۽ مٿر ڇوٽرومل
 ڪندلمل بدجاڻي. انهن مان، فقط مٿر ڇوٽرومل بدجاڻي
 پاس ٿيو. ٻين ٽن ڄڻ، بهر امڙي وڃي امتحان ڏيڻ
 جي همڪار ساري، ڇو لندڙي جهاز جي اوڏن ۽ ڏوڏن
 نه اهڙو اهڙو ۽ لڪ ڪوهون، ڇو وري امڙي وڃڻ کان
 ان پاري ڇڏيائون. مٿر ڪ ڀاس ڪرڻ کان سواءِ، وڃي
 لوڪريءَ کي لڳا.

”الهيءَ بعد، سڪ آرميل ٽيڪمڊاس ڀوڄڙائي هو، ڇو
 سڀو ساڄي، ڪنهن دلڪشيءَ ۾ ڇڙهي، بهڙي لاءِ روالو
 ٿيو ۽ ۱۵-۱۶ ڏينهن جي ساءِ وٺي سفر بعد امڙي ۽ بهڙو.“
 ”ڪڪيءَ رستي به، سفر لهايف اٿائڪو هو. ڪراچيءَ
 کان ڪوٽڙيءَ لائين ريل، سن ۱۸۶۱ع ۾، حاري ٿي هئي.
 الهيءَ کان اڳ، اٺن حا قافلا، منزلون هڻي، ڪراچيءَ
 کان ڪوٽڙيءَ پهچندا هئا. بهڙي وڃڻ لاءِ، ڪوٽڙي
 کان ملتان لائين، آگيوست رستي وڃڻو ٿي پيو. ملتان کان
 لاهور ۽ لاهور کان دهليءَ، ريل رستي پهچي ٿي سگهيا.
 الهي وٽس به، بهڙي ٻرودا سميتل الڌيا ريلوي هستيءَ
 ۾ آئي هئي، پر اڳڪاڏيون، فقط، بهڙيءَ کان احمدآباد لائين
 هلنديون هيون. سو دهليءَ کان بهڙي وڃڻ لاءِ، مسافرن
 کي ڪڪڙن ۾ ڇڙهي، جڳپور، اجمير، ڀالپور وغيره ۾

سیت هر چند راه و شنداس

سيٽ هرچندراء وشداس

اوائلي حبوت

هرچندراء جو جنم، عيسوي سن ۱۸۶۲ جي مئي مهيني
۾، مانجهو ڳوٺ ۾ ٿيو. مانجهو ۾، سيٽ وشداس
ٻارن سڪول ٻيا گيل هو. هرچندراء، اوائلي تعليم
مانجهو ڳوٺ ۾ ڏنائين.

ٻارانهري تعليم پوري ڪرڻ بعد، وڌيڪ تعليم پرائڻ
لا، هرچندراء کي ڪوٽڙيءَ ۾ موڪليو ويو. ڪوٽڙي،
وڏو واپاري مرڪز، رهاڻي اسٽيشن ۽ بندر هو. شهر
۾، ڪيترا سارا آهنس، الڪراز ۽ هندستاني ڪرستان،
رهندا هئا. ڪوٽڙيءَ ۾، ڪرسچن مشنريءَ ٻارن،
انگلز ورليڪهولر مشن سڪول ٻيا گيل هو. هندو
مائنٽ، اوائل ۾، مشن سڪول ۾ پڙهڻ کي موڪليا کان
ٺهندا هئا. سندن اعتراض هوندو هو، ته ڪرستان
جي ڪولن ۾، پڙهڻ سان، سندن ڌرم
جي هاجي ٿيندي. سيٽ وشداس ويدانت جو اولهو
اڀياس ڪيو هو ۽ هندو ڌرم جي اوجها جي پوري ڄاڻ
هئس. آزاد خيال نه اڳيئي هو. دور انديشيءَ کان ڪم
وٺي ڄاڻندو هو. زماني ۽ حالتن جي آئنده کي، خوابيءَ

سد ۱۹۰۰ع ۾، مائجھو ۽ آس پاس پسگردائيءَ ۾، سخت
 ڪالوا جي مرض منهن ڪڍيو. ڪيترا سارا اسان، انهي
 لکري مرض جا بک ٿيا. ماڻهن ۾ هراس ڇانئجي ويو.
 لڏپلاڻ ٿيڻ لڳي. سڪيا ۽ هولد وارا، ڳوٺ ڇڏي، ٻين
 پاسن ڏانهن ٽڙي پکڙي ويا. يارواري ڪٽنب جا ڀائي لڏي،
 ڪراچيءَ ويا. پر سیت لیلامر مائجھو ۾ ڇڏيو. چسي
 غريب ۽ مسڪين ڪٽنب بچيل هئا، تن جي ٿل ۽ شيوا
 ڪرڻ، پنهنجو فرض سمجهيائين. ايشور دراهائي پراڻا
 ڪندو هو ته اها آفت ٿري وڃي ۽ ويڙهه-ارا مصيبت ۾
 پيل اسان، سامت جو ساھ پئي سگهن.

قدوت کي اهو منظور ٿيو، جو سیت لیلامر مرض
 جي ڦندي ۾ آيو ۽ بک ٿيو. پگت سندس رٿيندڙ
 (پريم-لگر، کوکڙن وارو) هڪ يادگار ۾ لکي ٿو:
 ”ماڻهوءَ ۽ ٻار پاس ڳوٺن ۾ حيفي جي اماري اچي پئي.“
 گهڻا ماڻهو بک ٿيا. سیت لیلامر چيو ته اسان جو ديه
 انت پل ٿئي، پر ماڻهن تان هسيءَ آڻڻا ٿري. سندس
 اهو سوال قبول ٿيو. پاڻ سرور ڇڏيائون. انهيءَ موقعي
 کان وٺي ڪو به ماڻهو مٽو ڪون.

سو اهڙيءَ ريت، سیت لیلامر، قدوت جي آخري
 دم تائين، اسان ذات جي خدمت ڪندي، ٻاروڪ
 پٽاريون، کيس ڪو به اولاد ڪو نه ٿيو. سندس ليک ۽
 سڃاڻها ڪم ٿي، سندس لاءِ يادگار ٻڌيا. مائجھو ۽ آس
 پاس جا رهواسي، سندس ڪارناما دهرائيندي، ڪن
 ڳائيندي، کيس هر دم ياد ڪندا رهيا.

سان محبت جي مڃڻ نه اڳ ئي لڳل هئس، سو السان
 جي دکن ۽ دندن دور ڪرڻ لاءِ، حڪمت جي ڏس ۾،
 پاڻ پتوڙيندو رهيو. ڳوٺ ۽ پسگردائيءَ جا بيمار ۽ مريض
 وٽس ايندا رهندا هئا. شاهائي طبيعت نه اڳي هئس.
 نهايت اڀر ۽ همدرديءَ سان، بيمارن کي ڏسندو هو. جنسي
 سندن دل وٺي ڇڏيندو هو. مالڪ عي مهر سان هئس ۾
 به شفا هوندي هئس. سو غريب ۽ مصيبت ۾ پل انسان
 مٿان بلهار ويندا هئا. عام لوڪن ۾، ايترو ڀروسو ۽
 وشواس ڄمي ويو هو، جو ڀردي جي مٺي ڀانديءَ
 هوندي به، مسلمان زالون، دوا درمل لاءِ وٽس اينديون
 رهنديون هيون ۽ دوائون وٺي دعائون ڪنديون هيون.
 سڀ لبلارام کي گالين ۽ مڃڻ سان خاص ڀر ۾
 هو. ايتري قدر دلچسپي هئس، جو هڪ وڏي گڏو
 شالا ۾ ڪيائين، جنهن ۾، وڏي تعداد ۾، گاليون ۽
 مڃڻيون ڌاريائون. گڏو شالا ۾، شخصي چاهه وٺندو هو.
 گالين ۽ مڃڻ جي، بلڪل چڱيءَ طرح، سار سنڀال
 ٿيندي هئي. ڪهر ۽ مڪڻ ڄام ٿيندو هو.
 سڀ لبلارام نه، ڀاڳ جو زبردست شوقين هو.
 وٽس سنگيت جو دڙو، هميشه چالو رهندو هو. ڀاڳ
 نهايت سهڻي ڀاڳ ۾، ستار وڃائي سگهندو هو.
 درد ڀري دل ۽ سڄي سڄي ڪري، عام لوڪن جي
 دامن ۾، سڀ لبلارام لاءِ، عزت سان گڏ، ڪي شردا ۽ ڀر ۾
 هوندو هو. سخي ۽ غريب نوار طبيعت سڀ، سڳين ۽
 غريب لوڪن جي چڱيءَ طرح ڀر ڳورو ٿيندو هو.

سیت وشنداس اوان ڪم ۽ ڪار خالا جاري ڪيا،
 تنهن ڪري، انهن جي نظرداري ۽ ڏيک رکڻ لاءِ، اڪثر
 ڪري، ٻاهر وڃڻو پوندو هوس. مالهجوه ۾ سندس رهڻ
 بلڪل گهٽ ٿيندو هو. سو پنهنجي زمينداري ۽ مالهجوه
 وارو ڪجهه جو ڪار خالو سیت لیلارام سنڀاليندو هو.
 سیت لیلارام، اڪثر، مالهجوه ۾ ئي گهاريندو هو.

لید پڻ کان ئي، روحاني رنگ جي رس چڪڻ جو
 موقعو ملو هوس، تنهن سندس زندگيءَ تي بلڪل وڏو
 اثر ڪيو. سندس جيوت هڪ آدرشي پرش جيان ٿي
 رهي. دلداريءَ ۾ رهي، دليا جي ڌڻن کي ڪندي
 به، هو صاحب دلوي ڳالهين کان مٿي رهيو. مالهجوه
 ۾، سنت ۽ مهاتماون ايندا رهيئا ۽ ست سنگ ٿيندو
 رهندو هو. سنتن ۽ مهاتمن جو واپليون اچارڻ ۽ سنگيت جو
 دور امت ليم سان ٿيندو هو. سیت لیلارام، گهان جي
 پندار مان، امت پڪون ٿيندو رهيو. وڏو گهان وان هو.

السان سان، انسانيت جو ورثو ڪرڻ، سندس جيوت
 جو مکيه ڪرم ۽ ڌرم هو. انسان ذات جي شهوا ۽
 چاڪريءَ ۾، ڳچ وقت صرف ڪندو هو. خالق جي
 مخلوقات جي خدمت جي ان لڳل هئس، وڏو مهمان اوان
 هو. ذات پات جو پيڏ پاو مور لڄائيندو هو. ”جو
 آئيو، سو اگهيو“ واري ڪار وٽس چالو هئي.
 آئي جي آدرپاءُ ڪرڻ جو ڪوڏيو هو. وٽس پندارو
 کليل هو. هر ڪو دال روئي کائي ويندو هو.
 ديسي دوائن جو پڻ خاصو چالو هو. انسان ذات

سیت لیلا رام نهالچند

سيٽ ليلارام نهالچند

ليلارام جو جنم، سيٽ وشنداس جي جنم کان ٻن سالن بعد، مانجهو ۾، سن ۱۸۴۵ع ۾ ٿيو.
 اٺي ڏاڏو، وشنداس ۽ ليلارام، ننڍي هوندي کان، پنهنجي پيءُ جي سنگ ۾ گهڻو گذاريندا هئا. سيٽ نهالچند وٽ، ڪڍي ڪڍي جا سٺا، مهانئون ۽ مها ڀرڻ ايندا رهندا هئا. تنهن کان سواءِ، ڀڄڻ ڀڄڻ ۽ سنگيت جو دور لت چالو رهندو هو. سو، اهي اعليٰ سنگيت جو رنگ، سائي سائي، نهي ڀائرن کي لڳندو رهيو، جنهن جو ڏاڏو، سندن جوص، رهڻي ۽ ڪهڻي تي وڏو ڀيرو.

سن ۱۸۵۹ع ۾، سيٽ ليلارام جي شادي، مانجهندن ۾، سيٽ پوجراج ڪهلداس جي اباڻي ۽ ارميل ٻائي سان ٿي. سيٽ پوجراج مانجهندن جو هڪ ارڪ واپاري هو، سندس وڏو ڏاڏو هلندو هو.

سيٽ نهالچند جو ديهانت سن ۱۸۶۵ع ۾ ٿيو، جنهن پٽي ڀائي، سيٽ وشنداس ۽ سيٽ ليلارام، ۲۰ ۽ ۲۲ سالن جا هئا. ڪتاب ۽ ڪاروانن جي سموري جوابداري جو وڏو ٻوڙ، سيٽ وشنداس جي ڪنهن ئي ڀيرو، سيٽ ليلارام، وڏي ڀاءُ جو ساڄو هٿ بڻجي، ڪم ڪار ۾ ٻانهن ٻئي تي رهيو.

شاهانو درویش

۾ ٺي رهيو. اها، هڪ غير دروازي حالت هئي. صاحب کي اٿارٽي جي ڪوشش ڪئي ويئي. سندس شهرت جي حد نه رهي، جڏهن پتو پيو ته سڀيت صاحب سرگواس ٿي چڪو هو.

سڀيت. وشنداس جي ديهانت جي خبر، حيدرآباد ۾ ڪوٽڙي شهرن ۾، بجليءَ والگر ٿيلجي ويئي. شهر جا ٽانڊا ۽ دڪان بند ٿي ويا. ماڻهن جا هٿام، وشن لنگر طرف اچڻ لڳا. ڪٽنب جي پائڻ کي، ٽيليفون رستي، ڪراچي ۾ خبر پهچائي ويئي، جي حيدرآباد لاءِ روانا ٿي ويا.

آخر ۾ ڪراچي ۾ جي ناهي ڪئي ويئي. سڀيت وشنداس جي سرگواس، ويٺل حالت ۾، هڪ جهولي ۾ کنهيو ويو. ”وشن اوٿار جي جئي“ جي زوردار نعرو سان، مائٽي سرگواس، حيدرآباد جي شاهي بازار لٽاري، اچي شمشان ڀومي ۾ پهتي، جتي اگني سنسڪار ڪيو ويو.

اهڙيءَ ريت، ۷ جنوري ۱۹۲۹ع (۲۵ ماري ۱۳۴۸ هجري) سنڌ جو شاهانو درویش ٻراوڪ پڌاريو. هر روات سڀيت وشنداس جي شاهاني زندگيءَ ۽ شالدار لامن جي وائي هئي. لاشڪر اچي، سنڌ ۽ واسي، سڀيت وشنداس جهڙين شاهانهن هستين کي ناز ۽ وٺي سگهن ٿا.

ڏٺي. حيدرآباد ۽ نواب شاھ وارا ڪارخانا، گدو ۽
ڪوٽڙي ۽ واريون ڇايون، ۽ مانجهو ۽ جا بيمون ٻارا
ٻاڻ ڪڍائين. ڪارخانن جي ڏيڻي ڏيئي ۽ جي سموري
جوابداري نه، پيڙهي سرلي ڪيائين. ٽن سر، وري
به ڪمانڊ ڪي لڳي ويو، سو به ۷۷ ورهين جي ورڻ
اوهتا به. ٽن سالن جي عرصي به، وري به، اڻئين
والگر اڳرو ٿي پيو. ورهاست بعد، وري نه، پڇاڙي ۽
به سندس اڃا ملڪيت نه ٿيڻي پٺن کي ملي.

مٿين گردش سبب به، سيٺ صاحب عسي شاوڪ
جي ڪمن ۾ اڻڪ نه پئي. لنڊن وڌڻ پر آبڪاري ڪمن
سان گڏ، ڪيترن سارن غريب، هندو ۽ مسلمان ڪٽنب
ها ماھيالا نڌل عيس، عمن کي، عر مڃي، لڏ نير سان
ڏهندو ۽ هندو ۽ عسو، اهي ڪم، سيٺ صاحب جي
آخرين ڏينهن ۾ ٿيندا رهيا.

سيٺ وشنداس، پڇاڙي ۽ ٿاڻين، صحت ۾ ليڪ
رهيو. ڏسڻ، ٻڌڻ جون شڪيئون سالم هيون. ڪم ڪار به
لڳو رهندو هو. سندس روزانو نير هو، نه پر پات والي،
منشي ۽ عتان سموري لکپڙهه ليڪال ڪرائيندو هو. سنه
۱۹۲۹ع جي، جنوري مهيني جي ۷ تاريخ ڏيئي. دستور
پتالدر، پر پات ويلي، منشي لکپڙهه ليڪال ڪرائڻ لاءِ
آيو. انهي وقت، سيٺ صاحب، دستوري ڪم اڪلائڻ
هو خيال نه ڏيکاري، وڌيڪ آرام ڪرڻ جي چاهيا
ظاهر ڪري، وڃي آرامي ٿيو. ڪاٺي وقت گذري
۽ ڪر ۽ سرج مٿي چڙهڻ لڳو. پر، سيٺ صاحب بستري

شاهانو درویش

لوهه کي سون بڙائي سگهيتو ۽ هيڏيون ساريون رقم
پر پلي خاطر خرچي سگهيتو.

سالده ۲۵ سال، بتان ڪنهن اٽڪ جي جاري رهي.
جئن ٿڌ، ٿڌن وڌ ۽ واري ڪاري لڳي پيئي هوندي
هئي. ايتري قدر، جو سٺ صاحب جي وچئين پٽ
کي اچي گمان ڄاڳو. چي: ”بابي جي خرچن جي
رفتار اهڙي هلندي هلي ته اسان جو الائي ڪهڙو حال ٿيندو؟“
گمان وڌي ويو. حالتون الهی منزل تي پهتيون، جو
سٺ وشنڊاس کي، پٽن کان ڌار ٺهڻو پيو ۽ ملڪيت جي
وراهست ڪرڻي پيئي.

اهو واقعو، سنه ۱۹۲۱ع ۾ ٿيو، جنهن وقت، سٺ
صاحب جي عمر ۷۷ سالن جي هئي. هيڏي وڏيءَ
اوسڻا ۾، اهڙي قسم جو واقعو، ڪهڙي به اسان جي
دل ۽ دماغ تي، وڏو اثر ڪري وڃي ها. ۽ سمورو
رهيل ڪهيل رت ست ڪڍي ڇڏي ها. پر، سٺ
وشنڊاس جهڙي ڪامل پورش لاءِ مڙوئي آندو هو.

”پرڻيت ڪي سرڀت، شش آبهين سڪاء ڪر،
ڪرت هي نهال، ٿيهر درشت ۾ لياڻڪي.
ڪهي هي گلابداس، نڄاند پئي جاس،
هر حال پوک ڪري، شڪا اٿاڻڪي.“

سٺ وشنڊاس، پٽن کي، حصي ۾، ڪراچي شهر
سڄي ملڪيت ۽ ڇهه هزار ايڪڙ زمينداري ڏيئي

ڊاڪٽر ميسر ڪرڻ ۽ ذات پات جي ڀڃڻ يا و کان سواءِ،
 هر هڪ انسان لاءِ اسپتال جا دروازا کليل رکڻ، ۽ سندن
 دوا درمل لاءِ هر ڳوڻو اعظام رکڻ - اهي شاندار ڪم، سٺ
 وڻندڙ ۽ چوڻي مرڪب هئا.

پليگ ۽ مهاڀاري جنگ جي وقتن ۾، عام لوڪن
 کي زندگيءَ جون ضروري شين مان مشڪل ٿي وڌيڪون هيون.
 اهڙن موقعن تي، گهڻن کي، ڪمانڊ ۽ ماڻا هرڙو جو
 خيال ايندو آهي. پر، سٺ وڻندڙ ۽ اهڙين حالتن
 ۾، دل کولي خرچ ڪيا. پنهنجي ٻارن، شهر جي
 حدن حدن ڀاڱن ۾، ضروري گهرج جي شين، ڪا ڊڪان
 کولي، عام لوڪن کي، سستي اڳهن تي اهي شين
 ميسر ڪري ڏيڻ، سٺ صاحب جا رواجي ڪم هئا.
 اڌر ۽ ٻي وسيلن لاءِ لنگر چارو رکندو هو، حقان، هر ڪو
 آيل روپي کائي ويندو هو. ڏڪار جي وقت ۾،
 مصيبت ۾ پيل انسانن سان وڻ ڪرڻ لاءِ، سٺ وڻندڙ
 هڪموجود حاضر هوندو هو. انهن عجب و غريب ۽ لاڏاڻي
 ڪارنامن کي، اکين سان ڏسي، ڪيترن سارن انسانن
 جي زبان مان اهي لفظ نڪرندا هئا، ته وڻندڙ، هڪ
 مهال ۽ اوتاري پرش آهي.

سٺ وڻندڙ ٻارن، خبر ۽ پرڀلي جي ڏس ۾ ٺيل
 حرمات انگريز ڪم، عام لوڪن جي سمجهه ۽ سوچ کان
 ٻاهر هئا. سندس درياھ - دليءَ جي منزل ايتري اوجي
 هوندي هئي، جو ڪيترا سارا ائين چوڻدا هئا ته سٺ
 صاحب وٽ ڀارس يا ڪمنا موجود آهي، جنهن سان،

شاهانو درویش

پر آپکار جي ڏس ۾، سينت وشداس جي عجيب
۽ غريب ڪارنامن، سڀني کسي جهرت ۾ وجهي ڇڏيو
هو. سندس سخاوت جي حد ۽ پشمانو، ايتري قدر
چوٽ چڙهيل هئا، جو ڏسندڙن ۽ ٻڌندڙن جو عقل
چرخ ٿي ويندو هو. سندس بي نظير قربانين ۽ لائني
ڪارناما، اهائي ساک ٿا پرين، ته وشداس جي سڀني
۾، هڪ شاهاني ۽ دردمند دل موجود هئي، جا
انسان ذات کي سخت مصيبت ۽ مشڪلات ۾ پيل
ڏسندي هئي، ته زبردست لرزش ۾ اچي ويندي هئي ۽
انسان ذات سان وڙ ڪرڻ لاءِ، اڇلون کائيندي هئي.

پليگ جي قاتل مرض منهن ڪڍيو. انسان ذات
سان وئيل مچي ويو. سالن مان لازڪ ۽ نفيس
گڻ موڪلائڻ لڳا. حد درجي جي خود غرضي، انسان
ٿي سوار ٿيڻ لڳي. هرڪو پنهنجي نسن جوئي خيال
ڪرڻو لڳو. ٻئي جي دک جو ويچار ڪرڻ نه اچي ماڳ،
پر، ٻئي ڏانهن اک کڻي ٺهاري لاءِ به ڪو تيار نه هو. اهڙي
ڪفن سمي ۾، سينت وشداس ڪري اروار ٿيو ۽
درياهه - دليءَ سان، انسان ذات جي خدمت ڪيائين.
پنهنجي خرچ تي اسپتالون ٻريا ڪرڻ، اسپتال ۾، قابل

کونيتا پر هئا . ميټ ټولارام زلزلي جو شڪار ٿيو .
زمين ۾ جڳهه هيٺان اچي ، دٻتي ويو . سندس استري
چالدي ٻائي ٻڃي ويئي . چالدي ٻائيءَ ، سنه ۱۹۴۸ع ۾ ،
مٽرا ۾ چالاڻو ڪيو .

ميټ ڏانومل جو پٽ ، ميټ سڪومل ، ۽ ميټ ټولارام جو
پٽ ؛ ميټ ڏيوجيرام ، ٻاڻ ۾ سؤٽ هئا . ميټ ٻڃي مل
جا پوٽا هئا ؛ ٻڃائي سڏبا هئا .

اولاد

سڀت وڻنداس ڪي، سڻدس استريءَ ڊاڄهڻ مان، ٽي پٽ ۽ چار لڀاڻيون ٿيون. ٽي پٽ هرچند رام، سرچند ۽ اوڏو داس. لڀاڻين جا نالا هئا: گنگل ٻائي، پڇيل ٻائي، موليٰ ٻائي ۽ چاندي ڪوٽڙيءَ واري، سان ٽي. کين ٽي پٽ ڄاوا، ۽ نالا هئا، شيوڪرام، خوجند ۽ گهنشومل. سڀ شيوڪرام، ڪي سال، ڪوٽڙي هواسپتاليءَ جو، پراڻو پڻت رهيو.

پڇيل ٻائي جو وهانءُ، عالم خان مري جي ڳوٺ واري، چٽي مل هونچند سان ٿيو. کين اولاد ڪو نه ٿيو. موليٰ ٻائيءَ جو وهانءُ، ٽنڊي آدم جي ڀرسان، الهيار ڳوٺ جي سڀت ڏانومل سڪومل پڇاڻي سان ٿيو. کين ٻه پٽ ٿيا، جن جا نالا مهاديو ۽ شڪر ڏکڻائون.

چاندي ٻائيءَ جي شادي، الهيار ڳوٺ جي سڀت نولارام ڏبو جي رام سان ٿي. کين اولاد ڪو نه ٿيو. سنه ۱۹۳۵ع ۾، جڏهين، ڪوئيٽا ۾، ڌرتي ڌڻي جو خوفناڪ حادثو ٿيو، تڏهين سڀت نولارام ۽ چاندي ٻائي،

ٻاڳهين ۾ زوردار دلچسپيءَ سبب، سنڌ مان ڪهي، اهمڻي
ڪلڪتي ۽ مدراس ڏانهن ويو. مدراس واري ميٽر ۾،
حلي جي سڃي ڪارروائي، الڪرڙي ٻوليءَ ۾ لي
هئي، تڏهن ڪري، چوٿين سال، اله آباد ۾، هرچند راءِ
کي موڪليائين.

هرچند راءِ، ڪاليجي تعليم لاءِ، ست سال، اهمڻي
شهر جي، وڌيڪ ترقي پسند ۽ قومي واڙهنڊل ۾ رهيو
هو، جنهن جي اثر کان، ڪو به غور ٿيندو نوجوان چڻي
لڏي سگهيو. هرچند راءِ ۾ به، قومي جذبات ۽ امنگ
جڳي. مارچ مهينا ئي چڪا هئا. ويتر ٻيءَ وٽان، همت
انراڻسي نيس، سو دل ۽ جان سان، قومي ڪمن ۾
دلچسپي وٺڻ لڳو.

سنه ۱۸۸۸ع ۾، الدين نسل ڪالگريس جي چوٿين
سالهائي، اله آباد واري ميٽر ۾ شامل ٿيو. هوڙ ۾
لٽرچر ۽ ڪمائين. اله آباد ۾ سنه ۱۹۱۸ع تائين، ڪالگريس
جي هر ميٽر ۾ شريڪ ٿيندو رهيو. اله آباد عرصي کان
ولي ڪالگريس ۾، سنڌ ٻارن لپٽا ٿي رهيو.

سيٽ هرچند راءِ جي قومي خدمتن کي دهرائيندي،
اتين چوٿن کان رهي نه سگهيو، نه اله آباد ۾، سيٽ
وشنداس جي آزاد خياليءَ ۽ قومي ٻاهر جو به، اڪل
هڪ هو. اتين نٿي چڻي، نه سيٽ وشنداس، قومي
بک ۾، پهنندو تال پٽ اڀرڻ ڪري ڇڏيو هو.

قومي فهم

۽ قوم جي آئين ۽ ترقيءَ لاءِ ڪوششون وٺن. الهه
خيال هتي هنڌ ڪيو ۽ سڄي دنيا لاءِ هڪ قومي
سنسٽا هستيءَ ۾ آئي. اهڙيءَ ريت، الدين ائشنل
ڪانگريس جو بنياد پيو. الهه ڪوششون جي رهنمائي
هڪ انگريز ڪئي، جنهن جو نالو مسٽر هيوم هو. مسٽر
الدين ائشنل ڪانگريس جو پايو وجهندڙ هو.
۽ بمبئي ۾ ٿيو. الهه ميٽرو ۽ سڄي هندستان کان،
ڪل ۷۲ ڊپليگيٽ آيل هئا. سنڌ مان، ”سنڌ سڀا“
جا ٻه عيوضي، ديوان ڏيارام جينمل ۽ ديوان اڏارام
موجود ويا هئا. سينيٽر وشنواس انگريزي تعليم ڪانه
پرائي هئي، پر قومي فهم منجهس جهجهو موجود
هو. قوم جي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ، ڪيتري قدر
دلچسپي ۽ اوانو هوس، سو سندس جيوٽ جي ڪارنامن
مان صاف صاف ظاهر هو. سو جڏهين، پهرين دنيا
۾ ڏس ۽ قوم جي ترقيءَ جي راهه ۾، الدين ائشنل
ڪانگريس جو ميٽرو بمبئي ۾ ٿي رهيو هو، ته ڪهي
سندس پلاوڙ هئي ۽ انگريز جلسي ۾ شريڪ ٿيو. بمبئي
ي ۾ رهندو هو ۽ ايل ايل. بي لاءِ پڙهندو هو.
سينيٽر وشنواس، الدين ائشنل ڪانگريس جي پهرين
لسن ۾ شريڪ ٿيو. پهرين ميٽرو بمبئي ۾ ٿيو هو،
ڪاڪتي ۾ ۽ ٽيون مدراس ۾. پنهنجي ڌنڌي ۽
مب مشغول ۾ ڏاڍو رهندو هو، ته به، ملڪي

ٽسڪ لڳندا. سياوڪ، سڌاري ۽ واڌاري جي راهه ۾
وڪ وڌائيندا.

الگريزي تعليم جي ڦهلائڻ سبب، لوجوانن کي،
الگريزي ادب ۽ تاريخ اڀياس ڪرڻ جو موقعو مليو.
الگريز قوم جي اهاڌريءَ جي ڪارنامن ۽ لوڪشاهيءَ جي
راهه ۾، سندن لائالي قرباني جي مثالن، لوجوانن جي
دلن تي اثر پيدا ڪرڻ شروع ڪيو. پنهنجن، قومي
جدا ۽ امنڪ پيدا ٿيڻ لڳا. هو، پنهنجي داس جي
اهتري ۽ واڌاري جي راهه ۾، سوچڻ لڳا.

هندستان جي، جدا جدا پراڻن ۾، قومي سنڌائون
هستيءَ ۾ اچڻ لڳيون، جي پنهنجي ۾، سماج سڌاري
سان گڏ، داس ۽ قوم جي سڌاري ۽ واڌاري جي ٽسڪ
۾، ڪوششون وٺڻ لڳيون. انهن سنڌائون جو دائرو،
پنهنجي پراڻن تائين ئي محدود هو. سنڌ ۾، پڻ،
”سنڌ سيا“ نالي سنڌا اڀري، جنهن جو رهڻا،
ديوان ڏيارام جهڙو هو. ديوان ڏيارام، هڪ ارڪ ۽ قابل
وڪيل هو. سندس خدمتون اعليٰ درجي جون هيون.
سنڌ جو پهريون ڪاليج، اوائل ۾ ”سنڌ ڪاليج“ ۽
پوءِ ”ڏيارام جهڙو سنڌ ڪاليج“ سان سڏجڻ ۾ آيو.

هملعائن، جدا جدا پراڻن ۾، قومي سنڌائون اڀري
ليل هيون ۽ هر هڪ سنڌا، پنهنجي دلڪ ۾ ڪم ڪندي
هئي. لبث، اهو خيال زور ڀرڻ لڳو، ته سڄي هندستان
لاءِ، هڪ قومي سنڌا هستيءَ ۾ آڻجي، جنهن ۾، جدا
جدا پراڻن جا اڳواڻ ۽ مدار اچي شريڪ ٿين، ۽ داس

قوهي فہم

سہڻ وڌنداس اھائيت آزاد خيال انسان ھو. آزاد
خيالي، سندس رڳ رڳ ۾ سمايل ھئي. سسڻ ۽ ڀرمن
کي، نه پاڪ اوستا کان ئي، ترڪ ڪري ڇڏيو ھئائين.
ويترو، جو ستڙن وٽان گھان جي پندار مان پڪون پھتون
ھئائين، سو زلدگيءَ جي ھر ڳالھ ۽ ھر حالت ۾ آزاد
خياليءَ کان ڪم وٺندو ھو. الھي سبب، زار دست
خود مختار طبيعت ھو ڏي ھئس.

ماڪ ۾ تعليم جو ڦھلاءُ ٿيڻ لڳو ھو. رواجي ريت،
ڀائرن ۽ واپاري، پنھنجن ٻارن کي، اوائل کان ئي،
پنھنجي ڌنڌي ۽ ڪرمت ۾ لڳائڻ وڌيڪ پسند ڪندا
ھئا. سہڻ وڌنداس، ٻارن کي، وڌيڪ ۽ اعليٰ درجي جي،
تعليم ڏيڻ جي فائدي ۾ ھو. پنھنجن پٽن کي اوچ تعليم
ڏيارڻ ۾ ھر چئدراءِ بي. اي. ۽ ايل ايل. بي. ۽ ٻيو ۽
سريچند پٽ بي. اي. ٿيو. اوڌو داس کي، اکھن جي سخت
بيماريءَ سبب، لاچارِيءَ، انگريزي چوٿين درجي ۾،
سڪول ڇڏڻو پيو. سندس عقيدو ھو ته وڏا جي
واڌاري سان، قوم ۽ ديس جو ڀلو ٿيندو. ماڻھن مان اڃا
وھم دور ٿي ويندا. منجھائن، تنگ دلي دور ٿي
ويندي، ۽ ھو، زلدگيءَ جي حالتن کي، ٽئين ۽ ارب سان

لاء ميسر ڪيو ويو، ته وٽن اڀياس ڪندا ۽ راحت پرائيندا.
 علم ادب ۽ سائنس جي ترقي ۽ واڌارو لڏهين ٿو ٿئي،
 جڏهين علم دوستن لاءِ ڪو سهارو ۽ پشتي پيدا ٿي ٿئي.
 سينت وشنواس جي سخاوت جو رخ، الهي ڏس ۾ پڻ رهيو،
 جنهن جي ڪري، ڪي شالدار ڪتاب ۽ علمي لکڻا هتي
 ۾ اچي سگهيا.

وشنداس جي صهبت ۾، جي هدايتون مليون، سي غزلن جي صورت ۾ ڏال آهن.

وشن گنج هڪ شاندار ڪتاب آهي ۽ هڪ اهڙي قيمتي لفظن جو پندار آهي. ۸۰۰ صفحن ۾، اردو ساهت جو علمي خزانو آهي.

۵. ڪرٻا - پارسي ٻوليءَ جو مشهور ڪتاب آهي. سهت وشنداس جي ڪوٺڙيءَ واري ڪارخاني جي مديچر ۽ عام مختيار، سيٺ جشن مل، ڪرٻا جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. اصل فارسي ۾ ۽ سنڌن سنڌي ترجمو ڪتابي صورت ۾ ڇپايو ويو ۽ علم دوستن ۾ مٿس ورهايو ويو.

۶. وشن سڀا. هي ڪتاب، الدرسيا جي ڊاڪٽر لي، اردو غزلن ۾، لاڙڪ آهي، جنهن ۾ وشن سڀا جي ڊاڪٽر ڊاڪٽر جو لکڻو ڇپيل آهي. هي ڪتاب، سيد مراد حسن صاحب جو لکيل آهي. سندس لکڻي ”مهتر سوز“ هو.

۷. مشدوي. هي ڪتاب، سائين فني جو جوڙيل آهي، جنهن ۾، اسلام ۽ هندو ڌرم جا بيان ڏنل آهن. هي ڪتاب، سهت وشنداس، پنهنجي خرچ سان ڇپائي، مفت ورهايو.

اهڙيءَ ريت، سيٺ وشنداس، پنهنجي ڊاڪٽر، ساهت جي چڱي چوڪي خدمت ڪئي. لوان ڪتاب غير دوستن کي مفت ڏنا ويا، ۽ قيمتي ۽ بي بيماني خزانو انهن

هي ڪتاب ۸۰۰ صفحن ۾ آهي ۽ سائين غنيءَ جو لکيل آهي .

وڻن گنج جو پهريون ڀاڱو حڪمت ۽ لکيل آهي .
 الهي ۾، ندرستي جا لير ۽ پيمارين جا سولا سفا ڏال
 آهن . ٽيهن کان سواءِ، اردو-سنڌي ڏکين لفظن جي
 هڪ لسٽ پڻ ڏال آهي .

ٻيو ڀاڱو آهي وڻن سفا . وڻن سفا ۾، ڪراچي ۽
 ڪوٽڙي ۾ پليڪن جا داستان، وڻن وڻنر اڀرڻ جو
 پرچار، اڏاوت لاءِ پڪي مهڙ جو احوال ۽ سڀ
 وڻنداس جي، السائين جي راءِ ۾، مشاوت جي ڪيل
 ڪارنامن جا امان ڏال آهن .

ٽيون ڀاڱو: وڻن گمان . الهي ۾، سڀ وڻنداس جون
 روحاني هدايتون، اردو شعرن ۾، سائين غنيءَ جي لکيل
 شاعري قلمبند ڪئي ويئي آهي . الهيءَ کان سواءِ، اردو
 ۽ پارسيءَ ۾، غارن، عالمن ۽ دودمدن جا ڪلام
 پڻ درج ٿيل آهن .

چوٿون ڀاڱو: وڻن راڳ . الهي ۾، سائين
 غنيءَ جو ڪلام - نغمون، راڳ ۽ ٻين ڏال آهن .
 ٽيهن کان سواءِ، هندستان جي مکيه شاعرن جي ڇهين
 ڪلامن جي، خاصي چونڊ ڏني ويئي آهي . هڪ باب
 ۾، نامون لائي آهي، جنهن ۾ سائين غنيءَ کي سڀ

جي هدايت، ۽ زماني ۽ حالتن آهي، ريتن ۽ رسمن ۾
 ڪهڙا گهريل سڌارا ۽ واڌارا ڪجن، اهي ڏيکاريا ويا آهن.
 جهڙوڪ کان مرڻ تائين ۽ مرڻ بعد، جهڪي موقعا ٿين ٿا،
 تن تي ڪهڙي ريت واجبي ڀاڱي ۾، ڏيئي لپتي ۽
 پنڌي وڌيڪ ڪجي، تن جو وڇورواريهه ڏال آهي.
 تنهن کان سواءِ، اڃائي ڀاڱي ۾ ۽ وٽ کان ٻاهر ڏيئي
 لپتي ۽ خرچ ڪرڻ ۾، جي نقصان ٿين ٿا، تن جو چڻو ۽
 صاف لقصو چڻو ويو آهي.

وشن وهندوار ڪا اڀرڻ، سٺي پٺي، سهڻي خوشخطي،
 سولائي مس ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾، لکڻ پڙهڻ ۾، ۲۴۳
 صفحن جو ڪتاب آهي. اهو سنه ۱۸۹۷ع ۾ ڇپايو ويو ۽
 پڇيڙي ۽ پاڻون ۾ مفت ورهايو ويو هو.

۳. وشن پرڪاش: هي ڪتاب ۱۶۸ صفحن ۾ ۽ ٻن
 ڀاڱن ۾ آهي. هي پنڊت ديوانچند، رهندڙ ملوت، ضلع
 جهلندڙ، پنجاب، سنه ۱۸۹۷ع ۾ لکيو. پنڊت ديوانچند
 جو تخلص ديوان ۽ دانش هو. هن سائين لوڪ ۽ سنت
 پُرش، سيٺ وشنداس جي چرآن ۾ رهي، ڪيان پڙايو.
 وشن پرڪاش ۾، غزلن ۽ قصيدن ۾، اهو ڪٿن ڪهائين.
 سيٺ وشنداس جي حياتيءَ جي ڪيترن ڪارنامن
 تي، فارسي ۽ اردو ٻولين ۾، ڪهترن سارا غزل
 لکيا اٿس.

۴. وشن گنج، چئن ڀاڱن ۾، سنه ۱۹۰۰ع ۾ ڇپيو.

ساهت جو شائق

ڊاڪٽر روپ، ٽائسن وديا، لرڊ ڪلا ۽ شاعري، ساهت جا لازڪ ۽ لافس جزا آهن. انهن ڳالهين ۾ زبردست دلچسپي وٺندڙ، ساهت جو اوس شائق ٿئي ٿو. سر سبڪ وشنيداس، ساهت لاءِ برابر ۽ متبع جو اظهار ڪندي، ٻه قدم اڳتي وڌيو. عام ماڻهن ۾ ساهت لاءِ دلچسپي پيدا ڪرڻ لاءِ هن صاحب عملي قدم ڪيا. سن ۱۸۹۶ع ۾، ڪراچيءَ ۾، پنهنجي لئو اريس ٽوپا ڪٿي. پريس ۾ هينان ڪتاب ڇپايا ويا، جي عام ڪي مشق ۾ ڏنا ويا:

۱. قرآن شريف عربيءَ ۾ ۽ حاشيائي ٿي اردو معنيٰ لکيل. هڪو به مسلمان سچو، ڪراچيءَ مان، هج ڪرڻ لاءِ ويٺو هو، نهن ڪي، گهر ڪرڻ سان، هي پاڪ ڪتاب مشق ۾ ڏاڍو ۾ ايندو هو.

۲. روشن وهوارڪ ابدش. هي ڪتاب سبڪ وشنيداس جو رچيل آهي. هن ڪتاب ۾، ۱۹ صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾، سنڌ جي هندو سماج ٿي ڪافي روشني پيل آهي ۽ عمدو اڀياس ڪيل آهي. سنڌي هندن ۾، هي ڪرسمون، ڪريسمون ۽ اڃا به رواج گهر ڪري ويا هئا، تن جو جو بيان ڪيو ويو آهي. ۽ انهن کي بند ڪرڻ

۽ پنهنجي مڌرواڻي ۽ سان موقعي جي رنگ کي سوايو ڪيو.
 اهڙي ۽ ريت ڏسبو، نه سٺ وڻنداس، پنهنجي سر،
 سنڌ ڏيس، راڳ ۽ سنگيت جو خاصو پرچار ڪيو ۽ عام ماڻهن
 لاءِ، موقعا پيدا ڪري، منجهن راڳ جي فن لاءِ بوجه،
 پيدا ڪئي ۽ شوق وڌايو. راڳ روح جي راحت آهي.
 اهڙي ڏس، انسان ذات لاءِ خدمت ڪرڻ، ڪا جهڙي
 تهڙي ۽ رواجي ڳالهه، نه آهي! اهو سنگيت جي ڪوڏين
 جو ئي مرڪز آهي!

هتي، اولياري هي موسر پر، سنڌو درياءَ رستي،
ڪوٽڙي ۽ ٽائين، گشت تي لڪرندو هو، ته سنگيت
جو سمورو انتظام ساڻس موجود هوندو هو. سندس
آڳوٺ هڪ سو فوٽ ڊگهو هوندو هو، جنهن ۾ ٽاج گهر
۽ سينڪ وشداس جي رهڻ لاءِ ڄاڻن کان سواءِ، گوبن،
راڳيندڙن، ٺاڳڻين، اوڪرن جاڪرن، گهوڙي گاڏي،
گانءِ وغيره لاءِ ڄايون ٺهيل هيون. آڳوٺ ۾ راڳ روپ
۽ ٽاج جو دورو ڄاڻو رهندو هو.

هر سال، هوليءَ جي موقعي تي، ٽهانهن وسيءَ لڳ،
شري ڀرميس مهراج واري درٻار صاحب ۾، وڏو ميلو
لڳندو هو. سمورو انتظام سينڪ وشداس پاران ٿيندو هو.
ميلي ۾، مشهور ۽ هاڪارا گوبا اچي شريڪ ٿيندا هئا ۽
سنگيت جو زبردست پروگرام ٿيندو هو. اهڙيءَ ريت،
هوليءَ جي موقعي تي، سنڌ ۾، وڏي پئماني تي، سنگيت
جو دورو ٿيندو هو. عام لوڪ به، ڪڪڻ ڪڪڻ کان ڪڍي،
درٻار صاحب ۾ اچي، سنگيت جو لطف وٺندا هئا.

سنه ۱۹۰۹ع بعد، سينڪ وشداس حيدرآباد وسايو.
۱۹۱۳ع کان، وشن اکر، حيدرآباد ۾، هر سال، آکاڙ مهيني
جسي ۲۸، ۲۹ ۽ ۳۰ تاريخن تي، سنگيت جو وڏو ميلو
لڳائيندو هو. موقعي تي، سنڌ جا مشهور معروف گوبا،
راڳيندڙ ۽ سازيندڙ اچي شامل ٿيندا هئا. نه فقط اهي،
بلڪه سنڌ جا سنت ڀڙش ۽ درويش پڻ اچي شريڪ ٿيندا
هئا ۽ سنگيت ۾ ڀيرو وٺندا هئا. هڪ دفعي، سنڌ جو
امر شهيد، پڳڻ صاحب ڪنور رام جن پڻ اچي شريڪ ٿيا

ٻڌل هوندو هو. سندس لالي تي، منيب جي چڱي خاطري ٿيندي هئي. اهڙيءَ ريت، هي منيب، استاد ۽ سان، لاهور کان ڪلڪتي تائين، راڳ ۽ لاج جو لطف ۽ بدران پئسي خرچ ڪرڻ جي، حاصل ڪري سگهيو ۽ خاطر داري ندين کان سواءِ ٿيس.

بي ڳالهه آهي، ته هڪ دفعي هندستان جي هاڪاري گوهر جهان ڪراچيءَ ۾ آئي. هڪ ٽيٽر ۾، سندس ارٽي، ڪلا جو پروگرام رٿيل هو. دوستن جي زور ڀرڻ تي، سيٽ وشداس، انهن سان گڏجي، ٽيٽر ۾ ويو. لاج جو پروگرام ڪندي، هڪ هنڌ، گوهر جهان، ارٽي ڪلا جي اصولن جي خيال کان، هڪ ڀل ڪري ويئي.

ويٺلن ۾ ارٽي، ڪلا جي سمجهه نه هئي، سو ڪنهن کي به سمجهه نه پئي. پر سيٽ وشداس جهڙو فن جو چاڻو، ڪيئن مات ڪري برداشت ڪري سگهي! يڪدم واکو ڪري، گوهر جهان کي روڪيائين. گوهر جهان روڪجي پئي. چوڌاري سڌائو چالڻجي ويو. سڀ حيران ٿي ويا. ارٽي، ڪلا جي چاڻ سبب، گوهر جهان جو سڄي هندستان ۾ ڌاڪو ڄميل هو. اهڙيءَ ريت سندس پروگرام ۾ اٽڪ وجهڻ، ڪا رواجي ڳالهه نه هئي. پر اڳيان به، سيٽ وشداس جهڙي هستي هو. گوهر جهان پنهنجي ڀل قبول ڪئي. ان فقط ايترو، بلڪه اهو چيائين ته سندس استاد جو اهو چوڻ هوندو هو، ته سنڌ ۾ ڪو ارٽي، ڪلا جو چاڻو آهي، نه اهو سيٽ وشداس آهي. سنگيت سان، سيٽ وشداس جي ڏاڍي دل هوندي

ڳاڻڻ ۾، پر لاج ڪرڻ ۾ مشهور هيون. اهي مان مکيه ۽ مشهور هيون: جهنڊي، ڪراچي ۽ واري ۽ موني جان ۽ حيالان، حيدرآباد واريون ۽ الله جيواني ۽ الله رکي، لاهور جون هيون. اهي، نه رڳو لاج جي فن ۾، بلڪه ٻڪري راج ۽ سنگيت ۾ پڻ قابل هيون.

سيت وشنداس جي لاج ۽ گائڻ جي چاڻ ۽ قابليت جي حاڪم، هندستان ۾ گهڻي قدر قهليل هئي. اهوئي سبب هو، جو هندستان جو ڪوبه مشهور گوار يا لاهري ٺاڇي ڪراچي ۽ پر ايمدي هئي، نه ”وشن سپا“ ۾ اچي، پنهنجو جوهر ڏيکارڻ ۾، شرف سمجهندي هئي. ڪامل استاد اڳيان، پنهنجو فن ظاهر ڪرڻ، فن ڪار جي طبيعت جو هڪ اهم جزو ٿيندو آهي.

هيٺين ڳالهي، سيت وشنداس جي حاڪم جو، هڪ سهڻو چٽو ٿي چٽي. سيت وشنداس جي ڪارخانن جو هڪ منيب هندستان گهمڻ وارو. هو، لاج ۽ گائي جو، اڀايت شوقين هو. اڄ ڏسڻ ۽ گائي ٻڌڻ جي چاهيا بلڪل زور هئس، پر پئسو خرچڻ لاءِ اصل تيار نه هو، سو هڪ ست سئو اٺاڻ.

هر هڪ شهر جي مکيه ۽ مشهور ٺاڇي ۽ ڳائيندڙ جي گهر رهندو هو. پنهنجي مڃتا ڪرائي چوندو هو، ”سيت وشنداس پڻ شهر ۾ آيل آهي. اول پنهنجون ڏيکار، نه پوءِ سيت صاحب سان ڏڪر ڪري، مٽري جو انتظام ڪجي.“ سيت وشنداس جو نالو، سندن چڱي طرح

- د ڪرڻو ڪر سر ڪي، گوش ڏيئي هي حال سڻو.
 ۱۱. وشن وهنوار جان هلو، تان سڄي جو ٿئي ڀلو،
 پوين لاءِ پوکيو سلو، گوش ڏيئي هي حال سڻو.
 ۱۲. ڪر تار ڪر پنهنجو ڪرم، رڪڇ هوت لڄ شرم،
 رڪو صاحبو سڀ عمر، گوش ڏيئي هي حال سڻو.
 (اوم = لند، ختم = دشمن)

وشن سڀا ۾، شاعرن کان سواءِ، گویا پڻ هوندا هئا.
 سائين اوڪ حادو خان ۽ سندس ٻٽ سيندو خان جو
 نه اڳيئي ذڪر ڪيل آهي.

ٻيو مشهور گویو هو گامڻ خان ٻٽ شادي خان.
 گامڻ خان اصل فتح پور جو ويٺل هو. سندس ٻٽ جو
 نالو آهي مبارڪ خان. گامڻ خان ۽ مبارڪ خان وڏا گویا
 هئا ۽ سڀ صاحب وقت گهڻا سال رهيا. پوءِ وڃي
 شڪار پور ۾ رهيا. مبارڪ خان هن وقت به جيئڻ و آهي ۽
 ڪراچي ۾ رهندو آهي. ٻڌو ٿي ويو آهي. سندس ڀائر
 ۽ ٻٽ، هن وقت به سٺا گویا آهن.

ٽيون حاڪار و گویو، مير بخش ابرو خان هو. هي
 امرتسر جو رهواسي هو. سندس ٻٽ، پيارو خان ۽
 پوتو، اميد علي خان به، وڏا گویا ٿيا. ٻئي وشن لکر
 ۾ جاوا هئا. اهي گویا به سڀ وشن داس وقت، ورهين
 جا ورهيه رهيا. هن وقت، پيارو خان ٻڌو ٿي ويو آهي ۽
 اميد علي خان سان، لاهور ۾ رهي ٿو.
 وشن سڀا ۾، شاعري ۽ راڳ روپ سان گڏ، لڄ پڻ
 ٿيندو هو. ڪيتريون ڪيتريون پڻ هون، جي نه رڳو

هوب هردي سان، چنچ بالهن، اوگڻ جهن بر ايار،

ليڪ ٿي هر دم، راس اهڙي هل، چئن وشن وهوار.

”وئن وهوار ابدش“ ٿي عمل ڪرڻ لاءِ، زوردار

پرچار ٿيندو هو. ماستر صاحب جي، هيٺين ڪافي، ڀائرن

۾ پرچار لاءِ ٺهيل هئي.

۱. پيارا سڄڻو، مهاڄڻو! گوش ڏيئي هي حال سٺو،

آه وٺو، چڻو چڻو، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۲. ملڪ وڌن جي مرض کان، پڙهي ويو آه، مرض کان،

باسو ڪري ڪو مرض کان، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۳. ديش ٿين ٿي آه، ٿيو، ڪواهي وسيلو هاڻ ٿيو،

سڌاري ڏي خيال ڏيو، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۴. سڌار ساري سڀ اٿان، پوءِ سسٽ ٿيو ڪٿان،

وجهه، ڇڏو له هي هٿان، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۵. ڪريو مدد ڪا قوم سان، مدد روم روم سان،

ارم گهٽايو قوم سان، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۶. لنڊ اڪيون منجهان ٿيو، ٻڌو ڪمر هو شيار ٿيو،

هڪ اچي له وجهه وٺو، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۷. هي ٿيو آه، حال هاڻ، مڪلف آه، ٻيٽ ڪاڻ،

لنگ ڪڇي، ڇا کائڻي پاڻ، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۸. خرچ اڻلڳي رولو ديس، اندر پورو ٻاهر ويس،

حال ٿيو آه، چئن ڪ ڪيس، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۹. ٺو جوان ڪٿي نسر، ملڪ ڪهو سارو نسر،

يد رسر آهي خسر، گوش ڏيئي هي حال سٺو.

۱۰. آهن اڻلڳا خرچ جي، لاهيو ڪريو هلاڪا سي،

وٺل هو، نه اها ٻانهين سهاڳ جي نشاني آهي. سو،
الهي رواج کي ٽڙي ڪڍڻ ۾، سيٺ وشنڊاس کي سخت
جفاڪشي ۽ محنت وٺي پئجي ۽ لڳاتار سالن جي پرچار
بعد، اها اڪوڙ ۽ اڍلڪو رواج ختم ٿي سگهيو.

ماسٽر هوٽلچند، انهن صاحبن مان هو، جن وشن وهنوار
اڀرڻ تي هلي، اوائل ۾، هن رواج کي پنهنجي گهر
۽ ڪٽنب مان ڪڍيو. سندس هيٺين ڪافي، عاڃ جي
ٻانهين جي رواج نسبت ڇهل آهي:

مٿان پائين عاڃ جي ٻانهين مردار،

مردار ٻانهين مان، ڇيهه رسن ٿا، ٻهڪڻ منجهس وڪار.

۱. دولت ان ٿي، خرچ ڪجي ٿي، سڀ ٿئي ٿي چار،

اڻ هوند ڏسجي، اهڙن اڍنگن خرچن، ٿي پرڪار.

۲. شرم الهيءَ کان، وڃي ڇٽ ٿيو، تنهن جي رک ڪا سار،

ڌاريو ماڻهو، چوڙيگر ٿو هٿ لاءِ ڪر ويچار.

۳. ٻانهين ڇاڙهڻ کان، ڏک ٿا ڏسجن، نڇو لاهي پار،

ڦٽجن هٿ، ۽ ڪرايون ٻانهون، ڪڙهڻ ٿجي بي قرار.

۴. ڪڙهي ڪڙهي، اوقت بعضي ٿان، لاسور ٿئي اروار،

ڪهن ڇٽي سو، ٻانهن وڍائڻ، پوءِ پوي لاچار.

۵. هاڃ ڌرم جي، ان مان ٿئي ٿي، ڏس ٿان وارون وار،

سمجهه رکج ڪا، پنهنجي ساجن، وجهه نه هڏ وزنهار.

۶. ڪهن کي ڄاڻج، سهاڳ نشاني، ٻانهين جا مردار،

بلاڪ سهاڳ، استريءَ جو سدائون، آه، پٿار.

۷. اهڙا وڪار آهن، جنهن هڏي ۾، لام نه ٿيندو اچار،

هردم پاسو، ڪڇانءِ ان کان، ڄاڻج ان کي خار.

وشن جي ڪي سڀا ڪو آ رڃاڻا .
 ديوان جو ڪيا وڃڻو سڀا من ،
 اوسي هوشيار وڃڻو ڪر ڏکاڻا .

راڳ محل ۾ ، ”وشن سڀا“ نالي هڪ لائق اڪثر
 ڪري ، پڙهڻو ويڻو هو . اهو لائق سڀد مراد حسن ،
 لفظ ”سوز“ جو لکيل آهي ؛ سن ۱۸۹۴ع ۾ ڇپايو
 ويو هو . هي لائق اندر سڀا جي ڏنگ ئي ، اردو
 ۾ لکيل آهي ؛ وشن سڀا جو ذڪر ڪري . سڀد
 جڏهن ، اهو ”وشن سڀا“ لائق پڙهندو هو ، اهو جي
 موج ڪندو هو . سڀد جڏهن ، اردو ؛ پارسيءَ جو
 چڱو ڄاڻو هو . هن صاحب پارسيءَ جي مشهور
 ڪتاب ”ڪراما“ جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيو .

ماسٽر هولنڊنگ سڪول ٽيڪواڻي ، هڪ چڱو مڇانو
 شاعر هو . سنڌيءَ جي ۾ سهڻا دونهن ، چند ؛ شعر
 لکيا اٿس . هي صاحب وشن سڀا ۾ ، وشن گديج مان
 ڇڏا ڇڏا شعر پڙهي ٻڌائيندو هو .

ماسٽر هولنڊنگ مانجهڙو ڪو به هو ؛ ڪراچي شهر ۾ ،
 ميونسپل سنڌي سڪول جو هيڊ ماسٽر هو . سنڌي کان
 سواءِ اردو ، هندي ، پنجابي ؛ پارسي ٻولين جو ڄاڻو
 هو . هي صاحب ستنگي ؛ ودوان هو . پنهنجي سڌاري
 ۾ زبردست دلچسپي وٺندڙ هو .

هندو سماج ۾ زالن کي ، عاڄ جي ٻانهن پهرائڻ جو ، هڪ
 اڻڪو رواج هوندو هو . ٻانهن ڇاڙهڻ وقت ، ويچاران
 زالن کي سخت ڀڙا ڏسڻي ٻولدي هئي . زبردست سنو

سائين غدي خوش هوڪي ٻڪارا، فصل بهار اب آئي ري.
 اهو شاعر، پنهنجي ديوانچند هو، سندس مخلص ”ديوان“
 ۽ ”دانش“ هئا. هن صاحب ”وشن پرڪاش“ نالي ڪتاب لکيو،
 جنهن ۾ اردو، پارسي ۽ پنجابي ٻولين ۾ شعر ڇپيل آهن.
 هيٺيون غزل، پنهنجي ديوانچند ”ديوان“ جو آهي :

غزل

ڪسي اي پيد وشدو ڪا ام پايا ،
 به ڪاچڪ هي جو ست جڪ ڪر ڏکايا .
 وشن سي هي اچي شهو اور ارهما ،
 لب هي وحدت سي ڪشرب مهن وه آيا .
 ڪهن هي مسلمان تسبيح ڏر دست ،
 ڪهن زلار هندو ڪر پهنايا .
 ڪهن مسجد مهن پينا ڏر سجد هي ،
 ڪهن مندر مهن آڪر جي ڪهايا .
 ڪهن محتاج حاجت مند بدا هي ،
 ڪهن شاهنشاه و حاڪم سدايا .
 ڪهن سورج ڪهن چاند اور اڪن جل ،
 ڪهن ٿولون مهن او هو ڪر سمايا .
 ڪندا ان ڪر ڪدا مالڪي ڪهن پر ،
 سخي ان ڪر خزانه هي لٽايا .
 ڪهن وه بيخودي مين خود هي خود هي ،
 ڪهن هوشيار ڪو هي هوش لايا .
 ڪهن وشدو سي وشن هي اور وشداس ،

العره

۱. نواي وشن لال هي پرتي پال ،
ست دين د پال هي شاه حال ،
تولي جگ دي لال کهي کهي کن کيدو ،
۲. تورا وشن گيان هي بهکمان ،
کيا توري شان کولي باوي جان ،
غبي وشن زبان سد به موري ليدو .

هوري

هوري کيلي وشن دولارا ، فصل بهار اب آئي ري

العره

۱. ماچهو اگريسا گلشن پيتر ، دبو کرم هين صائلي ري ،
هار سنگار سي اب بن لهکر ، پرين کي دوج آئي ري ،
موج ازادي وشن بهارا ، فصل بهار اب آئي ري ،
۲. ليلام برش غر روئي ، وشن اونار کي پائي ري ،
هرچند راه سرچند اوڏو ، هي وشن سر لائي ري ،
کيلن هوري کون اوجارا ، فصل بهار اب آئي ري ،
۳. کيعداس جس مل ملڪر ، هولي آن رچائي ري ،
سادو سب سبي خوش کيلن ، راه راه دم مچائي ري ،
شوق سي لب لب کون نظارا ، فصل بهار اب آئي ري ،
۴. بهال لال کي سب شهزادي ، هوري موج ازائي ري ،
گلاب داس گو بند گر ان گل ، جس سنگ ملي وڌائي ري ،

سائين غنيءَ جي وڙسي، هر سال، ڪراچيءَ ۾،
 ڏواڻي گهاٽ وقت، سندس مقبري تي ملهائي ويندي آهي.
 سڀيت وشداس جي شان ۾، سائين غنيءَ جي چيل،
 ڪلامن مان ڪي، هيٺ ڏجن ٿا:

نوهري (راگني ڀيلو)

(طرز: بتادي سڪي ڪون گلي گيو شام)
 —و ماڃهو والو آج برات آهي، آج برات آهي.

انٽرہ

۱. سري وشن جي ئي جنم لئي هيٺ، رت آئي جگ هيٺ لئي.
۲. لاهالچند گهر جو چندر مان نڪس، رين اڏاري گئي.
۳. نهالچند گهر اب لواتهن ٻاجهن، باجت ڍول ڪئي.
۴. ماڻڪ موٽي هندولن لاڳي، جهولت وشن ستي.
۵. ڪاڇڙ مڻ وشن اونار آيو، خوشيان مناوين سڀي.
۶. سنڌ سگل ڏک روڪ سي ڇوٽي، ڪتي جگت ڪي آهي.
۷. سائين غني چلو وشن دواڻي، مالگهو دان سهي.

نوهري (راگني ٽالنگ ڏور شيددي)

(طرز: ايڪ چتر لار ڪر ڪر سنگار)
 —ورا وشن شام جگ جگ مڻ لار،
 ٽولي ليڪ ڪام ڪئي صبح و شام،
 ٽولي هر ڪي نام ڏن ڏن مڻ ڏيندو.

موقعي تي، ٽيمائي وسين پر (متمارين واپڻو)، جتي ڪرو
پر هيس ۽ سيٽ ٺاهيندڙ جون سماڏيون آهن، هر
سال، شالدار ميلو لڳندو هو. مهلي تي، اعليٰ درجي جي
سنگيت ۽ راڳ جو پروگرام ٿيندو هو.

وشن سڀا جا شاعر، هندو ۽ مسلمان ٻئي هئا. اڪثر
ڪري، اردو پر شعر چوندا هئا. ڪڏهن، هندو ٻي
ٻي ٻڌا هئا ۽ هنديءَ پر ڪوٽائون چوندا هئا.

وشن سڀا جو مکيه ۽ مشهور شاعر، محمد عبدالغني صاحب
هو. سندس تخلص ”سائين غني“ هو. هي صاحب، پنهنجي
تخلص سان مشهور ۽ هڪڙو هو. اردو، پارسي ۽ عربي علمن
پر ماهر هو. صوفياڻي طبعيت جو سائين هو.

سن ۱۸۹۷ع ۾، ڪراچيءَ ۾ بليڪ جي لکري مرض منهن
ڪڍيو، ۽ ”سائين غني“ به مرض ۾ اچي جهليو.
کيس، سيٽ وڻنداس واري پليڪ اسپتال ۾ ڪڍائي آيا،
جتان شفا حاصل ٿيس. انهي بعد، سائين غني، سيٽ
وڻنداس جي حاضريءَ ۾ رهندو آيو. وشن سڀا جو
مکيه شاعر هو ۽ شالدار ڊانڪ پر، شاعرانسي طبعيت
آزمائي ڪندو هو. صوفي درويش نه اڳيئي هو. سيٽ
وڻنداس وٽان، ويدانت وديا مان هڪون ٿيائين.

سائين غنيءَ، اردوءَ ۾، وڏا ڪتاب لکيا، جن مان
”وشن گنج“ ۽ ”مثنوي عالم فيض“ مشهور آهن.
اهي ڪتاب، سيٽ وڻنداس، پنهنجي خرچ تي ڇپائي،
ادب جي شائقن کي سوکڙيءَ طور ڏنا.

ٺنڪيل هيون : ڇنت ۾، شيشي جا وڏا جهاز لٽڪيل هئا .
 زمين تي فرش وڇيل جن مٿان غالچا پٿارا ويندا هئا .
 هال جي وچ ۾، غالچن تي، گوليا ۽ سازيندڙ وغيره
 وهندا هئا . سامهون آرام ڪرسيون ۽ ٻن پاسن کان
 ڪرسيون لڳل هونديون هيون . راڳ مڪمل جو ڪم
 شروع ٿيندو هو . ٽن اوائل ۾، وشن سڀا جو شاعر، وشن
 گديج مان ڪي شعر پڙهندو هو يا ڪو ٽئون ٺاهيل
 شعر چوندو هو . الاهي ۽ بعد، سڀا ۾ ڪو ٻاهرئون شاعر
 آيل هوندو هو . ٽن هو صاحب، پنهنجي شاعري سان،
 سڀا کي وندرائيندو هو . جنهن بعد، هڪ شاعر جا
 ڇيڏا ڪلام پڻ اُچارڻ ۾ ايندا هئا . شاعريءَ جي دور بعد،
 راڳ، روپ جي مڪمل شروع ٿيندي هئي . گوليا، پنهنجي
 آلاپ سان، واه جي موج مچائيندا هئا . پڇاڙيءَ ۾، هجرو
 ٿيندو هو، جنهن ۾ نالهيون ڪچريون اچي لڳ ڪنديون
 هيون . وشن سڀا ۾ اچي، پنهنجو ٽن ڏيکاري، ڪاميابي
 حاصل ڪرڻ لاءِ، هر ڪا ڪچري سڏ ڪندي هئي .
 جنهنڪري اهڙو موقعو نصيب ٿيو، تنهنڪي چڻ پنهنجي ٽن جو
 سرٽيفڪيٽ ملي چڪو ۽ سندس ناماچار وڌي ويندو هو .
 ڪراچيءَ ۾، وشن سڀا جا دروازا هفتي ۾ ٻه ڏينهن،
 عام لاءِ کليل رهندا هئا . جن کي راڳ ۽ گائڻ جو شوق
 هوندو هو، سي اچي، لطف وٺندا هئا . اهڙيءَ طرح، سڀني
 پيڙهي تي، وشن سڀا جو پروگرام عام ماڻهن لاءِ پڻ ٿيندو هو .
 مالهو ۾، سندس باغ ۾، الب جي وڻ هيٺان ۽ وشن
 لکي، حيدرآباد ۾، ٻاک جي مندر هيٺ . هوليءَ جي

۴ سندن ڏاڍو دسف به هلندا هئا. هر رات جو، وشن
سڀا ۾، راڳ جي مڻڻ ۽ مڃڻو جاري ٿي ويندا هئا.
وشن سڀا ۽ وشن درٻار جو بهان، سڀيت سر ڀڄند جي
هينئين ڪافيءَ مان، چٽيءَ رات جو معلوم ٿئي.

ڪافي (سارنگ)

۱. وشدو ڪي درٻار ڪا، ڏرا بهان سڌو ٿو،
بهان سڌو ٿو، ڏرا سڀان سڌو ٿو.
۱. ٿاج ٺهري، شان اميري،
وشدو ڪي سرڪار ڪا، ڏرا بهان سڌو ٿو.
۲. موج مڙي من، اڇلي وشن جي،
مالڪ خود اسرار ڪا، ڏرا بهان سڌو ٿو.
۳. گالي اڇالي والي بهان هئي،
طبلچي هر ٿار ڪا، ڏرا بهان سڌو ٿو.
۴. ٿاج طوائف وه پي هئن موجود،
عجب خوش رفتار ڪا، ڏرا بهان سڌو ٿو.
۵. گولا گالا دوس وشن ڪا،
ڀٽن گوهر دار ڪا، ڏرا بهان سڌو ٿو.

ڪراچيءَ ۾، لکميداس سٿريت ۾، مڃڻي ويسندو
ٺارو ڀرسان، سندن رهن واري جاءِ ۾، هيٺ، هڪ
وڏو، ٺاهڪو ۽ سينگاريل ”وشن سڀا“ هال هـ. وـ
حال جون ديواريون، روغني رنگ سان، جهلڪا پيون
ڏينديون هيون. ڀٽن ۾، وڏيون مورتون ۽ شاهي آرسون

جڏهن سنگرن جي دربار کان موٽيو هو، تڏهن پنهنجي پنهان مان،
 پاڻ سان گڏ، هڪ لوجوان گويو: — وٺي آيو هو،
 جنهن جو نالو حادو خان هو. حادو خان سنگرن جي
 دربار ۾ گهاريندو هو ۽ ڪلايداسي ويچارن جو، مٿس ڪافي
 اثر ٿيل هو. هي، هڪ عمدو ڳائيندڙ ۽ گويو هو. ستار ۽
 سهڻي وچائي سگهندو هو. حادو خان جي پيءُ جو نالو
 احمد خان هو ۽ اصل فتح ڳڙھ، (امر نسر جي ڀرسان)،
 پنجاب جا ويٺل هئا.

حادو خان، سيٺ وشنداس وقت، زاندي ڏياري، کيس،
 مالهو ۽ ٻيا ڇانو، جنهن جو نالو سهندو خان هو. هي به،
 سيٺ وشنداس وقت، ٻنهي، وڏو ٿيو ۽ ٻنهي، سهندو خان،
 سيٺ وشنداس جي سڀا جو، هڪ سٺو شاعر، گويو ۽ ستار
 وڌائيندڙ هو. اٽڪل ڏهاڪو کن سال ٿيندا، جو هو، مخدوم
 صاحب، هالن وارن وقت، ڏياري ويو.

سيٺ وشنداس وقت، راڳ، روپ جي مڪملون، روزانو
 ٿينديون هيون. سنڌ ۾ ويندو هو، ته اتي به، راڳ، جي مڪمل
 چالو رهندي هئي. سندس يارنهن پيڙين تي، سنگيت
 ۽ مڃري لاءِ، دائمي بدو بست ٿيل هو. هر هندي وڏو
 هال هوندو هو، جنهن کي ”وشن سڀا“ ۽ ”راڳ مهل“
 سڏبو هو. گوين، ناچين ۽ سازيندڙن جي رهڻ لاءِ
 جدا جاءِ هوندي هئي، جنهن کي ”حادو خان واري ماڙي“
 نالو ڏال هو. گشت وقت، سيٺ وشنداس جو، پنهنجن
 پيڙين تي، وڃڻ ٿيندو هو. ساڻس گڏ، ”وشن سڀا“ جو
 ڇو سارو اٽالو، گوياء، ڪچرئون، سازيندڙ

ڈیوراج (دیو)

ڈیو کشن (دیو)

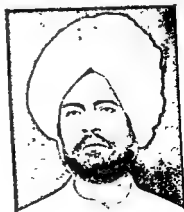
گسائین دیو

غوث دیو دیو اداس

جگومل سامنداس فوریا

حکیم میان غلام حیدر

ہادو خان احمد خان

پیارو خان

گاس خان

سینڈو خان ہادو خان

مبارک خان گاس خان

سنکیت جو ڪوڏيو

لنڊ پڻ کان، پتا جي سنگ ۾ رهڻ سبب، کائن وديا
۽ سنکيت جو، وشنداس تي اولهه اتر آهه. باغ بلاس
۾، ڪٿان ڪٿان جا سمن، مهائون ۽ درويش اچي
اهندا هئا. هري ڪيئن ۽ ٻين ٻارن جي ڏم لڳي پيئي
هو ادي هئي. کين ۽ ٻانهن ڏن جو مڙاڪو مڙو پيو
هوندو هو. لامور، کين ۽ کائن وديا جي ڪامل چالين
سان، چڱيءَ لهه وڃڻ ۾ اچڻ سبب، سينت وشنداس، کائن
وديا جو خاصو ڄاڻو ۽ ٻارو ٿي ويو.

سنگري سري ڪلايداس جن جي درٻار ۾ پڻ اعليٰ درجي
جا گویا، ڪوي ۽ شاعر ايندا هئا. سن، راک، روپ ۽
سنکيت جون مجلسون لڳيون رهنديون هيون. تنهن کان
سواءِ، درٻار ۾، لاج ۽ مڃرا پڻ ايندا هئا. ڪيترن لالهيون
ڪيترن ۽ لاجهن، پنهنجن ڏيکارڻ لاءِ، پڻ
درٻار ۾ اينديون هيون. انهي زماني ۾ اهڙو رواج هو.
سو، کائن وديا سان گڏ، لڙي ڪلا جي فن جي ڄاڻ ۾ سينت
وشنداس چڱيءَ طرز ۾ راتي.

اهي، لنڊ پڻ ۽ جوانيءَ جا اتر، توڙي تائين هليا. سنيت
وشنداس، سنڌ ديس ۾، راک ۽ سنکيت جي هندن کي (وڙ وٺارو
۽ همٿارو) ڪي، چوند ۽ لامور گویا، سدائين، وٽس پگهاردار
رهندا هئا.

پترو لامن جي سري ۾ ڏيکارڻو آهي، ته آءٌ روشن جو داس
 آهيان ۽ داس چٽو آهي ٻيليءَ يا ٻالهي کي. اوهين آيل
 صاحب چڻ ته روشن روپ آهيو. تنهن ڪري آءٌ سمجهان
 ٿو ته اوهان جو به داس آهيان. جهڪو مالپتر ڏاڍو اٿو، تنهن
 ۾ پلڻ پلايو اٿو. سڙ مون کي، الهيءَ کان به گهڻي خوشي
 ٿڌهين حاصل ٿيندي، جڏهين اوهين سڀ صاحب، الهن
 ڪل ٺهرائن جي وڃي پوريءَ طرح پيروي ڪندا.

”مولڪي گهڻي اميد آهي، ته جهڙي خوشيءَ ۽ چاهه سان
 اوهين صاحب آيا آهيو ۽ ستاري جي ڪم ۾ تڪليف ورتي
 اٿو، تهڙيءَ ئي ڪوشش ۽ امنگ سان، ضرور الهن ڪل
 ٺهرائن کان وڌيڪ ئي ستارو ڪندا.“

* * * *

سنه ۱۹۱۶ع ۾، سيٺ وشنداس ٻاران، نيون پنگتي هٿ
 روشن نگر هندو آباد ۾ کوٽايو ويو، جتي، ستارن جي راهه
 ۾ اڳتي وڌائي ويئي.

ستاري ۽ واڌاري جي ڏس ۾، سيٺ وشنداس جي لڳا
 ٿار ۽ اڻ ٿڪ ڪوششن، ليٽ هڻي هنڌ ڪيو. پاڻيپند قوم
 ۾، جو انقلاب ۽ ستارو پيدا ٿيو، اهو سڀ سندن اڄوڏي
 ۽ واڌاري مان ظاهر آهي. ”وشن وهنوارڪ اپديش“ هڪ
 ڪههها ثابت ٿيو، جنهن جي اثر سڀ قوم وڌيڪ سڪي ۽ آسودي
 ٿي، ته نڌي ۽ واپار ۾ ترقي ڪري، مشهور ٿي ۽ ناماچار
 حاصل ڪري سگهي.

سڀ پاڻر خوشحال گذاري، هميشه لاءِ شڪر گذار رهن،
۽ جوڪي سڌارا ٿي ويا آهن، تن جي بنياد جي قائمي
لاءِ هميشه جوش ۽ آڀاءُ رهن. ۵

مٿئين مابتر جي جواب ۾، سيڪ وسنداس، زباني جواب
ڏنو: جواب جو مختصر مضمون هي آهي:

”اوهان سڀني پنهنجائن جو آءٌ گهڻو شڪر گذار آهيان،
جو منهنجي موڪليل پٽن لاءِ ٿي، اوهين، سڀني پنهنجائن
جا صاحب، مڙهائي ڪري، پنهنجا ڪم ۽ ڏنڊا ڇڏي،
ٽڪلين وٺي، هتي اچي، هن سڌاري جي ڪم ۾
شريڪ ٿيا آهيو. اڀرندڙ آهي ته اتي ٽڪلين وٺڻ جو
گهڻو فائدو اوهان کي ملندو. اوهين، جوڪي مکيه مکيه
صاحب آيا آهيو، سي وڏي دولت ۽ طاقت وارا ماڻهو
آهيو. ڪي به گهٽ يا وڏي ريمائين ٽوڻي ڪري ٿا، ڪڇ
پکا پيا ڪري، منهنجي ڪار به پراڻهه نه آهي. پر جي لکيا
غريب ۽ گهٽ دولت وارا ماڻهو، اوهان صاحب جي آس
پاس ۾ آهن، هي اوهان جهڙن دولتمندن کي ڏسي، ڏک
سهيو، قرض ڪڍيو به سمون پوريون ڪن ٿا، جن جو، جي
شمار ڪجي ته، نه هڪ هڪ آيل جي پٺيان هزار کان به
وڌيڪ اهڙا گهٽ دولت وارا ماڻهو مولدا. تنهنجي ڀلي
ڪرڻ لاءِ اوهين آيا آهيو. ائين جو ڀلو ڪري وڃو ٿا،
نٿي ڪري، اهو اوهان آيلن صاحب جو وڏو پيچ ڇڪو، جنهن
جو ڦل اوهان کي اوس ملندو.“

”اوهان ڏها پالي، مابتر ۾، جوڪا منهنجي اڀيان لکي،
نٿي ڇو آءٌ جوڳو نه آهيان، جنهن کي، مون پنهنجن موڪلين

پتري لامن جي سري ۾ ڏيکارڻو آهي، ته آءٌ وشن جو داس
 آهيان ۽ داس چئبو آهي بهليءَ يا ٻانهي کي. اوهين آيل
 صاحب چڻ نه وشن روپ آهيو. تنهن ڪري آءٌ سمجهان
 ٿو ته اوهان جو به داس آهيان. جهڪو ماڻيتر ڏاڍو اٿو، تنهن
 ۾ پاڻ پلايو اٿو. ٻار مون کي، انهيءَ کان به گهڻي خوشي
 ٿڌهين حاصل ٿيندي، جڏهين اوهين سڀ صاحب، انهن
 ڪل ٺهرائن جي وڃي پوريءَ طرح پيروي ڪندا.

”مولڪي گهڻي اميد آهي، ته جهڙي خوشيءَ ۽ چاهه سان
 اوهين صاحب آيا آهيو ۽ ستاري جي ڪم ۾ تڪليف ورتي
 اٿو، تهڙيءَ ئي ڪوشش ۽ امنگ سان، ضرور انهن ڪل
 ٺهرائن کان وڌيڪ ئي ستارو ڪندا.“

* * * *

سنم ۱۹۱۶ع ۾، سيٺ وشنداس ٻاران ٽيون پنگتي هڙي
 وشن لنگر جهڙو آباد ۾ کولايو ويو، جتي، ستارن جي راهه
 ۾، اڳتي وڌائي ويئي.

ستاري ۽ واڌاري جي ڏس ۾، سيٺ وشنداس جي لڳا
 ٿار ۽ اڻ ٿڪ ڪوششن، ايت هڻي هنڌ ڪيو. پاڻي بند قوم
 ۾، جو انقلاب ۽ ستارو پيدا ٿيو، اهو سڀ سندن بهجودي
 ۽ واڌاري مان ظاهر آهي. ”وشن وهندوار ڪ اڀديش“ هڪ
 ڪمها ثابت ٿيو، جنهن جي اثر سبب قوم وڌيڪ سکي ۽ آسودي
 ٿي، ڏنڌي ۽ واپار ۾ ترقي ڪري، مشهور ۽ ناماچار
 حاصل ڪري سگهي.

سڀ ڀائر خوشحال گذاري، هميشه لاءِ شڪر گذار رهون،
۽ جهڪي سڌارا ٿي ويا آهن، تن جي بيمار جي ڦاٽي
لاءِ هميشه ڪوشش ۽ آڀاءُ ۾ رهون.

مٿين مابعد جي جواب ۾، سبب وڻندڙن، ذاتي جواب
ڏنو. جواب جو مختصر مضمون هي آهي:

”اوهان سڀني پڙهڻاڻن جو آءٌ گهڻو شڪر گذار آهيان،
جو مذهبي موڪليل پڌرنامي ٿي، اوهين، سڀني پڙهڻاڻن
جا صاحب، مهر ڀالي ڪري، پنهنجا ڪم ۽ ڏنڊا ڇڏي،
لکڻيون وٺي، هتي اچي، هن سڌاري جي ڪم ۾
شرڪ ٿيا آهيو. اميد آهي ته اهي لکيل، رابطو
گهڻو ڦاٽو اوهان کي ملندو. اوهين، جهڪي مڪم
صاحب آيا آهيو، سي وڏي دولت ۽ طاقت وارا ماڻهو
آهيو. ڪي نه گهٽ يا وڌ، ريتائتا ٿو ٿي ڪرائتا، خرچ
پڪا ٻيا ڪرائ، پنهنجي ڪار، پروا نه آهي، پر جي لکيا
ڌري ۽ گهٽ دولت وارا ماڻهو، اوهان صاحب جي آس
پاس ۾ آهن، هي اوهان جهڙن دولتمندن کي ڏسي، ڏک
سهيو، مرض ڪڍو نه رسون ڀوراون ڪن ٿا، هن جو، جي
شمار ڪڇي نه، نه هڪ هڪ ايل جي پنهان هزار کان نه
وڌيڪ اعزاز گهٽ دولت وارا ماڻهو هوندا. پنهنجي ڀلي
ڪرڻ لاءِ اوهين آيا آهيو. انهن جو ڀلو ڪري وڃو ٿا،
نهن ڪري، اهو اوهان آيلن صاحبن جو وڏو بد چئبو، جنهن
جو ڦل اوهان کي اوس ملندو.“

”اوهان ڏاڍا ڀالي، مابعد ۾، جهڪا مذهبي آيمان لکي،
پنهنجو آءٌ جوڳو نه آهيان، جيئن نه، مون پنهنجن موڪليل

پنگتي سڌاري جي راهه ۾

۴۷۳

هن پنگتي سڌاري جي ڪالفراس ۾ پاس ڪيل ٺهراءَ ۽ سڌارن لاءِ عملي قدم، سڀ ڪتابي صورت ۾، سهڻ ۽ وسنداس ٻارن، ڇپايا ۽ ورهايا ويا.

ڪالفراس ختم ٿيڻ بعد، جدا جدا پئڇڄاڻن جي ڪمن ۽ عيوضن ۽ سڀني آيلن ٻارن، سهڻ ۽ وسنداس کي هيٺيون مانيٽر ڏاڍو ويو:

”پوڄ سهڻ ۽ وسنداس صاحب، جن جي چرلن ۾، اسين گهڻي پريم سان نمشڪار ڪري، تمام شڪراڻو ٿا ڪريون ته اسين، هڪ حيدرآباد ۾ آيل پئڇڄاڻن ۽ ٻيا اسان جا سنڌ واسي ڏسي پائر، اجاڻن خرچن ۽ بي واجبي ڪريتن ڪري، يقين سان چئون ٿا ته جلد ئي اڳوڻي جهڙي حالت کي بهجي، سڀ طرح آرام ۽ لياقتن ۽ پرميشرن جي نام اچارڻ کان نه نراس رهي، دڪ پوڳيون ها. پر هي سوامي، اوهان اٺن اون سالن کان، پنهنجي همدو پائرن جي عزت جي ترقيءَ ۽ سڀ طرح جي بچاءَ لاءِ، جي ويچار ۽ اپاءَ ڪيا آهن ۽ جن ۾ هزارها روپيا خرچ ڪري وڌا اٿو ۽ پنهنجو بلڪل قيمت وارو وقت، ڏينهن جا ڏينهن، بلڪه مهينا ۽ سال، اسان ماڻهن کي سمجهائڻ ۾ فرمايا اٿو. اهڙيءَ طرح، اوهان صاحب، اسان ماڻهن لاءِ جي ٽڪليفون ورتيون آهن، سي پڌريون آهن، ته وڪرماجيت سمان، اوهان سري يـوڪ صاحب ۾ پڻ شارٽ ڪرڻ فرمايا آهن.“

”افسوس! اسان جا ڪوٽا پاڳ ۽ پوروڪ درڪرم، جن ڪرڪي، اسان هن کان اڳ، برابر طرح فائدو حاصل نه ڪيو. جيئن، ڪنهن منش کي آرام ڏيندڙ پڌارت ڏجن،

۾ آيا. وڏو مڙ ٿيو. هڪ ڀڳتي ڪاٺرلس ئي گذري،
ڪاٺرلس بعد، جدا جدا پشيعانن جا ۽ مڙ ۽ لهرائن
کي عمل ۾ آڻڻ جا بمصلاڪها ويا. اڇڙي ۽ ريس، سڌارن جي
دات ۾، وڪ وڌائي ويئي.

آڌاري لال پنکني ڪالٿراس بعد هندو سماج مان، ڪيترا
اهايا ۽ اڀلڪا رواج ۽ اسم بند ٿيڻ لڳا. ڇهن سالن بعد،
سماجڪ حالتن سڀ وري ۽ انهن ويچار ڪرڻ ۽
پرئال ڪرڻ لاءِ، ضروري سمجهيو ويو، ته وري نه پنکني
ڪالٿراس ڪولائي وڃي. اهو نه سمجهيو ٿي وار، نه
وڌيڪ سڌارن آڻڻ لاءِ، اڃا نه گذارش رهنل آهي.
سو سنه ۱۹۰۵ع ۾، حيدرآباد شهر جي اوڀر ۽ ڦليلي جي
اولهه پاسي، ”بلاڪ ڪانگن ڪاڏي“ واري جي ڪناري
تي، ٻي پنکني ڪالٿراس ڪونائڻ جو اعلان ڪيو ويو ۽
پنچائتن کي ٺهندون موڪليون ويون. سمورو هندوئسٽ
سٺ وڌنداس ڪيو. آيلن جي رهڻ لاءِ لائڊون اڏايون
وڃون ۽ ڪاڏي ٻيٽي جو انتظام رکيو ويو.

جدا جدا پنڌڄاڻن هاڻي، موضوع ۽ ٻاڻڻ آيا. صبح
۽ مڱهند جو، مڱڙ ۽ ڪاٺرس جو ڪاروبار هلندو هو،
جهڙي ٻهراڻ ٻڪا ٿيندا هئا، ان جي پيدائش تي لکنت به
ٿيندي ويندي هئي. رات جو، آيلن لاءِ وندر ۽ راجپ
روپ جو بزرگوار هلندو هو. ڪاٺرس ۲۱ ۽ ڪروڙي ۲۶
ٽائمن هلي ۽ ڪاميابيءَ سان ختم ٿي. سڌارن جي ٻه
ٽڙيءَ سان وڌيڪ لڳي ۽ زوردار رايو ٿيڻ لڳو. اهو زماني
حالتن آهي، قدم ٽپڻ ۾ ئي سهائب آهي.

”اسان جي سماج ۾، ٻيون به اهڙيون رسمون آهن، جي
 هماغه شرم ۽ ذرم کان بلڪل پري آهن ۽ ڪن ۾
 پئسي جي خرچ کان سواءِ اجائي تڪليف ۽ اجايو ڪوٺهڻو
 ڪرڻو ٻوندو آهي. انهن رسمن جو ڌيان، هن ڪتاب
 منجهان ٿيندو. اميد ته ويچاروان ۽ سمجهو ماڻهو
 قبول ڪندا ته اهي به صورت حال موجب ضرور ستارو
 ۽ لاهڻ گهرجن.“

”وشن وهنوار ڪا پديش“ چپائي وراهڻ مان، اها مراد
 اڻ ٿواب ٿي سگهي، ته عام جو، الهي مسئلي ڏانهن ڌيان
 ڇڪايو ويو ۽ ڪجهه قدر گهربل واڌو منڊل به پيدا ٿيو.
 انهي بعد، سهڻو وشنوار، پرچار لاءِ دوري ٿي اڪتو ڪوٺڙيءَ
 کان اڪي ۽ حيدرآباد کان ميرپور خاص ۽ ڪاٺ ۽
 حيدرآباد کان شهداد پور، ڪنڊيارو، مورو، نوشهروفيروز
 تعلقن ۾ چڪر هڻي، پنهنجائن ۽ عام ڀائرن سان لهه وچڙهه
 ۾ آيو ۽ پرچار ڪيائين. سهڻو وشنوار جي زوردار اثر
 هڻي هنڌ ڪهو. پنگتي ڏس ۾، سڻائو واڻ لڳڻ شروع
 ٿيو. اعلان ڪيو ويو، ته ايندڙ جهڙي ڇنڊ جي موقعي
 تي، اڏيري لال ٿي، ڪو پنگتي مهر به ٿيندو، جتي
 پنگتي ستارن لاءِ ڪارگر رٿون ۽ تجويزون سوچي، عمل ۾
 آنديون وينديون.

اڏيري لال ٿي، هر سال، وڏو ميلو لڳندو هو، جتي سنڌ
 ديس جي جدا جدا ڀاڱن مان، هزارن جي تعداد ۾ ڀائر
 اچي ميلي ۾ شريڪ ٿيندا هئا. هن دفعي، سال ۱۸۹۸ع
 ۾، سنڌ جي پنهنجائن جا مڪي ۽ عروضي، جهجهي تعداد

وهنوار ۾، پئسي جو ڪپ پوي ٿو ۽ ڪوبه وهنوار پئسي کان سواءِ نٿو هلي. ”

پئسو ڇا آهي ۽ ان بابت شاسترن ۾ ڇا چيل آهي، سو هيٺين بيتن مان ظاهر آهي. (بيت ڏسو صفحو ۳۷۶ تي) مگر افسوس آهي، ته اسان جي هندو پائرن مان گهڻا ڏيئي لهڻي، شاديءَ غمهيءَ وغيره وقت، پئسي ۾ خرچ ٿي سگهن ٿا شاستر جي آڳياڻن جو پالڻ بلڪل لڳا ڪن. انهن وقتن تي، وٽ کان ٻاهر، ايڏا خرچ ڪريو جنهن جنهن ڪري، منجهان گهڻا نه رڳو ’آله-ون‘ ۽ چاڙهيون، ڏت ڏهاري سومرا، جهڙي حالت ۾ ٿا رهن، پر انهن کي اڪثري قرض به ڪٽيو ٻڌو آهي ۽ قرض جهڙي قهري بلا آهي، سو هيٺين بيتن مان چڱيءَ طرح معلوم ٿيندو. (بيت ڏسو صفحو ۳۷۸ تي)

”سو ڪن جي، انهن قرضن ۾، ڪهڙي پوري ٿي ويندي آهي ۽ ڪن کي، قرض جي پيڙهڻن کان بچڻ لاءِ، بي هڪڙي لهائيت شرمناڪ ۽ مهاپاپ جهڙي هلت ڪرڻي پوندي آهي جو اهي ماڻهو نياڻين تان پئسو وٺندا آهن. جيتوڻيڪ چوڻا به آهن، ته جتي ڏي آهي ڏرم، اتي کاڌي آهي پاپ. انهن حالتن جي ڪري، هن منشا ڏيئي ۾، جيڪي آڳياڻون ۽ ڏرم پالڻا آهن، جنهن ڪري سک ملي ۽ جنم سڦل ٿئي، سي آڳياڻون ۽ ڏرم نه پالي ٿا سگهن، پر اڻڌو، مڻهن بيتن ۾ ڏيکاريل طرح طرح جا ڏک سهيو، پاپ جون ڀريون ٻڌيو، سنسار مان ٿو اڪرڻو پوين.“

لاءِ، سنڌ ۱۸۹۷ع ۾، ”وشن وهڊوارڪ ابد پش“ نالي، هڪ ڪتاب نيسار ڪيائون. ڪتاب ۾، چمرڻ کان مرڻ تائين، موقعن تي، جي رسمن ۽ رواج چالو هئا، تن جي نتيجي وار ايتار ڪئي ويئي ۽ گهريل سڌارا ڏسي ويا هئا. ”وشن وهڊوارڪ ابد پش“، ۱۲۴۳ صفحن جو ڪتاب، لئو نائپ ۽ سولهي مس ۾، پڇي پڇي شرح تي چٽائي، سنڌ پڙهڻن ۾ مشهور ڪيائون. هي ڪتاب، ۱۹ صدي جي پڇاڙي ۽ واري، سنڌ جي هندو سماج تي، ڪافي روشني ڏئي وڃي ۽ هڪ اوڻو اڻس آهي. گهريل سڌارن لاءِ، ڪارگر وايو منڊل پيدا ڪرڻ واسطي، اهو قدر نهايت ضروري، اهم ۽ مفيد هو. ڪتاب جي مهاڳ مان، هيٺيان ٽڪرا، سينت وشنواس جا سماجڪ ڏس ۾ خيال ۽ ويچار، چٽي ۽ پست طائر ٿا ڪن:

”ڏسجي ٿو ته هر ڪو مشڪل ڄاڻي ٿو. هي نه ڏسجي ٿو، ته سڪ منس کي ٿڌهه حاصل ٿو ٿئي، ٿڌهه هو پرميشور جي اکيان ڇو پالن ٿو ڪري. اهي آگاهون نه ڳڻيون آهن. پر هتي اسان کي، انهن جي لفظ هنن پنهنجن، جيئن ته پيشي ۽ ڪنهن ٻئي (رهت) ۽ رسمن جو ذڪر ڪرڻو آهي.“

”پندرو ڪهڙي شي آهي؟ ان لست ڪهڙيون آگاهون آهن؟ انهن جي نه پالڻ ڪري، ڪهڙيون خرابيون پيدا ٿيون آهن، سو هيٺين انهن مان معلوم ٿيندو.“

”سڀني کي خبر آهي، ته خوراڪ، پوشاڪ، اڇوي، شادي، آهي، تنگ لاموس، مهمانداري، ۽ سنساري

پنگتي سڌاري جي راهه ۾

ڏاڏي ۽ واپار لاءِ، موڙي ۽ جوهر دم ڪپ رهي ٿو. سماج جي اها حالت هئي، جو ڪٽنب ۾، ٻي شاديءَ جا ڪارج يا غميءَ جو موقعا ٿيا، نه اچين، انڪمن ۽ جذبن ريتين، رسمن ۽ رواجن کي منهن ڏيڻ ۾ ئي، موڙي چوڻدي ۽ موڙي ختم ٿي ويندي هئي. ڪن حالتن ۾، ڪهڙن کي قرض ڪڍي، ٻاهريون بندو رکڻو پوندو هو. انتهجو اهو ٿيندو هو، جو ڏاڏي ۽ واپار کي سخت شڪست اچي ويندي هئي ۽ هٿ وٺي، ڳڻتي، فڪر ۽ دڪم خريد ڪرڻ ۾ ايندا هئا.

ليڪ ۽ سباجهي دل، انسان ذات کي، دڪم ۽ درد ۾ هڻندو پسي، ارزش ۾ اچي ويندي آهي ۽ انهن ڏکڻ ۽ ڏکڻ جي ڪارڻن کي دور ڪرڻ ۾، هر ڪا ڪوشش وندي آهي. سهڻ ۽ شينداس، انهي ڏس ۾، پوريءَ ريت پروڙيو ۽ محسوس ڪيو، ته پائڻ کي، انهن ڏکڻاڪ حالتن کان اچڻ، ۽ ترقي ۽ واڌاري ڪرڻ لاءِ بلڪل ضروري هو، ته هو، سماج ڪرسمن ۽ ڪريٽين جي شڪار بڻجڻ کان باز اچن.

الهي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، اوائلي ۽ ضروري قدم هو، ته سماج جي چالو رواجن ۽ رسمن جو اولهو ايماس ڪجي. هن صاحب اهو ايماس ڪيو ۽ زماني آهر گهريل غير قارون ۽ درستيون به سوچيون. آدرشي لحاظ کان ضروري هو، ته ريتين ۽ رسمن ۾، جهڙي قدر سادگي اچي سگهي، اوتري آڻجي. الهي قدم کي عملي جامو پهرائڻ

ٻڌڪٿي راتين ۽ رومن سان، اڪثر ڪري، سندس ٻارن ۽
 وهر ڳنڍيل رهن ٿا، جنهن ڪري، سماج جو وڏو حصو،
 سندن ۽ ڀرومن وس ٿي، هلندڙ رواجن ۾ درستيون
 آڻڻ لاءِ ٺاهڻ نه رهندو آهي. اها به حقيقت آهي، ته
 نهايت ۽ ٻڌڪٿي ۾ شاهوڪار، هلنديءَ ۽ ٻڌنديءَ وارا،
 اڪهين رومن ۽ اڻلڳن رواجن کي جهٽي ڀوڻ ۾ ۽
 هٿ ڦاڙ ڪرڻ ۾، نظر وٺندا آهن. نتيجو اهو
 اڪرندو آهي، جو انهن کي ٿسي، انڊي، هسٽي، وارا،
 ٻڌهجي وقت کان ٻاهر ڪڍ ڪري، پاڻ کي اوهي ۾
 وجهندا آهن.

سٺ وشنواس، ٻڌهجي زماني ۾، هڪ وڏي
 هسٽي هو. زبردست ٿڌي ۽ واپار سبب، شاهوڪارن
 ۾ سندس گهڻي هلندي هئي. سڌا ۽ ڪير جي عالم
 آشڪار ڪاروائين سبب، عام ۾ نه اڳيئي ٻارو هو.
 سڳورن کان روحاني ڳيان پرايو هئائون. اهي سڀ ڳالهون،
 سندس رهڻ ۽ رهندا آهن. هي صاحب، اهڙي مشڪل
 ڪار، ۾، گهڻي قدر ڪاميابي حاصل ڪري سگهيو.

اها تاريخي حقيقت آهي، ته انگريزن جي حڪومت ۾،
 سنڌ جي هندن کي، وڌيڪَ ڌرمي آزادي حاصل ٿي،
 واپار ۽ ٿڌي ۾ ترقي ڪرڻ جا ڪن وڏا وجه، ملڻ ۽ مٿن
 اڳيون بندشون، اٽڪون ۽ مشڪلاتون نه رهيون. عامل
 طبقو نه سرڪاري اوزارن ۾ لڳل رهيو. باقي پائيند ۽
 واپاري درجو ڏيئون ڏيئون، ٿڌي ۽ ڪرڻ ڪار
 ۾ وڌڻ لڳا ۽ ترقي ڪرڻ لڳا.

پڻگتي سڌاري جي راهه ۾

ڪجا ذمہداري، نيڪداري ۽ واپار ۽ ڪجا پڻگتي سڌارو. ٻئي صفا نرالون ۽ الوڪيون ڳالهيون آهن. ذميدار، نيڪدار ۽ واپاريءَ جو ڪيتر ئي پنهنجو. انهن جي جنجالن ۽ جهڳهڻن ۾ انسان، رات ڏينهن، ايتري قدر رڌل ۽ مڪو ٿو رهي، جو سندس چت ۾ پنهنجي ڪرت ۽ مطلب کان سواءِ ٻي ڳالهه ڪٿان ٿي اچي؟ پڻگتي سڌاري جو ڪيتر، ڪا سولي سڌري وٽ نه آهي، جو هر ڪو: اهي ٻڙ ۾ پير پائي سگهي! اها ڪا ڦٽل چاٽين وٽ نه آهي، جتان هلڻ لاءِ هر ڪو سڌ ڪري! اهو پنهنجو نهايت اڻالڳو ۽ پنهنجو آهي، جنهن جي راهه ۾ اهو لاهيون ۽ ڇاڙهيون آهن. هڪ عملي ميدان آهي، جنهن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ همڪ، حوصلي ۽ زبردست اخلاقي طاقت جي ضرورت آهي.

سهڻ وڻنداس، پڻگتي ڪيتر ۾ ٻڙ پير پائو ۽ سر ٽوڙ ڪوشش وٺي، پاڻ پتوڙيو. سماجڪ سڌاري لاءِ زبردست آدم ۽ لڳا ٽاڙ مڪنت ۽ اورچائيءَ جي ضرورت آهي. اوائل ۾ عام ماڻهن کي، سڌارن جي ضرورت محسوس ڪرائڻي آهي ۽ پوءِ عمل ڪرڻ لاءِ کين همٿائڻو آهي. سماج ۾ اهڙو واڌو ۽ تبديل پيدا ڪرڻو آهي، جو سڌاري جي ڏس ۾ قدم کڻڻ سان، هر ڪو فخر ۽ ناز جي ڳالهه سمجهي.

۱. هو صاحب، پنهنجي وقت جي، هڪ لائائي شخصيت هو.
 هر مصيبت ۽ هر گشت واپسي، انسان ذات
 جي ڏکڻ کي دور ڪرڻ ۽ سندن حالتن کي بهتر ڪرڻ
 جي راءِ ۾، جنهن اڌار دلي ۽ دليريءَ سان، يقيني جي
 اوت ڪئي ۽ خرچ ڪيا، سي سندس ماما سميت واپار ۽
 چوڻيون، اکر ۾ اکر، سڄيون ٿا ٿاڀ ڪن ۽ جي:

”آوي، آزاد، ون، سي، لا آوي، لا پرواهه هئي،“

* * * *

”مامت ڪن دي ٿاڀ هئي، دختر ڪمان دي ڀڻ هئي،
 ڏن سو حرور زال ساڏي، هر ليهڪي شاهه هئي.“
 ۸۵ ورهين جي هجڻ جي آخرين ڏن لائين، ماما
 حو شاهه ٿي رهيو. اهايم دراهديءَ سان، لڪ ڪمن ۾،
 ماما اڏاڻائين. اهڙيءَ ريت ماما اڏاڻ ٿاڀ، دل، چڪر،
 همڪ ۽ حوصلو ڪڍي. اهي غور وڃي ڪارناما، اعلى
 ۽ اوج سالن جون وڏي آهڻ، لاشڪ، سبڪ وشداس
 هڪ مهاڀر هو.

جي ڪيان وڏن پراڻڪار جي ڪمن لاءِ شڪر گذاري ٿو ظاهر ڪريان. سندس سڄاوت جا بيشمار ڪم، جي عالم آشڪار آهن ۽ جن جي ڪري ئي، ساري ملڪ ۾، سڀيت وڻنداس جو وڏو جس ۽ لامچار ٿيو آهي، سي ذري پري ظاهر ڪرڻ گهرجن، ته ڀل، ٻيا به عبرت پرائين.

”هن مها پاڙي لڙائي جي ڪنن زماني ۾، جڏهن، ٻيا ٻيا ٽن مهڙين ۽ ڪنو ڪن، ٿڏهن، سڀيت وڻنداس پاڻ ٻيو خير جي ڪمن ۾، ڪشاده دل ۽ سان خرچ ڪري.“

”سند ۾ رڳو، اهوئي هڪڙو سڀيت آهي، جنهن جو نالو، هر وقت، سڄاوت جي ڪمن ڪري، سڀ کان وڌيڪ سڀني ملڪن ۾، مشهور ٿيو آهي. هي صاحب، اهي خير جا ڪم، هميشه، پاڻمرادو ۽ پنهنجي مرضي ۽ موافق ڪندو آهي. سند ملڪ جي شاهوڪارن کي، سڀيت وڻنداس جو مثال وٺڻ گهرجي.“

هاڻ ڏسبو، ته سڀيت وڻنداس، ۲۰ ورهين کان ۸۵ ورهين تائين، پنهنجي زندگي ۽ جي ۶۵ سالن ۾، سڄاوت ۽ پراڻڪار جي راهه ۾، نهايت عهريت انگيز ڪم ڪري ڏيکاريا. زمينداري ۽ نيڪي-داري ۽ ٿڌي ۽ واپار جون ذميواريون هموار ڪندي، هن صاحب، انسان ذات جي شيوا ۽ خدمت ۾، جا دلچسپي، جاکوڙ ۽ درياهه، دلي ڏيکاري، سا عهريت ۾ وجهندڙ حقيقت آهي. ڪشت ۽ مشڪلات ويلي، جڏهن انسانيت جي نازڪ ۽ نفيس ڳڻن جي آزمائش ۽ پرڪ جو عهدو موقعو ايندو آهي، ٿڏهن سڀيت وڻنداس، ٻين کان گوء ڪڍي، ثابت ڪري ڏيکاريو،

جاري رکيو ويو، ته اهڙو وايو منڊل رهي، جو مصيبت ۾ ٻيل
السان ڏاڪ، پنهنجن ڏکڻ کي هلڪو ڪري سمجهي. ٻيا
ار سهنج ڪري، سٺ وڌنداس وڻجاري سان وڏوڙ ڪيو.
سٺ وڌنداس پاران، وڻن لڳ ۾، دائمي ڍاڳ ٿي،
هڪ ڏکڻ کوليو ويو، جتان سستي اڳو ٿي اڃا وڪڻڻ
۾ آيو. هڪ مسافر خانو پڻ ٻڌايو. سنه ۱۹۱۶ع ۾، هڪ
پرائمري سکول ۽ هڪ نيريائي اسپتال ڪولڻ جو
پروڙ ڪيو ويو. سکول دوان، ٻارن کي مفت تعليم
ڏيڻ جو ۽ اسپتال وسيلي، مفت دوا درمل ۽ علاج جا انتظام
رٿا ويا. سکول ۽ اسپتال ڪولڻ جو پروڙ، ۱۰ اپريل
۱۹۱۶ع تي، انهي وقت جي ڪمشنر صاحب، مسٽر
ڊاڪٽر ايڇ. ٽيوڪس ڪم. ۾ موقعي تي، وڻن لڳ ۾،
هڪ شالدار جاسو ڪيو ويو. جاسي ۾، هيدرآباد ۽ سنڌ
جي پڻيچائين جا مڪي ۽ مڪو ماڻهو، جاس، مڇسٽريٽ ۽
وڪيل ۽ سڀني ٻار ۽ مير ۽ سڀنيون اهي شراڪ ٿيا.

پروڙ جي رسم ادا ڪندي ۽ ٿر ۾ جو سلسلو جاري
رکندي، ڪمشنر صاحب چيو ته:

”مان، راءِ بهادر سٺ وڌنداس کي مبارڪبادي ٿو ڏيان،
جو جهڙوڪ، هن وقت، ۷۳ ورهين جي عمر جو آهي،
ٿڌهين ۾، کيس سرپر، مهر ۽ سخا جي ڪمن ۾ اعزازي ٿي
ڏيان، جهڙوڪن کان اڳ ۲۵ ورهه ٿيا ها، جڏهن پنهنجي
سائس ٻهريون سڃاڻپ ٿي هئي. آءٌ حوالن ٿو ته اها بشتي
۽ سڃاڻپ، کيس آڏ کان، ايشوري ڪري ٿا سان ملي آهي.“
”پڇاڙي ۾، وري به، مان راءِ بهادر سٺ وڌنداس

ايدلجي رستمجي جي وينتيءَ تي، سينت وشنداس، ڪدم،
 اڃا انبار موڪلي ڏنا ۽ سستي اگهن تي وڪڻي، عام
 لوڪن سان وڏو سهنج ڪيو. الاهي قدم سبب، سينت
 صاحب کي ڪافي مالي نقصان پهتو. احمد اکر مهواسپاڻي،
 سينت وشنداس جي شالدار قربانيءَ ۽ سخاوت کي
 سارھائي ٿي ۽ اوچ ڪاريءَ لاءِ ڏانهن ٿي ڏني.

* * * *

سنه ۱۹۰۹ع کان، سينت وشنداس جو، وشن اکر، حيدرآباد
 ۾، چڱو وقت رهڻ ٿيندو هو. حيدرآباد ۾، عام لوڪن جي
 سهنج، سڌاري ۽ پلي لاءِ، لنڊا وڏا ڪم، سدائين
 سندس ڏيان لهندا هئا. ۽ هي صاحب، هميشه پنهنجي
 شاهڻي ڀاڱ ۾، انهن جي پورائي ڪندو هو.

سال ۱۹۱۴ع جي پوئين مهينن ۾، حيدرآباد ۾ پليگ
 جي بيماري پيدا ٿي. ماڻهن ۾ ٿرڻو پئجي ويو ۽ پاڇ
 ٿي. هواند ۽ هلنديءَ وارا نه ڪيڏانهن ڪيڏانهن
 اڪري، حيدرآباد کان هليا ويا. صفيد پوش ۽ غريب
 ويچارا ڪيڏانهن وڃن؟ سينت وشنداس، وشن اکر جون
 جايون، انهن لاءِ کولي ڇڏيون. ڪهترائي ڪٽنب سمائجي
 ويا. ايون به لائيدون اڏايون ويون. وشن اکر ۾، اسپتال
 ٻڌائي، جنهن دواران، مصيبت ۾ پيل انسان جي
 دوا درمل ڪئي ويندي. سستي اڃا جو دوڪان کوليو
 ويو، جتان هواند وارا، اڃا خريد ڪري، پنهنجو گذران ڪري
 سگهن. غريبن لاءِ، مفت اڃا جو بندوبست پڻ رکيو ويو.
 وشن اکر ۾، ڇهن ڀاڱ ۽ راڳ روپ ساندهم

حضور جن پنهنجي ڪيل الطافن سان، اسان غريبن جي هر طرح سان، ايتري قدر برگهور ۽ سهيل ڪرڻ فرمائي هئي، جا ڪن حالتن ۾، هولد ٻيءَ به پنهنجي اولاد سان نه ڪري سگهي ۽ جنهنجو بيان، جيترو به لکجي، نيترو ٿورو آهي.

”اهڙو مڪدوس وقت هو، جنهن ۾ سڳا عزيز به هڪ ٻئي کان دور پئي پڳا ۽ ڪو ڪنهن کي ڪم نٿي آيو. اهڙي ڪنن سمي ۾، اوهان، ذرمانا ڏانار، پرش اچي، بهارين جالن جي پالدا ۽ رکيا ڪئي، جا ڳالهه ”اظهر من الشمس“ آهي.“

”اسين يقين سان چئون ٿا، ته اهڙي سخت وقت ۾، جيڪڏهن صاحب جن، اسان مسڪينن سان، ايتري همدردي ۽ خير خواهي نه ڪرڻ فرمائين ها، ته خبر نه آهي، ته اسان جو ڪهڙو حال ٿئي ها! پر اسانجي سڄي مالڪ ڪو عرض اولايو، جو توهان جهڙي مرد هيج هلي اچي، غريبن ۽ الاائن کي آپدا ڪال کان بچايو. ....“

”اڄ ڪالهه، ڏسجي ٿو، ته هن زماني جا، اڪثر ماڻهو خود غرضي ۽ ڪي بهار وڃائڻ ٿا. پر سائينجن جي وجود ۾، انهيءَ خود غرضي جي ڀر ۾ ڪانهي. پنهنجو ان من ڏن ٿريءَ تي رکيو، مسڪينن ۽ الاائن جي پلي لاءِ، ايتري قدر، ادم ۽ جهد ڪرڻ فرمايو ٿا، جو پنهنجن ڪارخانن جا لکين ڪم ٽٽا ڪريو، پر اٻڪار ۽ خير خراهيءَ جي ڪمن ۾، جانفشاني، تڪليف ۽ هرج سهڻ پاڻ گوار ڪري، (رفاه عام) عام جو پلو چاهيو ٿا، جنهنجو ورنه، هن لائق زبان جي

غريبن ڪيا شڪر خالق خدا،
 ٿيا دعاگو وشنيداس سيٺ.
 جهن پورهيت کي نه پورهيو ملو،
 ٿهن ڪم لڳايو وشنيداس سيٺ.
 ڪراچيءَ مان جهڪي ويا کي آهن،
 ڏاڍو خرچ ٿيو وشنيداس سيٺ.
 گهوان ٿي هنجي در کان خدا يا سدا،
 رهي شاد سرهو وشنيداس سيٺ.
 عمر خضر جي ڪر عطا خالص،
 وڌي شال نالو وشنيداس سيٺ.
 سندس بخت چاڪر ۽ دولت غلام،
 هجي مال گوار وشنيداس سيٺ.
 گهري احمد هر دم خدا کان دعا،
 هتم سر تي ساڻو وشنيداس سيٺ.

۱۸۹۸ع ۾، ڪوٽڙيءَ شهر ۾، پليگ ٻيٽي. سيٺ وشنيداس
 اتي به ڪراچيءَ وانگر، حالتن کي منهن ڏنو. پليگ اسپتال
 جاري ڪيائون ۽ ٻيا به سڀ مهين ڪيائون. ڪوٽڙي لاسون
 هي، جنسي، دل وٺي ڇڏيائون.

ڪوٽڙي لاسون تي، سيٺ وشنيداس هي ڪارنامو
 ڏنو، اولهه اتر ڏو. انهن ۳۰ جولاءِ ۱۸۹۹ع ۾، سيٺ
 وشنيداس کي مائٽر ڏنو. مائٽر مان ڪي ٽڪرا هٿيان آهر
 ”اسين ڪوٽڙيءَ جا رهندڙ، ساندهن جي خدمت
 آندس ۾، گهڻي آدب ۽ ڏاڍي خوشيءَ سان ظاهر ٿا ڪريون
 نه ڪڏهن ۱۸۹۸ع ۾، هت اچس پليگ ٻيٽر پائو هو، ڪڏهن

سهاڱو سڄي خلق خالق کي ڏي،
 مهاڱو خريدارو وڻنداس سڀ.
 جڏهين ڪو ڪراچي ۽ ۽ ٽاجر نه هو،
 ٿڌهين ڀروسو هو وڻنداس سڀ.
 ڪروڙين ڪمائي ڪندڙ مون ڏٺا،
 سهي سر تي ٿوڻو وڻنداس سڀ.
 نه ڏيندو ڪڏهين ان کي ٿوڻو خدا،
 هميشه ڪمايو وڻنداس سڀ.
 فقط ان اٿي ۾ مدد ڪهائين ڇا؟
 ڪرم ڪيا هزار وڻنداس سڀ.
 ڪرم ڪين ڪنهن قوم تي خاص هو،
 سڀني تي ڪرم ڪيو وڻنداس سڀ.
 سڄي خلق خالق جي خوشنود ٿي،
 ٿيا سڀ دعاگو وڻنداس سڀ.
 جڏهين ملڪ ۾ مرض منجهوس نه و،
 ٿڌهين مهربان هو وڻنداس سڀ.
 ڪري خرچ زر ڪهائين خاص هسپتال،
 علاج مرض ڪيو وڻنداس سڀ.
 رڪي ڊاڪٽر ۽ نه اوڪر گهڻا،
 مريضن بچاءُ ٿيو وڻنداس سڀ.
 دوا مفت ۾ نه به سڀ ڪڇ ڏاڻو،
 وڇاڻو ۽ ڪاڏو وڻنداس سڀ.
 ٻئي وقت سانجهي صبح کي غريب،
 ڏانهن ٿي ڪاڻو وڻنداس سڀ.

س. ۱۸۹۷ ۽ ۱۸۹۸ع جي، ٻن سالن واري عرصي جي
ڪنن سمي ۾، سيڪ وشنڊاس، جنهن دليري ۽ درياهه دليءَ
سان، ڪراچي نواسين جي خدمت ڪئي، انهن ڪارنامن کي
دهرائيندي، جسم ۾ هڪ عجب قسم جي ارزش ٻڌا ٿيو
وڃي. زبان مان، نبي اختيار، هي لفظ نڪرن ٿا ته ”لاشڪ،
سيڪ وشنڊاس هڪ متاڏار مڙس هو.“

عام لوڪن جي مسڪلاتن ۽ مصيبتن کي گهٽائڻ ۽ دور
ڪرڻ ۾، جا قرباني ۽ عملي همدردی سيڪ وشنڊاس
ڏيکاري، تن جو احساس ۽ ذڪر، الهي وقت جي اصرارن ۾
ٿيندو رهيو. اهڙو اظهار، ڪيترن شاهن-ون پٺ،
سنڌي اوڙي اورو اولين ۾، پنهنجن ڪلامن ۾ ڪيو.
همنون غزل، مولائي احمد خان صاحب اوروڻگ زاده جو
حوڙيل آهي. هو صاحب، الهي وقت، مدرسه ال اسلام ڪراچيءَ
جي سنڌي پرائڊ جو، انڪٽنگ هيڊ ماستر هو.

هتي شال سرهو وشنڊاس سيڪ،
رهي غم کان آجو وشنڊاس سيڪ.
غرامن جو شوقوار سخيءَ الدور،
سفاوت ۾ ٻڌو وشنڊاس سيڪ،
سفاوت ۾ اهڙو ٻيو ڪون ٿيو،
سخي آهي جهڙو وشنڊاس سيڪ.
سندس دور جو دريان عالم سولهي،
چوان حال ڪهڙو وشنڊاس سيڪ.
ڪري حال ۾ ڪهل غريب اٿي،
ڪيو ان سهاڻو وشنڊاس سيڪ.

سھانگو سڄي خالق خالق کي ڏي،
 مهاڳو خريدو وڃنداس سھت.
 جڏھن ڪو ڪراچيءَ ۾ ٽاجر لاءِ هو،
 لڏھن ڀروسو هو وڃنداس سھت.
 ڪروڙين ڪمائي ڪندڙ مون ڏٺا،
 سھي سر تي ٿوڻو وڃنداس سھت.
 اھ ڏيندو ڪڏھن ان کي ٿوڻو خدا،
 هميشه ڪمايو وڃنداس سھت.
 فقط ان اٿي ۾ مدد ڪمائين ڇا؟
 ڪرم ڪيا هزار وڃنداس سھت.
 ڪرم ڪين ڪنھن قوم تي خاص هو،
 سڀني تي ڪرم ڪيو وڃنداس سھت.
 سڄي خالق خالق جي خوشنود ٿي،
 ٿيا سڀ دعاگو وڃنداس سھت.
 جڏھن مالڪ ۾ مرض مھروس ٿيو،
 لڏھن مھربان هو وڃنداس سھت.
 ڪري خرچ زر ڪمائين خاص هسپتال،
 علاج مرض ڪيو وڃنداس سھت.
 رڪي ڊاڪٽر ۽ اھ اوڪر گھڻا،
 مريضن اچاءُ ٿيو وڃنداس سھت.
 دوا مفت ۾ ٻيو اھ سڀ ڪڇ ڏاڍو،
 وڃاڻو ۽ ڪاڏو وڃنداس سھت.
 ٻئي وقت سانجھي صبح کي غريب،
 ڏٺائين ٿي ڪالو وڃنداس سھت.

ڪلارڪ هوس ۽ سيمڪ هرچند راءِ نامور وڪيل ۽ مونسپل ڪائونسلر.
ڪراچي صدر ۽ ميمڊ عبدالغني نالي هڪ حڪمران هوندو هو.
هي صاحب اردو، فارسي ۽ عربي علمن ۾ ماهر هو. صوفي
خبالن جو هو ۽ هڪ درويش هو. عبدالغني هڪ وڏو
شاعر به هو ۽ سندس تفصيل ”سائين غني“ هو. هي
سائين به، اچي پليگ جي مرض ۾ چاليو. کيس به
سيمڪ وشنواس جي اسپتال ۾ ڪٽائي آيا. ڏٺي ۽ ڇي دها
مان شفا حاصل ٿيس. پوءِ نه سائين غني، سيمڪ وشنواس جي
حاضريءَ ۾ رهڻ لڳو. ويدانت جو گمان ٻڌائين.
سيمڪ وشنواس جي ٻولي ۽ سخاوت جي ڪارنامن کي،
پنهنجي ڪلام ۾، خوب دهرائائين. هڪ ڪلام ۾ چئي ٿو:

جسدم وشن ڪي فيض ڪا درياهه روان هوا،
جنگل ٻي خاردار چمن گل نشان هوا.
خائست ڪي آرزو ڪي هر اڪ حوض ارغئي،
ابر ڪرم وشن ڪا جو باران نشان هوا.
ظلمات غم سي خاتم دل حدڪي ٿي سياهه،
فيض وشن الهون ڪي ٿي مهر جان هوا.
ٿا ڪس غضب ڪا قهق ڪ ملتا نه ٿا الائج،
وشتو ڪا لنگر ايسي هي وقت آروان هوا.
مرض ويا نموءِ مهر خدا ڪي نوح،
وشتو هي ڪا وه سم شفا فيض جان هوا.
مد مرچا اسي ڌرمي وشن داس رنگ وشن
جاري سخن هر اک ڪي ٿي سر زبان هوا.

سائين غدي بدوره ڪلچڪ جهان ڪي پيچ،
 وشنو ڪي مثل ڪوئي نه فياض جان هوا.
 پليگ جي وقت ۾، شهر جي حالت نهايت عجيب ٿي
 ويئي. ڪيترن سارا گهر، هميشه لاء بند ٿي ويا. گهڻا دوڪاندار،
 شهر ڇڏي پڇي ويا. عام ماڻهن کي، گذران لاء، شهرن ملڻ
 مشڪل ٿي پيون. مهانگائي به زبردست ٿي پئي.
 سپت وشداس، مانجهي مڙس بڻجي، انهن مسئلن کي
 به حل ڪيو. شهر جي جدا جدا ڀاڱن، جهڙوڪ: جهوا
 مارڪيت، لي مارڪيت، ڪاريدور، راجپور لائين،
 گاڏي ڪاٺي، صدر ۽ ڪهاڙي ۾، سيڌي پاڌي،
 ڪائين ڪوٺان ۽ ٻين ضروري شين جا، پنهنجا دوڪان
 ڪولاي، جتي سستن اگهن ۾، اهي شهرن مهس ڪيون ويون.
 اهڙيءَ ريت، عام لوڪن جي مالڪ پيڙا، گهڻي قدر، دور
 ٿي ۽ سندن دل ٽان بوجو هلاڪو ٿيو.

لاواڻي ۽ گاڏي پھتي جا دوڪان، ڇڏا پاڏا وڃي
 ٻچا هئا. ڪيترن سارن لاء، کاڌو وٺي ڪاٺ مسئلو ٿي پيو.
 سپت وشداس پاران، ڪن هندن تي لنگر جاري ٿيا، جتان
 ڪوبه بندو، نه وٺي، روئي مفت ڪاٺي ٿي سگهيو.

سن ۱۸۹۸ع ۾، پليگ جي لڳري مرض، نهايت قهري
 روپ اختيار ڪيو ۽ اڳين سال جي ڀيٽ ۾، وڌيڪ قاتل
 ثابت ٿيو. سپت وشداس، هن سال به، گذريل سال وانگر،
 همٿ جي ڪم ڪشي، پاڻ ملهاريو. پليگ اسپتال جاري
 رکيائين. عام لوڪن لاء، اڳئين سال وارا، ساڳيا سهنج
 قائم ڪيائين.

ڪلارڪ هوس ۽ سيمڪ هر چند راءِ لامور وڪول ۽ ميونسپل ڪائونسلر.
ڪراچي صدر ۾، محمد عبدالغني نالي هڪ حڪير رهندو هو.
هي صاحب اردو، فارسي ۽ عربي علمن ۾ ماهر هو. صوفي
خبالن جو هو ۽ هڪ درويش هو. عبدالغني هڪ وڏو
شاعر به هو ۽ سندس تخلص ”سائين غني“ هو. هي
سائين به اچي پايگ جي مرض ۾ چاليو. کيس به
سيمڪ وشنيداس جي اسپتال ۾ ڪٽائي آيا. ڏٺي ۽ ڇي دها
سان شفا حاصل نيس. پوءِ نه سائين غني، سيمڪ وشنيداس جي
حاضريءَ ۾ رهڻ لڳو. ويدانت جو گمان پرايائين.
سيمڪ وشنيداس جي پريائي ۽ سخاوت جي ڪارنامن کي،
پنهنجي ڪلام ۾ خوب دهرابوائس. هڪ ڪلام ۾ چئي ٿو:

جدم وشن کي فيض ڪا درياءُ روان هوا،
حنڪل ٻي خاردار چمن گل نشان هوا.
خاليت کي آرزو ڪي هر ايڪ حوض ۾ ٿئي،
ان ڪرم وشن ڪا جو باران نشان هوا.
طلحات غم سي خالءِ دل ڇڏي ٿي سهار،
فيض وشن الهون ڪي ٿئي مهر جان هوا.
ٿا ڪس غضب ڪا قحط ڪ ملتا نه ٿا اناج،
وشو ڪا لنگر ابي هي وقت آروان هوا.
مرض وها لاهو تهر خدا کي نهچ،
وشو هي ڪا وه بيت شفا فيض حان هوا.
عد مرحا اتي ڌرمي وشن داس رنگ وشن،
خاري ستن هر اک کي ٻي سر زبان هوا.

پهت ڀاڙو نه هـو۔ هر ڪنهن کي اسپتال ۾ داخل ڪيو ويندو هو۔ اسپتال جي ڏيک رڳو ۽ ايمان جي سار سنڀال، سينت وشنڊاس جو پائيتو، سينت ڪيشوڊاس، ۽ پٽ، سينت هرچندراء، لت نيم سان، هر صبح ۽ شام، اچي لهندا هئا۔ مالڪ جي مهر سان، گهڻي سچي اسپتال مان، شفا حاصل ڪري سگهيا۔

مهراج رڳو چند رنچند، ڪراچي ميونسپالٽي جي اڳئين چيف آفيسر، سينت هرچندراء جي هڪ ورسِيءَ جي موقعي تي، پنهنجي تقرير ۾، الھي پليگ اسپتال جو ذڪر ڪندي، هڪ شخصي آزمودي جو بيان ڪيو۔ جي: ”۱۸۹۷ع واري پھرين پليگ جي لکري مرض ۾، منهنجي گھر جا ٻہ ڀائي بک ٿي چڪا هئا۔ الھيءَ بعد، مان بہ، پليگ ۾ جهلجي پيس۔ مون کي، سينت وشنڊاس جي پليگ اسپتال ۾ ڪٺائي آيا۔ الھي وقت ۾، ڪوہ سچو يا مت مانت، پنهنجي ساهه جي ڏپ کان، مريض جي ويجهو اچڻ نہ چاهيندو هو۔ پر، سينت هرچندراء، لت نيم سان، صبح ۽ شام، اسپتال ۾ ايندو هو ۽ مريضن کي ڏسندو هو۔ سينت هرچندراء پنهنجي ڪمري ۾ آيو۔ ڪت وٺي اچي، سڀاڄي ٻوليءَ ۽ ل وٺندڙ ڀاڱي ۾، مون کي ڪن ۾ چيو تہ، ”رڳو چند، منهن ۾ قسم جي تڪليف هجي نہ ٿڌاء۔ مان هر دم ضرر آهيان“۔ الھن، پري پريال ۽ مٿن ٻولن، منهنجي جسم ۾ پھريون ڀيرو آڻي ۽ آڻ ڏينھون لندڙ و ويس۔ ان وقت ۾، مان ميونسپالٽيءَ ۾

پای، وای ایجا، مگو مگوون چو به این لیگو. انسان
 گهانی ددر مگري اورو. اهوژي آلفا وای ۴ سگت
 سینی، سیمک وشداس، مصممب بر پیل، دکی انسان
 سان (اروسد ساند گنسی، پدهتی شادار ۴ اعلی
 شاداس چو اورو دلو.

پای بر وولن ای علاج لاه، سرکار پازان، سول اسپتال
 وچو دای، او سرکاری پکاردار کمر کمدژن بر،
 اهلرلی، ۴ اورو باو انا الگ عدم پدا هاه، لهدکری،
 سول اسپتال بر، علاج سرانگ کان، هو کدهن چوک ای اراو.
 اسر، دوی دس کی به دهن گنار هو ۴ علاج کرائی
 اسل، سوری ۴ لایمی عو، سیمک وشداس کان وچو
 به لرو، دویچی سرج لی، اناک اسپتال بر یا ککالین،
 اسپتال سوسی سوری کاروبسار لاه، داکتر نظرم
 دلو مگو واده، مو ساند، پدهتی ولف بر، کراچی
 مو، پدهو ۴ قابل نامکو عو. انا اسپتال، سر پوی کواو
 بر، وشی انازی، پوسان، کولی وشی.

اسپتال بر، پداون گاه، به سکتون عیون، فرسون،
 پزگی ۴ ندها شاداسو عککو، عیو ککیل عه. کادی
 دلی، سکوکی آتی ۴ روا توپل عو عویو بندوبست
 عو، پدهن سار سواد، سیدل بر، پزیر یاه ۴ شردا عو
 وچو دلدل مو پدهو عو، عو ککین لاه، عو عو عو
 بر، مالچ مو دلی مگو وشی عو، شام پده چو شرو

وهي؟ ڪڏهن سندس ٻارن، مالهوءَ ۽ ڪوٺڙيءَ ۾، اناج جا دوڪان ڪوليا ويا، جتي، سستي اڳهه تي، اناج ميسر ڪيو ويو. ٻين جي ڪاٺن ۾، جيڪي، جهنگلن جي ڪاٺن جا ٺيڪا هئس، تن تي، غريبن ۽ مسڪينن کي، مفت پاسون ڪڍي ڏنائين، ته ڀل آهي، ڪاٺيون ڪري، بازار ۾ وڪڻي، پنهنجو گذارن ڪري سگهن. انسانن جي اهڙي ڏکي حالت، ته گگدام جالورن ۽ ڀورن سان ڪهڙو وٺل وهيو هوندو؟ ويچارن گگدامن جي جان بچائڻ ۽ مسڪينن مالدارن جي مشڪلات مٽائڻ خاطر ڀورن جي چرچ لاءِ، پنهنجيءَ جڏن ۾، مفت پاسون ڏنائين. اهڙيءَ ريت، ويچارن، غريب ۽ مسڪينن ڪوهستانين سان، پنهنجو وڙ ڪري، چڱيءَ ريت، پنهنجا هٿ ٺاريائين.

ٿر پارڪر ضلع جي ٿر ايراضيءَ ۾، ميگهه ديوتا جي مهر نه ٿيڻ سبب، سوڪ ٿي ويندي هئي ۽ ڏڪر منهن ڪڍندو هو. ته سيٺ وشنداس ٻارن، الهه ايراضيءَ ۾، سستي اناج جا دوڪان ڪوليا ويندا هئا. غريبن ۽ اوائن کي، اناج مفت ڏيڻ ۾ ايندو هو.

سنه ۱۸۹۷ع ۾، ڪراچي شهر ۾، پهريون دفعو، پليگ جي انگري مرض منهن ڪڍيو. انسان ذات سان، جنسي، وٺل مڃي ويو. سخت ڪال جو وڻو هو. ماڻهو سخت هراس هٿ اچي ويا. هراس ۾ هيسيل انسان، سڌ ٻڌ به وڃائي وينا. پاڻ واري، پاڻل ٻڌجي، هيڏانهن هوڏانهن پڇڻ لڳا. خود غرضيءَ جو الذ، ابتر قدر ڄاڻجي ويو، جو ڪهڙا ته پنهنجا گهر ٻار ۽ پيارا عزيز به

اهڙي شهر دل ۽ دلهر انسان ۾، هڪ سڀا جهڙي ۽ سدوري
دل موجود هئي. درياھ، دلي نه ڪو هن کان سڪي!
سندس دل درخت جي دستور هئي. چئن شاھ صاحب
فرمايو آهي:

”دل ڪو درخت جي دستور.“

چارپ لڳي، ڇڪا چئن، ميرا ۽ ٻيو ٻيو،

ڪهاڙو لڳي ڪوڪ نه ڪري، درد نه رکي سر،

وڊ بندڙ سان وار نه رکي، لڙي ٻيئي ڪري چور،

ٻاڙ ڄلائي ڇاڻو ڪري، لت الهيءَ تي اور،

سرنهون شاھ لطيف چوي، حاصل ٿي حضور.“

روز ۽ رڙه جي ڪارنامن ۾، پنهنجن رڙن ۽ لوڪن،
هارين لارين سان، سندس هلڪا اهايم شالدار هئي.
حسي، سندن دليون وٺي ڇڏيندو هو. اهي به سندس خاڪن
ٻاڙ ڦهلائڻ ڪرڻ ۾، هڪٻئي حاصر هوندا هئا. ذات پات جي
پٺڀاڙ کان آجڻو هو. جو وٽس آيو سو اڳتيو. اڪليف
۽ مشڪلات وٺي، بدن ڪنهن پٺڀاڙ جي، انسان ذات
جي خدمت ڪرڻ ۾، هر دم تيار ۽ اڳرو ٿيندو هو.
اهوئي سبب هو، جو سڀڪ وشداس عام لوڪن، غلامن ۽ مسڪين
۾ تمام پيارو هو.

هڪ دفعي، مهال ڪوهستان ۾، ڪي سال ساندھ،
برسات ڪا، پيئي. ڪوهستاني سخت مشڪلات ۾ اچي
ويا. اڳتي ڏکڻ ڏٺل ۽ ويتر هي قدرعت جو ڦهرو. سندن
گزارن، اهايت ڏکيو ٿي پيو. وشداس، ڪيئن مات ڪري.

سڌاوت جو سائين

سيٽ وڌنداس، پنهنجي واپار، ڌنڌي ۽ ڪرت ڪار ۾
ويو ڏينهن وڌندو، ويجهندو ۽ ترقي ڪندو. جلد ئي،
هڪ وڏو شاهوڪار بڻجي پيو. سندس ڪٽنب، پڄن
پيڙهين کان، شاهوڪاريءَ سبب اڳي هڪ ڪارو هو. سڀ
ڪين سهنيون ڪري سڏيندا هئا. پر، سيٽ وڌنداس پر
رهون ڪسڙ ويو. سندس نالي جي هڪ چوڌاري چوڌار
پڪڙجي ويئي. انهن سڀني ڳالهين جو مکيه راز هو، سندس
اعليٰ درجي جي طبيعت، رهت ۽ هلت چلت. اهو سڀ
ستڱرن جي سکيا، اپڊيش ۽ گمان جو اثر هو.

دراجيءَ ريت، جڏهن ڪو انسان، پئسي ۾ وڌيڪ
واڌارو ۽ ترقي ڪرڻ لڳندو آهي، ته منجهس، آپ سوار ٿيڻي
۽ خود غرضيءَ جا جزا زور ڀرڻ لڳندا آهن ۽ کائڻ، السائيت جا
لاڙڪ ۽ نفيس ڳڻ موڪلائڻ لڳندا آهن. ورلي، ڪي
سائينءَ جا سنواريا، مايا جي ست جهلي سگهندا آهن.
باقي، هر ڪو، مايا ساگر جي وهڪ ۾ لهوارو وهڻ شروع
ڪندو آهي. سيٽ وڌنداس جو، مايا نسبت، اهوئي
چوڻ هو ته ”هم ٿيڪي شاهه هئي.“ سو، مايا جو
شاهه بڻجي، مايا ساگر جي وهڪ جي ست سهي، اوڀارو هلي،
سفاوت جي راهه ۾، خوب خرچ ڪندو هو.

۽ ٺارڻ سان، سندن ورتاءُ بالڪل سٺو هوندو هو. ڪڏهن به کين ڪلف نه ڏانهن ۽ اڪو اچائي. ٻئي ڪهاڻين. خراب سال ٿيندا هئا، ته سندن سڀ ڪٿون ۽ قرض معاف ڪري ڇڏيندو هو ۽ ٿين سڀ سندن حساب ڪتاب رکندو هو. ٻيچ ۽ ٻورو ٻڳو به مفت ڏيندو هون. کين، اولاد بهان، سهالهندو هو. هاري ٺاري سڀ مسلمان هوندا هئا. سندن ڪيترن ڏانهن هيون. سڀڪ وشنداس کي، سڀني ڄاڻاڻا ڏانهن ۽ سندن ڪٽنب جو احوال، زبان تي ياد هوندا هئا. گهٽ ئي اڪولندو هو ۽ هارين سان ملاقات ڪندو هو، نه ساڻن خوب وهائون ڪندو هو. سندن ڏک، سور ۽ اهنج، لهايت صبر ۽ تحمل سان سٽندو هو ۽ انهن کي دور ڪرڻ به هرڪا ڪوشش وٺندو هو. هاري ٺاري، سڀڪ وشنداس ٿان، الهار پيا ويندا هئا.

اهڙي ۽ دٻي، سڀڪ وشنداس، غريبن ۽ مسڪينن به لهايت پيارو هو.

خرچ سان ڪيائين.

انهي واقعي بعد، سھت وشداس پنھنجو ھيڊ ڪوارٽر ڪراچيءَ ۾ رکڻ جو فيصلو ڪيو. دمڪشيءَ جي بيماريءَ سبب خشڪ هوا ۾ رھڻ لاءِ حيدرآباد ۾ رھڻ جو ارادو ڪيائين.

سو سنہ ۱۹۰۸ع ۾، حيدرآباد ۽ ڦليلي جي وچ ۾ ھڪ باغ، سروري نمبر ۸۱ خريد ڪيائين، جنھن جو نالو وشن لنگر رکيائين. ۱۹۰۹ع ۾، وشن لنگر ۾، ڪپھ جي پريس ۽ جنگ فڪٽري اڀريا ڪيائين. وشن لنگر ۾، ڪم ڪندڙن جي لاءِ رھڻ جون جاءِون ۽ پنھنجي رھڻ لاءِ ھڪ بنگلو اڏايائين. پريس ۽ فڪٽري کولڻ جو مھورت، انھي وقت جي حيدرآباد جي ڪليڪٽر، مسٽر سيل ڪيو. مسٽر سيل ”وشن لنگر“ نالي نسل ڪرڻ جي پٺ منظوري ڏني. وشن لنگر ڏينھون ڏينھن آباد ٿيڻ لڳو ۽ سھت وشداس پاران، ڪنھن جي ڪمن جو پٺ خاصو مزڪز بڻيو.

انهي بعد، بابھ ۾ (ضلع لاڙڪاڻي)، سارين ۽ چانورن جو ڪارخانو، الجڻ سميت، وڌائين. ڪپھ جو ڪارخانو، ۽ چانورن جي الجڻ نواب شاھ شھر ۾ اڀريا ڪيائين. پھر، ھڪ لنڊو ڪارخانو ڪپھ جو ۽ چانورن چڙڻ ۽ جوش ڏيڻ جو ڪارخانو، پنھنجي جنم آستان مالجهوءَ ۾ شروع ڪيائين.

سندس زمينداري اٽڪل اٺ هزار ايڪڙ ھئي، جنھن مان، گھڻي زمين نان پراج تعلقن ۾ ھئي. ھارين

خرچ سان ڪهائين.

انهي واقعي بعد، سھت وشداس پنھنجو ھيڊ ڪوارٽر ڪراچي ۽
پرڪٽ جو فيصلاو ڪيو. ڏهڪشيءَ جي ايماريءَ سبب خشڪ
هوا ۾ رھڻ لاءِ حيدرآباد ۾ رھڻ جو ارادو ڪيائين.

سو سنہ ۱۹۰۸ع ۾، حيدرآباد ۽ قليلي جي وچ ۾،
ھڪ باغ، سروري نمبر ۸۱، ڪرڍ ڪيائين، جنھن جو نالو
وشن لگر رکيائين. ۱۹۰۹ع ۾، وشن لگر ۾، ڪچھ جي
پريس ۽ جنگ فڪٽري اڀيا ڪيائين. وشن لگر ۾،
ڪم ڪندڙن جي لاءِ رھڻ جون جاءِون
۽ پنھنجي رھڻ لاءِ ھڪ بنگلو اڏايائين. پريس ۽
فڪٽري کولڻ جو مھورت، الھي وقت جي حيدرآباد
جي ڪليڪٽر، مسٽر سيل ڪيو. مسٽر سيل، ”وشن لگر“
نالي تسليم ڪرڻ جي پٺ منظوري ڏني. وشن لگر ڏينھن
ڏينھن آباد ٿيڻ لڳو ۽ سھت وشداس پاران، ڪھن جي ڪمن جو پٺ
خاصو مرڪز بڻيو.

الھي بعد، بابھ ۾ (ضلع لاڙڪاڻي)، سارين
چانورن جو ڪارخانو، الجڻ سميت، وڌائين. ڪچھ
جو ڪارخانو، ۽ چانورن جي الجڻ نواب شاھ شھر ۾ اڀيا
ڪيائين. ٻنھن ۾ ھڪ لنڊو ڪارخانو ڪچھ جو ۽ چانورن
چڙڻ ۽ جوش ڏيڻ جو ڪارخانو، پنھنجي جنم آستان مالجهوءَ
۾ شروع ڪيائين.

سندس ذميداري اٽڪل اٺ هزار ايڪڙ ھئي،
جنھن مان، گھڻي زمين نان براج تعلقن ۾ ھئي. هارين

۽ ڪيئي بندر ٽائين، اينديون وينديون هيون. مال جي آمدني، روالڪي ۽ مسافرن جي آمد رفت ڏاڍي ٿيندي هئي. واپار به چڱو هلندو هو. سٺ وشداس جي ڪالين ۽ ڪوئٽن لاءِ بندر به ڪوٺري هو، جتي بيلن مان، درياھ رستي، مال سندس اتران ۾ ڪڍي ايندو هو ۽ لهندو هو. ڪالين ۽ ڪوئٽا، ڪوٺريءَ مان، واپاري رستي، ڪراچيءَ لاءِ روالا ٿيندا هئا.

ماڃهوءَ لڳ، وشن لڪر ۾، قنبن ٽائڻ جو ڪارخانو هلندو هو، جو سنه ۱۸۸۴ع ۾ چالو ڪيو ويو هو. سنه ۱۹۰۸ع جي حواليءَ مهيني ۾، ماڃهوءَ طرف سٺ ورسائون اينيون. حملن مان، وڏيون نهون ۽ ملهه زور شور سان وهڻ لڳا. درياھ جي به سٺ اُٿل ٿي. انهيءَ ٻوڏ ۾، ماڃهوءَ جو سڪول، پوريس چائري ۽ وشن لڪر جو سڄو سارو ڳوٺ ٻڏي ويو. وشن لڪر صفا پاڻيءَ هيٺ اچڻ سبب، سٺ وشداس جو گهڻو نقصان ٿيو. قنبن جو ڪارخانو صفا لاس ٿي ويو. ڪيترا سارا قيمتي ڪاغذ پٽ ۽ دستاويز وغيره، سڀ اڙهي ويا. انهيءَ کان سواءِ، ٻيو به گهڻوئي نقصان ٿيو. انهن حالتن کي ڏسندي ئي، پنهنجي شخصي نقصان جي ڳالهه کي پاسيرو رکي، سٺ وشداس، اوائل ۾، عام اوڪن جي آمدجن ۽ مشڪلاتن جو ويچار ڪيو. پنهنجي ڪم ڪندڙن جي اتالي کي، ڪهارن بند ڪرڻ جو حڪم ڪيائين، جو آمد رفت ۾ وڏي انگ ٿي پئي هئي ۽ وانهڙن جي ٻڏي وڃڻ جو وڏو خطرو هو. اهو سڀ ڪم پنهنجي

سيٺ وشنداس جون ڏنگهون ٻڙ هيون، جي ايران،
عربستان، ڪيٽي بندر، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بمبئي ۽
ملهار وغيره کان مال آڻينديون ۽ ٺينديون هيون.

سنه ۱۹۰۶ع ۾، بندر روڊ تي، ڊيسوهال جي
سامهون، مابدوي والا بلڊاڪ لڳ، هڪ وڏي ۽ شاهي
بلڊاڪ اڏائي وئي. الاهي وقت ۾، اڃا جو ڏاڏو
تمام وڏي ويو هو. اڃا جي منڊي، ڊيسوهال جي ويجهو،
ايوچاليءَ ۾ هئي. سو اڃا جي ڪم ڪار لاءِ، ڪوئي ۽
گدام ٺهين جاءِ ۾ کڻي آيا. باقي، ڪوئلن، ڪاٺين ۽
ڊاگين جو ڪم ڪار، لڪمهداس سٽريٽ واري جاءِ ۾
ٿيندو رهيو.

هيٺائين، ڪٽنب جا پاڻي مائجهو ۽ رهندا هئا.
سنه ۱۹۰۰ع ۾، مائجهو ۾ ڪارا پيئي. الاهيءَ سبب،
ڪٽنب جا پاڻي، مائجهو مان لڏي ڪراچي ۾ آيا
۽ هميشه لاءِ، ڪراچيءَ ۾ گهر ڪري رهي پيا.
سيٺ وشنداس کي دم جو حساب هو. ڪراچيءَ جي
گهميل هوا پاء ڪاڻ پوندي هئس. تنهنڪري، سال جو
وڏو عرصو، ڪوٽڙيءَ ۽ مائجهو ۾ گذاريندو هو.

ڪوٽڙيءَ ۾، سيٺ وشنداس جو وڏو ڪارخانو هو ۽ ڏنڊي
جو ٻڙ وڏو مرڪز هو. الاهي زماني ۾، ڪوٽڙي هڪ
وڏي اسٽيشن هئي. ريلوي وارن جو، هتي وڏو
ورڪشاپ هو ۽ سندن وڏو اٿاڻو رهندو هو. تنهن کانسواءِ،
ڪوٽڙي هڪ وڏو بندر هو. هتان، سوين ٻيڙيون، سکر

سيو ڪرم يوگي

سيٺ وشنداس جون ڏنگيون ٻنڀ هيون، جي ايران
عربستان، ڪيٽي بندر، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، امبئي
ملهار وغيره کان مال آڻينديون ۽ ٺهنديون هيون.

سنه ۱۹۰۶ع ۾، بندر روڊ تي، ڊينسوهال جي
سامهون، ماڊوي والا بلڊنگ لڳ، هڪ وڏي ۽ شاهي
بلڊنگ اڏائي ويئي. الهی وقت ۾، الڄ جو ڏنڊو
تمام وڏي ويو هو. انڄ جي منڊي، ڊينسوهال جي ويجهو،
ليوڇالي ۾ هئي. سو الڄ جي ڪم ڪار لاءِ، ڪوئي ۽
ڪدام نئين جاءِ ۾ کڻي آيا. باقي، ڪوٽلن، ڪاٺين ۽
ڏنگين جو ڪم ڪار، لڪميداس ستريت واري جاءِ ۾
ٿيندو رهيو.

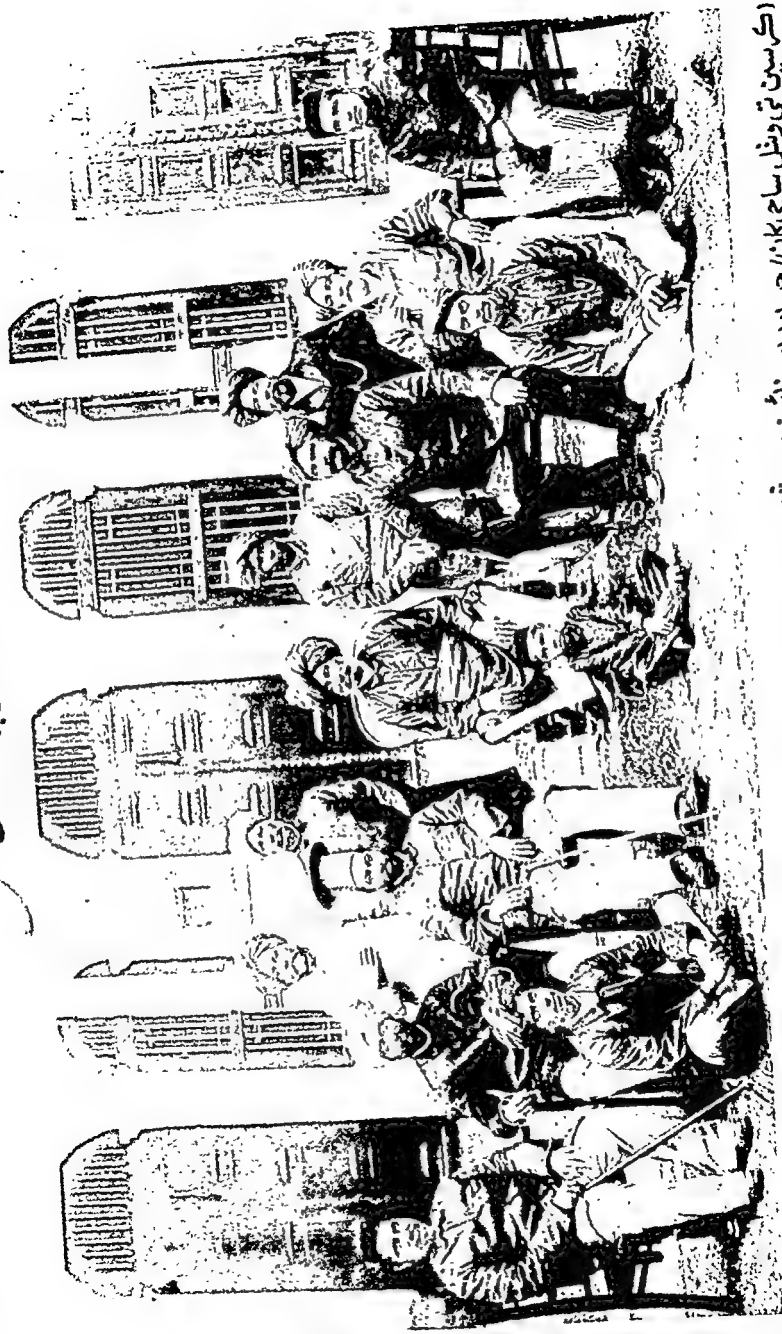
هيٺائين، ڪٽنب جا ڀائي مائجهو ۾ رهندا هئا.
سنه ۱۹۰۰ع ۾، مائجهو ۾ ڪارا ٻيٽي. الهی سبب،
ڪٽنب جا ڀائي، مائجهو مان لڏي ڪراچي ۾ آيا
۽ هميشه لاءِ، ڪراچي ۾ گهر ڪري رهي پيا.
سيٺ وشنداس کي دم جو حساب هو. ڪراچي جي
گهميل هوا پاء ڪاڻ پوندي هئس. تنهنڪري، سال جو
وڏو عرصو، ڪوٽڙي ۽ مائجهو ۾ گذاريندو هو.

ڪوٽڙي ۾، سيٺ وشنداس جو وڏو ڪارخانو هو ۽ ڏنڊي
جو ٻنڀ وڏو مرڪز هو. الهی زماني ۾، ڪوٽڙي هڪ
ڏي اسٽيشن هئي. ريلوي وارن جو، هتي وڏو
ڪشاپ هو ۽ سندن وڏو اٺاڻو رهندو هو. تنهن کانسواءِ،
۽ وڏو بندر هو. هتان، سوين ٻيڙيون، سکر

3. 19. 1. 1961

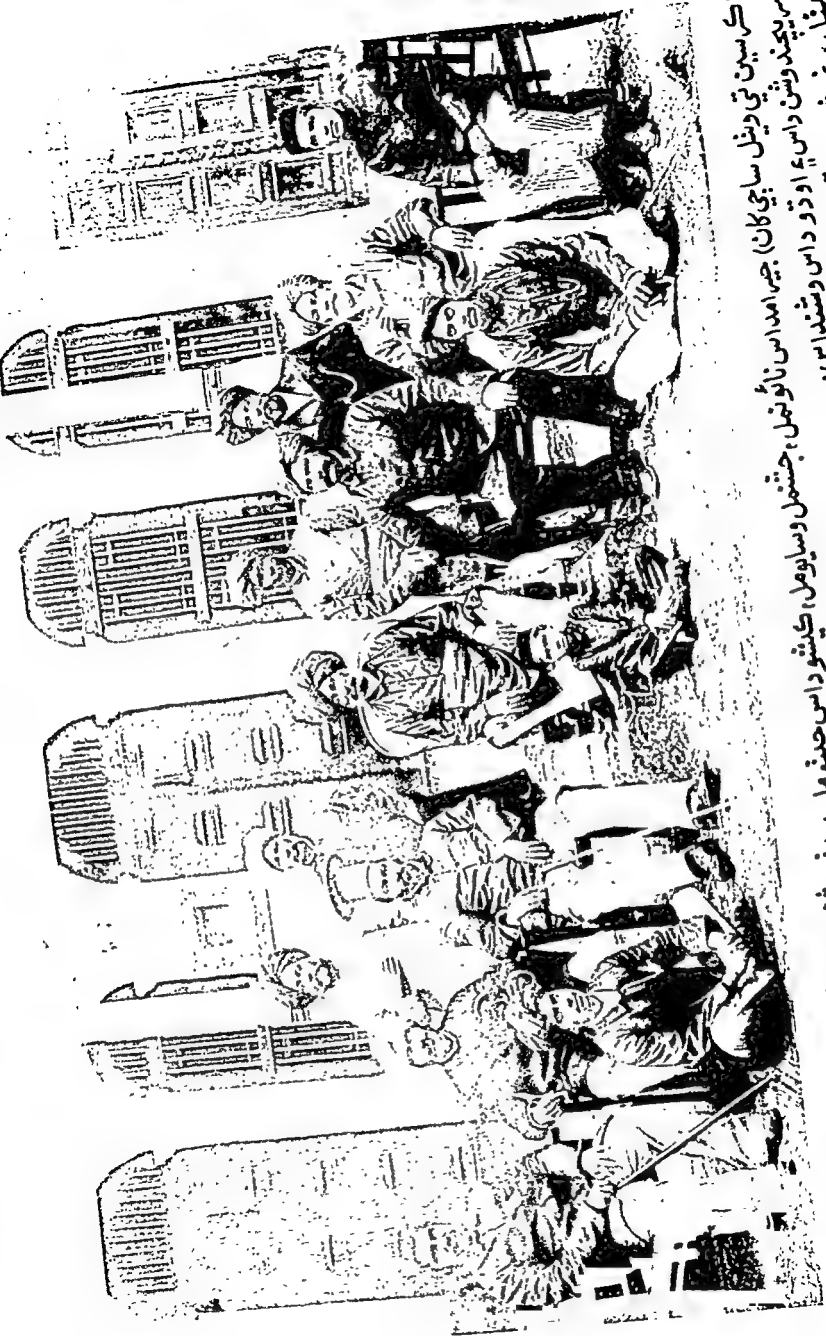
اكر سين تي وينل ساڄي کان، جبر امداس ناٿونل، جشمول وسايلول، ڪيشو داس چينو مل، سينٽ وشن داس تھالڪند، ھر چند براڊ وشن، داس
سريچند وشن داس ۽ اوڌو داس وشن داس.

گهٽ ٻڌي واري. انهن سڀني ڪري، مشهور صاحب جو
اهو ڪم ڪار ڇڏي، اچي وري پنهنجي وسائين.

پنهنجي زندگي ۽ ڪرمت ڪار ڪي لڳي ويو.
امين جا مقاما ۽ ڪالن جا لڪا ڪٽڻ لڳو. مالڪ
جي مٿس وڏي مهر ٿيندي رهي ۽ ڪجهه سالن
۾، هڪ وڏو واپاري، زميندار ۽ ٺهڪيدار بڻجي ويو.
خاوس جو نه سائين هو. چڱن ۽ لهڪ ڪمن ۾ درياهه
دليءَ سان خرچ ڪندو هو. اهي ڪري سندس لالو
سڄيءَ سنڌ ۾ وڃي وارو.

سنه ۱۸۶۹ع ۾، ڪراچيءَ ۾ ڪرلي کولياڻين. اها
ڪولي، ڪاريدار ٿي، پوليس گهات جي پوسان هئي.
ڪرليءَ ٿي، اناج، ڪاڻين ۽ ڪوئلن جو، ٻڏو واپار هلندو
هو. اهو سڀ مال، سنڌ مان، ڪراچيءَ ايندو هو. تنهن
کان سواءِ، انهن ڪيترن زميندارن جو اناج ۽ مال، وڪامڻ
لاه، ڪراچيءَ ٿي اچڻ لڳو ۽ ڪميشن ايجنسيءَ جو وڏو
ڪم ڪلي پيو.

سنه ۱۸۹۶ع ۾، مهري ويدو ٿاڻو پوسان، لکمنداس
استريت ۾، گورڊنداس مارڪيٽ لڳ، هڪ عالیشان
جاء ٺهرايائين، جا پنهنجي زماني ۾، هڪ شاندار
عمارت ٿي لڳي. ڪاريدار واري ڪوئي ڪڇي ٿيڻ
جاء ۾ آئي. اناج جا گدام قافلي واري سراءِ ۾ رکيا ويا.
گدام سوراڙ ٿي هئڻ. قافلي واري سراءِ واري زمين ٿي،
هن وقت، سنڌ مدرسي جو شاندار ڪول آهي.

کرسین تی ویش ساچی کان، جیرامداس ناٹوئل، جشمل و سالیومل، کیشو داس جینومل، سیٹ وشداس نقالکند، هم چند راء و
سرچند وشن داس، او دو داس وشداس.
نفل، غوث دیو، دیو کشن دیو، آلو دیو.

سڄو ڪرم يوگي

لڳ، ڀڳ ٻار نهن مهينن جي عرصي بعد، سنگرن کان اپديش وٺي، آسپس ڀرائي، سيٺ وشنداس وطن وريو ۽ مانجهوءَ ۾ اچي، پتا جن جي چران ۾ سڀس لمانئي، آسپس ورتائين.

سيٺ وشنداس سڄو گيان پرايو هو. اهوئي سبب هو جو هو، رواجي طرح، ٻين سنتن ۽ ساڌن واري جيوت گهارڻ ڪارڻ هر دم تيار آيو هو. جي اهڙي جهوت اختيار ڪري ها، ته جهجهي تعداد ۾ سندس ڇيلا ۽ مرید اڻڄڻي پون ها. پر ڀڳتن ۽ سنتن رابست، سندس خيال ۽ ويچار بلڪل ارالا هئا. ڇي ڀڳت اهو آهي جو دنيا جي ڀون کان گت يعني ڀار ٿيو هجي. جنهن ڀار سڃاڻو هجي ۽ پنهنجي اندر ۾ جهاني ڀائي، پريتم کي ڀار ۾ پسيو هجي. ۽ سنت اهو آهي، جو انتهائين سلامت روپ ٿي رهيو هجي ۽ جنهن جي اندر مان، اڳيان ۽ اود يا ڪري ويا هجن.

وشنداس جي ويچارن اوسار، سڄا ڀڳت آهي آهن، جي اڪي ٻڌي ۽ اڪي ٻڌيان وٺن. اهي، جي ٻين جي رحم ۽ ڪرم تي، رهڻ، پنهنجي ئي هڏن جي ڪمائيءَ ۽ ڪرت تي ڀاڙين ۽ گذر ڪن. گذران کان وڌيڪ هجي، ته ٻين گهرج وارن کي ٻڌ مدد ڪن.

سوئي وطن وچ ۽ حاصل ڪيل گيان دوزارن، وڃي انسان
ناس ڪي فائدو رساءُ.

اهڙيءَ ريت، سانڍا ڇهه مهينا درٻار ۾ گذاري، مستڪرن کان
سيس پراپت ڪري، درٻار جي سيني ڳرڻ، سنگين ۽ ساهن
ٺان موڪلائي، انهي سائي ماڳ ورت لڳا. سندن ڇت ۾
ٽيٽيون ئي خيال وسي رهيو هو:

ساڻون ستڪر شبد سنڌا، اڻون لڻون وچ لال لکايا،
مرشد مڻيون مليا ساڄا، مل ابا آب لکايا.

۱. پوئلڳ ڦرنا هر هن چئون،

مرشد مليا سوئي مڻيون،

ڪيون ڪر لالي لاڳي مڻيون، ڪاهي پور پلايا.

۲. محب مليا مالڪ من منڊو،

سڀ رنگ ڀندا اهي اندر،

دوست دور ڪيا دک دلڙي سڀ گهٽ الڪ لکيا.

۳. دور ۾ دوست دلڙو دل کون،

مرد مڇو مصالحت مون مل کون،

روح مدجهان راضي رهه رل کون، ڪيون ڪر آب ڇپايا.

۴. وشداس سدا رنگ رنگي، کولي ٽيغ حقيقت لنگي،

سوهن وسن، هريا سرونلڪي، سڀ رنگ آب لکايا.

انتي پهر عجيب جي، ارواه سان من لڳو،
 سنگ ساڄن شاهه جي، پڙ ڀر سڀ ڀولو ڳو،
 نظر ٽن جي نور سان، ڦٽند فڪر سڀ ٽوٽو ڳو،
 رنگ ٽن جي رمز سان، ڦاسيون فڪر ڦٽند ڦوڙو.

سندس حافظو تمام چٽو هو. ٿوري ئي وقت ۾، پنڃاڻي،
 هندي، اردو ۽ ٿوري گهڻي فارسي ٻوليون سکي ويا.
 پنهنجي روحاني اڀياس ۾ پڻ، ويو ڏينھون ڏينھن، ترقي
 ڪندو. سندس سينو صاف ۽ اوچل ٿيڻ لڳو. پاڻ
 سچائي، ٻولڻ لڳو:

لامتن هندو، لامتن ترڪا، لامتن ٻنڌت قاضي ري،
 لامتن سهد، شيخ، مسلا، لامتن ڀيا نمازي ري،
 سچ بات هي اوران اوري، بيڪ بني سڀ ٻاري ري،
 وشنداس جب آپ پڇاڻيا، سر و رنگ ۾ راضي ري.

وشنداس، هاڻ سدائين، لام جي نشي ۾ رٿل رهندو هو.
 چٽي سڌ ۽ سڌ پراڻت ٿي ويئي هئس. هاڻ پريڪشا ۾
 پاس ٿيڻو هوس. انهي بعد، اڀديش وٺڻ کان ٻاهر ٿيڻو هوس.
 پريڪشا ۾ آڻڪ سوال جواب هليا. پڇاڙي ۾ سوال هو،
 ”وشدا ٿم ڪو نه هو؟“ جواب ۾ چيائين:

آڌ جڳت ڪي وشن هئي، مڌ به وشنا هوءَ،
 انت جڳت ڪي وشن هئي، وشن ٻاجه به ڪوءَ.

سوالن جا جواب سڻي، ستگرو جن مٿس گهڻو پرسن
 ٿيا. آسيس ڪيائونس. کيس آڳيا ڪيائون، ”هاڻ ڀل

عارف ۽ پيتل انسان هئا. هي به سالڪن کي سکيا
ڏيندا هئا ۽ سندن سلسلي جو به شڪارئون دور
ڪندا هئا.

دو ٻار به پيڇڻ سان ٿي، وڻنداس درٻار جي روز
مڙهه جي شيوا ۽ چاڪريءَ جي ڪمن کي لڳي ويو. شاه
۽ مان جو ٿورو به ويچار نه ڪري، سڄي سالڪ جهان،
من کي ماري، ڪمن به جنمي ويو. هڪ، جواليءَ سب
سرو به ڏور ڏار بل ۽ ٻيو، سچو صديق ۽ امنگ، سو درٻار
جي شيوا اهڙي ڍلڪ به ڪندو رهيو جو سڀني جي واس
سان واسه واسه جي ورکا ٿيندي هئي. اهڙي قدر ٻار
پتوڙيندو هو، جو چمر جي به سڄو ڪاڌ رهندي هئس.
هڪ دلعي جي ڏاڍو آهي، نه سر تي سرون ڏوٽيندي، مٿي به
ڦٽ ٿي پيس. اها حالت الاهي حد تي وڃي پئي، جو ڦٽ
پئي ٻيو ۽ ٻالس ڪرڻ لڳو. ٻڙهي ٻيو واسه، پيدجي ڪم
ڪار به ٿيو به، پوئتي نه ٻيو. ڪنهن کي لک به نه ڏٺائين.
ستڪرن جي واسه ٻيو اچڻ سان، ٻالس اچڻ سب، پتو ٻيو نه
سندس مٿي به وڌو ڦٽ ٿي ٻيو آهي. ستڪرو جن، وڻنداس
جي شرڏا ۽ ٺاهيت ڪسي، اڳيئي ٻڙهي ويا هئا.
کيس، سڄي صديق ۽ شرڏا لاءِ، ڏيواڏ ڏٺائون.

ستنگ جي رلڪ به، وڻنداس ٻار کي ڪاٺي رڳي
چڙهو هو. ستڪرن جي روحاني رلڪ لسهه، ٻار هيٺس
چيو اٿس:

هواندو هو. مقرر وقتن تي، سڀني کي کاتو ملندو هو. درٻار جو سمورو ڪم ڪار شش ۽ جڳها سمن کي ڪرڻو پوندو هو. جهولن ڪٽي وڃي اڳيا ڪرڻ، پاڻي ڀرڻ، روٽيون پڇائڻ، ڀاڄيون ۽ گاهه ڪپڻ، مهينن جون چارڻ، ڪير ڏهڻ، بازار مان خريدي ڪرڻ، درٻار صاحب جي صفائي رکڻ - اهي سڀ ڪم اپڊيش وٺندڙن کي ئي ڪرڻا هئا. جايون مٽيءَ جون ٺهيل هيون. مٽيءَ جي جانن جي مرمت، وقت به وقت، ڪرڻ ضروري هئي. اها مرمت به سکيا وٺندڙن کي ئي ڪرڻي پوندي هئي.

روز مڙھ جي ڪمن سان گڏ، مقرر وقتن تي، روزانو ڪن اپڊيش ملندو هو ۽ روحاني اڀياس ۾ لڳو رهڻو پوندو هو. صدق ۽ شدت پاوا وسيلي، روحاني ترقي ۽ واڌارو ئي ئي سگهيو. هر ڪو پنهنجي لائق آهر، ترقي ڪري ئي سگهيو.

درٻار ۾، ذات پات جو ڀنڊ ڀاو نه هو. گهڻو ڪري هندو اڀياس وٺندا هئا پر ٿورو انداز مسلمان جو پڻ هو. ستگرن جا مکيه شش هي هئا: سنت ٽاراسنگ، جو ذات جو مذهبي شريف (هراجن) هو. سڀ سنت ڪهس نمسڪار ڪندا هئا. ٻيو هو سيد محمد شاهه، جو لاهور جي موچي دروازي وٽ، هڪ مشهور ڪهر هو. ٽيون هئي ماڻا ٻيرو، جنهن جو به چئم مسلامي ٿيو به هو. هي ٽي ستگرن جا بهارا شش هئا. وڏا عالمن،

چلو چلو اب درشن ڪريئي، سڪور دهر گلاب واي ڪا،
ڪو درشن سب ڪڇ سورائي.

۱. ووع لاڪر پرمهشور سوامي،
پرهما وشن مهش اڻڪامي،

سرو گهتون ڪي اترجامي، زبان داندر لن ڪا ڏرائي،
۲. وشدداس اب چلو اوچليئي،

السي ڪر ڪي سنگ چل رهئي،

پاڇي هت ڪر، مول نه ولبي،

لن چرلا مهن ره ره مرائي.

ملتان کان چليا ازال مٿاڻو به سو پنجابي ڪوهه چوڻ به
ايندا هئا. پنجابي ڪوهه ايندا آهن ۽ بن انگرازي ڪوهن
به ٿي پنجابي ڪوهه سمجهن. صبح ۽ شام جو، روزانو،
انڪل ڏهر ڪوهه پنڌ ڪندا هئا. رستي به مدوڪڙي
(پکيا ڪوي کائڻ) ڪندا هئا. پنهنجن به، اهو رواج هو
نه ڪوبه ساڌو، گهر ٿي اچي، روئيءَ لاءِ گهر ڪندو
هو، نه جيڪا به روئي، گهرجي پالين لاءِ تيار هوندي هئي،
نهن مان، خوشيءَ سان ڪسدي ڏيندا هئا. سو پڪي
پڪائي روئي، گهري واي، کائيندا هئا. رات جو اوطاقن،
انڪالن يا زمينن به آرام ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت، مزدورن
هتي، ۲۰-۲۱ ڏينهن به، سڪورن جي آسڪان ٿي پڙهيا.

سڪورن جي درٻار ڳوٺ جي واپڙو هئي. درٻار
صاحب به، ڪهڙائي سٺ پرش، شش، جڳيا سو، ابد بش
مليندڙ ۽ مهمان اچي رهندا هئا. ڏينهن رات لنگر جاري

سکر مان، وشننداس، پتا جن کي خط لکيو، جنهن ۾ سچوراڙ ظاهر ڪهاڻين. بنان موڪلائڻ جي، گهر ڇڏي رواو ٿي وڃڻ لاءِ، معافي ورتائين. آسپس گهر يائين نه ”ستگرن جي چرنن ۾ رهي، لائق بڻجي، گيان ٻرائي، سکر سان ٻوٽي، اچي اوهان جي قدمن ۾ حاضر ٿيان.“

آگهوت سکر کان رواو ٿيو ۽ ٻارهن ڏينهن جي مسافريءَ بعد، اچي ملتان جي، شهر شاهه بندر تي پهتو. اهڙيءَ ريت، ڪوٽڙيءَ کان شير شاهه ڪوٽڙيءَ ۾، ويهه ڏينهن

سال ۱۸۶۳ع جي شروعات ۾ هتي . سيمه وٺنداس،
 ڪوٽڙيءَ واري ڪارخاني تي، عهدو هو. پنهنجي ارادي
 کي عملي روپ ڏيڻ جو ڪو فيصلو ڪري، ٻٽا کان ٻٽا موڪلائڻ
 ۽، ڪوٽڙيءَ کان، ”اليس“ اگبوت ۾ چڙهي ويندو. اگبوت
 جي ڪپتان کي سڃاڻيندو هو. ڪپتان سان، علي جي ٻالهي،
 اڳتي ڪري ڇڏي عنائين. جسر تي ٻيل ڪپڙن کان سواءِ، ٻيو
 ڪجهه به نه ڪيائين. لڪو ڪو پئسو پئجو. انهي وقت،
 سيمه لڳائيندو مالتپور ۾ هو. وٺنداس جي استري، ٻه ڪنهن وقت
 مالتپور ۾ رهيل هئي. ڪوٽڙيءَ مان، ٻٽا جن کي خط
 لکيائين ته ”مان مالتپور ڏانهن وڃان ٿو ۽ ۷-۸ ڏينهن
 ۾ واپس ورنديس.“

وٻراڳ ورتيءَ ۾، ڏاڍو زور ڄمايو هو. کاڌي بچي
 نه ڇڏيا نه ڪيئن وڃي هئس. اگبوت تي، سندس لاءِ،
 سڌي پاڻي جو سمورو انتظام، ڪپتان ڪري ڇڏيو هو.
 ٽن ڏينهن جي مسافريءَ بعد، اگبوت سکر بندر تي پهتو.
 اتفاق ايترو ٻڌو، جو سکر بندر تي، پاڻي وسيل ڪرڻ ڪنداس،
 پنهنجي سامان لاءِ ڇاڙهي لاءِ، اگبوت تي چڙهي آيو.
 اتي وسيل مل به هڪ سمنه ٻڙش هيسو. گرو پرميس جو
 ٻيلو ۽ سيمه لڳائيندو جو گهر پاڻي هو. اصل ڪندڙاري جو
 ٻنل هو. سکر ۾ ڏنڌو ڪندو هو ۽ سندس ڪوئي هئي.
 اتي وسيل مل، وٺنداس کي ڏسي ورتو. کائڻ سمورو حال
 سوال وٺي، کيس شهر ۾، ڪوئيءَ تي وٺي آيو. وٺنداس
 ۽، هڪدم، نه الڪر ڪا، نه ڏولون ۽ نه چادر وڻ لهار
 ڪرائيائين. اگبوت تي، سڄو سامان به ميسر ڪري ڏنائينس.

اسريل ۽ وڌيل نوجوان، رواجي طرح، غمش ۽ آرام واري
جهوت ئي پسند ڪندڙ هجي ها، يا نه، پنهنجي ذاتي ۽
گرت جي دلچسپيءَ ۾، رات ڏينهن، دنياوي ڏندن
۾ رڌل هجي ها. پر، ڇاڪاڻ جو، قدرت کي ٻيو ڪجهه
منظور هو، تنهن ڪري، هن نوجوان ۾ هڪ اڙالي ۽ اڙڪي
ڪشش پيدا ٿي. ستگرن جي چرن ۾ وڃي رهڻ جو ارادو
پڪو ۽ بختو ٿيڻ لڳو.

ستگرو گلابداس جن جي درٻار، ڳوٺ چنڀالوال،
ضلع ڪسور، پنجاب ۾ هئي. ڪٿي ڪوٺڙي، نه
ڪٿي ڪسور. زمالو به اهو هو، جو مسافريءَ جا وسيلو
۽ واھڻ، اٽالڪا ۽ مشڪلات وارا هئا. پر

”عشق جنڪي آڪرو، نر هو مٿي نن،

جي ساھڙ کي سڪن، نئين جر چنڊ ٿئي.“ (شاه)

الهي زمالي ۾، ڪوٺڙي، سنڌواليءَ تي وڏو بندر هو.
ريل گاڏي، فقط، ڪراچيءَ کان ڪوٺڙيءَ تائين هلندي هئي.
ڪوٺڙيءَ کان ملتان تائين، مسافرن جي آمدوت ۽ سامان
سڙي جي آمدني ۽ روانگي، سنڌواليءَ دوانن،
آگهون رستي ٿيندي هئي. اڌس وٺي ڪمپني پاران
آگهون هلنديون هيون. ڏهن ڏهن ميلن جي مفاصلي
تي، ڪمپنيءَ پاران، ڊاڪس ٺهيل هوندا هئا، جتي ڪمپنيءَ
جون آفيسون هونديون هيون. ڊاڪس تي آگهوت اچي پيئندا
هئا. مال ۽ مسافر لهندا ۽ چڙهندا هئا. آگهوت، پنهنجي
ڪتب لاءِ، ڊاڪس تان ڪاٺيون به کڻندا هئا.

ستگون جي چرڻ ۾

هرچند راءِ هي عمر بعد، سيڪ وڌنداس، جڏهن
 اڃان ۱۹ ورهين جو هو، ته سندس سيني ۾ هڪ عظيم
 سر جي تبديل پيدا ٿي. منجهس وڙاڳ وڙي پيدا
 ٿيڻ لڳي. دلچسپي ٻانهن ٽان چٽ ڪڇڻ لڳس ۽
 سندس من ۾ لاڙو روحاني ٻانهن طرف مائل ٿيڻ
 لڳو. ننڍي هوندي کان ئي، پٺا جي سنگ ۾
 رهي، ٿور ۽ گمان جون سکياون ٻڌندو رهيو هو، سو
 هال، ٻوهر گمان پائڻ ۽ پنهنجي سر ۾ ڪي - چاڻڻ لاءِ،
 سندس اندر ۾ زوردار نما پيدا ٿي.

الهي وقت ۾، گرو پرمهس جن حيات نه هئا. انهن
 سن ۱۸۵۷ع ۾، سرار لياڳو هو. پٺا جن کان اڀريش
 وٺي، آخر ۾، کيس نه آڻڻو. ستگرو ڪلا بداس جن اڃان
 حيات هئا. سرويچار ڪيائين، ته ڇو نه، ستگرو ڪلا بداس
 جن جي چرڻ ۾ رهي، اڀريش وٺي، گمان جي پندار مان
 نڪون پي، روحاني رنگ ۾ پاڻ رڱائجي!

۱۹ سالن جي قوع جولاءِ جي اوسا، شاهوڪاري
 ڪٽنب ۾ لاڏ ڪوڏ سان لپايل لوحهوان ۽ لاڙو شادي
 ڪيل ۽ ڪن مهن جو چاول پٽ - اهڙين حالتن

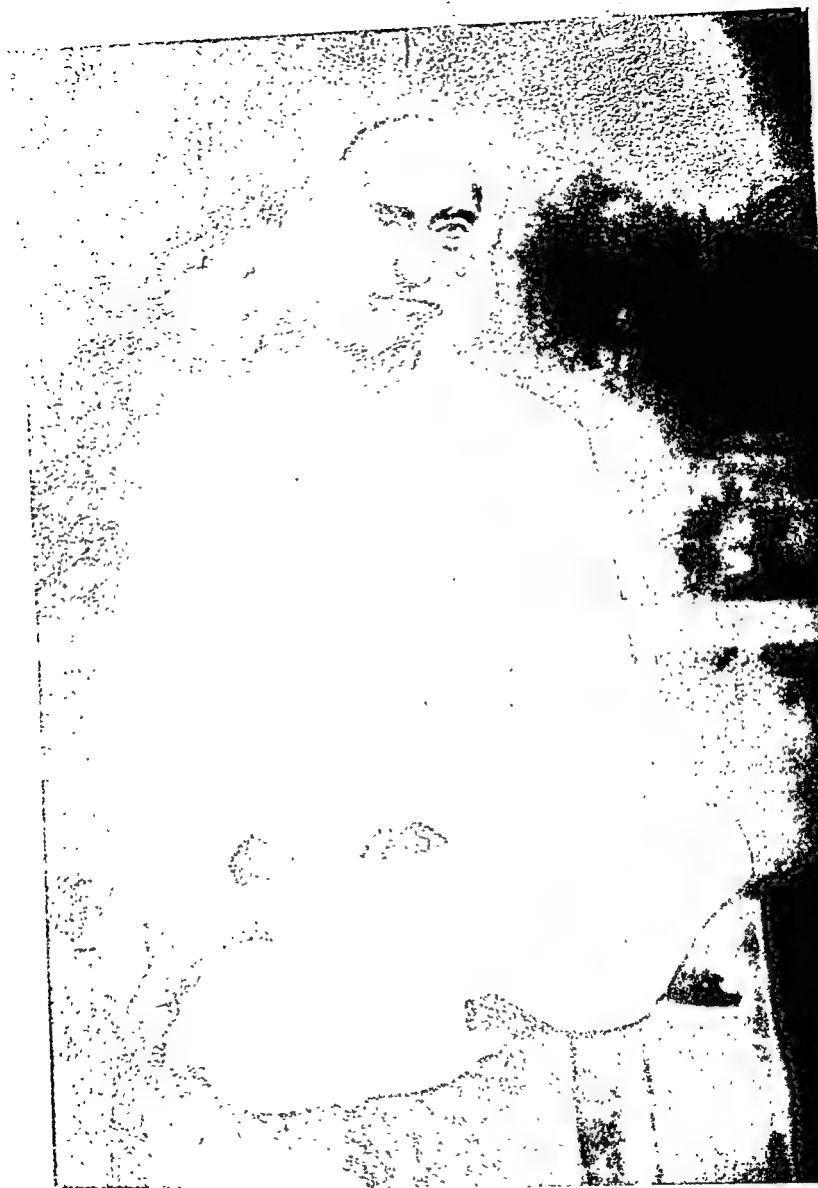
جي سنگ ۾ جو لند پڻ کان ٿي رهيا، سڀاواڪ، سندن رهڻي
۽ ڪهڻيءَ ئي وڏو اثر ٿيو. - اڄ اڃا به، روزانو،
سنتن ۽ مهاڀرشن جون واڻيون ٻيون ٻيون اڃا بهون هيون،
ڌرمي ڳالهون ۽ گمان جون وارثاڻون ٻيون ٿينديون
هيون ۽ راج، ۽ سنگيت جون مجلسون هلنديون هيون.
انهن سڀني ڳالهين جو، ٻنهي ڀرن جي ڪچڙان ڏانهن
ٿي، اولهو اثر ٿيندو رهيو. پتا جن کان گرمڪي ۽ هندو
سنڌي اکر پڻ سکيا.

سنه ۱۸۵۹ع ۾، ٻنهي ڀائرن جون شاديون، مانجهندن
۾ ٿيون. وشنداس جو وهانو، مانجهندن جي سیت ڏاڍي مل
ٿو ڪڍندائيءَ جي لياڻيءَ، راجهل ٻائيءَ سان ۽ لالارام جي
شادي، سیت پوجراج کيملداس جي لياڻيءَ، ارمل ٻائيءَ
سان ٿي. الهي وقت ۾، سیت ڏاومل ۽ سیت پوجراج،
مانجهندن جا وڏي هستيءَ ۽ هلنديءَ وارا واپاري هئا
۽ وڏو ڌنڌو هلندو هون.

سنه ۱۸۶۲ع ۾، هي مهني ۾، سیت وشنداس کي
ٻهريون ڀيٽ ڄاڻو، جڏهن جو لالوهر چندرام رکيو ويو،

سیت وشداس : سیت

سیت وشنداس نهالچند

اوائلي جیوت

سیت وشنداس جو جنم ڳوٺ ماٿڙو، تعلقي ڪوٽڙيءَ ۾، آکاڙ، ڀٽي، سنبت ۱۹۰۰ وڪرمي برابر عيسوي سنه ۱۸۴۳ ۾ ٿيو. سنه ۱۸۴۳ع ۾، ٽالپرن جي حڪومت ڀوري ٿي ۽ سندس ڏاڏي، ڏاڍن حڪومت، الڪراڙن جو راج شروع ٿيو. سر چارلس ليپٽر، الڪراڙن جي جنرل، ٽالپرن کي هلائي ۽ ڏي واري جنگين ۾ شڪست ڏيئي، الڪراڙن جي حڪومت قائم ڪئي.

وشنداس جي عمر وٽس، سندس پتا هي ڪرو، ڀر، هندس، بهراج، اڳڪٿي ڪئي، نه بالڪ جو آئندها لهايت روشن آهي. وڏي ۽ خالدار اوستا ماڻهندو، جس ڪمائيندو، نامور هستي بڻجي نانا چار پائيندو ۽ هڪ مها پرش ٿيندو. چئي ٿي سندس نالو ”وشندو“ ڪروچن ٿي رکيو.

ٽن سالن بعد، سیت نهالچند کي، هو به بت ڄاڻو، جنهن جو نالو ليلارام رکيو ويو. ماٿڙن کي، وڏي اوستا ۾، مڪي مڪي چاول ٻار هئا، سو ڏاڍي لال ۽ ڪوڏسان لپاها ۽ پالها ويا. ننڍي هوندي کان ئي، پتي پائڻ پتا چڻ جي سنگ ۾ رهيا. هڪ ڪامل پرش

ستگرو، جن جو پرکاش، سورج جهان، ساري جڳت ۾
آهي، سي، پنهنجي شش کي سجاڳ ڪري ۽ جاڳائي، پنهنجي
سڄي سروي سڃاڻڻ جو ٻوڏ ۽ گيان ڏين ٿا.

جڏهين، ستگرو جن، پنهنجي شش کي، رات جي سڄي
رات سڀڪارين ٿا، تڏهين، شش جي درشتيءَ ۾ ڦيرو آڻي،
کيس اها ڪري ٿا ڇڏين.

ستگرو گلابداس مهراج چون ٿا ته اهڙي منزل تي، شش کي،
آتما جو اڄ آمد حاصل ٿئي هو ۽ هو پنهنجي سڄي سروي
کي ڄاڻي سگهين ٿو. سندس سڀني مان، شڪ ۽ شڪائون
دور ٿي وڃن ٿيون ۽ هو، هر حال ۽ حالت کي، سمان
۽ ساڳي درشتيءَ سان ڏسڻ لڳي ٿو.

سکرڻ هڪ عند دربارو آهي :

”ڪمان بد چنڊو لهن ، ڪرمي ڪها ٿاس ،

ڏيڻ ڪا ٻيا نه گهاٽ ڪا ، سوامي ٻيا نه داس ،“

يعني نه ”جو هرو، ڪمان هي ٻڌ ٻاڳڻ کان اڳ، ڪرمڻ جو

ناس ڪري ٿو، اهو، نه گور جو ٿو بڻجي ۽ نه گهاٽ جو .

(مٿن ٿوريءَ جو ڪٽو). اهڙو مٿس، ٺڪي ايترو ٻڌ ڪي

ٻائي سگهي ٿو ۽ نه داس يعني هيرو ڪولي ٿو سگهجي .

سکرڻ جو، شب ڪرم ڪرڻ ٿي، اهاست ٽوڙو (وڙو هوندو

هره ڇاڪاڻ ته، شب ڪرم ڪرڻ سان آي، چير جو ڪلڻاڻ

ٿي ٿو سگهي ۽ هو ڪمان حاصل ڪرڻ لاءِ لائي ۽ اڌڪاري

ٿو بڻجي .

جهڙو، جڏهن، ڪمان ٻرائڻ جو اڌڪاري بڻجي ٿو ۽ مٿس

دٻن دٻال هي ڪري ٿي ٿي، ٿڌهن :

”دٻن دٻال ڪر، هوم هي ڪر ٻال حب،

نام ڪر اڏار، شش دٻس هي ٻلاڻڪي،

ٻان ڪي سمان ڪر، هڪ ٻه ڪاش اور،

شش ڪو سروب ٻڌ، ڪرم هي جگاڻڪي،

ٻرڻ ڪي سرت، شش آڙهون سڪاء ڪر،

ڪرم هي اڃال، ٿيو دوش ٻه لڙاڻڪي،

ڪهي هي ٿلاڻداس، ٿاڻد ٻئي چاس،

هو حال ٻوڏ ڪري، شڪا اٿاڻڪي .

يعني نه : جڏهن دٻن دٻال ڪر ٿو هي، بدبختي شش

ٿي ڪري ٿي ٿي، ٿڌهن ٻاڻسرادو، شش ڪي سڌي،

ٻه دان ٿي ٿي .

لاک رام، چتوري ۽ وارو ۽ پڳت جسونل ۽ سندس بت آئرام،
 بداپور وارا ۽ پڳت آئرام، قليلي ۽ وارو ۽ پڳت راء سنگ،
 کھري جي ڳوٺ وارو ۽ پڳت لاک رام کٽي، شهداد پور جو ۽
 پڳت موٽومل، نوابشاهه وارو ۽ پڳت ايسر داس تارا چند،
 حيدرآباد وارو ۽ چيٽن پڳت سکر وارو ۽ خاڪو ميگھوار ۽
 ٺوپڻ سولارو ۽ وغيره. انهن سنڌين جاء وري، اليڪ ٻيا ڇهه لا
 ۽ شش ٻڌيا. اهي سڀ ستگورو گلبداس جن جي گهٽان ساگر
 ۾ ٽپيون هيٺدا رهيا ۽ ماڻڪ موٽي لال سوجهيندا رهيا.

پگت نانگرام چٹوری وارو

پگت نندل کسور وارو

پگت برین مل

پگت نہ جند سوش وارو

پگت رگینومل موٹوٹانی

پگت موٹوٹومل ڈرمداں

ٻائو صاحب مولرام

ڀڳت چينارام ڪوڪرن ٻيڙيءَ وارو

ڀڳت چينارام ابجيءَ وارو

سائين لوڪ سمنڊاس

ٻائو صاحب رڻوڪارداس

ٻائو صاحب سدا آند

پيدائش، سوان ۽ ڪيترن جي روپ ۾ ڀوڪل آهن. اڌا سڀ
شاعرن هڪ سان لکيل آهن ۽ يڪي گرت ۾ آهن. انهن مان
ڪي، ڪن ڪلايداسين وٽ، هڪ سان الازيل ڪتابن جي
روپ ۾ موجود آهن.

ستگرو ڪلايداس بهراج جن جا مکيه شش عشي هئا؛
سري ارمهڻس بهراج، سندس لارا سنگ، سيد محمد شاه،
مالا پيرو جن، سندس لڏپنڊا رام، بهراج ڀڳوتند صاحب،
جهت وشنداس، سندس مانجهه رام. اها پنج اليڪ شش ليا،
پدتاب ۽ سندس داسن ۾، هزارن جي تعداد ۾، سري ستگرو
ڪلايداس بهراج جا اولاد آهن. هي سڀ، پاڻ کي ڪلايداسي
سڏائيندا آهن.

سندس داس ۾، ڪلايداسي ڀٽڪ جو ٿهلاءِ، سري ارمهڻس
بهراج ڪيو. سندس جا مشهور ڪلايداسي هي هئا: سيم
اهالچند لکچند، سندس ڀٽڪ، سيم وشنداس ۽ ڀوٽا،
سيم هرچند راه، سرچند ۽ اوڏو داس ۽ ڀڳت چيتا رام
کرکرن نهڙي وارو، سندس ڀٽڪ، ڀڳت وندچند ۽ ڀوٽو، ساڻن
لوڪ سنداس ۽ ٻاڻو گوال لال، سوانين جي ڳوٺ وارو ۽
سندس ڀيلو، ڀڳت چيتا رام اتيءَ وارو ۽ سندس ڀوٽو
سدالند ۽ ٻاڻو مولرام، ملير وارو ۽ ڀڳت دوا داس، مانجهڻدن
وارو ۽ بهراج عهراج، مٽيارن وارو ۽ ڀوٽو شيرا رام،
هڪير دلور وارو ۽ ٻاڻو ڌرم داس، ڳوٺ ڪندو سالارو ۽ ٻاڻو
رڻسوڪار ڪاڻ جو، سيم عاسارام ڀراڻي ڌري جو ۽ ڀڳت
مالڪ ڪٽي، نوابشاھ جو ۽ ڀڳت رامنداس ۽ سندس ڀائرو
وڻشي رام، راجپوت ۽ چوٽرام حڪمر، مالئيءَ جا ۽ ڀڳت

ستگرو مهراج ٻال ارههچاري هئا. سندن چولي ڇڏڻ بعد سندن آگيا پٽاندر، مهراج هرگوڀند صاحب گاديءَ تي اراجيا. ستگرون، مهراج هرگوڀند صاحب کي ليدڻ کان وٺي، پٽياو ڪري ٻاهو هو. پنهنجي سنگ ۽ رنگ جو، مٿس خوب اثر لڳايو هئائون. مهراج هرگوڀند صاحب اوچ منزل تي رسيل هئا ۽ پورن سمت هئا.

مهراج هرگوڀند صاحب کان پوءِ سندن فرزند مهراج نهڄ بهادر جن گادي نشين ٿيا ۽ جن بعد سندن فرزند مهراج لند بهادر جن ارچمان ٿيا. هڏوقت، مهراج جهگجيت بهادر اراجيل آهن. ۱۹۴۷ ۾، ملڪ جي ورهائي بعد، چنبا نوالا دربار پاڪستان ۾ اچي ٿي ويئي. پنجاب مان سخت فسادن ۽ خواراڙيءَ سبب، لڏپلاڻ ٿي. الهی لڏپلاڻ جي دور ۾، دربار صاحب چنبا نوالا مان لڏائي، راجستان جي ڪنهن شهر ۾ قائم ڪئي ويئي آهي.

ستگرو گلابداس مهراج جا اٽڪل سو کن شاستر وڇيل آهن. انهن سڀني جو هڪ ڪو گرام ٺهيل آهي. اهو گرام دربار صاحب ۾ رکيل هوندو آهي. انهن شاسترن مان مکيه شاستر گلاب چمن، اپديش بلاس، الهیءَ گرج، گلاب ڪيٽا، جاپ صاحب، سي حرفي، ٻارلهن ماه، وغيره آهن. انهن مان فقط ”گلاب چمن“ چاڻي هيٺ آيو آهي. گلاب چمن، گرمکي ۽ اردو ٻولين ۾، پنجاب ۾ ڇپيو. هي اموڪر گرام سنڌيءَ ۾ پڻ ڇپايو ويو آهي. هن گرام جا وچن جنسي املو، ماڻڪ آهن جي ڪوٽا جي ماڻها ۾، دوهرن،

طالب ڪهي، وٽس اچي ۽ سندن قدمن ۾ رهي، آلمڪ
کيان ۽ روحاني راز مان يڪون ٿي، ابديش ٻرائي،
پنهجو جهون سٺو ڪرڻ لڳا.

حلدئي، چنارالا ۾، هڪ شاهي درٻار ٻاڻي وئي.
رهن لاءِ جا بهون اڏجي واهون ۽ سڀني لاءِ کاڌي پيئي
حو بندوبست ٿي ويو. انگر جاري رهندو هو. وڏي
شاهي درٻار هتيءَ ۾ اچي وئي ۽ سڀ ڪم لهر الوار
ٿيڻ لڳا. درٻار لاءِ، اهي سڀ سڌارا ۽ واڌارا، پاڻمرادو
ٿيڻ لڳا. سگهون جا شش ۽ سڙڌالو، ڏينهن-ون ڏينهن
وڌڻ لڳا. درٻار جو سمورو بندوبست، انهن ئي ٻاڻ ٿي
هموار ڪري ڇڏيو.

سگهرو هن، ٻاڻ نه سڌائين، لڄ اندر مس ۽ مڱهن
رهندا هئا. ڪنول جي گل جهان تر اڀر رهندا هئا.
جڳماسين ۽ ٻريهي روشن ڪي لڄ ويداليت جي ڳڻها اندران
ڳالهين کان واقف ڪري، ابديش ڪندا رهندا هئا.
اهڙيءَ ريت، اليڪ ٻريهي ۽ پياسي انسان، سگهرون
جي چرلن ۾ رهي، داما جي سس، ٻرمن ۽ ٽڙن جي
ڦاهي کان ٻاڻڪي آجو ڪري، اوڏيا ۽ اڳيان جا ٻڙدا
دور ڪري، پنهنجي اندر ۾ جهاتي ٻاڻي، سڄي
سروپ جي حوص جو ٻرڪاش پسندا رهيا.

ٻڙيا ۶۰ سال، سگهرو هن، انهيءَ درٻار صاحب ۾ رهيا.
ستمبر ۱۹۳۱ ٻڙيا سرد ۱۸۷۴ع ۾، ٻڙي مهسي جي
۱۹ مارچ، ۱۵۱ ورهين جي اوسا ۾، اسٽول سرار ٺاهي،
پنهجي سروپ ۾ مائجي ويا.

سنگزو مهراج پال برهمچاري هئا. سندن چواري چڏڻ بعد سندن آگيا پٽالدر، مهراج هرگوبند صاحب گاديءَ تي براجيا. سنگزن، مهراج هرگوبند صاحب کي ايند پڻ کان وٺي، پٽياو ڪري پالو هو. پنهنجي سنگ ۽ رنگ جو، مٿس خوب اثر لڳايو هئائون. مهراج هرگوبند صاحب اوچ منزل تي رسيل هئا ۽ پورن سنه هئا.

مهراج هرگوبند صاحب کان پوءِ سندن فرزند مهراج نهڻ بهادر جن گادي نشين ٿيا ۽ جن بعد سندن فرزند مهراج ايند بهادر جن ارجمان ٿيا. همدوقت، مهراج چڱجهت بهادر براجيل آهن. ۱۹۴۷ ۾، ملڪ جي ورهاڱي بعد، چنيناوالا دربار پاڪستان ۾ اچي ٿي ويئي. پنجاب مان، سخت فسادن ۽ خواراڙيءَ سبب، لڏپلاڻ ٿي. الهی لڏپلاڻ جي دور ۾، دربار صاحب چنيناوالا مان لڏائي، راجستان جي ڪنهن شهر ۾ قائم ڪئي ويئي آهي.

سنگزو گلابداس مهراج جا اٽڪل سو ڪن شاستر وڃيل آهن. انهن سڀني جو هڪ ڪو گرام ٺهيل آهي. اهو گرام دربار صاحب ۾ رکيل هوندو آهي. انهن شاسترن مان مکيه شاستر گلاب چمن، اپديش بلاس، الهیءَ گرج، گلاب گيتا، چاپ صاحب، سي حرفي، بارلهن ماه، وغيره آهن. انهن مان، فقط ”گلاب چمن“ چاپي هيٺ آيو آهي. گلاب چمن، گرمکي ۽ اردو ٻولين ۾، پنجاب ۾ ڇپيو. هي امولڪ گرام سنڌيءَ ۾ پڻ ڇپايو ويو آهي. هن گرام جا وچن جنسي املا، ماڻڪ آهن جي ڪوٽا جي ماڻها ۾، دوهرن،

طالب کوي، وٽس اچي ۽ سندن قدمن ۾ رهي، آلمڪ
گمان ۽ روحاني راز مان يڪون پي، اُپديش ڀرائي،
پنهنجو ڄمون سٿو ڪرڻ لڳا.

حلدئي، چنيالوالا ۾، هڪ شاهي درٻار ڀڙپائي وئي.
وهڻ لاءِ ڄاڻون اڏجي ويون ۽ سڀني لاءِ کاڌي پيئي
جو بندوبست ٿي ويو. ليڪر جاري رهندو هو. وڏي
شاهي درٻار هڻيءَ ۾ اچي وئي ۽ سڀ ڪم لبرالوسار
ٿيڻ لڳا. درٻار لاءِ، اهي سڀ سڌارا ۽ واڌارا، پاڻمرادو
ٿيڻ لڳا. سڱورن حاشي ۽ شـرڙاڙو، ڏيندڙون ڏينهن
وڌڻ لڳا. درٻار جو سمورو بندوبست، الهن ئي ڀاڻ ٿي
هموار ڪري ڇڏيو.

سڱورو جن، ڀاڻ نه سڌائين، نج اندر مس ۽ مڱون
رهندا هئا. ڪنول جي گل جهان لڙاپ رهندا هئا.
جڳهاسين ۽ ڀڙمي ارشن کي نج ويداليف جي ڳجهالدرين
ڳالهيون کان واقف ڪري، اپديش ڪندا رهندا هئا.
اهڙيءَ ريت، البڪ ڀڙمي ۽ ڀڙاسي انسان، سڱورن
هي چرلن ۾ رهي، داما هي سفس، ڀڙمن ۽ ڦڦڻن جي
ڦاهيءَ کان پاڻکي آحو ڪري، اودها ۽ اڳيان جا ڀڙدا
دور ڪري، پنهنجي اندر ۾ جهالني پائي، سڄي
سروپ جي جوت جو ڀڙڪاش پسندا رهيا.

ڀڙيا ۶۰ سال، سڱورو جن، الهيءَ درٻار صاحب ۾ رهيا.
ستمبر ۱۹۳۱ برابر سنہ ۱۸۷۴ع ۾، ندي مهيني جي
۱۹ تاريخ، ۱۵۱ ورهين جي اوستا ۾، استول سرار ٺاهي،
پنهنجي سروپ ۾ سمائي ويا.

بداس مهراج جي ملاقات سنڌ جي ڀٽائيءَ ۽ گهوٽ،
 اھ، عبداللطيف صاحب سان ٿي ھئي. الھي وقت
 ، شاھ صاحب ويراڳت ورتي ۽ ھر ورئل ھو؛ ڀت جھڙي
 ويڪلي آستان تي، اڀياس ۾ مھو ھو. شاھ صاحب
 رکي سگھيو تہ سندس گڏجاڻي ڪنھن ٻي ورن ۾ رک ۽
 ڪامل انسان سان ٿي ھئي. ڪجھہ عرصو، پاڻ ۾ گڏ
 رھيا ۽ خوب روح رھاڻ ڪيائون.

سنڌ ديس ۾ اچي، ستگرو گلابداس جن، سکر جي
 ساڌ بيلي واري، سري بنگندي مهراج کي، لاءِ دان
 ڪيو ھو. ستگرن جي، ائم ويراڳت وارن پراڻي پرشن
 تي، ھميشہ ڪر ٻا ٿيندي ھئي. بنگندي مهراج پاڻ ائم
 ويراڳي پرشن مان ھڪ ھئا.

اھڙيءَ ريت، ستگرو گلابداس جن، ريتو جوڳي بنجي،
 لڳا ٽاڙ ۸۰ ورھہ، دلچسپي دور ديسن جو سير ۽ سفر
 ڪري، روحاني رازن ۽ رازن جو اونهو اڀياس ڪري،
 آئم ڪر ٻاڳ ۾ رچي راس ٿي، وڪري سنبت ۱۸۷۱
 برابر عيسوي سنہ ۱۸۱۴ ۾، ڳوٺ چنيناوالا، (ضلع ڪسور، پنجاب)
 ۾ ھران، اچي پنھنجو ڏيرو ڪيو.

مهراج جن جي آئم ڪر ٻاڳ ۽ روحاني طاقت جي ڪشش
 ھٿر سارا انسان، پاڻمرادو ڇڪجي، درشن جا پياسي
 ي، درٻار ۾ اچڻ لڳا. ستگرن جي مھما جي سڳند
 چوڌار پڪڙجڻ لڳي. ڪٿان ڪٿان جا سالڪ ۽

ਸਲਾਮਤ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਸਤਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

سري ستگرو گلابداس مهراج

ستگرو گلابداس مهراج جن، وگرمي سنه ۱۷۸۰
برابر عيسوي سنه ۱۷۲۳ ۾، ٻڌي مهدي جي سھائي
اشھي، ٻڌر ڏينھن، ڳوٺ رٿول، نرن ٿارن اسٽيشن
جي ويجهو، ضلع امرتسر ۾، هڪ وڏي زمينداري
ڪٽنب ۾ جنم ڏاڍو. سندن پتا جو لاڙو دواڻو صاحب
۽ ماڻا جو لاڙو ماڻا ڏيڻا هو.

ڄاڻي ڄم کان، سندن رهڻي ۽ ڪهڻي، وڃي ۽ عجب
هئي. الهي مان، اها پرڪ بڻجي ٿي سگهي نه هئي
ااڪ جن، وڏي هوائي، مها پرش ۽ مهالما ٿيندا.
پاراهن ورهين جي اوستا ۾، گهر ۽ ڪٽنب جو ٺاڳ
ڪري، سنار جي سر ۽ دلجا جي رٿن لاءِ اڪري اروار
ٿيا. دور دور ڏينهن ۾، سندن وڃڻ ٿو. دلجا جو
ڇڪر هليا ٿون. پارس جي ڪنڊ ڪڙڇ گهميا. سڀ
ٿورڪ آستان پٽيا ٿون. هرهنڌ مهالمان، سنه پرشن، اوڻهن،
عالم ۽ عارن مان سندن گڏهڻ ۽ رڻ ملڻ ٿيو. الهندي
سنگ ۽ صحت ۾، گمان وگهان پراپت ڪري، ار ٿيا.

الهي رٿن واري عرصي ۾، ستگرون هو، اسانجي
سواھاري سنڌي ۽ ۾، اچڻ ٿيو هو. سنڌ ۾، ڪلهوڙن
۾، صاحبيءَ وارو سو هو. چوڻ ۾ اچي ٿو ته ستگرو

سیت نهالچند لکمیچند

۲۱

سیت وشنداس الھی موجب عمل ڪیو. جڏهين
چهن، پئڻین ۽ پتن اڳیان سماءَ کولي ویئي نه چون ٿا
نه سر ۽ر جي حالت ساڳي هئي جهڙي ٺيهائت وقت
هئي. ڪریا ڪرم ۽ وڌيڪ سان، سر ۽ر کي ڪٽائي، مهراج
پر مهٽس دربار صاحب هر آلدو ويو ۽ ڪرو مهراج جي سماءَ
پار سان، ٻي سماءَ جوڙي ویئي. اهي سماءَ یون، دربار
صاحب پر، اڃان ٺاهن قائم آهن.

ماسٽر آسويل (حق موجود) هالن واري، شروعات ۾
لهال لال وٽ ڪهڙن ورڻو. پوءِ صوفي رنگ ۾ رڃيو.

سٺن جي شجري جو هڪ عجيب مثال هي ڏجي ٿو:
لهال لال جو مراد ٿيو نيل شاه، جنهندهوشش پٿور پارو شاه،
پارو شاه جو چيلو ٿيو ڀائي وسڙام، تنهنجو وري
سنگي هو ڀائي سترامداس. ڀائي سترامداس جن جو شش
ٿيو امر شهيد، پڪم صاحب ڪنور رام.

لهال لال، سنبت ۱۹۲۲ وڪرمي ارار عيسوي سنه ۱۸۶۵
۾، ۶۷ ورهين جي اوسا ۾، ڏاهه ٿياڻي. سندس
دنيايت وٽس، اهو سوال اٿيو ته سندس سڙو جو اگني
سنگار ڪٿي يا اڙوڙي سماڏي ڏجي. شش ۽
سنگين جي رام هتي نه سماڏي ڏجي ۽ پٽين ۽ سڙن
جي مرضي اگني سنگار ڪرڻ ئي هئي. اهي رد بدل
جي وچ ۾، سڀني ويٺلن کي انهن پاسن لڳو ته پڪم لهال لال
ٻيو ٻولي ته ”جو اڳياڻي ٿيا آهيو؟ آهيا امر آهي.
سڙو مٽيءَ جو بڻيلو آهي ۽ ٿاڻو آهي. اگني سنگار
ڪريو يا سماڏي ڏيو، ڳالهه مڙيوئي هڪ آهي.“

رد بدل دور ٿي ويئي. سڀني گڏجي، وڏي ۽
شرڏا سان، سندس باغ ۾، سماڏي ڏني. ڪجهه سالن
بعد، باغ کي درياھ پاڻي لڳو. سڀت وشداس کي
سڀو آيو ته ”اها سماڏ ڪولي، آهياڻي وٽي ۽ وٽجھو،
مهراج ٻرمهس جي درٻار صاحب واري باغ ۾، مهراج
ٻرمهس جي سماڏيءَ ڀرسان ٺاهي وڃي.“

ميٺ نهالچند لکيچند

شبٽ

۱. جي ٺوڪي پياس بسط جي، لهرون لنگهي آءُ، لنگهيڻدو آءُ
ڪپڙ نه چولندو ٺوڪي ڪن ڪي،
جي ٺوڪي سچ جي سڃاڻه.
۲. ڪڇ پڇ ڪنهن سان ڪيندي،
ڪنهن کي ڪين سڃاڻه.
۳. دٻو دوس درياھ ۾، ڪل قادر ڪي آھ.
۴. ديوداس سھي ڪيو، معلم مون من مالھ.

شبٽ

۱. ستگردن جي شبت جو، جڏهن جي جيءَ ۾ جادو اڳو.
گئي اڏاري رانڙي، ڏيک ڪيھان جو گھر جڳو،
صحي سڃاڻ سو ٻارن، لوچي لڌم مانت سڳو.
۲. پوڻو پڙم هن ڏيھ جو، ڏورھون ڏسي گھر کان پڙ
جاڙي ڏسان ٿاڙي پسان، سڀ ۾ ڏسان صاحب رڳو.
۳. بدن لاري لار جي، مالڪ پسون جھڙو ڏي ڳو
ديوداس ساڃا سمجھ ٿون، جاڳي ڏنو پڇو اڳو.
۴. ٻائي شڪر ڀارتي پٺ، انڊي هولدي، پھر پور
ن، لھال لعل کان ورتو. پوءِ ڪاشيءَ وڃي رھيو
سنسڪرت جو اڀياس ڪيائين؟ ”ڀارتي“ سنسڪرت
منھنجي ٿيو. سندس آستان شڪار پور ۾ آھي.

مان هڪ هو. سندس ڪلام دود ڀرڻو آهي. پنهنجي مرشد
لاءِ هينن ٻيو اس :

سڀ سائن لعل نبال، دود منهنجي جون دانهون،

دود منهنجي جون دانهون.

۱. لهر طلب آهي مرشد نهوتي،

ڪاٺي نه ڪاٺ مولڪي بي ڪنهنجي،

نئي حاصل حق ڪلال.

۲. مڪرم ڪري ڪر مهر مٿي مون،

واه وسيلو لهر آهون لون،

دود ڪنڇ آهون دين دبال.

۳. همد اوهانجي ڪوٺن چو ڪوٺو،

لهن چو لون لاهج ڪرم ڀولو،

لنگ مرشد پنهنجو ڀال.

هندن ۾، جي سم ڀرڻ، ڀڳت نبال لال جا شش

لها، ٽن مان، ڪي هي هئا: عراومل اصل ويٺل ڀاڳنار جو

هر، چو ڀاءُ مانجهو ۾ اڀري رهيو. ڀڳت ٺارومل،

اواللي مهر ڀرڻ خاص جو رهندو، پوءِ ڪٽب سوڌو

اچي ڪوٺي ۾ رهيو. ڀڳت اهرنومل ويٺل ڀڄن جو.

ڀڳت دهراداس مانجهندن وارو. (ٻائي شڪر ڀارئي

شڪار ڀري واري جو ڀاءُ). انهن سڀني خاص ڄڻي وائي

ڄڻي آهي. سڌ ۾، سندن ڀڳت اڪ ڪش ليا آهن.

ڀڳت دهراداس (ٻائي شڪر ڀارئي جي ننڍي ڀاءُ)

جي وائي لهايت رس ڀري آهي. سندس نه شيد

جيت ذهن لا:

حالت ۾، کيس ڪنهن هنڌ اڇلايو ويو. پر چوڻي آهي ته
 ”جسڪو راڳي رام، اسڪو ماري ڪو نه؟“ الھي ماجرا
 جي سيٺ لهاچند کي سڌ پيشي ٿڌهين کيس ڪٿائي آيا.
 سندس علاج ڪيو ويو ۽ شفا حاصل ٿي. اوبڻو ٿيڻ تي،
 سيٺ لهاچند کيس چيو ته ”هاڻ تون ٻيو آهين ته
 ڪري ٿيندجو نالو بچل شاهه رکجي ٿو. هاڻ ٿيندجو وار نه
 وانگو نه ٿيندو.“

بچل شاهه سنڌي ۾ چڱو ڪلام چيو آهي. هڪ ڪلام
 ۾ چئي ٿو:

رام ڀڄن گن گايو، سهجي سک ڀايو،
 آتم پد ڪون ڪوئي سمجهن، درجن دڪ ڀايو،
 ديتو اسان نوڻس ڪوئي ديتو، ڪال ڪٽب جڳ ڪايو،
 داس بچل پر ڪر ٻا ڪيتي، من ڪو جن ٿن ڀايو.
 هيٺيون سنڌي بيت پڻ مشهور آهي:

دل ڀا دوراڳي دادلي، وٽسا والگر لڳي،
 سهسين رنگ تماشا ڪري، باز ٻڪري لڳي،

بچل ڪنهن سورهي سڄي، ڪها ڪها ڪها ڪها جا

پن مسلمان مريدن مان، راڻپورو گنيت جا به سپيد
 جي وڏا زميندار پڻ هئا. هڪ هو عبدالعزیز شاهه ۽ ٻيو
 بزريل شاهه. هٿن صاحبن پڻ ڪلام چيو آهي ۽ پنهنجي مرث
 ڳيت لها لال جي ساراهه ڪئي آهي.

عبد لهايت درد ڀلو فقير هو. هي درويش مالهو
 جڳ جو رهيندڙ هو. هي پڻ سيٺ لهاچند جي مريد

ماڻجهندن ۾ ٿيون . سڀڪ اهاڻچند جا سڀڪ، الهڻي وقت
۾، ماڻجهندن جا وڏي هستيءَ ۽ هلنديءَ وارا سڀڪيون هئا.
سندن زار دسٽ ڏٺو هلندو هو.

سڀڪ اهاڻچند اهاڻڪ سادگيءَ واري جيوٽ گهاريندو
هو. الهڻي چوڻيءَ موجب پوريءَ ريت هلس ۽ عمل ڪندو
هو ته ”هنڙون ڏجي حبیب کي، لک گڏجن لوڪ.“
ساڻ سڀڪ جي رنگ ۾ رچي راس ٿير هو. عام ريت
کيس سڀڪ اهاڻچند ڪري سڏيندا هئا، پر هاڻ ڪيترا
سڀڪ کيس پڳڪ اهاڻ لال چوڻ لڳا. پڳڪ اهاڻ لال جي
سڀڪ ۽ رنگ ۾، ڪيترا سارا وچ مڙس، هڏو ۽
مسلمان آيا ۽ سندس شش ۽ مريد بڻيا. مطلب ته سڀڪ
اهاڻچند ”کائي ڪارائي سڀ ڪسي موجب مٽائي“ واري
ڪار اختيار ڪئي هئي. هاڻ ته جهوڪس :

”درويش باغ بلاس ۾، ٿو باغي بنائي،

ولي گيان گروءَ کان، چشمو چاڙهائي،

چر چر چيرائي، ته اهاڻ مڙو ماڻ ٿون.“

سڀڪ اهاڻچند جي مکيه مسلمان مريدن مان، هڪ هاڪارو
درويش ۽ شاعر، پڇل شاه هو جنهن جي اُرت سکر ۾
آهي ۽ هتي هر سال ميلو لڳندو آهي. پڇل شاه جو اصلي
نالو ٻيو هو. هي درويش، سڀڪ اهاڻچند جي رنگ ۽
اثر هيت اچي، آزاد خيال ٿي ويو هو، ها ڳالھ ڪر ۽
تعصبي ماڻهن کي نه وڻي. هو تعصبي طاقتن جو شڪار
ٿيو ۽ مٿس زار دسٽ مارڪت ڪئي ويئي. مر ٿينگ

سيت لڙاچند لکيچند

۱۵

مئراج پرميٽس جي آفيس سان، سيت لڙاچند کي،
۴۵ ورهين جي اوستا پر، سنبت ۱۹۰۰ پر، پٺو پٺو پٺ
جائس جيتوڻي جو نالو وڌنداس وکيو ويو. ٻن سالن بعد، پيو پٺ
۽ سگي سگي چاول هٿا، سوسندن پالنا ۽ نيباج لڙاچند
لاڏ ڪوڏ سان ٿيڻ لڳو. انهي هولي ڪان تي، پٺي
ٿي ڪر ڪي ۽ هندو سنڌي اکر سکيا. پٺا جن جي سنگ
پر رهين ٿا سڀي ٿاڻيون ۽ ڪيان جون واراڻون پڌا رهيا.
سنگ جو وڏو اثر پوڻ لڳو.

هي پٺي پٺا وڏا ٿيا ته سندس شاديءَ جو
وال آيو. اوڻل پر، سيت لڙاچند جو خيال نه هو
ڪو سندس پٺ ڪر ڪي جيون ڪهاڙين. پر سندس
ڪين، عزتون ۽ مٿن کي اها ٿاڻه نه آڙي. ليت
ان پرميٽس جي سڃاڻڻ تي، ته سندس ڪٽنب جو
وڏو روشن آهي، سيت لڙاچند کي پنهنجو خيال
پٺو پٺو ۽ پٺن کي سڃاڻڻ قبول ڪيو.

پٺن کي سڃاڻيو ويو ۽ شاديءَ جو ڪم ٿيا ويون ٿيون.
پٺن جو وڏو اثر، لڙاچند جي سيت ٿيڻ تي ڪم ڪندڙن
پٺن جي لڙاچند جي لڙاچند سان ۽ لڙاچند جو، سيت پرميٽس
جي لڙاچند جي لڙاچند سان آيو. اهي شاديون
۱۹۱۲ سنبت ۱۹۱۲ عيسوي سن ۱۹۱۲ پر

مهراج پرمهس جي، ڪسي سال، باغ بلاس ۾ رهيا .
انهي بعد، متاوان جي وڃڻ، ٽيمانيءَ وسيءَ باغران ،
سٺ اٺالچند جي پٽي ڪ باغ ۾ رعل لڳا . باغ ۾ اڪالڪ
حر وارو منڊل هو . پرمهس مهراج جي مهيا وڌندي
وئي ۽ ڪٿي ڪٿي جا هڪاسو ۽ پرمي پُرش وٺن
اچڻ لڳا . سٺ سنگ جي ڌم چالو هوندي هئي .
باغ ۾ ڪيتريون جابون ٺهي ويون ۽ هڪ خاصي دربار
پڻجي پئي .

مهراج پرمهس جي جا ، سنڌ ديس ۾، هيٺيان مکيه
شش ٿيا . سين اٺالچند، هڪ چينارام (ڪوڪرن وارو)
ٻارو گوال لال (سولهن جي ڳوٺ وارو)، عهراج پرمهس
(مٿمارن وارو)، ٻارو شيوارام (حڪيم دلور سنجهوري
وارو)، ٻارو ڌرم داس (ڪنڊو سالي ڳوٺ وارو)، انهن
صاحبن جا وري ايڪ بيا پملا ۽ شش پملا . هي سڀ
ٻانگي گلابداسي سڏائيندا آهن . گلابداسي، ٻاون ۽ ٻانگي
کي نه مڃيندا آهن . ستن ۽ پون کان آڃا رهيا ،
سدائين آزاد خيال رهندا آهن . ويدالڪ چواپاس ڪندا
آهن ۽ ستن ۽ پگتن حورن وائون اڇا پندا آهن .

سپٽ ۱۹۱۴ وڪرمي جي ٺاڦري مهيني ۾ (عيسوي
سن ۱۸۵۷)، مهراج پرمهس جنس هي چولو چڏيو .
سندن سماءُ ٽيماني وسيءَ واري باغ ۾ ٺاهي وئي . انهي
باغ کي دربار صاحب مهراج پرمهس جي ڪري سڏيندا
آهن . ٻارهن ٻارهن مهيني، دربار صاحب ۾، وڏو ميلو
لڳندو هو .

سنبت ۱۸۹۴ وگرمي اڙاڙ عيسوي سنم ۱۸۳۷ ۾
 ستگر وگلا بداس جن جي ششن مان هڪڙو سنبت مهراج،
 پرمهنس جي، رٿن ڪندي، پنجاب مان ڪهي، اچي
 سنبت ۾ اڪتا. سڄي سنبت جو سير ڪيائون. مالههوه
 ۾ پڻ آيا. مالههوه جو قدرتي نظارو ۽ باغ بلس جو
 وايو منڊل واه جو وٿين. سيٽ لھالچند جو صدق ۽
 وشواس پڙڪي، مهراج پرمهنس صاحب کيس گيان جي
 ساگر ۽ معرفت جي مهراڻ مان، سڄي گيان ۽ آتمودايا
 جون پڪون پهاريون ۽ روحاني رنگ ۾ رڱي ڇڏيو.
 سيٽ لھالچند پنهنجي گروه ۽ ڪامل مرشد جي ساراهه
 ۾ هيئن چيو آهي :

پرمهنس ڪلتار، تون گر لال لھال ڪا،
 دانا تون دانار، آندڙ ڏيو ڏيڻ جو.

* * *

پرمهنس پرماتما، ستگر همرا شاه،
 نالن مل ٿسا پها، لھال پي پرواه.

* * *

لھال پريتم پرمهنس، ستگر همرا يار،
 اتر گياني مل رهيا، ديکن دوئن يار.

* * *

لھال پريتم پرمهنس، ستگر و همرا مت،
 همري ٽپت ٻجھائڪي، دان ديت هئي لت.

لهندا هئا. هن باغ کي ”باغ بلاس“ نالي سان سڏيندا هئا.

سپت لھالچند کي گھڻو عرصو اولاد نہ ٿيو. سپاويڪ، سندس اندر ۾، ويراڳ ورتي ۽ پيدا ٿيڻ لڳي. دلوي ٽن ٽن مان، سندس دل ۽ دلچسپي گھٽجڻ لڳي ۽ من جو لاڙو ڌرمي ڄاڻهن طرف ورڻ لڳو. هو گھڻو وقت ”باغ بلاس“ ۾ گھارڻ لڳو. باغ بلاس ۾ وقت ۾ وقت، سنڀ، درويش ۽ مهاڻاڻن اچي لھندا هئا. صبح شام سڀني، هري ڪيڙن ۽ ٻين ٻارن جي ڏم لڳي پيئي هوندي هئي. باغ بلاس، روحاني ران ۽ رمزن اڀرڻ جو، هڪ خاصو مرڪز بڻجي چڪو هو. ڪنھن سارا سالڪ ۽ ٻراڻي اچي اڪون پھندا هئا. سپت لھالچند ٻارن لڳر ڄاڻو هوندو هو ۽ هر ڪو آيل، دل روئي کائي ويندو هو. اهڙيءَ ريت، سپت لھالچند پنهنجي جهوپ سان سڀني ۾ صرف ڪندو هو ۽ روحاني اڀياس ڪرڻ ۾ مٿي رهندو هو.

اهڙي ڏنگ ۾ جهوپ گھارڻ ڪري، سپت لھالچند جو ڌيان ڏنڌي ۽ ڪارخانن کان گھٽجي وڌو. اهو ٿيو جو ڪيترن ڪارخانن جا ٻاڻهوار آپ سوار ٿي ۽ غرض بڻجي پيا. هو فقط پنهنجو شخصي فائدو ڏسڻ لڳو. بولاميل ۾ فائدو ۽ ڏيکارڻ لڳا. انهي سبب، ڪراچي ٺٽي ۽ جهري (پراڻي سکر) وارا ڪارخانا ۽ ڪي بند ٿي ويا. فقط ڪوٽڙيءَ جو ڪارخانو، اڻر ٻڌايو ۽ مانجهوءَ وارا هت ۽ باغ وڃي پيا.

سيٺ لھالچند لکھچند

سيٺ لھالچند جو جنم سنبت ۱۸۵۵ وڪري ٻار عيسوي
سنم ۱۷۹۸ ۾، مانجهو ڳوٺ، ضلع دادو ۾ ٿيو. لھالچند
پنجا جو هڪ ٽي پٽ هو. سندس شادي، حيدرآباد
سنڌ مان، سھت خوشالڊاس ٻارومل جي نياڻيءَ، جنمڻ ٻائيءَ
سان ٿي. سھت خوشالڊاس، الھي زماني ۾، حيدرآباد
جو هڪ نامور، برک ۽ دولتمند واپاري هو. سندس واپار
ڏورانهن ديسن سان هلندو هو. لکنو، آگري ۽ دهلي ۾
سندس ڪوٺيون هيون.

الھي وقت، حيدرآباد جي پائڻجندن ۾، تمام عزت وارو
۽ وڏو گھر، مڪي هيرانند ٽاراچند وارن جو سڏبو هو. ڪي
ٿورا عامل ڪٽنب پڻ هستيءَ وارا هئا. عاملن جو وڏو
حصو، مھرن ۽ ٽالپرن جي اوڪرين ۾ هو ۽ سندن پگهار
خسيس ۽ گھٽ هوندا هئا.

سيٺ لھالچند پنھنجو اباڻو ڏٺو ۽ ڪرت سنڀاليندو رهيو.
سندس ڪوٺيون ٻراڻي سکر، ڪوٽڙي، ٺٽي ۽ ڪراچيءَ ۾
هيون. الھيءَ کان سواءِ ٻيا ست آب هت، مانجهو ۽ اترپور،
بيٺاپور، بندويراهه ۽ ٻين هنڌ هلندا هئا. مانجهو ڳوٺ ۾
ٽي باغ پڻ هئا، جن مان هڪ باغ چاليهن ايڪڙن ۾ هو. هي
باغ نهايت شاندار هو. منجهس ٽسهن ٽسهن ميوا ۽ گل ڦل

راجهوڻالا جهڙي، ڪڇ ۾ اچي وساء. سندن واپار،
مڪي، رستي، راجهوڻالا، ڪالهاواڙ، گجرات ۽ سنڌ
سان هلندو ۽ سمنڊ رستي، ايران ۽ عربستان سان.

سنڌ ملڪ، جڏهن مغلن جي عت ۾ هيو، ته ٻارواڻي
ڪتب جا وڏا، پنهنجي اصلوڪي وطن، سنڌ ۾ واپس
وريا. اتي نگر ۾ اچي ڪولي ڪوليانون ۽ ڪتب
سوڌو رهڻ لڳا. جلد ئي، ڪمي پندر ۽ ڪوٽڙي ۾
پڻ ڪوليون وڌائون.

ڪلهوڙن جي راج ۾، خدا باد - سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو
سو هي ڪتب، وڏي اچي، خدا باد ۾ وسو. اتي (ماڻي ۾)
هن ڪتب جو نزر ڪتب ساوڻ مل اچاج هو. ڪتب
ساوڻ مل وڏو واپاري هو. شراڪو ڏنڊو ڏور هلندو
هون. سندس ڪولون سنڌ جي مکيه شهرن ۾ هيون.

الگواڙن واري (ماڻي ۾) اچاج لڪ جا ڪهڙا سارا
ڪتب، سنڌ ۾ اچي وسيا هئا. شڪار پور ۾، اچاج
ڪتب مکيه شراف هئا ۽ ساعبيءَ ۾ مکيه واپاري.
هيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ پڻ وسندا هئا. زمينداري ۽
واپار سندن ڪرم هئي. ڪي - ڪاري عملدار ۽
ڪي وڪيل پڻ هئا. سنه ۱۹۴۷ ۾، ملڪ جي ورهاڱي
بعد، وري به ڪنهن سنڌ مان لڏڻو پيو ۽ وڃي هندستان
۾ وسيا آهن.

ٻارواڻي ڪتب مان، سيم اوڏو داس جا ٽي پٽ،
سيم سڪدار، سيم اچم داس ۽ سيم راءِ چند، پنهنجي
ڪتب سميت، سنڌ ۾ وسندا رهن ٿا.

موتِي ويندو هو. الاهي زماني ۾، سنڌ، پنجاب ۽ پشاور وارا پاڻا پٺاڻي مسلم حڪومت جو حصو ٿي ويا ۽ باقي هندستان هندو راج هيٺ رهيو.

محمد غزويءَ جي ڪاھن بعد، وري به، ڏيڍ سو ورهيه ملڪ ۾ مات هئي. سنه ۱۱۹۱ع ۾، محمد غوريءَ هندستان تي ڪاھ ڪئي. محمد غوريءَ جي ڪاھن سان چڱيءَ نم، هندستان ۾، هندن جي ڪمبختيءَ جي شروعات ٿي. ٽن چئن سالن جي عرصي ۾، دهليءَ ۽ قنوج وارا پرڳڻا پٺاڻن فتح ڪيا. الاهيءَ بعد، قطبالدين، علاوالدين ۽ پٺاڻن بادشاهن، بنگال ٽائين اتر هندستان جو حصو بڻجي هڪ هيٺ آندو. هندن جا مندر ۽ مڙهيون، ڀڃڪڙي ۽ وڌو ويا، لاس ۽ برباد ڪيائون، ملڪ ۾ ايراني تهذيب جو بنياد وڌائون ۽ لکين هندو ڪٽنب اسلامي مذهب ۾ داخل ڪيائون.

عربن جي ڪاھ، عربي سمنڊ رستي، بهرڻ سنڌ تي ٿي هئي. پٺاڻن جون ڪاھون، هر وقت، پنجاب پاسي کان ٿيون. پنجاب جي هندن کي مشڪلاتن ۽ مصيبتن جو منهن ڏيڻو پيو. ڪن، هر وقت، گردش جي چڪر ۾ اچڻو ۽ وڌو هو. اهوئي سبب هو، جو اوائل جا پنجاب ۾ وسيل اڻ وڌولي، گردش جي چڪر ۾ اچي، هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ به پکڙجي ويا.

اڃا لک جا ڀاڱا به، پنجاب، دهلي، اتر برديش ۽ راجپوتانا طرف پکڙجي ويا. اڪثر ڪري، سندن ڪرڻ واپار هو. پارواڻي ڪٽنب جا وڏا واپار سالگي،

لاء ڪاٺون ڪٽڻ شروع ڪيون. جڏهن اهو صاف
 ٿيڻ لڳو ته وڏو اوس دشمنن جي وڙجڻ هڏو. لڏهن
 اٺن ٻن ٻن ٻن ٻن دشمنن تي ڪاهه ۽ آخري وار ڪرڻ
 پٿر سمجهيو. رائي نه ڏسڻ ڏيکي، عثماني ڪٽي، گهوڙي
 تي سوار ٿي، سرويچ سورن سان گڏجي، سر جي ست
 ڏيڻ لاءِ تيار ٿي. سو هي جوڏا جوان، قلعي جا دروازا
 کولي، عربن جي لشڪر تي ٽٽي پيا. زبردست ويڙهه
 هلي. اوري اعداد ۾ هٿل سب، هٿي سب سورما،
 رائي سميت، مارجي ويا. اٺن مانجهي ٽن ٽن ۾، هن
 ڪٽڻ جو هڪ ٻڙڪ وڃي ٿي هو.

اروڙولي، سڌ جا اوائڪا رهيا،
 آسپاس پاڻن ۾ وسجي، اسرڻ ۽ وڌڻ لڳا. اٺي حصي
 هندن جي حڪومت هئي، ٽيٽڪري، ٽنهن سر اڏڻ،
 اسرڻ ۾ ڪن وڏن ڪاهه لڳي. ملڪ ۾ صلح سان هتي
 ۽ ڏاکڻي سڄي گڏوڏ لڳن. سندن دلين مان، پنهنجي
 اهاڻي وطن مان اڳوڻو ڄڻ ڇا ڏک ۽ درد مٽجي ويا.

عيسوي سنه ۹۹۱ ۾، غزالي جي امير، سڪتگن،
 پشاور تي ڪاهه ڪئي ۽ اهو حصو پنهنجي هٿ ۾ آندو.
 اٺي بعد، ۱۰۱۸ع ۾، هن، پنهنجي حوٽلڪ ڏيڄ ڪري،
 پنهنجي بادشاهيءَ سان ملايو. اهڙيءَ ريت، پٺاڻي مسلم
 حڪومت جي شروعات ٿي. پٺاڻن جون ڪاهون،
 عربن جي ڪاهن کان، لڳ ڀڳ ٽن سو سالن بعد ٿيون.
 سڪتگن بعد، محمد غزالي ۽ ڪيترا ٻيا هندستان تي
 ڪاهون ڪيون. هو، عمر وڃند، ٿر ٿر ڪري، غزالي

٠٩ پارواڻي ڪٽنب جي اوائلي تاريخ

موٽي ويندو هو. الھي زماني ۾، سنڌ، پنجاب ۽ پشاور وارا ڀاڱا پٺاڻي مسلم حڪومت جو حصو ٿي ويا ۽ باقي هندستان هندو راج هيٺ رهيو.

محمد غزنويءَ جي ڪاهن بعد، وري به، ڏيڍ سو ورهيه ملڪ ۾ مات هئي. سنه ۱۱۹۱ع ۾، محمد غوريءَ هندستان تي ڪاهه ڪئي. محمد غوريءَ جي ڪاهن سان چئجي ته هندستان ۾، هندن جي ڪمبختيءَ جي شروعات ٿي. ٽن چئن سالن جي عرصي ۾، دهليءَ ۽ قنوج وارا پرڳڻا پٺاڻن فتح ڪيا. الھيءَ بعد، قطب الدين، علاؤ الدين ۽ پٺاڻن بادشاهن، بنگال تائين اتر هندستان جو حصو پنهنجي هيٺ آندو. هندن جا مندر ۽ مڙهيون، ڀڃڪڙي ۽ وڃڻ واري لاش ۽ اڙ باد ڪيائون، ملڪ ۾ ايراني تهذيب جو بنياد وڌائون ۽ لکين هندو ڪٽنب اسلامي مذهب ۾ داخل ڪيائون.

عربن جي ڪاهه، عربي سمنڊ رستي، پھرين سنڌ تي ٿي هئي. پٺاڻن جون ڪاهون، هر وقت، پنجاب پاسي کان ٿيون. پنجاب جي هندن کي مشڪلاتن ۽ مصيبتن جو منهن ڏيڻو پيو. ڪنهن هر وقت، گردش جي چڪر ۾ اچڻو ٻوندو هو. اهوئي سبب هو، جو اوائل جا پنجاب ۾ وسيل اڻ وڌولي، گردش جي چڪر ۾ اچي، هندستان جي ٻين ڀاڱن ۾ به پکڙجي ويا.

اڃا لک جا ڀاتي به، پنجاب، دهلي، اتر ۽ ديش ۽ وچولي طرف پکڙجي ويا. اڪثر ڪري، سندن ڪرڻ وارا هو. پارواڻي ڪٽنب جا وڏا، واپار سالڪي،

لاءِ ڪاٺون ڪٽب آڻڻ شروع ڪيون. جڏهن اهو صاف
 پاسٽ لڳو ته قلعو اوس دشمنن جي ور چڙهندو. تڏهن
 انهن حوڏن جوانن، دشمنن تي ڪاهه ۽ آخرين وار ڪرڻ
 بهتر سمجهيو. راتلي به زور هڻي، هٿيار کڻي، گهوڙي
 تي سوار ٿي، سرويچ سورمن سان گڏهي، سر جي ست
 ڏيڻ لاءِ تيار ٿي. سو هي حوڏا جوان، قلعي جا دروازا
 کولي، عربن جي لشڪر تي ٽٽي پيا. زبردست ويڙهه
 هلي. اوري اعداد ۾ ڪٽڻ سبب، هي سڀ سورما،
 راتليءَ سميت، مارجي ويا. انهن مالنهي مڙس ۾، هن
 ڪٽب جو هڪ بزرگ راجمل لالي هو.

اروڙوڻسي، سنڌ جا اراڻڪا رهواسي،
 آسپاس پاڻن ۾ وسجي، اسرڻ ۽ وڌڻ لڳا. انهيءَ حصي
 هندن جي حڪومت هئي، تنهنڪري، تنهن سر اڏڻ :
 اسرڻ ۾ ڪن وٽ ڪانه لڳي. ملڪ ۾ صلح سائن هئي
 ۽ زندگي سڪي سنهتي گذرڻ لڳن. سندن دٻون مان، پنهنجي
 اباڻي وطن مان اکرڙڻ جا دڪ ۽ درد مڃي ويا.

عيسوي سنه ۹۹۱ ۾، غزاوي جي امير، سڪتگين،
 پشاور تي ڪاهه ڪئي ۽ اهو حصو پنهنجي هٿ هيٺ آندو.
 انهي بعد، ۱۰۱۸ع ۾، هن، پنجاب جو ملڪ فتح ڪري،
 پنهنجي بادشاهيءَ سان ملايو. اهڙيءَ ريت، پٺاڻي مسلم
 حڪومت جي شروعات ٿي. پٺاڻن جون ڪاهون،
 عربن جي ڪاهن کان، لڳ ڀڳ ٽن سو سالن بعد ٿيون.
 سڪتگين بعد، محمد غزاويءَ ڪيترا دفعا هندستان تي
 ڪاهون ڪيون. هو، هر وقت، ڦر لت ڪري، غزاوي

۴۰۷ پارواڻي ڪٽنب جي اوائلي تاريخ

ڪائنات جي ڏيل ورڻي وڻي ۽ ڪنن ڏي نهرائو ويو. هو ڏي وڻي وڻي، سنڌ ۾ وسندا رهيا. ڪجهه عرصي بعد سنڌ ۾ ڪنن جو زور گهٽيو ۽ انهن ارجستن هندن، خلفي جي ٽائين سان جنگيون جڙي، سنڌ ماڪ جو ڳچ پاڳو، مٺي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو. ارهون آباد، آڙ ۽ لاڙ جي پاسن ۾ هندو راج قائم ٿيا.

سنڌ فتح ڪرڻ بعد، ڪنن جي لشڪر، ملتان ٽائين ماڪ پنهنجي هٿ هيٺ آندا. انهن پنهنجي ڪاهن جو رخ اوڀر طرف ڀڳ ڪيو. سنه ۷۳۸ع ۾، گجرات ۽ اڄين ٽائين ڪاهي ويا. پر راجا پلڪسين چالڪيا ڪنن کي ٽوڙي ۽ وٽ ۽ ڳڙ جي راجا لاک پٽ اڄين وٽ، ڪنن ڌار دست شڪستون ڏنيون. انهن شڪستن ڪنن جي طاقت کي هٽو ڪري ڇڏيو ۽ هندستان کي عربن طرفان ڪاهن کي پنجهو اچي ويو.

ڪنن جي الوڙ تي فتح بعد، اڃا ڪٽنب جا پاڻي ڀڳ لڏي پنجاب ويا. اڃا ڪٽنب جا ڪيترائي راجا ڏاهر وٽ ڪرمچاري هئا. ڪيترا سارا جنگي ڪالي ۾ ڀڳ هئا جي عربن سان وڙهندي مارجي ويا. انهن مان هڪ جوڌي لاءِ هيئن چوڻ ۾ ايندو آهي: جڏهن راجا ڏاهر، عربن سان وڙهندي، جنگ جي ميدان ۾ مارجي ويو، تڏهن ڪي چوڻ جوڌا جوان، الوڙ جي قلعي جا دروازا بند ڪري، راجا ڏاهر جي وڏو راڻي ۽ جي رکيا خاطر، قلعي اندر موجود رهيا. عربي لشڪر قلعي کي گهيرو ڪيو هو ۽ قلعي جي پٽين ڊاهڻ

مارنجي ويو. هندن جي هار ٿي. اورڙ ۽ سنڌ مان هندن جي ڀاج ۽ لڏپلاڻ ٿي. جن سورمن، سبوساھي، عربن جي سامھون ٿي، چڪري کاڌي، ٽن سان سشتيءَ جي علف ڪئي وئي. اڙاڪو جوانن جو قتل ڪيو وڃي. ڪيترن ارچوان زالن ۽ ٻارن کي ٻالها ڪري، عراق ۾ موڪليو ويو. هندن وڪرو ڪيو وڃي.

هندن جي هار بعد، سنڌ مان، سندن وڏي بمالي ٿي لڏپلاڻ ٿي. ڪنهن جا ڪٽنب، ٻيڙين ۾ چڙهي، سنڌ واديءَ رستي، پنجاب ۾ گهڙيا جتي هندو راج هو. جن کي جمع ڪري سٺو ۽ سهڻو لڳو، ان ٻارن جا ڪنارا والاري وڃي ويا. سنڌ واديءَ ۽ پنجاب جي ٻنهي ٻارن جي ٻنهي پاسن کان، پنهنجا ماڳ ڇوڙي، ٺهي لڳي ويا. هي سنڌ واپس جا رهواسي ٻارن کي ارڙو وٺي سڏائڻ لڳا يعني ارڙو جي اصلوڪن جا اولاد. ارڙو وٺڻ جون ڪل ۴۵۸ لکون ڄاڻايون ويون آهن. انهن مان ڪي هي آهن: بلهجا، لاريجا، ٻهوجا، جسوجا، ڪڪريجا، هندوڇا، راجپال، ڪالبال، ڪتريال، اچاج، سچديو، لاڱديو، واسديو وغيره.

عربن جي فتح کان پوءِ سنڌ ۾ ڪيترن هندو ڪٽنب ڏيڻ معذرتي اختيار ڪيو. کين عزت جي نگاه سان ڏٺو ويو. سنڌ جي هاڻوڪن مسلمانن مان گهڻا ڪٽنب انهن آڳاٽن هندن جا اولاد آهن. ساڳئي وقت، اهڙا به هندو ڪٽنب هئا جن نه فقط وطن نه ڇڏڻ جو ارادو ڪيو پر مسلمان ٿيڻ کان صفا لاپرواھي.

ساهوارن جي ڦرالي ۽ ٻلهون ڇاڙهڻ جي رواجن کي پنجهو
اچڻ لڳو. ماس آهار ۽ لشهدار شهن جو واهپو گهٽجڻ
لڳو. پاڇهون، مهوا ۽ الساج عام جام واپرجڻ لڳا.
ورڻ آشرم جو زور گهٽجڻ لڳو. اسان ذات مان اوچ
۽ لهچ جو پند ڀار اڪرڻ لڳو. ڪرم الوسار هر ڪو
پنهنجو درجو ماڻڻ لڳو. ملڪ ۾ شائتيءَ جو وايو منڊل
پيدا ٿيڻ لڳو. اسان ۽ جهو ذات ۾ خوشيءَ جي لهر
ڦهلاجي ويئي.

۱۵ سالن جي رڻن بعد، بکشو ڪمل موٽي وطن وريو.
سند ۾ اچي، بدمت جو پڙ چار شروع ڪيائين. سندس
ڪٽنب جا پاڻي به بدمت جا پوئلڳ بڻيا ۽ اهڙا
پر موڌرم ۾ وشواس ڌارڻ لڳا.

اهڙيءَ ريت سوين سال گذري ويا. هن ڪٽنب
جا پاڻي سنڌ ڏيس ۾ وسندا آيا ۽ وڌندا ويجهندا رهيا.
سنڌ ٽي راءِ گهراڻي جو راڄ هو ۽ الوڙ (اروڙ) سنڌ جي
گاديءَ جو هنڌ هو. الوڙ هاڪارو، مشهور ۽ شاندار
شهر هو. راءِ گهراڻي بعد، ارهمڻ گهراڻي جي راڄ ۾ به
الوڙ گادي جو هنڌ ٿي رهيو. اڄوڪي زماني ۾، الوڙ، روھڙيءَ
کان اڍائي ڪوھن جي مفاصلي تي، هڪ ڊنل ۽ اجهڻل
ڳوٺ جي حالت ۾ موجود آهي.

سنه ۷۱۱ع ۾، ارهمڻ گهراڻي جي راجا ڏاهر جي زماني ۾،
عربن سنڌ تي ڪاهه ڪئي. ڪيترين جنگين بعد، سنه ۷۱۲ع ۾،
عربن جي لشڪر جي فتح ٿي. راجا ڏاهر، جنگ ۾ وڙهندي،

انسان ذات لاءِ مڪتبيءَ جا وسيلو ليکڄو ۾ ايندا هئا. منڻ جاني ورڻ آشور ڌرم (ارهمن، ڪتري، وئش ۽ شودر) ۽ منڻ جسي جهوس چئن آشورن (ارهمن، ڪتري، وئش ۽ شودر) وان پوس ۽ سنياس) ۾ وراهل هئي.

الهي زماني جي، هن ڪٽنب بابت، هڪ ڏند ڪٿا آهي. هن ڪٽنب جي هڪ سڄو، ”ڪمل“ نالي جي، ۵۱ سالن ۾ پير پانڻ سان، وان پوس آشور اختيار ڪيو. دايوي ڏندن کي ٽرڪ ڪري، ٿيرف پانڻ ڪرڻ جو ارادو ڪيائين. ڪٽنب جي پائين کان موڪلائي، جهوس جي ضروري شين جي ڳنڍڻي پڻن تي ڌري، هٿن ۾ اٽ ڪري، رٿن تي اڪري پيو. سنڌ، پنجاب ۽ اتر پوڊيش جا مندر، ٿيرف، ۽ ڌرمي آستان پنهائين. هر هنڌ، رهن، منهن ۽ گياي پرن جا روشن ڪندو ۽ گيان وارن ٿون پڌرو، اچي ڪاشيءَ ۾ پهتو.

ڪاشيءَ ۾ گهمندي، هڪ ورڻ همنان چاوو، هڪ بهوسي مهالما کي ويٺل ڏٺائين. مهالما جي اڳيان ڪيترا سارا ماڻهو ويٺل هئا جي سندس اُپديش ٻڌي رهيا هئا. مهالما جي شڪل شبيهه شاهائي هئي. سندس منهن مان مٿا پئي اڪي. ڪشش ۾ چڪجي، ڪمل پڻ ويٺل ۾ وڃي شريڪ ٿيو. مهالما جو اُپديش رواجي ٻوليءَ ۾ هو جو باڪل سوالئيءَ سان، هر هڪ جي سمجهه ۾ اچي ٿي سگهيو. انهن کان سواءِ، اهو گيان انهن ي لک جو هو. هيٺائين، ڪنهن به مهالما پرن، اهڙو گيان ڏايا کي ڪو نه ڏاڻو.

پارواڻي ڪٽنب جي اوائلڪي تاريخ

پارواڻي ڪٽنب جا وڏا اوائل ۾ به سنڌ ديس جا رهاڪو هئا. سندن حڪم پٿر مان ۾ ولس جو نالو ”رگهو ولس“ ذڪار ۾ آهي. مريادا پُرشور شرعي رامچندر جن به ”رگهو ولس“ جا هئا. هي ڪٽنب هندستان جي آڳاٽي ۽ قديم رگهو ولسي ڪل جي اولادن مان آهي. هي اوهانڻا آهن. اوهانڻا پاڻ کي شري رامچندر جي پٽ ”شري لو“ جي سنتان سڏائيندا آهن. اوهانڻا اصل ڪٽري هئا پر پوءِ ڏنڊي ۽ واپار کي لڳي ويا.

اوائل ۾ هن ڪٽنب جا ترڪ سنڌو درياھ جي ڪناري تي ڪنهن لکريءَ ۾ رهندا هئا. ڪمپني پاري سندن مکيه ڪرم هئي. ديس ٽپي، حڏهين، ڌارن دشمنن جي ڪاهه جي آڀاڻا اچي ٻولندي هئي ته دستور موجب هٿيار پوري، گهوڙن تي سوار ٿي، جنگ جي ميدان ۾ ڪڏي پوڻ، سندن مرڪ هو. اهڙيءَ ريت پنهنجو اصلوڪو ڪٽري ڌرم پاليندا هئا. اڙائي ختم ٿي ته ورڇ اچي، پنهنجي ڪرم ڪار کي لڳي ويندا هئا.

هي اعوز ماڻهو، جنهن ۾ ويدن جا سلوڪ اُچارڻ، ارهمنن کي دان ڏيڻ، وڏا بکيه ڪري ديوتائن کي پُرسن ڪرڻ، ٻنهن چاڙهڻ، ڪنن ۾ ٻپ ڪرڻ، جيءَ کي جفا ۽ ٽن کي لٽا ڏيڻ، پوک اڻهاس ڪرڻ، وغيره،

پارواڻي آڪھ جا ڀاتي

سرڳواس ٿي ويا. ٽيون نمبر ڀت، سڀت
اوڌوداس، کائڻس ٽي سال اڳ، سن ۱۹۲۶ع ۾، ڪراچيءَ
۾ ڇالاڻو ڪيو ۽ سڀت هر ڇنڊراءِ، سندس مرنڻو کان هڪ
سال اڳ، سن ۱۹۲۸ع ۾، دهليءَ ۾، ڀرلوڪ ٻڌاريو.

سڀت سرڳند، سن ۱۹۳۲ع ۾، مانجهوءَ ۾ ڇالاڻو
ڪيو ۽ سندس هڪ ٽي ڀت، پراسپال پارواڻي
هيراڻال، سيپٽمبر ۱۹۴۹ع ۾، دهليءَ ۾، گذاري ويا.
سڀت وشنڊاس جي ڪٽنب مان، هندو ڌرم، ڪٽنب
جو وڏي ۾ وڏو، سڀت سکڍو آهي. کيس هندو ڌرم
چار ڀت آهن جن جا نالا خوشهرام، سندرداس،
مهيش ۽ موهن آهن.

سڀت اوڌوداس جي ٻئي نمبر ڀت، سڀت لچمڻ-داس
کي ٽي ڀت، ڪشبنڊ، ڀڳوان ۽ ايشور آهن.
سڀت رامچند کي هندو ڌرم ٽي ڀت آهن جن جا
نالا، اندر، اجيت ۽ راجو آهن.
سڀت ڀرٿراج کي هيلٿائين ڪو، اولاد ڪونهي.

سيٺ ڪلهوڙاس کي ڪوٺ اولاد نه ٿيو. سندس
 پٽ ڀاءُ، ٽائونل، ۲۵ ورهين جي ٿيڻ جو آهي ۽
 ٽائونل ڪيو ۽ ايس پٽ، رامچند (جنم سنه ۱۸۸۴ع) ۽
 راماداس (جنم سنه ۱۸۸۵ع) ڇڏي ويا. سيٺ
 ڪلهوڙاس، ٻڏي ڀائيتن کي، پتن والگر ڪري ٺاهيو.
 سيٺ هرچند راءِ کي چار پٽ آهن. سندن نالا،
 ماسارام (جنم سنه ۱۹۱۶ع)، سورج پرڪاش (جنم سنه
 ۱۹۱۱ع)، سچا اند (جنم سنه ۱۹۲۲ع) ۽ دولترام (جنم سنه
 ۱۹۲۲ع) آهن.

سيٺ سرچند کي هڪ ئي پٽ ٿيو. سندس نالو هيرالال
 (جنم سنه ۱۹۰۵ع) هو، جو ”اوسپال پارواڻي هيرالال“ نالي
 سان مشهور ٿيو.

سيٺ اوڏوڏاس کي چار پٽ، سيٺ سڪڙو (جنم سنه
 ۱۸۹۶ع)، سيٺ لچمڻ داس (جنم سنه ۱۹۰۲ع)، سيٺ رامچند
 (جنم سنه ۱۹۱۴ع) ۽ سيٺ پرگراج (جنم سنه ۱۹۱۷ع) آهن.
 سيٺ ٽائونل جي وڏي پٽ، سيٺ رامچند، پنهنجي پٽ
 والگر، ۲۴ ورهين جي ٿيڻ جو ان اوسا ۾ گذر ڪيو.
 ٻئي ڀاءُ، سيٺ جهرامداس کي ڇهه پٽ آهن جن جا نالا جهرامل،
 مرهملال، هيرالال، هريلال، ڪنڀالال ۽ ارجن آهن.

سنه ۱۹۱۲ع ۾، سيٺ جهرامداس ٽائونل، آڪھ، جي ڪڏيل
 ڪٽنب کان ڌار ٿيو ۽ پنهنجو ڏندو ۽ زمينداري
 سڀائي ڪيو.

سيٺ جهرامداس حرديهال، سنه ۱۹۲۹ع ۾،
 حيدرآباد ۾ ٿيو. سندس همشري ٿي، ايس پٽ

سيٺ لھالچند جي ڏاھيءَ ٽياڳڻ وقت، ڪٽنب جا مکيه ڀائي، سيٺ چينومل، سيٺ وشنداس ۽ سيٺ لھلارام هئا، جي گڏجي، ڪٽنب جو ڪاروبار هلائيندا هئا. سيٺ چينومل کي ٽي پٽ ڄاوا. ٻھ-راون پٽ واڌومل هو جو انڊيءَ عمر ۾ گذاري ويو. ٻيو پٽ، سيٺ ڪيشوداس (جنم سنه ۱۸۶۳ع) ۽ ٽيون، سيٺ لاٽومل (جنم سنه ۱۸۶۶ع) هو.

سيٺ وشنداس کي ٻن ٽي پٽ، سيٺ هرچندراھ (جنم سنه ۱۸۶۲ع)، سيٺ سرڀچند (جنم سنه ۱۸۷۴ع) ۽ سيٺ اوڌوداس (جنم سنه ۱۸۷۹ع) ٿيا. سيٺ لھلارام کي ڪو به اولاد نه ٿيو.

سيٺ چينومل، پوئين وقت ۾، لھايت ڪمزور ۽ ظعيف ٿي ويو هو ۽ گھر ۾ گھارييندو هو. سندس ڏاھايت سنه ۱۸۹۸ع ۾ ٿيو. ٻن سالن بعد، سيٺ لھلارام به ٻراوڪ پڌار ٿيو.

سيٺ چينومل ۽ سيٺ لھلارام جي سرڀواس ٿيڻ بعد، پارواڻي ڪٽنب جا ڀائي، سيٺ وشنداس ۽ سندس ٽي پٽ، سيٺ هرچندراھ، سيٺ سرڀچند ۽ سيٺ اوڌوداس ۽ سيٺ چينومل جا ٻه پٽ، سيٺ ڪيشوداس ۽ سيٺ لاٽومل رھيا. ڪٽنب جو سمورو ڪاروبار سيٺ وشنداس جي هٿ هيٺ هلندو هو. سنه ۱۹۰۰ع ۾، مالجهوءَ ۾، ڪالرا جي لنگري مرض منهن ڪڍيو. الھي سبب پارواڻي ڪٽنب جا ڀائي لڏي ڪراچيءَ ۾ آيا ۽ ههڻش لاءِ، ڪراچيءَ ۾ ئي وسجي ويٺا.

پارواڻي آڪھ جا ڀاتي

مالٽيڙو ۽ اڇي، ملڪيت هي وراعت لڻ بعد،
سيڪ پارومل ۽ سيڪ تولومل گڏ ڳيار بندا هئا.
سيڪ پارومل کي هڪ پٽ ۽ ٻه ڌي ٿيا. هڪ پٽ،
خوشحال داس هو. خوشحال داس کي پڻ هڪ پٽ،
سنگو، ٿي وئي. سنگو، شاديءَ بعد، ٻن اولاد
جي، ڇاڻو ڪيو. انهيءَ ڪري، سيڪ پارومل جي
پڙيءَ مان ڪو به اولاد نه رهيو آهي.
سيڪ تولي مل کي ٻه پٽ، سيڪ لڪمڇند ۽ سيڪ
موراومل هئا. سيڪ لڪمڇند کي هڪ ئي پٽ سيڪ
اهالچند ٿيو. سيڪ موراومل کي ٻه پٽ ٿيا، وڏو
سيڪ ڏاڍداس ۽ ننڍو سيڪ چيلومل. سيڪ ڏاڍداس
کي ٻه پٽ ٿيا، جلدئي، سيڪ موراومل ۽
سندس وڏو پٽ، سيڪ ڏاڍداس سرڳواس ٿيا.
آڪھ مان، سيڪ اهالچند لڪمڇند ۽ سيڪ چيلومل
موراومل وڃي اچيا. سيڪ اهالچند جو جنم ۱۸۳۴ع ۾
سنه ۱۸۸۸ ۾ ٿيو هو ۽ سيڪ چيلومل جو سنه ۱۸۳۴ع ۾.
سيڪ اهالچند کي گهڻي عرصي تائين اولاد نه ٿيو.
چيلومل عمر ۾ گهڻو ننڍو هو. سيڪ اهالچند، چيلومل
کي پٽ وانگر پالي وڌو ڪيو. سيڪ اهالچند کي،
وڏيءَ عمر ۾ ٻه پٽ ٿيا، هڪ سيڪ وشنداس ۽ ٻيو
سيڪ املارام.

پارواڻي آڪھ

به فقط هڪ ڀيٽ ٿيو، جنهن جو نالو سنگومل هو. سنگومل، شادي ڪرڻ بعد، جلد ئي، ٻن اولاد جي، سرگواس ٿي ويو. الهجي ڪري، سيٺ پارومل جي بهڙيءَ جو ڪوبه اولاد نه رهيو آهي.

سيٺ نولي مل جو ئي اولاد، پاڻ کي پارواڻي آڪھ جي نالي سان سڏائيندو آهي جو نالو سيٺ نولي مل جي وڏي ڀاءُ، سيٺ پارومل پنهنجي آهي. اهو نالو سيٺ هرچند راءِ قائم ڪيو. مئٽرڪ جي امتحان ۽ ڪاليج ۾، شاگردن جا نالا، آڪھ يا نڪ جي نالن سان سڏجڻ ۾ ايندا هئا ۽ اچن ٿا. سو جڏهن آڪھ جي نالي لکڻ جو موقعو مليو ته سيٺ هرچند راءِ ”پارواڻي“ نالو قائم ڪيو. هاڻي، هي ڪٽنب ”پارواڻي“ نالي سان مشهور آهي. سيٺ هرچند راءِ آڪھ کي ”پارواڻي“ نالو ڏنو پر پاڻ ”سيٺ هرچند راءِ“ نالي سان سڏبو هو ۽ مشهور هو. سندس ڀائيٽيو، پرنسپال هير لال سرچند پارواڻي ”پرنسپال پارواڻي“ نالي سان مشهور ٿيو. اهڙيءَ ريت، سيٺ نولي مل جو اولاد، پاڻ کي پارواڻي سڏائين ٿا.

قدوت جو قصو اهو ٻڌو، هو ڪجهه عرصي کان پوءِ
اٿڙ پور کي درياھ پاڻي لڳو. سو سائو لائي آڪھ کي ٻيهر
ٻڻ لڏڻو پيو. اٿڙ پور کان ڪوھ ٻنڌ جي مٿاهلي تي
ماڻهو ڳوٺ عوجنهن ۾ سندن زبردست رهندا هئا. هي
اچي ماڻهو ۽ روسيا. ماڻهو ۽ لھڪي ۽ ٿاڻو ڪوئي
ويھڻ ۾ وڙم نه لڳن. هن ڪٽنب جا پويان، پوءِ ماڻهو
وارا سڏجڻ ۾ آيا.

هٽائين، سيٺ سائو مل جا چارئي پٽ، هڪ گڏيل
ڪٽنب جا پائي هئا پر ماڻهو ۽ اچي بعد ڌار ٿيا. ڌڏي،
ڪار خان ۽ ماڻهو جي پاڻ ۾ وراھست ڪيائون.

جدا ٿيڻ بعد، سيٺ چٽي مل، ڌڏي ۽ واپار سانگي،
وڃي ڪٽي بندر وسايو. ڪٽي بندر ۾، سندس ڪٽنب
چٽائي سڀني جي لائي سان مشهور ٿيو. سنه ۱۸۸۷ع ۾
سندن ڪراچي ۽ ڪٽي بندر واريون ڪمپنيون آڏو مل
ڏوراج لائي سان مشهور هون. سيٺ چٽي مل جي ڪٽنب
مان، هن وقت، ڪوبه مرد ماڻهو جهڙو نه رهيو آهي.

ٻائي ٿيئي ڀائر، سيٺ ڀارو مل، سيٺ لکي مل ۽ سيٺ
ٿورو مل ماڻهو ۽ رهيا ۽ پنهنجو واپار ۽ ڌڏو ڪندا
رهيا. سيٺ لکي مل جو اولاد ”لکپائين“ جي لائي سان
سڏار آهي. ”لکپائي“ وڏي تعداد ۾ آهن ۽ هن وقت
هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ پکڙجي ويا آهن.

سيٺ ڀارو مل ۽ سيٺ ٿورو مل پاڻ ۾ گڏ ڪهارڻ لڳا.
سيٺ ڀارو مل کي هڪ پٽ لائي خوشالڊاس هو جنهن کي

مرتن جوت

- ٦٥٢ سمنڊ ۽ ڇنڊڙاءِ وڻنداس
- ٦٧٤ سمنڊ ۽ ڇنڊڙاءِ جي ڀتلي ڳولڻ جي وٽس
- ٦٧٥ مڙو-سڄل آلمس اڳيان سمنڊ ۽ ڇنڊڙاءِ جي ڀتلي جو نظارو
- ٦٨٤ سمنڊ ۽ ڇنڊڙاءِ ۽ اولاد
- ٦٨٥ سمنڊ ۽ ڇنڊڙاءِ ۽ ڳڙو ۽ پاڻي
- ٦٨٨ سمنڊ ۽ ڇنڊڙاءِ ۽ اولاد
- ٦٨٩ سمنڊ ۽ ڇنڊڙاءِ ۽ مڙو-سڄل
- ٦٩١ پورسپال هيرالڊ سڙي ڇنڊڙاءِ ۽ اولاد
- ٧٠٢ سمنڊ ۽ اولاد
- ٧٠٣ شريعتي وٽس پاڻي ۽ اولاد
- ٧١١ سمنڊ ۽ اولاد
- ٧٥٨ چنڊ ڪورٽ اڳيان مڙو-سڄل ۽ ڇنڊڙاءِ جو نظارو
- ٧٥٩ مڙو-سڄل ۽ اولاد (١٩٤٧ء)
- ٨٣٣ الڊين لوڪسٽرو اسيمبلي (١٩٤٧ء)
- ٨٨٦ سمنڊ ۽ اولاد
- ٨٨٧ پاڪستاني وڏو بندر ۽ اولاد
- ٨٩٠ پاڪستاني ڊسٽرڪٽ اسيمبلي (١٩٥٢ء)

وڌن ۽ گروپ فوٽن جي فهرست

فوٽا صفحي جي سامهون

۴۲۲	سري سترگر و گلابداس مهراج
۴۳۰	سيٺ وشنداس لهاچند
۴۴۴	سيٺ وشنداس ۽ اڀا (سنه ۱۹۰۳)
۵۱۰	سيٺ ايلارام لهاچند
۵۱۴	سيٺ هرچند راءِ وشنداس
۵۷۰	سيٺ هرچند راءِ ڪراچي شهر واسين سان (سنه ۱۹۱۰)
۵۷۱	بمبئي ليجسليٽو ڪائونسل (سنه ۱۹۱۳)
۵۷۸	چار ساٿي
۵۷۹	سيٺ هرچند راءِ ۽ رئيس غلام محمد پُرڳڙي
۵۸۶	سيٺ هرچند راءِ ڪراچي شهر واسين سان (سنه ۱۹۲۰)
۵۸۷	الدين لهجسليٽو اسيمبلي (سنه ۱۹۲۷)
۶۱۸	۲۸ الدين امشل ڪانگريس (ڪراچي) جي مرحيا ڪاميٽي
۶۱۹	۲۸ الدين امشل ڪانگريس (ڪراچي) جا مڪمل ڊيپلوميٽ
۶۳۶	مهاٽما گانڌي ڪراچي شهر واسين سان (سنه ۱۹۱۷)
۶۳۷	مهاٽما گانڌي ڪراچي ۽ ۾ — سرڪس جو نظارو
۶۴۶	سروجندي لٽڊو ڊي . جي . سنڌ ڪاليج ۾
۶۴۷	ايم . سي . سي . هندو جمخالي ۾ (سنه ۱۹۲۶)

سیت سرچند راء و شنداس

۵۱۴

اوائلي حيوت

۵۱۴

وڪالسا

۵۲۲

ڪراچي ميونسپالٽي ۽ عي مختصر تاريخ

۵۲۶

ڪراچي ميونسپالٽي ۽ سان ٿاڻو

۵۳۲

تعليمي ڏس ۾

۵۵۳

سماج شعورا

۵۵۹

اهمئي ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر

۵۶۶

هند ليجسليٽو اسيمبلي ۾

۵۸۴

اصولن صدي

۶۰۳

الدين نيشنل ڪانگريس سان لاڙو

۶۰۷

سنڌ جي بھلڪ حيوت ۾ درعو

۶۲۳

شالدار پڇاڙي

۶۴۸

گريٽ اولڊ جينئلمين

۶۶۰

سنڌ جو سبوت

۶۶۶

شاهائي زندگي ۽ شاهانو موت

۶۷۴

اولاد

۶۸۳

سیت سرچند و شنداس

۶۸۸

پرنسپال ھيرا لال سرچند پارواڻي

۶۹۱

سیت اوڏوڏاس و شنداس

۶۹۶

سیت سکديو اوڏوڏاس

۷۱۱

اوائلي حيوت

۷۱۱

جوايي جو دور

۷۱۴

انڊين نيشنل ڪالگريس جي مختصر تاريخ

۷۱۸

ولائي ڪيٿرو بهشڪار هائچل

۷۲۶

ڪراچي ڪالگريس سڌ ۱۹۳۱

۷۴۰

سٽهاگرهه يٽ سڌ ۱۹۳۲

۷۴۴

واپار

۷۵۲

ڪراچي انڊين مرچنٽس ائسوسيهيشن

۷۵۴

ڪراچي ڪاٺن ائسوسيهيشن

۷۷۷

ڪمٽ انڊيا هائچل

۷۹۱

پبلڪ چيوٽ جا ڪي ورق

۸۱۷

انڊين لهجسائيٽو اسيمبليءَ ۾

۸۲۴

پاڪستان بعد

۸۷۸

هندو سماج کي نئين سر اٽل جون ڪوششون

۸۹۶

پبلڪ ڪمن ۾ ٻه-رو

۹۰۹

جهون ساڻي

۹۱۹

اولاد

۹۲۴

ميڪ موراي مل تولي مل جو اولاد

۹۲۸

ميڪ وشداس نهالچند (ڪجهه وڌيڪ احوال)

۹۳۳

ڪيائي آڪهه ئي سراسري نظر

۹۳۹

۵۱۴	سیت سرچند راء وشداس
۵۱۴	اوانلي جيوم
۵۲۲	وڪالت
۵۲۶	ڪراچي ميونسپالٽي جي مختصر تاريخ
۵۳۲	ڪراچي ميونسپالٽي سان ٺاڻو
۵۵۳	تعليمي ڏس ۾
۵۵۹	سماج شيوا
۵۶۶	امبئي لئسليٽو ڪائونسل جو سمر
۵۸۴	هند لئسليٽو اسيمبلي ۾
۶۰۳	اصولن صدي
۶۰۷	الدين نيشنل ڪانگريس سان ٺاڻو
۶۲۳	سند جي بلڪ جيوم ۾ درجو
۶۴۸	خالدار بچاڙي
۶۶۰	گربت اولڊ جيئلمين
۶۶۶	سند جو جيوم
۶۷۴	شاهائي زندگي ۽ شاهانو جيوم
۶۸۳	اولاد
۶۹۸	سیت سرچند وشداس
۶۹۱	پرنسپال جو راءِ لال سرچند پارواڻي
۶۹۶	سیت اوڏو داس وشداس
۷۱۱	سیت سڪدو اوڏو داس
۷۱۱	اوانلي جيوم

مضمونن جي فهرست

مهاڳ۔

ڀارواڻي آڪھ

ڀارواڻي آڪھ جا ڀائي

ڀارواڻي ڪٽنب جي اوائلي تاريخ

سيٺ لھالچند لکھچند

سري ستگرو گلابداس مھراج

سيٺ وشنداس لھالچند

اوائلي جھوت

ستگرن جي چرلن ۾

سڄو ڪرم ڀوڳي

سفاوت جو سائين

پنگتي ستاري جي راھ ۾

سنگيت جو ڪوڏيو

ساهت جو شائق

قومي فھم

اولاد

شاھانو درويش

ن ليلا رام لھالچند

[۱]

۳۹۵

۳۹۸

۴۰۲

۴۱۱

۴۲۲

۴۳۰

۴۳۰

۴۳۲

۴۴۱

۴۴۹

۴۶۵

۴۷۸

۴۹۴

۴۹۹

۵۰۳

۵۰۵

۵۱۰

ساليدي رکيا هئا . ضروري سمجهيو ويو ته انهن گروپ
 فوٽن کي هن ڪتاب ۾ جاءِ ڏني وڃي . اهو ڪندي،
 اهو به اچي خيال ٿيو ته جن لامور شخصيتن جو هن ڪتاب
 ۾ ذڪر آيل آهن، تن جا فوٽا به هٿ ڪري ڏجن .
 ارادو نه ٿيو، پر فوٽا هٿ ڪرڻ تمام وڏو مسئلو ثابت
 ٿيو . الهی سلسلي ۾ وقت به گهٽو لڳو . ڪوششون
 ورتيون ويون . جهڪي فوٽوس آءِر هٿ اچي سگهيا آهن،
 سي ڏنا ويا آهن . انهن کڻي ڇڏجي نه هڪ خاصو يادگار
 قائم ٿي پيو آهي . فوٽن جي بلاڪن لاءِ مسٽر تلسيداس
 ماناڻيل، اسڪيچ بلاڪ، جا شخصي دلچسپي ورتي، سا
 ساراهه جوڳي آهي . گروپ بلاڪن جي ڇپائيءَ ۾ هارون پريس
 جي مالڪ اور محمد هاشم به پنهنجي وسان نه گهٽايو آهي .
 ڪتاب جي ڇپائيءَ ۾ پاڪستان هيرلڊ پريس (جاب سهڪشن)
 جي ايليڪارن ۽ سنڌي ڪمپازيٽرن جو ساٿ ۽ سهڪار
 وڏي هٿي ثابت ٿيا .

پڇاڙيءَ ۾ هي به اکر بي جاءِ نه سمجهيا ويندا . هن کان
 اڳ، بددي جا ڪجهه مضمون ۽ ڪتابڙيون ڇاپي هيٺ آيل
 آهن . هن پڙهائي تي هيڏو سارو ڪتاب ليکڪ جي پهرين
 ڪوشش آهي . سپاويڪ ڪن اوڻاين ۽ خامين کان آڇو
 ٿي نٿو سگهي . الهی ڏس ۾ گهٽگهڙن سچن وٽان
 جوڳو ڌيان ڇڪايو ويو ته احسانمند وهندس .

مونيرام ايس . رامواڻي

گڏوگڏ بلاڪ ،

موراڇي سٽريٽ ،

کارادر ، ڪراچي ۲۰

۱۵ مئي ۱۹۵۹ع

۽ جاکوڙ منهنجي لاءِ رهبري ۽ وڏو آڌار ثابت ٿي .

ٻار وائي ڪٽنب جي ڀائرن جو احوال ، انهن جي هستن سبب ، ان لفظ آڪرم جي ڳالهين ۽ واقعن لائين محدود آهي ، پر ڇاڪاڻ جو ، انهن جو ، سنڌ جي بديعتي ، پبلڪ ۽ سياسي ڳالهين سان به همڪم ٿيل آهي ، سو هنن جون چريون به سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌين جي ڪن ڪارنامن تي به روشني ڏيڻ لاءِ آهي . سنڌي ماحوليت به جون چريون وارن ڪتابن به اعڙي قسم جو وڏو ڪم ڪري ٿو ڪارائتو ۽ سڃاڻو سمجهڻ واري ، انهيءَ جي بزرگ سنڌي ماحوليت جا ڄاڻو ۽ ڀار ڪوٺي ڪري سگهندا .

هن ڀاڱي جي ڪهرجن کي پوري ڪرڻ لاءِ جن ڪتابن ، رسالن ۽ رپورٽن جو اڀياس ڪرڻ يا نظر مان ڪڍڻ ضروري ٿيو ، سي هي آهن : ”نائيمس آف الڊيا جا ڪي سالها ڪتاب“ ، الدين لئشڊل ڪانگريس جي سالهاڻي اجلاس جون ڪي رپورٽون ، سنڌ پارليمنٽل ڪانفرنس جون ڪي رپورٽون ، سنڌ جي مشهور اخبار ”هندو“ پاران الدين لئشڊل ڪانگريس جي گولڊن جيل۽ ۱۹۳۱ع ۾ ڪراچي ڪانگريس اجلاس جي موقعن تي اڪٽيل خاص پرجا ، ديوان ٽيمارام گدومل جو انگريزيءَ ۾ لکيل ساڌو هٿراندو جو جهون چريو ، ڪاڪي ٻرومل مهرچند آڏواڻي جي ”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ ، نائيمس آف الڊيا پاران ڄاڻايل شري ٽيمارام گدومل جو لکيل ”مهاٿما“ ۽ ڪي ٻيا رسالا ۽ رپورٽون .

سبب سڳندو ، پنهنجي ڪٽنب سان واسطو رکندڙ ڪهڙا سارا گروپ ٽوٽا ، چڱي ۽ حفاظت ۽ سنڀال سان

ڪانگريس جو اجلاس ۽ ٻيون به ڪانفرنسون ٿي گذريون هيون. ڪانگريس اجلاس ۽ ڪانفرنسن جا تفصيلوار احوال ڪاڪٽي جي نامياري ماهوار اخبار ”مادرن رويو“ جي مارچ ۽ اپريل ۱۹۱۴ع مهينن جي پڙهڻ ۾ ڇهيا. اهي ليک هاسانڊ وشنڊاس نارائيءَ جي قلم مان هئا، جن دوران ڪانگريس ۽ ڪانفرنسن جي ڪاروبار، سنڌ جي مکيه اڳواڻ ۽ سنڌ جي ٻيلڪ جيوت ٽي سهڻي روشني وڌي ويئي هئي. سيٺ هرچندراھ جي زندگيءَ تي هڪ ليک مسٽر گيان پرنڪاش ورما انگريزيءَ ۾ لکيو، جو ان ڇپيل آهي. ۱۶ فيبروري ۱۹۵۳ع تي، ”سنڌ جو سورھيہ سردار“ جي سري سان، هڪ ڪتابڙي ليکڪ جي قلم مان سنڌيءَ ۾ ڇپائي ويئي هئي.

هن ڪتاب لاءِ مٿين ڄاڻايل ليکڪن، مضمونن، رسالن، ڪتابڙين ۽ ڪتابن مان ضروري مدد ورتي ويئي. ڇهن هڪ باب لکجي تيار ٿي، نئين پرنس ۾ موڪليو پئي ويو. اهو هڪ سبب آهي جو ڪن هنڌ ڪي ڳالهيون ڊهرايل نظر اينديون. ڪي باب اهڙا به هئا، جن لاءِ ٻين ڪن ڪتابن کي نظر مان ڪڍڻ يا اڀياس ڪرڻ لازمي ٿي پيو. اهڙا گهرايل ڪتاب بدليل حالتن هيٺ ڪرڻ به وڏو مسئلو ثابت ٿيو. ڪي ڪتاب ملي سگهيا، نه ڪن جو هٿ اچڻ ناممڪن ٿي پيو. اهڙيءَ ريت کوجنا ۽ لکڻ جو ڪم گذرڻ پيئي هليو. اهڙي مکيه سبب آهي، جو هن ڀاڱي کي پوري ڪرڻ ۾ وڏو عرصو لڳي چڪو آهي. ڪتابن هٿ ڪرڻ ۽ کوجنا جي ڪم ۾ سيٺ سکديو پاران سرجوشي

ڪتاب ۾ چيو. سنه ۱۹۳۰ع ۾، ڪراچي ۾، ”شالتي“ ماهوار رسالي جي ايڊيٽر، لالچند جي. مهرچنداڻي، امروزي مهيني وارو رسالو سيمڪ هرچندراءِ يادگار پوڄو ڪندڙن جنهن ۾ خدا خدا ليکن دياران، سيمڪ صاحب جي جهون ۽ ڪارنامن تي روشني وڌل هئي. سيمڪ هرچندراءِ جي ديهانت وقت ۽ اوڻي بعد ۾، ڪراچي، سنڌ ۽ هندستان جي ڪن ايماندارن ۾، سيمڪ هرچندراءِ لسٽ احوال پڙهي هيمڪ آيو ۽ هيمڪ اچي سگهيو، تن کي هڪ ناول ۾ ڪٽي ڪوٺ ڪرڻ جو سهڻو اندر سيمڪ سکندڙو ڪيو. اهو ناول، سيمڪ هرچندراءِ جي جهون چريتر لکڻ وقت، اهايم ڪارائتو ثابت ٿيو. سيمڪ هرچندراءِ جي لکڙيءَ جا ڪاغذ ۽ ناول وغيره هيمڪ اچي نه سگهيا آهن ۽ هميشه لاءِ وڃي چڪا آهن. باقي سو، سنه ۱۸۸۷ع کان سندس هيمڪ سان لکيل ٻارن جون موجود آهن. هن جهون چريتر لکڻ وقت انهن ٻارن جي اوڻي اهايم ڪوٺ ڪرڻ جو وقت نه ملي سگهيو، جنهن ڪري سندس زندگيءَ جي ڪن واقعن ۽ ڪارنامن تي روشني نه اچي سگهي آهي.

سيمڪ هرچندراءِ جي ديهانت کان ڇهن سالن بعد، ۱۹۴۱ع ۾، ڪراچي ۾، ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن آفيس اڳيان ڪمهاڻوڻ ۾، هرچندراءِ وسنداس يادگار ڪاميٽيءَ پاران، سيمڪ هرچندراءِ جي ٻولي ڪوٺ ڪرڻ جي رسم ادا ٿيڻ وقت، يادگار ڪاميٽيءَ پاران، انگريزيءَ ۾ هڪ ڪتابڙي ڇپائي ورهائي وئي. اها همرا لال سرچند ڀارواڻيءَ جي قلم مان لکيل هئي. سنه ۱۹۱۳ع ۾، ڪراچي شهر ۾، ۲۸ آڊگن ٽيڪسٽ

سنڌي ٻوليءَ ۾ ۽ ڪي انگريزيءَ ۾ لکيل آهي.

سيڪ لھال لال جي واڻيءَ تي، سرگواسي جنمئل پُرسرام پنھنجي ھفتيوار ”روح رھاڻ“ رسالي ۾، پنھنجي قلم مان ھڪ عالماڻو ليک لکي، واڻيءَ جي اعليٰ خيالن تي روشني وڌي. پنھنجي ڪتاب جي مختصر تاريخ، سھت لھالچند لسبت سماچار ۽ پنھنجي جنم ساڪي ۽ ٿڌي جو احوال، سيڪ وشنداس، ٻھ-ٽي ڏينھن دفعو، سن ۱۹۰۶ع ۾، منشي ساممل کان ڪوٺڙيءَ ۾ لکايو ھو. ۽ ٻيو دفعو، سن ۱۹۲۴ع ۾، واپرام ڇچليءَ ل پيٽاري واري ھٿان ڪراچيءَ ۾ لکايو. سيڪ وشنداس جي ڪارنامن جو داستان سائين غنيءَ جي عالماڻن ڪتابن ”وشن گنج“ ۽ ”مثنوي“ ۾ ڏال آھي. پندس ٽرمڊيو جھٽلي، سيڪ وشنداس لھالچند تي، انگريزيءَ ۾ ھڪ عمدو ليک لکيو آھي، جو ڇاپي ھيٺ ل آيو آھي. ڀارواڻي ڪتاب ۽ سندس ڀاتين جو مختصر احوال ڪاڪي ڀن-رومل مھرچند آڏواڻيءَ پنھنجي لاهور تاريخي ڪتاب ”سنڌ جي ھندن جي تاريخ“ ۾ ڏنو آھي. سيڪ ھرچند راءِ جي جنم-ون ۽ ڪارنامن تي روشني وجهڻ لاءِ، جنھن صاحب خوب پتوڙيو ۽ محنت ڪئي، اھو ھو سرگواسي ٽاڪرداس پوچراڄ ھن-رائنداڻي. سندس قلم مان، ھڪ وڏو مضمون، سنڌ جي نامھاري ماھوار رسالي سنڌوءَ ۾ ڇپيو، جنھن-ن سيڪ ھرچند راءِ جي جنم ۽ ڪارنامن تي چڱي روشني وڌي. الھي ليک جي آڌار تي، سيڪ ھرچند راءِ جو مختصر احوال، ڪوٽمل ساهت منڊل پاران ڇپايل ”سنڌ جا اڳوان“

گهڻي ۾ گهڻي ۽ گڏيل سزا جو مدو ڇااهه. سال ئي نهو. هي
 دهر دل ذرا نه دهر. ملڪ ۾ انگريزن جو راج هو. ۽ ڪراچي
 شهر ۾ سيمڪ سڪديو هڪ لائالي ڪالگريس حڪومت قائم ڪئي.
 ۱۹۴۷ع ۾، انش حڪومت جي امت ۾، واپارن ۽ عام لوڪن
 ۾ مڃتا وڌيڪ هئي. پاڻ هڪ واپاري هو. ۽ ۱۹۴۷ع ۾
 جي آزاديءَ خاطر، جڏهن به ڪالگريس جو لاء ئي وجهو،
 نه هڪ سورهم سپاهي ۽ جيان جنگ جي ميدان ۾ ڪڏي
 ياد وهر. آزاديءَ لپيل ۾ ئي دفعا چيل يارائون ڪهائين.
 سنه ۱۹۴۷ع ۾، الدين ايجسليٽو اسمبليءَ جو ميمبر چونڊيو
 ويو. پاڪستان لپيل بعد، سنه ۱۹۴۹ع ۾، پاڪستان دستور
 ساز اسمبليءَ جو ميمبر چونڊيو ويو. پاڪستان دستور ساز
 اسمبليءَ ۾ سندس ائرارون اي ڊپائي ۽ آزاد خياليءَ
 سبب هاڪاريون آهن.

اهن سڀني سڃڻن جو حرم مانجهو ۾ نهو. مانجهو
 ڳوٺ جي ڪهڙي ڳالهه ڪڏي! هڪ انڊيڙو ڳوٺ،
 جڏهنجي آدمشماري، ڪنهن به وقت، ڪجهه سون جي تعداد
 کان وڌيڪ نه وڃي هوندي، اهي مانجهو اعڙيون هستيون
 ٻڌا ڪيون، جن جي ڪارنامن ئي اڙ ۽ نذر وٺي سگهجي ٿو.
 دهر ۾ اعڙي ننڍي ڳوٺ جا مثال شايد ڪي وري ملندا.
 مانجهو انسڪ مانجهي مڙس ٻڌا ڪيا!

”رڻ دوست“ نه سنه ۱۹۵۹ع ڌاري رڳي راس نهو. هن
 کان اڳ، ڪن سڃڻن، هن ڪتب جي جدا جدا ٻانهن
 ئي، وقت به وقت، ڪجهه قدر بي لکيو آهي. اهيءَ مان
 ڪجهه ڇاپي هين ۽ ڪجهه اڻ ڇپيل رهيل آهي. ڪي

هت هو. ساندھم چالھم سال، سند ۽ سنڌين خاطر پاڻ ٻٽوڙيائين
سند جو هڪ لائالي رهيو ٿي رهيو. پڇاڙي ۾ به هڪ
سورهيو سردار جهان، آزاديءَ جي راه ۾ پنهنجي جان جي
قرباني ڪري، سند جو شان اوچو ڪيائين.

سهيٺ سريچند، هڪ شاهزادي جهان، جيوت گهاري.
سير ۽ سفر جو شوقين، راڳ- جو شائق ۽ شهري سڌارن ۾
دلچسپي وٺندڙ هو. سندس هڪ ئي ٻٽ پراسنپال
پارواڻي هيرالال جي نالي سان هاڪ-ارو ٿيو. هيرالال
۲۱ ورهين جي عمر ۾ پروفيسر ٿيو. آءِ. سي. ايس.
امتحان ۾، انگريزي ٻوليءَ جي سڀني پيپرن ۾ پهرين
محرر آيو. انگريز اميدوارن کان سندن ٻوليءَ ۽ ساهت ۾
هڪ هندستاني گرو ڪٿي وڃي، اها هيرالال جي علميت ۽
قابليت جي ساک هئي. انگريزي ٻوليءَ ۾ سندس تقريرون
ٻڌڻ وٽان هيون. انهيءَ ڏس ۾، سند ۾، ڪي جدا سندس
ارازي ڪري ٿي سگهيا.

سيٺ اوتوداس هڪ پڳت جن هو. ويراڳ، ورثي
جو مٿس چڱو اثر رهيو. ساهت، فيلسوفي ۽ ڪوٽا ڏانهن
خاص من جو لاڙو هوس. سنڌين ۽ ڪوٽين جي وائين ۾
چڱي دلچسپي وٺندڙ هو. پاڻ به سنڌيءَ ۾ هڪ عمدي
ڪلام جو صاحب آهي. دوهرا، سورنا، يهت، سي حرفيون،
غزل ۽ ڪافيون سندس ڪلام جا حصا آهن.

سهيٺ سڪديو، سنڌ جو هڪ لڪل اهل، ولايتي ڪپڙي
بهشڪار هلچل وقت پلاڪ جيوت ۾ گهڙيو. پهرين گرفتاريءَ
وقت، جي قلم مٿس لڳايا ويا، تن سڀني قلمن هيٺ،

هن ڪٽنب ۾، سٺ اڃا لال ڇوڙو لعل ۽ سٺ ٻارڻ
پيدا ٿيو، جڏهن سنڌ ڏيس ۾ آزاد بحاليءَ جو رنج ڇڏيو.
ڪيترن سارا هندو ۽ مسلمان سندس شش ۽ مرشد بڻيا.

سٺ وشنو داس ڇوڙي شاهائي درویش جو جسر آ،
هن ڪٽنب ۾ ٿيو. سٺ صاحب، سنڌ ڏيس ۽ سنڌ واسين
جي، جڏهن شاندار ڏينگ ۾ شورا ڪئي، اڌڙا مثال ڪي
ڳوليا پيدا. سندس زندگيءَ جو هر ڀاڱو سندس اعليٰ
شخصيت جي ساڳ ڏيندو رهي ٿو، ڇا ڏاڏي، واپار ۽
زمينداري ۾ ڇا پنهنجي سڌاري ۽ مشاورت جي راهه ۾ ڇا
سٺ ڪٽنب، ڪائن وڌيا، ٿر ۽ ساحل جي ڏس ۾ ڇا
روحاني رازن ۽ رهن ٻروڙ ۾ ڇا جڙوڪ جي جدا جدا ۽
هر ڀاڱي ۾ سٺ وشنو داس ڪماليت جو صاحب ٿيو نظر
اچي. شاهائي زندگيءَ ۽ شاندار ڪارنامن سبب، سنڌ جو
هڪ شاهوڳو درویش ثابت ٿي چڪو آهي.

سٺ ليلارام هڪ آدرشي انسان هو. دلداریءَ ۾
رهي، دل ۾ ڪي ڏينن کي ڪندي به، جو دلجو ڳالهن
کان مٿي رهيو. ڏکين جو درد دور ڪرڻ سندس سهڻي
واندڙ هئي. سندس محبوب جو الف ۽ نون ۽ مسڪينن
جي شوق ۽ خدمت ڪندي ٿي ٿو.

سٺ هرچند راءِ جو لالو نه سنڌين کان ڳجهو رهيو
تو سگهي. گذريل ۷۵ سالن جي سنڌ جي پبلڪ زندگيءَ
جي دور ۾، جو حصو سٺ هرچند راءِ ادا ڪيو، سو
سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ اهم جاءِ والاري ٿو. سنڌ جي سرڪ،
سماج ۽ سياسي سهاڻي ۾ سٺ هرچند راءِ جو وڏو

مهاڳ۔

رٺن جوڻ جي بهرين ڀاڱي جي مهاڳ ۾ ڄاڻايو اٿم
 تہ پارواڻي آڪھر جي ڀائين جي واڻي جڻن ڇڄندي رهي،
 نٿن اھو خيال نہ زور وٺندو ويو، نہ ڪٽنب جي مختصر
 تاريخ ۽ ڪٽنب جي ڀائين جا جھون چريتر بہ لکجن ۽ ٻئي
 ڀاڱي ۾ لکجن.

سنڌي ساهت ۾ سنڌي سڄڻن جا جھون چريتر ڳڻ ڳڻيا آھن
 ۽ آڱرين تي ڳڻج جهترا مس آھن. ھڪ ڪٽنب جي مختصر
 تاريخ ۽ الھي ڀائين جون جنم ساڪھون ھڪ ٽئين ۽ اڙاي
 ڪوشش آھي، جا سنڌي ساهت ۾ پنھنجي قسم جي
 شايد پھرين ٻيڻ ٿيل ڇھڙ آھي. سنڌي ادب ۾ سندس
 درجو اوس اوکو ٿيندو.

پارواڻي ڪٽنب جا ڀائي، ستن پھڙھين کان، سنڌ ۾،
 سڀنيھون ڪري سڏيا وڃن ٿا. ٽنڌي، واپار، زمينداري
 ۽ نيڪيداريءَ ۾ ھن ڪٽنب جي ڀائين چڱو ڇوڪو حصو
 ورتو آھي ۽ لامچار حاصل ڪيو آھي. پارواڻي ڪٽنب، نہ فقط،
 ٽنڌي ۽ واپار، بلڪ پُر ڀلي ۽ خير جي ڪارنامن، پنھنجي
 سڌارڪن، سرسولي ديويءَ جي اپاسڪن، سنگيت جي
 شائقن ۽ شاعريءَ ڏات سبب ھاڪارو آھي. شاعري ڏات
 جي پُرڪ ”رٺن جوڻ“ پھريون ڀاڱو آھي.

راتن جوت

پارواڻي ڪٽنب جو ڪلام، ڪٽنب جي تاريخ
۽ ڀاتين جو جيون چريسترا

ليکڪ

مونثيرام سترامداس رامواڻي

ڪراچي

ع ۱۹۵۹

راتن جوت

بن یاگن پر

یاگنو پیو

